

DUPLICATE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

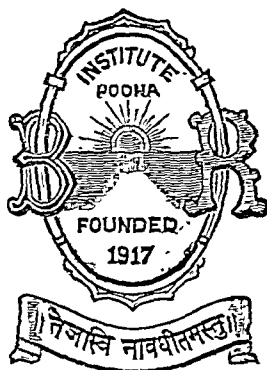
Class A, No. 7

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Class A, No. 7

PREPARED UNDER THE SUPERVISION OF
THE PUBLICATION DEPARTMENT OF
THE BHANDARKAR ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE,
POONA

POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute.

Government Oriental Series--Class A, No. 7

P. G. SECTION

YĀSKA'S NIRUKTA

VOLUME I

Introduction. Full texts of Nighaṇṭu and Nirukta.

Cursory examination of Nighaṇṭu. Notes on
chapters I-III of Nirukta. 25 Indexes.

EDITED BY

V. K. RAJAVADE, M.A.

Retired professor, Fergusson College, Poona

Author of Words in Ṛgveda, Vol. I & a Marathi

Translation of Yāska's Nirukta ; Writer of
several articles on words in Ṛgveda.

POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona,

Copies can be had direct from the

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4 (India)

Price : Rs. 10 per copy, exclusive of postage.

Printed and published by Dr. R. N. Dandekar, M.A., Ph.D.

at the Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental

Research Institute, Poona No. 4 (India)

यास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम्

प्रथमो भागः

उपोद्घातः । निघण्टुमूलं निरुक्तमूलं च । निघण्टुपरीक्षणम् ।

नैघण्टुककाण्डविवरणम् । पञ्चविंशतिः सूच्यः ।

वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे, एम्. ए.

पुण्यपत्तनस्थ —

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः

भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम्

शके १८६१ वत्सरे, १९४०

मूल्यं दश रूप्यकाः ११

CONTENTS

INTRODUCTION

(Figures within brackets stand for pages and those before brackets for paragraphs)

Abbreviations	(I-II)
Symbols	(II)
Manuscripts of Nirukta	(II-III)
The contents of Nighantu	I-V (III-V)
Nighaṇṭu preceded by earlier works	I (III-IV)
Words admitted into Ng on account of derivation	II-V (IV-V)
Nighaṇṭus more than one	VI-VIII (V-VI)
Arguments against and for the genuineness of chap. I of Nirukta	IX-XI (VI-VIII)
Nighaṇṭu text before Yāska	XII (VIII-IX)
Did Durga write a Vṛtti on Nighantu ?	XIII (IX)
Nirukta recensions	XIV-XXIX (IX-XIX)
Durga's Nirukta text and Dr Sarup's opinion	XIV (IX-X)
Durga's Nirukta text	XIV-XXIII (IX-XVI)
हर्ष recension	XXIV-XXVI (XVI-XVII)
महाराष्ट्र recension	XXVII-XXVIII (XVII-XVIII)
Miscellaneous	XXIX (XVIII-XIX)
Yāska's probable text	XXX-XXXIV (XIX-XX)
Corruptions in Nirukta	XXXI (XIX)
Interpolations	XXXII-XXXIII (XX)
Misplaced	XXXIV (XX)
Accented and unaccented bits of Rks quoted in the Bhāṣya	XXXV (XX-XXI)
Accented explanatory words in the Bhāṣya	XXXVI (XXI)
Rks not accented when followed by इति or इत्यपि	XXXVII (XXI)
Yāska's manner of interpretation	XXXVIII-LVII (XXI-XXVII)
Order of words in Vedic quotations followed in the Bhāṣya	XXXVIII-XXXIX (XXI-XXII)
Dr Sarup translates both Vedic quotations and the Bhāṣya thereon	XXXVIII-XXXIX (XXI-XXII)
Prefixes and verbs brought together	XL (XXII)
Order of words in Vedic quotations not observed	XLI (XXII)
Expletives omitted	XLII (XXII)

Words etc. understood	XLIII (XXII)
Yāska's and Sāyana's manner of interpretation	XLIV (XXII-XXIII)
Bhāṣya interlarded with derivations	XLV-XLVII (XXIII-XXIV)
Parts of Rks unexplained	XLVII (XXIII-XXIV)
Interruptions often provoking	XLVIII (XXIV)
यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्; substitution of one root for another	IL (XXIV)
Sentences evolved out of single words and phrases	L (XXIV)
Motive-causes of Rks (निदान) given by Yāska and Durga	LI (XXIV)
Naturalistic interpretation of words	LII-LV (XXV-XXVI)
The dislike of the Nairuktas for associating blood-relationship and adultery with gods	LIV (XXV-XXVI)
Nairuktas' belief in probabilities	LV (XXVI)
Naturalistic interpretation of Rks	LVI-LVII (XXVI-XXVII)
Naturalistic interpretation of two Rks by Durga ; his perplexity about सरस्वती being a river or a goddess	LVIII (XXVII)
Derivation	LIX-CXXX (XXVII-LI)
Injunctions and principles	LIX-LXIV (XXVII-XXIX)
Every declinable is root-born	LXV (XXIX)
Instances of अर्थनित्यः परीक्षित (अहि, गर्त, मत्सर, पर्वन् . निघण्टु, अन्न, नच, अन्तिक and दिश)	LXVI-LXXI (XXIX-XXXI)
Criticism of अर्थनित्यः परीक्षेत (इन, अक्षि, कर्ण, हस्त, वाजिन , अंशु and स्तुभिः)	LXXI-LXXVII (XXXI-XXXII)
Vedic words derived from classical roots and criticism (रक्षि and रुशत्)	LXXVIII-LXXIX (XXXII-XXXIII)
R̥gveda has a grammar and a vocabulary of its own	LXXIX (XXXIII)
Struggle between roots with regard to derivation (पथिन्, निघण्टु)	LXXX (XXXIII)
Derivations of obscure Vedic words (कुत्स, अङ्गुस्, कुचर)	LXXXI (XXXIII-XXXIV)
Derivations based on prejudice (दुहिता, असुर)	LXXXII-LXXXIII (XXXIV-XXXV)
Derivations in Brāhmaṇas etc. (असुर, उत्तर, यज्ञ, नाक, नक्षत्र, मनुष्य, आदित्य, आङ्गिरस् etc ; शंतनु, पुत्र)	LXXXIII-LXXXVI (XXXIV-XXXVI)
The history of a word is its real derivation (असुर, सुर)	LXXXIII (XXXIV-XXXV)

Pāṇini and नक्षत्र, नाक and नासत्य	LXXXV (XXXV)
Splitting of words into component letters for derivation (अन्य, काष्ठा, महान् etc.)	LXXXVII (XXXVI)
Splitting of words in sacred writing (हृदय, नाक)	LXXXVIII (XXXVI)
Derivation and classical languages (gold, हिरण्य, aurum, हरि, हरिद etc; अङ्गुलि, नभस् and विधवा)	LXXXIX-XC (XXXVI-XXXVII)
लक्षणा (गो, पद, अर्बुद, board, अहि, अवनयः etc ; पृश्नि)	XCI-XCIII (XXXVII-XXXVIII)
Derivation of corrupt words (सुन्दर, कुलटा, विश्वकर्म, लोमन्)	XCIV-XCVI (XXXVIII-XXXIX)
Foreign importation (दधिक्रा)	XCVII (XXXIX)
Is Nirukta a science ?	XCVIII-CI (XXXIX-XLI)
सायणाचार्य follows the Nirukta method of derivation (रुद्रा, चनम् , आग्नि)	C (XL-XLI)
The Upādīs are underivable declinables	C (XL-XLI)
Dr Bhandarkar about Yāska's rules of derivation	CI (XLI)
Dr Sarup	CII-CVI (XLI-XLIII)
Yāska's greatness	CII (XLI)
अर्थनित्यः परीक्षेत (आदित्य. words in Index VIII)	CIII (XLII)
Yāska's knowledge of sound-laws	CIV (XLII)
translates Nirukta by etymology	CV (XLII-XLIII)
thinks that Yāska censures शाकटायन	CVI (XLIII)
Dr Sköld	CVII-CIX (XLIII-XLIV)
Many true etymologies in Nirukta; their actual number	CVII (XLIII-XLIV)
Influence of Nirukta on western scholars	CVIII (XLIV)
Popular etymologies	CIX (XLIV)
Peculiarities of derivation	CX-CXXX (XLV-L)
Reasons for derivations (गो, अद्भुत, अभीष्ट, कक्ष्या, ऊर्द्वर, गिरि, बाहु, अनुप and अहर)	CX (XLV)
Derivations and reasons both stated (दक्षिणा, दास, पाणि and रात्रि)	CXI (XLV)
Derivations implied in reasons (निपात, ब्रह्मा, ब्रह्म, भीम, भीष्म, सुहुः, रात्रि, वाणिक् and बाल)	CXII (XLVI)
Reasons implied in derivations (दण्ड, दिक्, पयस्, मृग and लोमन्)	CXIII (XLVI)
Reasons not stated in the Upādīs (पृथिवी, भीम, भीष्म, अश्व, इमंशु, रात्रि and शात्रि)	CXIV (XLVI-XLVII)

Yāska explains the formation of विश्वकद only and states only	
four noun-making terminations	CXIV (XLVI-XLVII)
कस्मात् used after 42 words	CXV (XLVII)
Durga and कस्मात्	CXV (XLVII)
Propriety of इति सतः or नतं or सत्याः	CXVI (XLVII-XLVIII)
Propriety of एनर्	CXVII (XLVIII)
स्पात् and स्तुः	CXVIII (XLVIII)
Declinables derived from declinables	CXIX (XLVIII-XLIX)
Derivations inferred (यज्ञ and सेना)	CXX (XLIX)
Derivations of words in particular forms (अभीष्टः वाहू, अभीष्टे, अङ्गुलयः etc.)	CXXI (XLIX) ; exceptions (वज्रः अङ्गुः etc.)
	CXXII (XLIX)
Derivations of modern forms of Vedic words (अक्षि, बाल and रात्रि instead of अक्षन्, वार and रात्री ; ऋक्ष and स्तु treated as neuter)	CXXIII (XLIX)
Various forms in which roots are stated	CXXIV-CXXVII (L)
Roots inferred (अराति, कुत्स and मर्य)	CXXVIII (L)
Prefixes prefixed to roots	CXXIX (LI)
Affixes affixed to verbal forms	CXXX (LI)
निरुक्त and व्याकरण	CXXXI-CXXXIV (LI-LIII)
High antiquity of grammar in India ; grammatical terms in Nirukta : स्फोटः six classes of verbs ; words divided into four classes ; the opinions of शाकटायन, गार्ग्य and पास्क about the meanings of prefixes ; एकपर्व and अनेकपर्व compounds	CXXXI (LI-LII)
Strict observance of उभाभ्यां संप्रयुज्यते	CXXXII (LII) and एनत्, एनं etc.
	CXXXIII (LII)
Words in Nirukta for which there is no provision in Pāṇini's grammar	CXXXIV (LII-LIII)
Dr Bhandarkar and Yāska's style	CXXXV (LIII)
Exceptions to the above paragraph	CXXXVI (LIII)
Omission of necessary words	CXXXVII (LIII-LIV) ;
	CLXXX (LXXI)
Careless Sanskrit	CXXXVIII (LIV)
Yāska's carelessness	CXXXIX (LIV)
Verbs used in unusual senses	CXL (LIV)
Peculiar senses (अन्य, इतर, प्रवाद, वाद, वर्ण, सामान्य, आ + दिश, प्र + दिश, उप + ईक्ष, ग्लै, प्रच्छ, शिक्ष, सं + दिह् and स्तु)	CXLI-CXLII (LIV-LV)

Senses more than one (आ + चक्ष्, उद्देश, कर्म, निगम, नि + पठ्, नैघण्टुक, प्रकृति, प्रदेश, भाष्, विकार and वि + आ + ह्या)	CXLIII (LV-LVI)
Peculiar use of अपि, इदम्, एतत्, तत्, अय and यथो	CXLIV (LVI-LVII)
Peculiar senses of अभि, सं and वत्	CXLV (LVII-LVIII)
Words in निरुक्त not found in अमरकोश	CXLVI (LVIII)
Words in निरुक्त found in अमरकोश but in different senses (अपदेश, अपवर्ग, आश्चर्य, नित्य, वध, वाचोयुक्ति and व्यय)	CXLVII (LVIII)
Words in different forms in निरुक्त and अमरकोश	CXLVIII (LVIII)
Rhetoric, verse and prose	CXLIX (LVIII-LIX)
Sanskrit spoken	CL (LIX)
निरुक्त and महाभारत	CLI (LIX)
Vedic grammar	CLII-CLXV (LIX-LXIV)
Pronominal bases (अ, अह, इ, इम, क, कु, त and य)	CLII (LIX-LX)
अ declined	CLIII (LX)
ए nom. pl. of अ	CLIV (LX-LXI)
ए, अयोः and एभिः	CLV (LXI)
आ fem. of अ	CLVI (LXI)
कत् and कञ्चित्	CLVII (LXI)
आत्, तात् and यात्	CLVIII (LXI-LXII)
सस्मिन् loc. sing. of स	CLIX (LXII)
सत् neuter of स	CLX (LXII)
त and ता	CLXI (LXII-LXIII)
त्य and त्या; स्य and स्या	CLXII (LXIII)
एतत् and एनोः	CLXIII (LXIII)
इम, अह, असौ, इ and कु	CLXIV (LXIII)
Speculation about अहं and अयं	CLXV (LXIII-LXIV)
Corruptions in Rks	CLXVI-CLXXIX (LXIV-LXX)
अव्य altered to अन्यय	CLXVI (LXIV)
आहुनास्ते for आहुनास्ते; स्नात् to be recited as स्नातव	CLXVII (LXIV-LXV)
कर्त्तव्य to be recited as कर्तव्य; कृत्येमसि corrupt	CLXVIII (LXV-LXVI)
पुत्र corrupted to पुत्रैः	CLXIX (LXVI)
The last ता in देवतान्ता omitted	CLXX (LXVI-LXVII)
The last ता in देवतान्ता corrupted to तां	CLXXI (LXVII)
नः omitted	CLXXII (LXVII)
पीप्याना corrupt	CLXXIII (LXVIII)
एकः and एकं misplaced; इमं corrupted to इदं; जन्वोऽनिन्द्राः an uncalled-for संधि	CLXXIV (LXVIII)
सुनुः omitted	CLXXV (LXVIII)

एना corrupted to येना	CLXXVI (LXVIII-LXIX)
Both येना and येन् found in RV	CLXXVII (LXIX)
कुह, क and कू	CLXXVIII (LXIX-LXX)
Conclusion	CLXXIX (LXX)
Omission of necessary words in तत् यत्र उभे भावप्रधाने भवतः	CLXXX (LXXI)

Nighaṇṭu (निघण्टु) :—

Chap. I Sec. 1-17	(१-४)
Chap. II Sec. 1-22	(५-९)
Chap. III Sec. 1-30	(१०-१४)
Chap. IV Sec. 1-3	(१५-१७)
Chap. V Sec. 1-6	(१८-२०)

Nirukta (निरुक्तम्) :—

Chap. I Sec. 1-20	(२१-२९)
Chap. II Sec. 1-28	(३०-४२)
Chap. III Sec. 1-22	(४३-५५)
Chap. IV Sec. 1-27	(५६-६७)
Chap. V Sec. 1-28	(६८-८१)
Chap. VI Sec. 1-36	(८२-९९)
Chap. VII Sec. 1-31	(१००-११३)
Chap. VIII Sec. 1-22	(११४-१२१)
Chap. IX Sec. 1-43	(१२२-१३३)
Chap. X Sec. 1-47	(१३४-१४८)
Chap. XI Sec. 1-50	(१४९-१६२)
Chap. XII Sec. 1-46	(१६३-१७६)
Chap. XIII Sec. 1-13	(१७७-१८१)
Chap. XIV Sec. 1-37	(१८२-१९६)

A cursory examination of the Nighaṇṭu	(197-212)
General remarks	(205-214)
Some conclusions from the preceding examination	(212-213-29)
The opinion of Max Muller and Winternitz about Nighaṇṭu	(213-30-37)
The nature of the Nighaṇṭu used by Yāska	(213-215)

Notes on chapters I, II and III of Nirukta (215-544)

Chapter I	(215-295)
Chapter II	(296-411)

Chapter III	(412-543)
Supplementary notes	(543-544)
<hr/>	
Index I :— Words in Nighaṇṭu	(545-559)
Index II :— Nighaṇṭu sections and their mention in Nirukta	(560-561)
Index III :— Words derived ; words in Nighaṇṭu	(561-563)
Index IV :— Words derived ; words outside Nighaṇṭu	(563-566)
Index V :— Words not developed in the notes	(567-568)
Index VI :— Wrong interpretations or wrong derivations	(568-569)
Index VII :— Forms in which roots are stated	(569-574)
Roots treated as nouns in the nominative	(569)
" " " " " " " " ablative	(569-571)
Roots in verbal forms	(571-572)
Nouns representing roots	(572)
Participles " "	(573-574)
Adjectives " "	(574)
Roots inferred	(574)
Index VIII :— Roots and words derived from them	(575-584)
Index IX :— Nouns etc. from which words are derived	(584-588)
Index X :— Words (used in connection with derivations) other than those mentioned in Indexes VII to IX	(589-593)
Index XI :— Quotations in the text	(594-600)
वक्संहिता	(594-597)
मैत्रायणीसंहिता etc.	(598)
B-āhmanas etc.	(598)
Untraced quotations	(598-599)
नो देवाः नेमे असुराः (५३।११) not explained in the notes	(599-600)
Index XII :— Words in quotations whose equivalents are in the Bhāṣya	(601-611)
Index XIII :— Words in quotations whose equivalents are given	(611-624)
Index XIV :— Explanatory matter not included in Indexes XII and XIII	(624-627)
Index XV :— यथार्थं विभक्तीः संनमयेद्	(627)
Index XVI :— Sentences evolved out of single words and	(628)
Index XVII :— Words not included in the preceding Indexes	(628-647)

Index XVIII :— Quotations in the notes

ऋक्संहिता

Other Samhitās

Brāhmaṇas

Upaniṣadas and Āraṇyaka

Sūtras

Smṛtis

ऋक्संप्रतिशाख्य, पाणिनि and महाभाष्य

बृहदेवता, महाभारत, निरुक्त, अमरकोश and कालिदास

Miscellaneous

Index XIX :— Words discussed

Index XX :— Matter not included in Indexes X and XIX

Index XXI :— Nirukta recensions

Durga's Nirukta text ; Durga has not (A a

Durga has (C, D and E)

Durga does not quote but explains (F)

Durga says (G)

Gurjar recension ; Gurjar has (H and I)

Gurjar has not (J)

Gurjar has छ for झ etc. (K)

Mahārāṣṭra recension (L and M)

Miscellaneous (N)

Yāska's probable text :—

Corruptions (O)

Interpolations (P and Q)

Omissions (R)

Suspicious (S)

Misplaced (T)

Accented and unaccented bits of Ṛks quot.

Bhāṣya (U)

Explanatory words accented (V)

Index XXII :— Roots and their meanings in ऋ
धातुपाठIndex XXIII :— Grammatical terms in chap. I
NiruktaIndex XXIV :— Words (in chap. I-III of Niru
found in अमरकोश

Index XXV :— Introduction

Errata

ABBREVIATIONS

अमर० = अमरकोश
 आप० श्रौ० = आपस्तम्बश्रौतसूत्र
 आश्व० गृह्य० = आश्वलायनगृह्यसूत्र
 ऋ० सं० = ऋक्संहिता
 ऐ० ब्रा० = ऐतरेयब्राह्मण
 काठ० सं० = काठकसंहिता
 का० प्र० = काव्यप्रकाश
 कौषी० ब्रा० = कौषीताकिब्राह्मण
 गु० = गुर्जर-निरुक्तपाठ
 गो० ध० = गोतमधर्मसूत्र
 छान्दोग्योप० = छान्दोग्योपनिषत्
 तै० आ० = तैत्तिरीयारण्यक
 तै० उप० = तैत्तिरीयोपनिषत्
 तै० ब्रा० = तैत्तिरीयब्राह्मण
 तै० सं० = तैत्तिरीयसंहिता
 धा० = धातुपाठ
 निघ० = निघण्टु
 निरु० = निरुक्त

पा० = पाणिनि
 प्रश्नोप० = प्रश्नोपनिषत्
 बृ० उ० or बृह० उप० = बृहदारण्यको-
 पनिषत्
 बृ० दे० = बृहद्देवता
 भ० दी० = भट्टोजीदीक्षित
 महा० = महाराष्ट्र-निरुक्तपाठ
 मुण्डकोप० = मुण्डकोपनिषत्
 मै० सं० or मैत्रा० सं० = मैत्रायणी-
 संहिता
 य० वा० सं० = यजुर्वेदवाजसनेयि-
 संहिता
 रघु० = रघुवंश
 वा० सं० = यजुर्वेदवाजसनेयिसंहिता
 शत० ब्रा० = शतपथब्राह्मण
 श्वेता० उप० = श्वेताश्वतरोपनिषत्
 सं० = संहिता

A = आग्रायण
 abl. = ablative
 acc. = accusative
 adj. = adjective
 adv. = adverb
 Ait. Br. = ऐतरेयब्राह्मण
 aor. = aorist
 Bom. Sk. S. = Bombay Sanskrit
 Series
 Br. = ब्राह्मण, ब्राह्मणस्पति
 cf. = compare
 conj. = conjugation
 D. = देवराज

dat. = dative
 Dic. = Dictionary
 e. g. = for example
 Eng. = English
 fem. = feminine
 gen. = genitive
 Gr. = Greek
 Gur. = गुर्जर recension
 Ind. Ant. = Indian Anti-
 quarry
 inf. = infinitive
 instr. = instrumental

intr. or intrans	= intransitive	para.	= paragraph
Kap.	= कपिष्ठलसंहिता	per.	= person
Kath.	= काठकसंहिता	pl.	= plural
l	= line	p. p.	= pages, past participle
ll	= lines	pres. part.	= present participle
Lat.	= Latin	R.	= रघुवंश
loc.	= locative	re.	= recension
Maha.	= महाराष्ट्र recension	RV.	= ऋग्वेद
Mait. S.	= मैत्रायणीसंहिता	Ś.	= शाकटायन
Mar.	= Marathi (मराठी)	Śak.	= शाकुन्तल
mas.	= masculine	Sk.	= Sanskrit (संस्कृत)
M. M.	= Max Muller	sing.	= singular
ms.	= manuscript	tad.	= तद्धित
mss.	= manuscripts	T. B.	= तैत्तिरीयब्राह्मण
N.	Nairukta (नैरुक्त)	ter.	= termination
neu.	= neuter	T. S. or TS.	= तैत्तिरीयसंहिता
Ng.	= Nighantu निघण्टु	or Tait. S.	= तैत्तिरीयसंहिता
Nir.	= Nirukta (निरुक्त)	trans.	= transitive
p.	= page	vol.	= volume

SYMBOLS

- अ shows that something *is* in गुर्जर recension
 आ shows that something *is not* in गुर्जर recension
 दुर्ग shows that something *is* in Durga's निरुक्त Text
 दुर्ग shows that something *is not* in Durga's निरुक्त Text
 ओ shows that something *is* in महाराष्ट्र recension
 क = The second edition of निरुक्त published by पण्डित जिवानंद
 विद्यासागर, 1891, Calcutta.

The manuscripts consulted for the text of Nirukta

- छ पूर्वपट्टं (पत्राणि ७८) । संवत् १७८८ नामायशुदि ६ शुक्रौ नागरज्ञातिय
 आचार्यश्रीपजीभाईतखतसंमलेन लिखितं । श्रीनवानगरमध्ये लिखु छे ।
 संवत् १८४१ ।

उत्तरपट्टं (पत्राणि १७) । संवत् साधिवसुभूवर्षे शुक्रमासे सिति दले राकायां जीववारेषु लिपितमिदं पुस्तकं । संवत् १८४६ ज्येष्ठवादि वैजनाथेन भूषितम् ; Hand-writing clear ; manuscript belonging to आनन्दाश्रम of Poona ; serial no. ६५८०.

त पूर्वपट्टं (पत्राणि ८३) । शिवप्रसादेन लिखितम् । अनन्तसुतशिवासुत-गोपालकस्य पुस्तकम् । संवत् १७४० वर्षे आपाढवद् '॥' दने लखतम् । उत्तर-पट्टम् (पत्राणि ९३) ; incomplete ; (the last section viz. 38 of chap. 14 and the last two and a half lines of section 37 wanting) ; hand-writing bold and clear ; back-strokes as in मधावी for मेधावी ; Bhandarkar Oriental Research Institute's manuscripts serial no. $\frac{65}{1881-82}$.

द पत्राणि १५७ । अतिस्तुत्यध्यायमारभ्य ग्रन्थान्तं यावत् पत्रसंख्या २१ । त्रिवेदि गिरिजाशंकरसुतलालशंकरपुस्तकम् । दवे करुणाशंकरजेशंकर ; very old and somewhat tattered ; back strokes as in त ; the same collection serial no. $\frac{57}{1886-92}$.

ङ पूर्वपट्टं (पत्राणि ७५) । उत्तरपट्टं (पत्राणि ८१) । महादेवभट्टात्मज गोविंदभट्ट फणशेन लिखितम् । शके १७३९ ईश्वरनामसंवत्सरे माघशुद्ध-द्वितीयायां संपूर्णम् । आनन्दाश्रम ४१९५-९

थ पूर्वपट्टं (पत्राणि ८०) । शके १७०७ विश्वावसुनामसंवत्सरे चैत्रशुद्ध-पञ्चम्यां पटवर्धनोपनामककेशवभट्टात्मजमहादेवेन लिखितम् । उत्तरपट्टं (पत्राणि ९१) । शके १७०७ विश्वावसुनामसंवत्सरे अधिक चैत्र शुद्ध-चतुर्थ्या तेनैव लिखितम् ; lent by the writer's descendant (Nāsik).

ध Published by the निर्णयसागर Press, Bombay, 1891.

छ, त and द form one group and ङ, थ and ध the other. The first is symbolized by अ and आ ; अ showing the presence and आ the absence of a reading. The symbol for the second is ओ. The first group is गुर्जर and the second महाराष्ट्र.

I have also consulted the second edition published by पंडित जिवानंद विद्यासागर which is a mere copy of the Bibliotheca Indica edition ; I have named it क.

The contents of निघण्टु.

I Dr. Sarup says "The compilation of the Nighaṇṭu is the earliest k. / 'n attempt in lexicography. In India it marks the begin-

ning of the Kośa literature" (The Nighaṇṭu and the Nirukta 1414-6). But in the general remarks about the Nighaṇṭu (20514-34) I have said that it was preceded by a number of works and that it utilized the contents of those works. In addition to the works mentioned there I have to add another which contained all sorts of verbal forms of roots ; the Nighaṇṭu includes many such forms in sections that deal with Verbs.

II The Verbal forms placed within brackets in Index VIII number 64 ; of these कालयति, जमति, ध्वरति, पणायति, पणेत, विस्यति, यौति, शम्नाति, श्रवति and स्वमति are not to be found in these forms or in any other in R. V. ; they emphatically owe their inclusion to derivation alone. The remaining 54 occur in those forms or in altered forms in R. V. ; one therefore cannot be sure whether they are taken from R. V. or whether they owe their inclusion to derivation.

—III अर्चति, अब्रति, अश्रुते, एति, ईर्ते, इयर्ति, ऋभ्रोति, गृणाति, गायति, चट्टे, दाति, दाशति, नक्षति, पतति, पृणाति, मनति, मंहते, यातयति, राजति, रोचते, वनोति, ब्रह्ते, वेति, वृणाक्ति, वर्तते, वृश्चति, शृणाति, श्वसिति, स्पन्दते, हन्ति, हयते are found in these forms in RV. In RV. पत् means to fly, दृत् to move smoothly as a chariot and हन् to kill or strike ; but in Ng. all three mean to go ; पतति, वर्तते and हन्ति owe their inclusion to derivation. As verbal forms are admitted into Ng. without any principle, the remaining 23 verbs cannot be said to represent all the verbal forms of the roots in RV ; there is no reason why अतन्ति which occurs in RV should not have been included in Ng. instead of अतन्ति (२१४१२८).

IV In RV अन् in आनीत् means to breathe or blow ; दृश् which occurs as दृक्ष and दृश्याः means to lag behind ; वृज् in RV means to wash and make clean. अनिति, दृश्यति and मार्टि which mean ' goes ' in Ng. owe their inclusion to derivation. Whatever the number, the fact remains that derivation alone accounts for their inclusion in Ng.

V आशु, कं, झं and झु mentioned at the end of Index IX (588) and प्राशु at the end of Index X (593) also owe their inclusion to derivation. देवराज not being able to quote a Vedic instance of प्राशु quotes हस्तः हन्ते । प्राशुः हनने (२२१३१०). Ng. is not purely Vedic ; it

draws upon all sorts of previous works ; in short it is a hotch-potch. The compiler who is responsible for this medley ought to have known that he was leaving behind a work that would try and vex the intellect of Vedic students. Dr. Sarup:— "Nighantū is probably not the production of a single individual, but the result of the united efforts of a whole generation or perhaps of several generations" (14132-35). But I have not the least doubt that it is the work of one single man.

VI Section 20 of chapter I of Nirukta gives the contents of another निघण्टु than the one before us; there we find it divided into four classes viz. (1) roots having the same meaning, (2) declinables having the same meaning, (3) the various senses of single words and (4) Principal and subordinate deities (२८१९-२१). The words एतावताम् अर्थानां (२८२१) are important because that निघण्टु actually stated the several senses of single words. Our निघण्टु omits this feature and mixes up words having more than one meaning and words whose grammatical formation is unknown.

VII अथ इदानीं निघण्टुसमाम्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन सुखं व्याख्यानार्थम् अस्य शास्त्रस्य । सा इयम् उच्यते । ' एतावन्तः समानकर्माणः घातवः एतावन्ति अस्य सत्त्वस्य नामधेयानि ' इति । स एष पदराशिः नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । .....यत्र एतौ अर्थौ प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतः अन्यत् यत् किञ्चित् तत् एतत् एवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणं गवादि प्राक् जहाशब्दात् (११५२१-११६१९).

अथ पुनर् यत्र एतावताम् अर्थानाम् इदम् अभिधानम् इति अर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तत् यथा । आदित्यः अपि अकूपारः सप्तर्षिः अपि अकूपारः (निरु० ४।१८) इत्येवमादिः । अनवगतसंस्काराश्च निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते अनुपङ्गतः अन्यत् यत् किञ्चित् तत् एतत् एवंलक्षणम् ऐकपदिकं नाम प्रकरणं जहादि प्राक् अग्निशब्दात् (११६१०-१५).

अथ पुनर् यत्र नैघण्टुकं देवतानाम् अस्मिन् मन्त्रे इदम् अन्यत् अत्र प्राधान्येन वर्तते इति अयं विभागः प्रायेण चिन्त्यते तत् एवंलक्षणं प्रकरणं दैवतं नाम अग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तम् (११६१६-१८).

Durga tries to reconcile the fourfold division of another Nighantū with the three-fold division of the existing Nighantū. The present Nighantū contains two irrelevant sections namely 12 and 13 of chapter III which have no room in the fourfold division. Durga thinks that these two sections have been admitted into the present Ng. incidentally. The four-fold division does not even

who finds fault with the extravagant statement that Aditi is everything would not say तत् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः. Whether we consider the above sentences to be interpolated or not, we are forced to conclude that chapter I was written by Yāska.

XI Yāska devotes three chapters to the three sections of chapter IV of निघण्टु and six chapters to the six sections of chapter V; he therefore should have devoted three chapters to the first three chapters of निघण्टु; but he has compressed chapters II and III of निघण्टु in the 3rd chapter of निरुक्त on account of the 1st chapter which may be considered as prefatory to his whole work. Shall we say that Yāska borrowed the contents of chap. I from an older निरुक्त without caring to see whether these contents did not conflict with the subsequent chapters of his work? Yāska conscientiously follows the tenet of the Nairuktas namely नामानि आख्यातजानि (२४।१६); his whole work is pervaded by that spirit. Vide remarks (295।26-38) in connection with the genuineness or otherwise of certain sections of chapter I.

XII As Yāska does not state the contents of any section of Nighaṇṭu, in chapters I to III, we cannot form an idea of the text of that compilation with which he was dealing. Some mss. of Nighaṇṭu read प्रयः for श्रवः (२।७।४); श्रवः इति अन्ननाम । श्रूयते इति सतः (१३४।१२); from these words we must conclude that श्रवः was the word in his Nighaṇṭu; प्रयः is not derived anywhere in the Nirukta.

तडित् । आखण्डल is the order in Nighaṇṭu (२।१९।२१-२२); but Yāska deals with आखण्डल first (४८।१) and then with तडित् i. e. तडित् (४८।२). Durga says in this connection:—आखण्डल-शब्दे अल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडित्-शब्दे इति क्रमभेदेन एतौ शब्दौ निरुच्येते. But the order in निघण्टु before Yāska may have been आखण्डल । तडित्; vide note (465।17-21). Nighaṇṭu has महत् (३।३।१); but शाकपूणि derives महान् which may have been the word in his Nighaṇṭu-text; or did he intentionally derive महान् instead of महत् for the sake of bringing out a peculiar sense of that word? Yāska asks महान् कस्मात् and then quotes the derivation of that form of the word given by शाकपूणि (४९।८-९); what was his reading? महान् or महत्?

I have discussed the contents of section 11 of chap. III of निघण्टु and come to the conclusion that the text of that section in the

present Ng is corrupt and that it was also corrupt in the Ng before Yāska (48311-48513). This shows that the Nighaṇṭu had become a very ancient work even in the days of Yāska. Yāska says that verbs and declinables are mixed up in this section ; but this complaint can be made about other sections also. ववक्षिष्य and विवक्षसे are included among declinables that mean ' great ' (४९१९). आक्षाणः and आपानः which are declinables are included among verbs (४७१२१-२२). इदा and इदानीं which are indeclinables are found in company with नवं, नूतनं, नूतनं and नव्यं which are declinables (निघ० ३१२८). Nighaṇṭu is a queer document indeed !

In the present Nighaṇṭu the order is तद्वत् । तथा (३१३११-१२) ; तथा stands for था. But in Nirukta the order is था इति च (५११६) and वत् इति सिद्धोपमा (५११३-१०). था इति च which follows अग्निरिति रूपोपमा (५११४) would be equal to था इति च रूपोपमा which, however, is not the sense of those words. Durga on account of this misplacement of था इति च says:—था इति अयं च उपमाशब्दः (२६०१८). But था इति च सिद्धोपमा is what is intended ; the words therefore ought to follow वत् इति सिद्धोपमा. Was था इति च misplaced in the Nighaṇṭu before Yāska ? Or did some one after him interfere with the original order in Nirukta and place था इति च before वत् इति सिद्धोपमा ? The latter seems more probable because the instance given of था is तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (५११७) where प्रत्न, पूर्व, विश्व and इम are standards of comparison like प्रियमेध, अत्रि, विरूप and अङ्गिरस् (५११२२) ; vide note (503113-22).

XIII इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ षष्ठोऽध्यायः (१२०१३-४) ; here the first chapter of निरुक्त is spoken of as sixth ; does it mean that Durga wrote a Vṛtti on the five chapters of निघण्टु and that he called it निरुक्तवृत्ति ? If he did, that important work has disappeared altogether. The words आचार्य and भगवत् may appear to conflict with this suggestion ; but the honorific words including आचार्य and भगवत् may have been inserted by a devoted student of दुर्ग ; the latter perhaps wrote इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः .

Nirukta Recensions

XIV Index XXI (673-688) is divided into 22 sections which are marked A, B, C etc. There are only two complete recensions N...B

of Nirukta, namely, गुर्जर and महाराष्ट्र; of these the first is earlier. Durga's text can be gathered from his Vṛtti but not completely as sometimes he explains instead of quoting the original; vide F (678-681) of Index XXI. Dr. Sarup is not right when he says "Durga's commentary is important; for it repeats every word of Yāska; thus the text of the Nirukta *in toto* could be reproduced from Durga's work alone" (the Nighaṇṭu and the Nirukta 51122-24). Durga's text is earlier than Gurjar as the entries under "(A) Durga has not" and "(B) Durga has not" appear first in Gurjar and then in Mahārāṣṭra. There is not the least doubt that the entries under "(A) Durga has not" were absent in his text.

The quotations from Durga's Vṛtti are copied from Vol I of Yāska's Nirukta printed in the आनन्दाश्रम Sanskrit Series, Poona.

XV (A) Durga has not :— (13) Durga explains at length अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति and then says तत्र एवं सति ते चेद् ब्रूयुः लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः इति (१०५।५-१८). In this explanation we do not find तदेतेन उपेक्षितव्यम्; these words are altogether irrelevant. (14) स शृणोति is irrelevant; the husband sees the real beauty or the person of his wife when they are alone and when she is not muffled up in clothes; listening has nothing to do with the revelation of her beauty. (15) for रममाणं vide 5 under "(c) Durga has" (XIII). (25) दुर्गः— इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः अस्य शमयिता वा । हन्ता इत्यर्थः । शातयिता वा । हन्ता एव । धात्वन्त्यत्वम् अर्थैकत्वम् (176।19-20). Durga does not quote तस्मात् इन्द्रशत्रुः either here or in his explanation of the Rk. (30) कुशिको राजा इति तत्त्ववचनम् (१९५।२४); here बभूव is absent. The derivations of कुशिक are pertinent only then when कुशिक is a king; if कुशिक were not a king, then the derivations would be different. बभूव after राजा would interfere with the purpose underlying the derivations of कुशिक. (41) दुर्गः— अथ अर्बुदशब्दनिर्विकक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति । अरणशीलं गमनशीलम् अम्बु । तद्ः तस्य दाता मेघः । सः अम्बुदः इत्युच्यते (233।16-18); so his text was:— अम्बुदः मेघः भवति । अरणम् अम्बु । तद्ः. I wrote the note (459।24-460।18) on अर्बुदः मेघः भवति etc under the conviction that Yāska derived अर्बुद and not अम्बुद. This conviction based on the Gurjar text is, however, wrong. Yāska derives अम्बुद by way of introduction to the elucidation of the meaning of अर्बुद. अम्बुद does mean a cloud; अर्बुद may or may not have that sense. (49) दुर्गः— यत् एतत् प्रख्यातं यजतिकर्म लोकवेदयोः एतत् एव भावसाधनशब्देन उच्यते

यजने यज्ञः इति (२६८।२४-२५); here Durga does not mention the Nairuktas; the derivations given by the latter have something peculiar in them; but the first derivation of यज्ञ has nothing peculiar about it; anyone would say that यज्ञ comes from यज् .

XVI (B) Durga has not :— One cannot be certain about the genuineness or otherwise of the entries under “ B Durga has not.” (1) The explanation of प्रतिपेधार्थीयः ०प्रतिपेधति happens to be omitted in all the mss. of Durga's Vṛtti consulted by me. I think that Durga did explain these words which, however, came to be omitted by some strange accident. “ नेति प्रतिपेधार्थीयो भाषायां ” प्रसिद्धः । “ उभयमन्वध्यायम् । ” नेन्द्रं देव० दैवते शेषः । किं पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । उपसार्थीयः ०उपमिमिती (४०।१-१३); we see clearly that Durga explained प्रतिपेधार्थीयो० प्रतिपेधति after उच्यते and then explained उपसार्थीयः ०उपमिमिती. (2-3) His Nirukta text may have contained words which he did not think it necessary to quote. कः तद्वेद यत् between अदद्भुतम् and अभूतं may have existed in his text; he quotes कस्तद्वेद यदद्भुतम् and then explains it; कः तद्वेद यत् is explained by को हि नाम तत् वेद जानाति (४८।१९). The same may be said about उताधीतं विनश्यति इति. (4) दुर्गः— मघं मंहतेर्दानार्थस्य । दीयते हि तत् (५१।२-३); here we do not find इति धननामधेयं; मघ does not occur in Amara; इति धननामधेयं therefore must have been in Durga's text; we must suppose that he did not quote these words thinking that the sense of मघ could be gathered from his explanation. (5) Durga quotes ब्रह्म जज्ञानं० वि वः (५२।१६-१८) in connection with वि सीमतः सुरुचो वेन आवः and then says ब्रह्म आदित्याख्यं (५२।२१); वेन and ब्रह्म mean the same thing; so he may not have rendered वेनः by आदित्यः . (6) दुर्गः— पद्वत् पदवत् पादसंयुक्तम् । अवसं पथ्यदनम् इति निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् (१००।१०-१२). पथ्यदनं is the sense of अवसं; गावः is not mentioned here; but पद्वत् अवसं पथ्यदनं refers to cows; गावः may not have been noticed by Durga. (7, 9, 12, 14 and 20) The omission of इति does not mean much as that particle is too unimportant to be noticed. Durga's text may or may not have had इति. (8) दुर्गः— अवर्षति देवे शंतनुम् ऊचुः उक्तवन्तः ब्राह्मणाः । ज्येष्ठं भ्रातरम् अन्तरित्य अतिक्रम्य अभिषेचितम् अभिषेकः कारितः यतः त्वया तेन तस्मात् मर्यादातिक्रमेण ते तव राज्ये देवो न वर्षति । प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व इति (१६२।१-४). Here we do not find mention or explanation of अधर्मः त्वया चरितः . Perhaps मर्यादातिक्रमेण explains these words . (10) Durga does not explain इति अस्थावराणां in

his Vṛtti on section 16 of chap. II because he has explained those words in his Vṛtti on the preceding section. दुर्गः—आपोऽपि काष्ठाः उच्यन्ते । ताः पुनर्द्वयः स्थावराः च अस्थावराः च । तत्र क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणां काष्ठात्वम् । अस्थावराणां पुनः क्रामन्ति एव एताः न काचित् तिष्ठन्ति इति काष्ठाः मेघ्याः आपः । मन्त्रः अपि च एतास्मिन् एव अर्थे भवति (१७५।४-८). In this quotation Durga explains both स्थावराणां and अस्थावराणां. (11) दुर्गः—अनूची इति इतरेतरम् अभिप्रेत्य । इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (१८४।१९); here we do not find अनूच्यौ after अनूची; अनूच्यौ is, however, absolutely necessary as अनूची is a Vedic dual. Shall we call the omission of अनूच्यौ in the Vṛtti as a mere accident? (13) बृहत् इति महतः नामधेयम् (२२।११-१२) shows that Yāska considered बृहत् to be a Vedic word; he therefore *must* have explained बृहत्या by महत्या; the omission of महत्या in Durga's Vṛtti may be accidental. (15 and 17) इति व्याख्यातम् is not quoted since he explains the Rks which contain अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् (४१।४-५) and अपिकक्ष आसनि (४१।२२-२३). (16) The absense of इति और्णवामः need not lead to the conclusion that the words were not in Durga's text; he may have omitted them by oversight. (18) दुर्गः—अरणः अपार्णः । अपगतोदकसंबन्धः इत्यर्थः (२०५।१३); भवति after अपार्णः may or may not have been in his text. (19) उशती being a Vedic word does require कामयमाना after it; the omission of कामयमाना in Durga's Vṛtti may be due to mere accident. (21) दुर्गः—किं तर्हि तस्याः करोति । चकार गर्भं सनितु-निधानम् । करोति गर्भनिधानं सनितुः हस्तग्राहस्य भगिनीमर्तुः । प्रसवसमर्था करोति पुष्पाति इत्यर्थः (२२०।९-११). The direct object of चकार is तां (understood); this तां is to be inferred from तस्याः and would represent एनां. (22) Durga does not quote इति नैरुक्ताः; but that does not mean that the words did not exist in his text; निषण्णम् अस्मिन् पापकं which is a derivation of निषाद् can be expected from the Nairuktas alone as they smelt sin in तस्कर, स्तेन and तायु. (23) Durga's text may or may not have contained इति वा after अग्रगामिन्यो भवन्ति. (24) The same remark may be made about वा after अदानकर्माणो. (25) दुर्गः—वैयाकरणानां पुनर् अन्यथा अपि स्यात् । स हि संततकर्मा भवति । रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवा अरण्ये । एवम् अहोरात्रकर्मा (२४८।७-९); हि in स हि संतत-कर्मा etc shows that तनोतेः वा स्यात् was in Durga's text; अन्यथा अपि स्यात् also bears out this opinion. (26) Durga explains the derivation of ऊर्दर; he was therefore expected to quote and explain ऊदरं ऊनदरं भवति. Shall we say that the derivation of ऊदर was too obvious

to be noticed or that the derivation and its explanation came to be accidentally omitted?

XVII (C) Durga has:— (2) सज्यते तस्यां वंशः इति सञ्जनी इति उच्यते (७२।१७); so Durga had सञ्जनी for आसञ्जनी. (3 and 17) प्रतीयते and प्रतिपिध्यते are more emphatic than प्रतीयेत and प्रतिपिध्येत; प्रतीयेत = should be understood or inferred; प्रतीयते = is understood or inferred; प्रतिपिध्येत = should be negatived; प्रतिपिध्यते = is negatived. (5) अपि एकं संख्ये etc.; there is something wrong with this text; I have tried to conjecture the original; but this conjecture may not be satisfactory. (15) दुर्गः— अघः पुनः न घावति (१६।४।४); as अघः forms part of अधः, it had to be derived; पुनः therefore is quite necessary; vide पुनः Index X (592). (24) दुर्गः— वैश्वानरः अग्निः अपाहरत् अपहन्ति स्वेन ज्योतिषा तमांसि (१८।६।१०); Durga seems to render अवातिरत् by अपाहरत् and अपाहरत् by अपहन्ति. (26) Durga:— अवनैः वा० अथवा अयनैः (१९।५।३-५); So Durga's text was अवनैर्वा । अयनैर्वा.

XVIII (This paragraph does not refer to any entry under “(C) Durga has”; it is altogether independent). इत्यपि निगमो भवति follows तर्द्धरं ष्यवेन (५३।२०), समिद्धो० मतीनाम् (५३।२२), आ त्वा० ररम्भा (५४।२) and कृत्तिवासाः० घन्त्वा (५४।४). But Durga has:— तर्द्धरं न घृणता समिद्धो अञ्जत् इति निगमौ (२७९।१०) and आ त्वा रम्भं कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः इति निगमौ (२८१।६७). Durga thus clubs together two Rks instead of separating them as the text does; इत्यपि निगमौ भवतः instead of इत्यपि निगमो भवति must have been his text. द्वयोरपि नाम्नोः एकनिगमः (२७८।१९-२०) is what he says about यदच्युप० सर्पति; this shows that the Rk was followed by इत्यपि निगमो भवति; thus he had इत्यपि निगमो भवति once only. स नः सिपक्त्तु सच्चत्वा न इति निगमौ (२८६।१६); this shows that the two Rks separated in our text were clubbed together in Durga's text. इति निगमौ occurs six times (२७९।१०, २८१।६-७, २८२।६, २८३।२५, २८६।१६, २८७।१५). All this shows that the Rks were separated by some one who wished to interpret them; but the interpretations are not at all wanted as the Rks are not difficult. There are harder Rks in section 20 and yet Yāska leaves them unexplained; अर्यया and वर्तिः in तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यात्तमदाभ्या (५३।६) do require explanation and yet no explanation is given; vide 532।20-21 and 541।4-8. इत्यपि निगमौ भवतः must have followed every pair of two Rks in Durga's text. Durga has इति

निगमौ भवतः once, इति निगमौ six times and इत्यपि निगमौ भवतः thrice. This shows that he does not always quote the text as it is.

XIX (D) Durga has :— (1) लौकिकेषु अपि एतत् may have been supplied by Durga for the purpose of explanation ; जानन्तं संप्रेष्यतीति is said by the objector ; to this the direct reply would be जानन्तम् अभिवादयते and जानते मधुपर्कं प्राह ; लौकिकेषु अपि एतत् is not absolutely necessary. (3, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 28) Yāska sometimes omits वा or इति वा which particles may have been supplied by Durga in his explanations. (4) दीप्तिकर्मणः after राजतेः may have been added by Durga. (5) Yāska uses अस्य in the dissolution of बहुव्रीहि compounds ; Durga uses यस्य in obedience to the practice of modern grammarians. (7) दुर्गः— किञ्च । अत्राह तेषु स्थानेषु (१५१।१९) ; तेषु स्थानेषु may be the explanation of तत्र which word Durga does not quote ; अत्राह = तत्र = तेषु स्थानेषु. (8) Durga may have supplied मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second. (9) He may have interpreted अस्मिन् by एतस्मिन्. (10) He may have added स्नात्रा मांसेन च after परियुतो भवति (१५५।१४). (12) कस्मात् after जंतुः may not have existed in his text. For 13 vide note on (B) 10 (XI-XII). (15) प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति may or may not have existed in his text ; he explains प्रथमाः in the R̥k by प्रतमाः प्रकृत्यतमाः । मुख्ययाः इत्यर्थः ; प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति may be implied in this explanation. (16) Finding that विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते was abrupt, he placed these words after कृन्तत्रात् उक्तत्वात् etc for the purpose of removing the abruptness. Maha prefixes कृन्तत्रम् अन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् to विकर्तनेन जायते for the same purpose. (17) Instead of quoting शुष्मैः शोषणैः he renders शुष्मेभिः in the R̥k by बलैः . (21) He may have rendered दाक्षिणाजी by दाक्षिणात्या. (22) He may have rendered चकार by करोति. (26) Did his text have इति वा after समास्कन्नो भवति or did he add these words himself ? Whatever the case, इति वा is quite unnecessary, for समास्कन्नो भवति is the reason for deriving खल (= a threshing-floor) from खल्ल् or खल् ; vide note (569।1-9).

XX (E) Durga has :— (1) यजुर्वा is found twice in his comment on एतद्वै० ऋक् यजुर्वा अभिवदति ; he explains क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः which is an instance of a R̥k ; but he gives no example of Yajus (यजुम्) which was expected from him ; this shows that यजुर्वा was absent in his text. (2 and 3) He who explains असपत्नोऽयं

ब्राह्मणः and मेघः इति नैरुक्ताः would certainly have explained अनमित्रो राजा and त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः . All these three are interpolations in his Vṛtti.

XXI (F) The words not quoted but explained by Durga can be inferred with certainty in most cases. (10) I do not understand कक्षसंनिष्ठदृष्टेशतुल्योदकाः which is Durga's rendering of उपकक्ष-दधनाः . कक्षौ च तृणवीरुधौ (अमर ३।३।२२०) ; Apte's Dic. :— कक्ष=(1) A lurking or hiding place ; (2) the end of the lower garment ; (3) A climbing plant, a creeper ; (4) Grass, dry grass ; (5) A forest of dead trees, dry wood ; (6) The arm-pit. Which of these senses are we to attach to कक्ष in कक्षसंनिष्ठदृष्टेशतुल्योदकाः ? Does कक्षसंनिष्ठदृष्टेशतुल्योदकाः mean “ having water like that in shallow places full of willows ” ? Certain ponds have shallow water like that in which willows grow. (38) Durga explains वर्षेण प्रच्छाय पृथिवीं पुनर आदत्ते by सा एवम् आत्मानम् आविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वास्तु दिक्षु आत्मानं वर्षेण प्रच्छाय पृथिवीं ततः वर्षेणुपरमे प्रत्यहते वस्त्रिं प्रत्युपसंहरति रूपम् आत्मीयम् । अदृश्यं करोति इत्यर्थः (१५८।४-८) ; by these words Durga explains not only वर्षेण प्रच्छाय पृथिवीं पुनर आदत्ते but also विद्युद्भवन्ती प्रत्यहते वस्त्रिम् . (43) Food (अन्नं) also is called व्रत because (यत्) it covers (आदृणोति) the body (शरीरं) ; Durga substitutes तदपि for यत् in his explanation ; तत् अपि = अन्नम् अपि . (65) द्वरे अपि सन्न अन्तिके इव सन्न दृश्यसे = द्वरे अपि सन्न अन्तिके इव अवास्थितः दृश्यसे ; सन्न = अवास्थितः . (69) धारयत इति in the text may be equal to धारयतः इति or धारयते इति ; धारयते इति was most probably what Yāska wanted to say ; धारयमाणात् seems to be the explanation of धारयते इति . चतुरः अक्षान् धारयते इति = Since this fellow holds four dice in his hand. तद् यथा after धारयते इति is implied in Durga's interpretation of the Bhāṣya (495।17-18).

XXII (This paragraph does not refer to any entry under “ (F) Durga does not quote etc. ” ; it is altogether independent). Instead of quoting अपव्रणपकर्मणः, दानकर्मणः, पूजाकर्मणः, प्रकाशयतिकर्मणः etc. Durga renders them by अपव्रणपार्थस्य, दानार्थस्य, पूजार्थस्य, प्रकाशयत्यर्थस्य etc. He renders गतिकर्मणः and धारयतिकर्मणः by गत्यर्थे वर्तमानस्य and धारयत्यर्थे वर्तमानस्य . He quotes गतिकर्मणः, तृप्तिकर्मणः, भेदनकर्मणः and वृद्धिकर्मणः but does not explain them. He quotes गतिकर्मणः and दानकर्मणः and renders them by गत्यर्थे वर्तमानस्य and दानार्थस्य . This shows that he does not always follow the same method.

XXIII The entries under “(G) Durga says” require no further explanation. They show that there were two texts of Nirukta in Durga's day. (3) He adopts both संविज्ञानानि and संविज्ञातानि ; he does not say that some adopt संविज्ञानानि and that others adopt संविज्ञातानि.

गुर्जर Recension (682)

XXIV (H) Gurjar has :— (1) The substitution of इति for इव after अभूतम् is wrong ; इव is absolutely necessary. (2) उदितानुवाकः confirms the conjecture that Durga's text had उदितानुवाकः and not उदितानुवादः . (3) तथापि for अथापि is wrong ; अथापि introduces an additional topic while तथापि refers to what has already been stated ; ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिंदा च is an additional argument for proving the utility of Nirukta. (4) सो अस्य occurs in the Rk ; Gur retains सो अस्य instead of joining them into सोऽस्य. (5) The retention of जगृहे is right as it is found in classical Sanskrit. (6) ज्योतिषां प्रणयः occurs twice in the text (३६।११ and १९-२०) ; the Gurjar recension has प्रभवः in place of प्रणयः in the second occurrence but not in the first. (7) आघ्नन्ति in तां °आघ्नन्ति requires अक्षैः for अक्षेण, for each dicer strikes the woman with one die. Or do they use the same die ? Durga has not तां तत्र अक्षेण (अथवा अक्षैः) आघ्नन्ति. Some one interpolated तां तत्र अक्षेण आघ्नन्ति ; Maha altered अक्षेण to अक्षैः . (8 and 12) यदी and चतुरश्रित् ought not to be retained in the Bhāṣya. यदी should be represented by यद् इह, चतुरः by चतुरः अक्षान् and चित् by यथा. (10) अञ् = to go ; अञ्जनाः = (Fingers are called अङ्गुलयः because) they go towards acts. Durga has neither अञ्जनाः nor अञ्जनाः ; अञ्जन is contained in अभ्यञ्जनात् which follows अञ्जनाः भवन्ति इति वा. (11) Gur alters सन् दृश्यसे to संदृश्यसे ; it is evident that the alteration was made by some one who did not understand the propriety of सन् after आन्तिके इव ; vide note on (F) 65 (XV). (14) Durga says that some read आविनाशनाम for आविनाशिनाम ; vide (G) 7 (682). (15) The splitting of स्वस्ति into सु अस्ति may be due to a desire for making clear the meaning of स्वस्ति or it may be a mere freak.

XXV (I) Gurjar has :— This section consists of wrong readings most of which are due to mispronunciation ; a few may be due to mere freakishness. (20) निर्गमनः प्राया for निर्गमनप्राया shows that this recension copied some old text ; but in copying that text it placed a विसर्ग after निर्गमन. A long period must have passed between Durga and the Gurjar recension as Durga has not the derivation of जामि which contains निर्गमनप्राया.

XXVI (J) Gurjar has not :— (1) The absence of श्रीशृङ्गा indicates Yāska's manner of interpretation of Rks ; as a rule he does not quote words whose equivalents he gives in his Bhāṣya. (2) The absence of कर्मभिः नीचैः shows carelessness as चित्तिभिः and नि do require explanation ; चित्तिभिः = कर्मभिः ; नि = नीचैः. (3) हृदयरमणं भवतीति वा occurs in Maha only. (4) नाम after सत्त्वस्य (३६।२६) is absolutely necessary ; its absence means carelessness. (6) The absence of सह in तया सह चरतः is significant ; तया चरतः = (Night and Dawn) travel along her (तया), that is, along the sky ; vide 383।31-34. (7) वा is not absolutely necessary after ब्रवीतिः as there is वा after ब्रंशतेः. (8) The absence of एवम् before अन्यात्ताम् does not signify much ; it may be safely omitted as अन्यात्तामपि देवतानां etc is sufficient to convey Yāska's meaning. (9) Gur may have omitted निपदन्नो भवति thinking it to be superfluous as the root नि + सृज् is found in निषण्णं in the derivation of निपाद् by the Nairuktas viz निषण्णम् अस्मिन् पापकम् ; vide (F) 60 (680). (10) The absence of वा after अनिन्द्राः इतरे इति shows nothing but carelessness.

महाराष्ट्र recension

XXVII (L) Maha has :— All the entries in this section are clear additions. They are neither in Durga nor even in Gurjar. (5) दण्डपुरुषः after दण्ड्यः पुरुषः is meaningless. (7) For हृदयरमणं भवतीति वा vide 34।122-24. (8) For ते ऋषयोऽभवन् vide 348।11-14. (10) One expects नेता रस्तान् as a derivation of नाक and नभस् ; its absence in Durga and Gurjar is surprising ; in this same section we read स्तुतो रस्तान् (३६।६), संस्पृष्टा रस्तान् (३६।८), गमयति रस्तान् (३६।१५) and आविष्टो रस्तान् (३६।१७). The Sun (नाक and नभस्) is a carrier (नेता) of earthly liquids (रस्तानां). (14) शोभनाभिः is unnecessary as सु in सुप्रवृत्ताभिः conveys its meaning. (19) There is nothing in अङ्गुलि to justify the derivation अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा ; ग् in अङ्गुलि

may justify अग्रगामिन्यः and अग्रगालिन्यः. क् is a guttural like ग् and may justify अग्रकारिण्यः. But by no stretch of fancy can स् be extracted out of ग् in अङ्गुलि. (20) For अम्बुदः etc vide note on (A) 41 (X). (22) खण्ड in आखण्डयित् suggests खण्डं खण्डयते. (24) उत्तरे before घातवः is senseless as the word आमिश्राणि shows that nouns and verbs are mixed up in this section. (26) देवः कस्मात् । द्वितीयः वरः उच्यते is misplaced. It ought to precede देवः दीव्यतिकर्मा, if at all it is called for; its detachment from देवः दीव्यतिकर्मा shows that it is not genuine. (27) मरुतः भ्राजमानाः रोचिष्णूरस्काः is borrowed from Durga's Vṛtti. (30) स्तोता स्तवनात् is not wanted as the निरुक्त derives difficult words only. (31) For वज्रीभिः पुत्रमशुबो अदानम् (५३।१८) which ought to have been printed after “ (30) स्तोता स्तवनात् ” etc vide 53113-5 and 53211-11. The alteration of निगमो भवति in the text to निगमौ भवतः in Maha was necessitated by the insertion of वज्रीभिः ०अदानम्.

XXVIII (M) Maha has :— (1) Maha ought to have shown its independence by restoring दृष्टव्यम् in the Gurjar recension to दृष्टव्यम् as it does in restoring संहृद्यसे in the Gurjar recension to सन् दृष्टव्यसे as in the text; vide (H) 11 (XVI). (2) The substitution of च for चा in चासञ्जनी shows independence but sacrifices sense. (3 and 4) The alteration of सुपुम्नः to सुपुम्नः and of आविष्कुर्यात् to आविष्कुर्यात् shows a wrong spirit of independence. (5) नियुतं प्रयुतं for प्रयुतं नियुतं may be a copy of Durga or a variation from Gurjar. (6) To show its independence it reverses the order अम्बुमत् भवतीति वा and अम्बुमत् भातीति वा; but it ought to have known that अम्बुमत् etc explains nothing; it is simply a senseless interpolation. (8) अनिमिषन्ति. qualifies इंद्रियाणि; to substitute अनिमिषन्तः for अनिमिषन्ति is nothing but perverse independence. (9) The substitution of तत्करो भवति for तत्करोति is senseless; तत्करो भवति यत् पापकम् = यत् पापकं तस्य करः कर्ता भवति; thus we have to explain a senseless substitution. The additions and alterations show a spirit of independence; but such independence is disloyalty to the original text. Such disloyalty has been perpetrated ever since Yāska departed this life. It is impossible to determine Yāska's original text on this account.

XXIX (N) Miscellaneous:—(1) Both दाक्षिणाजी and दाक्षिणाज seem ungrammatical; it is difficult to guess the original word. (2)

माध्यमिका: is correct ; but all the mss read माध्यसुका: ; I do not know what authority पण्डित जिवानन्द विद्यासागर had for altering माध्यसुका: to माध्यमिका: .

Yāska's probable text

XXX Durga's text being earlier than Gurjar and Mahārāṣṭra must be considered nearer to Yāska's original text ; but the degree of that nearness can never be determined as interpolations and corruptions must have crept into the Nirukta during the long interval between Yāska and Durga. One may safely say that all the entries under “ (A) Durga has not ” and “ (E) Durga has ” were absent in Yāska's text. We may also say that Yāska quoted शिशिरं जीवनाय कम् and नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम only and not the made-up Rks. One would like to ask if these bits alone existed among the spurious Rks (खिल) of ऋग्वेद in Yāska's time. Nothing definite can be said about the entries under the other heads dealing with Durga's text. The entries under ‘O’ to ‘T’ (685-688) are conjectures; their value therefore should be assessed as conjectures only.

XXXI (O) Corruptions :— I have stated reasons why I consider most of the entries under this head to be corrupt. (1) I have not the least doubt that अनन्वितौ was corrupted to अन्वितौ. (3) उदितानुवाकः was most probably the genuine word. (4) For वाक्सस्ये etc vide note on 5 “ (C) Durga has ” (XIII). (5) विश्वकद्रः । वि इति चकद्र इति । चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते seems to have been the original text. (8) I have said nothing about निषूदनः in the notes ; नि + सूद् is the root both in निषूदनः and निषण्णं ; one expects a different root from that in निषण्णं ; a man of the fifth caste was called निषाद because he was a destroyer (निषूदनः) of animal-life ; but the Nairuktas say that he is called निषाद because sin is deep-seated or ingrained in him ; so नि + सूद् may be the root in निषाद. (11) अप्राप्तस्य seems to have been Yāska's word in place of प्राप्तस्य. (12) नेमानि क्षत्राणि इति च ब्राह्मणम् is the present text ; दुर्गैः— तु-शब्दार्थे च-शब्दः (२७७।१२) ; इति तु ब्राह्मणम् was most probably Yāska's text.

XXXII (P) Interpolations:—(1) In the question “ Did Pāṇini borrow परः संनिकर्षः संहिता from the ऋक्प्रातिशाख्य ? ” Yāska should be substituted for the word underlined, for the Sūtra does not occur in the ऋक्प्रातिशाख्य. Most probably परः संनिकर्षः संहिता is an interpolation ; section 17 treats of पदविभाग (२७५-१३) ; पदप्रकृतिः संहिता (२७१२) is sufficient to endorse the claim of the Nirukta that it enabled men to split Ṛks into *padas*. परः संनिकर्षः संहिता applies to both Vedic and non-Vedic combinations. Yāska is speaking of पदविभाग in Ṛks only ; he is not concerned with non-Vedic Sanskrit. (14) ध्रुवीकरोति which is the explanation of उपरमयति must be an interpolation as Yāska does not explain his own words. (25) रूपं रोचतेः must be an interpolation as रूप has been already derived in these very words (३११५-१६). (26) दुर्गः— स हि संततकर्मा भवति । रात्रौ ग्रामे सुष्णाति दिवा अरण्ये । एवम् अहोरात्रकर्मा (२४८७-९) ; here there is no वा after अहोरात्रकर्मा ; अहोरात्रकर्मा which is the explanation of संततकर्मा must be an interpolation ; vide 14 above. (28) This entry is most probably an interpolation because Yāska is dealing with comparisons and not with particles ; besides इव which is a particle has been illustrated by तन्न्यजेव (४९१२१) and विधवेव देवरं (५०१३).

XXXIII (Q) Interpolations:—Yāska does not quote words in quotations whose equivalents he gives in his Bhāṣya ; the entries under this head are most likely interpolations. (3 and 4) वृक्षे वृक्षे and भूरिगृङ्गाः may not be interpolations ; perhaps their presence is necessary as Yāska derives वृक्ष and भूरि which he could not have done if वृक्षे वृक्षे and भूरिगृङ्गाः had been absent in the Bhāṣya.

XXXIV (T) Misplaced:—It is difficult to locate यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ; Yāska makes a liberal use of this injunction and yet it may be an interpolation. He who interpolated these words placed them in a wrong context. Yāska renders संदधन्वे by संदधाति आत्मानं (Index XII) ; here he substitutes धा for धन्व् for which there is no injunction in the Nirukta.

XXXV (U) Bits of Ṛks etc:—(1, 5, 9 and 11) These bits have been explained in the Bhāṣya and therefore should not have been quoted. The rest are quoted because they explain themselves with the exception of a few words which are explained in the Bhāṣya. (7) अनुसंतवीत्वत् is quoted because the formation of that word requires

explanation. There are 6 bits of Rks that are unaccented in the Bhāṣya; I do not see any reason why they should not be accented; they differ in no way from the 13 accented bits. The four bits followed by इति and इति व्याख्यातम् are not accented on account of the last letters of the bits being joined to the following इ. उताधीतं विनश्यति should not have been quoted as it is explained in the Bhāṣya. It would have been better if all the quotations under "U" had closed with इति. Did Yaska himself quote one and all of these quotations in his Bhāṣya or did he quote only those whose meaning is plain?

XXXVI (V) The reason for accenting explanatory words is difficult to discover.

XXXVII In mss and printed editions of Nirukta the last words of Rks are affected by rules of संधि whenever they are followed by इत्यपि or इति. लोककृत् + इत्यपि (निरु० ३।२०) = लोककृदित्यपि; अर्मकेभ्यः + इत्यपि (do) = अर्मकेभ्य इत्यपि; स्तुभिः + इत्यपि (do) = स्तुभिरित्यपि; विधेम + इति (निरु० ३।२१) = विधेमेति; सृजस्व + इति (do) = सृजस्वेति. The Rks concerned are not accented because they are affected by non-Vedic words. In the text I have inserted reference-figures between Rks and इत्यपि; the Rks therefore retain their Vedic character and have been on that account accented; vide ५।२।४-५४।२४.

Yaska's manner of interpretation

XXXVIII In his Bhāṣya Yaska retains the order of words in Rks; instead of quoting Vedic words he gives their equivalents and retains the others as they are. वृक्षस्य तु ते पुरुहूत वयाः (२०।२१-२२) = वृक्षस्य इव ते पुरुहूत शाखाः; here तु and वयाः are Vedic words of which इव and शाखाः are modern equivalents; तु and वयाः are not quoted. Dr Sarup translates the Rk thus:—Of thee like the branches of a tree, O many-invoked one! He translates the Bhāṣya in the same words; there is not the slightest difference between the two; I do not know what purpose is served by this double translation.

XXXIX न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चन अकम् = न वै अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चन असुखम्; असुखं is the rendering of अकम् which is not quoted in

the explanation. Dr Sarup translates both the original and the Bhāṣya on it ; original :— There is no *misery* for the man who has departed to the other world ; Bhāṣya :— There is no *wretchedness* for the man who has departed to the other world. The only difference between these two translations is the use of the word 'misery' in the first and 'wretchedness' in the second. The quotation accounts for the name नक्क when it means heaven ; one who goes to heaven experiences no misery there, for it is the meritorious alone that go to heaven. No mere translation can bring out Yāska's meaning.

XL The only exception to the statement made in XXXVIII consists in bringing together prefixes and verbs. रमध्वं and उप which are separated by four words (४०१६) are brought together and become उपरमध्वं in the Bhāṣya (४०१८). In the second half of the same Rk सिन्धुं intervenes between प्र and अच्छा ; अच्छा again is separated from अन्वे by three words ; प्र + अच्छ + अन्वे = प्रामिच्छामि (४०२२). अभि देवा अस्माम् is the order in the Rk (४५१९) ; the Bhāṣya has अभिभवेम देवाः (४५१९) ; अभि + अस्माम् = अभिभवेम.

XLI पर्यायाः इव त्वत् आश्विनम् is rendered by आश्विनं च पर्यायाः च (२३१२०-२१) ; in this interpretation we find आश्विनं placed before पर्यायाः the reason for which I have not yet discovered. आविवासेम धीतिभिः (४०१) = कर्मभिः परिचरेम (४०५-६) ; we expect परिचरेम कर्मभिः ; there appears no reason why कर्मभिः should precede परिचरेम.

XLII Yāska invariably omits expletives ; he omits नूनं before सा (२२१५), कं in शिशिरं जीवनाय कम् (२४१२), ई in एमेनं सृजतां हुते (२४१३), इत् in तमिद्वर्धन्तु नो गिरः (२४१३-४) and उ in अयमु ते समतेति (२४१५).

XLIII Yāska sometimes understands words, phrases and sentences as for instance अयतनम् (२११२१-२२), यथा स एतां पश्यति स जृणोति (२८१६-७), मध्यमः (३३१२), मम अयम् इति (४३११४-१५), स एव पुत्रः इति (४३११७), अङ्गात् ऽमातरि (४४१३), संतामकर्मणे पिण्डदानाय (४४१२), तं तत्र ऽलभते (४४११९-२०), अवाहिं च स्त्रियम् (४५१२) and एवमेव दुरुक्तात् विभीयात् (५०११७-१८).

XLIV तस्योत्तरा श्रूयसे निर्वचनाय occurs four times in the first three chapters of Nirukta ; निर्वचन here means full interpretation of the topic in hand. The full interpretation, however, consists in

retaining the order of words in Rks, substituting modern words for Vedic ones, bringing together prefixes and verbs, omitting expletives and occasionally understanding words, phrases and sentences. Sāyaṇa explains words in Rks in the order in which they would stand in a prose sentence ; this feature is altogether absent in Yāska's Bhāṣya.

XLV Another peculiarity consists in interlarding the Bhāṣya with derivations. Yāska does not wait to complete the interpretations of Rks ; he thinks he must derive words also in order to make the interpretation full and complete. Durga interprets Rks first and then deals with derivations which subject he introduces with the words अथ एकपदानिरुक्तम् ; this device is certainly convenient as derivations interrupt explanations of Rks. But Yāska did not think derivations to be interruptions. This plainly shows that the derivation of words was the principal object of निरुक्त. These interruptions are often provoking. In his Bhāṣya on अमीदमेक (४७१-१०) Yāska interprets the first half of the Rk and then begins the derivations of एक etc which occupy about six lines (४७१२-१७). Then follows the interpretation of the second half. These derivations throw no light whatever on the sense of the Rk and yet Yāska indulges in them to his heart's content.

XLVI गिरिष्ठाः in सृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (२९१२-३) is explained by गिरिस्थायी (२९१६) and मेघस्थायी (२९१८) ; मेघस्थायी appears quite abrupt because of the intervening derivations of गिरि, पर्वत and पर्वन्. Where was the harm in placing मेघस्थायी after गिरिस्थायी ? गिरिस्थायी qualifies सृग while मेघस्थायी qualifies इन्द्र ; Yāska could have said अथ चेत् देवताभिधानं मेघस्थायी just as he has said अथ चेत् देवताभिधानं क्व अयं न चरतीति (२९१५). He could not do it on account of his passion for derivation.

XLVII On account of this passion for derivation he sometimes leaves parts of Rks unexplained. In his Bhāṣya on आर्तिपेणो होत्र (३५११-२) he does not explain अपो दिव्या असृजत् वर्षां अभि which certainly deserved consideration at his hand. He always brings together prefixes and verbs ; he therefore should have written अपो दिव्या असृजत् वर्षाः . Instead he halts after the deri-

vation of अथत् (३५।९). He does not explain मयै न योषा (५०।७); मनुष्यन् इव योषा which is the explanation of these words ought to have been placed before मयौ मनुष्यः etc. Then should have followed the derivations of मयै and योषा. जीवगृभः is not explained; its explanation ought to have preceded the derivation of आत्मन् (५०।१२).

XLVIII In his Bhāṣya on ज्ञातृन् वन्दि (४३।११-२०) Yāska interprets the first half first (४४।१-७); then follows a discussion about the right of daughters to inherit paternal property (४४।८-४५।४). This discussion may be considered as an introduction to the interpretation of the second half (४५।४-५); but even then the discussion appears to be inconveniently placed; one is almost provoked to look upon it as an interruption.

IL Yāska follows the dictum ययार्यै विमक्तीः संनमयेत् (३०।५) several times in chapters I to III; vide Index XV (627). I have included जश्चच्चे in this list: but I think it is an instance of the substitution of one root for another for which there is no provision or rule in Nirukta: स्वञ् is substituted for श्वञ्; जश्चच्चे = सस्वञ्चै = परिष्वज्जनाय; the affix ऐ in जश्चच्चे represents the present infinitive. In interpreting अनुसंतवीत्वद् Yāska uses the words तनोति: पूर्वया प्रकृत्या निगमः (४१।२३-२४): by these words he seems to substitute तन् for तु; Durga renders अनुसंतवीत्वद् by अनुसंतनोति. Does पूर्वा प्रकृति stand for the first frequentative? Does it mean that अनुसंतवीत्वद् is the first frequentative of अनु + तन्? Yāska renders लुपृक्तिभिः by लुप्रदृक्ताभिः कृतिभिः (४०।५); here he substitutes कृत् for लृप्; vide note (394।31-395।7).

L Yāska sometimes evolves sentences out of single words and phrases; vide Index XVI (628). He turns गर्भे and निधानं (४५।७) into a compound viz गर्भनिधानी (४५।११) and splits पूरुषादः (३२।१७) which is a compound into पुरुषान् अदनाय (३२।१९-२०).

LI Yāska gives the motive-cause (निदान) of four Rks; vide Index XX for निदान (669). Durga mentions the following motive-cause of परिष्वङ् हि (४३।५-६) and नहि ग्रमाय (४३।१२-१३):— वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निः अभ्यर्थितः पुत्रं मे देहि इति । तेन किल असौ प्रत्युक्तः क्रीतक-कृत्रिम-दत्तकादीनां पुत्राणान् अन्यतमं कुरुष्व पुत्रम् इति । स एवम् उक्तः एताभ्याम् ऋग्भ्याम् अन्यजान् पुत्रान् निन्दन् औरत्तं पुत्रं ययाच्चे (२०४।१५-१९).

Naturalistic interpretation of words

LII आदित्य is nothing but the Sun ; the derivations of आदित्य therefore must bring out all the ideas connected with the Sun ; the Sun takes up (आदत्ते) earthly liquids (रसान्) in the shape of vapour ; he takes in (आदत्ते) the light (भास्) of other luminaries (ज्योतिषां) which means that other luminaries become invisible in sunlight ; he is illumined on all sides (आदीप्तः) by light (भासा). These unnatural derivations of आदित्य are due to the naturalistic tendency of Yāska and the Nairuktas. अदितेः पुत्रः is relegated to the last place because it refers to a history or a myth in which the Nairuktas did not believe. So also the derivations of स्वर, पृश्नि, नाक, विष्टप्, गो and नभम् — when they mean the Sun—are due to this bias.

LIII वृत्र is a cloud, say the Nairuktas ; Yāska accounts for the phenomenon of rain by the words अपां० वर्षकर्म जायते (३७११-१२). According to the Nairuktas the descriptions of the fight between Vṛtra and Indra are mere metaphors. Maha has त्वाष्ट्रः असुरः इति ऐतिहासिकाः after नैरुक्ताः (३७११) ; though interpolated, these words are significant ; the Vedas contain history or myths which the Brāhmaṇas explain at length. There must have been a school of historical or mythological interpreters (ऐतिहासिक) who interpreted R̥ks according to the history or myths contained in them. Their interpretations were certainly natural ; and yet their works have disappeared ; the Nairuktas have carried everything before them. Yāska refers to the view of the mythologists by the words अहिवत्तु खलु० प्रसस्यन्दिरे आपः । तदाभिवादिनी एषा ऋक् भवति (३७१२-१४). The derivations of पृश्नि, नाक and विष्टप् when they mean heaven are based upon the opinion of the historians or mythologists according to whom heaven was a place to which the meritorious were translated after death (३६१९-१०, ११-१४ and १८). These derivations show that Yāska was not an ultra-Nairukta.

LIV रात्रेः अपरः कालः (३८१६) is Yāska's description of the dawn ; here the dawn is no goddess but merely a natural phenomenon. रुशद्भत्सा is rendered by सूर्यवत्सा (३८१६) ; but how can the dawn which is simply a natural phenomenon have a son ? The reply is :—सूर्यम् अस्याः वत्सम् आह । साहचर्यात् । रसहरणात् वा (३८१६-१७ ; ३८११२७-३७). Here according to Yāska the relationship between the Sun and the dawn is supposititious and not actual. But the composers of R̥ks

and the historians really believed in such relationship. Yāska renders समानबन्धु by समानबन्धने (३८।१९ ; ३८२।३०-३४) because like the Nairuktas he scouted the idea of blood-relationship between Dyaus and night and dawn ; the Sun is the common (समान) tie (बन्धन) between night and dawn ; night follows sunset ; dawn precedes sunrise. According to RV, however, Night and Dawn are the daughters of Dyaus who is their father (बन्धु). जार in जार आ भगम् (५०।२०) does not mean a paramour but one who causes night to grow old or to vanish ; रात्रेः जरयिता is the sense of जार. जार in स्वसुजार्ः (५०।२३) means one who causes the decay or disappearance of the light of the dawn. The Sun and the dawn are brother and sister by mere analogy (४९८।१२-१९). The Nairuktas disliked the ideas of blood-relationship and adultery among gods. But these things are found associated with gods and goddesses in the Vedas beyond any doubt ; we find them in Greek mythology too. The naturalistic interpretation of these things is unnatural, if not ridiculous.

LV Yāska renders पारावतघ्नी by पारावारघातिनी ; पारावतघ्नी = a river that strikes the three heavens with its violent waters ; Yāska could not understand how the waters of any river, howsoever violent, could strike heaven ; he therefore renders पारावत by पारावार which means the two banks of a river ; the waters of a flooded river would dash against the two banks. The Nairuktas were not only naturalists but also believers in probabilities ; they were no poets or romancers. Yāska renders एवैः by अयनैः or अवनैः ; vide Index IV. एव in RV means a horse ; but a river has nothing to do with horses ; motion alone can be associated with a river. But the poet requests the rivers to halt with their horses ; this idea, however, is unnatural according to the Nairuktas who always insist on probabilities.

Naturalistic interpretation of Rks

LVI य ई चकार (३३।१८-१९) really expresses the view of the ascetics (परिव्राजक) and yet Yāska brushes it aside with the remark बहुप्रजाः कृद्गम् आपद्यते इति परिव्राजकाः (३३।२०). He interprets the Rk according to the view of the Nairuktas to which he prefixes the words वर्षकर्म इति नैरुक्ताः (३३।२०-२१). This naturalistic interpretation is unnatural and forced.

LVII अयं स शिङ्गे (३४४-५) really contains the story of the cow (i.e. waters) who is enclosed by Vṛtra; the cow manages to free herself from Vṛtra and by way of revenge overwhelms him on account of which he begins to groan. Yet Yāska interprets it as containing a natural phenomenon; Vṛtra is nothing but a cloud which imprisons lightning; when the cloud is smashed, lightning escapes out of it and covers it on all sides. Rks that contain history or myths ought to be interpreted as such; the naturalistic interpretation may follow then.

LVIII Unnatural interpretations of Rks by Durga. आर्द्धिषेणो होत्र (३५१-२) and यद्देवापि: (३५११-१२) contain a history; and yet Durga after explaining the Rks historically imposes on them a naturalistic interpretation; vide note (3548-19). In this interpretation आर्द्धिषेण is the earthly Agni; होत्र represents sacrificers who wish to make the whole world happy; the earthly Agni carries out this object of the sacrificers; बृहस्पति is the lord of thunder and वाक् is thunder itself. It is needless to say that this naturalistic interpretation is exceedingly unnatural. Yāska considers सरस्वती in chap II sec 24 (३९१२५-४०१) to be a river; the मैत्रायणीसंहिता, however, treats सरस्वती as a goddess; Durga being an ardent admirer of Yāska and at the same time a faithful follower of मैत्रायणीसंहिता is perplexed by this contradiction. Nevertheless he comforts himself with the conviction that Vedic words are capable of yielding all sorts of senses and thinks that the present Rk can be interpreted in both ways. He gives a second interpretation in which सरस्वती is a goddess; vide 395/16-28. It is needless to say that this interpretation is forced and therefore unnatural.

Derivation

Injunctions and principles

LIX (१) न तु एव न निर्ब्रूयात् (३०४); one must derive a word and never plead inability. However tough a word may be, it must be made amenable to a root. It was on account of this terrible injunction that so many *underivable* words have been derived. (२) न संस्कारम् आद्रियेत (३०४); one should not care for regular formation. In deriving a word you may adopt any device, the only condition being that the full meaning of the word is brought out by such derivation.

LX (3) न अवैयाकरणाय (३११६-१७) ; never derive or explain a word to one who has not studied grammar. The Nirukta employs rules of grammar in deriving words; it is based on solid grammatical reasons; it is not a fanciful science or art. The words व्याकरणस्य कात्स्न्यम् (२५१२४) have to be borne in mind; grammarians derive a limited number of words because they care for regular formation; this is sheer timidity! One ought to venture further afield; rules of grammar must be employed in deriving words though ever so difficult. लोप of every sort, विकार, विपर्यय, व्यापत्ति, वर्णोपजन and संप्रसारण which are employed by grammarians in a limited province should have a universal application.

LXI (4) Vedic words whenever necessary should be derived from classical roots and classical words from Vedic roots (३०१२८-१९). (5) तद्धित words and compounds should be first dissolved into their component parts and those component parts should be derived then.

LXII (6) अर्थनित्यः परीक्षेत (३०१३) ; there is no question about the derivation of words like याग, त्याग, कृति, कारक, पक्ति, पाचक, मृक्ति, उक्ति, अपहार, विहार, संहार etc. ; here there is perfect agreement between these words and the forms obtained by rules of grammar from the roots apparent in them; accents (स्वर) and formations (संस्कार) are clearly grammatical; the meanings of roots are seen in the words themselves. Difficulty arises when the root apparent in a word has not the sense of the word itself (अनन्विते अर्थे ३०१२) and when the root which has the meaning of the word cannot be developed into the word to be derived (अप्रादेशिके विकारे ३०१२). प्रदेश means a root which has the meaning of the word to be derived. In the case of words of the latter sort one should depend on their meanings (अर्थनित्यः); नित्य means depending on or taking one's stand on. You *must* bring out the meaning of a word in its entirety by derivation; this is निर्वचन; निर्वचन = the act of speaking out fully or of bringing out not only the direct senses of words but also the ideas suggested by those words; these latter may be called the connotations of the words.

LXIII Forms of words (वृत्तयः) are often perplexing (विशयवर्गः), says Yāska (३०१४-५); त appears in both अवत्त and प्रत्त; one who does not take into consideration their meanings would derive both from either दा or दो; but अवत्त and प्रत्त must be differently derived

on account of their different meanings ; vide note (298|29-299|11). Yāska thinks that this single instance is sufficient for his insistence on the senses of words.

LXIV (7) न एकपदानि निर्भूयात् (३१|१६) ; you should refuse to derive words that have no context because words have different senses and connotations in different contexts. (8) समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि (३३|१३-१४) ; when a word has the same meaning in all contexts, it has one and the same derivation everywhere. But a word may have different meaning in different contexts in which case there should be different derivations to bring out the different senses ; every word should be fully explained in accordance with the sense or senses it has. Such are the injunctions and principles.

LXV तत् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां सर्वे प्रादेशिकम् इति । एवं सति अनुपालम्भः एव भवति (२५|८-९) ; तद् यत्र० सर्वे प्रादेशिकम् is what गार्ग्य says ; by these words he suggests that numbers of words are not root-born and thereby censures those who would derive every word from a root. The Nairuktas who derive every word from a root reply that the word प्रदेश is used in a narrow field by गार्ग्य ; प्रदेश means a root that has the meaning of the word to be derived ; this root may be visible in some words and disguised in others ; we discover such disguised roots ; our theory of derivation therefore does not deserve censure ; vide 263|28-34.

LXVI अहि means a cloud and a serpent. What does a cloud do ? It moves (एति) in the sky (अन्तरिक्षे) ; इ (= to go) must be the root in अहि ; इ + हः = ए + हः = अय् + हः = अह् + हः = अहिः ; the change of ए to इ is वर्णव्यापत्तिः. A serpent also goes or creeps along the ground ; अहि meaning a serpent comes from इ (=to go). But a serpent also bites and kills ; हन् therefore must be the root ; आ + हन् = to strike, to bite ; आ + हन् + इः ; आ to be shortened to अ which is विकार ; अन् in हन् to be omitted which is लोपः ; अ + ह् + इः = अहिः . Thus अहि meaning a serpent must be derived in two different ways to bring out its two different senses.

LXVII गर्तः = (१) सभास्थाणुः, (२) इमज्ञानसंचयः, (३) रथः ; गर्तं having three different senses is derived in three different ways and

reasons are stated for these derivations. This is a peculiarity of the Nirukta method of derivation. गर्त in the first sense comes from गृ (= to speak) because it is a place where words uttered must prove true (सत्यसंगरः भवति), that is, one must keep his word ; dicers are made to swear that they shall not play falsely. गर्त in the second sense comes from गृ (= to rise) because a burial-heap stands prominent (अपगूर्णः भवति) in order to destroy animal-life. गर्त in the third sense comes from गृ (= to praise) because a chariot is the most praiseworthy (स्तुततमं) vehicle (यानं).

LXVIII मत्सर = (1) Sōma-juice, (2) greed ; मत्सर in the first sense comes from मन्द् (= to exhilarate) ; but in the second sense it comes from मद् (= to be insane or mad) because greedy people lose all sense of honesty in their pursuit of wealth. पर्वन् (a joint) comes from पू (= to fill) because a joint fills the space between two things such as two bricks or two layers. But पर्वन् also means the last day of a fortnight ; in this sense the word comes from प्री (= to please) because the gods have to be propitiated on these days.

LXIX निघण्टु in its ordinary sense means a collection of words such as the अमरकोश ; as such it comes from नि + घट् because words are put together or compiled. But the निघण्टु before us being a collection of Vedic words does not come from नि + घट्. The Nighantus are words fetched from every nook and corner of the Vedas (छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य) and then compiled (समागताः). They have also fixed senses and as such determine the meanings of Rks where they occur (निगन्तवः). Here three acts are involved namely (1) fetching from every nook and corner of the Vedas, (2) putting together or classifying and (3) having fixed senses ; so निघण्टु comes from सम् + आ + ह् or from सम् + आ + हन् or from नि + गम् ; these three derivations bring out all the connotations of the Vedic collection called निघण्टवः .

LXX Any one would say that अन्न comes from अद् (= to eat) ; but Yāska gives a secondary place to this derivation because it does not bring out a prominent connotation of that word ; food bends down (आनतं भवति) to gratify the hunger of living beings (भूतेभ्यः) ; अन्न therefore must come from आ + नम् . नव (= new) comes from आ + नी because what is just brought (आनीतं) from a shop or a

market is always new or fresh. अन्तिक comes from the same root because what is near is as it were brought (आनीतं) to one.

LXXI Would anyone think of deriving दिग् (= a direction) from सद् or अद्? Yet Yaska derives the word from these two roots in order to bring out all the ideas associated with directions; vide दिग्: (Index IV). इन is derived from सन्; vide note (471133-47214); इन means a king or a ruler (ईश्वर); rulership (ऐश्वर्य) must be connected with इन; इन therefore is one by whom (अनेन) rulership (ऐश्वर्य) is enjoyed (सनितं) or he is one who is enjoyed (सनितः) by rulership (ऐश्वर्येण). But इन may come from इ (= to go); इन is one who goes to rulership. To derive words like इन is simply a waste of intellectual energy; इन and सन् have no connection whatever.

LXXII अक्षि comes from चक्ष because it is an organ that sees; चक्ष loses च् and becomes अक्ष. अक्ष which is apparent in अक्षि is to be rejected because it has not the sense of seeing. This is an example of अर्थनित्यः परीक्षेत. आश्रायण derives अक्षि from अक्ष् because the eyes are more luminous than any other part of the body. The महामाष्य derives अक्षि from अक्ष् or अक्ष. These different derivations prove that अक्षि is an underivable word. The Hindi word आख is a corruption of अक्षि; thus आख can be traced to अक्षि; but we cannot trace अक्षि to any earlier word because of the complete disappearance of pre-Vedic Sanskrit. The Latin word for अक्षि is *oculus* which is said to be a diminutive of *oc*; अनक्ष् in RV means eyeless; अन् + अक्ष् = अनक्ष्; this अक्ष् is like *oc* in latin; we can go so far and no further.

LXXIII The root apparent in कर्ण is कृ; कृ + नः = कर् + नः = कर्णः. But कृ is to be rejected as it does not bring out either the direct meaning of कर्ण or the ideas associated with the ear. The ear is a hole cut by the Creator on either side of the head; कृ therefore must be the root; by dropping क्, कृत् i. e. कृन् becomes कर्न्; कर्न् + अः = कर्ण + अः = कर्णः. But why not derive it from शृ? शृ + नः = कृ + नः = कर्णः. Such derivations are mere fancies. The Marathi word for कर्ण is कान; if one is asked to derive कान, he would say that it is a corruption of कर्ण; but he cannot go behind कर्ण.

LXXIV The hand (हस्त) performs all sorts of acts which include the act of striking or killing ; the root apparent in हस्त is हस्; the hand, however, has nothing to do with laughing ; the nearest root that begins with ह् is हन् which must be the root in हस्त. That limb is very quick or efficient (प्राशुः) in striking or killing (हनने). But would it not be better to say that हस् in pre-Vedic times had a different meaning and that हस्त came from that root ? Or हस्त may originally have been अस्त ; अस् to throw ; अस् + तः = अस्तः = हस्तः ; the hand hurls things to the longest distance. The Marāthi word हात can be traced to हस्त ; but हस्त itself can never be traced to any earlier word.

LXXV वाजी is derived from विज् which means to terrify and to move ; a warrior (वाजी) terrifies enemies; a horse (वाजी) is always moving. This derivation is due to अर्थनित्यः परीक्षेत. वाज, however, means booty ; a warrior is वाजी because he brings in booty; a horse is वाजी because he is booty-laden. But वाज itself is underivable.

LXXVI अंशु means सोम or Sōma-juice ; this juice animates the whole body and is a source of pleasure ; animation and pleasure therefore must be brought out by derivation ; vide शस् अष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवति इति वा (३२।१०-११) and the note (32016-14). By the first derivation अंशु comes from अश् and श and by the second from अन् and श; अश्, अन् and श are to be tortured out of अंशु for the sake of the connotations.

LXXVII Yāska retains स्तुभिः (which is instr. pl. of स्तृ) for a special purpose ; he wants to alter that word to स्तृक्षाः ; स्तृक्षाः = स्तृ + क्षाः ; स्तृ = स्तृ = स्तीर्णानि इव ; क्षा = ख्या = ख्यायन्ते ; stars are seen as though they were scattered over the whole sky ; by deriving स्तृ instead of स्तुभिः Yāska could not have obtained this special meaning.

Derivation of Vedic words from classical roots

LXXVIII In deriving रश्मि from यस् Yāska follows the dictum that Vedic words should be derived from classical roots in order to bring out their senses ; a rein (रश्मिः) restrains or prevents horses etc from leaving the track. Besides रश्मि there are रशना and रश्मन् in RV ; all these three words originally meant a rope ; rays are nothing but so many ropes dropped down by luminaries ;

the root apparent in these three words is रञ्; it would be better to say that रञ् was a pre-Vedic root and that it meant to bind.

LXXIX रञत् comes from रञ् because रञ् in modern Sanskrit means to injure. But रञ् in RV means to shine; vide 381116-26. This insistence on deriving Vedic words from modern roots is unreasonable; those who do so consider modern Sanskrit to be a perfect language and think that Vedic Sanskrit is irregular. But they ought to know that Vedic Sanskrit has a grammar and a vocabulary of its own. It would be more reasonable to say that modern Sanskrit is a development or a corruption of Vedic Sanskrit.

Struggle between roots with regard to derivation

LXXX पथिन् comes from पत्, पद् or पन्थू because all these three roots mean to go; a road is called पथिन् because people go along it. There is प in पथिन् and also in these three roots; the word therefore comes from one of these three roots. Durga says about the three derivations of निघण्टुः— (निघण्टुशब्दे) निरुच्यमाने गतिः हन्तिः हरतिः च अहंषुर्विक्रया संनिपत्य वदन्ति मम अनुत्सृपं मया एतं निर्ब्रूहि मया एतं निर्ब्रूहि इति (१।१९-२१); there is as it were a struggle between root and root; every root insists that the word under consideration shall be derived from itself alone and not from the others. Etymologists have no choice; they must derive words from all possible roots; in short they must be impartial. But such impartiality is unscientific. A word can have but one and one root only, if at all it is root-born.

Derivation of obscure Vedic words

LXXXI कुत्स means a thunderbolt; as such it must cut; कुत्स therefore must come from कृत् (=to cut). But कुत्स is also the name of a seer or an inspired composer of prayers (कर्ता स्तोमानां); कुत्स therefore comes from कृ (= to make). Some one, however, says that even when कुत्स means a certain seer the word must come from कृत् because though the sage did not cut or smash जुह्व, his friend, Indra, did it for him. It is doubtful if कुत्स means a thunderbolt in any Rk; supposing it did, can we not say that Indra's thunderbolt came to be called कुत्स in honour of that sage? In that case कुत्स would mean a thunderbolt by लक्षणा only. अङ्गम् is interpreted to mean a bend or a twist in a road; it therefore comes from अञ्च

which means to bend or to curve. But I think the word has a different sense altogether ; it means the aerial region ; vide note (410118-36 ; 411125-29). In deriving words we have to bear in mind their senses ; but then the senses of Vedic words are very often undetermined ; that being the case, is it right to derive such words ? कुचर is derived in two ways because it qualifies both सृग and इन्द्र. चरति कर्म कुत्सितं is the derivation of कुचर when it qualifies सृग ; क अयं न चरति is its second derivation when it qualifies इन्द्र ; vide Index IV for कुचर(564). But कुचर seems to qualify सृग alone ; कुचरः गिरिष्ठाः सृगः न इव इन्द्रः भीमः is the construction and meaning of सृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः . कुचर is an obscure word ; the sense of कु can never be determined.

Derivations based on prejudice

LXXXII The derivations of दुहितृ are based on prejudice ; marriageable girls are a source of great anxiety to parents who do not know how to dispose of them ; in India sons have been always preferred to daughters. A daughter is दुहिता because she is an undesirable addition to a family ; parents are happy when girls are given away in marriage to men dwelling in distant tracts (दूरे हिता). Durga sees an evil sense even in दोष्येः . We have to bear in mind that Yaska derives दुहिता and not दुहितृ because हिता is convenient for bringing out all the prejudices against daughters.

Derivations in works like the Brāhmanas

LXXXIII असुर has an evil association because the Asuras were enemies of Devas ; the derivations of असुर therefore must be based on this evil association ; vide note (444120-445122) ; the Asuras are said to have been created out of the anus of the Creator ! Can this be called derivation ? असुर is often used of the gods ; the derivation of the word in such context would be असुमान् i. e. possessed of strength. The Nairuktas attached importance to context for bringing out such ideas. But असुर which had a good import in the beginning may have come to be used in an evil sense on account of historical incidents ; tracing the history of a word is the real derivation of that word. Can we not say that every word has a history ? The word सुर is an inference from असुर ; the Asuras are not (अ) Sura (सुर). सुर is not Vedic ; I do not

know if it ever occurs in the Brāhmaṇas. Thus सुर too has a history.

LXXXIV उद्धततरः is the derivation of उत्तर (३५।८-९) and याचञो भवति that of यज्ञ (५२।९); these derivations are based on stories in the Brāhmaṇas; vide 349।8-15 and 509।27-510।8.

LXXXV नाक meaning the Sun must be differently derived from नाक meaning heaven. In the first sense नाक is the leader (ना=नेता) of luminaries and liquids (understood); क is an affix. In the second sense नाक is to be split into न, अ and क; अ=न; क=happiness; अक=absence of happiness, misery; heaven is a place where there is no (न) misery (अक) because only performers of meritorious deeds (पुण्यकृतः) go there (तत्र गच्छन्ति). This derivation of नाक is based upon the काठकसंहिता which says:— न वै असं लोकं जगमुषे किंचन अकम् (३६।१३). The Brāhmaṇas and the Upaniṣads indulge in all sorts of fanciful derivations; should grammarians and etymologists adopt such fancies? It is strange that Pāṇini should include नक्षत्र, नाक and नासत्य among words that retain the negative न instead of changing it to अ! नभ्राण-नपात्-नवेदा-नासत्या-नमुचि-नकुल-नख-नपुंसक-नक्षत्र-नक्र-नाकेषु प्रकृत्या (पा० ६।३।७५); नपुंसक is certainly made of न and पुंस; but such certainty can never be vouchsafed about the others. One derivation of नक्षत्र is based upon नेमानि क्षत्राणि (53।12-13); Yāska derives the word from नक्ष (= to go) also. I too have attempted to derive that word like others; but all these derivations are most likely wrong. यः ० भानुभिः नक्षति याम् (१०।३।५)= who (Agni) illumines (नक्षति) heaven (याम्) with his rays (भानुभिः); may not नक्षत्र be derived from नक्ष (= to illumine)? It would be better to say that such words can never be derived because the history behind these words is permanently lost.

LXXXVI मनुष्य is derived in three ways of which मनोः अपत्यं मनुषो वा is the only true one; and yet Yāska assigns it the last place. मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति is altogether fanciful while मनस्यमानेन सृष्टाः is based upon a story in the तैत्तिरीयब्राह्मण. Should such stories be considered authoritative in scientific treatises? The derivation of आदित्य from आ + दा seems to be based upon the शतपथब्राह्मण; vide 526।29-30. Yāska derives अङ्गिरस्, भृगु, अत्रि and वैखानस on the authority of a certain Brāhmaṇa. But the deri-

variations given in such works are mere fancies ; they are nothing but popular derivations and have no scientific value. The derivations of शंतनु are based on a story in the महाभारत ; such derivations deserve no more consideration than those in the Brāhmaṇas and Upaniṣads. पुत्र नरकम् । ततः त्रायते is a derivation of पुत्र based upon a Smṛti ; vide 347122-24. But पुत्र occurs in RV which does not mention a hell by name पुत्र ; such being the case how can reliance be placed upon a statement made by a Smṛti ?

LXXXVII We find words split into their component letters and those letters derived from different roots ; vide अन्य (२१।२५), काष्ठा (३६।२६-३७।४), महान् (४९।८), मेधा (५२।७), कृप (५२।१५-) and ऋक्ष (५३।१२). This splitting has the authority of Vedic works.

LXXXVIII स वै एष आत्मा हृदि । तस्य एतत् एव निरुक्तं हृदि अयम् इति । तस्मात् हृदयम् । अहर् अहर् वै एवंविद् स्वर्गं लोकम् एति (छान्दोग्योपनिषत् ८।३।३). The soul resides in the heart and is therefore called हृदय which word is thus fully explained (निरुक्तं) ; हृदयं = हृद् + अयं = हृदि + अयम् ; thus हृदय which means the soul is really हृद् अयम् . Here the word निरुक्त should be noted. एष प्रजापतिः यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत् सर्वम् । तत् एतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । हृ इति एकम् अक्षरम् । अभिहरन्ति अस्मै स्वाः च अन्ये च यः एवं वेद । द इति एकम् अक्षरम् । ददति अस्मै स्वाः च अन्ये च यः एवं वेद । यम् इति एकम् अक्षरम् । एति स्वर्गं लोकं यः एवं वेद (बृह० उप० ५।३।१). Here हृदय is split into हृ, द and य in order to bring out the sense of हृदय which in the present context means प्रजापति or ब्रह्मन् ; हृ = हरन्ति = अभिहरन्ति ; द = ददति ; य from इ (= to go). His own people (स्वाः) and others bring (अभिहरन्ति) to him, they give (ददति) to him, whatever he desires ; he goes to heaven ; the man who knows this secret sense of हृदय obtains all earthly blessings and goes to heaven. The Upaniṣads and the Brāhmaṇas indulge in such hair-splitting for the purpose of emphasizing or proving certain points. But these are no derivations but simply puns upon words ; vide नाक noticed in LXXXV (XXXV).

Derivation and classical languages

LXXXIX The Imperial Dictionary traces gold, yellow and green to the latin word 'helvus' which means light or grayish yellow. May not हिरण्य and the Latin word 'aurum' have had their origin in the yellow colour ? हरि, हरित्, हरित्, हिरन्, हिरण्य and हिरि in RV mean gold ; हरि is used of Indra, Agni, Sōma and

denotes their yellow or gold colour; some frogs are हरित i. e. yellow. Crushing-stones are said to speak with their yellow mouths (हरितेभिः आसभिः १०१९४२). Sōma is called हर्यत i. e. yellow. Most probably all these words had their origin in the yellow colour. The Nirukta ought to have taken into consideration the yellow colour of हिरण्य and then derived it; instead it bases the derivations of that word on its connotations.

XC The Nirukta derives अङ्गुलि in six different ways; all these derivations are based on the acts performed by fingers. The Vedic form of अङ्गुलि is अङ्गुरि; रि may be an affix and अङ्गु may mean a nail; a finger is that which has a nail; अङ्गु in अङ्गुरि resembles *unguis* in Latin; so also अङ्गुलि resembles *ungula*; vide 45016. *Nephos* in Greek means a cloud or a mass or pile of clouds and almost sounds like नभस् (36415-6). विधवा looks like *vidua* (48912-5). Languages like Latin and Greek are often useful in explaining Sanskrit words.

लक्षणा

XCI Things male and things female may be called गो by लक्षणा. Earth and heaven are called cows on account of their gender; gods are called गो, वृषन् and वृषभ on account of their strength. गो is also used in RV to mean milk, hide, tendon, fat and bow-string; these are not the direct senses of go; the use of go in these senses is simply metaphorical. Yāska was aware of लक्षणा though he does not use that term anywhere; see what he says about पद (३३१११-१२; 327138-328118) and अर्बुद (४७११६-१७; 46011-11). लक्षणा has played an important part in the development of all languages. The English word 'board' has a dozen or more senses all of which are traceable to its primary meaning viz. a piece of timber sawed, thin and of considerable length and breadth compared with the thickness. No one would think of deriving 'board' in different ways in order to bring out its different senses. अहि which means a serpent may have been used of the black cloud by लक्षणा; the cloud is a big dragon which Indra kills.

XCII अवनयः, कक्ष्याः, योक्त्राणि, योजनानि, अभीश्वः and धुरः are included among words that mean fingers (निघण्टु २१५); the Nirukta derives these words on the understanding that they have this meaning. But these words have not that sense. Fingers are meta-

phorically called chariots (अवनयः), caparisons (कक्ष्याः), leather-straps (योद्धत्राणि), horses (योजनानि), reins (अभीशवः) and yokes (धुरः). They are also called रशनाः because like ropes they coil themselves round things that are to be seized. They are sisters (स्वसारः) because they start from one and the same hand and also because अद्गुलि is feminine. All these are metaphors and ought to be dealt with as such.

XCIII पृश्नि means red ; any thing red may be called पृश्नि by लक्षणा. The Sun is पृश्नि because he is red. The Nairuktas did not care, it seems, for लक्षणा. They *must* derive पृश्नि from प्र + अङ् ; प्र अश्नुते एनं वर्णः (३६।८) = (The Sun is called पृश्नि because) strong red colour (वर्णः) fully (प्र) pervades (अश्नुते) him (एनं). Yāska derives पृश्नि also from स्पृञ्.

Derivation of corrupt words

XCIV The word सुन्दर is not Vedic; क्षीरस्वामी derives it thus:— सुन्दरं सुष्टु नन्दयति इति नैरुक्ताः (अमर ३।१।५२) ; सुन्दरं = सु + न्द + रं ; सु = सुष्टु ; न्द = नन्द = नन्दयति ; र is a noun-making termination. But सुन्दर may be a corruption of the Vedic word सूनर ; Agni is called सूनर and the dawn सूनरी ; सूनर = सुन्दर ; सूनरी = सुन्दरी ; this corruption of सूनर to सुन्दर is not impossible. It supposes a middle stage between सूनर and सुन्दर ; सूनर may have been corrupted to सुन्नर and सुन्नर to सुन्दर. Was there an intermediate language between Vedic and modern Sk ?

XCV कुलानि अटति कुलटा । कुत्सितं लटति इति एके (अमर २।६।१० क्षीरस्वामी). अमर has कौलटेय, कौलटेर and कौलटिनेय which are derived from कुलटा (२।६।२६-२७ क्षीरस्वामी). कुलटायाः अपत्यं is the explanation of every one of these three words. But is कुलटा a Sanskrit word ? All these four words are traceable to the Canarese word कोलाट or कोल्हाट ; the Kōlhātis are a wandering tribe ; it is said that in ancient times the women of this tribe earned money by immoral connections with the male inhabitants of villages where they camped ; thus कुलटा and its derivatives have a history. These words are borrowed from Canarese. कुलटा itself seems to have had its origin in कौलटेय etc. Yāska quotes विश्वकद्व as a word in which there are two तद्धित signs, namely, वि and क. The word does not occur in अमर. May not विश्वकद्व be a corruption of some earlier word ?

XCVI Yāska derives लोमन् from लृ (= to cut) or from ली (=to lie upon). But लोमन् is a corruption of रोमन्; लोमन् occurs twice only (XI6315-6) while रोमन् occurs ten times in the earlier Maṇḍalas. How would Yāska derive रोमन्? The Uṇādis derive रोमन् from रु; this simply means that रोमन् cannot be derived.

Foreign importation

XCVII A horse is called दधिका because the animal performs certain acts; vide note (407128-33). But may not दधिका have been a foreign importation? It may be a non-Vedic word. Before deriving a word like this we must know its history; but such history is completely hidden in the womb of time.

Is Nirukta a science?

XCVIII एक, द्वि etc are declinables and therefore must be derived; vide derivations of एक etc (४७१२-१४). Latin, Greek and other Aryan languages have names for numbers almost similar in sound to those in Sanskrit; should these foreign names be derived from Sanskrit roots? Instead of deriving such words one should compare them with their equivalents in other languages. Yāska could not do this because he was unaware of the existence of allied languages. The Nairuktas thought that by deriving every possible declinable they completed the function of grammar and that in doing this they accomplished their own special function (स्वार्थसाधकं २५१२४), namely, that of revealing knowledge lying hidden in the Vedas. The Nirukta is विद्यास्थान (२५१२४) i. e. the abode of all knowledge. One would like to ask how the Vedas are made intelligible by derivation. The Nirukta first assigns senses to Vedic words which is quite sufficient for Vedic interpretation. Derivation is not at all necessary for that purpose. To insist that every noun in Sanskrit shall be derived by any device whatsoever is irrational; Gārgya was a sensible man and rightly said न सर्वाणि (२४१२६-१७). Numbers of words are corruptions which must be traced to their originals; this is a very hard task and in the majority of cases hopeless. The origin of language is enveloped in mystery. It is not right to say that every noun is root-born. Some words are mere imitations of the cries of birds and animals; Yāska was aware of शब्दानुवृत्ति or onomatopœia (५११२१). But extremists like औपमन्यव denied onomatopœia and insisted on deriving कक etc

from roots. The Nairuktas' insistence on the derivation of every declinable from a root or roots is nothing but extremism ; it is a kind of fanaticism and therefore serves no purpose. To employ लोप, विकार, व्यापत्ति etc in deriving every declinable is not rational. The best way is to trace the history of words. I venture to say that the Nirukta method of derivation is absurd and yet it has held its ground to this day.

XCIX The Nairuktas had such full confidence in the truth of their theory that they demanded implicit faith from those who wanted to study their science of derivation ; their theory was not to be questioned ; vide न अनुपसन्नाय and उपसन्नाय तु निर्बुधात् (३११७-१८). It was a great science and one who wanted to study it must know that it *was* great ; those who were ignorant of this greatness were not worthy of the name of student ; vide अनिदंविदे (३११७). But one is constrained to say that the Nirukta is not a science and that implicit faith in its truth is impossible.

सायणाचार्य

C सायणाचार्य, the great scholiast, follows the Nirukta method in his Bhāṣya on RV. The Aświns are called रुद्रा which word he thus explains :— रुद्रं दुःखं तत्-हेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयन्तौ वा । रुद्रः रौति इति सतः इति यास्कः (१११५८१). रुद्रा रोक्ष्यमाणौ द्रवन्तौ (२४१७). रुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ । रुद्रिन्द्रिः द्रवणीयौ वा (५१७०२). रुद्रं स्तुतिः । तया द्रवणीयौ । रुद्रपुत्रौ वा (५१७२८). रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा (५१७५३). रुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा (८१२६१५). रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विनौ (१०१९३७). He derives चनस् thus :— चायतेः अन्ने ऋस्वश्च । इति असुनन्तः । चकारात् लुडागमे यलोपः (११३६) ; चाय् becomes चय् ; चय् + अस् = चनय् + अस् = चन् + अस् = चनस् = food ; चाय् = to worship ; food is worshipped and therefore चनम् which means food must come from चाय्. He approves the various derivations of अग्नि given by Yāska and others ; vide note (297117-298115). एकैकस्य पदस्य संभावितः अवयवार्थाः तत्र निःशेषेण उच्यन्ते इति द्युत्पत्तेः (2911-2 Vol I of R̥gveda with :Sāyana's Bhāṣya published by the वैदिकसंशोधनमण्डल of Poona) ; thus he approves the Nirukta method of splitting a word into its component parts and attaching a special sense to every one of those parts. But is this method reasonable ? To cut up महान् into its component letters and attach a special sense to म, हा and अन् can never be called derivation. The Nirukta method is a strange one ; it hardly

deserves the name of शास्त्र or science. The Unādis are underivable (अव्युत्पन्नानि) declinables (प्रातिपदिकानि), says the महाभाष्य (Vol I, 159|22); numbers of words derived by the Nirukta are really of the Unādi type i. e. underivable; all attempts at deriving such words must be futile. The old grammarians who derived सिकता, तर्कु and रज्जु opened the way for all sorts of absurdities; what ground had they for deriving सिकता from कम्, तर्कु from कृत् and रज्जु from सृज्? Why should they have derived words like सिंह? One is driven to the conclusion that the Nirukta method of derivation is simply an aberration or a waste of the human intellect.

Dr Bhandarkar

CI The late Dr Sir R G Bhandarkar said that Yāska had laid down correct rules for derivation (4126-28 Wilson Philological Lectures, 1914 edition). But are the rules अविद्यमाने सामान्ये अपि अक्षर-वर्णसामान्यात् निर्वायात् and न संस्कारम् आद्रियेत (३०।३-४) correct rules? I venture to say that the Nirukta method of derivation is absurd and yet it has held its ground to this day.

Dr Sarup

CII Dr Sarup calls the Nirukta 'the oldest Indian treatise on etymology, philology and semantics' (Title—page of the Nighaṇṭu and the Nirukta). "Yāska's greatness, even if every one of his etymological explanations is proved to be wrong—as many are manifestly so,—lies in the fact that he is the first to claim the scientific foundation, and also the first to formulate the general principles for etymology" (64|17-21). The Nirukta does not deserve these high compliments; it is not a science but a travesty of science. The very insistence that every noun shall be derived from a root is unscientific. The reasons given for derivations are wrong because the theory of derivation is wrong. Yāska was preceded by a number of etymologists whose works he must have utilised in the Nirukta. The derivation of हस्त from हन् (२२।१०) is older than the Nighaṇṭu; this is proved by the inclusion of प्राशु (निघण्टु २।१५।१७); प्राशु is not a Vedic word; it owes its inclusion in Ng to derivation alone. Since all old treatises on etymology have disappeared, it is impossible to say what contributions Yāska himself made to etymology,

CIII Dr Sarup considers अर्थनित्यः परीक्षेत as a sound principle (57127-30). But Yāska uses अर्थ not only for the direct senses of words but also for the ideas associated with those words. To base derivations on the indirect senses of words can never be called scientific. It is this perverse use of अर्थ that has led to all sorts of fanciful derivations. The name आदित्य was at first confined to मित्र, वरुण and अर्यमन् who alone were the sons of अदिति; there are numbers of Rks in which these three gods are called आदित्य. The name came to be extended to other gods in course of time; Indra (815217), the Sun (1150113; 1119119; 8110111) and the Maruts (1017712) are called आदित्य. But Yāska considers the Sun to be the true आदित्य; the extension of that name to मित्र, वरुण and अर्यमन् has, it seems, no foundation in fact; vide एवम् अन्यासामपि देवतानाम् आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति (३५।२२-२३). But this is to misread RV; आदित्य does not primarily mean the Sun. To base the derivations of आदित्य on the ideas associated with the Sun is wrong; we must find out when and why the Sun came to be called आदित्य; this would be the only derivation of that word. Index VIII shows what unexpected and unrelated words are derived from one and the same root; अंशु, अभीशु, अष्टन्, दिक् and पृश्नि are derived from अञ्; अयं, अहि, एक, एव, दूर, सत्य and सेना from इ; अङ्गुलि, गो, झा, निघण्टु, वनर्गु, शम्भ्य, शृङ्ग and संग्राम from गम्; अपत्य, तमस्, तस्कर, त्व and सत्य from तन्; अन्तिक, अन्य, नभस्, नव, नाक, नेम and यज्ञ from नी; असुर, उपर, उपल, निर्वृति, रात्रि and हिरण्य from रम्; अहि, व्याघ्र, सिंह and हस्त from हन्; अर्थ, अर्भक, अहर्, निघण्टु and हिरण्य from हृ. What strange associates! अर्थनित्यः परीक्षेत is responsible for this heterogeneous company.

CIV Dr Sarup compliments Yāska on his knowledge of sound-laws (55118-5613). But the derivations given by Yāska have nothing to do with sound-laws.

CV Dr Sarup translates निरुक्त by etymology; “(1) Etymology is essential for the proper understanding of the Vedic texts” (56137-38). (3) “Etymology is necessary for the analysis of the *Sambhita* into the *Pada-Paṭha* (पदपाठ) and of words into their component elements” (5712-3). (4) “Etymology has practical utility, for it enables one to discover the primary deities etc” (5714-6). But निरुक्त here means a particular treatise; this treatise not only derives words but also resolves Rks into their component parts. It fully

explains Rks and states the principal and subordinate deities that are found together in Rks.

CVI Dr Sarup thinks that Yāska censures शाकटायन for splitting सत्य into सत् and य and deriving सत् from अस् and य from the causal of इ (58113-18). But Yāska himself splits काष्ठा, नरक and a few other words ; he is not against splitting ; the only thing on which he insists is that the splitting shall bring out the full meanings of words that are split. By यः अनन्विते अर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः (२५११९) Yāska condemns those who split words for the mere fun of splitting and not for the purpose of fully explaining the meanings of words. शाकटायन cannot be classed with such persons as by splitting सत्य he brings out the full meaning of that word. In the words just quoted यः and सः do not stand for शाकटायन ; they represent rash etymologists.

Dr Sköld

CVII Dr Sköld says :—“ Many etymologies seem nonsensical but we ought rather to be astonished because the Nirukta contains so many and true etymologies as it does ” (The Nirukta 181129-32). Numbers of etymologies in the Nirukta seem senseless because they are based on a wrong theory of derivation. The Niruktas say that every word is root-born and therefore must be derived from a root and that when the root apparent in a word has not the sense of the word itself, one should find a root that has the meaning of the word and develop the root by all possible devices into that word. अर्थ in अर्थनित्यः means not only the direct sense of a word but also the senses or ideas associated with the word. A word is differently derived because it has certain connotations. On account of this wrong theory numbers of derivations are really inventions. It is the duty of a true etymologist to *discover* and not to *invent* the genesis of words. Words whose derivations are sensible are limited in number. The derivations or explanations of the following words are correct :—उदक, कृत, गिर, चित्त, दध्न, नदी, पृथिवी, भग, भूरि, मघ, मेघ, रम्भ, वज्रि, वाक्, शुष्म and न्हस्व in Index III and अभिषिप्त, उपस्, कर्तु, कर्म, क्षिप्र, गायत्र, गृह, दंश, धातु, निपात, पाद, भग in स्त्रीभग, भीम, भीष्म, राजन्, वर, बाल, वृक्ष, सीमा, सुरा, स्तोतृ and स्थाणु in Index IV ; number 38. अन्न from अद्, महान् from मह्, यज्ञ from यज्, वृत्र from वृ and समुद्र from सम् and उदक in Index III and ऋत्विक्

from कृत् and यञ्, चर्मन् from चर्, दिक् from दिश्, दुहितृ from दुह्, पर्वन् from पृ, शब्द in इन्द्रशब्दः from शब्, शरीर from श्रू and संग्राम from सं and ग्राम in Index IV ; number 13. पर्वत and मनुष्य (Ind III) and अध्वर्यु, आदित्य, आर्ष्टिषेण, कक्ष्या, दण्ड्य, पैजवन, प्रस्कण्व, मेघादी and सहस्र (Ind IV) which are तद्धित words ; number 11. Compounds, namely, अम्बुद, अराति, कल्याणवर्णरूप, मनीषा, राजपुरुष, विश्वकद्राकर्ष, सुदाम्, सुरुच् and स्वस्ति (Ind IV) ; number 9. To these may be added अर्बुद, दक्षिणा and पद् which are instances of लक्षणा. काक is certainly an instance of शब्दानुवृत्ति ; though these four words are not root-born, their explanations can be included in निर्वचन which means the act of fully speaking out or bringing out the full sense of a word. These correct derivations or explanations number 75. The derivations or explanations of the words included in Indexes III and IV amount to something like 507 ; 75 out of 507 cannot be called an *astonishing* number. One is constrained to state that the Nirukta method of derivation is wrong.

CVIII Dr Sköld says :—“ In the first period of etymological studies in Western Europe the European scholars profited, to a great extent, by the work of Niruktakāra, and it is quite certain, that it has not yet yielded all it might be able to yield ” (Preface IX, 15-19). Sanskrit literature had certainly a stimulating influence on western scholars ; the Nirukta led them to the investigation of the origin of language. Pāṇini's grammar is beyond doubt an astonishing feat of the human intellect ; I do not think that such praise can be bestowed on the Nirukta.

CIX Dr Sköld :—“ I am convinced that not only a great part of the etymologies of the Nirukta but even a much greater part of modern etymologies than is commonly believed are popular etymologies ” (Preface XIII, 37-XIV, 2). Popular etymologies are not based on any theory or principle ; they are mere fun. But the etymologies in the Nirukta obey a theory ; they observe certain principles ; it is these principles that are responsible for unnatural derivations ; in brief these principles are wrong. The theory underlying the derivations in the Uṇādis consists in developing words out of roots *apparent* in them ; these derivations too cannot be called popular.

Peculiarities of derivation

Derivations and reasons

CX Yāska gives reasons for derivations. गो meaning the earth comes from गम् because the earth is gone to a distance (दूरंगता) i. e. spread out far and wide and also because animals (भूतानि) walk (गच्छन्ति) upon it. गो meaning heaven comes from the same root because heaven is gone up to a great height (दूरंगता) i. e. removed from the earth. गो meaning the Sun comes from the same root because he (the Sun) causes earthly liquids to go up as vapour (गमयति रसान्) and also because he goes along the sky (गच्छति अन्तरिक्षे). गो meaning a bow-string comes from the same root because it causes arrows to go (गमयति इषून्). अद्भुत comes from अ (not) and भू because what is wonderful is something that has as it were not happened (अभूतम् इव). अभीशु meaning a finger comes from अभि and अश् because fingers occupy (अश्रुवते) acts (कर्माणि) on all sides (अभि), that is, fingers are engaged in doing something or other. कक्ष्या means a finger because fingers reveal (प्रकाशयन्ति) acts (कर्माणि). ऊर्द्वर comes from उत् and दृ because it is torn (दीर्णं) up (उत्) i. e. at the top; or because it is torn (दीर्णं) for receiving food-grains (ऊर्जे). A mountain is called गिरि because it is vomited (गीर्णः) out (उत्) of the earth in a mass (सम्). Hands are called बाहू because with them (आभ्यां) one fully strikes (प्रबाधते) i. e. completes acts (कर्माणि). Rain, wind and the Sun are अनुप because they favour (अनुवपन्ति) the worlds (लोकान्) with their respective (स्वेन स्वेन) acts (कर्मणा). Day is called अहर् because men pack (उप आहरन्ति) acts (कर्माणि) into it (अस्मिन्).

Both derivations and reasons stated

CXI Yāska sometimes gives both derivations and reasons. दक्षिणा (= a largess or a gift made to priests) comes from दक्ष (दक्षतेः) which means to complete (समर्धयतिकर्मणः) because such a gift completes (समर्धयति) what is incomplete (वि + ऋद्धे). दास (a labourer) comes from दस् (दस्यतेः) because he finishes (उपदासयति) works (कर्माणि) that are assigned to him. पणायतेः पूजाकर्मणः is the derivation of पाणि and प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति is the reason. रातेः दानकर्मणः is the derivation of रात्रि and प्रदीयन्ते अस्याम् अवद्यायाः is the reason.

Derivations implied in reasons

CXII Sometimes derivations are implied in reasons. Particles (निपाताः) are called so because they fall into (निपतन्ति) various (उच्चावचेषु) senses (अर्थेषु), that is, they have various senses ; निपात comes from नि + पत् ; this derivation is implied in the reason. ब्रह्मा परिवृढः श्रुतः is the reason for the implied derivation of ब्रह्मन् (a particular priest) from वृह् . ब्रह्म परिवृढं सर्वतः is the reason for the implied derivation of ब्रह्मन् (the universal soul) from the same root. विभ्यति अस्मात् is the reason for the implied derivation of भीम and भीष्म from भी. मूढः इव कालः is the reason for the implied derivation of मुहुः from मृह् . That रात्रि comes from रम् is implied in प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीणि । उपरमयति इतराणि । भ्रुवीकरोति . That वणिक् comes from पण्य and निज् is implied in पणिः वणिक् भवति । पण्यं नेनेक्ति . That बाल comes from वारय् is implied in दंशवारणार्थाः भवन्ति .

Reasons implied in derivations

CXIII Sometimes reasons are implied in derivations. दण्ड comes from दद् (ददतेः धारयनिकर्मणः) or from दम् (दमनात्) ; (1) kings take hold of big sticks, that is, they use them for punishing criminals ; (2) bad men are tamed when they are beaten with big sticks ; these two reasons are implied in the two derivations of दण्ड . दिक् comes from दिश् (दिशतेः) or from आ + सद् (आसदनात्) or from अभि + अज् (अभ्यजानात्) ; (1) offerings are offered to deities that reside in different directions ; (2) directions are near every thing in the world, that is, every thing is placed in one direction or another ; (3) directions occupy or pervade every thing ; these three reasons are implied in the three derivations of दिक् . पयस् comes from पा (पिबतेः) or from प्याय् (प्यायतेः) ; milk is drunk ; it also fattens ; these reasons are implied in the two derivations . मार्हेः गतिकर्मणः is the derivation of मृग ; the implied reason is that a fierce animal runs fast to seize prey . लुनातेः वा । लीयतेः वा is the derivation of लोमन् ; the reasons for these derivations are too plain to be stated .

Reasons not stated in the Uṇadis

CXIV The Uṇadis do not state reasons ; they give roots apparent in words, terminations and formations. (The quotations given below are from Part I Uṇādi Sūtras edited by T R Chintamani, M A, Ph D, Madras). प्रथेः पिबन् संप्रसारणं च (११३६) ; प्रथ् = पृथ् ;

पृथ् + इव् + ई = पृथिवी. भियः पुक् वा (११३४); भी + मः = भीमः; भी + ए + मः = भीष्मः. अशु० कच् (११३७); अश् + वः = अश्वः. इमनि श्रयतेः दुन् (५३०); इम + श्रि = इम + श्रु = इमश्रु. रा-शदिभ्यां त्रिप् (४१६९); रा + त्रि = रात्रिः; शब् + त्रि = शत्रिः. Yāska gives the formation of विश्वकद्र only (३११२-१५) and states only four noun-making terminations which he calls नामकरण; vide 591 for नामकरण.

कस्मात्

CXV Yāska uses कस्मात् after 42 words two of which are in the महाराष्ट्र recension; vide Index X (590-591). दुर्गः—येषु अभिधान-निर्वचनप्रारम्भकेषु आचार्यः कस्मात्-शब्दम् उत्तरत्र न कुर्यात् तेषु अपि व्याख्याकाले अयं समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाकल्यं भवति (६२१-२३). It would have been better if Yāska had used कस्मात् after every word derived by him.

इति सतः or सतां or सत्याः

CXVI इति सतः follows the derivations of 14 words, इति सत्याः that of उपस् and इति सतां that of गृह. These expressions restrict the names of things to certain specific acts; they should be construed and explained thus :—ऊर्क् इति अन्ननाम । ऊर्जयति इति सतः = ऊर्जयतः अन्नस्य ऊर्क् इति नाम भवति = यदा अन्नम् ऊर्जयति तदा एव तत् ऊर्क् इति अभिधीयते = Food is called ऊर्क् then only when it strengthens. द्युः इति अह्नः नामधेयं द्योतते इति सतः = द्योतमानस्य अह्नः द्युः इति नामधेयं भवति = यदा अहः द्योतते तदा एव तत् द्युः इति अभिधीयते = Day is called द्यु then only when it shines. उपाः उच्छति इति सत्याः = उच्छन्त्याः उपसः उपाः इति नाम भवति = यदा उपाः उच्छति तदा एव सा उपाः इति अभिधीयते = The Dawn is called उपस् then only when she expels darkness. गृहाः गृहन्ति इति सताम् = गृहतां गृहाणां गृहाः इति नाम भवति = यदा गृहाः गृहन्ति तदा एव ते गृहाः इति अभिधीयन्ते = A house is called गृह then only when it receives into it inmates and household articles. There are 22 words that mean a house (निघण्टु ३१४); there is a reason why every one of these words means a house; दुर्गः—गम्यते एतत् इति गयः । कृदरः कृतदरः । हर्म्यं हरणम् (२४३१६-१७); a house is called गय when it is gone to or resorted to by friends; it is कृदर when it contains holes i. e. rooms; it is हर्म्य when it absorbs into it all sorts of precious objects. An act is called कर्मन् then only when it is done; दुर्गः—आप्यते पुरुषेण एतत् । आप्नोति वा पुरुषम् इति अपः । अग्रः इति एतत् अपि आप्नोतेः एव (२०३१४-१५); an act is अपस् or अग्रन् then only when it is obtained or undertaken by men or when it approaches men for being performed. The derivations given by

XLVIII पुनर्. स्यात् and स्युः. Declinables derived from declinables

Durga are no doubt fanciful ; yet there is a grain of truth in them, for every word comes into existence for one reason or another ; unfortunately the reasons can never be discovered. इति सतः or इति सत्याः or इति सतां should have been used by Yāska in the case of every synonym derived by him in accordance with its gender and number ; but he uses these expressions after 16 words only.

पुनर्

CXVII Yāska uses पुनर् four times in connection with derivations. पर्ववान् is the derivation of पर्वत, पिजवनस्य पुत्रः of पैजवन and सुहितं खेभ्यः of सुख; but some one would ask how he would derive पर्वन्, पिजवन and ख which form part of the derivations just stated ; पुनर् = as to ; as to पर्वन्, पिजवन and ख the following are their derivations. मनुष्याः = मनस्यमानेन सृष्टाः ; but some one would ask what मनस्यमानेन meant ; the reply is मनस्यतिः मनस्वीभावे ; as to मनस्यति, it means ' to gladden '.

स्यात् and स्युः

CXVIII Yāska uses स्यात् after the alternative derivations of 13 words and स्युः after those of निघण्टवः and अङ्गुलयः. अपि वा आहनात् एव स्युः and अपि वा अभ्यश्चनात् एव स्युः ; एव in these two sentences shows that Yāska approved these derivations of निघण्टवः and अङ्गुलयः given by certain etymologists. But derivations that end with स्यात् do not seem to meet with his approval as there is no एव. He always gives a secondary place to such derivations. That स्यात् shows his disapproval is proved by अपि वा यावा चरतः । तथा सह चरतः इति स्यात् (३८२१) ; Yāska explains यावा by यावौ and derives it from युत् ; यावौ qualifies night and dawn. But some explain यावा चरतः by यावा सह चरतः which interpretation Yāska does not approve.

Declinables derived from declinables

CXIX Sometimes declinables are derived from declinables ; नाक consists of न, अ and क of which क is a declinable and means happiness ; while deriving नाक Yāska does not derive क which he does elsewhere ; वृत् कः कम्पनः वा । क्रमणः वा (निरुक्त १४०२२). अङ्गुलि comes from अग्र ; अग्र comes from अगृ (= to go). यज्ञ comes from अजिन which comes from अज् ; अज् = to drive off dust etc. अञ्जि consists of अ and ञ्जि comes from ञ्ज्. विधवा consists of वि and धा ; धा comes from धृ (= to shake) because a husband causes

his wife to shake with fear. Every declinable is derivable and must be derived ; so every declinable in Index IX comes from a root.

Derivations inferred

CXX Occasionally a declinable from which another declinable is derived is to be inferred. सेना = सेश्वरा ; ईश्वर is the sense of इन ; सेना therefore consists of स and इन. यज्ञ comes from अजिन and this अजिन we find in बहुकृष्णाजिन.

Forms in which words are derived

CXXI Generally Yāska derives words in the forms in which he finds them. Ng has अभीश्वः ; अवनयः , कक्ष्याः , शाः , नयः , मनुष्याः , मेनाः , बाहू , अभीके and प्रापित्वे ; Yāska therefore derives them in these very forms. Ng does not mention अङ्गुलयः ; yet Yāska derives अङ्गुलयः because all the words in Ng 215 which mean fingers are in the plural. He says निघण्टवः कस्मात् on account of the statement तं० निघण्टवः इत्याचक्षते (निरुक्त १९११-२) and गृहाः कस्मात् because गृह was masculine and plural in his time. He derives त्रयः and चत्वारः because त्रि and चतुर् are declined in the plural and द्वौ because द्वि is declined in the dual. He derives अरातयः , आखण्डल , आदन्नासः , ऋतस्य , गिरः , पारावतर्षी , वनर्गू and सुवृत्तिभिः which occur in Rks interpreted by him.

CXXII There are exceptions to the statement made at the beginning of CXXI. Ng and RV have वज्रीभिः and yet Yāska derives वन्म्यः . He derives असुराः and शक्र्यः though in the Rks the forms are असुरान् and शकरीष्ट . He derives अंशुः , अन्यः , उत्तरः , कुशिकः , ग्रीवा and शंतनुः though the actual forms in the Rks are अंशुं , अन्यस्य , उत्तरस्मात् , कुशिकस्य , ग्रीवायां and शंतनवे .

CXXIII He derives modern forms of Vedic words ; अक्षन् in अक्षण्वन्तः and वार in वारवन्तं are Vedic words ; but he derives अक्षि and वालाः . रात्री is the Vedic form ; but he derives रात्रि . ऋक्ष is mas. in RV ; yet Yāska's derivation of ऋक्षाः is उदीर्णानि इव ख्यायन्ते (५३११२) ; उदीर्णानि shows that he had ऋक्षाणि in his mind ; ऋक्ष is neuter in modern Sk. His derivation of स्तुभिः is स्तीर्णानि इव ख्यायन्ते ; स्तीर्णानि shows that स्तु was considered by him to be neuter like ऋक्ष ; but स्तु is Vedic and not modern. The words mentioned in these three paragraphs will be found in Indexes III and IV.

Various forms in which roots are stated

CXXIV Index VII (569-574) states the various forms of roots from which words are derived. Roots in the third person singular are treated as nouns and are declined like nouns; in this way a root sometimes appears as nom. sing., sometimes abl. sing. and sometimes gen. sing.; ध्वरति: for instance is nom. sing. of ध्वरति, अन्ते: abl. sing. of अन्ति and अवन्ते: gen. sing. of अवन्ति. Occasionally we find ति (3rd per. sing. ter.) affixed to roots; कृ (= to go) + ति = अर्ति; आप् + ति = आति; चक्ष् + ति = चक्षि; अन्ते:, आन्ते: and चक्षे: are abl. sing. of अर्ति etc. Sometimes इ is affixed to roots; वस् + इ = वसि; वच् + इ = वचि; हिंस्र + इ = हिंसि; वसे:, वचे: and हिंसे: are gen. sing. of वसि etc. वर्तति, वर्धति, ह्रादति and ल्हादति are ungrammatical, for the correct forms are वर्तते, वर्धते, ह्रादते and ल्हादते; and yet we have वर्तते:, वर्धते:, ह्रादते: and ल्हादते: which are abl. sing. of वर्तति etc; vide 569-571.

CXXV Roots often appear in verbal forms (571-572); अनु + वप् for instance appears as अनुवपन्ति, अभि + अञ् as अभ्यनुवन्ते, प्र + वाच् as प्रचाधत्ते, भी as बिभ्यति, शिष् as शिष्यते and ह् as हियते.

CXXVI Sometimes nouns developed out of roots represent those roots. These nouns appear in various cases. यव in अवयव: stands for यु, नेता for नी, शातयिता for शद्, विकर्तनेन for कृत्, अननाय for अन्, अयनात् for इ, आरादनात् for सद्, दर्शनात् for दृश्, यमनात् for यम् and आखण्डइतर for आ + खण्ड्.

CXXVII Roots sometimes appear in participial forms (573-574). दधत् stands for धा, अभिमन्त: for मद्, अस्त: for अस् (= to throw), दस्ता for दस्, दीर्घे for हृ, हिता in दुर्हिता for धा, स्त्यानं in संस्त्यानं for स्त्यू, क्रान्त्वा for क्रम् and कमनीय: for कम्. Sometimes roots appear in adjectival forms (574): अर: in अधोऽर: stands for कृ, ईरण: for ईर्, शया: in स्व-शया: for झी and वेजनवान् for विज्.

CXXVIII Sometimes roots have to be inferred from the senses of words (574). अदानकर्माण: is the sense of अरातय:; दान in अदानकर्माण: stands for राति in अरातय:; therefore अरातय: comes from रा (= to give). मृ is to be inferred from मरणधर्मा which is the explanation of मर्य: . That कुस्त comes from कृत् is to be inferred from वधकर्म; vide अत्रापि अस्य वधकर्म एव भवति. (४८१४.) and the note (470|21-25). That सेना comes from इ (= to go) is to be inferred from समानगति:.

CXXIX Sometimes prefixes are prefixed to roots for bringing out the senses of the words derived ; रात्रि comes from रम् ; प्र and उप are prefixed to रम् for bringing out the ideas associated with night ; vide 376137-37714. In a certain Rk मातृ means अन्तरिक्ष (३३१२३) ; the reason for this sense of मातृ is that living creatures (भूतानि) are created (निर्मोचन्ते) in it (अरिम्) ; मातृ comes from मा to which निर् is prefixed for bringing out the sense of मातृ . सीमा comes from सिम् because a boundary separates (वि + सीद्यति) two countries (देशौ) ; here वि is prefixed to सिम् for the sake of bringing out the sense of सीमा . कृत (=water) comes from कृ (=to go) ; प्रति is prefixed to कृ because flowing water goes to some place, say a lake or a river or a sea . कृत (=semen) comes from the same root ; प्रति is prefixed to कृ because semen passes from the body of the father into the mother ; thus प्रति is prefixed to कृ for a special purpose . सर्व comes from सृ to which सं is prefixed ; when the word सर्व (= all) is used of a group of things or persons, that word moves towards every individual of the group, that is, it includes every individual of that group.

CXXX Sometimes affixes are affixed to verbal forms as for instance तर to अस्त and एत ; असौ comes from अस् (= to cast off) because a distant thing is as it were cast farther off (अस्त-तरः) than a thing that is near . अयं comes from इ (= to go) because a thing that is near is one that has as it were come nearer (एत-तरः) than a distant thing ; here आ is prefixed and तर affixed to इत . द्वौ = द्युततरा संख्या ; here तर is affixed to द्युत because two is a number that has run farther from one . चत्वारः = चलिततमा संख्या ; here तम is affixed to चलित ; four is a number that has moved farthest from one.

निरुक्त and व्याकरण

CXXXI The term निरुक्त with its meaning of ' full explanation by derivation ' is found in छान्दोग्योपनिषत् ; vide LXXXVIII (XXXVI). Max Muller and others refer to the high antiquity of grammar in India. The मुण्डकोपनिषत् mentions शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दस् and ज्योतिष् (115). व्याकरण was certainly anterior to निरुक्त as the latter bases derivations on rules of grammar. The terms in Index XXIII (690-691) are simple and intelligible ; there is nothing artificial or symbolic in them. They show that grammar had become

an advanced science. Yāska was intimately acquainted with the works of शाकटायन and other grammarians. He is aware of the स्फोट theory (१९।११-१३) and mentions the six categories in which all verbs were classified by वायव्याणि (१९।१६-२०।१). The grammarians of those times divided all words into four classes viz nouns, verbs, prefixes and particles (१९।५); but Pāṇini divides them into two classes only, namely, nouns and verbs (२।१।१७-२२). शाकटायन held that prefixes had no senses when detached from verbs and nouns, that in short they were mere indications to show that verbs and nouns revealed new senses which as a matter of fact lay hidden in them. But गार्ग्य contested this view and stated emphatically that prefixes *had* senses of their own and that they imported new senses into verbs and nouns to which they were prefixed. Yāska was of the opinion of Gārgya (२०।१-३). He refers to एकवर्च and अनेकवर्च compounds (३१।१) and gives राजपुरुषः (३१।८) as an instance of एकवर्च and कल्याणवर्णरूपः (३१।१४) as that of अनेकवर्च compounds. But Pāṇini seems to hold a different view; vide ३।३।२३-३८.

CXXXII Yāska scrupulously observes the rule उभाभ्यां संप्रयुज्यते (२१।१); for instance he says विचिकित्सार्थीयः च पदपूरणः च (२१।१७-१८), चर्म च श्लेष्मा च (३२।१२), स्ताव च श्लेष्मा च (३२।१३), देवापिः च० शंतनुः च (३४।१८-१९) and दिवः च आदित्यस्य च (३५।१८).

CXXXIII He invariably uses एनत्, एनं etc whenever he has to refer to things just mentioned. प्रथनात् पृथिवी इत्याहुः। क एनाम् अग्रथयिष्यत् (२५।३); आस्यम् अस्यते। आस्यन्दते एनत् अन्नम् (२३।१७); न एषः स्थाणोः अपराधः यत् एनम् अन्धः न पश्यति (२७।२); रम्भः पिनाकम् इति दण्डस्य। पिनाकं प्रतिपिनष्टि एनेन (५४।३); मेनाः ग्नाः इति स्त्रीणाम्। मेनाः मानयन्ति एनाः (५४।५-६). In these quotations एनां refers to पृथिवी, एनत् to आस्यं, एनं to स्थाणोः, एनेन to दण्डस्य and एनाः to स्त्रीणां. तथा एनानि आचक्षीरन् (२५।१); here एनानि refers to नामानि (२४।२१). अथ एने संस्तौति (३८।१९); here एने refers to Night and Dawn mentioned in the first half of the Rk (३८।१४).

No provision in Pāṇini's grammar

CXXXIV The senses assigned to the following तद्धित affixes are not found in Pāṇini's grammar. (१) The senses assigned to यु in अद्बुद् (२३।४-५) excepting कामयते. (२) He explains कक्ष्या by कक्षं सेवते

(३१५) ; here या has the sense of सेवते ; a horse's tether comes into contact (सेवते) with his arm-pit. (३) ईय has the sense of 'having' in उपमार्थीय, परिग्रहार्थीय, प्रतिषेधार्थीय, विचिकित्सार्थीय and विनिग्रहार्थीय. (४) इक has the sense of ' being in ' etc. in ऐकषदिक, भाषिक and सांयौगिक. The words in ३ and ४ will be found in Index XVII. (५) निघण्टु-समाभ्नाये वर्तमानानि पदानि नैघण्टुकानि ; निगमसमाभ्नाये वर्तमानानि पदानि नैगमानि (२९१०).

भट्टोजीदीक्षित on the authority of Pāṇini condemns पारोवर्य as ungrammatical (27616-10). Yāska would not have used पारोवर्य and the तद्धित affixes without authority from old grammars.

Dr Bhandarkar and Yāska's style

CXXXV Dr Bhandarkar speaks of two styles viz. (1) one in which verbal forms prevail and (2) the other in which roots assume participial or adjectival forms. The first style is found in the Brāhmanas ; here the sentences are short and simple. (This predominance of verbal forms is conspicuous in महाभारत and रामायण). Yāska's style falls into this category. The second style came into existence after Pāṇini (2118-23111 Wilson Philological Lectures, 1914 edition).

CXXXVI The sentences ending in अनुक्रान्तानि, अनुप्राप्ताः, अभिषेचितम्, अभ्युक्तम् (४४४४-५), अभ्युहितव्याः, आचरितः, उपेक्षितव्यम्, उपेक्षितव्याः, गर्ह्यः, प्रत्युक्तः, व्याख्यातव्यः and समाभ्नातः are the few exceptions to the statement about Yāska's style in the last paragraph. These words with the exception of अभ्युक्तं will be found in Index XVII. आश्चर्यम् in आश्चर्यम् इव प्राधान्येन (४०८) and बहुलं in बहुलम् आसां नैघण्टुकं वृत्तम् (४०८) and तत् एतत् शकुनिषु बहुलम् (५१२२) serve the purpose of verbs.

Omission of necessary words

CXXXVII Yāska sometimes omits necessary words, perhaps with the expectation that the reader would fill up the gaps. सांयौगिकानां वा अर्थानाम् (१९१९-२०) ; here अभ्युच्चयं which we find in स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (१९१९) is to be understood after अर्थानाम् (22614-16). आचष्टे is to be understood after अवधारणम् (१९१८), तच्चात् विकारम् (१९१९), स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (१९१९) and अभ्युच्चयम् noticed above. भावविकारः is to be understood before एतेनैव व्याख्यातः (१९२०-२१). Sec 3 chap. I (२०४-८) which states the senses of prefixes contains no verbs ;

the reader has to supply वर्तते, आचष्टे, आहतुः etc according to context. सा वाक् वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तत् विद्युद्रूपं पुनर् आदत्ते (३४।१-१०); स शंतनुः कृत्वायान् आत्मानम् अभिषेचयांचक्रे (३४।१९-२०); तस्मात् ते राज्ये देवो न वर्षति (३४।२२); here the words underlined are understood. गन्धर्वाः रक्षांसि (४६।२) is the explanation of पञ्चजनाः which word is to be understood from पञ्चजनाः सम होत्रं जुषध्वम् (४६।२). The question तत् के पञ्चजनाः should have been prefixed to गन्धर्वाः etc.

Careless Sanskrit

CXXXVIII (1) तेषां मनुष्यवत् देवताभिधानम् (१९।१४; 224।3-5). (2) पुरुषाविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिः मन्त्रो वेदे (१९।१४-१५); here Yāska should have used मनुष्य for पुरुष; vide note (224।14-36). (3) ऋत्विक्कर्मणां विनियोगम् आचष्टे (२२।२३; 246।11-13). (4) अनया वाचा । उपमा उत्तमया वाचा (२८।५; 282।16-17 and 21-24). (5) देवापिश्च आर्ष्टिपेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः (३४।१८-१९; 343।22-26). (6) तडित् इति अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म (४८।२; 465।25-26).

Yāska's carelessness

CXXXIX Yāska is clumsy in his classification of particles; vide note (237।1-8). He mentions उ as a पदपूरण twice which is an instance of his carelessness (238।6-8; 252।33-37). He mixes up Vedic and non-Vedic particles (253।9-10).

Verbs used in unusual senses

CXL अप्रथयिष्यत् = अप्रथयत्. उपपिपादयिषेत् = उपपादयेत्. विविदिपाणि = विविदिपामि. अत्तानि = भविष्यामि. याजयानि = याजयिष्यामि.

Peculiar senses

CXLI अथ वै दर्शनेन पृथुः अप्रथिता अपि चेत् अन्यः (२५।१६-१७); here अन्य means an outsider as distinguished from the earth; the earth may not have been spread out by outsiders; nevertheless we call the earth पृथिवी because it looks broad and wide. इतरः—अयम् अपि इतरः योनिः (३३।२४); अयम् अपि इतरः अहिः (३७।१९); अयम् अपि इतरः अनुपः (३९।१५); अयम् अपि इतरः खलः (४७।१८-१९); इयम् अपि इतरा धूः (४६।१७); इदम् अपि इतरत् अद्भुतम् (२१।२४); तत्प्रकृति इतरत् (पर्व) (२९।७-८); इदम् अपि इतरत् व्रतम् (३६।३-४). योनि, अहि, अनुप, खल, धूर, अद्भुत, पर्वन् and व्रत are well-known words and are used in

well-known senses. कृच्छ्रापतिः इतरा (३३।१५) = इतरा निर्कृतिः कृच्छ्रापतिः = the well-known word निर्कृति which means कृच्छ्रापति or dire adversity in ordinary Sk. In all these quotations इतर means well-known or familiar. But इतर in पदेतरार्थान् (२५।४) means different (260।29-30). प्रवादः—वृष्टप्रवादः (२५।१८) = those who speak out what they see; that is, describe the things which they observe by assigning names to them; आदित्यप्रवादः स्तुतयः (३५।२२-२३) = descriptions in which gods other than the Sun are spoken of or named as आदित्य. वाद in ब्राह्मणवादाः (३७।१४) means अर्थवाद or a story for endorsing a point. But वाद in अघ्रातृमतीवादः (४४।११) means a statement (about a maiden who has no brother). वर्णः—वर्ण in युद्धवर्णाः (३७।१२), मन्त्रवर्णाः (३७।१२-१३) and उपनिषद्वर्णः (४८।२३) means description. सामान्य in प्रमाणवाद-सामान्यात् (३३।१२), बाहुबलसामान्यात् (३१।७), वृत्तिसामान्येन (३०।३), शब्द-सामान्यात् (२६।१४), संधिसामान्यात् (२९।८) etc. means similarity or a common feature. अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् = Mantras have meanings on account of similarity of words; similar words or the same words are found in Mantras and in ordinary Sk.

CXLII आ + दिञ् in आदिदेश (३४।२) means to lay before. प्र + दिञ् in प्रदिशन्ति (१९।६) means to lay down or to state. उप + ईक्ष् = to neglect; but Yāska uses it in a different sense; उपेक्षितव्याः = should be looked into closely; vide उपेक्षितव्यं and उपेक्षितव्याः (Index XVII). ग्लै हर्षक्षये (घा० १।९२८); ग्लै = to lose joy in life, to be sad; but ग्लै in उपदेशाय ग्लायन्तः (२८।१८) means to be anxious; those who had received Vedic knowledge by oral instruction were anxious or eager to preserve the knowledge so received. प्रच्छ in तां प्रच्छ (३४।१) means to say and not to ask. क्षिप् = to offer; स शंतुः देवाणि शिषिक्ष राज्येन (३४।२२; 343।38-344।6). सं + दिह् = to combine in one and the same Rk; vide 329।10-15. स्तु = to describe; स्तुति in रथस्तुतौ (३२।१३), इषुस्तुतौ (३२।१४) and आदित्यप्रवादः स्तुतयः (३५।२३) means description; संस्तौति in अथ एने संस्तौति (३८।१९) = describes together.

Senses more than one

CXLIII For the senses of आ + चक्ष् vide 216।19-29. उद्देश in औद्देशिकं (२०।२४) means enumeration or separate mention; in स्वरः

संस्कारोद्देशः (२५।२४) it means determination or full explanation. कर्मः— (1) कर्म in कान्तिकर्माणः, गतिकर्माणः etc. in Ng means अर्थ or sense ; Yāska uses कर्म in this sense in कर्मोपसंयोगद्योतकाः (२०।२) and अनेककर्मा (२०।१७). (2) In कर्मोपसंग्रहः (२१।१) it means a thing ; this thing may be a noun or an adjective or an adverb or a verb ; the particle च brings together two or more nouns, adjectives etc . (3) In कर्मनामिकः संस्कारः (२४।२४) it means a root. (4) In कर्मसंपत्तिः (१९।१४-१५) it means a religious act. निगम in इत्यपि निगमो भवति (३१।११) means a Vedic instance. In पूर्वया प्रकृत्या निगमः (४१।२३-२४) it means a verbal form. In अस्यां ताद्धितेन निगमाः भवन्ति (३२।५-६) it means a use. नि + पत् :— उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति (२०।१०) = (Particles) fall into i. e. have different senses ; but in यत् अन्यदेवते मन्त्रे निपतति (२०।२२) निपतति means ' occurs as subordinate '. नैघण्टुक means a word in the first three chapters of निघण्टु ; but in नैघण्टुकं तत् (२०।२२) it means subordinate. प्रकृतिः— (1) प्रकृति in तत्प्रकृति (२९।७), पदप्रकृतिः (२७।१२), पशुपादप्रकृतिः (३३।११) and हस्तप्रकृतिः (२२।८) means origin. (2) In प्रकृतयः एकेषु भाष्यन्ते । विकृतयः एकेषु (३०।२०) it means a verbal form. (3) In द्विप्रकृतीनां स्थानम् (३०।१५-१६) it means a root (302।18-21) ; Durga, however, interprets प्रकृति by स्वभाव (302।7). (4) In अनुदात्तप्रकृति (२३।७) it means accent. (1) प्रदेश in याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति (२७।१३) means an injunction (280।2). (2) In अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशः (२५।६) it means assignment of a name. (3) In प्रादेशिकेन गुणेन (२४।१७) it means a root that has the meaning of the word which is to be derived. भाष् in प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते (३०।२०) and शवतिः गतिकर्मा कम्बोजेषु एव भाष्यते० विकारम् अस्य आर्येषु भाष्यन्ते (३०।२०-२१) means to use in non-Vedic Sk ; but in भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतः भाष्यन्ते (३०।१८) it means to derive. विकार in उपधाविकार (३०।८) means alteration ; but in विकारम् अस्य आर्येषु भाष्यन्ते (३०।२२) it means a declinable formed from a root. वि + आ + ख्याः— व्याख्यास्यामः (Index XVII) = we shall explain fully ; व्याख्यातम् (४१।५ ; ४१।२२-२३ ; ४६।१५) = self-explained, too plain to require explanation.

Peculiar use

CXLIV अपि :— Yāska uses अपि which has the meaning of च before a word and not after it ; अपि उपमार्थे अपि कर्मोपसंग्रहार्थे अपि पदपूरणाः (२०।१०-११) = (निपाताः) उपमार्थे च कर्मोपसंग्रहार्थे च पदपूरणाः च (भवन्ति), अपि द्विवत् अपि बहुवत् (४०।१३) = द्विवत् च बहुवत् च. इदम्

and एतत् ; both mean this ; but इदं refers to a thing nearer than does एतत् ; तत् यानि एतानि० तानि इमानि भवन्ति (१९१-६ ; 219:12-15) ; इमानि refers to the Nighantus (निघण्टवः) with which Yāska is dealing; एतानि refers to the four classes into which words are divided in grammar. इदं तु करिष्यति and ननु एतत् अकार्षीत् (२०१२०-२१) ; इदं refers to an act that is to be done ; एतत् refers to the act that has been already done. But एतत् in अथ एतत् बहुवत् (४०११४) and अथ एतत् अश्ववत् (४११७-१८) is used like इदं. इमानि in तानि इमानि भवन्ति (१९१६) stands for निघण्टवः and ought therefore to be इमे ; तानि इमे (निघण्टवः) भवन्ति is what is expected ; but इमे is altered to इमानि on account of the neighbourhood of तानि. तत् before द्विप्रकृतीनाम् स्थानम् (३०११५-१६) stands for अन्तस्था and should therefore be सा ; idiom, however, required तत् in place of सा on account of स्थानं (302:16-18). Yāska uses both तत् and अथ to introduce a topic ; तत् यानि एतानि (१९१५), तत् यत्र स्वरसंस्कारौ (२५१८), तत् यत्र स्वरात् (३०११५) and तत् को वृत्रः (३७१११) ; अथ निपाताः (२०११०), अथ यस्यागमात् (२०१२३), अथ ये प्रवृत्ते (२३१२१) and अथ निर्वचनम् (३०११). अथापि which is used very frequently introduces an additional statement, argument or objection ; vide Index XVII. Yāska uses यथो in repeating objections ; vide यथो हि तु वै एतत् (२५१८) and यथो एतत् (२५१९-१०).

Prefixes and affixes

CXLV अभि ; अभि + वच् or अभि + वद् = to speak about, to bear out, to endorse ; तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (३७११४) = The following Rk speaks of or bears out or endorses the fact just mentioned. तत् एतत् ऋक्-श्लोकाभ्याम् अभ्युक्तम् (४४१४-५) = This matter is endorsed by a Rk and a śloka. पूजित = honoured or respected ; अभिपूजित (२०१५) = highly honoured or respected. आम्नाय (२६१२०) = Veda ; आर्च + अभि + आम्नाय (३५१२१) = the all-inclusive or complete collection of Rks, that is, the Vedas. जानन्तम् अभिवाद्यते (२६१२२) = One respectfully announces himself to one who knows who that announcer is. अभिभाषन्ते (३११३) = They say in a venerable document. व्याहार = a word ; अभिव्याहार (२५१२) = a word about which something is to be said. अभिविचारयन्ति (२५१२) = They seriously investigate or inquire (into the origin of a certain word). ऊह = an act of reasoning ; अभि + ऊह = a serious act of reasoning ; अभ्यूहितव्याः (२०११) = should be included in particular classes

after full deliberation. Thus अस्मि imports importance or seriousness or solemnity or veneration into the word to which it is prefixed. सं; संप्रदित्सांचकार (२१११८) and संप्राहुः (२८११८) suggest Pāṇini's चतुर्थी संप्रदाने (२१३१३). उभाभ्यां संप्रयुज्यते (२१११) and पूर्वैण संप्रयुज्यते (२११७); सं + प्र + युज् = to use with; सं has the sense of सह. It has that sense in संस्तौति (३८११९). Yāska has संप्रेष्यति (२६१९) and संप्रैष (१३३११) instead of प्रेष्यति and प्रैष. वत् in अश्ववत्, अहिवत्. देवतावत्, द्विवत्, नदीवत् and बहुवत् has a peculiar sense; अश्ववत् = अश्वः इव कृत्वा; for notes vide Index XVII.

निरुक्त and अमरकोश

CXLVI The words in Index XXIV (691-692) are not found in अमरकोश. Many centuries elapsed between Yāska and Amara; the words must have gone out of use during that long period. It is impossible to trace the history of their disappearance. प्रजनन in पुंस्रजननस्य (५४१९) occurs in माता पूर्वरूपम् । पिता उत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् (तैत्तिरीयोपनिषत् १३).

CXLVII The following words are found in अमरकोश; but they have different senses there. अपदेश (१७३३) = disguise. अपवर्ग (१५१७) = मोक्ष or release from life. आश्चर्य (१७११९) = astonishing. नित्य (१११६९) = lasting. वध (२८१११) = destruction. वाचोयुक्ति in वाचोयुक्तिपटुः (३११३५) = employment of pertinent or telling speech; skilled debate. वाक्-दिक्-पश्यद्भ्यो युक्ति-दण्ड-हरेषु is a वार्तिक quoted under पञ्चा आक्रोशे (पा० ६३२११); but we do not know what sense वाचोयुक्ति had in the mind of the वार्तिककार. व्यय (३२१३७) = the act of spending money. शव (२८११८) = a corpse. Of these words अपदेश will be found in हेत्वपदेशे, अपवर्ग in अपवर्गपर्यन्तं, नित्य in अर्थनित्यः, वाचोयुक्ति in नियतवाचोयुक्तयः and व्यय in दृष्टव्यं in Index XVII.

CXLVIII Amara has उपयम and उपयाम (२७५६-५७) but not उपयमन, परित्राज् ( ) but not परित्राजक, भौम (१३२५) but not भूमिज.

Rhetoric, verse and prose

CXLIX The definition and employment of उपमा (४११८-२०; ५०११) and the terms अर्थोपमानि, कर्मोपमा, रूपोपमा, लुप्तोपमानि and सिद्धोपमा show that there was a science of rhetoric or poetry. Yāska uses उपमा in the sense of रूपक in उपमार्थेन (372/10-12);

उपमार्थेन, अर्थोपमानि and लुप्तोपमानि show that उपमा included both रूपक and अतिशयोक्ति. Literature was divided into prose (अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु) and verse (मिताक्षरेषु); the word वाक्यपूरणाः (२३।२२) shows that special attention was paid to the manufacture of rounded periods. Prose and verse seem to have been cultivated as arts.

Sanskrit spoken

CL The words भाषायां, भाषन्ते and भाष्यते show that Sanskrit was spoken in the days of Yāska. This is further borne out by the statement that the Easterns used दाति while the Northerners used दात्र and that the Kambōjas used श्वति while the Āryas used श्व. The idiomatic use of certain particles seems to be based on spoken Sanskrit (२०।१७-२१।१७). अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतः भाष्यन्ते । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः (३०।१८-१९); here भाषा is contrasted with निगम; भाषा = non-Vedic Sanskrit; निगम = Veda. So भाषा may mean both spoken Sanskrit and non-Vedic Sanskrit. अक्रूरो ददते मणिम् इति अभिभाषन्ते (३१।३); here अभिभाषन्ते means 'they say authoritatively'; अक्रूरो ददते मणिम् is a sentence that occurs in an authoritative work written in modern Sanskrit; this authoritative work is हरिवंश. This modern Sanskrit may or may not have been spoken by people in Yāska's time.

निरुक्त and महाभारत

CLI The names देवापि, भीष्म and शंतनु show that the महाभारत existed long before Yāska. The story of देवापि and शंतनु was quoted by him from a work which stated the motive-causes of Rks and was called on that account निदानग्रन्थ. This work was based mostly on the महाभारत. The निदानग्रन्थ from which Yāska quotes must have been an old authoritative work; the महाभारत therefore which supplied its subject-matter to the निदानग्रन्थ was still more ancient. The हरिवंश which contains the story of अक्रूर and the jewel स्यमन्तक is intimately connected with the महाभारत. There is not the least doubt that these three works are very ancient. The present महाभारत is a corrupt and enlarged edition of the ancient महाभारत; this ancient work has been diluted from time to time with all sorts of additions and has grown in proportion on that account.

Vedic grammar

CLII अतः, अमुतः, इतः, कुतः, ततः, यतः, अत्रा, अमुत्र, कुत्रा, तत्रा, यत्रा; अथा, इमथा, कथा, तथा, यथा; इदा, कदा, तदा, यदा; अह, इह, कुह. These

LX *Pronouns* :— अ, अम् *etc.* ए *nom. pl. of* अ. एना. एहिमायासः ; अहि words show that अ, अम्, इ, इम, क, कु, त and घ are pronominal bases.

Declension of अ

CLIII Just as सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वस्य and सर्वस्मिन् are the declensional forms of सर्व, so अस्मै, अस्मात्, अस्य and अस्मिन् must be the declensional forms of अ. अः, औ, ए; अं, औ, आन्; एना, आभ्यां, एभिः; अस्मै, आभ्यां, एभ्यः; अस्मात्, आभ्यां, एभ्यः; अस्य, अयोः, एपां; अस्मिन्, अयोः, एपु; these are the declensional forms of अ just as सर्वः, सर्वौ, सर्वे *etc.* are those of सर्व. ए and अयोः are like सर्वे and सर्वयोः. एना is like केना, तेना, येना. But the पदकार shortens the ना in केना, तेना and येना to न. We find ना, however, in कविना, वायुना and the neuter कर्तृणा. So ना is the instr. sing. ter. and not न.

ए nominative plural of अ

CLIV विश्वे देवास्तो अग्निं एहिमायास्तो अद्भुतः। मेघं जुषन्त बह्व्यः (१३।१९). The only difficult word in this Rk is एहिमायासः which Sāyaṇa explains in two ways; एहि = आ + ईहि; आ = everywhere; ईह = to move; आसमन्तात् ईहते इति एहिः; माया = प्रज्ञा; एहिः माया येषां ते एहिमायासः = those whose knowledge is all-pervasive. Or एहिमायासः = आ + इहि + मा + यासः; यासः = यासीः; आ + इहि = एहि = come; मा यासीः = do not go; the gods said to Agni who was lying hidden in water 'Come, do not go' and therefore they came to be called एहिमायासः. But I think एहिमायासः consists of ए and अहिमायासः; ए is the nom. pl. of अ and means these. अहि was once a mighty power; those who have the miraculous power (माया) of अहि are अहिमाय. अहिमाय occurs in three forms, namely, अहिमायस्य, अहिमायाः and अहिमायान्. अहिमायस्य qualifies पिप्रोः (6।20।7); सायणः—आहन्त्यः मायाः यस्य सः अहिमायः = one whose strength is destructive. अहिमायाः qualifies देवाः (6।52।15); सायणः—अहिमायाः = आहन्तृप्रज्ञाः = whose knowledge is destructive (to their foes). अहिमायाः occurs once again and qualifies देवाः (10।63।4); सायणः—अहिमायाः = कैश्चित् अपि अहन्तृप्रज्ञाः = whose wisdom cannot be resisted by anyone. अहिमायान् qualifies असुरान् understood (1।190।4); सायणः—अहिमायान् = आगत्य हन्त्यः अन्तरिक्षचारिण्यः वा मायाः येषां वृत्रादीनां तान् असुरान् = Asuras whose evil activities approach and kill or move along the sky. एति अन्तरिक्षे। आहन्ति इति are the derivations of अहि in Nirukta (३७।१९-२०); Sāyaṇa's interpretations of

अहिमाय are based on these derivations. But as I have said above, अहि was a mighty power. As the name of a mighty god अहि occurs several times in RV. The Rk quoted means :— May these All-Gods whose miracle-working power is like that of Ahi, who never injure (अन्निधः = अद्भुतः) and who are carriers (वह्नयः) of blessings to men taste (जुषन्त) our offerings (मेघं). ए occurs in this Rk only.

ए, अयोः and एभिः

CLV We find ए in विश्वे, ये, ते, के etc. अयोः occurs in कतरा पूर्वा कतरापरायोः (निरुक्त ५४।२३) where it qualifies चावापृथिव्योः understood. It also occurs in स पत्यते उभयोः नृम्णम् अयोः (६।२५।६) where it qualifies जनयोः understood. अयोः is thus both mas and fem. अयोः is found in ययोः, तयोः, कयोः, देवयोः etc, that is, in the gen. and loc. duals of declinables ending in अ. The instr. sing. of all nouns ending in अ must have had ना at the end; but I have found no instance in RV. There must have been a period when all nouns ending in अ were declined like the pronoun अ; एभिः in देवेभिः, विश्वेभिः etc. shows that they were once so declined.

CLVI आ fem. of अ was declined as आ, ए, आः; आं, ए, आः; अया, आभ्यां, आभिः; अस्यै, आभ्यां, आभ्यः; अस्याः, आभ्यां, आभ्यः; अस्याः, अयोः, आस्तां; अस्यां, अयोः, आसु. We find अया in कया, तया, यया, रमया, कान्तया, कलया etc. Just as यत् and कत् are the neuters of य and क, so अत् must have been used as the neuter of अ; but we find no instance of अत् in RV.

कत् and कञ्चित्

CLVII कत् neuter of क is found several times in RV. किं नो अस्य द्रविणं कत् ह रत्नम् (४।५।१२); here किम् and कत् qualify द्रविणं and रत्नं respectively; किम् = कत्. कत् रुद्राय० वोचेम शंतमं हृदे (१।४३।१); here कत् and शंतमं qualify a neuter word like वचः; कत् वचः = what prayer? क ई वेद सुते सचा पिबंतं कत् वयो दधे (८।३३।७); here कत् qualifies वयः; वयः = food or wealth. कञ्चित् which is a combination of कत् and चित् means whatever. देवान् वा यत् चक्षुमा कञ्चित् आगः (१।१८।५।८) = or whatever (यत् कञ्चित्) sin (आगः) we may have committed (चक्षुम) to the gods (देवान्).

आत्, तात् and यात्

CLVIII आत् which occurs nearly a hundred times in RV is abl. sing. of अ. आत् अस्य शुष्णिगो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी

गोभिः वसायते (१।१४।३) = When Sōma-juice is clad (वसायते) with milk (गोभिः), that is, when it is diluted with milk, immediately after this (आत्) i. e. the act of dilution all the gods make merry (अमत्सत) in the juice (रसे) of this powerful (हुष्मिन्) i.e. intoxicating Sōma. They quaff whole vessels of Sōma-juice and thus exhilarate themselves. आत् shows that अ was also declined like nouns ending in अ ; it was declined thus :— अः , औ, आसः or आः; अं, औ, आन् ; एना, आभ्यां, एभिः or ऐः ; आय, आभ्यां, एभ्यः ; आत्, आभ्यां, एभ्यः ; अस्प, अयोः, आनां ; ए, अयोः, एषु. The forms underlined differ from those of अ when declined as a pronoun ; vide CLIII (LX). In RV we find both देवासः and देवाः and also देवेभिः and देवैः ; देवाः and देवैः most probably came to be used sometime after देवासः and देवेभिः . RV has also तात् and यात् which are abl. sing. of त and य which must have been declined like अ.

सस्मिन् locative singular of स

CLIX सस्मिन् which occurs 9 times in RV shows that स was also a pronominal base and was declined like य ; the other remnants of this स are सः and सा. सः, सौ, से etc were the declensional forms of स and सा, से, साः etc of सा. The neuter of स is सत्.

CLX सत् ; किम् अस्य मदे किम् उ अस्य पीतौ इन्द्रः किम् अस्य सख्ये चकार (६।२७।१) = What (act of valour) did Indra perform (चकार) on drinking (पीतौ) this (अस्य) Sōma ? अस्य मदे = after being exhilarated by Sōma-juice ; अस्य सख्ये = on being befriended by that juice; Indra drinks Sōma ; he is exhilarated and is as it were assisted by Sōma in performing acts of valour. सत् अस्य मदे सत् उ अस्य पीतौ इन्द्रः सत् अस्य सख्ये चकार (६।२७।२) ; सत् = तत् ; सत् is repeated thrice on account of किम् which is repeated thrice in the preceding quotation. The reply to किं चकार is सत् चकार. But Sāyana renders सत् by शुभं. अन्ति पन् भूतु वाम् अवः (८।७३।१) = (O Aświns), may that (सत्) protection (अवः) of yours (वां) be (भूतु) near (अन्ति) us ; सत् अवः = that well-known protection. Sāyana renders सत् by वर्तमानं ; सत् भूतु = वर्तमानं भवतु.

CLXI त् ; the mas. and fem. nom. sing. of तत् are said to be सः and सा ; but I have already said that स was once an independent pronoun ; it ceased to be so no one knows when. Instead of सः , सौ, ते there must have been originally तः , तौ, ते ; we have तत्,

ते, तानि ; the surviving तत् shows that तः and ता were once in existence and came to be replaced by सः and सा.

CLXII त्यत् was originally त्य ; त्य is a combination of त and य ; य lost its own sense and became identified with त. स्यः and स्या are said to be mas. and fem. nom. sing. forms of त्यत् ; but स्य seems to have been a different pronoun ; it consists of स and य ; it was most probably declined as स्यः, स्यौ, स्ये etc. त्य also was most probably declined as त्यः, त्यौ, त्ये etc. स्यः and स्या replaced त्यः and त्या ; the other forms of स्य and स्या disappeared. The neuter of त्य is त्यत् which is found in RV ; त्यत् shows that त्यः and त्या were once in existence.

एतत् and एनोः

CLXIII एतत् is made up of ए and तत्, एषः of ए and सः and एषा of ए and सा ; the combined meaning, however, is 'this' ; this means that तत्, सः and सा have lost or merged their own senses in 'this'. Was ए a pronoun and did it mean 'this' ? Are एना, एभिः, एभ्यः, एषां and एषु some of its declensional forms ? Is एनोः gen. or loc. dual of this ए ? एनोः occurs four times in RV and qualifies Mitra and Varuṇa (1113611 and 5), Indra and Viṣṇu (616918) and two frogs (7110314) ; all these are mas. Was एनोः ever fem. and neu. ? I cannot account for एनोः .

इम, अमु, असौ, इ and कु

CLXIV इमस्य in इमस्य पाहि अन्धसः (८113121) shows that इम was a pronoun and was declined like सर्व ; इमः, इमौ, इमे etc was its declension. इमथा which is made up of इम and था proves the same thing. इमं neuter is found in क इमं वो निष्यम् आ चिकेत (119418) where निष्यं is neuter ; but there is not a single instance of इमा fem. अमुतः which occurs five times in RV is made up of अमु and तः . अमु is found in अमुत्र also. So अमु too was a pronoun. Was it declined as अमुः, अमू, अमूः etc ? असौ which occurs eight times in RV is an unaccountable word. There is nothing in RV to indicate how the pronouns इ and कु were declined. इः, ई, अयः ; ई, ई, ईन् etc may have been the declensional forms of इ ; they are seen in हरिः, हरी, हरयः ; हरिं, हरी, हरीन् etc.

Speculation about अहं and अयं

CLXV अ which is a pronoun and means 'this' is present in अहं and अयं. त्वं- is made up of तु and अं ; तु = thou ; अं is the

nom. sing. termination. This same termination was affixed to अ so that the original word was अअं; in course of time this अअं came to be pronounced as अहं. The 'this' which is nearest to every individual is his own self which he calls अहं. This same अअं came to be pronounced अयं which points to things that are near.

Corruptions in Rks

CLXVI I have already noticed corruptions in Rks; vide 'Corruptions in Rks' in Index XX (672). Before noticing others I have to point out a peculiarity of the scansion of Rks.

अव्य altered to अव्यय

(1) स वाजी रोचना दिवः। पवमानो वि धावति। रक्षोहा वारमन्ययम् (१३७३); (2) सो अर्धेन्द्राय पीतये। तिरो रोमाणि अव्यया (१६२८); (3) तमुक्षमाणमन्यये। वारे पुनन्ति धर्णासिम् (१९१५); here we find अव्यं, अव्या and अव्ये altered to अव्ययं, अव्यया and अव्यये for the sake of making up 8 syllables. (4) इन्दो वि अव्यमर्षसि। वि श्रवांसि वि सौमगा (१६७५); (5) रोमाणि अव्या समया वि धावति। मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे (१७५४); (6) अव्ये वधूयुः पवते परि त्वाचि। श्रुणीते नप्तीरदितेर्कृतं यते (१६९३); here we do not find the above alterations as the lines have the necessary number of syllables. The alterations show that a syllable having conjunct consonants was split into two syllables for the sake of obtaining an additional syllable. Another instance is the alteration of गव्ये to गव्ययं in अहमेतं गव्ययम् अह्वयं पशुं (१०४८४).

Substitution of a wrong word

CLXVII अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वात्मा वयुधुः। आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे (निरुक्त २३११-१२). Yāska renders आदन्नासः by आस्यदन्नाः; Durga renders आस्यदन्नाः by आस्यदन्नहृदपरिमाणाः and Sāyana by आस्यप्रमाणोदकाः. But was आदन्नासः the original word? उपकक्ष and स्नात्व refer to the chests (कक्ष) and the heads of those who stand in tanks for the purpose of bathing. आस्य is a little lower than the head; really there is not much difference between the mouth and the head. The poet refers to different depths of water; स्नात्व refers to the greatest depth and उपकक्ष to a lower depth; आदन्न therefore must refer to a depth still lower. आदन्न was most probably आजन्न. जघन occurs as जघना (112812), जघनान् (6175113) and जघने (516113) and means the buttock. जन्न may be a shortened

form of जघन ; or जघन may be a lengthened form of जघ्न ; or जघ्न and जघन may both have been current in Vedic Sanskrit. आ in आजघ्न is a prefix like उप in उपकक्ष ; both mean near ; आजघ्न = near the buttock i. e. reaching up to the buttock or the waist ; उपकक्ष = near the chest i. e. reaching up to the chest. The water in some tanks is waist-deep ; in some it is chest-deep ; in others it is head-deep. Thus there is a rising scale of depths. जघ्न in course of time came to be pronounced as दघ्न ; those who mispronounced आजघ्न most probably thought that जघ्न was a corruption of दघ्न ; but in fact दघ्न is a corruption of जघ्न ; this corruption was due to the influence of non-Vedic or classical Sanskrit. आजघ्नास्त्वे उपकक्षास उ त्वे ऋदा इव स्नात्वास्त्वे ददृशे was most probably the original second half of the Rk. Three sorts of learned men or poets are compared to three sorts of tanks ; त्वे therefore is absolutely necessary after आजघ्नाः . त्वे = एके. एके विद्वांसः आजघ्नाः ऋदाः इव । एके उपकक्षाः ऋदाः इव । एके स्नात्वाः ऋदाः इव. स्नात्वाः is to be pronounced as स्नातवाः ; ऋदा इव स्नातवास्त्वे ददृशे is syllabically and rhythmically faultless. In the second line मनोजवेषु should be separated from असमाः for syllabic reasons ; joining words by संधि depended on exigencies of metre ; in the present case such joining is not wanted. The Rk must have been recited as follows :— अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो । मनोजवेषु असमा बभूवुः । आजघ्नास्त्वे उपकक्षास उ त्वे । ऋदा इव स्नातवास्त्वे ददृशे. स्नात्वाः was pronounced स्नातवाः .

कर्त्तव्य to be recited as कर्त्तव

CLXVIII अग्निं हूतं प्रति यदब्रवीतन । अश्वः कर्त्तव्यो रथ उतेह कर्त्तव्यः । धेनुः कर्त्तव्यो युवशा कर्त्तव्यो द्वा । तानि भ्रातरनु वः कृत्वमेसि (१।१६।३). The first line consists of 12 syllables ; कर्त्तव्यः at the end of line 2 and कर्त्तव्यो द्वा at the end of line 3 should be pronounced as कर्त्तवः and कर्त्तवा द्वा for the purpose of making up 12 syllables in each line. कृत्वमेसि in line 4 was probably कर्त्तव्यमेसि ; कर्त्तव्यमेसि = कर्त्तवा + इमसि ; इमसि = इमः . हे भ्रातर अग्ने वः तव तानि कर्त्तव्यानि अनु इमः अनुगच्छामः = O brother Agni, here are we going into (अनु + इमः) i. e. entering upon those things (तानि) that have to be done (कर्त्तवा) i. e. manufactured. Here too कर्त्तव्यो is to be pronounced as कर्त्तवा for the purpose of making up 12 syllables. तानि refers to अश्व, रथ, धेनु and द्वा ; these things were to be manufactured by the Rbhus who promised to enter on their manufacture immediately. तानि भ्रातरनु वः कृत्वमेसि ; here भ्रातृ and अनु are joined together as भ्रातरनु ; but the

LXVI संधि *not obligatory*. त्व, तव and तव्य. पुत्र *corrupted to* पुत्रैः .
The last ता in देवताता omitted

joining spoils the rhythm ; the त in भ्रातरन्तु ought to be long which can happen only then when the two words are kept apart ; by reading भ्रातर we emphasize त, that is, we pronounce it as though it were a long syllable. तानि भ्रातरन्तु वः कर्तव्यमस्ति is syllabically and rhythmically altogether correct. Rules of संधि were *not* obligatory in the case of Rks. स्नातव in the preceding and कर्तव्य in the present Rk were pronounced स्नातव and कर्तव्य for syllabic reasons ; this तव seems to have been pronounced in course of time as तव्य. Shall we say that तव्य had its origin in तव ?

पुत्र corrupted to पुत्रैः

CLXIX क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः (निरुक्त २६।१६) is rhythmically faulty ; the whole Rk runs thus :— इहैव स्तं मा वि यौष्टं । विश्वमायुर्वि अद्भुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः । मोदमानौ स्वे गृहे ; पुत्रैर् in line 3 ought to be पुत्र ; क्रीळन्तौ पुत्रनप्तृभिः is rhythmically faultless. क्रीळन्तौ पुत्रैः नप्तृभिः = playing with sons and grandsons. The grandsons must be the sons of sons ; the sons to be fathers must be about 20 years old ; would any mother or father play with such grown-up sons ? Would they dandle them on knees or in arms ? Dandling is possible in the case of infants only. क्रीळन्तौ पुत्रनप्तृभिः = playing with the grandsons of sons. If we take the average age of a man when he begets a child to be 20, he must be about 40 when he has a grandchild ; 40 or even 50 cannot be considered to be ripe old age ; the man who plays with the grandchildren of his sons and daughters must be between 60 and 70 ; the age between 60 and 70 can be called ripe. When the priests and the people assembled bless the married couple, they would not limit the life of the two individuals to a period between 40 and 50 ; they would certainly wish that the man and his wife should live up to 70 or even beyond. Thus both rhythm and sense show that पुत्रनप्तृभिः was the original text.

Omission of the last ता in देवताता

CLXX इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति (निरुक्त २७।१४-१५) is faulty ; the whole Rk runs thus :— त्वां हि मन्द्रतमम् अर्कशोकैः । बहमहे महि नः श्रोषि अग्ने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता — । वायुं पृणन्ति राधसा नृत्तमाः ; त्वां in line 1 should be lengthened to त्वाव for making up 11 syllables ; thus lines 1, 2 and 4 contain 11 syllables each. The third line is defective by one syllable ; that syllable was most probably ता ; इन्द्रं न त्वा शवसा देवताता is syllabically faultless ; देवतातावायुं = देवताता आयुं.

ता in देवताता omitted. देवताता mispronounced
as देवतातां. नः omitted

LXVII

ता हि श्रेष्ठा देवताता० शूराणां श्विष्ठा (६।६८।२) = These two gods (Indra and Viṣṇu) are the best (श्रेष्ठा) of the assemblage or multitude of the gods (देवताता = देवतातौ) and the strongest (श्विष्ठा) i. e. bravest of the brave (शूराणां). देवतातौ has this meaning in the present Rk. नृत्तमाः has two senses ; नृ = (१) a giver of wealth and (२) a strong person. The second half of the Rk means :— The best givers or the greatest donors (नृत्तमाः) among the gods (देवतातौ) fill (ण्वृणन्ति) i. e. pack thee (त्वा) with wealth (राधस्ता) as (न) the strongest (नृत्तमाः) among them fill or pack Indra with strength (श्वसा). आयु was the name of an Aryan tribe whose chief deity was Agni ; Agni on this account came to be called आयु ; त्वाम् अग्ने प्रथमम् आयुम् (१।२।१।११) : here Agni is called the first आयु. In the पदपाठ the word is देवता ; Sāyaṇa renders देवता by देवतात्मानं which qualifies त्वा i. e. त्वां. दुर्गा :— किञ्च एवं त्वं महती देवता येन त्वाम् एव एकं देवताः अपि सर्वाः ० अभ्यर्चन्ति (१०।६।२२-२४) ; here Durga evolves a sentence out of देवता. Sāyaṇa and Durga were forbidden by their faith to question the genuineness of देवता.

The last ता in देवताता mispronounced as तां

CLXXI युवं श्रियम् अश्विना देवता तां । दिवो नपाता वनथः शचीभिः (४।४।४।२). Sāyaṇa renders देवता by देवते ; देवते अश्विनौ = O deities, O Aświns ; तां qualifies श्रियं. But the original reading was most probably देवताता instead of देवता तां ; हे दिवो नपातौ अश्विनौ देवताता देवसंघे युवं युवां शचीभिः श्रियं वनथः = O Aświns, sons of Dyaus, you of all the gods (देवताता) enjoy (वनथः) the company of the beautiful damsel (श्रियं) by your deeds (शचीभिः). देवताता came to be mispronounced as देवतातां ; but as देवतातां was found to be grammatically wrong, it was split into देवता and तां.

Omission of नः

CLXXII इन्द्रो अस्मान् अरदत् वज्रबाहुः । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयत् - सविता सुपाणिः । तस्य वयं प्रसवे याम् उर्वीः (निरुक्त ४।१।२-३). Line 3 contains १० syllables whereas the other ३ contain ११ each. नः inserted between अनयत् and सविता would give ११ syllables and besides improve the line rhythmically ; देवोऽनयन्नः सविता सुपाणिः is altogether faultless. Durga and Sāyaṇa supply अस्मान् to complete the sense of the line ; but they dared not say that the line was defective syllabically.

LXVII पीप्याना corrupt. एकः and एकं misplaced. सूनुः omitted
एना corrupted to येना

पीप्याना corrupt

CLXXIII नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते (निरुक्त ४११९-१०). I have said that पीप्याना could not have been the original reading (406123-30); I am unable to guess the original.

एकः and एकं misplaced

CLXXIV अभीदमेकमेको अस्मि निष्पाळ् । अभी द्वा किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः (निरुक्त ४७१९-१०). Line one is unrhythmical ; अभीदमेक एकमस्मि निष्पाळ् is faultless. इदं ought to be इमं as द्वा and त्रयः are masculine. शत्रवोऽनिन्द्राः should be शत्रवो अनिन्द्राः for syllabic and rhythmical reasons ; किं मा निन्दन्ति शत्रवो अनिन्द्राः has the necessary number of syllables and is rhythmical also. Rules of संधि were not obligatory ; संधि or no संधि depended on metre. य ई चकार न सो अस्य वेद (निरुक्त ३३१८) ; here सो and अस्य are kept separate for the sake of metre. Thus there are 3 corruptions in the Rk.

Omission of सूनुः

CLXXV एवाग्निर्मतैः सह सूरिभिर्वसुः । - ष्टवे - सहसः सूनरो नृभिः । मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो । यावो न युष्मैरभि सन्ति मानवान् (१०।११५।७). Lines 1, 3 and 4 contain 12 syllables each ; but line 2 has only 10. सहसः is often found in company with सूनु, एव or यहू ; सूनुः ष्टवे सहसः सूनरो नृभिः or ष्टवे सूनुः सहसः सूनरो नृभिः is syllabically and rhythmically faultless. There is not the least doubt that सूनुः was in the original text. सायणः—सहसः बलस्य सूनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सूनुः इत्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनुः ; सहसः = बलस्य ; सूनरः = सुष्ठु प्रेरकः ; Agni excites or inspires strength in the hearts of his devotees in the highest degree ; or सूनरः stands for सूनुः .

एना mispronounced as येना

CLXXVI येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु । त्वं वरुण पश्यसि (निरुक्त १६९।४). येना has troubled Yāska and Sāyaṇa on account of the absence of an antecedent. The former has spent four sections (१६९।४-२२) on the elucidation of the Rk. If we substitute ए for ये in येना, the whole trouble disappears, for the Rk becomes complete in itself. एना चक्षसा = with this eye viz. the Sun. The Sūkta in which the Rk occurs has the Sun for its deity. The Sun is the eye of Varuṇa who uses that eye for detecting sin. The Sun is called the eye of Mitra and Varuṇa (6।5।1।1 ; 7।63।1) ;

this eye sees the good and bad acts of men (41117 ; 615112 ; 716012) and reports what it sees to the two gods (716011).

Both येना and येन found in RV

CLXXVII We see येना shortened to येन in RV itself. (1) विदत् गव्यं सरमा दृह्मसूर्व । येना नु कं मातुषी भोजते विट् (१1७२1८) ; (2) येना नु सव ओजसा ववक्षिथ (८1१२1४). In these two instances येना cannot be altered to येन without spoiling the rhythm. (3) येन शुष्णं मायिनम् आयसो मदे (१1५६1३) ; (4) येन शत्रुं मन्दसानो नि जूर्वाः (२1३०1५) ; (5) येन वंसाम पृतनाञ्च शत्रुञ्च (६1११1८). In these three instances the alteration of येन to येना would improve the rhythm. But in the following instances येन cannot be altered to येना without spoiling the rhythm. (6) वृत्रस्य चित् विदत् येन वर्म (१1६१1६) ; (7) अयं स शिङ्गके येन गौरभीवृता (निरुक्त ३४1४) ; (8) धिष्वा शवः शूर येन वृत्रञ्च (२1११1८). In the following two Rks येन occurs five times ; येन in three cases which are underlined can be lengthened to येना ; but in the remaining two cases येन must remain as it is. (9) येन भूतं जनयो येन भव्यम् (१०1५५1२) ; (10) येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृह्महा । येन स्वः स्तभितं येन नाकः (१०1१२१1५). Thus येन seems to have come into existence for reasons of rhythm. येन, however, is a corruption of येना.

कुह, क and कू

CLXXVIII For कुह vide कुह स्विहोपा etc. (५०1२) ; all the four lines of this Rk contain 12 syllables each. वि सुपर्णो अन्तारिक्षाणि अख्यत् । गभीरवेपा असुरः सुनीथः । केदानीं सूर्यः कश्चिकेत । कतमां यां रश्मिरस्या ततान (१1३५1७) ; line 3 consists of 9 syllables whereas the other three contain 11 each ; if we read कुह for क and lengthen सूर्यः to सूर्ययः, the line would be कुहेदानीं सूर्ययः कश्चिकेत ; this line is syllabically and rhythmically faultless. क स्या वो मरुतः स्वधासीत् । यत् मामेकं समधत्ताहिहस्ये । अहं हि उग्रस्तविपस्तुविष्मान् । विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्तैः (१1१६५1६) ; line one which ought to contain 11 syllables like the other three has 9 only ; by reading कुह for क and altering स्या to स्यया we get 11 syllables. केयथ केदसि । पुरुत्रा चिद्धि ते मनः । अलपि शुधम खजकृत् पुरंदर । प्र गायत्रा अगासिपुः (८1१1७) ; line one has 6 instead of 8 syllables ; कुहेयथ कुहेदसि gives 8. क वो अश्वाः काभीशवः । कथं शोक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः (५1६१1२) ; here क cannot be altered to कुह as all the three lines contain 8 syllables each ; in this Rk we find both कथं and कथा ; कथा is normal like तथा, यथा etc ; कथं is non-Vedic i. e. modern and yet it

has found its way into the Rk. Thus in RV itself we find कुह and कृ ; कृ is a mispronunciation of कुह. कुह, कुअ and कृ may have been the process of corruption. अ is softer than ह ; कुअ स्विदोपा कुअ वस्तोर-
श्विना कुआभिपित्वं करतः कुओपतुः sounds softer than कुह स्विदोपा कुह वस्तोर-
श्विना कृहाभिपित्वं करतः कुहोपतुः (निरुक्त ५०२) ; but as two vowels in
juxtaposition must coalesce, the grammarians of the day may have
substituted कृ for कुअ. कृ षो देवावश्विना । अद्या दिवो मनावसू । तत् श्रवथो
वृणवसू । अत्रिर्वासा विवासति (५७४११) ; line one ought to have 8 in-
stead of 7 syllables ; कुह स्थो देवावश्विना gives 8 ; I cannot account
for the substitution of कृ for कुह.

Conclusion

CLXXIX The instances quoted so far show that corruption assumes various forms ; words are mispronounced or misplaced or wrongly joined ; sometimes words or syllables are omitted. We detect such defects only then when we recite Rks in the way in which classical verses are recited. Syllabic or rhythmical defects can never be felt in the orthodox manner in which Rks have been recited from very ancient times. Durga, Sāyana and others were prevented from noticing defects by their unquestioning faith in the purity of the holy text. The corruptions mentioned above raise an important question about the necessity of accents ; no answer can be given in absence of much larger evidence. In interpreting Rks I have always ignored accents. I have to ask another question and that a delicate one ; were any corruptions due to alterations deliberately made ? ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां (२२।२१-२२) ; I have said that जातविद्यां was originally जातवेद्यः (248।10-14) ; the alteration seems to have been due to the wrong meaning attached to ब्रह्मा (247।36-248।2) ; ब्रह्मा was considered to be the name of a particular priest ; वदति required an object ; so जातवेद्यः was altered to जातविद्यां ; ब्रह्मा जातविद्यां वदति was the sense in the mind of him who made the alteration. ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि (४१।१९) ; rhythm requires ग्रीवायां to be ग्रीवासु (4।10।7-12) ; a horse can have but *one* neck ; ग्रीवासु therefore may have been considered wrong and altered to ग्रीवायां ; but ग्रीवा has a different sense here (4।10।12-16).

Addition to CXXXVII (LIII—LIV)

CLXXX A remarkable instance of the omission of necessary words is तद् यत्र उभे भावप्रधाने भवतः (१९१७). Had Yāska inserted भवतः तत्र ते between उभे and भावप्रधाने, the meaning intended by him would have been plain. It is their absence that has led to a strange interpretation (221112-24).

B.-O. R. I. Colony }
October 1939 }

V. K. Rajavade
Editor

निघण्टुः

प्रथमोऽध्यायः

हरिः ॐ ॥ गौः १ । ग्मा २ । ज्मा ३ । क्ष्मा ४ । क्षा ५ ।
क्षमा ६ । क्षोणी ७ । क्षितिः ८ । अग्निः ९ । उर्वी १० । पृथ्वी
११ । मही १२ । रिपः १३ । अदितिः १४ । इळा १५ । निर्ऋतिः
१६ । भूः १७ । भूमिः १८ । पूषा १९ । गातुः २० । गोत्रा २१ ।
इति एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम १ । चन्द्रम् २ । रुक्मम् ३ । अयः ४ । हिरण्यम् ५ । पेशः
६ । कृशनम् ७ । लोहम् ८ । कनकम् ९ । काञ्चनम् १० । भस्म
११ । अमृतम् १२ । मरुत् १३ । द्रवम् १४ । जातरूपम् १५ ।
इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम् १ । वियत् २ । व्योम ३ । बर्हिः ४ । धन्व ५ । अन्त-
रिक्षम् ६ । आकाशम् ७ । आपः ८ । पृथिवी ९ । भूः १० ।
स्वयम्भूः ११ । अध्वा १२ । पुष्करम् १३ । सगरः १४ । समुद्रः
१५ । अध्वरम् १६ । इति षोडश अन्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः १ । पृश्निः २ । नाकः ३ । गौः ४ । विष्टप् ५ । नभः ६ ।
इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः १ । किरणाः २ । गावः ३ । रश्मयः ४ । अभीशंवः ५ ।
दीधितयः ६ । गभस्तयः ७ । वनम् ८ । उस्त्राः ९ । वसवः १० ।
मरीचिपाः ११ । मयूखाः १२ । सप्त ऋषयः १३ । साध्याः १४ ।
सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः १ । आशाः २ । उपराः ३ । आष्टाः ४ । काष्टाः ५ ।
व्योम ६ । ककुभः ७ । हरितः ८ । इति अष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी १ । क्षपा २ । शर्वरी ३ । अक्तुः ४ । ऊर्म्या ५ । राम्या ६ । यम्या ७ । नम्या ८ । दोषा ९ । नक्ता १० । तमः ११ । रजः १२ । असिक्री १३ । पयस्वती १४ । तमस्वती १५ । घृताची १६ । शिरिणा १७ । मोकी १८ । शोकी १९ । ऊधः २० । पयः २१ । हिमा २२ । वस्त्री २३ । इति त्रयोविंशतिः रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी १ । सूनरी २ । भास्वती ३ । ओदती ४ । चित्रामघा ५ । अर्जुनी ६ । वाजिनी ७ । वाजिनीवती ८ । सुम्नावरी ९ । अहना १० । द्योतना ११ । श्वेत्या १२ । अरुषी १३ । सूनृता १४ । सूनृतावती १५ । सूनृतावरी १६ । इति षोडश उपोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः १ । द्युः २ । भानुः ३ । वासरम् ४ । स्वसराणि ५ । घ्नंसः ६ । घर्मः ७ । घृणः ८ । दिनम् ९ । दिवा १० । दिवेदिवे ११ । द्यविद्यवि १२ । इति द्वादश अहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः १ । ग्रावा २ । गोत्रः ३ । वलः ४ । अश्रः ५ । पुरुभोजाः ६ । वलिशानः ७ । अश्मा ८ । पर्वतः ९ । गिरिः १० । व्रजः ११ । चरुः १२ । वराहः १३ । शम्बरः १४ । रौहिणः १५ । रैवतः १६ । फलिगः १७ । उपरः १८ । उपलः १९ । चमसः २० । अहिः २१ । अश्रम् २२ । व(व?)लाहकः २३ । मेघः २४ । द्यतिः २५ । ओदनः २६ । वृषन्धिः २७ । वृत्रः २८ । असुरः २९ । कोशः ३० । इति त्रिंशत् मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः १ । धारा २ । इळा ३ । गौः ४ । गौरी ५ । गान्धर्वी ६ । गम्भीरा ७ । गम्भीरा ८ । मन्द्रा ९ । मन्द्राजनी १० । वाशी ११ । वाणी १२ । वाणीची १३ । वाणः १४ । पविः १५ । भारती १६ । धमनिः १७ । नाळीः १८ । मेळिः १९ । मेना २० । सूर्या २१ । सरस्वती २२ । अनिवित् २३ । स्वाहा २४ । वयुः २५ । उपब्धिः २६ । मायुः २७ । काकुत् २८ । जिह्वा २९ । घोषः ३० । स्वरः ३१ । शब्दः ३२ । स्वनः ३३ । ऋक् ३४ । होत्रा ३५ । गीः ३६ ।

गाथा ३७ । गणः ३८ । धेना ३९ । आः ४० । विपा ४१ । नना ४२ । कशा ४३ । धिषणा ४४ । नौः ४५ । अक्षरम् ४६ । मही ४७ । अदितिः ४८ । शची ४९ । वाक् ५० । अनुष्टुप् ५१ । धेनुः ५२ । वल्गुः ५३ । गल्दा ५४ । सरः ५५ । सुपर्णी ५६ । वेकुरा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मनामानि ॥ ११ ॥

अर्णः १ । क्षोदः २ । क्षत्र ३ । नभः ४ । अम्भः ५ । कवन्धम् ६ । सलिलम् ७ । वाः ८ । वनम् ९ । घृतम् १० । मधु ११ । पुरीषम् १२ । पिप्पलम् १३ । क्षीरम् १४ । विषम् १५ । रेतः १६ । कशः १७ । जन्म १८ । वृन्कम् १९ । वुसम् २० । तुष्ट्या २१ । बुर्बुरम् २२ । सुक्षेय २३ । धरुणम् २४ । सुरा २५ । अररिन्दानि २६ । ध्वस्मन्वत् २७ । जामि २८ । आयुधानि २९ । क्षपः ३० । अहिः ३१ । अक्षरम् ३२ । स्रोतः ३३ । तृप्तिः ३४ । रसः ३५ । उदकम् ३६ । पयः ३७ । सरः ३८ । भेषजम् ३९ । सहः ४० । शवः ४१ । यहः ४२ । ओजः ४३ । सुखम् ४४ । क्षत्रम् ४५ । आवयाः ४६ । शुभम् ४७ । यादुः ४८ । भूतम् ४९ । भुवनम् ५० । भविष्यत् ५१ । आपः ५२ । महत् ५३ । व्योम ५४ । यशः ५५ । महः ५६ । सर्णीकम् ५७ । स्वृतीकम् ५८ । सतीनम् ५९ । गहनम् ६० । गर्भीरम् ६१ । गम्भरम् ६२ । ईम् ६३ । अन्नम् ६४ । हविः ६५ । सन्न ६६ । सदनम् ६७ । ऋतम् ६८ । योनिः ६९ । ऋतस्य योनिः ७० । सत्यम् ७१ । नीरम् ७२ । रयिः ७३ । सत् ७४ । पूर्णम् ७५ । सर्वम् ७६ । अक्षितम् ७७ । बर्हिः ७८ । नाम ७९ । सर्पिः ८० । अपः ८१ । पवित्रम् ८२ । अमृतम् ८३ । इन्दुः ८४ । हेम ८५ । स्वः ८६ । सर्गाः ८७ । शम्बरम् ८८ । अश्वम् ८९ । वपुः ९० । अम्बु ९१ । तोयम् ९२ । तूयम् ९३ । कृपीटम् ९४ । शुक्रम् ९५ । तेजः ९६ । स्वधा ९७ । वारि ९८ । जलम् ९९ । जलाषम् १०० । इदम् १०१ । इति एकशतम् उदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः १ । यन्याः २ । खाः ३ । सीराः ४ । स्रोत्याः ५ ।
 एन्यः ६ । धुनयः ७ । रुजानाः ८ । वक्षणाः ९ । खादोअर्णाः १० ।
 रोधचक्राः ११ । हरितः १२ । सरितः १३ । अगुवः १४ । नभन्वः
 १५ । वध्वः १६ । हिरण्यवर्णाः १७ । रोहितः १८ । सस्रुतः १९ ।
 अर्णाः २० । सिन्धवः २१ । कुल्याः २२ । वर्यः २३ । उर्व्यः २४ ।
 इरावत्यः २५ । पार्वत्यः २६ । स्रवन्त्यः २७ । ऊर्जस्वत्यः २८ ।
 पयस्वत्यः २९ । तरस्वत्यः ३० । सरस्वत्यः ३१ । हरस्वत्यः ३२ ।
 रोधस्वत्यः ३३ । भास्वत्यः ३४ । आजिराः ३५ । मातरः ३६ ।
 नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशत् नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः १ । हयः २ । अर्वा ३ । वाजी ४ । सप्तिः ५ । वह्निः ६ ।
 दधिक्राः ७ । दधिक्रावा ८ । एतग्वः ९ । एतशः १० । पैद्रः ११ ।
 दौर्गहः १२ । औच्चैःश्रवसः १३ । तार्क्ष्यः १४ । आशुः १५ ।
 ब्रध्नः १६ । अरुषः १७ । मांश्चत्वः १८ । अन्यथयः १९ । श्येनासः
 २० । सुपर्णाः २१ । पतङ्गाः २२ । नरः २३ । ह्यार्याणाम् २४ ।
 हंसासः २५ । अश्वाः २६ । इति षड्विंशतिः अश्वनामानि ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य १ । रोहितोऽग्नेः २ । हरितः आदित्यस्य ३ ।
 रासभावश्विनोः ४ । अजाः पूषणः ५ । पृषत्यः मरुताम् ६ । अरुण्यः
 गावः उषसाम् ७ । श्यावाः सवितुः ८ । विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ ।
 नियुतः वायोः १० । इति दश आदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते १ । भ्राशते २ । भ्राश्यति ३ । दीदयति ४ । शोचति
 ५ । मन्दते ६ । भन्दते ७ । रोचते ८ । ज्योतते ९ । द्योतते १० ।
 द्युमत् ११ । इति एकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

जमत् १ । कल्मलीकिनम् २ । जङ्गणाभवन् ३ । मल्मलाभवन्
 ४ । अर्चिः ५ । शोचिः ६ । तपः ७ । तेजः ८ । हरः ९ । हणिः
 १० । शृङ्गाणि शृङ्गाणि ११ । इति एकादश ज्वलतः नामधेयानि ॥ १७ ॥

(गौः १ । हेम २ । अम्बरम् ३ । स्वः ४ । खेदयः ५ । आताः ६ ।

श्यावी ७ । विभावरी ८ । वस्तोः ९ । अद्रिः १० । श्लोकः ११ ।
अर्णः १२ । अवनयः १३ । अत्यः १४ । हरी इन्द्रस्य १५ । भ्राजते
१६ । जमत् १७ । इति सप्तदश ॥)

॥ इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अपः १ । अमः २ । दंसः ३ । वेषः ४ । वेपः ५ । विष्ट्वी
६ । व्रतम् ७ । कर्वरम् ८ । करुणम् ९ । शक्म १० । क्रतुः
११ । करणानि १२ । करांसि १३ । करिक्रत् १४ । करन्ती १५ ।
चक्रत् १६ । कर्त्वम् १७ । कर्तोः १८ । कर्तवै १९ । कृत्वी २० ।
धीः २१ । शची २२ । शमी २३ । शिमी २४ । शक्तिः २५ ।
शिल्पम् २६ । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥१॥

तुक् १ । तोकम् २ । तनयः ३ । तोकम् ४ । तक्म ५ । शेषः
६ । अमः ७ । गयः ८ । जाः ९ । अपत्यम् १० । यहुः ११ ।
सूनुः १२ । नपात् १३ । प्रजा १४ । वीजम् १५ । इति पञ्चदश
अपत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः १ । नरः २ । धवाः ३ । जन्तवः ४ । विशः ५ ।
क्षितयः ६ । कृष्टयः ७ । चर्षणयः ८ । नहुषः ९ । हरयः १० । मर्याः
११ । मर्त्याः १२ । मर्ताः १३ । व्राताः १४ । तुर्वशाः १५ । द्रुह्यवः
१६ । आयवः १७ । यदवः १८ । अनवः १९ । पूरवः २० । जगतः
२१ । तस्थुषः २२ । पञ्चजनाः २३ । विवस्वन्तः २४ । पृतनाः
२५ । इति पञ्चविंशतिः मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती १ । च्यवाना २ । अभीशू ३ । अमवाना ४ । विनङ्गसौ
५ । गभस्ती ६ । करस्त्रौ ७ । बाहू ८ । भुरिजौ ९ । क्षिपस्ती १० ।
शक्री ११ । भरिले १२ । इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रवः १ । अण्व्यः २ । क्षिपः ३ । विशः ४ । शर्याः ५ ।
रशनाः ६ । धीलयः ७ । अथर्यः ८ । विपः ९ । कक्ष्याः १० । अवनयः

११ । हरितः १२ । स्वसारः १३ । जामयः १४ । सनाभयः १५ ।
 योक्त्राणि १६ । योजनानि १७ । धुरः १८ । शाखाः १९ । अभी-
 शवः २० । दीधितयः २१ । गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशतिः
 अङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि १ । उश्मसि २ । वेति ३ । वेनति ४ । वेसति ५ । वाञ्छति
 ६ । वष्टि ७ । वनोति ८ । जुषते ९ । हर्यति १० । आ चके ११ ।
 उशिक् १२ । मन्यते १३ । छन्त्सत् १४ । चाकनत् १५ । चकमानः
 १६ । कनति १७ । कानिपत् १८ । इति अष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः १ । वाजः २ । पयः ३ । श्रवः ४ । पृक्षः ५ । पितुः ६ ।
 सुतः ७ । सिनम् ८ । अवः ९ । क्षु १० । घासिः ११ । इरा १२ ।
 इळा १३ । इपम् १४ । ऊर्क् १५ । रसः १६ । स्वधा १७ । अर्कः
 १८ । क्षत्र १९ । नेमः २० । ससम् २१ । नमः २२ । आयुः २३ ।
 सूनृता २४ । ब्रह्म २५ । वर्चः २६ । कीलालम् २७ । यशः २८ ।
 इति अष्टाविंशतिः अन्ननामानि ॥ ७ ॥

आ वयति १ । भवति २ । वमस्ति ३ । वेति ४ । वेवेष्टि ५ ।
 अविष्यन् ६ । वप्सति ७ । भसथः ८ । वब्धाम् ९ । ह्वरति १० ।
 इति दश अत्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः १ । पाजः २ । शवः ३ । तवः ४ । तरः ५ । त्वक्षः ६ ।
 शर्धः ७ । बाधः ८ । नृम्णम् ९ । तविषी १० । शुष्मम् ११ । शुष्णम्
 १२ । दक्षः १३ । व्रीळु १४ । न्यौत्तम् १५ । शूषम् १६ । सहः
 १७ । यहः १८ । वधः १९ । वर्गः २० । वृजनम् २१ । वृक् २२ ।
 मज्मना २३ । पौस्यानि २४ । धर्णासिः २५ । द्रविणम् २६ ।
 स्यन्द्रासः २७ । शम्बरम् २८ । इति अष्टाविंशतिः बलनामानि ॥ ९ ॥

मवम् १ । रेक्णः २ । रिक्थम् ३ । वेदः ४ । वरिवः ५ । श्वात्रम्
 ६ । रत्नम् ७ । रयिः ८ । क्षत्रम् ९ । भगः १० । मीळुम् ११ ।
 गयः १२ । धुम्नम् १३ । इन्द्रियम् १४ । वसु १५ । रायः १६ ।

राधः १७ । भोजनम् १८ । तना १९ । नृम्णम् २० । वन्धुः २१ ।
मेधा २२ । यशः २३ । ब्रह्म २४ । द्रविणम् २५ । श्रवः २६ ।
वृत्रम् २७ । वृत्तम् २८ । इति अष्टाविंशतिः एव धननामानि ॥ १० ॥

अभ्या १ । उस्त्रा २ । उस्त्रिया ३ । अही ४ । मही ५ । अदितिः
६ । इळा ७ । जगती ८ । शकरी ९ । इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते १ । हेळते २ । भामते ३ । भृणीयते ४ । भ्रीणाति ५ ।
भ्रेषति ६ । दोधति ७ । वनुष्यति ८ । कस्पते ९ । भोजते १० ।
इति दश क्रुध्यतिकर्मणः ॥ १२ ॥

हेळः १ । हरः २ । हृणिः ३ । त्यजः ४ । भामः ५ । एहः ६ ।
ह्वरः ७ । तपुषी ८ । जूर्णिः ९ । मन्युः १० । व्यथिः ११ । इति
एकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्तते १ । अयते २ । लोटते ३ । लोठते ४ । स्यन्दते ५ । कसति
६ । सर्पति ७ । स्यमति ८ । स्रवति ९ । संसते १० । अवति ११ ।
श्रोतति १२ । ध्वंसति १३ । वेनति १४ । माष्टि १५ । भुरण्यति
१६ । शयति १७ । कालयति १८ । पेलयति १९ । कण्टति २० ।
पिस्यति २१ । विस्यति २२ । मिस्यति २३ । प्रवते २४ । प्लवते
२५ । न्यवते २६ । कवते २७ । गवते २८ । नवते २९ । क्षोदति
३० । नक्षति ३१ । सक्षति ३२ । म्यक्षति ३३ । सचति ३४ ।
ऋच्छति ३५ । तुरीयति ३६ । चतति ३७ । अतति ३८ । गाति
३९ । इयक्षति ४० । सश्चति ४१ । त्सरति ४२ । रंहति ४३ । यतते
४४ । भ्रमति ४५ । ध्रजति ४६ । रजति ४७ । लजति ४८ । क्षियति
४९ । धमति ५० । मिनाति ५१ । ऋण्वति ५२ । ऋणोति ५३ ।
स्वरति ५४ । सिसर्ति ५५ । वे(Or वि)षिष्टि ५६ । योषिष्टि ५७ । रिणाति
५८ । रीयते ५९ । रेजति ६० । दध्यति ६१ । दध्नोति ६२ । युध्यति
६३ । धन्वति ६४ । अरुपति ६५ । आर्यति ६६ । डीयते ६७ ।
तकति ६८ । दीयति ६९ । ईषति ७० । फणति ७१ । हनति ७२ ।

अर्दति ७३ । मर्दति ७४ । सर्मृते ७५ । नसते ७६ । हर्यति ७७ ।
 इयति ७८ । ईते ७९ । ईङ्गते ८० । ज्रयति ८१ । श्वात्रति ८२ ।
 गन्ति ८३ । आ गनीगन्ति ८४ । जङ्गन्ति ८५ । जिन्वति ८६ ।
 जसति ८७ । गमति ८८ । ध्रति ८९ । ध्राति ९० । ध्रयति ९१ ।
 वहते ९२ । रथर्यनि ९३ । जेहते ९४ । ष्वःकति ९५ । क्षुम्पति
 ९६ । प्साति ९७ । वाति ९८ । याति ९९ । इषति १०० । द्राति
 १०१ । द्रूळति १०२ । एजति १०३ । जमति १०४ । जवति १०५ ।
 वञ्चति १०६ । अनिति १०७ । पवते १०८ । हन्ति १०९ । सेधति
 ११० । अगन् १११ । अजगन् ११२ । जिगाति ११३ । पतति
 ११४ । इन्वति ११५ । द्रमति ११६ । द्रवति ११७ । वेति ११८ ।
 ह्यन्तात् ११९ । एति १२० । जगायात् १२१ । अयुथुः १२२ ।
 इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥१४॥

नु १ । मक्षु २ । द्रवत् ३ । ओषम् ४ । जीराः ५ । जूर्णिः ६ ।
 शूर्ताः ७ । शूघनासः ८ । शीभम् ९ । तृषु १० । तूयम् ११ । तूर्णिः
 १२ । अजिरम् १३ । भुरण्युः १४ । शु १५ । आशु १६ । प्राशुः
 १७ । तूतुजिः १८ । तूतुजानः १९ । तुज्यमानासः २० । अज्राः
 २१ । साचीवित् २२ । द्युगत् २३ । ताजत् २४ । तरणिः २५ ।
 वातरंहाः २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥१५॥

तळित् १ । आसात् २ । अम्बरम् ३ । तुर्वशे ४ । अस्तमीके ५ ।
 आके ६ । उपाके ७ । अर्वाके ८ । अन्तमानाम् ९ । अवमे १० ।
 उपमः ११ । इति एकादश अन्तिकनामानि ॥१६॥

रणः १ । विवाक् २ । विखादः ३ । नदनुः ४ । भरे ५ । आक्रन्दे
 ६ । आहवे ७ । आजौ ८ । पृतनाज्यम् ९ । अभीके १० । समीके
 ११ । ममसत्यम् १२ । नेमधिता १३ । सङ्गाः १४ । समितिः १५ ।
 समनम् १६ । मीळ्हे १७ । पृतनाः १८ । स्पृधः १९ । मृधः २० ।
 पृतसु २१ । समत्सु २२ । समर्ये २३ । समरणे २४ । समोहे २५ ।

समिथे २६ । संख्ये २७ । संगे २८ । संयुगे २९ । संगथे ३० ।
 संगमे ३१ । वृत्रतूर्ये ३२ । पृक्षे ३३ । आणौ ३४ । शूरसातौ ३५ ।
 वाजसातौ ३६ । समनीके ३७ । खले ३८ । खजे ३९ । पौंस्ये ४० ।
 महाधने ४१ । वाजे ४२ । अज्म ४३ । सब ४४ । संयत् ४५ ।
 सेवतः ४६ । इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति १ । नक्षति २ । आक्षाणः ३ । आनद् ४ । आष्ट ५ ।
 आपानः ६ । अशत् ७ । नशत् ८ । आनशे ९ । अश्रुते १० । इति
 दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दध्नोति १ । श्रथति २ । ध्वरति ३ । धूर्वति ४ । वृणक्ति ५ ।
 वृश्चति ६ । कृण्वति ७ । कृन्तति ८ । श्वसिति ९ । नभते १० । अ-
 र्दयति ११ । स्तृणाति १२ । स्नेहयति १३ । यातयति १४ । स्फुरति
 १५ । स्फुलति १६ । निवपन्तु १७ । अवतिरति १८ । वियातः
 १९ । आतिरत् २० । तळित् २१ । आखण्डल २२ । द्रूणाति २३ ।
 रम्णाति २४ । शृणाति २५ । शस्नाति २६ । तृणेह्लि २७ । ताह्लि
 २८ । नितोशते २९ । निवर्हयति ३० । मिनाति ३१ । मिनोति
 ३२ । धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्मणः ॥ १९ ॥

दिद्युत् १ । नेमिः २ । हेतिः ३ । नमः ४ । पविः ५ । स्रुकः
 ६ । वृक्कः ७ । वधः ८ । वज्रः ९ । अर्कः १० । कुत्सः ११ ।
 कुलिशः १२ । तुञ्जः १३ । तिग्मः १४ । मेनिः १५ । स्वधितिः
 १६ । सायकः १७ । परशुः १८ । इति अष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति १ । पत्यते २ । क्षयति ३ । राजति ४ । इति चत्वारः
 ऐश्वर्यकर्मणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री १ । अर्यः २ । नियुत्वान् ३ । इनः इनः ४ । इति चत्वारि
 ईश्वरनामानि ॥ २२ ॥

(अपः १ । तुक् २ । मनुष्याः ३ । आयती ४ । अश्रुवः ५ ।
 वस्मि ६ । अन्धः ७ । आ वयति ८ । ओजः ९ । मघम् १० ।

अध्व्या ११३ । रेकते ११४ । हेळः १३ । वर्तते १४ । नु १५ । त्रिकृत् १६ । रणः १७ । ध्वनति १८ । दध्नोति १९ । दिद्युत् २० । इरज्यति २१ । राष्ट्री २२ । इति द्वाविंशतिः । ॥

॥ इति तिघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

उरु १ । तुवि २ । पुरु ३ । भूरि ४ । ब्रधत् ५ । विश्वम् ६ । परीणसा ७ । व्यातृशिः ८ । शतम् ९ । सहस्रम् १० । सलिलम् ११ । कुवित् १२ । इति द्वादश बहुनामानि ॥ १॥

अहन् १ । ह्रस्वः २ । निघृष्वः ३ । मायुकः ४ । प्रतिष्ठा ५ । कृधु ६ । वम्रकः ७ । दध्म ८ । अर्मकः ९ । क्षुल्लकः १० । अल्पः ११ । इति एकादश ह्रस्वनामानि ॥ २॥

महत् १ । ब्रध्नः २ । कण्वः ३ । बृहत् ४ । उक्षितः ५ । तवसः ६ । त्विषः ७ । न्महियः ८ । अन्वः ९ । मुक्षाः १० । उक्षा ११ । विहायाः १२ । यद्धः १३ । ववक्षिथ १४ । विवक्षसे १५ । अम्भृणः १६ । माहिनः १७ । गभीरः १८ । ककुहः १९ । रभसः २० । बाधन् २१ । त्रिरुशीः २२ । अद्भुतम् २३ । अंहिष्ठः २४ । बर्हिषत् २५ । इति पञ्चविंशतिः सहनामानि ॥ ३ ॥

जयः १ । कृदरः २ । जर्तः ३ । हर्म्यम् ४ । अस्तम् ५ । अस्त्यम् ६ । दुरोणे ७ । नीळम् ८ । दुर्याः ९ । स्वसराणि १० । अमा ११ । दमे १२ । कृत्तिः १३ । ज्योतिः १४ । सत्र १५ । शरणम् १६ । वरुथम् १७ । छर्दिः १८ । छदिः १९ । छाया २० । शर्ष २१ । अज्म २२ । इति द्वाविंशतिः गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति १ । विधेम २ । सपर्यति ३ । तमस्यति ४ । दुवस्यति ५ । क्रध्नोति ६ । क्रणद्धि ७ । क्रच्छति ८ । सप्रति ९ । त्रिप्रसति १० । इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

विम्वाता १ । शतरा २ । शतपन्ता ३ । शिल्गुः ४ । स्युसकम्

५ । शैवधम् ६ । मयः ७ । सुगम्यम् ८ ॥ सुदिनम् ९ ॥ शर्वम् १० ॥
शुनम् ११ ॥ शम् १२ ॥ भेषजम् १३ ॥ जलापम् १४ ॥ स्योनम्
१५ ॥ सुम्नम् १६ ॥ शैवम् १७ ॥ शिवम् १८ ॥ शम् १९ ॥ कम् २० ॥
इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिकृ १ । वत्रिः २ । वर्षः ३ । वपुः ४ । अमतिः ५ । अप्सः
६ । प्सुः ७ ॥ अम्रः ८ । पिष्टम् ९ । पेशः १० । कृशनम् ११ ॥
मरुत् १२ । अर्जुनम् १३ ॥ ताम्रम् १४ ॥ अरुषम् १५ ॥ शिल्पम्
१६ ॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमा १ । अनेमा २ ॥ अनेद्यः ३ ॥ अनवद्यः ४ ॥ अनभिशस्त्यः
५ । उक्थ्यः ६ ॥ सुनीथः ७ । पाकः ८ । वामः ९ ॥ वयुनम् १० ॥
इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतुः १ । केतः २ ॥ चेतः ३ ॥ चित्तम् ४ ॥ क्रतुः ५ ॥ असुः ६ ॥
धीः ७ ॥ शर्ची ८ ॥ माया ९ ॥ वयुनम् १० ॥ अभिरूपा ११ ॥ इति
एकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

वट् १ । श्रत् २ । सत्रा ३ ॥ अट्टा ४ ॥ इत्था ५ ॥ ऋतम् ६ ॥
इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् १ ॥ चाकनत् २ ॥ आचक्ष्म ३ ॥ चष्टे ४ ॥ विचिष्टे ५ ॥
विचर्षणिः ६ ॥ विश्वचर्षणिः ७ ॥ अधचाकशत् ८ ॥ इति अष्टौ पश्यति-
कर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम् १ ॥ लुकम् २ ॥ सुकम् ३ ॥ आहिकम् ४ ॥ आकीम् ५ ॥
नकिः ६ ॥ माकिः ७ ॥ नकीम् ८ ॥ आकृतम् ९ ॥ इति नव उत्तराणि
पदानि सर्वपदसमीम्नानां ॥ १२ ॥

इदमिव १ ॥ इदं यथा २ ॥ अग्निर्न ये ३ ॥ चतुरश्विदमानात् ४ ॥
ब्राह्मणा व्रतचारिणः ५ ॥ वृक्षस्य तु तो पुरुहूत वयाः ६ ॥ जार आ
भगम् ७ ॥ मेघो भूतोऽभि यन्नयः ८ ॥ तद्रूपः ९ ॥ तद्वर्णः १० ॥
तद्वत् ११ ॥ तथा १२ ॥ इति उपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति १ । गायति २ । रेभति ३ । स्तोभति ४ । गूर्धयति ५ ।
 गृणाति ६ । जरते ७ । ह्वयते ८ । नदति ९ । पृच्छति १० । रिहति
 ११ । धमति १२ । कृपायति १३ । कृपयति १४ । पनस्यति १५ ।
 पनायते १६ । वल्गूयति १७ । मन्दते १८ । भन्दते १९ । छन्दति
 २० । छदयते २१ । शशमानः २२ । रञ्जयति २३ । रजयति २४ ।
 शंसति २५ । स्तौति २६ । यौति २७ । रौति २८ । नौति २९ ।
 भनति ३० । पणायति ३१ । पणते ३२ । सपति ३३ । पपृक्षाः ३४ ।
 सहयति ३५ । वाजयति ३६ । पूजयति ३७ । मन्यते ३८ । मदति
 ३९ । रसति ४० । स्वरति ४१ । वेनति ४२ । मन्द्रयते ४३ ।
 जल्पति ४४ । इति चतुश्चत्वारिंशत् अर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

विप्रः १ । विग्रः २ । गृत्सः ३ । धीरः ४ । वेनः ५ । वेधाः
 ६ । कण्वः ७ । क्रभुः ८ । नवेदाः ९ । कविः १० । मनीषीः ११ ।
 मन्धाता १२ । विधाता १३ । विपः १४ । मनश्चित् १५ । विपश्चित्
 १६ । विपन्यवः १७ । आकेनिपः १८ । उशिजः १९ । कीस्तासः
 २० । अद्धातयः २१ । भतयः २२ । मतुथाः २३ । वाघतः २४ ।
 इति चतुर्विंशतिः मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः १ । जरिता २ । कारुः ३ । नदः ४ । स्तामुः ५ । कीरिः
 ६ । गौः ७ । सूरिः ८ । नादः ९ । छन्दः १० । स्तुप् ११ । रुद्रः
 १२ । कृपण्युः १३ । इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः १ । वेनः २ । अध्वरः ३ । मेघः ४ । विदथः ५ । नार्यः
 ६ । सवनम् ७ । होत्रा ८ । इष्टिः ९ । देवताता १० । मखः ११ ।
 विष्णुः १२ । इन्दुः १३ । प्रजापतिः १४ । घर्मः १५ । इति पञ्च-
 दश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः १ । कुरवः २ । वाघतः ३ । वृक्तवर्हिषः ४ । यतस्रुचः
 ५ । मरुतः ६ । सवाधः ७ । देवयवः ८ । इति अष्टौ ऋत्विङ्नामानि
 ॥ १८ ॥

ईमहे १ । यामि २ । मन्महे ३ । दद्धि ४ । शग्धि ५ । पूर्धि ६ ।
मिमिड्ढि ७ । मिमीहि ८ । रिरिड्ढि ९ । रिरीहि १० । पीपरत् ११ ।
यन्तारः १२ । यन्धि १३ । इषुध्यति १४ । मदेमहि १५ । मना-
महे १६ । मायते १७ । इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥१९॥

दाति १ । दाशति २ । दासति ३ । राति ४ । रासति ५ । पृणाक्षि
६ । पृणाति ७ । शिक्षति ८ । तुञ्जति ९ । मंहते १० । इति दश
दानकर्माणः ॥२०॥

परिस्त्रव १ । पवस्त्र २ । अभ्यर्ष ३ । आशिषः ४ । इति चत्वारः
अध्येषणाकर्माणः ॥२१॥

स्वपिति १ । सस्ति २ । इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥२२॥

कूपः १ । कातुः २ । कर्तः ३ । वत्रः ४ । काटः ५ । खातः ६ ।
अवतः ७ । क्रिविः ८ । सूदः ९ । उत्सः १० । ऋश्यदात् ११ ।
कारोतरात् १२ । कुशयः १३ । केवटः १४ । इति चतुर्दश कूप-
नामानि ॥२३॥

तृपुः १ । तक्का २ । रिम्वा ३ । रिपुः ४ । रिक्का ५ । रिहायाः
६ । तायुः ७ । तस्करः ८ । वनर्गुः ९ । हुरश्चित् १० । मुषीवान्
११ । मलिम्लुचः १२ । अघशंसः १३ । वृकः १४ । इति चतुर्दश
एव स्तेनानामानि ॥२४॥

निण्यम् १ । सस्वः २ । सनुतः ३ । हिरुक् ४ । प्रतीच्यम् ५ ।
अपीच्यम् ६ । इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥२५॥

आके १ । पराके २ । पराचैः ३ । आरे ४ । परावतः ५ । इति
पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रतनम् १ । प्रदिवः २ । प्रवयाः ३ । सनेमि ४ । पूर्व्यम् ५ ।
अह्वाय ६ । इति षट् पुराणनामानि ॥२७॥

नवम् १ । नूतनम् २ । नूतनम् ३ । नव्यम् ४ । इदा ५ । इदा-
नीम् ६ । इति षट् एव नवनामानि ॥२८॥

प्रपित्वे १ । अभीके २ । दध्रम् ३ । अर्भकम् ४ । तिरः ५ ।
 सतः ६ । त्वः ७ । नेयः ८ । क्रक्षाः ९ । स्तुभिः १० । वस्त्रीभिः
 ११ । उपजिह्विका १२ । ऊर्द्वरम् १३ । कृद्वरम् १४ । रम्भः १५ ।
 पिनाकम् १६ । मेना १७ । आः १८ । शेषः १९ । वैतसः २० ।
 अयाः २१ । एनाः २२ । सिषक्तुः २३ । सचते २४ । भ्यसते २५ ।
 रेजते २६ । इति षड्विंशतिः द्विशः उत्तराणि नामानि ॥२९॥

स्वधे १ । पुरन्धी २ । धिपणे ३ । रोदसी ४ । क्षोणी ५ । अम्भसी
 ६ । नभसी ७ । रजसी ८ । सदसी ९ । सन्ननी १० । धृतवती
 ११ । बहुले १२ । गभीरे १३ । गम्भीरे १४ । ओण्यौ १५ । चम्बौ
 १६ । पाश्वौ १७ । मही १८ । उर्वी १९ । पृथ्वी २० । अदिती
 २१ । अही २२ । दूरेअन्ते २३ । अपारे अपारे २४ । इति चतुर्विंशतिः
 द्वावपृथिव्योः नामधेयानि ॥३०॥

(उरु १ । क्रहन् २ । महत् ३ । गयः ४ । इरज्यति ५ । शिम्वाता
 ६ । निर्णिक् ७ । अस्त्रेमा ८ । केतुः ९ । बट् १० । चिक्यत् ११ । हिकम्
 १२ । इदमिव १३ । अर्चति १४ । विप्रः १५ । रेभः १६ । यज्ञः १७ ।
 भरताः १८ । ईमहे १९ । दाति २० । परिस्रक् २१ । स्वपिति २२ । कूपः
 २३ । तपुः २४ । निण्यस् २५ । आके २६ । प्रत्नम् २७ । नवम् २८ ।
 प्रपित्वे २९ । स्वधे ३० । इति त्रिंशत्) ॥

॥ इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

जहा १ । निधा २ । शिताम ३ । मेहना ४ । दमूनाः ५ । मूषः
 ६ । इषिरेण ७ । कुरुतन ८ । जठरे ९ । तितउ १० । शिप्रे ११ ।
 मध्या १२ । मन्दू १३ । ईर्मान्तासः १४ । कायमनिः १५ । लोधम्
 १६ । शीरम् १७ । चिद्रधे १८ । दुप्रदे १९ । तुग्वनि २० । नंसन्ते
 २१ । नसन्त २२ । आहनसः २३ । अन्नसत् २४ । इष्मिणः २५ ।
 वाहः २६ । परितक्म्या २७ । सुविते २८ । दयते २९ । नूचितः

३० । नूच ३१ । दावने ३२ । अकूपारस्य ३३ । शिशोते ३४ ।
 सुतुकः ३५ । सुप्रायणाः ३६ । अप्रायुवः ३७ । च्यवनः ३८ । रजः
 ३९ । हरः ४० । जुहुरे ४१ । व्यन्तः ४२ । काणाः ४३ । वाशी
 ४४ । विषुणः ४५ । जामिः ४६ । पिता ४७ । शंयोः ४८ । अदितिः
 ४९ । एरिरे ५० । जसुरिः ५१ । जरते ५२ । मन्दिने ५३ । गौः
 ५४ । गातुः ५५ । दंसयः ५६ । तूताव ५७ । त्रयसे ५८ । वियुते
 ५९ । क्रधक् ६० । अस्याः ६१ । अस्य ६२ ॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्त्रिम् १ । बाहिष्ठः २ । दूतः ३ । बावशानः ४ । वार्यम् ५ ।
 अन्यः ६ । असश्चन्ती ७ । वनुष्यति ८ । तरुष्यति ९ । मन्दनाः
 १० । आहनः ११ । नदः १२ । सोमो अक्षाः १३ । श्वानम् १४ ।
 ऊतिः १५ । हासमाने १६ । पङ्क्तिः १७ । ससम् १८ । द्विता १९ ।
 त्राः २० । वराहः २१ । स्वसराणि २२ । शर्याः २३ । अर्कः २४ ।
 पविः २५ । चक्षः २६ । धन्व २७ । सिलम् २८ । इत्था २९ । सञ्चा
 ३० । चित् ३१ । आ ३२ । दुम्नम् ३३ । प्रवित्रम् ३४ । तोदः
 ३५ । स्वञ्चाः ३६ । शिपिविष्टः ३७ । विष्णुः ३८ । आघृणिः ३९ ।
 पृथुञ्जयाः ४० । अथर्युम् ४१ । काणुकाः ४२ । अधिगुः ४३ । आङ्गुषः
 ४४ । आपान्तमन्युः ४५ । श्मशा ४६ । उर्वशी ४७ । वयुनम् ४८ ।
 वाजपस्त्यम् ४९ । वाजगन्ध्यम् ५० । गन्ध्यम् ५१ । गञ्जिता ५२ ।
 कौरयाणः ५३ । तौरयाणः ५४ । अहूयाणः ५५ । हरयाणः ५६ ।
 आरितः ५७ । वन्दी ५८ । निष्पपी ५९ । तूर्णाशम् ६० । क्षुम्पम्
 ६१ । निक्षुम्पुणः ६२ । प्रदिम् ६३ । पादुः ६४ । वृक्तः ६५ ।
 जोषत्राकम् ६६ । कृत्तिः ६७ । श्वघ्नी ६८ । ससस्य ६९ । कुटस्य
 ७० । वर्षाणिः ७१ । शम्भः ७२ । केपयः ७३ । तूतुसा ऋषे ७४ ।
 अंसत्रम् ७५ । काकुदम् ७६ । वीरिटे ७७ । अच्छ ७८ । एरि ७९ ।
 ईम् ८० । सीम् ८१ । एनम् ८२ । एनाम् ८३ । सृणिः ८४ । इति
 चतुरुत्तरम् अशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः १ । आशाभ्यः २ । काशिः ३ । कुणारुम् ४ ।
 अलातृणः ५ । सललूकम् ६ । कत्पयम् ७ । विस्रुहः ८ । वीरुधः ९ ।
 नक्षदाभम् १० । अस्कृधोयुः ११ । निशृम्भाः १२ । वृचदुक्थम् १३ ।
 ऋदूदरः १४ । ऋदूपे १५ । पुलुकामः १६ । असिन्वती १७ । कपना
 १८ । भाक्रजीकः १९ । रुजानाः २० । जूणिः २१ । ओमना २२ ।
 उपलप्रक्षिणी २३ । उपसि २४ । प्रकलवित् २५ । अभ्यर्धयज्वा २६ ।
 ईक्षे २७ । क्षोणस्य २८ । अस्मे २९ । पाथः ३० । सवीमनि ३१ ।
 सप्रथाः ३२ । विदथानि ३३ । श्रायन्तः ३४ । आशीः ३५ । अजीगः
 ३६ । अमूरः ३७ । शशमानः ३८ । देवो देवाच्या कृपा ३९ ।
 विजामातुः ४० । ओमासः ४१ । सोमानम् ४२ । अनवायम् ४३ ।
 किमीदिने ४४ । अमवान् ४५ । अमीवा ४६ । दुरितम् ४७ । अण्वा
 ४८ । अमतिः ४९ । श्रुष्टी ५० । पुरन्विः ५१ । रुशत् ५२ ।
 रिशादसः ५३ । सुदत्रः ५४ । सुविदत्रः ५५ । आनुषक् ५६ । तुर्वणिः
 ५७ । गिर्वणसे ५८ । असूर्ते सूर्ते ५९ । अम्यक् ६० । यादृश्मिन्
 ६१ । जारयायि ६२ । अग्रिया ६३ । चनः ६४ । पचता ६५ ।
 शुरुधः ६६ । अमिनः ६७ । जज्झतीः ६८ । अप्रतिष्कुतः ६९ ।
 शाशदानः ७० । सृप्रः ७१ । सुशिप्रः ७२ । शिप्रे ७३ । रंमु ७४ ।
 द्विवर्हाः ७५ । अक्रः ७६ । उराणः ७७ । स्तियानाम् ७८ । स्तिपाः
 ७९ । जवारु ८० । जरूथम् ८१ । कुलिशः ८२ । तुञ्जः ८३ ।
 वर्हणा ८४ । ततनुष्टिम् ८५ । इलीविशः ८६ । कियेधाः ८७ । भृमिः
 ८८ । विष्पितः ८९ । तुरीपम् ९० । रास्पिनः ९१ । ऋञ्जतिः ९२ ।
 ऋजुनीती ९३ । प्रतद्वसू ९४ । हिनोत ९५ । चोष्कूयमाणः ९६ ।
 चोष्कूयते ९७ । सुमत् ९८ । दिविष्टिषु ९९ । दूतः १०० । जिन्वति
 १०१ । अमत्रः १०२ । ऋचीपमः १०३ । अनर्शरातिम् १०४ । अनर्वा
 १०५ । असामि १०६ । गल्दया १०७ । जल्हवः १०८ । वकुरः
 १०९ । वेकनाटान् ११० । अभिधेतन १११ । अंहुरः ११२ । वतः

११३ । वाताप्यम् ११४ । चाकन् ११५ । रथर्यति ११६ । असक्राम्
११७ । आधवः ११८ । अनवव्रवः ११९ । सदान्वे १२० ।
शिरिम्बिठः १२१ । पराशरः १२२ । क्रिविर्दती १२३ । करूळती
१२४ । दनः १२५ । शरारुः १२६ । इदंयुः १२७ । कीकटेषु
१२८ । वुन्दः १२९ । वृन्दम् १३० । किः १३१ । उल्वम् १३२ ।
ऋवीसम् ऋवीसम् १३३ । इति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि ॥३॥

(जहा १ । सस्निम् २ । आशुशुक्षणिः ३ । इति त्रीणि) ॥

॥ इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्निः १ । जातवेदाः २ । वैश्वानरः ३ । इति त्रीणि पदानि ॥१॥
द्रविणोदाः १ । इध्मः २ । तनूनपात् ३ । नराशंसः ४ । इळः
५ । बर्हिः ६ । द्वारः ७ । उषासानक्ता ८ । दैव्या होतारा ९ । तिस्रो
देवीः १० । त्वष्टा ११ । वनस्पतिः १२ । स्वाहाकृतयः १३ । इति
त्रयोदश पदानि ॥२॥

अश्वः १ । शङ्खुनिः २ । मण्डूकाः ३ । अक्षाः ४ । ग्रावाणः ५ ।
नाराशंसः ६ । रथः ७ । दुन्दुभिः ८ । इषुधिः ९ । हस्तमः १० ।
अभीशवः ११ । धनुः १२ । ज्या १३ । इषुः १४ । अश्वाजनी १५ ।
उल्लूखलम् १६ । वृषभः १७ । द्रुघणः १८ । पितुः १९ । नद्यः २० ।
आपः २१ । ओषधयः २२ । रात्रिः २३ । अरण्यानी २४ । श्रद्धा
२५ । पृथिवी २६ । अप्वा २७ । अग्रायी २८ । उल्लूखलमुसले २९ ।
हविर्धाने ३० । द्यावापृथिवी ३१ । विपाट्लुतुद्री ३२ । आर्त्ता ३३ ।
शुनासीरौ ३४ । देवी जोष्ट्री ३५ । देवी ऊर्जाहुती ३६ । इति षट्-
त्रिंशत् पदानि ॥३॥

वायुः १ । वरुणः २ । रुद्रः ३ । इन्द्रः ४ । पर्जन्यः ५ ।
वृहस्पतिः ६ । ब्रह्मणस्पतिः ७ । क्षेत्रस्य पतिः ८ । वास्तोष्पतिः ९ ।
वाचस्पतिः १० । अपां नपात् ११ । यमः १२ । मित्रः १३ । कः

१४ । सरस्वान् १५ । विश्वकर्मा १६ । तार्क्ष्यः १७ । मन्युः १८ ।
 दधिकाः १९ । सविता २० । त्वष्टा २१ । वातः २२ । अग्निः
 २३ । वेनः २४ । असुनीतिः २५ । ऋतः २६ । इन्दुः २७ । प्रजा-
 पतिः २८ । अहिः २९ । अहिर्बुध्न्यः ३० । सुपर्णः ३१ । पुरूरवाः
 ३२ । इति द्वात्रिंशत् पदानि ॥ ४ ॥

श्येनः १ । सोमः २ । चन्द्रमाः ३ । मृत्युः ४ । विश्वानरः ५ ।
 धाता ६ । विधाता ७ । मरुतः ८ । रुद्राः ९ । ऋभवः १० ।
 अङ्गिरसः ११ । पितरः १२ । अथर्वाणः १३ । भृगवः १४ । आप्त्याः
 १५ । अदितिः १६ । सरमा १७ । सरस्वती १८ । वाक् १९ ।
 अनुमतिः २० । राका २१ । सिनीवाली २२ । कुहूः २३ । यमी
 २४ । उर्वशी २५ । पृथिवी २६ । इन्द्राणी २७ । गौरी २८ । गौः
 २९ । धेनुः ३० । अघ्न्या ३१ । पथ्या ३२ । स्वस्तिः ३३ । उषाः
 ३४ । इळा ३५ । रोदसी ३६ । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

अश्विनौ १ । उषाः २ । सूर्या ३ । वृषाकपायी ४ । सरण्यूः ५ ।
 त्वष्टा ६ । सविता ७ । भगः ८ । सूर्यः ९ । पूषा १० । विष्णुः
 ११ । विश्वानरः १२ । वरुणः १३ । केशी १४ । केशिनः १५ ।
 वृषाकपिः १६ । यमः १७ । अज एकपात् १८ । पृथिवी १९ ।
 समुद्रः २० । अथर्वा २१ । मनुः २२ । दध्यङ् २३ । आदित्याः
 २४ । सप्तऋषयः २५ । देवाः २६ । विश्वेदेवाः २७ । साध्याः २८ ।
 वसवः २९ । वाजिनः ३० । देवपत्न्यः देवपत्न्यः ३१ । इति
 एकत्रिंशत् पदानि ॥ ६ ॥

(अग्निः १ । द्रविणोदाः २ । अश्वः ३ । वायुः ४ । श्येनः ५ ।
 अश्विनौ ६ । इति षट्) ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

तार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशयः इत्याचक्षीरन् । अष्टा इत्यश्वम् ।
तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति । प्रथनात्
पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रथयिव्यत्किमाधारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके
विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कार शाकटायनः । एतेः कारितं च यका-
रादिं चान्तकरणम् । अस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथापि सत्त्वपूर्वो
भावः इत्याहुः । अपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते इति । तदेतन्नोप-
पद्यते (महा०-१३ ॥ गु० २ अथवा १७) ।

यथो हि नु वै एतत् । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमिति । एवं सत्यनुपालम्भः एष भवति । यथो
एतत् । यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति । पश्यामः
समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा । तक्षा परिव्राजको
जीवनो भूमिजः इति । एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतत् । यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्येकपदिकाः ।
यथा । व्रततिर्दमूनाः जाट्यः आट्टारो जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतत् ।
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति । भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योग-
परीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिव्यत्किमाधारश्चेति । अथ वै
र्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः (गु० ३ अथवा १८) । अथाप्येवं सर्वे
व दृष्टप्रवादाः उपालभ्यन्ते । यथो एतत् । पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्का-
ति । योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा । यथो एतत् ।
परस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते इति । पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानाम-
परस्माद्भावात्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा । बिल्वादो लम्बचूडकः
इति । बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा (महा० १४ ॥ गु० ४ अथवा १९) ।

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं
निरुक्तोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानम् । व्याकरणस्य कात्स्न्यम् । स्वार्थसाधकं
व्यादि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः ।
न प्र

देशिके च विकारे' इ. २ 'अपरस्माद्भावात्पूर्वस्य' इ. ३ 'कृतोऽपि' इ. ४ 'गर्हः'
'गर्हान् न शास्त्रगर्हा इति यथो' ओ. ६ 'चूलकः' अ.

तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्याः भवन्ति । अथापि ब्राह्म-
णैर्न रूपसंपन्नाः विधीयन्ते । उरु प्रथस्व (मैत्रा० सं० १।१।९) इति प्रथयति
(मैत्रा० सं० ६।१।१) । प्रोहाणीति प्रोहति । अथाप्यनुपपन्नार्थाः भवन्ति । ओषधे
त्रायस्वैनम् (मैत्रा० सं० ३।९।२ ॥ काठकसं० २६।३) । स्वधिते मैत्रं हिंसीः
(तथैव) इत्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति । 'एक एव रुद्रोऽ-
वतस्थे न द्वितीयः' । 'असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूष्याम्'
(मैत्रा० सं० २।९।९) । 'अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे' (ऋ० सं० १०।१३३।२) ।
'शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः' (ऋ० सं० १०।१०३।१) इति । अथापि
जानन्तं संप्रेष्यति । 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि' (मैत्रा० सं० ॥ १।४।११ मानव-
श्रौतसूत्रं १।३।१।१) इति । अथाप्याहुरदितिः सर्वमिति । 'अदितिर्घौरदिति-
रन्तरिक्षम्' (ऋ० सं० १।८९।१०) इति । तदुपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः (निरु०
४।२३) । अथाप्यविस्पष्टार्थाः भवन्ति । अम्यक् यादृश्मिन् जारयायि काणु-
केति (महा० १५) ।

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् । 'एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसंसृद्धं यत्कर्म
क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम्' (गोपथब्रा० २।२।६॥२।४।२)
(गु० १ अथवा ५ अथवा २०) । 'क्रीलन्तौ पुत्रैर्नवृषिः' (ऋ० सं०
१०।८६।४२) । यथो एतत् । नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्याः भवन्तीति ।
लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । इद्राग्नी । पितापुत्राविति । यथो एतत् । ब्राह्मणेन
रूपसंपन्नाः विधीयन्ते इति । उदितानुवादः स भवति । यथो एतत् । अनु-
पपन्नार्थाः भवन्तीति । आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत । यथो एतत् ।
विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्तीति । लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । असपत्नोऽयं ब्राह्मणः ।
अनमित्रो राजेति । यथो एतत् । जानन्तं संप्रेष्यतीति । जानन्तमभिवदयते ।
जानते मधुपर्कं ग्राह्यं । यथो एतत् । अदितिः सर्वमिति । लौकिकेष्वप्येतत् ।

१ 'प्रथयति' ई. २ 'मृगाभिवदती' इति भाण्डारकरसंशोधनसंस्थायां ।

११

A १८७९-१८८० पुस्तके.

३ 'क्रीलन्तौ' अ. ४ 'प्रतीयेते' इ. ५ 'लौकिकेष्वप्येतत् । जानन्तं?' इ. ६ 'ग्राहेति
यथो०' ओ.

यथा । सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतत् । अविस्पष्टार्थाः भवन्तीति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्त्रो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यैर्यो जानपर्दाषु विधातः पुरुषविशेषो भवति । परोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति (नहा० १६ ॥ गु० २ अथवा ६ अथवा २१) ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । 'अवसायं पद्वते रुद्र मुक्त' (ऋ० सं० १०।१६९।१) इति । पद्वदवसम् । गावः पथ्यदनम् । अवतर्गत्यर्थस्य । असौ नामकरणः । तस्मान्नावगृह्णन्ति । 'अवसायाश्चान्' (ऋ० सं० १।१०।१।१) इति । स्यतिः उपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति । 'दूतो निर्वृत्त्या इदमा जुगास' (ऋ० सं० १०।१६५।१) इति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा । आकारान्तम् । 'परो निर्वृत्त्या आ चक्ष' (ऋ० सं० १०।१६१।१) इति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम् । परः संनिर्कर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता (ऋक्प्राति० २।१) । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि । अद्यापि योज देवतेन बहवः प्रदशाः भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् व्रूयुः लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः इति । 'इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वामुं पृणन्ति' (ऋ० सं० ६।१।७) इति । वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे । 'अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्र' (१०।८।१।२) इति । तथैगिर्मान्यवे मन्त्रे । त्विषितः ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य । दीप्तिर्नाम भवति । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च (नहा० १७ ॥ गु० १ अथवा २२) ।

स्थाणुरयं भारहारः क्लिष्टमूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थं इत्सुकलं मद्रसंश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते । अनन्नाविव शुष्कैवो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ स्थाणुस्तिष्ठते । अर्थोऽर्जेः । अरणस्यो वा (नहा० १८ ॥ गु० २ अथवा २३) ।

१ 'पुरुषापराधः स भवति' ई. २ 'परोः' अ. ३ 'तु खलु' ई. ४ 'मुक्त' अ. ५ 'गावः पथ्यदनं' ई. ६ 'असौ' अ. ७ 'नामकरणप्रत्ययः' ई. ८ 'तदेतेनोपेक्षितव्यम्' ई. ९ 'अथा०' अ. १० 'दीप्तिर्नाम' अ.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येना
 उतो त्वस्मै तन्वं । वि सस्ते जायेव पत्य उग्रती सुवासाः (ऋ० सं०
 १०।७।१४) ॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्ये-
 नाम् । इत्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्ते । इति स्वमात्मानं
 विवृणुते ज्ञानम् । प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा । उपमोत्तमया वाचा ।
 जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृ-
 णोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० १९॥ गु० ३
 अथवा २४) ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।
 अधेन्वा चरति साययैष वाचं शुश्रवां अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० १०।
 ७।५) ॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः । रममाणं विपीतार्थं देव-
 सख्ये । रमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थं यं नाभ्यवन्ति वार्जिनेषु बल-
 वत्स्वपि । अधेन्वा ह्येष चरति सायया वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान् दुग्धे
 वाक् दाह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु । यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति ।
 अफलास्मै अपुष्पां वाग्भवतीति वा । किञ्चित्पुष्पफलेति वा । अर्थं वाचः
 पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यास्मे वा (गु० ४ अथवा २५) ।
 साक्षात्कृतधर्मणः ऋषयो बभूवुः । तेऽवरन्त्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन
 मन्त्रान् संप्रादुः । उपदेशाय रत्नान्तोऽवरे विलम्बग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्ना-
 सिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । विलम्बं भित्तम् । भासनमिति वा । एतावन्तः
 समानकर्माणो धातवः । धातुर्दधाते । एतावन्तस्य सत्त्वस्य नामधेयानि ।
 एतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघण्टुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनैवमिति ।
 तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् (गु० ५ अथवा २६) ।

१ 'अर्थ' ई. २ 'ज्ञानम्' ई. ३ 'अर्थप्रकाशनमाह०' ई. ४ '०कालेषु सुवासाः कल्याण-
 वासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा०' ओ. ५ 'स शृणोति' ई. ६ 'अस्यो०' ई. ७ '०माह'
 ई. ८ 'रममाणं' ई. ९ 'विज्ञातार्थं' ई. १० 'वाज्ञेयेषु' अ. ११ 'वाक्प्रतिरूपया' ई.
 १२ 'दोह्यान्' ई. १३ 'अपुष्पा च' ई. १४ 'धातुर्दधातेः' ई. १५ '० धेयानि इति
 नैघण्टुकम् । एता०' ई. १६ '० मिधानम् । अनवगतसंस्काराश्रित्येकपदिकम् । नैघण्टु०' ई.
 १७ '०मिति दैवतम् । तद्य०' ई.

‘अश्वं न त्वा ^{वाल्मीकि}वारवन्तम्’ (ऋ० सं० १।२७।१) । अश्वमिव त्वा वाल-
 दण्डम् । वालाः दंशवारणार्थाः भवन्ति । दंशो दशतेः । ‘मृगो न भीमः कुचरो
 गिरिष्ठाः’ (ऋ० सं० १०।१८०।२) । मृगः इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
 मृगः मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । भीमः ^{भूते}विभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचरः
 इति चरति कर्म कुत्सितम् । अथ चेद्देवताभिधानं कायं न चरतीति ।
 गिरिष्ठाः गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्रीर्णो भवति । पर्ववान् पर्वतः ।
 पर्व पुनः पृणातेः ^{पृथक्}प्रीणातेर्वा । अर्धमासपर्वं देवानस्मिन् प्रीणन्तीति । तत्प्रकृती-
 तरत्संधिसामान्यात् । मेघस्थायी । मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव । तद्यानि नामानि
 प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते । तदुपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः ।
 नैघण्टुकानि नैगमानीहेह (महा० २०॥ गु० ६ अथवा २७) ।

इति निरुक्ते प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्व्वयात् । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थ-
नित्यः परीक्षेत ^{किं न किं न किं न किं न किं न} केनचिन् वृत्तिसामान्यन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्ण-
सामान्यात् निर्व्वयात् । न त्वेव न निर्व्वयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशय-
वत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् । प्रत्तम् अवत्तम् इति
धात्वादी एव शिष्येते (गु० १) । अथाप्यस्तेनिर्व्वृत्तिस्थानेष्वदिलोपो
भवति । स्तः सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा गतम् इति ।
अथाप्युपधालोपो भवति । जग्मतुः जग्मुः इति । अथाप्युपधाविकारो भवति ।
राजा दण्डी इति । अथापि वर्णलोपो भवति । ' तच्चां यामि ' (ऋ० सं०
१।२४।११) इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृचः इति । अथाप्यादिविपर्ययो
भवति । ज्योतिः घनः बिन्दुः वाट्यः इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति ।
स्तोका रज्जुः सिकताः तर्कुः इति । अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति (महा० १ ॥
गु० २) । ^{कृत्वा कृत्वा, कृत्वा कृत्वा}

ओषः मैघः नाधः गाधः ^{वधः मधु} वधः मधु इति । अथापि ^{वर्णोपजनः} वर्णोपजनः ।
आस्थत् द्वारः भरुजा इति । तद्यत्र ^{स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु} स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्वि-
प्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र ^{सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपि} सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपि-
पादायिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतत् । ऊतिः मृदुः पृथुः
पृषतः ^{कुणारुम्} इति । अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते ।
दमूनाः ^{क्षेत्रसाधा} इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णं घृतम् इति ।
अथापि ^{प्रकृतय} प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु (गु० ३) । शवतिः
गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः । कमनीयभोजाः
वा । कम्बलः ^{कमनीयो} भवति । विकारमस्यार्येषु भाष्यन्ते । शवः इति ।
दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रम् उदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्व्वयात् । अथ

तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भूयात् ।
 दण्ड्यः पुरुषः । दण्डमर्हतीति वा । दण्डेन संपद्यते इति वा । दण्डो ददतेः
 धारयतिकर्मणः । 'अक्रूरो ददते मणिम्' इत्याभिभाषन्ते । दमनादित्यौप-
 न्यवः । दण्डमस्याकर्षतेति^१ गर्हायाम् (गु० ४) । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य ।
 कक्षं सेवते । कक्षो गाहते । कसः इति नामकरणः । ख्यातेर्वा । अनर्थ-
 कोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ।
 बाहुमूलसामान्यादश्वस्य (महा० २) ।

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजतेः । पुरुषः पुरिषादः । पुरि-
 शयः । पूरयतेर्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिधेयम् । 'यस्मात्परं नापर-
 मस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
 तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' (श्वेत० उ० ३।९) इत्यपि निगमो
 भवति (गु० ५) । विश्वकद्राकर्षः । वि इति । चकद्रः इति श्वगतौ भाष्यते ।
 द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चकद्राति कद्रातीति सतो-
 ऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः । कल्याण-
 वर्णस्येवास्म्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो वृणोतेः । रूपं
 रोचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्भूयात् । नैकपदानि निर्भूयात् । नावैयाकर-
णाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ।
उपसन्नाय तु निर्भूयात् । यो वालं विज्ञातुं स्यात् । मेधाविने । तपस्विने
 वा (महा० ३ ॥ गु० ६) ।^{वा अचं (हर्म)}

विद्या ह वै ब्राह्मणभाज्याम भोषाय मा शैवंधिष्टेऽहमस्मि । अहंय-
 कायानृजैवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम ॥ य आतृणस्यवितथैन
 कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संग्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न
 द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा
 वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव
विद्याः शुचिमग्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह

१ 'पुरुषो दण्डपुरुषः । दण्ड०' ओ. २ 'ददतेः' अ. ३ '०कर्षतेति' अ. ४ '०कद्रः ।
 विश्वकद्रमाकर्षतेति विश्वकद्राकर्षः । कल्या०' इ. ५ '०स्येव यस्य रूपम्' इ.

तस्म मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति । निधिः शेवधिरिति (महा० ४॥ गु० ७ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौः इति पृथिव्या नामधेयम् (निघण्टुः १।१।१) । यत् दूरंगता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वा । ओकारो नामकरणः । अथापि पशुनामेह भवति । एतस्मादेव । अथाप्यस्या ताद्धितेन कृत्स्नवत् निगमाः भवन्ति । ' गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ' (ऋ० सं० ९।४६।४)

इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेः तृप्तिकर्मणः । मत्सरः इति लोभनाम । अभिमत्तः एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा । प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । घसेर्वा । ईरो नामकरणः । उशीरम् इति यथा । ' अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ' (ऋ० सं० १०।९४।९) इत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शम् अष्टमात्रो

भवति । अनुनाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वा । उच्चृतं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च । ' गोभिः संनद्धो असि वील्यस्व ' (ऋ० सं० ६।४७।२६) इति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च । ' गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ' (ऋ० सं० ६।७५।११) इतिपुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्धितम् । अथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति (महा० ५॥ गु० १ अथवा ८) ।

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः (ऋ० सं० १०।२७।२२) । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो व्रश्चनार्त् । नियता मीमयत् गौः । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषान् अदनाय । ' विः इति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवति । एतस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते । ' उतादः परुषे गवि ' (ऋ० सं० ६।५६।३) । पर्ववति । भास्वति इत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति ।

१ 'पशुनाम भवतीह एत०' इ. २ 'एनेन धनमभिमत्तो भवति' इ. ३ 'यथा' ई. ४ 'वील्यस्व' अ. ५ 'चेत्' ई. ६ 'व्रश्चनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता०' ओ. ७ 'मीमयतिः शब्दकर्मा' ई. ८ 'विः इति शकुनिनाम' ई. ९ 'अथा० एतस्मादेव' ई. १० 'इति' ई.

‘सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः’ (य० वा० सं० १८।४०) इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । ‘अत्राह गोरमन्वत’ (ऋ० सं० १। ८४।१५) इति । तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः (निरु० ४।२५) । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते (महा० ६ ॥ गु० २ अथवा ९) ।

ता वां वास्तून्पुंससि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि (ऋ० सं० १। १५४।६) ॥ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय । यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः । भूरि इति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृङ्गं श्रयतेर्वा । शृणातेर्वा । शैम्नातेर्वा । शरणायोद्धतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा । अयासः अयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थः स्थमवभाति भूरि । पादः पद्यते । तन्निधानात्पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागः पादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहाः विद्यन्ते । तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निर्ऋतिर्निर्मणत् । ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति (महा० ७ ॥ गु० ३ अथवा १०) ।

य ई चकार न सो अस्थ वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश (ऋ० सं० १।१६४।३२) ॥ बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यते इति परिव्राजकाः । वर्षकर्मणि नैरुक्ताः । य ई चकारेति । करोतिकिरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सोऽस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपाहितम् । स मातुर्योना । मातान्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेवं । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिर्मापद्यते वर्षकर्मणा । शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानामीति । २५

१ ‘सुषुम्णः’ ओ. २ ‘भूरिशृङ्गाः’ आ. ३ ‘बहुशृङ्गाः’ ई. ४ ‘सतः’ ई. ५ ‘शम्ना० द्रुतमिति वा.’ ई. ६ ‘अत्राह’ इ. ७ ‘सो अस्थ’ अ. ८ ‘महानवयवः’ ई. ९ ‘परियुतो’ इ. १० ‘आपद्यते वर्षकर्मणा’ ई. ११ ‘जानामीति’ एकस्मिन् पुस्तके.

तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्भव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ । विविदिषाणि
त्वेति । सास्मा एतामुचमाविदेश । एषा मध्वतेति (महा० ८ ॥ गु० ४
अथवा ११) ।

अयं स शिङ्गे येन गौरभीवृता मिमांसि मायु ध्वंसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत् (ऋ० सं०

१।१६४।२९) ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमांसि मायुम् ।

शब्दं करोति । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वंसने मेधे

अधिश्रिता । सा चित्तिभिः कर्मभिः नीचैर्निकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यू-

हते वव्रिम् । वव्रिः इति रूपनाम । वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं

पुनरादत्ते (महा० ९ ॥ गु० ५ अथवा १२ । इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निघ० १।२) । हिरण्यं (निघ०

१।२।५) कस्मात् । ह्रियते आर्यम्यमानमिति वा । ह्रियते जनाञ्जनमिति वा ।

हृतरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ।

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश (निघ० १।३) । अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा

क्षान्तं भवति । अन्तरा इम इति वा । शरीरेष्वन्तरिक्षयमिति वा । तत्र समुद्रः

(निघ० १।३।१५) इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते । समुद्रः कस्मात् ।

समुद्भवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । समोदन्तेऽस्मिन् भूतानि । समु-

द्रको भवति । समुन्नतीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते । देवा-

पिश्राष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषे-

चयांचक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनोः राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो

न वर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणाः । अधर्मस्त्वयाचरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषे-

चितम् । तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन ।

तमुवाच देवापि । पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ।

तस्यैषा भवति (महा० १० ॥ गु० १ अथवा १३) ।

१ 'अभीवृता' इ. २ 'करोतीत्यर्थः' इ. ३ 'अध्याश्रिता' इ. ४ 'कर्मभिः नीचैः' आ.

५ 'वृणोतीति सतः' इ. ६ 'आयाम्य' एकस्मिन्वृत्तिपुस्तके. ७ 'हृदयरमणं भवतीति वा' इ.

८ 'षोडश' अथवा 'षोडश' अ. ९ 'अन्तरिक्षं' अ. १० 'समुन्नती' अ. ११ 'अधर्मस्त्वया

चरितः' इ. १२ 'कामस्य सूक्तं' इ.

आष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् । स
उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्यां अभि (ऋ० सं० १०।९८।५)।
आष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः । इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा । समानगतिर्वा ।
पुत्रः पुरु त्रायते । निपरणाद्वा । पुत् नरकम् । ततस्त्रायते इति वा । होत्रमृषि-
निषीदन् । ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः । 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान्
ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानपतन्वषीणामृषिष्वमिति विज्ञायते (तै० आ० २।९) । देवापिः
देवानामाप्या । स्तुत्या च । प्रदानेन च । देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिम् ।
चिकित्वान् चेतनवान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् । उत्तरः उद्धततरो
भवति । अधरः अधोऽरः । अधः न धावति । इत्यूध्वगतिः प्रतिषिद्धा ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ११ ॥ गु० २।१४) । यद्देवापिः गतं तन्ने पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । देव-
श्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् (ऋ० सं० १०।९८
७) ॥ शंतनुः । शं तनोऽस्त्विति वा । शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः ।
पुर एनं दधति । होत्राय वृतः । कृपायमाणः । अन्वध्यायत् । देवश्रुतम् ।
देवा एनं शृण्वन्ति । वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनम् । रराणः । रातिः अभ्यस्तः ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्मै वाचमयच्छत् । बृहदुपव्याख्यातम् (निरु० १।७)
(महा० १२ ॥ गु० ३ अथवा १५ । इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।
साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च (निघ० १।४) । यानि
त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः (निरु० १२।१२-१८) ।
आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । आदीप्तो भासेति
वा । अदितेः पुत्रः इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतद् आर्चाभ्याम्नाये । सूक्तभाक् ।
'सूर्यमादितेयम्' (ऋ० सं० १०।८८।११) । एवमन्यासामपि देवतानामादि-
त्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथैतत् । मित्रस्य वरुणस्यार्यग्नौ दक्षस्य भग-
स्यांशस्येति । अथापि मित्रावरुणयोः । 'आदित्या दानुं नृपती' (ऋ० सं०
२।४१।६) । दानुपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । 'ग्र स मित्रं मतो अस्तु

१ 'नर्पत्त ऋषयोऽभवन् । तद्' । ओ. २ 'चेतनावान्' ई. ३ 'इति' ई. ४ 'एवं' आ.।
'अदितेः पुत्रम् । एवं' ओ. ५ 'आदित्याभिधानप्रवादाः' इ.

प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन' (श्र० सं० १।५९।२) इत्यपि निगमो
भवति । अथापि वरुणस्यैकस्य । 'अथा वरुणादित्य व्रते तर्ध' (श्र० सं०
१।२४।१५) । व्रतमिति कर्मनाम । निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः । इदमपीत-
रद व्रतमेतस्मादेव । वृणोतीति सतः । अन्नमपि व्रतमुच्यते । 'यदावृणोति शरी-
रम् (महा० १३ ॥ गु० १ अथवा १६) ।

स्वर आदित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो
भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा । एतेन धौर्व्याख्याता (गु० २ अथवा १७) ।
पृश्निः आदित्यो भवति । प्राश्रुते एन वृणः इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा
भासं ज्योतिषाम् । संस्पृष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः
पुण्यकृद्धिश्च (गु० ३ अथवा १८) । नाकः आदित्यो भवति । नेता भासाम् ।
ज्योतिषां प्रणयः । अथ द्यौः । कम् इति सुखनाम । तत् प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्यते ।
न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् (काठकसं० २१।२) । न वा अमुं लोकं
गतवन्ते किंचन असुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति (गु० ४ अथवा १९) ।
गौः आदित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । अथ द्यौः । यत्
पृथिव्या अधि दूरंगता भवति । यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति (गु० ५ अथवा
२०) । विष्टप् आदित्यो भवति । आविष्टो रसान् । आविष्टो भासं ज्योति-
षाम् । आविष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्धिश्च
(गु० ६ अथवा २१) । नभः आदित्यो भवति । नेता भासाम् । ज्योतिष
प्रणयः । अपि वा । ननः एव स्याद्विपरीतः । न न भातीति वा । एतेन
धौर्व्याख्याता (महा० १४ ॥ गु० २ अथवा ७ अथवा २२) इति द्वितीयाध्या-
यस्य चतुर्थः पादः) ।

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निष० १।५) । रश्मिः यमनात् । तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः । दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ (निष० १।६) । दिशः
कस्मात् । दिशते । आसदनात् । अपि वा । अभ्यशनात् । तत्र काष्ठाः (निष०
१।६।५) । इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति । काष्ठाः दिशो भवन्ति ।

१ 'वृणोतीति सतः' इ. २ 'निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः' इ. ३ 'तद' इ. ४ 'पुण्यकृद्धिश्च'
इ. ५ 'नेता रसानाम् । नेता' ओ. ६ 'प्रतिषिध्यते' इ. ७ 'जग्मुषे' अ. ८ 'नेता रसानाम्
नेता' ओ. ९ 'प्रभवः' अ. १० ३ 'नाम' आ.

क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । काष्ठाः उपदिशो भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । चाज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । इति श्यावराणाम् (नृहा० १५ ॥ गु० १ कृषवा २३) ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीव्यं तन् आशयदिन्द्रशत्रुः (ऋ० सं०
१।३२।१०) ॥ अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानाम् इत्यस्यावगणान् । काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरम् । मेघैः शरीरम् । शरीरं शृणातेः । शम्नातेर्वा । वृत्रस्य । निष्यं
निर्णामम् । विचरन्ति विजानन्ति आप ईति । दीव्यं द्रावतेः । तनः तनोतेः ।
आशयत् आशेतेः । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य शमयिता वा । शतयिता वा । तस्मात्
इन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रः । मेघः इति नैरुक्तौ । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभाव-
कर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रापमार्गेण युद्धवर्णा भवन्ति । अहिचक्षुः खलु मन्त्र-
वर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्ध्या शरीरस्य क्षोतांसि निवारयांचकार । तस्मिन्
इते प्रसर्त्यन्दिरे आपः । तदभिवादिनी एषा ऋग्भवति (नशा० १६ ॥ गु०
२अथवा २४)

लि-ने। दी जायगी।

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निष्ठा आर्यः पणिर्नैव शार्वः । अपां
चिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्वार (ऋ० सं० १।१२।११) ॥
दासपत्नीः दासाविपत्न्यः । दासो दस्यते । उपदासयति कर्माणि । अहिगोपा अति-
ष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिः अयन्तात् । एति अन्तरिक्षे । अयमपीतरोऽहिः एतस्मा-
देव । निर्हसितोपसर्गः आहर्त्तानि । निर्हद्वा आर्यः पणिर्नैव शार्वः । पणिः वणिग्
भवति । पणिः पणनात् । वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां चिलमपिहितं यदासीद् ।
चिलं भ्रं भवति । चिभर्तेः । वृत्रं जघ्निवान् अपववार तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा ।
वर्ततेर्वा । वर्वतेर्वा । यद्वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्तत तद्

१ 'इत्यतश्चावगाणां' ई. २ 'मेकः शरीरं' ई. ३ 'विजानन्तीति' इ. ४ 'इति' ई. ५ 'तस्मात्
वृद्धशत्रुः' ई. ६ 'नैस्त्राः त्वाष्ट्रोऽह्वर इत्येतिहासिकाः । अर्गः' ओ. ७ 'स्यन्ति । मायेन्द्रा
ते यानि युद्धान्यह्वः (कः सं = १०५५२) । ७ अहि' इ. ८ 'महास्यन्तिरे' अ. ९ 'आइन्तीनि
वा' इ. १० 'यन्वर्तयन्' इत्यपि पाठो दुर्गवत्तो.

वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते (महा० १७ ॥ गु० ३ अथवा २५ । इति द्वितीयाध्या-
यस्य पञ्चमः पादः) ।

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः (निघ० १।७) । रात्रिः कस्मात् ।
प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीणि । उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति । रातेर्वा स्यात्
दानकर्मणः । प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः । उपोनामान्युत्तराणि षोडश (निघ०
१।८) । उषाः कस्मात् । उच्छतीति सत्याः । रात्रेरपरः कालः । तस्या एषा
भवति (महा० १८ ॥ गु० १ अथवा २६) ।

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकृतो अजनिष्ट विम्बा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् (ऋ० सं०
१।११३।१) ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् । चित्रम् । प्रकृतं न प्रज्ञात-
तमम् । अजनिष्ट । विभूततमम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्य ।
एवं रात्र्युषसे योनिमरिचत् स्थानम् । स्त्रीयोनिः अभियुतः एनां गर्भः । तस्या
एषापरा भवति (महा० १९ ॥ गु० २ अथवा २७) ।

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः । समान-
वन्धू अमृतै अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने (ऋ० सं० १।११३।२) ॥
रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशत् इति वर्णनाम । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
वत्समाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेः ।
अरिचत् कृष्णा सदनानि अस्याः । कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेः । निकृष्टो
वर्णः । अथ एते संस्तौति । समानवन्धू समानवन्धने । अमृतै अमरणधर्माणौ ।
अनुची अनुच्यौ इतरेतरमभिप्रेत्य । द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योत-
नात् । अपि वा । द्यावा चरतः । तथा संह चरत इति स्यात् । आमिनाने
अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश (निघ० १।९) । अहः
कस्मात् । उपाहरन्ति अस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीया-
यामृचि (महा० २० ॥ गु० ३ अथवा २८) ।

१ 'षोडश' अथवा 'षोडश' अ. २ 'आगात्' इ. ३ 'आरेक्' इ. ४ 'स्त्रीयोनिरेतस्मादेव ।
अभि०' इ. ५ 'रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः' इ. ६ 'रुष्णं कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः' इ. ७ 'एते' इ.
८ 'अनुच्यौ' आ । ई. ९ 'द्यावा चरतः' इ. १० 'सह' आ. ११ 'आमिनाने' आमिनाने
अन्यो० ओ,

अहश्च कृष्णमहरज्जेनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो
जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ६।९।१) ॥
अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहर् अर्जुनम् । विवर्तेते रजसी । वेद्याभिः
वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां
राजा । अवाहन् अग्निः ज्योतिषा तमांसि । मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् (निघ०
१।१०) । मेघः (निघ० १।१०।२४) कस्मात् । मेहतीति सतः । आ
उपर उपल (निघ० १।१०।१८-१९) इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः ।
उपर उपलो मेघो भवति । उपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि । उपरता आप इति वा ।
तेषामेषा भवति (महा० २१ ॥ गु० ४ अथवा २९) ।
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तन्नादिषामुपरा उदायन् । त्र्य-
स्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ० सं० १०।२७।२३) ॥
देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन् माध्यमका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम ।
प्रतमो भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्र्यस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः ।
पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति । अनूपाः । अनुवपन्ति
लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूपः एतस्मादेव । अनुष्यते उदकेन ।
अपि वा । अन्वाप् इति स्यात् । यथा प्राक् इति । तस्य अनूपः इति स्यात् ।
यथा प्राचीनम् इति । द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्यौ उदकम् ।
बृबूकम् इत्युदकनाम । ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूर्य-
तेर्वा (महा० २२ ॥ गु० ५ अथवा ३० । इति द्वितीयाध्यायस्य पष्ठः पादः) ।
वाङ्मनान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् (निघ० १।११) । वाक् कस्मात्
वचेः । तत्र सरस्वती (निघ० १।११।२२) इत्येतस्य नदीवत् ३० सं० ४।४० ।
भवन्ति । तद्यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः (इतिऽध्वानम् । ग्रीवायां
तन्नदीवत् (महा० २३ ॥ गु० १ अथवा ३१) । कक्ष आसनीति व्याख्या-
इयं शुष्मेभिर्विसृष्टा इवारुजत्सालुः । ततोऽतीत्यत् । तनोतेः पूर्वया
पन्थाः पततेर्वा । पद्यतेर्वा ।

१. 'सृष्टि' २. 'गजा' ३. 'व्याख्या' ४. 'कल्याणपाणिः' ५. 'वृणो-

तर्जतः कृते मर्यादा

मर्यादा

पन्थतेर्वा । अङ्कः अञ्चतेः । आपनीफणत् इति फणतेः चर्करीतवृत्तम् । दशो
 त्तराणि (निघ० १।१५) आदिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
 ज्वलतिकर्माणः उत्तरे धातवः एकादश (निघ० १।१६) । तावन्त्येवोत्तराणि (निघ०
 १।१७) ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि (महा० २८ ॥ गु० ६ अथवा ३६) ।

इति निरुक्ते पूर्वपदके द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० २।१) । कर्म कस्मात् । क्रियते इति सतः । अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निघ० २।२) । अपत्यं (निघ० २।२।१०) कस्मात् । अपतनं भवति । नानेन पतंतीति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजा एवमर्थीये ऋचौ उदाहरिष्यामः (१) ।

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः (ऋ० सं० ७।४।७) ॥ परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्णः । अरणः अपाणो भवति । रेक्णः इति धननाम । रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेषः इत्यपत्यनाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत् प्रमत्तस्य भवति । मा नः पथो विदूदुषः इति । तस्योत्तरा १ भूयसे निर्वचनाय (२) ।

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ । अधा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषालेतुं नव्यः (ऋ० सं० ७।४।८) । न हि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽपि अन्योदर्यः । मनसापि न मन्तव्यो ममायम् इति । अथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यतः आगतो भवति । ओक्तः इति १ निषासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवान् । अभिषहमाणः सपत्नान् । नवजातः । स एव पुत्रः इति । अथैतां दुहितृदायाद्ये उदाहरन्ति । पुत्रदायाद्ये इत्येके (३) ।

शासद्वहिर्दुहितुर्नृत्यं गाद्विद्धां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमृजन्तसं शुगम्येन मनसा दधन्वे (ऋ० सं० ३।३।११) ॥ २

१ 'पतन्तीति' इ. २ 'हि नोपसर्तव्यं' ई. ३ 'भवति' ई. ४ 'पालेतु' अ. ५ 'सुखतमो' इ. ६ 'ममायं पुत्र इति' ओ. ७ 'पुनरेव तत्' ई. ८ 'यतः आगतो भवति' ई.

प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुहिता । दूरे हिता ।
 दोग्धेर्वा । नसारमुपागमदौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान् प्रजननयज्ञस्य । रेतसो
 वा । अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं
 पूजयन् । अविशेषेण मिथुनाः पुत्राः दायादाः इति । तदेतद्वक्श्लोका-
 भ्यामभ्युक्तम् (गु० ४) अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै
 पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् (कौपी० आ० ४।११) इति ॥ अविशेषेण
 पुत्राणां दाया भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
 न दुहितरः इत्येके । 'तस्मात्पुत्रान् दायादोऽदायादा स्त्री' (मैत्रा० सं० ४।६।४)
 इति विज्ञायते । 'तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम्' (मैत्रा० सं० ४।६।४)
 इति च । स्त्रीणां दाननिक्रयात्तिलगाः विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोऽप्यित्येके । शौनः-
 शेपे दर्शनात् । अभ्रातृमतीवादः इत्यपरम् । 'अभ्रातरं इव योषास्तिष्ठन्ति हत-
 वर्त्मनः' । अभ्रातृकाः इव योषाः तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मनः
 इत्यभ्रातृकायाः अनिर्वाहः औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ४॥
 गु० ५ ।)

१५ अ॒भ्रा॒ते॒र्व पुं॒स ए॒ति प्र॒ती॒ची ग॒र्ता॒रु॒ग्नि॒व लु॒नये॒ धन॑ला॒म् । जा॒ये॒व
 पत्य॑ उ॒ग्र॒ती सु॒वासा॑ उ॒पा ह॒स्ते॒व नि रि॒णी॒ते अ॒प्याः (ऋ० सं० १।१२४।७) ॥
 अभ्रातृकेव पुंसः पितृन् एत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय । न पतिम् ।
 गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाञ्जी । गर्तः समास्थाणुः । गृणातेः । सत्य-
 संगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तां तत्राक्षैराघ्नन्ति । सा
 २० रिक्थं लभते । श्मशानसंचयौऽपि गर्तः उच्यते । गुरतेः । अपर्गूणो भवति ।
 श्मशानं श्मशयनम् । श्म शरीरम् । शरीरं गृणातेः । शङ्गातेर्वा । श्मश्रु लोम ।
 श्मनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा । लीयतेर्वा । 'नोपरस्याविष्कुर्यात् । यदु-
 परस्याविष्कुर्याद्वर्तेष्टाः स्यात्प्रमायुको यजमानः' इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि
 गर्तः उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । 'आ रोहथो वरुण

१ 'वोढा' अ. २ 'अमूर्या चान्ति जामयः सर्वा लोहितवास्तवः । अभ्रातर०' ओ.

३ 'दाक्षिणाञ्जी' अ. । 'दाक्षिणाञ्जा' सायणगृहीतपाठः । 'दाक्षिणाञ्चा' इ. ४ 'तां तत्राक्षैराघ्नन्ति' इ. ५ 'अक्षेण' अ. ६ 'अपगूणो भवति' इ. ७ 'शृतं' अ. ८ 'आविःकुर्यात्' ओ.

मित्रं गर्तम्' (ऋ० सं० ५।६२।८) इत्यपि निगमो भवति । जायेवं पत्ये^१
कामयमाना सुवासाः ऋतुकालेषु । उषाः हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणि ।
इति चतस्रः उपमाः । 'नाभ्रात्रीमुपयच्छेत् । तोकं ह्यस्य तद्वति' इत्यभातृ-
कायाः उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः । पिता यत्र दुहितुः
अप्रतायाः रेतःसैकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं संगमेन मनसेति । अथैतां जाम्याः
रिक्थप्रतिषेधे उदाहरन्ति । ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येके (महा० ५॥गु० ६) ।

न जामये तान्वो रिक्थमरैकचकार गर्भं सनितुर्निधानम् । यदी^२
मातरो जनयन्तु वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् (३।३१।२) ।
न जामये भगिन्यै । जामिः । अन्येऽस्यां जनयन्ति जाम् अपत्यम् । जमतेर्वा
स्याहतिकर्मणः । निर्गमनप्राया भवति । तान्वः आत्मजः पुत्रः । रिक्थं प्रारि-
चत् प्रादात् । 'चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुः हस्तग्राहस्य । यदिह मातरोऽजन-
यन्त वह्निं पुत्रम् । अवह्निं च स्त्रियम् । अन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्
दायादः । अन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै (महा० ६॥गु० ७ इति
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः (निघ० २।३) । मनुष्याः कस्मात् ।
मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे ।
मनोरपत्यम् । मनुषो वा । तत्र पञ्चजनाः (निघ० २।३।२३) इत्येतस्य निगमाः
भवन्ति (महा० ७॥गु० १ अथवा ८) ।

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरां अभि देवा अस्तां । ऊर्जाद^३
उत यज्ञियासः पञ्चजना मसं होत्रं जुषध्वम् (ऋ० सं० १०।५३।४) ॥ २
तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुराः असुरताः स्थानेषु ।
अस्ताः स्थानेभ्यः ईति वा । अपि वा । असुः इति प्राणनाम । अस्तः शरीरे
भवति । तेन तद्वन्तः । 'सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत
तदसुराणामसुरत्वम्' इति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च

१ 'कामयमाना' ई. २ 'वमनः प्र०' अ. ३ 'इति' ई. ४ 'जामिः० निर्गमनप्राया भवति' ई.
ई. ५ 'जनयन्त्यजनमपत्यम्' अ. ६ 'निर्गमनः प्रा०' अ. ७ 'पुत्रः' ई. ८ 'प्रारिचत्' ई.
९ 'करोति गभनिधानं' इ. १० 'यदीमा०' अ. ११ 'जनयन्ति' इ. १२ 'इति' ए.

यज्ञियाश्च । ऊर्क इत्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः । पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा ।
 पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके ।
 चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् । निर्षदनो
 भवति । निर्षण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ०
 सं० ८।६३।७) । पञ्चजनीनया विशा । पञ्च पृक्ता संख्या । स्त्रीपुंनपुंसकेष्व-
 विशिष्टा । बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश (निघ० २।४) । बाहू (निघ० ८)
 कस्मात् । प्रवाधते आभ्यां कर्माणि । अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः
 (निघ० २।५) । अङ्गुलयः कस्मात् । अग्रगामिन्यो भवन्तीति वा ।
 अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा । अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा । अङ्गनाः भवन्तीति
 वा । अङ्गनाः भवन्तीति वा । अपि वा । अभ्यञ्जनादेव स्युः । तासामेषा भवति
 (महा० ८ ॥ गु० २ अथवा ९) ।

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः । दशा-
 भीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० सं० १०।
 ९४।७) अवनयः (११) अङ्गुलयो भवन्ति । कर्माणि अवन्ति । कक्ष्याः (१०)
 प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि (१६) योजनानि (१७) इति व्याख्यातम् ।
 अमीशवः (२०) अभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धू ।
 (१८) धूर्वतेर्वधकर्मणः । इयमपीतरा धूरेतस्मादेव । विहन्ति वहम् । धारयतेर्वा -
 कान्तिकर्माणः उत्तरे धातवोऽष्टादश (निघ० २।६) । अन्ननामान्युत्तराण्यष्टा-
 विंशतिः (निघ० २।७) । अन्नं कस्मात् । आनतं भूतेभ्यः । अत्तेर्वा । अत्ति-
 कर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ० २।८) । बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः
 (निघ० २।९) । बलं कस्मात् । भरं भवति । बिभर्तेः । धननामान्युत्तराण्यष्टा-
 विंशतिरेव (निघ० २।१०) । धनं कस्मात् । धिनोतीति सतः । गोनामान्यु-

१ 'निषदनो भवति' आ. २ 'निःषण्णं' अ. ३ 'नैरुक्ताः' ई. ४ 'इति वा' ई. ५ 'अग्रकारिण्यो वा भवन्ति । अ० ई. ६ अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा । अङ्क० ओ. ७ 'अञ्जनाः' एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके । 'अञ्जना भवन्तीति वा' ई. ८ 'अभ्यञ्जनादेव अ.' 'अभ्यञ्जनादेव स्युः' अत्र दुर्गः 'अभ्यञ्जनाः' इति पाठान्तरमाप व्याख्याति । ९ 'बिभर्तेर्वा' इ.

त्तराणि नव (निघ० २।११) । क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ० २।१२) । क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश (निघ० २।१३) । गतिकर्माणः उत्तरे धातवो द्वाविंश शतम् (निघ० २।१४) । क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० २।१५) । क्षिप्रं कस्मात् । संक्षिप्तो विकर्षः । अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश (निघ० २।१६) । अन्तिकं कस्मात् । आनीतं भवति । संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् (निघ० २।१७) । संग्रामः कस्मात् । संगमनाद्वा । संगरणाद्वा । संगतौ ग्रामाविति वा । तत्र खले (२।१७।३८) इत्येतस्य निगमाः भवन्ति (महा० ९ ॥ गु० ३ अथवा १०) ।

अभी^१दमेकमेको अस्मि निष्पाळभी^२ द्वा किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः (ऋ० सं० १०।४८।७) ॥ अभिभवामि इदम् एकम् एकः । अस्मि निःषहमाणः सपत्नान् । अभिभवामि द्वौ । किं मा त्रयः कुर्वन्ति । एकः इता संख्या । द्वौ द्रुततरा संख्या । त्रयः तीर्णतमा संख्या । चत्वारः चलिततमा संख्या । अष्टौ अश्रोतेः । नव न वननीया । न अवाप्ता वा । दश दस्ता दृष्टार्था वा । विंशतिः द्विर्दशतः । शतं दश दशतः । सहस्रं सहस्वत् । अयुतं प्रयुतं नियुतं तत्तदभ्यस्तम् । अर्बुदः मेघो भवति । अरणम् अम्बु । तर्हः । अम्बुमद्भवतीति वा । अम्बुमद्भाति वा । स यथा महान् बहुर्भवति वर्षन् तदिवार्बुदम् । खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि । खले इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खलः इति संग्रामनाम । खलतेर्वा । खलतेर्वा । अयमपीतरः खलः एतस्मादेव । समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुः । इन्द्रो हि अहमस्मि अनिन्द्राः इतरे इति वा । व्यासिकर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ० २।१८) । तत्र द्वे नामनी । आक्षाणः (३) आश्नुवानः । आपानः (६) आप्नुवानः । वधकर्माणः उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् (निघ० २।१९) । तत्र वियातः (१९) इत्येतद् वियातयते इति वा । वियातय

१ 'विरुष्टः' इ. २ 'निःपाळभी' ओ । 'निःपालभा' अथवा 'निष्पालभी' अ. ३ 'अस्मि' ई. ४ 'मम' इ. ५ 'न अवाप्ता वा' । ई. ६ 'नियुतं प्रयुतं' इ. ओ. ७ 'अम्बुदः' ओ । 'अम्बुदो मेघो भवति' ई. ८ 'तद्वोऽम्बुद' इ ओ ९ 'अम्बुमद्भवतीति वा । अम्बुमद्भातीति वा' ई । अम्बुमद्भातीति वा । अम्बुमद्भवतीति वा' । ओ. १० 'खलतेर्वा । खलतेर्वा' इ. ११ 'भवतीति वा' ऐ. १२ 'विदुः' ओ. १३ 'वा' आ.

इति वा । 'आखण्डलुत्र हूयसे' (ऋ० सं० ८।१७।१२) । आखण्डयितः । तडित् (२१) इत्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म । ताडयतीति सतः (महा० १० ॥ गु० ४ अथवा ११) ।

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि । या नो दूरे तल्लितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः (ऋ० सं० २।२३।९) ॥ त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्यः आददीमहि । याश्च दूरे तल्लितो याश्चान्तिके । अरातयः अदान-कर्माणो वा । अदानप्रज्ञाः वा । जम्भय ताः अनमसः । अमः इति रूपनाम । आप्नोतीति सतः । विद्युत् तडिद् भवतीति शाकपूणिः । सा हि अवताडयति । दूराच्च दृश्यते । अपि तु इदम् अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् । दूरे चित्सन्तल्लिदि-वार्ति रोचसे (ऋ० सं० १।९।१७) । दूरेऽपि सन् अन्तिके इव सन् दृश्यसे इति । वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश (निघ० २।२०) । वज्रः (९) कस्मात् । वर्जयतीति सतः तत्रः । कुत्सः (११) इत्येतत् कृन्तते । ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमाना-मित्यौपमन्यवः । अत्राप्यस्य वधकमैव भवति । तत्सखः इन्द्रः शुष्णं जघानेति । ऐश्वर्यकर्माणः उत्तरे धातवश्चत्वारः (निघ० २।२१) । ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि (निघ० २।२२) । तत्र इनः (४) इत्येतत् । सनितः ऐश्वर्येणेति वा । सनितमनेनैश्वर्यमिति वा (महा० ११ । गु० ५ अथवा १२) ।

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य आगमनिर्मेयं विदधाभिस्वरन्ति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश (ऋ० सं० १।१६।४। २१) ॥ यत्र सुपतनाः आदित्यरश्मयः अमृतस्य भागम् उदकस्य अनिषिषन्तो-वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषां सूतानां गोपा-यिता आदित्यः । स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । विपक्वप्रज्ञः आदित्यः । इत्युपनिषद्गणो भवति । इत्यधिदैवतम् । अथा-

१ 'आखण्डयितः खण्डं सडयते' ओ. २ 'तालयतीति' अ. ३ 'तल्लिनो' अथवा 'तल्लितो' अ. ४ 'सुवर्धयित्वा' केषुचिद्भृत्तिपुरः केषु. ५ 'वा' ई. ६ 'तल्लित्' अ. ७ 'तालयति' अ. ८ तडित् अथवा 'तल्लित्' अ. ९ 'सन्' ई 'संद' अ. १० 'तत्र' एकस्मिन् उक्तयेवृत्तिपुस्तके ११ 'स्यात्' ई. १२ 'सुपर्णाः सुपतनाः' ओ. १३ 'अनिमेषमाणाः' इ. १४ 'सर्वस्य भूतस्य' गो० इ. १५ 'भवति' ई.

ध्यात्मम् । यत्र सुप्ततनानि इन्द्रियाणि अमृतस्य भागं ज्ञानस्य अनिमिषन्ति
वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिद्रवन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपा-
यिता आत्मा । स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो
भवति । विपक्वप्रज्ञः आत्मा । इत्यात्मगतिमाचष्टे (नहा० १२ ॥ गु० ३ अथवा
१३ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश (३।१) । बहु कस्मात् । प्रभवतीति सतः ।
ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश (३।२) । ह्रस्वो (२) ह्रसते । महत्प्रामान्युत्तराणि
पञ्चविंशतिः (३।३) । महान् (१) कस्मात् । मानेनान्यान् जहातीति शाकषूणिः ।
मंहनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ (१४) विवक्षसे (१५) इत्येते । वक्तेर्वा
वहतेर्वा साम्यासात् । गृहनानान्युत्तराणि द्वाविंशतिः (३।४) । गृहाः कस्मात् ।
गृह्णन्तीति सताम् । परिचरणकर्माणः उत्तरे धातवो दश (३।५) । सुखनामान्यु-
त्तराणि विंशतिः (३।६) । सुखं कस्मात् । सु हितं खेभ्यः । खं पुनः खनते ।
रूपनामान्युत्तराणि षोडश (३।७) । रूपं रोचते । प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश
(३।८) । प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश (३।९) । सत्यनामान्युत्तराणि षट्
(३।१०) । सत्यं कस्मात् । सत्सु तायते । सत्प्रभवं भवतीति वा (गु० १
अथवा १४) । अष्टौ उत्तराणि पदानि (३।११) पश्यतिकर्माणो धातवः चायति-
प्रभृतीनि च नामान्यामिश्राणि । नवोत्तराणि पदानि (३।१२) सर्वपदसमाम्ना-
नाय । अथातः उपमाः । 'यत् अतत् तत्सदृशम्' इति गार्ग्यः । तदासां कर्म ।
ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा अप्रख्यातं वोपमिमीते ।
अथापि कनीयसा ज्यायांसम् (नहा० १३ ॥ गु० १ अथवा २ अथवा १५) ।

तनूत्यजेषु तस्करा वनर्गू रश्नानभिर्दशभिर्भ्यधीताम् (ऋ० सं०
१०।४।६) । तनूत्यक् तनूत्यक्ता । वनर्गू वनगामिनौ । अग्निर्मन्थनौ वाहू तस्करा-
भ्यामुपमिनीते । तस्करः तस्करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः । तनोतेर्वा स्यात् ।
संततकर्मा भवति । अहोरात्रकर्मा वा । रश्नानभिर्दशभिर्भ्यधीताम् । अभ्यधी-

१ 'सुप्तानां सुप्ततनानां' ओ. २ 'अनिमिषन्तः' ओ. ३ 'भवति' ई. ४ 'पेदश' अथवा
'पेदश' अ. ५ 'उत्तरे धातवः' ओ. ६ 'तनूत्यजा' इ. ७ 'अग्निर्मन्थनौ' ई. ८ 'तस्करो भवति'
ओ. ९ 'तनोतेर्वा स्यात्' ई. १० 'वा' ई. ११ 'अभ्यधीतानित्यभ्यधातां' ओ.

ताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः (महा० १४॥ गु० २ अथवा ३ अथवा १६) ।

कुहं स्विद्वोषा कुहं वस्तोरुश्विना कुहांमिपित्वं करतुः कुहोषतुः ।
 को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ०
 सं० १०।४०।२) ॥ कस्वित् रात्रौ भवयः । क दिवा । क अभिप्राप्तिं कुरुयः ।
 क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरं । विधवा विधातृका भवति । वि-
 धवनाद्वा विधावनाद्धेति चर्मशिराः । अपि वा । धवः इति मनुष्यनाम ।
 तद्वियोगात् विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यः । मरणधर्मा । योषा
 यौतेः । आकुरुते सहस्थाने । अथ निपाताः (३।१३) । पुरस्तादेव व्याख्याताः
 (निरु० १।४-११) । यथेति कर्मोपमा (निघ० ३।१३।२) । यथा वातो यथा
 वनं यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ५।७।८) । भ्राजन्तो अग्नयो
 यथा (ऋ० सं० १।५०।३) । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा
 (ऋ० सं० १०।९७।११) । आत्मा अततेर्वा । आसेर्वा । अपि वा । आसः
 इव स्याद्यावत् व्याप्तिभूतः । अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० १०।
 ७।२ ॥ निघ० ३।१३।३) । अग्निरिव ये भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः (महा०
 ५ १५ ॥ गु० ३ अथवा ४ अथवा १७) ।

चतुरश्विददमानाद्विभीयादा निर्धातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत्
 (ऋ० सं० १।४१।९ ॥ निघ० ३।१३।४) ॥ चतुरोऽश्वान् धारयतः इति
 तद्यथा कितवात् विभीयात् एवमेव दुरुक्तात् विभीयात् । न दुरुक्ताय स्पृह-
 येत्कदाचित् । औ इत्याकारः उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः (निरु० १।३) ।
 अयाप्युपमार्थे दृश्यते । जार आ भगम् (ऋ० सं० १०।११।६ ॥ निघ०
 ३।१३।७) । जार इव भगम् । आदित्योऽत्र जारः उच्यते । रात्रेर्जरयिता ।
 स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति । स्वसुर्जारः शृणोतु नः (ऋ० सं०

१ 'अभिप्राप्तिं' अ केपुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु च. २ 'देवरं देवरः कस्मात्' । द्वितीयो वर उच्यते ।
 विध०ओ. ३ 'सधस्थाने' अ. ४ अयं मन्त्रः कश्चिन्नाधीयते इति दुर्गः. ५ 'ये मरुतो भ्राजमाना
 रोषिष्णूरुक्ताः भ्राजन्' ओ. ६ 'चतुराश्वान् धारं' अ. ७ 'धारयमानात्' इ. ८ 'इति
 तवधा' ई. ९ 'मात्स्येण व्रतचारिण इत्येतदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यते । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया इत्येतेषु
 पुरस्तात् व्याख्यातम् । आ' इ.

६।५।५) इति । उषसस्य स्वसारमाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वयं मनुष्यजारः एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्यात् । भजतेः । मेघः इति भूतोपमा । मेघो भूतो ३ भि यन्नयः (ऋ० सं० ८।२।४० ॥ निघ० ३।१३।८) । मेघो मिषतेः । तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा (निघ० ३।१३।९-१०) । हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदग्गपान्नपात्सेदु हिरण्यवर्णः (ऋ० सं० २।३।५।१०) । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् । था इति च (निघ० ३।१३।१२) । तं प्रत्नर्था पूर्वर्था विश्वथेयर्था (ऋ० सं० ५।४४।१) । प्रत्ने इव । पूर्वे इव । विश्वे इव । इमे इव । इति । अयम् एततरोऽमुष्मात् । असौ अस्ततरोऽस्मात् । अमुथा यथा असौ इति व्याख्यातम् । वत् इति सिद्धोपमा (निघ० ३।१३।११) । ब्राह्मणवत् । वृषलवत् । ब्राह्मणा इव । १ वृषला इव । इति (महा० १६ ॥ गु० ४ अथवा ५ अथवा १८) ।

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महित्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् (ऋ० सं० १।४।५।३) ॥ प्रियमेधः । प्रियाः अस्य मेधाः । यथैतेषामृषीणामेवम् । प्रस्कण्वस्य गृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः । कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः संबभूव । भृगुः भृज्यमानो न देहे । २ अङ्गारेषु अङ्गिराः । अङ्गाराः अङ्कनाः । अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युच्युः । तस्मात् अग्निः । न त्रयः इति । विखननात् वैखानसः । भरणात् भरद्वाजः । विरूपः नानारूपः । महित्रतः महाव्रतः । इति (महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा ६ अथवा १९ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

अथ लुप्तोपमानि अर्थोपमानि इत्याचक्षते । सिंहः व्याघ्रः इति पूजायाम् । २ आ काकः इति कुत्सायाम् । काकः इति शब्दानुकृतिः । तादिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यते इत्यौपमन्यवः । काकः अपकालयितव्या भवति । तित्तिरिः तरणात् । तिलमात्रचित्रः इति वा । कपिञ्जलः कपिरिव

१ 'हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं' ई. २ 'प्रत्ने इव' ० इमे इव । इति' ई. ३ 'इति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा' ओ. ४ 'आह्वानं इ. ५ 'भृगुर्भृज्यमानो न देहे । अर्चिषि०' संबभूव' इ. ६ अङ्कना अश्वनाः' ओ. ७ 'इति वा' इ. ८ भरणात् भरद्वाजः' ई.

जीर्णः । कपिरिव जवते । ईषत्पिङ्गलो वा । कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा ।
 श्वा शुयायी । श्वतेर्वा । स्यादतिकर्मणः । श्वसितेर्वा । सिंहः सहनात् ।
 हिंसेर्वा विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः । सहाय हन्तीति वा । व्याघ्रः व्या-
 घ्राणात् । व्यादाय हन्तीति वा (महा० १८ ॥ गु० १ अथवा २०) ।

अर्चतिकर्माणः उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् (३११४) । मेधा-
 विनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः (३११५) । मेधावी कस्मात् । मेधया तद्वान्
 भवति । मेधा मतौ धीयते । स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश (३११६) ।
 यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश (३११७) । यज्ञः (१) कस्मात् । प्रख्यात यज-
 तिकर्मैति नैरुक्ताः । याच्यो भवतीति वा । यजुरुच्यो भवतीति वा । बहुकृष्णा-
 जिनः इत्यौपमन्यवः । यजूंष्येनं नयन्तीति वा । ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ (३१
 १८) । ऋत्विक् कस्मात् । ईरणः । ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः । ऋतुयार्जी
 भवतीति वा । याच्ञाकर्माणः उत्तरे धातवः सप्तदश (३११९) । दानकर्माणः
 उत्तरे धातवो दश (३१२०) । अध्येषणाकर्माणः उत्तरे धातवश्चत्वारः (३१२१) ।
 स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ (३१२२) । कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश
 (३१२३) । कूपः (१) कस्मात् । कुपानं भवति । कुप्यतेर्वा । स्तेननामान्यु-
 त्तराणि चतुर्दशैव (३१२४) । स्तेनः कस्मात् । संस्त्यानम् अस्मिन् पापक-
 मिति नैरुक्ताः । निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् (३१२५) । दूरनामा-
 न्युत्तराणि पञ्च (३१२६) । दूरं कस्मात् । द्रुतं भवति । दुरयं वा । पुराण-
 नामान्युत्तराणि षट् (३१२७) । पुराणं कस्मात् । पुरा नवं भवति । नवनामा-
 न्युत्तराणि षष्ठेवं (३१२८) । नवं (१) कस्मात् । आनीतं भवति (महा० १९ ॥
 गु० २ अथवा २१) ।

द्विशः उत्तराणि नामानि (३१२९) । प्रपित्वे (१) अभीके (२)
 इत्यासन्नस्य । प्रपित्वं श्राप्ते । अभीके अभ्यक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा
 गेहि (ऋ० सं० ८।४।३) । अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं०

१ 'जवत् इति वा' इ. २ 'स्यात्' ई. ३ 'हिंसेर्वा विपरीतस्य' ई. ४ 'स्याद्विपरीतस्य'
 ओ. ५ 'त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् । यज्ञ०' ओ. ६ 'इति नैरुक्ताः' ई. ७ 'षट् । निर्णीतं
 कस्मात् । निर्णीतं भवति । दूर०' ओ. ८ 'दुरयं' अ ९ 'पडेव' अथवा 'पलेव' अ.

१०।१३३।१) इत्यपि निगमौ भवतः । दध्रम् (३) अर्भकम् (४) इत्य-
 ल्पस्य । दध्रं दध्नोते । सुदम्भं भवति । अर्भकम् अवहृतं भवति । उपोष मे
 परां मृश मा मे दध्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० १।१२६।७) । नमो महद्भ्यो
 नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १।२७।१३) इत्यपि निगमौ भवतः । तिरः
 (५) सतः (६) इति प्राप्तस्य । तिरः तीर्णं भवति । सतः संसृतं भवति ।
 तिरश्चिदर्थ्या परि वर्तिर्यातमदाभ्या (ऋ० सं० ५।७५।७) । पात्रैव
 भिन्दन्त्सत एति रक्षसः (ऋ० सं० ७।१०४।२१) इत्यपि निगमौ
 भवतः । त्वः (७) नेमः (८) इत्यर्धस्य । त्वः अपततः । नेमः अपनीतः ।
 अर्धं हरतेर्विपरीतात् । धारयतेर्वा स्यात् । उद्धृतं भवति । ऋध्नोतेर्वा स्यात् ।
 ऋद्धतमो विभागः । पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति (ऋ० सं० १।१४७।२) ।
 नेमे देवा नेमऽसुराः (मैत्रा० सं० १।११।९) इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः
 (९) स्तृभिः (१०) इति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः । 'नेमानि
 क्षत्राणि' इति च ब्राह्मणम् । ऋक्षाः उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिस्तीर्णा-
 नीव ख्यायन्ते । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा (ऋ० सं० १।२४।१०) ।
 पश्यन्तो धामिन् स्तृभिः (ऋ० सं० ४।७।३) इत्यपि निगमौ भवतः ।
 (गु० ३ अथवा २२) । वज्रीभिः (११) उपजिह्विकाः (१२) इति सीमि-
 कानाम् । वज्रयः वमनात् । सीमिकाः स्यमनात् । उपजिह्विकाः उपजिघ्रयः ।
 यदत्थ्युपजिह्विका यद्भ्रो अतिसर्पति (ऋ० सं० ८।१०२।२१) इत्यपि
 निर्गमो भवति । ऊर्दरं (१३) कृदरं (१४) इत्यावपनस्य । ऊर्दरम्
 उदीर्णं भवति । ऊर्जे दीर्णम् इति वा । तस्मूर्दरं न पृणता यवेन (ऋ० सं०
 २।१४।११) इत्यपि निगमो भवति । तम् ऊर्दरमिव पूरयति यवेन । कृदरं
 कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनाम् (मैत्रा० सं० ३।१६।२
 तै० सं० ५।१।११।य० वा० सं० २९।१) इत्यपि निगमो भवति (महा० २०) ।

१ 'अप्राप्तस्य' इदं पाठान्तरं दुर्गवृत्तो दीयते २ 'नेमा न०' अ ३ 'वज्रीभिः' पुत्रमयुषो
 अदानम् । चदत्थ्यु० ओ. ४ निगमौ भवतः' ओ. ५ 'तमूर्दरं समिद्धो अञ्जन् इत्यपि निगमो
 भवतः' इ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'पूरयत' इ. ८ 'कृदरं कृतदरं भवति' ई.

रम्भः (१५) पिनाकम् (१६) इति दण्डस्य । रम्भः आरभन्ते एनम् ।
 आ त्वा रम्भं न जिर्वयो ररम्भा (ऋ० सं० ८।४५।२०) इत्यपि निगमो
 भवति । आरभामहे त्वा जीर्णाः इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्टि एनेन ।
 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा (काठकसं० ९।८) इत्यपि निगमो
 भवति (गु० ४ अथवा २३) । मेनाः (१७) माः (१८) इति स्त्रीणाम् ।
 स्त्रियः स्त्यायतेः अपत्रपणकर्मणः । मेनाः मानयन्ति एनाः । माः गच्छन्ति
 एनाः । अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० सं० ५।३१।२) । मास्त्वाकृन्तन्नप-
 सोऽतन्वतेन (मैत्रा० सं० १।९।४) इत्यपि निगमौ भवतः । शेषः (१९)
 वैतसः (२०) इति पुंस्प्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मणः । वैतसः
 वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम् (ऋ० सं० १०।८५।३७) ।
 त्रिः स्म माह्वः श्रथयो वैतसेन (ऋ० सं० १०।९५।५) इत्यपि निगमौ
 भवतः । अया (२१) एना (२२) इत्युपदेशस्य । अया ते अग्रे सुमिधा
 विधेम (ऋ० सं० ४।४।१५) इति स्त्रियाः । एना वो अग्निम् (ऋ० सं०
 ७।१३।१) इति नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं सं सृजस्व (१०।८५।३७)
 इति पुंसः । सिषक्तु (२३) सचते (२४) इति सेवमानस्य । स नः सि-
 पक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १।१८।२) । स नः सेवतां यस्तुरः । सचस्वानः
 स्वस्त्यै (ऋ० सं० १।१।९) । सेवस्व नः स्वस्त्यै । स्वस्ति इत्यविनाशि-
 नाम । अस्तिः अभिपूजितः स्वतीति । भ्यसते (२५) रेजते (२६) इति
 भयवेपनयोः । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २।१२।१) ।
 रेजते अग्रे पृथिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ६।६६।९) इत्यपि निगमौ भवतः ।
 धावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः (३।३०) । तयोरेषा भवति
 (महा० २१ ॥ गु० ५ अथवा २४) ।

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कृथा जाते कवयः को वि वेद । विश्वं
 त्मनां बिभृतो यद्द नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियैव (ऋ० सं०

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'सिषक्ति' अ. ३ 'इत्यविनाशनाम' अ । ईदं पाठा-
 न्तरमपि वक्तुं दीयते. ४ 'सु अस्तीति' अ.

१।१८५।१) ॥ कतरा पूर्वा । कतरा अपरा एनयोः । कथं जाते । कवयः
 कः एने विजानाति । सर्वम् आत्मना विभृतो यत् ह एनयोः कर्म । विवर्तेते च
 एनयोः अहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इव । इति घावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे
 धाचष्टे (महा० २२ ॥ गु० ६ अथवा २५ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः) ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् (निरु० १।२०) । अथ बान्यने कार्यानि एकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तत् ऐकपदिकम् इत्याचक्षते । जहा (निघ० ४।१।१) । जघानेत्यर्थः (१) ।

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्सदीषते (ऋ० सं० ८।४५।३७) ॥ मर्याः इति मनुष्यनाम । मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते । मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिः आक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु । कोऽस्मद्भीतः पलायते । निधा (२) पाश्या भवति । यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयते । विपाशनात् (२) ।

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं श्रियमैधा ऋषयो नाधमानाः । अप ष्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुमुग्ध्य १ स्नास्त्रिधयैव बृद्धान् (ऋ० सं० १०।७३।११) ॥ वयः वेः बहुवचनम् । सुपर्णाः सुपतनाः । आदित्यरश्मयः । उपसेदुः इन्द्रं याचमानाः । अपोर्णुहि आध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टेर्वा । पूरि पूरय । देहि इति वा । मुञ्च अस्मान् पार्श्वैरिव बृद्धान् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (भैत्रा० सं० ४।१३।७) । पार्श्वं पशुमयम् अङ्गं भवति । पशुः स्पृशते । संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशते । संस्पृष्टम् अङ्गैः । अङ्गम् अङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेः गतिचलाकर्मणः । श्रोणिः चलतीव गच्छतः । दोः शिताम (३) भवति । दोः द्रवते । योनिः शिताम इति शाकपूणिः । विषितो भवति । श्यामतः यकृत्तः इति तैटीकिः । श्यामं श्यायते । यकृत् यथाकथा च कृत्यते । शितिमांसतः मेदस्तः इति गालवः । शितिः श्यते । मांसं माननं वा । मानसं वा । मनः अस्मिन् सीदतीति वा । मेदः मेद्यतेः (३) ।

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्विवः । राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर (ऋ० सं० ५।३९।१) ॥ यदिन्द्र चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म

१ 'मर्यादा मर्यैरादीयते' आ. २ 'पाशयतेवन्धनार्थस्य' केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु ३ 'पाश-समूहेन ह्व' इ. ४ 'पशु' अ ओ. ५ 'यथाकथंचित्' इ. ६ 'चित्र चायनीयं' ओ । 'चित्र चायनीयं' केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु । केषुचित् 'चित्र चायनीय'.

इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद्वातव्यम् । अद्रिषन् ।
अद्रिः आह्णालेनेन । अपि वा । अत्तेः स्यात् । ते सोमादः (ऋ० सं० १०।
९४।९) इति ह विज्ञायते । राधः इति धननाम । राधुवन्त्येनेन । तन्नस्त्वं
वित्तधन उभाभ्यां हस्ताभ्याम् आहर । उभौ समुब्धौ भवतः । दमूनाः (४) ।
दममनाः वा । दानमनाः वा । दान्तमनाः वा । अपि वा । दमः इति गृहनाम ।
तन्मनाः स्यात् । मनः मनोतेः (४) ।

जुष्टो दमूना अतिथिदुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने
अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा अर भोजनानि (ऋ० सं० ५।४।५) ॥
अतिथिः । अभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा ।
गृहोणीति वा । दुरोण इति गृहनाम । दुरवाः भवन्ति । दुस्तर्पाः । इमं नो
यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वाः अग्ने अभियुजः विहृत्य शत्रूयताम् आहर भोजनानि ।
विहृत्य अन्येषां घलानि शत्रूणां भवर्तामाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा ।
मूषः (६) । मूषिकाः इत्यर्थः । मूषिकाः पुनः सुष्णातेः । मूषोऽप्येतस्मादेव (५) ।

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न शिश्रा व्यदन्ति
साध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी (ऋ० सं० १।१०।५।८) ॥ १
संतपन्ति माम् अभितः सपत्न्यः इव इमाः पर्शवः कूपपर्शवः । मूषिकाः इव
अस्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्रानि व्यदन्तीति ।
संतपन्ति मा आध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी ।
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यौ इति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र
ब्रह्म इतिहासमिश्रम् ऋद्धिंशं गाथामिश्रं भवति । त्रितः तीर्णतमो मेधया बभूव । २
अपि वा । संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यात् । एकतो द्वितस्त्रित इति त्रैयो बभूवुः (६) ।

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः । सोमं रा-
जन्त्र ण आरूषि तारीरहोनीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ८।४।८।७) ॥

१ 'राधुवन्त्येनेन' ई. २ 'वा' ई. ३ 'मनः मनोतेः' ई. ४ 'परगृहणीति' ओ । 'गृहणीति
वा' ई. ५ 'वा । अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव बह्वपाठे, ६ 'आभर' ओ. ७ 'निहृत्य' ओ.
८ 'भवतादाहर' ओ. ९ 'सपत्नीः' इ. १० 'पुताः' इ. ११ 'पर्शवः' ई. १२ 'इवान्नामिश्राणि' इ.
१३ 'च भवति' इ. १४ 'त्रयो भ्रातरो' इ.

ईषणेन वा । एषणेन वा । ऋषणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्य-
स्येव धनस्य । प्रवर्धय च नः आर्यूषि सोम राजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि ।
वासराणि वेसराणि । विवासनानि । गमनानीति वा । कुरुतन (८) इति ।
अनर्थकाः उपजनाः भवन्ति । कर्तन हन्तन यातन इति । जठरम् (९) उदरं
भवति । जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा (७) ।

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आसि-
ञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् (ऋ० सं० ३।४७।
१) ॥ मरुत्वान् इन्द्र । मरुद्भिः तद्वान् । वृषभो वर्षिता अपाम् । रणाय
रमणीयाय संग्रामाय । पिब सोमम् । अनुष्वधम् अन्वन्नम् । मदाय मद-
नीयाय जैत्राय । आसिञ्चस्व जठरे मधुनः ऊर्मिम् । मधु सोमम् इत्यौपमिकम् ।
माद्यतेः । इदमपीतरत् मधु एतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वपि अहःसु सुतानाम्
(८ ॥ गु० इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

तितउ (१०) परिपवनं भवति । ततवत् वा । तुन्नवत् वा । तिलमात्रतुन्नम्
इति वा (महा० ९ ॥ गु० १ अथवा ९) ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा
सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि (ऋ० सं० १०
७।१२) ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेः । दुर्धवाो भवति ।
कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत
प्रज्ञानम् । धीराः प्रज्ञानवन्तः ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजानते ।
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । भद्रं भगेन व्याख्यातम् (निरु० ३।१६) ।
भजनीयम् । भूतानाम् अभिद्रवणीयम् । भवत् रमयतीति वा । भाजनवद्वा ।
लक्ष्मीः लाभाद्वा । लक्षणाद्वा । लप्स्यनाद्वा । लञ्छनाद्वा । लषतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-
कर्मणः । लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे (११)
इत्युपरिष्ठात् (निरु० ६।१७) व्याख्यास्यामः (महा० १० ॥ गु० २
अथवा १०) ।

१ 'विवासनानीति वा' इ. २ 'मरुद्भिः तद्वान्' इ. ३ 'प्रज्ञानम्' इदं पाठान्तरमिति दुर्गेण दीयते. ४ 'वाचीति' ५ 'आलक्षणाद्वा' इ. ६ 'लञ्छनाद्वा' अ.

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वित्तं सं जभार । यदे-
दयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै (ऋ० सं० १।११५।
४) ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां वित्तं संहि-
यते । यदासौ अयुक्त हरणान् आदित्यरश्मीन् । हरितः अश्वान् इति वा ।
अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै । वैसरम् अहर अवयुवती सर्वस्मात् । अपि वा ।
उपमार्थे स्यात् । रात्रीव वासस्तनुते इति । तथापि निगमो भवति । पुनः
समव्यद्वित्तं वयन्ती (ऋ० सं० २।३८।४) । समनात्सीत् (महा० ११ ॥
गु० ३ अथवा ११) ।

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा
(ऋ० सं० १।६।७) ॥ इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानः अविभ्युषा गणेन ।
मन्दू (१३) मदिष्णू युवां स्थः । अपि वा । मन्दुना तेन इति स्यात् ।
समानवर्चसा इत्येतेन व्याख्यातम् (महा० १२ ॥ गु० ४ अथवा १२) ।

ईर्मान्ताः सिलिकमध्यमाः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० १।१६३।
१०) । ईर्मान्ताः समीरिन्तान्ताः । पृथ्वन्ताः वा । सिलिकमध्यमाः संसृत-
मध्यमाः । शीर्षमध्यमाः वा । अपि वा । शिरः आदित्यो भवति । यत् अनुशेते
सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरत् शिरः एतस्मादेव । समा-
श्रितानि एतत् इन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः
श्वतेर्गतिकर्मणः । दिव्याः दिविजाः । अत्याः अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो
यतन्ते । हंसाः हन्ते । घ्नन्ति अध्वानम् । श्रेणिशः इति । 'श्रेणिः श्रयतेः ।
समाश्रिताः भवन्ति । यदा अक्षिषुः । यदा आपन् । दिव्यम् अज्मम् अजनिम्
आजिम् । अश्वाः । अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्चो निस्तष्ट इति ।
सूरादश्च वसवो निरतष्ट (ऋ० सं० १।१६३।२) इत्यपि निगमो भवति
(महा० १३ ॥ गु० ५ अथवा १३) ।

१ 'अयुक्त' ओ. २ 'रसहरणान् रश्मीन्' इ. ३ 'वासरम्' सायणः. ४ 'समीरितान्ताः
सुसमीरितान्ताः' ओ. ५ 'श्रेणिः ० भवन्ति' ई. ६ 'श्रेणिः' अ. ६ 'आजि' ई.

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्ते अग्रे प्रमृषे निव-
र्तनं यद्वरे सन्निहाभवः (ऋ० सं० ३।९।२) ॥ कायमानः (१५) चाय-
मानः । कामयमानः इति वा । वनानि । त्वं यत् मातृः अपः अगमः उप-
शाम्यन् । न तत्ते अग्रे प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन् इह भवसि जायमानः ।
लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः (ऋ० सं० ३।५३।२३) । लुब्धस् ऋषि
नयन्ति पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं० ८।१०२।११) ।
पावकदीप्तिम् । अनुशायिनम् इति वा । आशिनम् इति वा (महा० १४ ॥
गु० ६ अथवा १४) ।

कनीनकेषु विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते
(ऋ० सं० ४।३२।२३) ॥ कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति । क्वेयं
नेतव्येति वा । कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि
सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्वयोर्दारुपादोः । दारु दृणातेर्वा ।
द्रूणातेर्वा । तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठा-
नेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्रोरैश्वर्योः संस्तवः । इदं च मेऽदा-
दिदं च मेऽदादित्यृषिःप्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा अधि तुर्वानि (ऋ० सं०
८।१९।३७) । सुवास्तुः नदी । तुर्व (२०) तीर्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति ।
कुविभ्रंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं० ७।५८।५) । पुनर्नो नर्मन्ते मरुतः ।
नसन्तं (२२) इत्युपरिष्ठात् (निरु० ७।१७) व्याख्यास्याम । ये ते मदा
आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ९।७५
५) । ये ते मदाः आहननवन्तः वर्चनवन्तः तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम्
(महा० १५ ॥ गु० ७ अथवा १५) ।

उपो अदर्शि शुन्ध्यवो न वक्षो नोधा इवाचिरकृत प्रियाणि ।
अन्नसन्न संसृतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् (ऋ० सं०
१।१२४।४) ॥ उपादर्शि शन्ध्यवः । शुन्ध्युः आदित्यो भवति । शोधनात् ।

१ 'वा । कमनेनानीयते इति वा' ओ । दुर्गवृत्तौ प्रक्षितम्, २ 'सप्तम्येकवचनानीति' ओ, ३
'वृद्धयोः' अ, ४ 'एतस्मादेव' इ, ५ 'बभ्रूवोरैश्वर्योः' अथवा 'बभ्रोरैश्वर्योः' अथवा 'बभ्रूरश्मयोः'
अ, ६ 'नवन्ते' अ, ७ 'नसत' अ, ८ 'वश्चनवन्तः' अ.

तस्यैव वक्षः भासः । अध्यूढम् । इदमपीतरत् वक्षः एतस्मादेव । अध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्यवः उच्यन्ते । शोधनादेव । नोधाः ऋषिर्भवति । नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुते एवमुषां रूपाण्याविष्कुरुते । अन्नसद् । अन्नं अन्नं भवति । अन्नसादिनी इति वा । अन्नसानिनी इति वा । संसृतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात् पुनरागामिनीनाम् । ते वाशीमन्त इष्मिणः (ऋ० सं० १।८।७।६) । ईषणिनः इति वा । एषणिनः इति वा । आर्षणिनः इति वा । वाशी (निघ० १।११।११) इति वाङ्नाम । वाश्यते इति सत्याः । शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३।५३।३) । अभिवहनस्तुतिम् । अभि- १ षवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्या (२७) इत्युपरिष्ठात् (निरु० १।१।२५) व्याख्यास्यामः (महा० १६ ॥ गु० ८ अथवा १६ चतुर्थ्याययय द्वितीयः पादः) ।

सुविते (२८) सु इते । सूते । सुगते । प्रजायाम् इति वा । सुविते मा धाः (मैत्रा० सं० १।२।७) इत्यपि निगमो भवति । दयतिः (२९) अनेककर्मा । १ नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (मैत्रा० सं० ४।१३।७) इत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वसु (ऋ० सं० १।८।४।७) इति दानकर्मा वा विभाग-कर्मा वा । दुर्वर्तुर्भाभो दयते वनानि (ऋ० सं० ६।६।५) इति दहति-कर्मा । दुर्वर्तुः दुर्वारः । विद्वद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० सं० ३।३।४।१) इति हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वना सजोषसा पिवत्तमश्विना २ तान् । अयं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् । दयमान इति । नूचित् (३०) इति निपातः पुराणनवयोः । नू च (३१) इति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ६।३०।३) । अद्य

१ 'भासा' अ. २ 'अध्यूढः' अथवा 'अध्यूढः' अ । 'अध्यूढं' सायणभाष्ये. ३ 'अध्यूढं' अ । 'अध्यूढं' सायणभाष्ये. ४ 'एवमुषां' एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ५ 'अन्नसानिनी' ओ. ६ 'स्वपतो बोधयन्ती' आ. ७ 'पुनरेयुषीणाम्' अ. ८ 'स्तुतिः' इ. ९ 'अधिषवण' ओ. १० 'इमे वन्दनाय' ई. ११ 'अहं' अ.

च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ० सं० १।९६।७) । अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिः (निघ० २।१०।८) इति धननाम । रातेर्दानकर्मणः (महा० १७ ॥ गु० ८ अथवा १७) ।

विधाम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने (ऋ० सं० ५।३९।२) । विधाम
 ५ तस्य ते वयम् अकुपरणस्य दानस्य । आदित्योऽपि अकूपारः उच्यते । अकूपारो भवति । दूरपारः । समुद्रोऽपि अकूपारः उच्यते । अकूपारो भवति । महापारः । कच्छपोऽपि अकूपार उच्यते । अकूपारः न कूपम् ऋच्छति इति । कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा । कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः । खच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छः एतस्मादेव । कम् उदकम् । तेन छाद्यते ।
 १० शिशिते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ० सं० ५।२।९) । निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय । रक्षः रक्षितव्यम् अस्मात् । रहसि क्षणोति इति वा । रात्रौ नक्षते इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (ऋ० सं० १०।३।७) । सुतुकनः सुतुकनैः इति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिः इति वा । सुप्रायणा अस्मि-
 १५ १८) । न्यज्ञे विश्रयन्ताम् (प्रेषः ६) । सुप्रगमनाः (महा० १८ ॥ गु० २ अथवा १८) ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे (ऋ० सं० १।८९।१) । देवाः नो यथा सदा वर्धनाय स्युः अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च अहनि अहनि । च्यवनः (३८) ऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानम् इत्यप्यस्य निगमा भवन्ति । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं
 २० पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः (ऋ० सं० १०।३९।४) । युवां च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा । रजः (३९) रजतेः । ज्योतिः रजः उच्यते । उदकं रजः उच्यते । लोकाः रजांसि उच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते । हरः (४०) हरतेः ।

१ 'रयिः इति धननाम । रातेर्दानकर्मणः' ई. २ 'अकुपरणस्य' अ. । केषुचिन्महाराष्ट्र-पुस्तकेषु 'अकुपर्णस्य' । ३ 'अकूपारो भवति' ई. ४ 'दूरपारः' ई. ५ 'अकूपारः' ई. ६ "भाष्येऽपि 'स्युः' इत्येव पाठः । 'असन्' इत्येव प्रमादपाठः" ई. ७ 'च्यवनं' ई. ८ 'पुराणं' ई. ९ 'उच्येते । रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्वय इत्यपि निगमो भवति । हरः' ओ.

ज्योतिः हरः उच्यते । उदकं हरः उच्यते । लोकाः हरांसि उच्यन्ते । जुहुरे वि-
चितयन्तः (ऋ० सं० ५।१९।२) । जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्तः (४२)
इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्तः (ऋ० सं० ६।१।४) इति
पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोळाशम् (ऋ० सं० ३।४।१३) । इति खादति-
कर्मा । वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः (ऋ० सं० १।१५३।४) । अश्रीतं
पिबतं पयसः उस्त्रियायाः । उस्त्रिया इति गोनाम । उत्त्राविण्योऽस्यां भोगाः ।
त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासौ वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ॥
गोभिः कुर्वाणाः अस्तोषत (गु० ३ अथवा १९) । आ तू षिञ्च हरिर्भी-
द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० १०।१०१।१०) ।
आसिञ्च हरिं द्रोः उपस्थे । दुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपतिरो
हरिः एतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिः अश्ममयीभिः
इति वा । वाग्भिः इति वा । स शर्धदयो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा
अपि गुर्कृतं नः (ऋ० सं० ७।२१।५) । स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोः ।
विषमस्य । मा शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथते । अपिगुर्कृतं नः ।
सत्यं वा यज्ञं वा (महा० १९ ॥ गु० ४ अथवा २०) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्द्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् (ऋ० सं० १०।
१०।१०) । आगमिष्यन्ति तानि उत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्ति
अजामिकर्माणि । जामि अतिरेकनाम । बालिशस्य वा । असमानजातीयस्य वा ।
उपजनः । उपधेहि वृषभाय बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् इति
व्याख्यातम् (महा० २० ॥ गु० ५ अथवा २१) ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्बो १ योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् (ऋ० सं० १ ।

१ 'द्वौ' अ. २ 'उच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि
निगमो भवति' । जुहु० ओ. ३ 'पुरोडाशं' अथवा 'पुरोलाशं' अ. ४ 'उत्त्राविण्यो' ओ. ५
'भोगाः । उच्चेति च । त्वा०' ओ. ६ 'त्वामिन्द्र वसूयवः' ई. ७ 'अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथतेः'
ई. ६ 'मिःउपजनः' ई.

- १६४।३३) ॥ द्यौर्मै पिता (४७) । पाता वा । पालयिता वा । जनयिता ।
नाभिः अत्र । बन्धुर्मे माता पृथिवी महती इयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः
संनहनात् । नाभ्या संनद्धा गर्भा जायन्ते इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातीन् सना-
भयः इत्याचक्षते । सबन्धवः इति च । ज्ञातिः संज्ञानात् । उ॒त्त॒न॒योश्च॒भ्यो १-
५ योर्नि॒रन्तः । उ॒त्तानः उ॒त्ततानः ऊ॒र्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः (४८) सुखंयुः । अथा नः शं योररूपो दधात
(ऋ० सं० १०।१५।४) । रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः ।
शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् । अथापि शंयुः बार्हस्पत्यः उच्यते ।
तच्छंयोरावृणीमहे गा॒तुं य॒ज्ञाय॑ गा॒तुं य॒ज्ञप॑तये (मैत्रा० सं० ४।१३।१०)
१० इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये (महा० २१ ॥ गु० ६
अथवा २२ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

अदितिः (४९) अदीना । देवमाता (महा० २२ ॥ गु० १ अथवा २३) ।

- अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा
अदितिः पश्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् (ऋ० सं० १।८९
१५ १०) ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनानि^४ अदीनानि इति वा । यमेरिरे
भृगवः (ऋ० सं० १।१४३।४) । एरिरे (५०) इति ईतिः उपसृष्टोऽभ्यस्तः
(महा० २३ ॥ गु० २ अथवा २४) ।

- उ॒त स्मै॑नं व॒स्त्रम॑थि॒ न ता॒युमनु॑ क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । नी॒चा-
य॑मानं जसुरि॒ न श्ये॑नं श्र॒वश्चाच्छा॑ पशुम॒र्चं यू॒थम् (ऋ० सं० ४।३८।५) ॥
२० अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमथिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुः इति स्तेननाम ।
संस्त्यानाम् अस्मिन् पापकम् इति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति
क्षितयः संग्रामेषु । भरः इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा । नीचाय-
मानं नीचैः अयमानम् । नीचैः निचितं भवति । उच्चैः उच्चितं भवति । जस्त-
मिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमर्चं यूथम् ।

१ 'बन्धुः' ०० 'संज्ञानात्' ई. २ 'उत्तानः उत्ततानः ऊर्ध्वतानः' ई. ३ 'सुखयुः' ओ ।
'सुखंयुः' अथवा 'सुखयुः' ई. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'एतानि' ई. ६ 'वस्त्रमथिनं' ई.

श्रवश्च अपि पशुमन्त्रं यूथम् । प्रशंसां च यूथं च । धनं च यूथं च इति वा ।
यूथं यैतेः । समायुतं भवति । इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० १० ।
४५।१) । गृणार्ति । मन्दी (५३) मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमन्दिने पितु-
मदर्चतां वचः (ऋ० सं० १।१०।११) । प्रार्चत मन्दिने पितुमत् वचः ।
गौः (५४) व्याख्यातः (महा० २४ ॥ गु० ३ अथवा २५) ।

अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे
(ऋ० सं० १।८४।१५) ॥ अत्र ह गोः सममंसत आदित्यरश्मयः स्वं नाम
अपीच्यम् अपगतम् । अपचितम् । अपिहितम् । अन्तर्हितं वा । अमुत्र चन्द्र-
मसो गृहे । गातुः (५५) व्याख्यातः (निरु० ४।२१) । दंसयः (५६)
कर्माणि । दंसयन्ति एनानि । कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः (ऋ० सं० १० ।
१३।८।१) । इत्यपि निगमो भवति । स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिः (ऋ०
सं० १।९४।२) । स तुताव नैनम् अंहतिः अश्रोति । अंहतिश्च अंहश्च अंहश्च हन्तेः
निरुद्धोपधाद्विपरीतात् । बृहस्पते चर्यस इत्पियारुम् (ऋ० सं० १।१९०।५) ।
बृहस्पते यत् चातयसि देवपीयुम् । पीयति हिंसाकर्म । वियुते (५९) द्यावा-
पृथिव्यौ । वियवनात् । समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३।५४।७) ।
समानं समानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । (निरु० ३।१९) ।
अन्तः अततेः । ऋधक् (६०) इति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथापि
ऋधोत्यर्थे दृश्यते । ऋधगुया ऋधगुताशमिष्ठाः (कपि० सं० ३।१०) ।
ऋधुवन् अयाक्षीः ऋधुवन् अशमिष्ठाः इति च । अस्याः (६१) इति च
अस्य (६२) इति च उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तम् अन्वादेशे । तीव्रार्थतरम्
उदात्तम् । अल्पीयोऽर्थतरम् अनुदात्तम् (गु० ४ अथवा २६) । अस्या ऊ
पु ण उयं सातये भुवोऽहेलमानो ररिवाँ अर्जोश्च (ऋ० सं० १।१३।८।४) ।

१ 'अभि' इ. २ 'धनं च यूथं च इति वा' इ. ३ 'सममन्वन्त' इ. ४ 'सत्' अ । 'स्वं'
अथवा 'सत्' इ. ५ 'अपचितम् । अपगतम्' अ. ६ 'अपिहितं' इ. ७ 'व्याख्यातः । गातुं
रुण्वक्षुपसो जनायेत्यपि निगमो भवति' ओ. ८ 'दंसयन्ते' अ. । 'दंसयन्ति' इ. ९ 'तानि' इ.
१० 'इत्यपि० भवति' इ. ११ 'निरुद्धोपधात्' अ. १२ 'पीयतिः' अ । 'पीयति हिंसाकर्म' इ. १३
'समानं०० अन्तरे' इ. १४ 'अनुप्रवचनं' सायणः १५ 'अहेलमानः' अ. १६ 'अजाभ्य
श्रवस्यतामजाभ्य' ओ.

अस्यै नः सातये उपभव अहेळमानः अक्रध्यन् ररिवान् । रतिः अभ्यस्तः ।
 अजाश्व इति पूषणमाह अजाश्व । अजाः अजनाः । अथानुदात्तम् । दीर्घायु-
 रस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् (ऋ० सं० १०।८५।३९) । दीर्घायुः
 अस्याः यः पतिः जीवतु स शरदः शतम् । शरत् शृता अस्याम् ओषधयो
 ५ भवन्ति । शीर्णाः आपः इति वा । अस्यै इति अस्याः ईत्येतेन व्याख्यातम्
 (महा० २५ ॥ गु० ५ अथवा २७) ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।
 तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रम् (ऋ० सं० १।
 १६४।१) ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य पालयितुः । होतुः
 १० व्हातव्यस्य । तस्य भ्राता मध्यमोऽस्ति अशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः ।
 हरते भागम् । भर्तव्यः भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य अयमग्निः ।
 तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विशपतिम् । सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रम् ।
 सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सप्ता संख्या । सप्त आदित्यरश्मय इति वदन्ति
 (महा० २६ ॥ गु० ६ अथवा २८) ।

१५ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभिं
 चक्रमजरमनर्वं यत्रेया विश्वा भुवनार्थिं तस्थुः (ऋ० सं० १।१६४।२) ॥
 सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम् एकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा । चरतेर्वा ।
 कामतेर्वा । एकः अश्वः वहति सप्तनामा आदित्यः । सप्त अस्यै रश्मयो रसा-
 नभिसंनामयन्ति । सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरत् नाम
 २० एतस्मादेव । अभिसंनामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभिं चक्रम् ।
 त्र्युतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः सर्वसन्तेऽस्मिन् भूतानि ।
 ग्रीष्मः ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । वर्षाः वर्षति आसु पर्जन्यः । हेमन्तः हिमवान् ।
 हिमं पुनः हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरम् अजरणधर्माणम् । अनर्वम् अप्रत्युतम्

१ 'रतिः अभ्यस्तः' । अजाश्व इति । पूषणमाह अजाश्व' ई. २ 'जीवातु' इ. ३ 'अस्या
 अस्येत्येतेन' अ. ४ 'अनेन' इ. ५ 'भरतेर्हरतिकर्मणः' ई. ६ 'तत्रापश्यं विशपतिं सर्वस्य पालयि-
 तारम् । सप्त' ई. ७ 'मन्यन्ते' इ. ८ 'चक्रं कामतेर्वा' ई. ९ 'चक्रम् । चक्रं चकतेर्वा । चरतेर्वा ।
 कामतेर्वा । त्र्युतुः' इ. १० 'संवसन्ति' इ. ११ 'अजरणधर्माणः' क । 'अजरणधर्मि' इ.

अन्यास्मिन् । यत्र इमानि सर्वाणि भूतानि अभिसंतिष्ठन्ते । तं संवत्सरं सर्व-
मात्राभिः स्तौति । पञ्चारे चक्रे परि वर्तमाने (ऋ० सं० १।१६४।१३) ।
इति पञ्चर्तुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरसमा-
सेन । पल्लर आहुरर्पितम् (ऋ० सं० १।१६४।१२) । इति षष्ठ्यर्तुतया । अराः
प्रत्यृताः नाभौ । षट् पुनः सहेतः । द्वादशारं न हि तज्जराय (ऋ० सं०
१।१६४।११) द्वादश प्रधर्यश्चक्रमेकम् (ऋ० सं० १।१६४।४८) इति
मासानाम् । मासाः मानात् । प्रधिः प्रहितः भवति । तस्मिन्त्साकं विंशता
न शुक्लवर्गोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास (ऋ० सं० १।१६४।४८) । षष्टिश्च
ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् । समासेन ।
सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः (ऋ० सं० १।१६४।११) । सप्त च वै शतानि
विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् (ऐत. आर. ३।२।१) । विभा-
गेन विभागेन (महा० २७ ॥ गु० ७ अथवा २९ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः
पादः) ।

इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः ।

१ 'पञ्चर्तुतायाः' अ. । उत्तमप्रवृत्तिः पुस्तके च. २ 'शिशिरयोः समासेन' ओ. ३ 'पट्टतु'
अथवा 'पल्लतुतायाः' अ.

पञ्चमोऽध्यायः ।

हरिःॐ । सस्त्रिमविन्दचरणे नदीनाम् (ऋ० सं० १०।१३९।६) ।
 संस्त्रातं मेघम् । वहिष्ठो वां हवीनां स्तोमो दूतो हुवन्नरा (ऋ० सं० ८ ।
 २६।१६) । वोळ्हृतमः व्हानानां स्तोमः दूतः हुवत् नरौ । नराः मनुष्याः । नृत्य-
 न्ति कर्मसु । दूतः (निघ० ४।२।३) जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा । वाव-
 ५ शानः (४) वष्टेर्वा । वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसुररूपीर्वावशानः (ऋ० सं० १०।
 ५।५) इत्यपि निगमो भवति । वार्यं (५) वृणोतेः । अथापि वरतमम् ।
 तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् (ऋ० सं० ८।२५।१३) । तत् वार्यं
 वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यम् । गोपायितारो यूयं स्थ । युष्मभ्यम् इति वा ।
 अन्धः (६) इति अन्ननाम । आध्यानीयं भवति । आमन्त्रेभिः सिञ्चता मघ-
 १० मन्धः (ऋ० सं० २।१४।१) । आसिञ्चत अमन्त्रैः मर्दनीयम् अन्धः । अ-
 मन्त्रं पात्रम् । अमा अस्मिन् अदन्ति । अमा पुनः अनिमित्तं भवति पात्रं पानात् ।
 तमोऽपि अन्धः उच्यते । न अस्मिन् ध्यानं भवति । न दर्शनम् । अन्धन्तमः
 इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरः अन्धः एतस्मादेव । पश्यदक्षणाच्च वि चैतदन्धः
 (ऋ० सं० १।१६।४।१६) । इत्यपि निगमो भवति (१) ।

१५ असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती (ऋ० सं० ६।७०।२) । असञ्च्यमाने
 इति वा । अव्युदस्यन्त्यौ इति वा । बहुधारे । उदकवत्यौ । वनुष्यन्तिः (८)
 हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० ८।
 ४०।७) इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम
 पृतनासु दूह्यः (ऋ० सं० ७।८२।१) । दीर्घप्रततयज्ञम् अभिजिघांसति

१ 'वोळ्हृतमः' अथवा 'वोल्हृतमः' अ. २ 'वारयतेर्वा' । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि
 निगमो भवति' ओ. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'वर्षिष्ठं' ई. ५ 'गोपितारो' अ. ६ 'मघम्'
 अ. ७ 'अयमपी० एतस्मादेव' ई. ८ 'असञ्च्य० दस्यन्तौ इति वा' इदं दुर्गस्वीकृतपाठे प्रथम-
 खण्डस्यान्ते वर्तते,

यो वयं तं जयेम पृतनासु । दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पाता अपेयानाम् ।
पापत्यमानः अवाडेव पततीति वा । पापत्यतेर्वा स्यात् । तरुष्यतिः (९)
अपि एवंकर्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ७।४।८।२) । इत्यपि
निगमो भवति । भन्दना (१०) भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुषिणो भन्दते
धामाभिः कृविः (ऋ० सं० ३।३।४) इत्यपि निगमो भवति । स भन्दना
उदियति गृजावतीः (ऋ० सं० ९।८।६।४१) इति च । अन्येन मदाहनो
याहि तूयम् (ऋ० सं० १०।१०।८) । अन्येन मत् अहनः गच्छ क्षिप्रम् ।
आहंसि इव भाषमाणा इति असम्भ्यभाषणात् आहनाः इव भवति । एतस्मात्
आहनः स्यात् । ऋषिः नदः भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः
कामः आगन् (ऋ० सं० १।१७।९।४) । नदनस्य मा रुधतः कामः आग-
मत् । संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इति ऋषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते (२) ।

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अक्षाः
(ऋ० सं० १०।८।९।६) । अश्रोतेः इत्येक । अनुपे गोमान् गोभिरक्षाः
सोमो दुग्धाभिरक्षाः (ऋ० सं० ९।१०।७।९) । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च-
मत्साः (ऋ० सं० १०।२।८।४) । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर
इत्येके । अनुपे गोमान् गोभिः यदा क्षियति अथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति ।
सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः । श्वात्रम् (१४) इति क्षिप्रनाम । आशु
अतनं भवति । स पतत्रित्वरंस्था जगद्यच्छ्वात्रमभिरकरोज्जातवेदाः (ऋ०
सं० १०।८।८।४) । स पतत्रि च ईत्वरं स्थावरं जंगमं च यत् तत् क्षिप्रम्
अग्निः अकरोत् जातवेदाः । ऊतिः (१५) अवनात् । आ त्वा रथं यथोतये
(ऋ० सं० ८।६।८।१) । इत्यपि निगमो भवति । हासमाने (१६) इत्युप-
रिष्ठात् (निरु० ९।३९) व्याख्यास्यामः (गु० ३) । वज्रकः पुड्भिरुप-

१ 'दूढ्यः दुर्धियः पापधियः' इ. २ 'पापत्यमानः' अ. ३ 'पापत्यतेर्वा स्यात्' ई. ४
'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'आहनः' इ. ६ 'याहि' इ. ७ 'असम्भ्यं भाषमाणा' इ. ८ 'असम्भ्य-
भाषणात्' ई. ९ 'आहनस्यात्' इ. १० 'आगमत्' ई. ११ 'यन्ते । सोमो अक्षाः' इ. १२
'लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः' ई. १३ 'इत्वरं च' इ. १४ 'स्थावरं च' इ. १५ 'आत्मसात्
अकरोत्' इ. १६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई.

सर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० १०।९९।१२) । पानैः इति वा । स्पाशनैः इति वा । ससं न पक्ष्मविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० १०।७९।३) । स्वपनम् एतत् माध्यमिकं ज्योतिः अनित्यदर्शनम् । तदिव अविदत् जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वध्या च शंसुः (ऋ० सं० ३।१७।५) । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च । शंसुः सुखभूः । सृगं न त्रा सृगयन्ते (ऋ० सं० ८।२।६) । सृगमिव व्रात्याः प्रेषाः (महा० ३) ।

वराहः (२१) भेषो भवति । वराहारः । वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १।६१।७) इत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो वराहः एतस्मादेवं । वृहति मूलानि । वरं वरं मूलं वृहतीति वा । १० वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ८।७७।१०) इत्यपि निगमो भवति । अङ्गि-रसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषाभिर्वराहैः (ऋ० सं० १०।६७।७) । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन्तिरप्यचक्रानयोदंष्ट्रान्वि धारवतो वराहून् (ऋ० सं० १।८८।५) (गु० ४) । स्वसराणि (२२) अहानि भवन्ति । स्वयंसारीणि । अपि वा स्वर आदित्यो भवन्ति । स एनानि सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १।३।८) इत्यपि निगमो भवति । शर्याः (२३) अङ्गल्यो भवन्ति सृजन्ति कर्माणि । शर्याः इषवः । शरमय्यः । शरः शृणातेः । शर्याभिर्नभरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ९।११०।५) इत्यपि निगमो भवति । अर्कः (२४) देवो भवति । यत् एनम् अर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति । यत् अनेन अर्चन्ति । अर्कम् अन्नं भवति । अर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति । स वृतः कटुकिम्बा (महा० ४॥ गु० ५) ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्तत्वा शतक्रतु

१ 'वा । स्पाशनैः इति वा' ओ. २ 'स्वपनम्' अ. ३ 'एतत्' ई. ४ 'मध्यं' अ. ५ 'जाज्वल्यमानं' ई. ६ 'वराहो ब्राह्मणम्' इदं दुर्गस्वीकृतपाठे तृतीयखण्डस्यान्ते वर्तते. ७ 'भेषः । वराहारो भवति' इ. ८ 'वराहारः । विध्यद्वराहं' ओ. ९ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १० 'एतस्मादेव । वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणं' ओ. ११ 'वृहति' अ. १२ 'वरं' क. १३ 'भवन्ति' ई. १४ 'भवति' ई. १५ 'एतानि' क. १६ 'शर्यां कर्माणि' ई. १७ 'भवन्ति । शर्याः इषवः' ओ. १८ 'भवति' ई.

उद्वंशमिव येमिरे (ऋ० सं १।१०।१) ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः । प्रार्चन्ति
 ते^१ अर्कम् अर्किणः । ब्राह्मणाः त्वा शतक्रतो उद्येमिरे वंशम् इव । वंशः वन-
 शयो भवति । वननात् श्रूयते इति वा । पविः (२५) रथनेमिः भवति ।
 यत् विपुनाति भूमिम् । उ॒त्त प॒न्था र॒थाना॒मर्द्धिं भि॒न्द॒न्त्यो॒जसा (ऋ० सं०
 ५।५२।९) । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः (मै० सं० १।१०।१४) इत्यपि
 निगमौ भवतः । वक्षः (२६) व्याख्यातम् (निरु० ४।१६) । धन्व (२७)
 अन्तरिक्षम् । धन्वन्ति अस्मात् आपः । ति॒रो ध॒न्वाति॒रोच॑ते (ऋ० सं०
 १०।१८७।२) इत्यपि निगमो भवति । सिनम् (२८) अन्नं भवति ।
 सिनाति भूतानि । येन॑ स्म॒ सिनं॑ भर॒थः स॒र्षिभ्यः (ऋ० सं० ३।६२।१)
 इत्यपि निगमो भवति । इत्या (२९) अमुधा (निरु० ३।१६) इत्येतेन
 व्याख्यातम् । सचा (३०) सहेत्यर्थः । वसु॑भिः स॒चाभु॒वा (ऋ० सं०
 ८।३५।१) वसुभिः सहसुवौ । चित् (३१) इति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तात्
 (निरु० १।४) एव व्याख्यातः । अथापि पशुनाम इह भवति उदात्तः । चिदासि
 मनासि (मैत्रा० सं० १।२।४) । चित्ताः त्वयि भोगाः । चेतयसे इति वा ।
 आ (३२) इति आकार उपसर्गः पुरस्तात् (निरु० १।३) एव व्याख्यातः ।
 अथापि अव्यर्थे दृश्यते । अ॒भ्र आँ अ॒पः (ऋ० सं० ५।४८।१) । अ॒भ्रे आ
 अ॒पः । अपोऽभ्रेऽधीति । द्यु॒मं (३३) द्योतते । यशो वा । अन्नं वा ।
 अ॒से द्यु॒म्नम॒धि र॒त्नं च धेहि (ऋ० सं० ७।२५।३) । अस्मासु द्युमं च
 रत्नं च धेहि म॒हा० ५ ॥ गु० ६ इति पञ्चमाध्यायस्य ध्रुवमः पादः) ।

पवित्रं (३४) पुनाते । मन्त्रः पवित्रम् उच्यते । येन॑ दे॒याः पवि- २
 त्रेणात्मानं पुनते सदा । इत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रम् उच्यन्ते ।
 गर्भास्तिपूतः (मैत्रा० सं० १।३।४ ॥ ऋ० सं० ९।८६।३४) इत्यपि निगमो

१ 'प्र' ई. २ 'ते' ई. ३ 'इत्यपि निगमौ भवतः' ई. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई.
 ५ 'व्याख्यातः' ई. ६ 'इत्यर्थः' ई. ७ अथापि उदात्तः । पशुनाम भवति' ई. ८ 'चिता त्वयि
 भोगाः । चेतयसे इति वा' ई. ९ 'अभ्र' अ. १० 'अपोऽभ्रेऽधीति' अ. ११ 'च' ई. १२
 'गर्भास्तिपूतो नृमिरद्विभिः सुतः' ओ.

भवति (खैलिक १७।३) । आपः पवित्रम् उच्यन्ते । शतपवित्राः स्वध्या
मदन्तीः (७।४७।३) । बहूदकाः । अग्निः पवित्रम् उच्यते । वायुः पवित्रम्
उच्यते । सोमः पवित्रम् उच्यते । सूर्यः पवित्रम् उच्यते । इन्द्रः पवित्रम्
उच्यते । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा
५ पुनन्तु । इत्यपि निगमो भवति । तोदः (३५) तुद्यतेः (महा० ६॥ गु० १
अथवा ७) ।

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिंमे तव सिन्धुदा । तोदस्यैव शरण आ
महस्य (ऋ० सं० १।१५०।१) ॥ बहु दाश्वान् त्वामेव अभिव्हयामि ।
अरिः अमित्रः । ऋच्छतेः । ईश्वरोऽपि अरिः एतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अग्रा-
१० वाहुतयो हूयन्ते इत्येतद्दृष्ट्वा एवमवक्ष्यत् । तोदस्यैव शरण आ महस्य ।
तुदस्यैव शरणे अधि महतः । स्वश्वाः (३६) सु अञ्चनः । आजुच्छानो धृत-
पृष्ठः स्वश्वाः (ऋ० सं० ५।३७।१) इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टः
(३७) विष्णुः इति विष्णोर्द्धे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपम-
न्यवः (महा० ७ ॥ गु० २ अथवा ८) ।

१५ किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्य भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा
वर्षो अस्मदप्यं गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे वभूथ (ऋ० सं० ७।१००।६) ॥
किं ते विष्णोऽप्रख्यातम् एतत् भवति अप्रख्यापनीयं यत् नः प्रब्रूषे शेषः इव
निर्वेष्टितः अस्मि इति । अप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा । प्रशंसानाम एव अभिप्रेतं
स्यात् । किं ते विष्णो प्रख्यातम् एतत् भवति प्रख्यापनीयं यत् उत प्रब्रूषे
२० शिपिविष्टः अस्मि इति । प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयः अत्र रश्मय उच्यन्ते । तैः
आविष्टः भवति । मा वर्षो अस्मदप्यं गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोति
इति सतः । यत् अन्यरूपः समिथे संग्रामे भवति । संयतरश्मिः । तस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय (महा० ८ ॥ गु० ३ अथवा ९) ।

प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नासार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं

१ 'बहूदकाः' ई. २ 'अवक्षत्' ओ. । अवोचत् ई. ३ 'तुन्नस्येव' ई. ४ 'इत्यपि
निगमो भवति' ई. ५ 'अप्रख्यातं' ई. ६ 'प्रख्यापनीयं' ई. ७ 'प्रख्यातं' ई. ८ 'वर्षः सतः' ई.

त्वां गृणासि तवसमतेव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ७।१००।
 ५) ॥ तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम अर्यः प्रशंसामि । अर्यः अहम् अस्मि ईश्वरः
 स्तोमानाम् । अर्यः त्वम् असि इति वा । तं त्वा स्तौमि तवसम् अतव्यान् ।
 तवसः (निघ० ३।३।६) इति महतो नामधेयम् । उदितो भवति । निवस-
 न्तम् अस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिः (३९) आगतहृणिः । आघृणे
 सं संचावहै (ऋ० सं० ६।५।५।१) । आगतहृणे संसेवावहै । पृथुज्रयाः
 (४०) पृथुजवः । पृथुज्रयां अभिनादायुर्दस्योः (ऋ० सं० ३।४९।२)
 प्रामापयत् आयुः दस्योः (महा० ९ ॥ गु० ४ अथवा १०) ।

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तं च्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरे-
 दृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ७।१।१) ॥ दीधितयः (निघ० २।५।२१) १
 अङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी । प्रति ऋतः एने अग्निः ।
 समरणात् जायते इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे-
 दर्शनं गृहपतिम् अतनवन्तम् (महा० १० ॥ गुरु० ५ अथवा ११) ।

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशत् । इन्द्रः सोमस्य
 काणुका (ऋ० सं० ८।७७।४) ॥ एकेन प्रतिधानेन अपिबत् साकम् । १
 सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका (४२) कान्तकानि इति वा । कान्त-
 कानि इति वा । कृतकानि इति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्तः इति वा । कणे-
 धातः इति वा । कणेहतः कान्तिहतः । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते । त्रिंशत् उक्थ-
 पात्राणि माध्यंदिने सवने एकदेवतानि । तान्येतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन
 पिबन्ति । तान्यत्र सरांसि उच्यन्ते । त्रिंशत् अपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिंशत् पूर्व- २
 पक्षस्य इति नैरुक्ताः । तत् या एताः चान्द्रमस्यः आगामिन्यः आपो भवन्ति
 रश्मयः ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति । यमैक्षितिमक्षितयः

१ 'स्तुलीना' इ. २ 'तवसः' 'भवति' ई. ३ 'प्रामापयत्' ई. ४ 'दस्योः' । अथर्युम् ।
 अतनवान्' इ. ५ 'प्रणिधानेन' एकस्मिन्वृत्तिपुस्तके. ६ 'पिबति' इ. ७ 'आकणेधातं' इ. 'इति
 वा' ई. ८ 'प्रणिधानेन' एकस्मिन् वृत्तिपुस्तके. ९ 'पीयन्ते' इ. १० 'भवति' ई. ११ 'यथा-
 क्षिति०' ऐ. दुर्गो 'यमक्षिति०' इति पाठान्तरमपि ददाति.

पिबन्ति (मैत्रा० सं० २।२।७) इति । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति (मैत्रा० सं० २।२।७), इति (गु० ६ अथवा १२) । अध्रिगुः (४३) मन्त्रो भवति । गवि अधिकृतत्वात् । अपि वा । प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात् । तच्छब्दवत्त्वात् । अध्रिगो ५ शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो (मैत्रा० सं० ४।१३।४) इति । अध्रिः अपि अध्रिगुः उच्यते । तुभ्यं चोत्त्यध्रिगो शचीवः (ऋ० सं० ३।२।१४) । अधृतगमन कर्मवन् । इन्द्रः अपि अध्रिगुः उच्यते । आध्रिगव ओहमिन्द्राय (ऋ० सं० १।६।११) इत्यपि निगमो भवति । आङ्गूषः (४४) स्तोमः । आघोषः । एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १।१०।५।१९) ।

१० अनेन स्तोमेन वयम् इन्द्रवन्तः (महा० ११ ॥ गु० ७ अथवा १३) ।

आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतुसा वनानि नार्वाग्निद्रं प्रतिमानानि देभुः (ऋ० सं० १०।८९।५) ॥ आपातितमन्युः । तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी वा । सोमो वा इन्द्रो वा । धुनिः धूनोतेः शिमी (निघ० २।१।२४) इति कर्मनाम । १५ शमयतेर्वा । शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमः । यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तत् ऋजीषम् । अपार्जितं भवति । तेन ऋजीषी सोमः । अथापि ऐन्द्रो निगमो भवति । ऋजीषी वृज्जी (ऋ० सं० ५।४०।४) इति । हर्योः अस्य स भागः । धानाश्च इति । धानाः प्राप्ते हिता भवन्ति । फले हिता भवन्तीति वा । बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम् (प्रैष० ६६) इत्यपि निगमो २० भवति । आदिना अभ्यासेन उपहितेन उपधाम् आदत्ते बभस्तिः अत्तिकर्मा । सोमः सर्वाणि अतसानि वनानि । न अर्वाक् इन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति । यैः एनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्ति । अर्वागेव एनम् अप्राप्य विनश्यन्ति इति । इन्द्रप्रधाना इत्येके । नैघण्टुकं सोमकर्म । उभयप्रधाना इत्यपरम् ।

१ 'प्रशासानामैवा०' अ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'आपादित' इ. ४ 'क्षिप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी' ओ. ५ 'क्षिप्रप्रहारी' आ. ५ 'धूनोतेः' ई. ६ 'शिमी० शक्नोतेर्वा' ई. ७ 'वा । खले हिता भवन्तीति वा' इ. ८ 'यैः प्रतिमियते' इ. ९ 'इति उभयप्रधाना' इ. १० 'उभय० इत्यपरं' ई.

श्मशा (४६) शुं अश्नुते इति वा । श्मं अश्नुते इति वा । अर्वा श्मशा रुधुद्राः
(ऋ० सं० १०।१०५।१) । अवारुधत् श्मशा वार् इति (महा० १२॥ गु०
८ अथवा १४ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

उर्वशी (४७) अप्सराः । उरु अभि अश्नुते । ऊरुभ्याम् अश्नुते । उरुः
वा वशः अस्याः । अप्सराः अप्सारिणी । अपि वा । अप्सः (निघ० ३।७।६)
इति रूपनाम । अप्सातेः । अप्सानीयं भवति । आदर्शनीयम् । व्यापनीयं वा ।
स्पष्टं दर्शनाय इति शाकपूणिः । यदप्सः (काठक सं० ९।४) इति अभ-
क्षस्य । अप्सो नाम (मैत्रा० सं० २।८।१) इति व्यापिनः । तद्वा भवति ।
रूपवती । तत् अनया आत्तम् इति वा । तत् अस्यै दत्तम् इति वा । तस्य
दर्शनान्मित्रावरुणयोः रेतः चस्कन्द । तदभिवादिनी एवा ऋक् भवति । (महा० १
१३ ॥ गु० १ अथवा १५) ।

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः । द्रप्सं
स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वा ददन्त (ऋ० सं० ७।३३।
११) ॥ अपि असि मैत्रावरुणः वसिष्ठ । उर्वश्याः ब्रह्मन् मनसः अधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः संभृतः प्सानीयः भवति । सर्वे देवाः
पुष्करे त्वा अधारयन्त । पुष्करम् अन्तरिक्षम् । पोषति भूतानि । उदकं पुष्क-
रम् । पूजाकरम् । पूजयितव्यम् । इदमपीतरत् पुष्करम् एतस्मादेव पुष्करम् ।
वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पतेः । वयुनम् (४८) वेतेः । कान्तिर्वा । प्रज्ञा
वा (महा० १४ ॥ गु० २ अथवा १६) ।

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्स्त्रयण वयुनवचकार (ऋ० सं० ६।२१।
३) । स तमः अप्रज्ञानं ततन्वत् । स तं सूर्येण प्रज्ञानवत् चकार । वाज-
पस्त्यं (४९) वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० सं० ९।९।१२)
इत्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं (५०) गध्यत्युत्तरपदम् । अश्याम् वाज-
गन्ध्यम् (ऋ० सं० ९।९।१२) इत्यपि निगमो भवति । गध्यं (५१)

१ 'श्वाशिनी इति वा' इ. २ 'श्माशिनी इति वा' इ. ३ 'अवारुधत्' इ. ४ 'अश्नुत इति
वा' इ. ५ 'त्वां' इ. ६ 'पुष्पाति' इ. ७ 'पूजयितव्यं वा' इ. ८ 'पुष्पतेः' अ. ९ 'इत्यपि निगमो
भवति' इ.

- गुणहातेः । ऋज्जा वाजं न गध्यं युयूषन् (ऋ० सं० ४।१६।११) इत्यपि निगमो भवति । गध्यतिः (५२) मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधिता (ऋ० सं० १।१२६।६) इत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः (५३) कृत-
 ५ भवति । तौरयाणः (५४) तूर्णयानः । स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्धि-
 रिन्द्र सखिभिः सजोषाः । इत्यपि निगमो भवति । अहयाणः (५५) अहीतयानः । अनुष्ठुया कृणुह्यहयाण (ऋ० सं० ४।४।१४) इत्यपि निगमो भवति । हरयाणः (५६) हरमाणयानः । रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ८।२५।२२) इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः
 १० (ऋ० सं० १।१०।१४) । प्रत्यृतः स्तोमान् । व्रन्दी (५८) व्रन्दतेऽसूदूभावा कर्मणः (महा० १५ ॥ गु० ३ अथवा १७) ।

- नि यद्वृणाक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वन्दिनो रोरुवद्वन-
 (ऋ० सं० १।५४।५) । निवृणाक्षि यत् श्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः
 १५ शुष्णस्य आदित्यस्य च शोषयितुः रोरुयमाणः वनानि इति वा । वधेन इति
 वा अब्रदन्त वीळिता (ऋ० सं० २।२४।३) इत्यपि निगमो भवति । वीळ-
 यतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते । निष्पपी (५९) स्त्रीकामो भवति । विनिर्गतपसाः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । मा नो सधेव निष्पपी परा दा (ऋ० सं० १।१०४।५) । स यथा धनानि विनाशयति मा नः त्वं तथा परादाः । तूर्णाशम् (६०) उदकं भवति । तूर्णम् अश्रुते । तूर्णांशं
 २० न गिरेरधि (ऋ० सं० ८।३२।४) इत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पम् (६१) अहिच्छत्रकं भवति । यत् क्षुभ्यते (महा० १६ ॥ गु० ४ अथवा १८) ।

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पामिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवाद्भिरः
 इन्द्रो अङ्ग (ऋ० सं० १।८४।८) ॥ कदा मर्तम् अनाराधयन्तं पादेन

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'तूरयाण' अ. ३ 'च' आ । 'अपि' इ. ४ 'रोरुयमाणः' ई. ५ 'धनानि' सायणस्त्रीकृतपाठः. ६ 'वीलयतिश्च' अ. ७ 'व्रीडयतिश्च' अ. ८ 'स्पृशतेः' अ. ९ 'लोकः पादेन' दुर्गदत्तं पाठान्तरम्.

क्षुम्पम् इव अवस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति च गिरः इन्द्रः अङ्गः । अङ्ग इति क्षिप्रनाम । अञ्चितम् एव अङ्कितं भवति । निचुम्पुणः (६२) सोमः । निचान्तपृणः निचमनेन प्रीणाति (महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा १९) ।

पत्नीवन्तः सुता इमे उशन्तो यन्ति वीतये । अषां जग्मिनिचुम्पुणः (ऋ० सं० ८।९३।२२) ॥ पत्नीवन्तः सुता इमे अङ्गिः सोमाः कामयमानाः यन्ति वीतये पानाय । अषां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्रः अपि निचुम्पुणः उच्यते । निचमनेन पूर्यते । अवभृथः अपि निचुम्पुणः उच्यते । नीचैः अस्मिन् क्षणन्ति । नीचैः दधति इति वा । अवभृथ निचुम्पुण (वाज० सं० ८।२७) इत्यपि निगमो भवति । निचम्पुणं निचुङ्कण इति च । पदिः (६३) गन्तुर्भवति । यत्पद्यते (महा० १८ ॥ गु० ६ अथवा १२०) ।

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिसुत्सिनाति (ऋ० सं० १।१२५।२) ॥ सुगुः भवति । सुहिरण्यः । स्वश्वः । महच्च अस्मै वयः इन्द्रो दधाति । यः त्वा यन्तम् अग्नेन प्रातरागामिन् अतिथे । मुक्षीजयेव पदिसुत्सिनाति । १ कुमारः । मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादुः (६४) पद्यते । आवि स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निणिजो न मुच्यते (ऋ० सं० १०।२७।२४) । आविर्कुर्वते भांसम् आदित्यः । गूहते वूसम् । वुसम् (निघ० १।१२।२०) इति उदकनाम । ब्रवीतेः शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा । यत् वर्षन् पातयति उदकं रश्मिभिः तत् प्रत्यादत्ते (महा० १९ ॥ गु० ७ अथवा २१ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

वृकः (६५) चन्द्रमाः भवति । विवृतज्योतिष्को वा । विवृतज्योतिष्को वा । विक्नान्तज्योतिष्को वा (महा० २० ॥ गु० १ अथवा २२) ।

१ 'अवस्फुरति' दुर्गदत्तं पाठान्तरम्, २ 'शृणोति' अ । दुर्गदत्तं पाठान्तरं च । अस्मिन् पाठान्तरे 'शृणोति' इत्यस्यानन्तरं 'च' नास्ति, ३ 'अङ्ग' भवति' इ. ४ 'सोमो भवति' इ. ५ 'निचान्तः' इ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'निचुम्पुण निचुङ्कण इति च' ई. ८ 'आविः' कुर्वते ओ. ९ 'भासा' इ. १० 'भ्रंशतेर्वा' ओ. ११ 'तत् रश्मिभिः' इ.

- अरुणो मासकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जिहीते निचाय्या
तष्टैव पृष्ठचामयी चित्तं मे अस्य रोदसी (ऋ० सं० १।१०५।१८) ॥
अरुणः आरोचनः । मासकृत् मासानां चार्धमासानां च कर्ता । चन्द्रमाः वृकः ।
पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् । अभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो
५ भवति चन्द्रमाः । तक्षण्वन् इव पृष्ठरोगी । जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्यौ
इति । आदित्यः अपि वृकः उच्यते । यत् आवङ्के (गु० २ अथवा २३) ।
अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुञ्चतुं वृकस्य (ऋ० सं० १।
११७।१६) । आव्हयत् उषाः अश्विनौ आदित्येन अभिग्रस्ता । तामश्विनौ
प्रमुमुञ्चतुः इत्याख्यानम् । श्वा अपि वृकः उच्यते । विकर्तनात् । वृकश्चिदस्य
१० वारुण उरामथिः (ऋ० सं० ८।६६।८) । उरणमथिः । उरणः ऊर्णावान्
भवति । ऊर्णा पुनः वृणोते । ऊर्णोतेर्वा । वृद्धवाशिनी अपि वृकी उच्यते ।
शतं मेषान्वृक्यै चक्षुदानमृज्जाश्वं तं पितान्धं चकार (ऋ० सं० १।११६।
१६) इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकम् (६६) इति अविज्ञातनामधेयम् ।
जोषयितव्यं भवति (महा० २१ ॥ गु० ३ अथवा २४)
१५ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा । जोषवाकं वदतः
पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ६।५९।४) ॥ यः इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति^१ तस्याश्रीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विज-
ज्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीथः । कृत्तिः (६७) कृन्तन्ते ।
यशो वा । अन्नं वा । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ० सं० ८।९०।
२० ६) । सुमहत् ते इन्द्र शरणम् अन्तरिक्षं कृत्तिः इव इति इयमपीतरा कृत्तिः
एतस्मादेव । सूत्रमयी । उपमार्थे वा । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा
(काठक सं० ५।८) इत्यपि निगमो भवति । श्वघ्नी (६८) कितवो भवति ।

१ 'कर्ता भवति' ओ. २ 'द्यावापृथिव्यौ ज्ञात' ई. ३ 'अव्हयत्' अ. ४ 'प्रमुमुञ्चतः'
अ. ५ 'ख्यान वेदयन्ते' इ. ६ 'भवति' ई. ७ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ८ 'जोषः' अ. ९
'०नामधेयवचनं' इ. १० 'स्तौति' इत्यस्यानन्तरं 'तेष्वृतस्य वर्धयतारौ न' इति सायणगृहीत-
पाठेऽधिकम्. ११ 'विविजज्जपः' क. १२ 'वा' ई. १३ 'सु' ई. १४ 'अन्तरिक्ष' ओ. इ. १५
'ज्ञात' ई. १६ 'सूत्रमपि' अ. १७ 'कृत्तिं वसान आचर पिनाकं' । वभ्रदा गहि (य० वा० सं०
१६।५१) इत्यपि ओ

स्वं हन्ति । स्वं पुनः आश्रितं भवति । कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने
(ऋ० सं० १०।४३।५) । कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तव
अस्ति इति शब्दानुकृतिः । कृतवान् वा आशीर्नामकः । समम् (६९)
इति परिग्रहार्थं सर्वनाम अनुदात्तम् (महा० २२ ॥ गु० ४ अथवा २५) ।

मा नः समस्य दूढ्यं - परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा
वधीत् (ऋ० सं० ८।७५।९) ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतः
द्वेषसः अंहतिः ऊर्मिरिव नावम् आवधीत् । ऊर्मिः ऊर्णोतेः । नौः प्रणोत्तव्या
भवति । नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् । द्रष्टव्यं तु भवति ।
उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ० सं० ८।२१।८) इति सप्तम्याम् ।
शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णौ अघायतः समस्मात् (ऋ० सं० ५।२४।३) १
इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिः रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमावहुवचने । नमन्ताम-
न्यके समे (ऋ० सं० ८।३९।१) (महा० २३ ॥ गु० ५ अथवा २६) ।

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुर्निरा । पिता कृतस्य चर्षणिः
(ऋ० सं० १।४६।४) ॥ हविषा अपां जरयिता । पिपतिं पपुर्निरा इति पृष्ठा-
तिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणः चायिता आदित्यः । १
झम्बः (७२) इति वज्रनाम । शमयतेर्वा । शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः
पुरुहूत तेन (ऋ० सं० १०।४२।७) इत्यपि निगमो भवति । केपयः (७३)
कपूयाः भवन्ति । कपूयम् इति पुनाति कर्म कुत्सितम् । दुर्षूयं भवति (महा०
२४ ॥ गु० ६ अथवा २७) ।

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा । न ये
शोकुर्यज्ञियां नार्वमारुहमीमेव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं० १०।४४।

१ 'आश्रितं' अथवा 'आसृतं' अ. २ 'कितवान्' अ. ३ 'द्रष्टव्यं' प्रायः सर्वेषु पुस्तकेषु.
४ 'उरुष्यतिर्कर्मकः । अथा०' अ । 'उरुष्यति००समे' ई. ५ 'पृष्ठाति' इत्यस्य स्थाने 'पूरयति' ।
'प्रीणाति' इत्यस्य च 'प्रीणयति' इ. ६ 'शमयतेर्वा शातयतेर्वा' इ. ७ 'इत्यपि निगमो भवति' ई.
८ 'दुःपूयं' इ.

- ६) ॥ पृथक् प्रायन् । पृथक् प्रथतेः । प्रथमाः देवहूतयः । ये देवान् आह्वयन्त । अकुर्वन्त श्रवणीयानि यज्ञांसि दुरुत्तराणि अन्यैः । ये अशक्नुवन् यज्ञियां नावम् आरोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावम् आरोढुम् । ईमेव ते न्यविशन्त । इह एव ते न्यविशन्त । ऋणे ह एव ते न्यविशन्त । अस्मिन् एव लोके इति वा । ईर्म इति बाहुनाम् । समीरिततरो भवति । एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं ह्वनो सहसो यानि दधिपे (ऋ० सं० १०।५०। ६) । एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णम् उपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धैस्व । अंसत्रम् (७५) अंहसः त्राणम् । धनुर्वा । कवचं वा । कवचं कुञ्चितं भवति । काञ्चितं भवति । काये अञ्चितं भवति इति वा (महा० २५ ॥ १० गु० ७ अथवा २८) ।

- प्रीणीताश्चान्हितं जयथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् । द्रोणाहावमन्नतमश्चक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणाम् (ऋ० सं० १०।१०।१। ७) । प्रीणीत अश्वान् । सुहितं जयथ । जयनं वा हितम् अस्तु । स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावम् । द्रोणं हुमसयं भवति । आहावः आह्वानात् । आर्वहः आवहनात् । अवतः अवातितः महान् भवति । अश्मचक्रम् अशनचक्रम् । असनचक्रम् इति वा । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेः । विकुषितो भवति । अयमधीतरः कोशः एतस्मादेव । संचयः । आचितमात्रो महान् भवति । सिञ्चत । नृपाणं नरपाणम् । कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते । काकुदं (७६) तालु इत्याचक्षते । जिह्वा कोकुवा । सा अस्मिन् धीयते । २० जिह्वा कोकुवा । कोकूयमानां वर्णान् नुदति इति वा । जिह्वा जोहुवा । तालु तर्तेः । तीर्णतमम् अङ्गम् । लततेर्वा स्यात् विपरीतात् । यथा तलम् । लता इति अविपर्ययः (महा० २६ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं

१ 'पृथक् प्रथतेः' ई. २ 'आह्वयन्त' इ. ३ 'आरोढुं' अ. ४ 'ऋणेनैव' अ. 'ऋणे० लोके इति वा' ई. ५ 'धैस्व' ई. ६ 'स्वस्तिवाहं' इ. ७ 'भवति' ई. ८ 'आहवः आह्वानात्' औ. ९ 'संचयकोशः' इ. संचयः कोशः औ. १० 'वा । कोकूयतेर्वा स्यात् शब्दकर्मणः । जिह्वा' औ. ११ 'एनान्' अ.

सूर्यं सुषिरामिव (ऋ० सं० ८।६९।१२) ॥ सुदेवः त्वं कल्याणदेवः
असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः काकुदम् अनुक्षरन्ति सूर्यं सुषिराम् इव
(महा० २७ ॥ गु० ९ अथवा २७) ।

प्र वावृजे सुप्रया वहिरेषामा विष्पतीन् वीरिट् इयाते । विशामक्तो-
रुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्त्यै नियुत्वान् (ऋ० सं० ७।३९।२) ॥
प्रवृज्यते सुप्रायणं वहिः एषाम् । एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा ।
वीरीटम् (७७) अन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वा उपमार्थे
स्यात् । सर्वपती इव राजानौ वीरीटे गणे मनुष्याणाम् । रात्र्या विवासे पूर्व-
स्याम् अभिहूतौ । वायुश्च नियुत्वान् । पूषा च । स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्
नियुतः अस्य अश्वाः । नियुतः नियमनाद्वा । नियोजनाद्वा । अच्छ (७८) १
अभेः । आप्तुम् इति शाकपूणिः । परि (७९) (निरु० १।३) ईम्
(निरु० १।९) (८०) सीम् (८१) (निरु० १।७) इति व्याख्याताः ।
एनम् (८२) एनाम् (८३) अस्याः अस्य (निरु० ४।२५) इत्येतेन
व्याख्यातम् । सृणिः (८४) अङ्कुशो भवति सरणात् । अङ्कुशः अञ्चतेः ।
आकुचितः भवतीति वा । नेदीय इत्सूर्यः पञ्चमेयात् (ऋ० सं० १०।१०।१ १
३) । इत्यपि निगमो भवति । अन्तिकतमम् अङ्कुशात् आयात् । पक्षम्
औषधम् आगच्छतु इति आगच्छतु इति (महा० २८ ॥ गु० १० अथवा
३१ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ।

१ सुदेवः त्वं कल्याणदानः यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणाव अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं
सुषिरामिव इत्यपि निगमो भवति' अ । 'सुदेवः त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण ।
यस्य ते सप्त सिन्धवः । सिन्धुः स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदम् अनुक्षरन्ति ।
सूर्यं कल्याणोर्मि स्रोतः सुषिरम् अनु यथा । वीरिटम् (७७) तैटीकिः अन्तरिक्षम् एवम् आह
पूर्वं वचतेः । उत्तरम् इरतेः । क्यांसि इरन्ति अस्मिन् । भांसि वा । तदेतस्याम् ऋचि उदा-
हरन्ति । अपि निगमो भवति' ओ. २ 'इव । वीरीटम् अन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः' इ.
३ 'वहिः' ई. ४ 'भियो वा भासो वा ततिः' ई. ५ 'अपगमे' इ. ६ 'उपसथ्य पूर्वस्याम् ई. ७
'नियमात्' क. ८ 'वा' ई. ९ 'व्याख्यातम्' अ. १० 'इत्यपि निगमो भवति' ई.

षष्ठोऽध्यायः ।

ॐ त्वमेये द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमभ्यस्त्वमश्मन्स्परि । त्वं वने-
भ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः (ऋ० सं० २।१।१) ॥
त्वम् अये द्युभिः अहोभिः । त्वम् आशुशुक्षणिः (निघ० ४।३।१) । आशु
(निघ० २।१५।१६) इति च शु (निघ० २।१५।१५) इति च क्षिप्रना-
५ मनी भवतः । क्षणिः उत्तरः । क्षणोतेः । आशु शुचा क्षणोति इति वा ।
सनोति इति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथाहि वाक्यसंयोगः ।
आ इति आकारः उपसर्गः पुरस्तात् । चिकीर्षितजः उत्तरः । आशुशोचयिषुः
इति । शुचिः शोचतेः ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिः एतस्मादेव ।
निष्विक्तम् अस्मात् पापकम् इति नैरुक्ताः (गु० १) । इन्द्र आशाभ्यस्पर्-
१० र्वाभ्यो अभयं करत् (ऋ० सं० २।४।१।१२) । आशाः (२) दिशो
भवन्ति । आसदनात् । आशाः उपदिशो भवन्ति । अभ्यशनात् । काशिः (३)
मुष्टिः । प्रकाशनात् । मुष्टिः मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र
रोदसी अपारे यत्संगृष्णा मधवन्काशिरित्तै (ऋ० सं० ३।३०।५) इमे
चित् इन्द्र रोदसी (निघ० ३।३०।४) । रोधसी । द्यावापृथिव्यौ । विरोध-
१५ नात् । रोधः कूलम् । निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेः विपरीतात् । लोष्टः
अविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत् संगृष्णासि मधवन् काशिः ते महान् ।
अहस्तमिन्द्र संपिण्डवकुणारुम् (ऋ० सं० ३।३०।८) अहस्तम् इन्द्र कृत्वा
संपिण्डं परिक्रणनं मेघम् (महा० १ ॥ गु० २) ।

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार । सुजा-
२० न्पथो अंकुणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३।-
३०।१०) ॥ अलातृणः अलम् आतर्दनः मेघः । वलः वृणोतेः । व्रजः व्रजति

१ 'क्षणोतेः सनोतेवा' इ. २ 'वा' ई. ३ 'निःषिक्तम्' ओ. ४ 'परि' ई. ५ 'मेघम्' ।
अलातृणः अलम् आतर्दनः' इ. ६ 'अलातृणः' ई.

अन्तरिक्षे । गोः एतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननात् भयमानः व्यार ।
सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथः अकरोत् निर्गमनाय ।
गवाम् । प्राञ्ज्यापीः पुरुहुतं धमन्तीः । आपो वा । वहनात् । वाचो वा ।
वदनात् । बहुभिः आहूतम् उदकं भवति । धमतिः गतिकर्मा (महा० २ ॥
गु० ३) ।

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृथा मध्यं प्रत्यग्रं गृणीहि । आ कीर्ततः
सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य (ऋ० सं० ३।३०।१७) ॥
उद्धर रक्षः सहमूलम् इन्द्र । मूलं मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । वृश्च
मध्यम् । प्रतिगृणीहि अग्रम् । अग्रम् आगतं भवति । आ कियतो देशात् ।
सललूकं संलुब्धं भवति पापकम् इति नैरुक्ताः । सरलूकं वा स्यात् । सतेः
अभ्यस्तात् । तपुषिः तपतेः । हेतिः हन्तेः । त्यं चिदित्था कृतपयं शयानम्
(ऋ० सं० ५।३२।६) । सुखपयसम् । सुखम् अस्य पयः । विस्नुहः (८)
आपो भवन्ति । विस्नुवणात् । इया इव रुरुहुः सप्त विस्नुहः (ऋ० सं०
६।७।६) इत्यपि निगमो भवति । वीरुधः (९) ओषधयो भवन्ति । विरोह-
णात् । वीरुधः पारयिष्णवः (ऋ० सं० १०।९७।३) नक्षद्वाभम् (१०)
अश्रुवानदाभम् । अभ्यशनेन दध्नोति इति । नक्षद्वाभं तत्तुरिं पर्वतेष्टाम्
(ऋ० सं० ६।२२।२) इत्यपि निगमो भवति । अस्कृधोयुः (११) अकृ-
ध्वायुः । कृधु (निघ० ३।२।६) इति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति । यो
अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ६।२२।३) इत्यपि निगमो भवति ।
निशृम्भाः (१२) निश्रथ्यहारिणः (महा० ३ ॥ गु० ४) ।

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु विभ्रतः
(ऋ० सं० ६।५।६) ॥ आवहन्तु अजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणः ते जन-

१ 'निरजनाय' अ. २ 'कर्मा । सललूकं संलुब्धं सरलूकं वा' इ. ३ 'मूलं००मोहनाद्वा'
ई. ४ 'वृथा' इ. ५ 'अग्रम् आगतं भवति' ई. ६ 'भवति' ई. ७ 'अभ्यस्तात्' ई. ८ 'सुखम्
अस्य पयः' ई. ९ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १० 'इति' ई. ११ 'निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः'
आ. १२ 'निश्रथ्यहारिणः' ओ.

- श्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थं (१३) महदुक्थम् । वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्
इति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० सं० ८।३२।१०) इत्यपि
निगमो भवति । ऋदूदरः (१४) सोमः । मृदूदरः । मृदुः उदरेषु इति वा ।
५ ऋदूदरेण सख्या सचेय (ऋ० सं० ८।४८।१०) इत्यपि निगमो भवति ।
५ ऋदूप (१५) इत्युपरिष्ठात् (निरु० ६।३३) व्याख्यास्यामः । पुलुकामः ।
(१६) पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० १।१७९।५) इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती (१७) असंखादन्त्यौ । असिन्वती वप्सती
भूर्यत्तः (ऋ० सं० १०।७५।१) इत्यपि निगमो भवति । कर्पना (१८)
कम्पनाः । क्रमयो भवन्ति । मोषथा वृक्षं कर्पनेन वेधसः (ऋ० सं० ५।-
१० ५४।६) इत्यपि निगमो भवति । भाऋजीकः (१९) प्रसिद्धभाः । धूमकैतुः
समिधा भाऋजीकः (ऋ० सं० १०।१२।२) इत्यपि निगमो भवति ।
रुजानाः (२०) नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिषु इन्द्र-
शत्रुः (ऋ० सं० १।३२।६) इत्यपि निगमो भवति । जूर्णिः (२१) जर्व-
तेर्वा । द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० १।१२९।८)
१५ इत्यपि निगमो भवति । परिं घंसमोमना वां वयो गात् (ऋ० सं० ७।-
६९।४) । पर्यगात् वां घंसम् अहर् अवर्नाय अन्नम् (महा० ४ गु० ५
इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

उपलप्रक्षिणी (२२) उपलेषु प्रक्षिणाति । उपलप्रक्षेपिणी वां (महा०

५ ॥ गु० १ अथवा ६) ।

- २० कारुरुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना । नानाधियो वसूयवोऽनु गा
इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परिं स्रज (ऋ० सं० ९।११२।३) ॥ कारुः अहम्
अस्मि कर्ता स्तोमानाम् । ततः भिषक् । ततः इति संताननाम । पितुर्वा ।

१ 'वक्तव्योक्थो वा' इ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'मृदुः उदरेषु इति वा' ई.
४ 'कर्पनाः' ओ. ५ 'क्रमयो' ओ. ६ 'जवनाद्वा । द्रवणाद्वा । दवनाद्वा' इ. ७ 'जूनोतेर्वा' अ. ८
'अवनेन' 'अनेन' इति पाठान्तरे इति दुर्गाः. ९ 'प्रक्षिणाति' इ. १० 'वा । इन्द्र ऋषीन् पदच्छ
दुर्मिक्षे केन जीवतीति । तेषामेकः प्रत्युवाच । शकटः शाकिनी, गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः ॥ इति । सा निगदव्याख्याता' ओ. ११ 'आसम्' इ.

पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता वा । दुहिता
वा । नानाधियः नानाकर्माणः । वसूयवः वसुकामाः । अन्वास्थिताः स्मः गावः
इव लोकम् । इन्द्राय इन्द्रो परस्त्रिव इति अध्येषणा । आसीन ऊर्ध्वामुपसिं
क्षिणाति (ऋ० सं० १०।२७।१३) । उपस्थे । प्रकलवित् (२५) वणिक्
भवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्भिन्नासः प्रकलविन्निर्मानाः (ऋ० सं०
७।१८।१५) इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वा (२६) अभ्यर्धयन्
यजति । सिर्षक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ६।५०।५) इत्यपि निगमो
भवति । ईक्षे (२७) ईक्षिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० सं०
६।१९।१०) इत्यपि निगमो भवति । क्षोणस्य (२८) क्षयणस्य । सहः
क्षोणस्याश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १।११७।८) इत्यपि निगमो भवति । १
(महा० ६ ॥ गु० २ अथवा ७) ।

अस्मे ते बन्धुः (मैत्रा० सं० १।२।५ ॥ काठक सं० २।६) । वयम् इत्यर्थः ।
अस्मे यातं नासत्या सजोषाः (ऋ० सं० १।११८।११) । अस्मान् इत्यर्थः ।
अस्मे संभानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः (ऋ० सं० १।१६५।७) । अस्माभिः इत्यर्थः ।
अस्मे ग्र यन्धि मघवन्नृजीपिन् (ऋ० सं० ३।३६।१०) अस्मभ्यम् इत्यर्थः । १'
अस्मे आराचिद्वेषः सनुतयुयोतु (ऋ० सं० ६।४७।१३) । अस्मत् इत्यर्थः ।
ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३।३०।१९) । अस्माकम् इत्यर्थः । अस्मे
धत्त वसवो वसूनि (मैत्रा० सं० १।३।३८) । अस्मासु इत्यर्थः । पाथः (३०)
अन्तरिक्षम् । पथा व्याख्यातम् (निरु० २।१८) । इयेनो न दीयन्नन्वेति
पाथः (ऋ० सं० ७।६३।५) । इत्यपि निगमो भवति । उदकम् अपि पाथः २०
उच्यते । पानात् । आ चष्ट आसुं पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ७।३४।१०) ।
इत्यपि निगमो भवति । अन्नम् अपि पाथः उच्यते । पानात् एव । देवानां
पाथ उयं वक्षि विद्वान् (ऋ० सं० १०।७०।१०) । इत्यपि निगमो
भवति । सवीमनि (३१) प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनि (ऋ०
सं० ६।७।१२) । इत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः (३२) सर्वतः पृथुः । २५

त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ५।१३।४) इत्यपि निगमो भवति । विदथानि (३३) वेदनानि । विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३।२७।७) इत्यपि निगमो भवति (महा० ७ ॥ गु० ३ अथवा ८) ।

- श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जनमान
 ५ ओजसा प्रति भागं न दीधिम (ऋ० सं० ८।९९।३) ॥ समाश्रिताः
 सूर्यम् उपतिष्ठन्ते । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । सूर्यम् इव इन्द्रम् उपतिष्ठन्ते
 इति । सर्वाणि इन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः । स यथा धनानि विभजति
 जाते च जनिष्यमाणे च । तं वयं भागम् अनुध्यायाम ओजसा बलेन । ओजः
 (निघ० २।९।१) ओजतेर्वा । उब्जतेर्वा । आशीः (३५) आश्रयणाद्वा ।
 १० आश्रयणाद्वा । अथ इयम् इतरा आशीः आशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरम्
 (ऋ० सं० ८।६९।६) इत्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेषु
 (तै० सं० ३।२।७) इति च (गु० ४ अथवा ९) । यदा ते मर्तो अनु
 भोगमान् लादिद्रुसिष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० १।१६३।७) । यदा ते
 मर्तः भोगम् अन्वापैत् अथ ग्रसितृतमः ओषधीः अगारीः । जिगर्तिः गिरति-
 १५ कर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृण्हातिकर्मा वा । मूरा अमूर न वयं चिकित्वो
 महित्वमग्ने त्वमङ्ग वेत्से (ऋ० सं० १०।४।४) । मूढाः वयं स्मः ।
 अमूढः त्वम् असि । न वयं विद्मः महत्वम् अग्ने । त्वं तु वेत्स्य । शशमानः
 (३८) शंसमानः । यो वां युजैः शशमानो ह दाशति (ऋ० सं०
 १।१५।७) इत्यपि निगमो भवति । देवो देवान्या कृपा (ऋ० सं०
 २० १।१२७।१) । देवः देवान् प्रति अक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा । कल्पतेर्वा
 (महा० ८ ॥ गु० ५ अथवा १०) ।

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् । अथा

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'वा' ई. ३ 'देवान्' इ. ४ 'नलादि' अ. ५ 'अनु
 आप्नोति' इ. ६ 'ग्रसितृतमः' ई. ७ 'गृणातिकर्मा' ई. ८ 'मूढाः' अ. ९ 'अमूढः' अ.
 'अमूढः त्वम् असि' ई. १० 'विजानमिः महित्वम्' इ. ११ 'विद्म महत्व' अ. ११ 'एव' इ.
 १२ 'वेत्ति' इ. १३ 'अश्रितयो' अ. १४ 'कल्पितया कल्पनया' इ. १५ 'कृप् कृप-
 तेर्वा । कल्पतेर्वा' ई. १६ 'कल्पतेर्वा । विजामातुः । अनुसमाप्तः इव वरः अभिप्रेतः' ई.

सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयासि नव्यम् (ऋ० सं० १।१०९।२) ॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुः । असुसमाप्तात जामातुः । विजामाता इति शश्वत् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिम् आचक्षते । असु-समाप्त इव वरः अभिप्रेतः । जामाता । जा अपत्यम् । तन्निर्माता । उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् । स्यालः आसन्नः संयोगेन इति नैदानाः । स्यान् लाजान् आवपति इति वा । लाजाः लाजतेः । रयं शर्षम् । स्यतेः । शर्षम् अशनपवनम् । गृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन । युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयासि नव्यम् । नवतरम् । ओमासः (४१) इत्युपरिष्ठात् (निरु० १२।४०) व्याख्यास्यामः (महा० ९ ॥ गु० ६ अथवा ११ इति षष्ठाध्या-यस्य द्वितीयः पादः) ।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ० सं० १।१८।१) ॥ सोमानां सौतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तम् इव । यः औशिजः । कक्षीवान् कक्षावान् । औशिजः उशिजः पुत्रः । उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि तु अयं मनुष्यकक्षः एव अभिप्रेतः स्यात् । तं सोमानां सौतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते (महा० १० । गु० १ अथवा १२) ।

इन्द्रासोमा समघशंससभ्य १ घं तपुर्व्यस्तु चरुरग्निर्वा इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवार्यं किमीदिने (ऋ० सं० ७।१०४।२) ॥ इन्द्रासोमौ अघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेः । निर्हसितोपसर्ग आहन्ति इति । तपुः तपतेः । चरुः मृच्चयः भवति । चरतेर्वा । समुच्चरन्ति अस्मात् आपः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे । क्रव्यादे क्रव्यम् अंदते । घोरचक्षसे घोरख्योनाय । क्रव्यं विकृतात् जायते इति नैरुक्ताः । द्वेषः धत्तम् । अनवार्यम् अनवचयम् । यद् अन्ये न व्यवेयुः अद्वेषसः इति वा । "किमीदिने । किम्

१ 'हि' ई. २ 'बहुदातृतरौ' अ. । 'भूरिदातृतरौ' इ. ३ 'अतमाप्तात्' अ. ४ 'लाजाः राजतेः' अ । 'लाजा लाजतेः' ई. ५ 'सोमानं' अ. ६ 'कक्षीवान्' ओ. ७ 'अघं००तपतेः' ई. ८ 'ब्राह्मणद्वेष्ट्रे' आ. ९ 'क्रव्यादे' आ. १० 'अदने' अ. ११ 'घोरचक्षसे' आ. १२ 'घोरव्याख्या-नाय' ई. १३ 'इति नैरुक्ताः' ई. १४ 'अव्यवेयं' अ. १५ 'किमीदी पिशुनः' इ.

इदानीम् इति चरते । किम् इदं किम् इदम् इति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः
पिशतेः । विपिशति इति (महा० ११ ॥ गु० २ अथवा १३) ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राज्ञेवामवाँ इमेन । तृष्वी-
मनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः (ऋ० सं० ४।४।१) ॥

- ५ कृणुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिम् इव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनात् ।
तन्तुर्वा । जालं वा । याहि राजा इव अमात्यवान् । अभ्यमनवान् । स्ववान्
वा । इराभृता गणेन । गतभयेन हास्तिना इति वा । तृष्वी अनु प्रसित्या
द्रूणानः । तृष्वी इति क्षिप्रनाम । तरतेर्वा । त्वरतेर्वा । असिता असि । विध्य
रक्षसः तपिष्ठैः तप्ततमैः तृप्ततमैः । प्रपिष्टतमैः इति वा । यस्ते गर्भममीवा
१० दुर्णामा योनिमाश्रये (ऋ० सं० १०।१६।२) । अमीवा (४६) अभ्य-
मनेन व्याख्यातः (अस्मिन्नेव खण्डे) । दुर्णामा क्रिमिः भवति । पापनामा ।
'क्रिमिः क्रव्ये मेघति । क्रमतेर्वा स्यात् सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा । अति-
क्रामन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा
(४८) । यत् एनया विद्धः अपवीयते । व्याधिर्वा । भयं वा अप्वे परेहि
१५ (ऋ० सं० १०।१०३।१२) । इत्यपि निगमो भवति । अमतिः (४९)
अमामयी मतिः । आत्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् (कपि० सं०
१।१९ ॥ मैत्रा० सं० १।२।५) । इत्यपि निगमो भवति । श्रुष्टि (५०)
इति क्षिप्रनाम । आशु अंष्टि इति (महा० १२ ॥ गु० ३ अथवा १४) ।

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्रे श्रुष्टी भगं नासंत्या पुरन्धिम् (ऋ०
२० सं० ७।३९।४) । तान् अध्वरे यज्ञे उशतः कामयमानान् यज अग्रे श्रुष्टी

१ 'चरति' इ. २ 'पिशुनाय' ई. ३ 'प्रसहनात्' अ. ४ 'क्षिप्रम् अनुप्रसितया गत्या
द्रूणानः' इ. ५ 'तृष्वी' त्वरतेर्वा' ई. ६ 'तृप्ततमैः' सायणगृहीतनिरुक्तमूले नास्ति । 'तृप्ततमैः'
'इति वा' ई. ७ 'प्रपिष्टतमैः' अ । 'तपिष्ठतमैः' सायणः. ८ 'व्याख्यातम्' इ. ९ 'दुर्णामा' अ.
१० 'क्रमिः' ओ. । 'क्रमिः' 'क्रामतेर्वा' ई. ११ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १२ 'अदियुतत्सवी-
मनि' ओ. १३ 'आशु अष्टि' इत्यस्य स्थाने 'श्वसनम् । पुरंधिः पुरंधीः' इ । अस्य व्याख्याने
द्वयोः गुर्जरवृत्तिपुस्तकयोः 'पुरंधीत्यवगमः' एकस्मिन् उत्तमवृत्तिपुस्तके । पुरंधीत्यवगमः' इत्यत्र
'रं' इतीदमक्षरं 'रु' इति शुद्धीक्रियते । १४ 'अग्नेः' ओ.

भगं नासत्यौ च अधिनौ । सत्यौ एव नासत्यौ इति और्णवाभः । सत्यस्य
प्रणेतारौ इति आग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुः इति वा । पुरन्धिः (५१)
बहुधीः । तत् कः पुरन्धिः । भगः पुरस्तात् । तस्य अन्वादेशः इत्येकम् । इन्द्रः
इत्यपरम् । स बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितृतमः । वरुणः इत्यपरम् । तं प्रज्ञया
स्तौति । इमामू नु क्वित्तमस्य मायाश् (५८५।६) इत्यपि निगमो
भवति । रुशत् (५२) इति वर्णनाम । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सर्भिद्वस्य
रुशददशिं पार्जः (ऋ० सं ५।१।२) इत्यपि निगमो भवति (महा० १३ ॥
गु० ४ अथवा १५) ।

अस्ति हि वः सजात्यै रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् (ऋ० सं०
८।२७।१०) । अस्ति हि वः समानजातिता रेश्यदारिणः देवाः । अस्ति १
आप्यम् । आप्यम् आघोतेः । सुदन्नः (५४) कल्याणदानः । त्वष्टा सुदन्नो
वि दधातु रायः (ऋ० सं० ७।३४।२२) इत्यपि निगमो भवति । सुविदन्नः
(५५) कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रैभिर्वाङ् (ऋ० सं० १०।१५।९)
इत्यपि निगमो भवति । आनुषक् (५६) इति नाम आनुपूर्वस्य । अनुषक्तं
भवति । स्तृणन्ति ब्रह्मिर्नानुषक् (ऋ० सं० ८।४५।१) इत्यपि निगमो १
भवति । तुर्वणिः (५७) तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महौ अरेणुपौस्थे (ऋ० सं०
१।५६।३) इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणाः (५८) देवः भवति । गीर्भिः
एनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ८।८९।७) इत्यपि निगमो
भवति (महा० १४ ॥ गु० ५ अथवा १६) ।

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि (ऋ० सं० २
१०।८२।४) । असुसमीरिताः सुसमीरिते । वातसमीरिताः । माध्यमकाः देवगणाः ।
ये रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति । त आर्यजन्त (ऋ० सं०
१०।८२।४) इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अभ्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिः

१ 'बहुभिः' अ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'रेश्यदासिनो' इ. 'रेश्यदारिणः'
इति केचिदधीयते इति दुर्गः. ४ 'भवति' ई. ५ 'वातसमीरिताः' ई. 'वाजसमीरिताः' अ.
६ 'ते' अ. इ.

(ऋ० सं० १।१६९।३) । अमाक्ता इति वा । अभ्यक्ता इति वा । यादृश्मिन्
धायि तमपस्यया विदत् (ऋ० सं० ५।४४।८) । यादृशे अधायि तस् अपस्यया
अविदत् । उल्लः पितेर्व जारयार्थि यज्ञैः (ऋ० सं० ६।१२।४) । उल्ल
इव गोपिता अजायि यज्ञैः (महा० १५ ॥ गु० ६ अथवा १७) ।

- ५ प्र वोऽच्छा जुजुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः
(ऋ० सं० ४।३४।३) । प्रास्थुः वः । जोषयमाणाः भवत सर्वे । अग्रगमनेन इति
वा । अग्रसंपादिनः इति वा । अपि वा । अग्रम् इत्येतत् अनर्थकम् उपबन्धम्
आददीत । अद्धीर्दिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्
(ऋ० सं० १०।११६।८) । अद्धि इन्द्र प्रस्थितानि इमानि हवींषि । चनो दधिष्व ।
१० चनः (६४) इति अन्ननाम । पचतिः नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचता-
ग्रभीष्टाम् (मैत्रा० सं ४।१३।९) इत्यपि निगमो भवति । अपि वा । मेद-
सश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात् । यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धं तत् भवति ।
पुरोर्ला अंग्रे पचतः (ऋ० सं० ३।२८।२) इति यथा । शुरुधः (६६)
आपः भवन्ति । शुचं संरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ०
१५ सं० ४।२३।८) इत्यपि निगमो भवति । अमिनः (६७) अमितमात्रः ।
महान् भवति । अभ्यमितः वा । अभिनः सहोभिः (ऋ० सं० ६।१९।१)
इत्यपि निगमो भवति । जङ्गतीः (६८) आपः भवन्ति । शब्दकारिण्यः ।
मुरुतो जङ्गतीरिव (ऋ० सं० ५।५२।६) इत्यपि निगमो भवति । अप्रति
ष्कृतः (६९) अप्रतिष्कृतः । अप्रतिस्खलितः वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः (ऋ०
२० सं० १।७।६) इत्यपि निगमो भवति । शाशदानः (७०) शाशद्यमानः ।
प्र स्वां स्रतिमतिरच्छाशदानः (ऋ० सं० १।३३।१३) इत्यपि निगमो
भवति (महा० १६ ॥ गु० ७ अथवा १८ । इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।
सृप्रः (७१) सर्पणात् । इदमपि इतरत् सृप्रम् एतस्मादेव । सर्पिर्वा ।

१ 'धत्ते' इ. २ 'तादृशं' इ. ३ 'यज्ञेषु' इ. ४ 'अवा भवत' इ. ५ 'अग्रगमनेन इति वा ।
अग्रसं०' ओ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'पशोश्च' ई. ८ 'पुरोर्ला' अ. ९ 'इति यथा'
ई. १० 'महान् भवति' ई.

तैलं वा । सूप्रकरस्त्रमूतये (ऋ० सं० ८।३२।१०) इत्यपि निगमो भवति ।
 करस्नौ बाहू । कर्मणां प्रस्नातारौ । सुंशिप्रम् (७२) एतेन व्याख्यातम् ।
 बाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ८।२१।८) इत्यपि निगमो भवति । शिप्रे
 हनू नासिके वा । हनुः हन्तेः । नासिका नसतेः । विष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व
 धेने (ऋ० सं० १।१०।१।१०) इत्यपि निगमो भवति । धेनौ दधातेः । रंसु
 (७३) रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा (ऋ० सं० २।४।५)
 इत्यपि निगमो भवति । द्विर्हाः (७४) द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च
 स्थाने उत्तमे च । उत्त द्विर्हा अभिनः सहोभिः (ऋ० सं० ६।१९।१)
 इत्यपि निगमो भवति । अक्रः (७५) आक्रमणात् । अक्रो न वृद्धिः समिथे
 महीनाम् (ऋ० सं० ३।१।१२) इत्यपि निगमो भवति । उराणः (७६)
 उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे अदिव उराणः (ऋ० सं० ४।७।८) इत्यपि
 निगमो भवति । स्तियाः (७७) आपः भवन्ति । स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां
 वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ६।४४।२१) इत्यपि निगमो भवति । (गु०
 १ अथवा १९) । स्तिपाः (७८) स्तियापालनः । उपस्थितान् पालयति इति
 वा । स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० १०।६९।४) इत्यपि निगमो
 भवति । जवारु (७९) जवमानरोहि । जरमाणरोहि । गरमाणरोहि इति वा ।
 अग्रे रूप आरुपितं जवारु (ऋ० सं० ४।५।७) इत्यपि निगमो भवति ।
 जरूथं (८०) गरूथम् । गृणातेः । जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् (ऋ०
 सं० ७।९।६) इत्यपि निगमो भवति । कुलिशः (८१) इति वज्रनाम । कूल-
 शातनः भवति । स्कन्धासीच कुलिशेना विवृण्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः
 (ऋ० सं० १।३२।५) । स्कन्धः वृक्षस्य । समास्कन्नः भवति । ईदमपि इतरत्
 स्कन्धः एतस्मादेव । आस्कन्नं काये । अहिः शयते उपपर्वनः पृथिव्याः ।
 तुजः (८२) तुज्जतेः दानकर्मणः (महा० १७ ॥ गु० २ अथवा २०) ।

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'सुशिप्रः' इ. ३ 'धेना दधातेः' ई. ४ 'परिवृढः' अ.
 ५ 'वा' आ. ६ 'जवमान' ओ. 'जरमाणरोहि इति वा जवमानरोहि इति वा' इति सायणगृहीत-
 पाठः । 'गरमाणरोहीति वा' सायणगृहीतपाठे नासीत्. ७ 'स्कन्धः००काये' ई. ८ 'अयम-
 पीतरः' ओ.

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम्
(ऋ० सं० १।७।७) । दाने दाने ये उत्तरे स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः न अस्य
तैः विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः । बर्हणा (८३) परिवर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो
वर्हणा कृतः (ऋ० सं० १।५।१३) इत्यपि निगमो भवति (महा० १८ ॥
गु० ३ अथवा २१) ।

यो अस्मै घ्नंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अहं ।
अपोप शक्रस्तेतनुर्धिमूहति तनूशुभ्रं स्रगवा यः कवासखः (ऋ० सं०
५।३।१३) ॥ घ्नंसः (निघ० १।९।६) इति अहर्नाम । ग्रस्यन्ते अस्मिन् रसाः । गोः
ऊधः उद्धततरं भवति । उपोन्नद्धम् इति वा । सेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिः अपि
१० ऊधः उच्यते । स यः अस्मै अहनि अपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति अहं
द्योतनवान् । अपोहति अपोहति शक्रः तितनिधुं धर्मसंतानात् अपेतम् अलंकरिष्णुम्
अयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारम् । स्रगवा यः कवासखः । यस्य कपूयाः
सखायः । न्याविध्यदिलीविशस्य दृक्काँ वि शृङ्गिणामभितच्छुष्मिन्द्रः ।
(ऋ० सं० १।३।१२) । निर्विध्यत् इलाविलशयस्य दृक्काँ नि व्यभिर्नैत्
१५ शृङ्गिणं शुष्मम् इन्द्रः (महा० १९ ॥ गु० ४ अथवा २२) ।

अस्मा इदु प्र भर तूतजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः । गोर्न
पर्व वि रंदा तिर्य्येय्यर्णास्यपां चरध्वै (ऋ० सं० १।६।१।१२) ॥
अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणः वृत्राय वज्रम् ईशानः । कियेधाः कियेद्धाः इति
वा । क्रममाणधाः इति वा । गोः इव पर्वणि विरद मेघस्य । इष्यन् अर्णासि
२० अपां चरणाय । भूमिः (८७) भ्राम्यते । भूमिरस्यपिद्वन्मर्त्यानाम् (ऋ०
सं० १।३।१।१६) इत्यपि निगमो भवति । विष्पितः (८८) विप्रोक्तः ।
पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन् (ऋ० सं० ७।६०।७) । इत्यपि निगमो
भवति (महा० २० ॥ गु० ५ अथवा २३) ।

१ 'उत्तरे' ई. २ 'स्तुतेः' इत्यर्थः ई. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'उन्नद्धम्' साधण-
गृहीतपाठः ५ 'अहं' ई. ६ 'यः कपूयसखः' इ. ७ 'दृक्काँ' अ. ८ 'न्याविध्यत्' इ. ९
'प्रभर' इ. १० 'तूर्ण' ई. ११ 'कियेद्धाः' इति वा । क्रममाणधाः इति वा । इदं दुर्गवृत्तौ १९
क्षण्डस्यान्ते वर्तते. १२ 'विष्पितः' अ.

तन्नस्तुरीपमङ्गुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु
 राये नामा नो अस्मयुः (ऋ० सं० १।१४२।१०) ॥ तत् नः तूर्णापि
 महत् संभृतम् आत्मना त्वष्टा धनस्यै पोषाय विष्यतु इति । अस्मयुः अस्मान्
 कामयमानः । रास्पिनः (९०) । रास्पी रपतेर्वा । रसतेर्वा । रास्पिनस्यायोः
 (ऋ० सं० १।१२२।४) इत्यपि निगमो भवति । ऋजतिः (९१) प्रसाधन-
 कर्मा । ऋजुः (९२) इति अपि अस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ०
 सं० १।९०।१) इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वसू (९३) प्राप्तवसू । हरीं
 इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर (ऋ० सं० ८।१३।२७) इत्यपि निगमो भवति
 (महा० २१ ॥ गु० ६ अथवा २४) ।

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् । १
 ऋतस्य योगे वि ष्यध्वसूधः श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः (ऋ० सं०
 १०।३०।११) ॥ ग्रहिणुत नः अध्वरं देवयज्यायै । ग्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सन-
 नाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे । याज्ञे शकटे इति वा । शकटं शर्कृदितं
 भवति । शनकैः तकति इति वा । शब्देन तकति ति वा । श्रुष्टीवरीभूतनास्म-
 भ्यमापः । सुखवत्यः भवत अस्मभ्यम् आपः । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् १५
 (ऋ० सं० १।३३।३) । ददत् इन्द्र बहु वननीयम् । एधमानद्विक्तुभ्यस्य
 राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ६।४७।१६) । व्युदस्यति
 एधमानान् अहरं द्वेष्टि असुन्वतः । सुन्वतः अभ्यादधाति । उभयस्य राजा दिव्यस्य
 च पार्थिवस्य च । चोष्कूयमाणः (९५) इति चोष्कूयतेः (९६) चर्करीतवृत्तम् ।
 सुमत् (९७) स्वयम् इत्यर्थः । उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म (ऋ० सं० २०
 १।१६२।७) । उपत्रैतु मां स्वयं यत् मे मनः अध्यायि यज्ञेन इति आश्वमेधिकः
 मन्त्रः । दिविष्टिषु (९८) दिव एषणेषु । स्थूरं राधः श्रुताश्वं कुरुङ्गस्य
 दिविष्टिषु (ऋ० सं० ८।४।१९) । स्थूरः समाश्रितमात्रं महान् भवति ।

१ 'संभृत' ई. २ 'धनपोषाय' इ. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'आ व ऋजस
 ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति । ऋजुः' ओ. ५ 'नः' ई. ६ 'देवयजनाय' इ. ७ 'धनानां
 सनये' इ. ८ 'शकृदटं' अ. ९ 'अहर' ई. १० 'अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके' इ. ११
 'मानुषस्य' इ. १२ 'इत्यर्थः' ई. १३ 'समाश्रित' इ.

अणुः अनु स्थवीयांसम् । उपसर्गः लुप्तनामकरणः । यथा संप्रति । कुरुङ्गः राजा
 बभूव । कुरुगमनात् वा । कुलगमनात् वा । कुरुः कृन्तते । क्रूरम् इत्यापे अस्य
 भवति । कुलं कुष्णातेः । विकुषितं भवति । दूतः (९९) व्याख्यातः (निरु०
 ५।१) जिन्वतिः (१००) प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
 ५ जिन्वन्त्यग्रयः (ऋ० सं० १।१६४।५१) इत्यपि निगमो भवति । (महा०
 २२ ॥ गु० ८ अथवा २६ इति । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः) ।

अमत्रः (१०१) अमात्रः । महान् भवति । अभ्यमितो वा । मुह्यं
 अमत्रो वृजने विरुषी (ऋ० सं० ३।३६।४) इत्यपि निगमो भवति ।
 स्तवे वृज्यृचीषमः (ऋ० सं० १०।२२।२) । स्तूयते वज्री ऋचा समः ।
 १० अनर्शरातिम् (१०३) अनश्लीलदानम् । अश्लीलं पापकम् । अश्रिसत् विषमम् ।
 अनर्शरातिं वसुदामुषं स्तुहि (ऋ० सं० ८।९९।४) इत्यपि निगमो
 भवति । अनर्वा (१०४) अप्रत्यूतः अन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं
 बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः (ऋ० सं० १।१९०।१) । अनर्वम् अप्रत्यूतम्
 अन्यस्मिन् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वम् । मोदनजिह्वम् इति वा ।
 १५ बृहस्पतिं वर्धय नव्यम् अर्कैः अर्चनीयैः स्तोमैः । असामि (१०५) सामि-
 प्रतिषिद्धम् । सामि स्यतेः । असाम्योजो विश्रुथा सुदानवः (ऋ० सं०
 १।३९।१०) । असुसमाप्तं बलं विश्रुथ कल्याणदानाः (महा० २३ ॥ गु०
 १ अथवा २७) ।

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा । भूर्णिं मृगं न
 २० सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् (ऋ० सं० ८।१।२०) ॥ मा
 चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदा याचन् अहं गिरा गीत्या स्तुत्या । भूर्णिम्
 इव मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधम् । कः ईशानं न याचिष्यते 'इति । आ त्वा

१ 'उपसर्गो लुप्तो नामकरणः' अथवा 'उपसर्ग लुप्तो नामकरणः' अ. २ 'इत्यपि निगमो
 भवति' ई. ३ 'अश्रिसत् अ. ४ 'अनर्वम् अप्रत्यूतम् अन्यस्मिन्' ई. । 'अनर्वाणं' सायणः. ५
 'मोदनजिह्वम् इति वा' ई. ६ 'अर्चनीयः स्तोमैः' ई. ७ 'सामिप्रतिषेधः' इ. ८ 'सामि स्यतेः' ई.
 ९ 'दानाः । गल्दया । गलितधानी स्यात् । गल्दा धमानिर्भवति' इ. १० 'गलनेन' इ. ११
 'मा' इ. १२ 'याचिष्यति' अ । इ. १३ 'इति' ई । 'इति । गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनम्
 आसु धीयते । आ त्वा' ओ.

विशन्तिवन्दव आगल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलनाः
धमनीनाम् इति अत्र अर्थः (महा० २४) ।

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः (ऋ० सं० ८।६।१।११) ।
न पापाः मन्यामहे न अधनाः न ज्वलनेन हीनाः । अस्ति अस्मासु ब्रह्मचर्यम्
अध्ययनं तपः दानकर्म इति ऋषिः अवोचत् । वकुरः (१०८) भास्करः ।
भयंकरः । भासमानः द्रवति इति वा (महा० २५ ॥ गु० २ अथवा २८) ।

यवं वृक्षेणाश्विना वपन्तेपै दुहन्ता मनुष्याय दत्त्वा । अभि दस्युं
वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रधुरार्याय (ऋ० सं० १।११७।२१) ॥
यवम् इव वृक्षेण अश्विनौ निवपन्तौ । वृक्षः लाङ्गलं भवति । विकर्तनात् । लाङ्गलं
लङ्गतेः । लाङ्गलवद्वा । लाङ्गलं लङ्गतेः । लङ्गतेः । लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ
मनुष्याय दर्शनीयौ । अभिधमन्तौ दस्युम् । वकुरेण ज्योतिषा वा । उदकेन
वा । आर्यः ईश्वरपुत्रः । वैकनाटाः (१०९) खलु कुसीदिनः भवन्ति ।
द्विगुणकारिणः वा । द्विगुणदायिनः वा । द्विगुणं कामयन्ते इति^१ वा ।
इन्द्रो विश्वान् वैकनाटा अहर्दश उत कृत्वा पूर्णारभि (ऋ० सं०
८।६६।१०) । इन्द्रः सर्वान् वैकनाटान् अहर्दशः सूर्यदशः । ये इमानि
अहानि पश्यन्ति न पराणि इति वा । अभिभवति कर्मणा पूर्णान् च वणिजः
(महा० २६ ॥ गु० ३ अथवा २९) ।

जीवान्नो अभि धैतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्ध स्थ हवनश्रुतः
(ऋ० सं० ८।६७।५) ॥ जीवतः नः अभिधावत आदित्याः पुरा हननात् । क
नु स्थ ह्वानश्रुतः । इति मत्स्यानां जालम् आपन्नानाम् एतत् आर्षं वेदयन्ते ।
मत्स्याः मधौ उदके स्यन्दन्ते । माद्यन्ते अन्योन्यं भक्षणाय इति वा । जालं
जलचरं भवति । जलभवं वा । जलेशयं वा । अंहुरः (१११) अंहस्वान् ।

१ 'नानाविभक्ती त्वेने' । अ. ३. २ 'गलनाः' अ. ३ 'ज्वलनहीनाः' इ. ४ 'भास्वरुद्रवयो
वा' इ. ५ 'इव' ई. ६ 'वृक्षः लम्बतेर्वा' ई. ७ 'लङ्गतेः' अ. ८ 'दर्शनीयौ' ई. ९ 'ईश्वरः
पुत्रः' अ. १० 'वैकनाटा' इ. ११ 'खलु' ई. १२ 'भवन्ति' ई. १३ 'द्विगुणकामिनः'
इ. १४ 'इति' ई. १५ 'इन्द्रो यः सर्वान्' ओ. १६ 'ह्वानश्रुतः' ई.

अहंरणम् इति अपि अस्य भवति । कृण्वन्महृणादुरु (ऋ० सं० १।१०५।१७)
 इत्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदम्यहुरो
 गात् (ऋ० सं० १०।५।६) । सप्त मर्यादाः कवयः चक्रुः । तासाम् एका-
 मपि अभिगच्छन् अहंस्वान् भवति । स्तेयं तल्पासरोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरा-
 ५ पानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनःसैदां पातके अनृतोद्यम् इति । वत (११२) इति
 निपातः खेदानुकम्पयोः (महा० २७ ॥ गु० ४ अथवा ३०) ।

वतो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् । अन्या किल
 त्वां कक्ष्येव युक्तं परिं प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (ऋ० सं० १०।१०।१३) ॥
 वतः वलात् अतिर्तः भवति । दुर्वलः वत असि यम् । नैव ते मनो हृदयं च
 १० विजानीमः । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्या इव युक्तं लिबुजा इव
 वृक्षम् । लिबुजां व्रततिः भवति । लीयते विभजन्ति इति । व्रततिः
 वरणाच्च संयनाच्च ततनाच्च । वाताप्यम् (११३) उदकं भवति । वातः एतत्
 आप्याययति । पुत्नानो वाताप्यं विश्वथन्द्रम् (ऋ० सं० ९।९३।५) इत्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० १०।२९।१) ।
 १५ वने इव वायः वेः पुत्रः । चायन् इति वा । कामयमानः इति वा । वा इति च यः
 इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं तु एवम् आख्यातम् अभविष्यत् । असुसमा-
 तश्च अर्थः । रथ्ययति (११५) इति सिद्धः । तत्प्रेप्सुः । रथं कामयते इति वा ।
 एष देवो रथ्ययति (ऋ० सं० ९।३।५) इत्यपि निगमो भवति । (महा० २८) ॥

धेनुं न इपं पिन्वतमसैक्राम् (ऋ० सं० ६।६३।८) । असंक्रमणीम्
 २० (गु० ५ अथवा ३१ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठमः पादः) । आधवः (११७)
 आधवनात् । मतीनां च सार्धनं विप्राणां चाधवम् (ऋ० सं० १०।२६।४)

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'समेव' ओ. ३ 'अभिगच्छन्' इ. ४ 'स्तेयमतल्पासरोहणं'
 ओ. ५ 'सुरापानं' अ. ६ 'दुष्कृतस्य कर्मणः' ओ. ७
 'वलात् अतिर्तो भवति' ई. ८ 'अतीतो' ओ. ९ 'विजानीमि' अ. १० 'लिबुजा 'ततनाच्च' ई.
 ११ 'विभजन्ति' अ. १२ 'शयनाच्च' अ. १३ 'एतत्' ई. १४ 'एतत्' अ. १५ 'रथ्ययति रथं
 इत्यति । एष' इ. १६ 'कामयन्ते' अ.

इत्यपि निगमो भवति । अनवब्रवः (११८) अनवक्षितवचनः । विज्ञेय-
कृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० सं० १०।८४।५) इत्यपि निगमो भवति (महा०
२९ ॥ गु० १।३२) ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्ते-
भिष्ठा चातयामसि (ऋ० सं० १०।१५५।१) ॥ अदायिनि काणे विकटे ।
काणः विक्रान्तदर्शनः इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यात् अणूभावकर्मणः । कणतिः
शब्दाणूभावे भाष्यते अनुकणति इति । मात्राणूभावात् कणः । दर्शनाणूभावात्
काणः । विकटः विक्रान्तगतिः इत्यौपमन्यवः । कुटेर्वा स्यात् । विकुटितो
भवति । गिरिं गच्छ । सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः ।
शिरिम्बिठः मेषः । क्षीयते बिठे । बिठं वीरिटेन व्याख्यातं (निरु० ५।२८) ।
तस्य सत्त्वैः उदकैः इति स्यात् । तै त्वा चातयामः । अपि वा । शिरिम्बिठः
भारद्वाजः कालकर्णोपेतः अलक्ष्मीं निर्नाशयिष्येति चकार । तस्य सत्त्वैः कर्मभिः इति
स्यात् । तैः त्वा चातयामः । चातयतिः नाशने । पराशरः (१२१)
पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० सं०
७।१८।२१) इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशरः इत्युच्यते । परा-
शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः (ऋ० सं० ७।१०४।२१)
इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती (१२२) विकर्तनदन्ती । यत्रा वो
दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० १।१६६।६) इत्यपि निगमो भवति ।
करुलती (१२३) कृत्तदती (महा० ३० ॥ गु० २ अथवा ३३) ।

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भर्गो वामं
देवः करुलती (ऋ० सं० ४।३०।२४) ॥ वामं वननीयं भवति । आदुरिः आद-

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'भवति । सदान्वे सदानोनुवे' इ. ३ 'काणः' इत्यो-
पमन्यवः' इत्यस्मात् प्राक् 'कणतिः शब्दा' काणः' इ. ४ 'कणतेर्वा' कर्मणः' ई. ५ 'काणः'
ओ. ६ 'इत्यौपमन्यवः' ई. ७ 'स्याद्विपरीतस्य' ओ. ८ 'बिठमन्तारिषं बिठं' ओ. ९ 'इति स्यात्'
ई. १० 'त्वा' इ. ११ 'अलक्ष्मीः' ओ. १२ 'निर्नाशयिष्येति चकार' अ. १३ 'नामभिः' इ. १४
'पराशीर्णस्य' जज्ञे' इत्यस्य स्थाने 'पराशीर्णजः ऋषिः पराशरः' इ. १५ 'परितः शा' इ. १६
'करुलती' अ. १७ 'कृत्तदती । अपि वा देवं कंचित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत्' ओ. १८ 'भवति' ई.

रणात् । तत्कः करुळती । भगः । पुरस्तात्तस्यान्वादेशः इत्येकम् । पूषा इत्य-
परम् । सौऽदन्तकः । अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० १।७।४।७) इति च
ब्राह्मणम् । दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० १।१७।४।२) । दानम-
नसः नः मनुष्यान् इन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मासयं शरारुरभि
५ मन्यते (ऋ० सं० १०।८६।९) । अवलामिव माम् अयं वालः अभिमन्यते
संशिशरिषुः । इदंयुः (१२६) इदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते ।
वसूयुः इन्द्रः । वसुमान् इत्यर्थः । अश्वयुर्गन्धू रथयुर्वसुसुरिन्द्रैः (ऋ०
सं० १।५।१।१४) इत्यपि निगमो भवति (महा० ३१ ॥ गु० ३ अथवा ३४) ।

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।
१० आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मधवन्नन्धया नः (ऋ० सं०
३।५।३।१४) ॥ किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटाः नाम देशः अनार्य-
निवासः । कीकटाः किं कृताः । किं क्रियाभिः इति प्रेप्साः वा । न एव च आशिरं
दुहे न तपन्ति घर्मं हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी ।
मांगदः । माम् आगमिष्यति इति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः । अत्यन्तकु-
१५ सीदिकुलीनः । प्रमदको वा । 'यः अयमेवास्ति लोको न परः इति प्रेप्सुः ।
पण्डको वा । पण्डकः पण्डगः । प्रार्दको वा । प्रार्दयति आण्डौ । आण्डौ आणी
इव व्रीडयति । तत्स्थम् । नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः । शाखाः
शक्रोते । आणिः अरणात् । तत् नः मधवन् रन्धय इति । रन्धयतिः वशगमने ।
बुन्दः (१२८) इषुः भवति । भिन्दो वा । भयदो वा । भासमानो द्रवति इति
२० वा (महा० ३२ ॥ गु० ४ अथवा ३५) ।

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः । उभा ते बाहू
रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वद्वृधा (ऋ० सं० ८।७७।११) ॥ तुविक्षं बह्विक्षेपं

१ 'करुळती' अ. २ 'इत्यर्थः' इ. सायणः. ३ 'इन्द्रः' आ. ४ 'इत्यपि निगमो भवति'
ई. ५ 'ताः' इ. ६ 'कीकटाः अनार्यदेशनिवासिनः' इ. ७ 'वा' आ. ८ 'एव च' ई. ९ 'हरणं'
सायणः । १० 'हर्म्य' ई. १० 'धनं' इ. ११ 'गमिष्यति' अ. १२ 'च' ई. १३ 'कुसीदः' अ. १४
'यः' ई. १५ 'लोकोऽस्ति' इ. १६ 'व्रीडयति' अ. १७ 'तत्स्थम्' अरणात् ई. १८ 'रन्धयत-
वशगमने' ई. १९ 'बुन्दो वा भिन्दो' आ. २० 'बह्विक्षेपं' अ.

महाविक्षेपं वा । ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः । साधयिता ते वुन्दो हिरण्मयः ।
उभौ ते बाहू रमणीयौ सांग्राम्यौ वा । ऋदूपा अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ वा ।
र्ममणि अर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ वा (महा० ३३ ॥ गु० ५ अथवा ३६) ।

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् । इन्द्रो वुन्दं स्वाततम्
(ऋ० सं० ८।७।६) ॥ निरविध्यत् गिरिभ्यः । आधारयत् पक्वम् ओदनम्
उदकदानं मेघम् । इन्द्रो वुन्दं स्वाततम् । वृन्दं (१२९) वुन्देन व्याख्या-
तम् (निरु० ६।३२) । वृन्दारकश्च (महा० ३४ ॥ गु० ६ अथवा ३७) ।

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् (ऋ० सं० १०।५।३) ॥
अयं यो होता कर्ता स यमस्य । कम अपि ऊहे । अन्नम् अभिवहति यत् सम-
श्नुवन्ति देवाः । अहरहः जायते । मासे मासे । अर्धमासे अर्धमासे वा । अथ
देवाः निदधिरे हव्यवाहम् । उल्बम् (१३१) ऊर्णोतेः । वृणोतेर्वा । सहत्त-
दुल्यं स्थविर् तदासीत् (ऋ० सं० १०।५।११) इत्यपि निगमो भवति ।
ऋवीसम् (१३२) अपगतभासम् । अपहृतभासम् । अन्तर्हितभासम् ।
गतभासं वा (महा० ३५ ॥ गु० ७ अथवा ३८) ।

हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋवीसे
अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति (ऋ० सं० १।११६।८) ॥ हिमेन
उदकेन ग्रीष्मान्ते अग्निं प्रंसम् अहर् अवारयेथाम् । अन्नवतीं च अस्मै ऊर्जम्
अधत्तम् अग्नये । योऽयम् ऋवीसे पृथिव्याम् अग्निः अन्तर् औषधिवनस्पतिषु
अप्सु तम् उन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम् । गणः गणनात् । गुणश्च । यत्
वृष्टे ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तत् अश्विनो रूपम् । तेन एनौ स्तौति
स्तौति (महा० ३६ ॥ गु० ८ अथवा ३९ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः) ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

१ महाविक्षेपं वा' इ. २ 'सुक्तकरं' इ. ३ 'हिरण्ययः' इ. ४ 'रम्यौ रमणीयो' ओ. ५ सांग्राम्यावर्द्धये' अ. ६ 'गमनपातिनौ वा' इ. 'गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा' ओ. ७ 'वा' सायणपाठे नास्ति. ८ 'र्ममणिन्विनौ' इ. ९ 'गमनवेधिनौ वा' इ. 'गमनवेधिनौ शब्द-
वेधिनौ दूरवेधिनौ वा' ओ. १० 'निराविध्यत्' इ. ११ 'गिरिभ्यः' इ. १२ 'अधारयत्' इ. १३
'ऊहे' आ. १४ 'कमप्यन्नम्' इ. १५ 'समञ्जन्ति' इ. १६ 'मासि मासि' इ. १७ 'इत्यपि निगमो
भवति' इ. १८ 'अपचितभासम् । अपहृतभासम्' सायणः. १९ 'अन्तर्हितभासं' सायणे नास्ति.
२० औषधिवनस्पतिषु अप्सु' इ. २१ 'एतौ' इ.

सप्तमोऽध्यायः

अथातो दैवतम् । तत् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतम् इत्याचक्षते । सा एषा देवतोपपरीक्षा । यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायाम् आर्थपत्यम् इच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति । ताः त्रिविधाः ऋचः । परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिः नामविभक्तिभिः युज्यन्ते । प्रथमपुरुषैश्च आख्यातस्य (१) ।

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः (ऋ० सं० १०।८९।१०) ।
 इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् (ऋ० सं० १।७।१) । इन्द्रेणैते तृत्सवो
 वोविषाणाः (ऋ० सं० ७।१८।१५) । इन्द्राय सामं गायत (ऋ० सं०
 ८।९।८।१) । नेन्द्रादृते पवते धाम किं च न (ऋ० सं० ९।६९।६) ।
 १० इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ० सं० १।३२।१) । इन्द्रे कामा
 अयंसत । इति । अथ प्रत्यक्षकृताः मध्यमपुरुषयोगाः । त्वम् इति च एतेन
 सर्वनाम्ना । त्वमिन्द्र बलादधि (ऋ० सं० १०।१५३।२) । वि न इन्द्र
 मृधो जहि (ऋ० सं० १०।१५२।४) । इति । अथापि प्रत्यक्षकृताः
 स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिदन्यद्वि शंसत
 १५ (ऋ० सं० ८।१।१) । कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १।३७।१) ।
 उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् (ऋ० सं० ३।५३।११) । इति । अथ आध्या-
 त्मिक्यः उत्तमपुरुषयोगाः । अहम् इति च एतेन सर्वनाम्ना (गु० २) । यथै-
 तत् । इन्द्रो वैकुण्ठः (ऋ० सं० १०।४८-४९) । लवसूक्तम् (ऋ० सं०
 १०।११२) । वागाम्भृणीयम् (ऋ० सं० १०।१२५) । इति
 २० (महा० २) ।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पशः आध्यात्मिकाः ।
 अथापि स्तुतिरेव नाशीर्वादः । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ० सं०
 १।३२।१) इति यथैतास्मिन् सूक्ते । अथापि आशीरेव न स्तुतिः । सुचक्षा

अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत् कर्णाभ्यां भूयासम् (मानवगृ० १।९।२५) इति । तदेतत् बहुलम् आध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथा-
भिशापौ । अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि (ऋ० सं० ७।१०४।१५) ।
अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः (ऋ० सं० ७।१०४।१५) इति । अथापि
कस्यचित् भावस्य आचिख्यासा । न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि (ऋ० सं० १०।१२९।२) । तर्हि आसीत्तमसा गूलहमग्रे (ऋ० सं० १०।१२९।३) ।
अथापि परिदेवना कस्माच्चित् भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् (ऋ० सं० १०।९५।१४) । न वि जानामि यदि वेदमस्मि (ऋ० सं० १।१६४।३७) इति । अथापि निन्दाप्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादी
(ऋ० सं० १०।११७।६) । भोजस्येदं पुष्करिणीव वेदम् (ऋ० सं० १०।१०७।१०) इति । एवम् अक्षसूक्ते (ऋ० सं० १०।३४) द्यूत-
निन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवम् उच्चावचैः अभिप्रायैः ऋषीणां मन्त्रदृष्टयः
भवन्ति (३) ।

प्राज्ञे से प्रोक्ता कति

तत् ये अनादिष्टदेवताः मन्त्राः तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो
वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवताः भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्याः इति याज्ञिकाः । १
नाराशंसाः इति नैरुक्ताः । अपि वा । सा ^{स्वर्ग} कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा ।
अस्ति हि ^{उभ} आचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यम् अतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।
याज्ञदैवतो मन्त्रः इति । अपि हि अदेवताः देवतावत् स्तूयन्ते । यथा । अश्व-
प्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि (निघण्टु ५।३।१-२२) । (गु० ४) ।
अथापि अष्टौ द्वन्द्वानि (निघण्टु ५।३।२९-३६) । स न मन्येत आगन्तून्
इव अर्थान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यम् एतत् भवति । माहाभाग्यात् देवतायाः
एकः आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्य आत्मनः अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।
अपि च । सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिः ऋषयः स्तुवन्ति इत्याहुः । प्रकृतिसार्वना-
म्याच्च इतरेतरजन्मानः भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः । आत्म-
जन्मानः । आत्मैव एषां रथो भवति । आत्मा अश्वः । आत्मा आयुधम् । २

आत्मा इषवः । आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य (महा० ४ ॥ गु० ५ ॥ दुर्गवृत्तौ
'इति द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वा
इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः । सूर्यो ह्युस्थानः । तासां माहाभाभ्यात् एकैकस्याः
५ अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा । कर्मपृथक्त्वात् । यथा । होता
अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता इति अपि एकस्य सतः । अपि वा । पृथक् एव स्युः ।
पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति । तथा अभिधानानि । यथो एतत् । कर्मपृथ-
क्त्वात् इति । बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगै-
१० कत्वं च उपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवाः इति स्थानै-
कत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा । पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च
संभोगः । अग्निना च इतरस्य लोकस्य । तत्र एतत् नरराष्ट्रमिव (महा०
५ ॥ गु० ६) ।

अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्येकम् । चेतना-
वद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति । तथा अभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैः अङ्गैः
१५ संस्तूयन्ते । ऋष्या तं इन्द्रं स्थविरस्य ब्राह्म (ऋ० सं० ६।४७।८) ।
२० यत्संगुष्णा मध्वन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३।३०।५) । अथापि पौरुष-
विधिकैः द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र आहि (ऋ० सं०
२।१८।४) । कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तं (ऋ० सं० ३।५३।६) ।
अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अर्द्धेन्द्रं पिब च प्रस्थितस्य (ऋ० सं०
१०।११६।७) । आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवम् (ऋ० सं० १।१०।९) (गु०
७) । अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम् । अपि तु यत् दृश्यते (महा० ६) ।

अपुरुषविधं तत् । यथा । अग्निः वायुः आदित्यः पृथिवी चन्द्रमाः इति ।
यथो एतत् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति इति । अचेतनानि अपि एवं
स्तूयन्ते । यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि (निघण्टु ५।३।४-२२) ।
२५ यथो एतत् । पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते इति । अचेतनेषु अपि एतत् भवति ।
अभि क्रन्दन्ति हरितेभिर्ग्रासभिः (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्राव-

स्तुतिः । यथो एतत् । पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति । एतदपि तादृशमेव ।
 सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिन्म (ऋ० सं० १०।७।५।९) इति नदीस्तुतिः ।
 यथो एतत् । पौरुषविधिकैः कर्मभिः इति । एतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूर्व
 हविरद्यमाशत (ऋ० सं० १०।९।४।२) इति ग्रावस्तुतिः एव । अपि वा ।
 उभयविधाः स्युः । अपि वा । अपुरुषविधानाम् एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः ।
 यथा यज्ञो यजमानस्य । एष च आख्यायनसमयः (महा० ७ ॥ गु० ८)
 सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

तिस्रः एव देवताः इत्युक्तं पुरस्तात् (निरु० ७।५) । तासां भक्ति-
 साहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथ एतानि अग्निभक्तीनि । अयं लोकः । प्रातः-
 सवनम् । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत् स्तोमः । रथन्तरं साम । ये च देवगणाः
 समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्रायी पृथिवी ईळा इति स्त्रियः । अथास्य कर्म
 वहनं च हविषाम् आवाहनं च देवतानाम् । यच्च किञ्चित् दाष्टिविषयिकम्
 अशिकमैव तत् । अथास्य संस्तविकाः देवाः । इन्द्रः सोमः वरुणः पर्जन्यः
 ऋतवः । आग्रावैष्णवं च हविः । न तु ऋक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते ।
 अथापि आग्रापौष्णं हविः । न तु संस्तवः । तत्र एतां विभक्तस्तुतिम् ऋचम्
 उदाहरन्ति (महा० ८ ॥ गु० १ अथवा ९) ।

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स
 त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः (ऋ० सं०
 १०।१७।३) ॥ पूषा त्वा इतः प्रच्यावयतु विद्वान् अनष्टपशुः भुवनस्य
 गोपाः इति । एष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः । स त्वैतेभ्यः
 परि ददत्पितृभ्यः इति सांशयिकः तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात् । तस्य अन्वा-
 देशः इत्येकम् । अग्निः उपरिष्ठात् । तस्य प्रकीर्तना इत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः
 सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेर्वा एकोपसर्गात् । दंदातेर्वा
 स्यात् ह्युपसर्गात् (महा० ९ ॥ गु० २ अथवा १०) ।

अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकाः । माध्यंदिनं सवनम् । २

१ 'इला' अ. २ 'वैष्णवं हविः' ओ. ३ 'विभक्तिस्तुतिम्' ओ. ४ 'इति००आदित्यः' ई.

५ 'दधातेर्वा' अ.

ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । पञ्चदश स्तोमः । बृहत् साम । ये च देवगणाः समा-
 भ्राताः मध्यमे स्थाने । याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानम् । वृत्रवधः ।
 या च का च बलकृतिः इन्द्रकर्मैव तत् । अथ अस्य संस्तविकाः देवाः । अग्निः
 सोमः वरुणः पूषा बृहस्पतिः ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सः विष्णुः वायुः ।
 ५ अथापि मित्रः वरुणेन संस्तूयते । पूषणा रुद्रेण च सोमः । अग्निर्ना च पूषा ।
 वातेन च पर्जन्यः (महा० १० ॥ गु० ३ अथवा ११) ।

अथ एतानि आदित्यभक्तीनि । असौ लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षाः ।
 जगती । सप्तदश स्तोमः । वैरूपं साम । ये च देवगणाः सामान्नाताः उत्तमे
 स्थाने । याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानम् । राश्मिभिश्च रसधारणम् ।
 १० यैश्च किञ्चित् प्रवह्णितम् आदित्यकर्मैव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण
 इति संस्तवः (गु० ४ अथवा १२) । एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दः-
 स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषम् अनुकल्पयति । शरत् अनुष्टुप् एकविंशः स्तोमः वैराजं
 साम इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिः त्रिणवः स्तोमः शाकरं साम
 इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरः अतिच्छन्दाः त्रयस्त्रिंशः स्तोमः रैवतं साम
 १५ इति धुभक्तीनि (महा० ११ ॥ गु० ५ अथवा १३) ।

मन्त्राः मननात् । छन्दांसि छादनात् । यैजुः यजतेः । साम संमि-
 तम् ऋचा । अस्यतेर्वा । ऋचा समं मेने इति नैदानाः । गायत्री गायतेः
 स्तुतिकर्मणः । त्रिगमना वा विपरीता । गायता मुखात् उदपतत् इति च
 ब्राह्मणम् (गु० ६ अथवा १४) । उष्णिक् उत्स्नाता भवति । स्निह्यतेर्वा
 २० स्यात् कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी इर्व इत्योपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः ।
 ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च कुब्जः च कुजतेर्वा । उब्जतेर्वा । अनुष्टुप्
 अनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति इति च
 ब्राह्मणम् (गु० ७ अथवा १५) । बृहती परिचर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा ।
 त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृत्

१ 'काचित् बलकृतिः' अ. २ 'वायुना' अ. बृहदेवता च (२।२). ३ रसाधारणम्
 ओ. ४ 'यजुः' अ. ५ 'स्तोमः स्तवनात् यजुः' ओ. ६ 'अस्यतेर्वा । स्यतेर्वा' ड. ७ 'त्रिगमना'
 ब्राह्मणम्' ई. ८ 'वा' अ । ओ.

संयुज्यते

वज्रः । तस्य स्तोभनी इति वा । यत् त्रिः अस्तोभत् तत् त्रिष्टुभः त्रिष्टुप्त्वम्
इति विज्ञायते (महा० १२ ॥ गु० ८ अथवा १६) ।

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा । जलगत्यमानोऽभ्युजत् इति
च ब्राह्मणम् । विराट् विराजनाद्वा । विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्
संपूर्णाक्षरा । विराधनात् ऊनाक्षरा । विप्रापणात् अधिकाक्षरा । पिपीलि-
कमध्या इत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलतेः गतिकर्मणः (गु० ९ अथवा
१७) । इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च
भूयिष्ठाः । काश्चित् निपातभाजः । अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति
इन्द्राय वृत्रघ्ने इन्द्राय अंहोमुचे इति । तान्यपि एके समामनन्ति ।
भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत् समामने ।
अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवताः स्तौति वृत्रहा पुरंदरः इति । तान्यपि एके
समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य
भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि । स्नाताय अनुलेपनम् ।
पिपासते पानीयम् इति (महा० १३ ॥ गु० १० अथवा १८ द्वितीयः पादः ।
दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य तृतीयः पादः) ।

अथातः अनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्या-
स्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीः भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं
नयति संनममानः । अक्रोपन्ः भवति इति स्थौलाष्टीविः । न क्रोपयति । न
स्नेहयति । त्रिभ्यः आख्यातस्यः जायते इति शाकपूणिः । इतात् । अक्तात्
दग्धात् वा । नीतात् । स खलु एतेः अकारम् आदत्ते । गकारम् अनक्तेर्वा
दहतेर्वा । नीः परः । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० १ अथवा १९) ।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्
(ऋ० सं० १।१।१) ॥ अग्निम् ईळे अग्निं याचामि । ईलिः अध्ये-
षणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहितः व्याख्यातः (निरु० २।१२) । यज्ञश्च

१ 'स्तोभति' अथवा 'स्तोभवीति' केषुचित् पुस्तकेषु. २ 'यत्' विज्ञायते. ई. ३
'जलचल' अ. ४. 'वृत्रघ्ने. इन्द्राय वृत्रहुरे. इन्द्रा' ओ. ५ 'ईले' अ. ६. 'याचे' इ. ७
'ईलिः' अ. ८ 'यज्ञस्य' अ.

(निरु० ३।१९) । देवः दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । द्युस्थानो भवति इति वा । यो देवः सा देवता । होतारं हातारम् । जुहोतेः होता इति और्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १५ ॥ गु० २ अथवा २०) ।

५ अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वंक्षति (ऋ० सं० १।१।२) ॥ अग्निः यः पूर्वैः ऋषिभिः ईडितव्यः वन्दितव्यः अस्माभिश्च नवतैः सं देवान् इह आवहतु इति । स न मन्येत अयमेव अग्निः इति । अपि एते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः (महा० १६ ॥ गु० ३ अथवा २१) ।

१० अग्निं प्रवन्त समनैव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् । धृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ० सं० ४।५।८) ॥ अभिनमन्त समनसः इव योषाः । समनं समनाद्वा । संमाननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् इत्यौपमिकम् । धृतस्य धाराः उदकस्य धाराः । समिधः नसन्त । नसतिः आश्रितिकर्मा वा ।

१५ नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । अभिहर्यति इति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत् (ऋ० सं० ४।५।९) इति आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते । समुद्राद्वेषोऽद्भ्य उदेति (कौषी० ब्रा० २।५।१) इति च ब्राह्मणम् । अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वाः देवताः (ऐ० ब्रा० ६।३ ॥ मैत्रा० सं० १।४।१३ । तै० सं० ६।२।२ । शत० ब्रा० ३० १।६।२।२०) इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० १७ ॥ गु० ४ अथवा २२) ।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्धौ दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः (ऋ० सं० १।१६।४।४६) ॥ इमम् एव अग्निं महान्तम् आत्मानम् एकम् आत्मानं

१ 'यो देवः स देवता' ई. २ 'ईडितव्यः' अ. ३ 'ईडितव्यः' ओ. ४ 'वन्दितव्यः' आ. ५ 'अभिनवन्त' ओ. ६ 'इत्यौपमिकम्' ई. ६ 'नसतिः' 'नमतिकर्मा वा' ई. ७ 'हर्यति' इ. ८ 'विहर्यति' ओ. ९ 'महान्तम् आत्मानम् एकम् आत्मानम्' इत्यस्य स्थाने 'एकं महान्तमात्मानं' इ.

बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निं दिव्यं च गरुत्मानम् ।
दिव्यः दिविजः । गरुत्मान् गरुणवान् । गुर्वात्मा महात्मा इति वा । अस्तु
सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते अयमेव सोऽग्निः । निपातमेव एते उत्तरे
ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते (महा० १८ ॥ गु० ५ अथवा २३ तृतीयः
पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य चतुर्थः पादः) ।

जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वा एनं विदुः । जाते
जाते विद्यते इति वा । जातवित्तो वा । जातधनः । जातविद्यो वा । जातप्र-
ज्ञानः । यत्तज्जातः पशून् अविन्दते तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् (मैत्रा०
सं० १।८।२) इति ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति
(मैत्रा० सं० १।८।२) इति च । तस्य एषा भवति (महा० १९ ॥ गु० १
अथवा २४) ।

‘दत्तादि ६ मन्त्रे
अथवा अथवा १८ नोसीद’

अ नूनं जातवेदसमश्च हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिः आसी-
(ऋ० सं० १०।१८।१) ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रुवानम् ।
अपि वा । उपमार्थे स्यात् । अश्वमिव जातवेदसम् इति । इदं नो बर्हिः आसी-
दत्तुं इति । तदेतत् एकम् एव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते ।
यत्तु किञ्चित् आग्नेयं तत् जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येत
अयमेव अग्निः इति । अपि एते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसौ उच्येते । ततो नु

१ ‘सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान्’ इ. २ गुर्वात्मा महात्मा इति वा’ ई. ३ ‘जातधनो वा’
सायणः. ४ ‘जातप्रज्ञो वा’ सायणः ५ ‘०विन्दतेति०’ इ. ओ. ६ ‘इति हि ब्राह्मणम्’
सायणः.

७ ‘जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्यग्निः (ऋ.सं. १।९.१।१) ॥

जातवेदस इति जातवेदस्यां वेदं जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवाग्निपवाय सोमं
राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिस्मो निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो द्रुदादि-
त्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वाणि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं
नावा नदी जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितान्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्यैवापरा
भवति । इति अधिकः खण्डो गुर्जरपाठे (२ अथवा २५) एव । स निरुक्ते ११।३३
इत्यत्र वर्तते. ८ ‘अथवा’ इ. ९ ‘जातवेदसम्’ ई. १० ‘आसीदत्’ इ. ११ ‘इव’ अ. १२
‘जातवेदसी’ ओ.

मध्यमः । अ॒भि प्र॒वन्त॒ सम॒ने॒व योषाः (ऋ० सं० ४।५८।८) इति ।
तत्पु॒रस्ता॒त् व्याख्या॒तम् (निरु० ७।१७) । अथ असौ आदित्यः । उ॒दु त्यं
जा॒तवे॒दसम् (ऋ० सं० १।५०।१) इति । तदु॒परि॒ष्टात् व्याख्यास्यामः (निरु०
१२।१५) । यस्तु सू॒क्तं भ॒जते॒ यस्मै ह॒विर्नि॒रूप्य॒ते अ॒यमे॒व सोऽग्नि॒र्जात-
५ वे॒दाः । नि॒पात॒मे॒वैते॒ उत्त॒रे ज्योतिषी ए॒तेन॒ नाम॒धेये॒न भ॒जेते (महा० २०॥
गु० ३ अथवा २६ चतुर्थः पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य पञ्चमः पादः) ।

वै॒श्वान॒रः (३) कस्मा॒त् । वि॒श्वान् न॒रान् न॒यति॒ । वि॒श्वे ए॒नं न॒राः
न॒यन्ति॒ इति॒ वा । अ॒पि वा । वि॒श्वान॒र ए॒व स्या॒त् । प्रै॒त्यृतः॒ सर्वा॑णि भू॒तानि॒ ।
तस्य॒ वैश्वान॒रः । तस्य॒ एषा॒ म॒वति॒ (महा० २१ ॥ गु० १ अथवा २७) ।

१० वै॒श्वान॒रस्य॒ सु॒म॒तौ स्या॒म रा॒जा हि॒ कं भु॒व॒ना॒नाम॒भि॒श्रीः ।
इ॒तो जा॒तो वि॒श्व॒मि॒दं वि॒च॒ष्टे वै॒श्वान॒रो य॒तते॒ सूर्ये॑ण (ऋ० सं०
१।९८।१) ॥ इ॒तो जा॒तः सर्व॑मि॒दम् अ॒भि॒वि॒पश्य॑ति । वै॒श्वान॒रः सं॒यत॑ते
सूर्ये॑ण । रा॒जा यः सर्वे॑षां भू॒ताना॑म् अ॒भि॒श्रय॑णीयः तस्य वयं वै॒श्वान॒रस्य
क॒ल्या॒ण्यां म॒तौ स्या॒म । त॒त्को वै॒श्वान॒रः । म॒ध्यमः॑ इति आचार्याः । वर्ष॑कर्मणा
१५ हि ए॒नं स्तौ॑ति (महा० २२ ॥ गु० २ अथवा २८) ।

प्र नू म॒हि॒त्वं वृष॑भ॒स्य वोचं॑ यं ^{सु॒व्याः} ^{वृ॒त्रह॑णं} स॒चन्ते॑ ।
वै॒श्वान॒रो द॒स्यु॒माग्नि॑र्ज॒घ्न॒वाँ अधू॒नो॒त्का॒ष्ठा अ॒व श॒म्ब॒रं भे॒त् (ऋ० सं०
१।५९।६) ॥ प्र॒ब्रवी॑मि तत् म॒हि॒त्वं मा॒हा॒भा॒ग्यं वृष॑भ॒स्य वर्षि॑तुः अ॒पां यं
पू॒रवः॑ पू॒रयि॑तव्याः मनु॒ष्याः वृ॒त्रह॑णं मेघ॒ह॒नं स॒चन्ते॑ से॒वन्ते॑ वर्ष॑कामाः ।
२० द॒स्युः द॒स्यतेः॑ क्ष॒यार्था॑त् । उ॒प॒द॒स्य॒न्ति अ॒स्मिन् र॒साः । उ॒प॒दा॒स॒यति॑
क॒र्मा॑णि । तम् अ॒ग्नि॒वैश्वान॒रो घ्नन् अ॒वाधू॑नोत् अपः का॒ष्ठाः । अ॒भि॒न॒त्
श॒म्ब॒रं मेघ॑म् । अथ असौ आदित्यः इति पूर्वे याज्ञिकाः (गु० ३ अथवा २९) ।
एषां लो॒कानां॑ रो॒हेण॑ स॒वनानां॑ रोहः आ॒म्रा॒तः । रो॒हात् प्र॒त्य॒वरो॒हः चि॒की॒-
र्षि॑तः । ताम् अ॒नु॒कृतिं॑ हो॒ता आ॒ग्नि॒मा॒रुते॑ श॒स्त्रे वै॒श्वान॒रीये॑ण सू॒क्तेन॑ प्र॒ति॒प॒द्यते॑

१ 'वैश्वानरः' ई. २ 'आश्रयणीयः' ई. ३ 'तत्' ई. ४ 'दस्युः दस्यते; क्षयार्थात्'
ई. ५ 'कर्माणि वा । तं' ई. ६ 'इतवान्' ई. ७ 'अव' ई. ८ 'अथ' ई.

(ऐ० ब्रा० १२।३) । सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । ततः
 आगच्छति मध्यस्थानाः देवताः रुद्रं च मरुतश्च । ततः अग्निम् इहस्थानम् ।
 अत्रैव स्तोत्रियं शंसति (गु० ४ अथवा ३०) । अथापि वैश्वानरीयां द्वादश-
 कपालो भवति । एतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं भवति । असौ
 वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः (मैत्रा० सं० २।१।२) इति । अथापि निवित्
 सौर्यवैश्वानरी भवति । आ यो द्यां मात्या पृथिवीम् (निवित् ८) इति ।
 एष हि द्यावापृथिव्यौ आभासयति । अथापि कान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवति । दिवि पृष्ठो अरोचत (आश्व० श्रौ० ८।१०) इति । एष हि दिवि
 पृष्ठो अरोचत । इति । अथापि हविष्मन्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति (गु०
 ५ अथवा ३१) । अयमेव अग्निः वैश्वानरः इति शाकपृणिः । विश्वानरो एतं
 उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरः अयम् । यत् ताभ्यां जायते कथं नु अयम् एताभ्यां
 जायते इति । यत्र वैद्युतः शरणम् अभिहन्ति यावदनुपातो भवति मध्यमयमेव
 तावद्भवति । उदकेन्वनः शरीरोपशमनः । उपादीयमानः एव अयं संपद्यते ।
 उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः (गु० ६ अथवा ३२) । अथ आदित्यात् । उदीचीं
 प्रथमसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वेत् यत्र शुष्कगोमयम्
 असंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते । सः अयमेव संपद्यते । अथापि आह ।
 वैश्वानरो यत्तते सूर्येण (ऋ० सं० १।९।१) इति । न च पुनरात्मना
 आत्मा संयतते । अन्येनैव अन्यः संयतते । इतः इमम् आदधाति । अमुतः
 अमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । इतः अस्य अर्चिषः । तयोः भासोः संसङ्गं दृष्ट्वा
 एवमवक्ष्यत् (गु० ७ अथवा ३३) । अथ यानि एतानि औत्तमिकानि सूक्तानि
 भागानि वा सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः
 अभविष्यन् । आदित्यकर्मणा च एनम् अस्ताप्यन् । इति उदेषि । इति अस्त-
 मेषि । इति विपर्येषि । इति । आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः

१ 'व' इ. २ 'इत्यप्येते' ओ. ३ 'दनुपातो' अ. ४ 'उदीचीमय' एकस्मिन् उत्तम-
 गुर्जरवृत्तिपुस्तके. ५ 'तथाप्याह' अ. ६ 'आत्मानं' ओ. ७ 'अवक्ष्यन्' अ. ८ 'औत्तमिकानि'
 अ. ९ 'वा सौर्याणि वा पौष्णानि' ओ. १० 'वा वैश्वदेवानि वा तेषु' ओ.

भवन्ति । अग्निकर्मणा च एनं स्तौति । इति दहसि । इति वहसि । इति पचसि ।
इति । यथो एतत् । वर्षकर्मणा हि एनं स्तौति इति । अस्मिन्नपि एतदुपपद्यते
(गु० ८ अथवा ३४) । समानमेतदुदकमुच्चैत्य चार्हभिः । भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः (ऋ० सं० १।१६४।५१) ॥

५ इति सा निगदव्याख्याता (महा० २३ ॥ गु० ९ अथवा ३५ पञ्चमः
पादः ॥ दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य षष्ठः पादः) ।

सुपुर्णा

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त
आववृत्तन्तसर्दनादृतस्यादिघृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० १।१६४।४७) ॥
कृष्णं निरयणं रात्रिः आदित्यस्य । हरयः सुपर्णाः । हरणाः आदित्यरश्मयः ।

१० ते यदा अमुतः अर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहस्थानात् उदकस्य आदित्यात्
अथ घृतेन उदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतम् (निघण्टु १।१२।१०) इति
उदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः । अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निर्वा इतो
वृष्टिं समीरयति । धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति । मरुतः सृष्ट्यां वृष्टिं नयन्ति ।
यदासावादित्योर्दग्निं रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति (काठक सं० १।१।१०)

१५ इति । यथो एतत् रोहात् प्रत्यवरोहः चिकीर्षितः इति । आम्नायवचनात् एतत्
भवति । यथो एतत् (गु० १ अथवा ३६) । वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति इति । अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति । अस्ति हि सौर्यः एककपालः
पञ्चकपालश्च । यथो एतत् । ब्राह्मणं भवति इति । बहुभक्तिवादीनि हि
ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो वैश्वा-
२० नरः इति । यथो एतत् । निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति इति । अस्यैव सा
भवति । यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् (निवित् ८) इति । एष हि
विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीयते । यथो एतत् । छान्दोगिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति इति । अस्यैव तत् भवति । जमदग्निभिराहुतः (आश्व० श्रौ० ८।९)

१ 'इति वहसि । इति पचसि । इति दहसि' ओ. २ 'सा निगदव्याख्याता' ई. ३
'अर्वाञ्चः' ई. ४ 'भवति' ई. ५ 'उदीरयति' काठके. ६ 'इव' अथवा 'एव' काठके । 'इव
खलु वै भूत्वा' ओ. ७ 'वर्षति' ई. ८ 'यदा खलु वा असावादित्यः' ओ. ९ 'त्यो न्यङ्'
ओ. । 'अर्वाङ्' काठके. १० 'दीदयति' अ. ११ 'राहुतः' अ.

७२८

इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयः वा । प्रज्वलिताग्नयः वा । तैः अभिहुतः भवति । यथो एतत् । हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति । अस्य एव तत् भवति (महा० २४ ॥ गु० २ अथवा ३७) ।

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य धर्मणे भवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त (ऋ० १०।८।१) ॥
हविः यत् पानीयम् अजरं सूर्यविदि दिविस्पृशि अभिहुतं जुष्टम् अग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यः इमम् अग्निम् अग्नेन अपप्रथन्त । इति । अथाप्याह (महा० २५ ॥ गु० ३ अथवा ३८) ।

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् । १
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ३५ ६।८।४) ॥ अपाम् उपस्थे उपस्थाने । महति अन्तरिक्षलोके आसीनाः । महान्तः इति वा । अगृह्णन्त माध्यमिकाः देवगणाः । विशः इव राजानम् उपतस्थुः । ऋग्मियम् ऋग्मन्तम् इति वा । अर्चनीयम् इति वा । आहरत् ये दूतः देवानां विवस्वतः आदित्यात् । विवस्वान् विवासनवान् । प्ररितवतः । परागताद्वा । अस्य अग्नेः वैश्वानरस्य मातरिश्वानम् आहर्तारम् आह । मातरिश्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति । मातरि आशु अनिति इति वा । अथ एनम् एताभ्यां सर्वाणि स्थानानि अभ्यापादं स्तौति (महा० २६ ॥ गु० ४ अथवा ३९) ।

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते ग्रातरुद्यन् । २
मायाम् तु यज्ञिर्यानामेतामपो यत्तूणिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० १०।८।६) ॥ मूर्धा मूर्तम् अस्मिन् धीयते । मूर्धा यैः सर्वेषां भूतानां

१ 'अभिहुतः' अ. २ 'पानीयं' ई. ३ 'सर्वेभ्यः' ई. ४ 'देवाः इमम्' ओ. ५ 'इति' ई. ६ 'सन्नाः' इ. ७ 'अगृह्णन्' इ. ८ 'माध्यमिका' अ. ९ 'इति वा' ई. १० 'वा पूजनीयमिति वा' ओ. ११ 'अपि वा । अस्याग्नेः' ओ. 'अस्याग्नेः' आह ई. १२ 'यः' ई.

भवति नक्तम् अग्निः । ततः सूर्यो जायते प्रातः उद्यन् स एव । प्रज्ञां तु एतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनाम् । अपः यत् कर्म चरति प्रजानन् । सर्वाणि स्थानानि अनुसंचरते त्वरमाणः । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० २७ ॥ गु० ५ अथवा ४०) ।

५ स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमर्जीजनञ्छक्तिभी रोदसिग्राम् । तम् अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः (ऋ० सं० १०।८।१०) ॥ स्तोमेन हि यं दिवि देवाः अग्निम् अजनयन् । शक्तिभिः कर्मभिः । द्यावापृथिव्योः आपूरणम् । तम् अकुर्वन् त्रेधाभावाय । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः इति १० ब्राह्मणम् । तत् अग्नीकृत्य स्तौति । अथ एनम् एतया आदित्याकृत्य स्तौति (महा० २८ ॥ गु० ६ अथवा ४१) ।

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् । यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा (ऋ० सं० १०।८।११) ॥ यदा एनम् अदधुः यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् । १५ आदितेयम् अदितेः पुत्रम् । यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूताम् । सर्वदा सहचारिणौ । उषाश्च आदित्यश्च । मिथुनौ कस्मात् । मिनोतिः श्रयतिकर्मा । थु इति नामकरणः । थकारो वा । नयतिः परः । वनिः वा । समाश्रितौ अन्योन्यं नयतः । वनुतो वा । मनुष्यमिथुनौ अपि एतस्मादेव । मेथन्तौ अन्योन्यं वनुतः इति वा । अथ एनम् एतया अग्नीकृत्य स्तौति (महा० २० २९ ॥ गु० ७ अथवा ४२) ।

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद । आ शैकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् (ऋ० सं०

१ 'प्रज्ञा' ई. २ 'चरति' ई. ३ 'चरति' ओ. ४ 'यं हि' ओ. ५ 'देवासो ओ. ६ 'शक्तिभिः' आ. ७ 'पूरणम्' अ. ८ अकुर्वन् ई. ९ 'इति हि ब्राह्मणम्' ओ. १० 'तत्' ई. ११ 'यज्ञियासः' इ. १२ 'सर्वे' ई. १३ 'आदितेयम्' आ. १४ 'वनुतो वा' ई. १५ 'अन्योन्यं' ई. १६ 'नयतः' इ. १७ 'इति वा' ई.

१०।८।१७) ॥ यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ । अयं च अग्निः असौ च मध्यमः । कतरः नौ यज्ञे भूयः वेद इति । आशक्नुवन्ति तत् सहमदनं समानख्यानाः ऋत्विजः । तेषां यज्ञं समश्नुवानानां कः नः इदं विवक्ष्यति इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ३० ॥ गु० ८ अथवा ४३) ।

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुषण्यो ३ वसते मातरिष्वः । तावद् धात्युषं यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् (ऋ० सं० १०।८।१९) ॥ यावन्मात्रम् उषसः प्रत्यक्तं भवति । प्रतिदर्शनम् इति वा । अस्ति उपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहि इति यथा । सुषण्यः सुपतनाः । एताः रात्रयः । वसते मातरिष्वन् ज्योतिः वर्णस्य । तावत् उपदधाति यज्ञम् आगच्छन् ब्राह्मणः होता अस्य अग्नेः होतुः अवरः निषीदन् । होतृजपः तु अनग्नि- १ वैश्वानरीयः भवति । देव सवितर एतं त्वा वृणते अग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण (आश्व० श्रौ० १।३) इति । इमम् एव अग्निं सवितारम् आह । सर्वस्य प्रसवितारम् । मध्यमं वा उत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरूप्यते अयम् एव सः अग्निः वैश्वानरः । निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भजेते (महा० ३१ ॥ गु० ९ अथवा ४४ १ सप्तमः पादः ॥ दुर्गवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य सप्तमः पादः) ।

इति निरुक्तोत्तरषट्के प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ।

१ 'अशक्नुवन्ति' इ. २ 'तत्' ई । सत् ओ. ३ 'समानाख्या०' ओ. ४ 'भवति' ई. ५ 'प्रति' ई. ६ 'इहेव' अ. ७ 'ज्योतिः वर्णस्य' ई. ८ 'उप' ई. ९ 'उपायम्' इ. १० 'अस्य' ई. ११ 'होतृजपस्त्वन्निर्वैश्वानरीयो' ओ. । 'होतृजपस्त्वमग्निर्वैश्वानरीयो' अ. । होतृजपस्त्वमग्निर्वैश्वानरीयो' इत्यत्र 'वै' अक्षरस्योपरि वर्तमानो रफारः शुद्धीकरणे अपाक्रियते एकस्मिन् उत्तम-गुर्जरवृत्तिपुस्तके.

अष्टमोऽध्यायः

द्रविणोदाः (निघ० ५।२।१) कस्मात् । धनं द्रविणम् (निघ० २।१०।२५) उच्यते । यत् एनर्त् अभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणम् (निघ० २।९।२६) । यत् एतेन अभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः । तस्य एषा भवति (१) ।

- ५ द्रविणोदा द्रविणसो ब्राह्मस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते (ऋ० सं० १।१५।८) ॥ द्रविणोदाः यः त्वम् । द्रविणसः इति द्रविणसादिनः इति वा । द्रविणसानिनः इति वा । द्रविणसः तस्मात् पिवतु इति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति । स्तुवन्ति । वर्धयन्ति । पूजयन्ति इति वा । तत् कः द्रविणोदाः । इन्द्रः इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोः दातृतमः । तस्य च सर्वा
- १० बलकृतिः । ओजसो जातमुत् मन्य एनम् (ऋ० सं० १०।७३।१०) इति च आह । अथापि अग्निं द्राविणोदसम् आह । एषः पुनः एतस्मात् जायते । यो अश्मनोऽन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २।१२।३) इत्यपि निगमः भवति । अथापि ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति । अथापि एनं सोमपानेन स्तौति । अथापि
- १५ आह । द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः (ऋ० सं० २।३७।४) इति (गु० २) । अयम् एव अग्निः द्रविणोदाः इति शाकपूणिः । आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् (ऋ० सं० १।९६।१) इत्यपि निगमः भवति । यथो एतत् । स बलधनयोः दातृतमः इति । सर्वासु देवतासु ऐश्वर्यं विद्यते । यथो एतत् । ओजसो
- २० जातमुत् मन्य एनम् । इति च आह इति । अयम् अपि अग्निः ओजसा बलेन मथ्यमानः जायते । तस्मात् एनम् आह सहसः पुत्रं (ऋ० सं० २।७।६) सहसः स्रुतं (ऋ० सं० ८।७५।३) सहसः यहुं (ऋ० सं० १।७९।४) ।

यथो एतत् । अग्निं द्राविणोदसम् आह इति । ऋत्विजः अत्र द्राविणोदसः
उच्यन्ते । हविषः दातारः । ते च एनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज
एषः (मैत्रा० सं० १।२।७) इत्यपि निगमः भवति । यथो एतत् । तेषां
पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति इति । भक्तिमात्रं तत् भवति । यथा वाय-
व्यानि इति सर्वेषां सोमपात्राणाम् (मैत्रा० सं० ४।५।८) । यथो एतत् ।
सोमपानेन एनं स्तौति इति । अस्मिन् अपि एतत् उपपद्यते । सोमं पिब
मन्दसानो गणश्रिभिः (ऋ० सं० ५।६०।८) इति । यथो एतत् ।
द्राविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । इति । अस्य एव तत् भवति (महा०
२ ॥ गु० ३) ।

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरियसेऽरिषण्यन् वीळ्यस्वा वनस्पते । १
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्राविणोदः पिब ऋतुभिः २
(ऋ० सं० २।३७।३) ॥ मेघन्तु ते वह्नयः । वोढारः । यैः यांसि अरि-
ष्यन् । दृढीभव । आयूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयात् धिष्ययात् ।
धिष्यः धिषण्यः धिषणाभवः । धिषणा वीक् । धिषेः दधात्यर्थे । धीसा-
दिनी इति वा । धीसानिनी इति वा । वनस्पते इति एनम् आह । एष हि १
वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोते । पिब ऋतुभिः कालैः (महा०
३ ॥ गु० ४ प्रथमः पादः) ।

अथ अतः आप्रियः । आप्रियः कस्मात् । आप्नोते । प्रीणातेः वा ।
आप्रीभिराप्रीणाति (ऐत० ब्रा० ६।४) इति च ब्राह्मणम् । तासाम् इध्मः
(२) प्रथमागामी भवति । ईध्मः समिन्धनात् । तस्य एषा भवति (महा० ४ ॥ २
गु० १ अथवा ४) ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ

१ 'तेषां पुनः' इ. २ 'समारुया भवति' इ. ३ 'भवति तत्' इ. ४ 'इत्यपि निगमो
भवति' ओ. ५ 'वीळ्य' अ. ६ 'वोढारः' अ. ७ 'गच्छसि' इ. ८ 'अरिषण्यन्' इ. ९
'दृढीभव' अ. १० 'धिषणाभवः' इ. ११ 'वाक्' आ. १२ 'पिपतुभिः' ओ. १३ 'कालैः ।
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्द्राविणोदाः । निपातमेवैतन्मध्वमं ज्योति-
रतेन नामधेयेन भजेत' इ. १४ 'इति च ब्राह्मणम्' इ. १५ 'इध्मः समिन्धनात्' इ.

च वह॑ मित्रमहश्चिकित्त्वान्त॑त्वं दूतः क॒विरा॑सि प्रचे॑ताः (ऋ० सं० १०।११०।१) ॥ समिद्धः अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवः देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहः । चिकित्त्वान् चेतनावान् । त्वं दूतः कविः असि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्मः इति कात्थर्क्यः । अग्निः इति शाकपूणिः । तनूनपात् (३) आज्यं भवति । नपात् इति अननन्तरायाः प्रजायाः नामधेयम् । निर्णततमा भवति । गौः अत्र तनूः उच्यते । तताः अस्यां भोगाः । तस्याः पयः जायते । पयसः आज्यं जायते । अग्निः इति शाकपूणिः । आपः अत्र तन्वः उच्यन्ते । तताः अन्तरिक्षे । ताम्यः ओषधिवनस्पतयः जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्यः एष जायते । तस्य एषा भवति १० (महा० ५ ॥ गु० २ अथवा ६) ।

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा॑ समञ्जन्तस्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभि॑रुत यज्ञमृन्धन्दे॒वत्रा च॑ कृणुह्यध्व॑रं नः (ऋ० सं० १०।११०।२) ॥ तनूनपात् पथः ऋतस्य यानान् । यज्ञस्य यानान् । मधुना॑ समञ्जन् स्वदय कल्याणजिह्व । मननानि च नः धीभिः यज्ञं च सम- १५ ध्वय । देवान् नः यज्ञं गमय । नराशंसः (४) यज्ञः इति कात्थर्क्यः । नराः अस्मिन् आसीनाः शंसन्ति । अग्निः इति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यः भवति । तस्य एषा भवति (महा० ६ ॥ गु० ३ अथवा ७) ।

नराशंसस्य महि॑मान॒मे॒षामु॑र्य॒ स्तोषाम॑ यज॒तस्य॑ यज्ञैः । ये सु- २० क्रत॑वः शुच॑यो धिय॑न्धाः स्वद॑न्ति दे॒वा उ॒भया॑नि ह॒व्या (ऋ० सं० ७।२।२) ॥ नराशंसस्य महिमानम् एषाम् उपस्तुमः यज्ञियस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयः । धिर्यः धारयितारः । स्वदयन्तु देवाः उभयानि हवींषि सोमं च इतराणि च इति वा । तान्त्राणि च आवापिकानि च इति वा ईळः (५) ईद्रेः स्तुतिकर्मणः । इन्धतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० ७ । गु० ४ अथवा ८) ।

अग्निः सविता विश्वं भूतानि पश्यति

तुल्यं सत्त्वं

अजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्रे वसुभिः सज्जोषाः । त्वं
देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् (ऋ० सं०
१०।११०।३) ॥ आहूयमानः ईळितव्यः वन्दितव्यश्च आयाहि अग्ने वसुभिः
सहजोषणः । त्वं देवानाम् असि यह्व होता । यह्वः (निघ० ३।३।१३) इति
महतः नामधेयम् । यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ।
इषितः प्रेषितः ईति वा । अधीष्टः ईति वा । यजीयान् यष्टृतरः । वहिः
(६) परिवर्हणात् । तस्य एषा भवति (महा० ८ ॥ गु० ५ अथवा ९) ।

प्राचीनं वहिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं०
१०।११०।४) ॥ प्राचीनं वहिः प्रदिशा पृथिव्याः वसनाय अस्याः प्रवृज्यते
अग्रे अह्नां वहिः पूर्वाह्ने । तत् विप्रथते । वितरं वितीर्णतरम् इति वा ।
विस्तीर्णतरम् ईति वा । वरीयः वरतरम् । उरुतरं वा । देवेभ्यः च अदितये
च स्योनम् । स्योनं (निघ० ३।६।१५) इति सुखनाम । स्यतेः ।
अवस्यन्ति एतर्व । सेवितव्यं भवति इति वा । द्वारः (७) जवतेः वा । द्रवतेः
वा । वारयतेः वा । तासां एषा भवति (महा० ९ ॥ गु० ६ अथवा १०) ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।
देवोर्द्वारो बृहतीर्विश्वामिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायुणाः (ऋ० सं०
१०।११०।५) ॥ व्यञ्जनवत्यः उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । पतिभ्यः इव जायाः
ऊरु मैथुने धर्मै । शुशोभिषमाणाः । वरतमम् अङ्गम् ऊरु । देव्यः द्वारः ।
बृहत्यः महत्यः । विश्वमिन्वाः । विश्वम् आभिः एति यज्ञे । गृहद्वारः इति
कार्थक्यः । अग्निः इति शाकपूणिः । उषासानक्ता (८) उषाः च नक्ता
च । उषाः व्याख्याता (निरु० २।१८) । नक्ता (निघ० १।७।१०)
इति रात्रिनाम । अनक्ति भूतानि अवश्यायेन । अपि वा । नक्ता अव्यक्तवर्णा ।
तयोः एषा भवति (महा० १० । गु० ७ अथवा ११) ।

१ 'ईळितव्यः' अ । 'ईड्यः' इ. २ 'वन्द्यः' इ. ३ 'यह्वः' भवति' इ. ४ 'इति वा'
इ. ५ 'वहिः' इ. ६ 'इति' इ. ७ 'विकर्णः' अ । 'विकर्णः' इति वा' इ. ८ 'तत्'
इ. ९ 'वरतरम्' अ. १० 'गृह' कार्थक्यः' इ. ११ 'काञ्चक्यः' अ.

सुखं नैरुक्ताः

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।
 दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशुं दधाने (ऋ० सं०
 १०।११०।६) ॥ सेष्मयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्यौ इति वा । आसीद-
 ताम् इति वा । न्यासीदताम् इति वा । यज्ञिये । उपक्रान्ते । दिव्ये
 योषणे । बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् ।
 शुक्रं शोचतेः ज्वलतिकर्मणः । पेशः (निघ० ३।७।१०) इति रूपनाम ।
 पिशतेः । विपिशितं भवति । दैव्या होतारा (९) दैव्यौ होतारौ । अयं
 च अग्निः । असौ च मध्यमः । तयोः एषा भवति (महा० ११ ॥ गु० ८
 अथवा १२) ।

१० दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुषो यजध्वै ।
 प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता (ऋ० सं०
 १०।११०।७) ॥ दैव्यौ होतारौ । प्रथमौ । सुवाचौ । निर्मिमौनौ यज्ञं मनु-
 ष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । प्रचोदयमानौ । यज्ञेषु । कर्तारौ । पूर्वस्यां दिशि
 यष्टव्यम् इति प्रदिशन्तौ । तिस्रो देवीः (१०) तिस्रः देव्यः । तासाम्
 १५ एषा भवति (महा० १२ ॥ गु० ९ अथवा १३) ।

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
 तिस्रो देवीर्विहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वर्षसः सदन्तु (ऋ० सं०
 १०।११०।८) ॥ ऐतु नः यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरतः आदित्यः । तस्य
 भाः । इळा च । मनुष्यवत् इह चेतयमाना । तिस्रः देव्यः बहिः इदं
 २० सुखं सरस्वती च सुकर्माणः आसीदन्तु । त्वष्टा (११) तूर्णम् अश्रुते इति
 नैरुक्ताः । त्विषेः वा स्यात् दीप्तिकर्मणः । त्वक्षतेः वा स्यात् करोतिकर्मणः ।
 तस्य एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० १० अथवा १४) ।

सुखं नैरुक्ताः

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशुर्बुवनानि विश्वा । तमघ

१ 'इति वा' ई. २ 'इति ई. ३ 'बृहत्यौ' ई. ४ 'शक्रं' कर्मणः' ई. ५ 'यज्ञनिर्मातारौ'
 इ. ६ 'मनुष्यस्य' ई. ७ 'प्राच्यां' इ. ८ 'इळा' अ. ९ 'चेतयन्ती' इ. १० 'सुखं' ई. ११ 'इति
 नैरुक्ताः' ई. १२ 'स्यात्' इ. १३ 'बुद्धिकर्मणः' ई. १४ 'तक्ष' अ.

होतॄरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० १०।११०।९) ॥ यः इमे द्यावापृथिव्यौ जनायित्र्यौ रूपैः अकरोत् । भूतानि च सर्वाणि । तम् अद्य होतॄ ईषितः यजीयान् देवं त्वष्टारम् इह यज विद्वान् । माध्यमिकः त्वष्टा इति आहुः । मध्यमे च स्थाने समाम्नातः (निघ० ५।४।२१) । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १४ ॥ गु० ११ अथवा १५) ।

आविष्टयो वर्धते चारुः आसु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते (ऋ० सं० १।९६।५) ॥ आविः आवेदनात् । तस्यः । वर्धते चारुः आसु । चारुं चरतेः । जिह्वं जिहीतेः । ऊर्ध्वः उच्छ्रितः भवति । स्वयशाः आत्मयशाः । उपस्थे उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । अरणी इति वा । प्रत्यक्ते । सिंहं सहनम् । प्रत्यासेवेते (महा० १५ ॥ गु० १२ अथवा १६ द्वितीयः पादः) ।

वनस्पतिः (१२) व्याख्यातः (निरु० ८।३) । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० १ अथवा १७) ।

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन (ऋ० सं० १०।११०।१०) ॥ उपावसृज आत्मना आत्मानं समञ्जन् देवानाम् अन्नम् ऋतौ ऋतौ हवींषि काले काले । वनस्पतिः शमिता देवः अग्निः इति एते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत् कः वनस्पतिः । यूपः इति कात्थक्यः । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १७ ॥ गु० २ अथवा १८) ।

अञ्जान्ति त्वासध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्व-

१ 'ईषितः यजीयान् त्वष्टारम्' ई. २ 'माध्यमिकः' अ. ३ चारु चरतेः । 'जिह्वं' भवति ई. ४ 'उच्छ्रितः' अ. ५ 'उभे' प्रतिजोषयेते' अयम् उत्तरार्धः स्वरहितः महाराष्ट्रपाठे वर्तते. ६ 'प्रत्यक्षिते' ई. ७ 'त्मन्या' अ. ८ 'हव्यं' ई. ९ 'कात्थक्यः' अ. १० 'अग्निः इति शाकपूणिः' ई.

स्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ (ऋ० सं० ३।८।१) ॥ अज्जन्ति त्वाम् अध्वरे देवान् कामयमानाः वनस्पते मधुना देव्येन च घृतेन च । यत् ऊर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नः दास्यसि । यत् वा ते कृतः क्षयः मातुः अस्याः उपस्थे उपस्थाने । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १८ ॥ गु० ३ अथवा १९) ।

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रश्नया नियूय ऋतस्य वाक्षि पथिभी रजिष्ठैः (मैत्रा० सं० ४।१३।७) ॥ देवेभ्यः वनस्पते हवींषि । हिरण्यपर्णं ऋतपर्णं । अपि वा उपमार्थं स्यात् । हिरण्यवर्णपर्णं इति । प्रदिवः ते अर्थम् । पुराणः ते सः १० अर्थः यं ते प्रब्रूमः । यज्ञस्य वह पथिभिः । रजिष्ठैः ऋजुतमैः । रजस्वलतमैः । प्रपिष्टतमैः ईति वा । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १९ ॥ गु० ४ अथवा २०) ।

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः (मैत्रा० सं० १५ ४।१३।७) ॥ वनस्पते रश्नया नियूय । सुरूपतमया । वयुनानि विद्वान् । प्रज्ञानानि प्रजानन् । वह देवान् यज्ञे दातुः हवींषि । प्रब्रूहि च दातारम् अमृतेषु देवेषु । स्वाहाकृतयः (१३) । स्वाहा (निघ० १।११।२४) इति एतत् सु आह इति वा । स्वा वाक् आह इति वा । स्वं प्राह इति वा । स्वाहुतं हविः जुहोति इति वा । तासाम् एषा भवति (महा० २० ॥ २० गु० ५ अथवा २१) ।

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० १०।११।११) ॥ सद्यः जायमानः निरमिमीत यज्ञम् । अग्निः देवानाम् अवत् पुरोगामी । अस्य होतुः प्रदिशि ऋतस्य वाचि आस्ये स्वाहाकृतं

हविः अदन्तु देवाः । इति इमाः आप्रीदेवताः अनुक्रान्ताः । अथ किं-
देवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेयाः इति एके (महा० २१ ॥ गु० ६
अथवा २२) ।

प्रयाजान्मै अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् । घृतं
चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः (ऋ० सं० १०।५।१।८) ॥
तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञो३ यसस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः (ऋ० सं०
१०।५।१।९) ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् ।
छन्दोदेवताः इति अपरम् । छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च
ब्राह्मणम् । ऋतुदेवताः इति अपरम् । ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा १
इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवताः इति अपरम् । प्राणा वै प्रयाजा अपांना
अनुयाजाः (शत० ब्रा० ११।२।६।२७ ॥ कौषी० ब्रा० ७।१) इति च
ब्राह्मणम् । आत्मदेवताः इति अपरम् । आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः
(तै० सं० ६।१।५) इति च ब्राह्मणम् । आग्नेयाः इति तु स्थितिः ।
भाक्तीमात्रम् इतरत् । किमर्थं पुनः इदम् उच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं १
स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वष्टुर्गृह्यन् (ऐ० ब्रा० ११।८) इति ह विज्ञायते ।
तानि एतानि एकादश आप्रीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठम् आत्रेयं वाश्वथं गार्त्स-
मदम् इति नाराशंसवन्ति । मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकम् इति उभयवन्ति । २
अतः अन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति (महा० २२ ॥ गु० ७ अथवा
२३ तृतीयः पादः । दुर्गवृत्तौ 'त्रयोदशस्य तृतीयः पादः') । २

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१ 'देवाः यजन्ति' ओ. २ 'प्रयाजाः' इ. ३ 'एके । आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनु-
याजा इति च ब्राह्मणम्' इ. ४ 'आग्नेयाः' ब्राह्मणम्' ई. ५ 'छन्दोदेवता इत्येवमादि' उक्त्वा
ब्राह्मणवचनानि दुर्गो न पठति. ६ 'ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरम् ।
पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्' ओ. ७ 'प्राणा वा अनुयाजा' ओ. ८
'आत्मा वा अनुयाजाः' ओ. ९ 'इतीमानि एका' इ. १० 'नाराशंसवन्ति' केपुचित्सुस्तकेपु.
नि.... १६

नवमोऽध्यायः

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तानि
अतः अनुक्रमिष्यामः । तेषाम् अश्वः (निघ० ५।३।१) प्रथमाशामी
भवति । अश्वः व्याख्यातः (निरु० २।२७) । तस्य एषा भवति (१) ।

अश्वो वोह्लां सुखं रथं ^{हसन्ति} हसनामुपमन्त्रिणः । शेषो रोमण्वन्तौ
५ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ० सं० ९।११३।४) ॥
अश्वः वोह्लां सुखं वोह्लां रथं वोह्लां । सुखम् इति कल्याणनाम ।
कल्याणं पुण्यम् । सुहितं भवति । सुहितं गम्यति इति वा । हसैता वा ।
पाता वा पालयिता वा । शेषम् ऋच्छति इति । वारि वारयति । मा नो
व्याख्यातः । तस्य एषा भवति (२) ॥

१० मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि रव्यन् ।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि (ऋ० सं०
१।१६२।१) ॥ यत् वाजिनः देवैः जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः यज्ञे
वीर्याणि । मा नः त्वं मित्रः च वरुणः च अर्यमा च आयुः च वायुः ।
अयनः । इन्द्रः च उरुक्षयणः । ऋभूणां राजा इति वा । मरुतः च परिरव्यन् ।
१५ शकुनिः (२) शक्नोति उन्नेतुम् आत्मानम् । शक्नोति नादितुम् इति
वा । शक्नोति तदितुम् इति वा । सर्वतः शंकरः अस्तु इति वा ।
शक्नोते वा । तस्य एषा भवति (३) ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलंश्च
शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्रया विदत् (ऋ० सं०
२० २।४२।१) ॥ न्यक्रन्दीत् जन्म प्रब्रुवाणः । यथा अस्य शब्दः तथा नाम ।
ईरयति वाचम् ईरयिता इव नावम् । सुमङ्गलः च शकुने भव । कल्याणमङ्गलः ।

१ 'वोह्ला' अ. २ 'रथं वोह्ला' आ । वोढा ओ. ३ 'सुहितं० वारयति' आ. ४ 'अश्वो
वोह्लेति द्वितयिः खण्डो दुर्गवृत्तौ नास्ति. ५ 'जनितस्य' इ. ६ 'यज्ञे विदथे' ओ. ७ 'नामेति'
इ. ८ 'ईरयसि' इ. ९ 'कल्याणमङ्गलः' इ.

मङ्गलं गिरतेः गृणात्यर्थे । गिरति अनर्थान् इति वा । अङ्गलम् अङ्गवत् ।
मज्जयति पापकम् इति निरुक्ताः । मां गच्छतु इति वा । मा च त्वा काचित् ।
अभिभूतिः सर्वतः विदत् । गृत्समदम् अर्थम् अभ्युत्थितं कपिञ्जलः अभिववाशे ।
तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (४) ।

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं
पश्चात्कपिञ्जल (खैलिके सूक्ते ३।१) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदः
गृत्सः मदनः । गृत्सः (निघ० ३।१५।३) इति मेधाविनाम । गृणातेः
स्तुतिकर्मणः । मण्डूकाः (३) मज्जूकाः । मज्जनात् । मदतेः वा मोदतिकर्मणः ।
मन्दतेः वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेः इति वैयाकरणाः । मण्डः एषाम् ओकः
इति वा । मण्डः मदेः वा । मुदेः वा । तेषाम् एषा भवति (५) ।

संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां
प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ७।१०३।१) ॥ संवत्सरं शिश्यानाः
ब्राह्मणाः व्रतचारिणः ब्रुवाणाः । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणाः इव व्रत-
चारिणः । इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुः मण्डूकाः । वसिष्ठः वर्षकामः
पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूकाः अन्वमोदन्त । मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा
तुष्टाव । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (६) ।

उप पुंवद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व
विगृह्य चतुरः पदः (खैलिकं सूक्तं १६) ॥ इति सा निगदव्याख्याता ।
अक्षाः (४) । अश्रुवते एनान् इति वा । अभ्यश्रुवते एभिः इति वा । तेषाम्
एषा भवति (७) ।

प्रावेष्ठा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः । सोम-
स्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् (ऋ० सं०
१०।३४।१) ॥ प्रवेपिणः मा महतः विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः

१ 'च' ई. २ 'पश्चात्कपिञ्जल' ओ. ३ 'गृत्समदनः' ओ. ४ 'गृणातेः स्तुतिकर्मणः' ई. ५
'मण्डः' 'मुदेः वा' ई. ६ 'शश्यानाः' अ. ७ 'अब्रुवाणाः' ओ. ८ 'पर्जन्यतर्पिता' इ. ९ 'प्रवद'
अ. १० 'इति' व्याख्याता ई. ११ 'मा' इ.

प्रवणेजाः । इरिणे वर्तमानाः । इरिणं^१ निर्ऋणम् । ऋणातेः । अपार्णं भवति ।
अपरता अस्मात् ओषधयः इति वा । सौमस्येव मौजवतस्य मक्षः ।
मौजवतः मूजवति जातः । मूजवान् पर्वतः । मुञ्जवान् । मुञ्जः विमुच्यते
इषीकया । इषीका इषतेः गतिकर्मणः । इयस् अपि इतरा इषीका एतस्मात्
एव । विभीदकः विभेदनात् । जागृविः जागरणात् । मद्यम् अचच्छदत् ।
प्रशंसति एनान् प्रथमया । निन्दति उत्तराभिः । ऋषेः अक्षपरिद्यूनस्य एतत्
आर्षं वेदयन्ते । ग्रावाणः (५) हन्तेः वा । गृणातेः वा । गृह्णातेः वा । तेषाम्
एषा भवति (८) ।

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम् ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः । यद्-
१६ द्रव्यः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः (ऋ० सं०
१०।९४।१) ॥ प्रवदन्तु एते । प्रवदाम वयम् । ग्रावभ्यः वाचं वदत
वदद्भ्यः । यत् अद्रयः पर्वताः । अदरणीयाः । सह सोमम् । आश्वः क्षिप्रका-
रिणः । श्लोकः शृणोतेः । घोषः घुष्यतेः । सोमिनः यूयं स्थ इति वा ।
सोमिनः गृहेषु इति वा । येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसः (६) मन्त्रः ।
१५ तस्य एषा भवति (९) ।

अमन्दान्तस्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धवाधि क्षियतो भाव्यस्य ।
यो मे सहस्रममिमीत सवान्तूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः (ऋ० सं०
१।१२६।१) ॥ अमन्दान् स्तोमान् । अवालिशान् । अनल्पान् वा ।
बालः 'बलभर्ती' । भर्तव्यः भवति । अम्बा अस्मै अलं भवति इति वा । अम्बा
२० अस्मै बलं भवति इति वा । बलः वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे । मनीषया
मनसैः ईषया । स्तुत्या । प्रज्ञया वा । सिन्धौ अधि निवसतः भावयव्यस्य
राज्ञः । यः मे सहस्रं निरमिमीत सवान् । अतूर्तः राजा । अतूर्णः 'ईति वा ।
अत्वरमाणः इति वा । प्रशंसाम् इच्छमानः (१० ॥ गु० प्रथमः पादः) ।

१ 'प्रवतेजाः' अ. २ 'इरिणं निरिणं रिणातेः' अ. ३ 'ऋणातेः' ई. ४ 'वा' इ. ५
'अस्मात्' ई. ६ 'ऋषेः वेदयन्ते' ई. ७ 'यूयस्य' अ. ८ 'अश्रीय' इ. ९ 'क्षिप्रकारिणः'
ई. १० 'घोषः घुष्यतेः' ई. ११ 'बालः व्यवहितः' ई. १२ 'बलवर्ती' ओ. १३ 'मनसः'
ईषया' ई. १४ 'इति वा । अत्वरमाणः इति वा' ई.

यज्ञसंयोगात् राजा स्तुतिं लभेत् । राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि । तेषां रथः
(७) प्रथमागामी भवति । रथः रंहतेः गतिकर्मणः । स्थिरतेः वा स्यात् विप-
रीतस्य । रममाणः अस्मिन् तिष्ठति इति वा । रपतेः वा । तस्य एषा भवति
(महा० ११ ॥ गु० १ अथवा ११) ।

वनस्पते वीरुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः
सनद्धो असि वीर्यस्यास्थाता ते जयतु जेतृानि (ऋ० सं० ६।४७।२६) ॥
वनस्पते दृढाङ्गः हि भव । अस्मत्सखा प्रतरणः । सुवीरः कल्याणवीरः ।
गोभिः सनद्धः असि । वीर्यस्व इति संस्तम्भस्व । आस्थाता ते जयतु जेत-
व्यानि । दुन्दुभिः (८) इति शब्दानुकरणम् । द्रुमः भिन्नः इति वा ।
दुन्दुभ्यतेः वा स्यात् शब्दकर्मणः । तस्य एषा भवति (महा० १२ ॥ गु० १
२ अथवा १२) ।

उपश्वासय पृथिवीमुत् घां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शत्रून् (ऋ० सं०
६।४७।२९) ॥ उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च । बहुधा ते घोषं मन्यतां
विष्टितं स्थावरम् । जङ्गमं च । यत् स दुन्दुभे सहजोषणः इन्द्रेण च देवैः च
दूरात् दूरतरम् अपसेध शत्रून् । इषुधिः (९) इषूणां निधानम् । तस्य एषा
भवति (महा० १३ ॥ गु० ३ अथवा १३) ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य । इषुधिः
सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः (ऋ० सं० ६।७५।५) ॥
बहूनां पिता । बहुः अस्य पुत्रः । इति इषून् अभिप्रेत्य । प्रस्मयते इव अपा-
प्रियमाणः । शब्दानुकरणं वा । सङ्गाः सचतेः । संपूर्वात् वा किरतेः । पृष्ठे
निनद्धः जयति प्रसूतः इति व्याख्यातम् । हस्तघ्नः (१०) हस्ते हन्यते ।
तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० ४ अथवा १४) ।

१ 'रममाणः' 'रपतेर्वा' ई. २ 'रपतेर्वा' 'रसतेर्वा' ओ ३ 'वीर्य' अ. ४ 'दृढाङ्गः'
अ. ५ 'इति' ई. ६ 'संस्तम्भहि' इ. ७ दुन्दु० कर्मणः' ई. ८ 'वधकर्मणः' अ. ९ 'च'
ई. १० 'बहुधा' ई. ११ 'विस्थित' अ. १२ 'यत्' ई. १३ 'बह्वीनां' अ. १४ 'पाता' इ.
१५ 'यस्य' इ. १६ 'इति इषून् अभिप्रेत्य' ई. १७ 'अवधीयमाणः' अ. १८ 'सचतेः' 'किरतेः'
ई. १९ 'इति व्याख्यातम्' ई.

प्रत्यङ्गोऽपि ते इष्टं करोति अथवा हुंकारे

अहिंरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परिवर्धमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः (ऋ० सं० ६।७५।१४) ॥ अहिः इव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् । ज्यायाः वधात् परित्रायमाणः । हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान् पुरुमनाः भवति । पुंसतेः वा । अभीशवः (११) व्याख्याताः (निरु० ३।९) । तेषाम् एषा भवति (महा० १५ ॥ गु० ५ अथवा १५) ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ६।७५।६) ॥ रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरस्तात् सतः । यत्र यत्र कामयते । सुषारथिः कल्याणसारथिः । अभीशूनां महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात् सन्तः अनुयच्छन्ति रश्मयः । धनुः (१२) धन्वतेः गतिकर्मणः । वधकर्मणः वा । धन्वन्ति अस्मात् इषवः । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ६ अथवा १६) ।

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरपि कामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रादिशो जयेम (ऋ० सं० ६।७५।२) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । समदः सम् अदः वा । अत्तेः । समदः वा मन्दतेः । ज्या (१३) जयतेः वा । जिनातेः वा । प्रजावयति इषून् इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० १७ ॥ गु० ७ अथवा १७) ।

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वज्जाना । योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ६।७५।३) ॥ वक्ष्यन्ती इव आगच्छति कर्णम् । प्रियम् इव सखायम् इषुं परिष्वजमाना योषा इव शिङ्गे । शब्दं करोति । वितता अधिधनुषि ज्या इयम् । समने संग्रामे पारयन्ती । पारं नयन्ती । इषुः (१४) इषतेः गतिकर्मणः । वधकर्मणः वा । तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ८ अथवा १८) ।

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
 यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं०
 ६।७५।११) ॥ सुपर्णं वस्ते इति वाजान् अभिप्रेत्य । मृगमयः अस्याः
 दन्तः ! मृगयते वा । गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता इति व्याख्यातम् । यत्र
 नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः शर्म यच्छन्तु शरणं
 संग्रामेषु । अश्वाजनीं (१५) कशा इति आहुः । कशा प्रकाशयति भयम्
 अश्वाय । कृष्यते वा अणूभावात् । वाक् पुनः प्रकाशयति अर्थान् । क्रोशतेः
 वा । अश्वकशायाः एषा भवति (महा० १९ ॥ गु० ९ अथवा १९) ।

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽ
 श्वान्तसमत्सु चोदय (ऋ० सं० ६।७५।१२) ॥ औघ्रति सानूनि एषाम् ।
 सरणानि । सक्थीनि । सक्थिं सचतेः । आसक्तः अस्मिन् कायः । जघनानि
 च उपजिघ्रति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः । प्रवृद्धचेतसः । अश्वान् ।
 समत्सु समरणेषु संग्रामेषु । चोदय । उलूखलम् (१६) उरुकरं वा । ऊर्करं
 वा । ऊर्ध्वखं वा । उरु मे कुरु इत्यब्रवीत्तदुलूखलमभवत् । उरुकरं वैतत् ।
 तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण (शत० ब्रा० ७।५।१।२२) इति च ब्राह्मणम् ।
 तस्य एषा भवति (महा० २० ॥ गु० १० अथवा २०) ।

यच्चिद्धि त्वं गृहेर्गृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जय-
 तामिव दुन्दुभिः (ऋ० सं० १।२८।५) ॥ इति सा निगदव्याख्याता (महा०
 २१ ॥ गु० ११ अथवा २१ द्वितीयः पादः) ।

वृषभः (१७) प्रजां वर्षति इति वा । अतिवृहति रेतः इति वा ।
 तत् वृषकर्मा वर्षणात् वृषभः । तस्य एषा भवति (महा० २२ ॥ गु० १
 अथवा २२) ।

न्यक्रन्दयन्नप्यन्त एनममेहयन् वृषभं मध्यं आजेः । तेन

१ 'इति वाजान् अभिप्रेत्य' इ. २ 'मृगयते वा' इ. ३ 'इति व्याख्यातम्' इ. ४ 'संग्रामे'
 इ. ५ 'आघ्रति' ओ । आजङ्घन्ति' इ. ६ 'सक्थिः' अ. ७ 'उपजिघ्रति' इ. ८ 'प्रचेतसः' आ.
 ९ 'चेतदुलूखल' ओ । 'वैतदुलूखल' इ. १० 'इति सा निगदव्याख्याता' इ. ११ 'इति वा' इ.

सू० सर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय (ऋ० सं० १०।१०२।५) ॥
 न्यक्न्दयन् उपयन्तः एनम् इति व्याख्यातम् । अमेहयन् वृषभं मध्ये आजैः
 आजयनस्य । आजवनस्य इति वा । तेन सू० सर्वं राजानम् । भवतिः (निघ० १०
 २।८।२) अत्तिकर्मा । तत् वा सू० सर्वं सहस्रं गवाम् । मुद्गलः प्रधने जिगाय ।
 ५ प्रधनः इति संग्रामनाम । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्ति । दुघणः (१८)
 दुमयः घनः । तत्र इतिहासम् आचक्षते । मुद्गलः भार्म्यश्वः ऋषिः वृषभं
 च दुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्य आजिं जिगाय । तदभिवादिनी एषा
 ऋक् भवति (महा० २३ ॥ गु० २ अथवा २३) ।

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये दुघणं शयानम् । येन
 १० जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० १०।१०२।९) ॥
 इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठायाः मध्ये दुघणं शयानम् । येन जिगाय
 शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यम् (निघ० २।१७।९)
 इति संग्रामनाम । पृतनानाम् अजनात् वा । जयनात् वा । मुद्गलः मुद्गवान् ।
 मुद्गलिलः वा । मदनं गिलति इति वा । मदंगिलः वा । मुदंगिलः वा ।
 १५ भार्म्यश्वः भृम्यश्वस्य पुत्रः । भृम्यश्वः । भृमयः अस्य अश्वाः । अश्वभरणात् वा ।
 पितुः (१९) इति अन्ननाम (निघ० २।७।६) । पातेः वा । पिबतेः वा ।
 प्यायतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० २४ ॥ गु० ३ अथवा २४) ।

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो व्योजसा
 वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० १।१८।७।१) ॥ तं पितुं स्तौमि महतः
 २० धारयितारं बलस्य । तविषी (निघ० २।९।१०) इति बलनाम । तवतेः
 वृद्धिकर्मणः । यस्य त्रितः ओजसा बलेन । त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रः । वृत्रं
 विपर्वणं व्यर्दयति । नद्यः (२०) व्याख्याताः (निरु० २।२४) । तासाम् एषा
 भवति (महा० २५ ॥ गु० ४ अथवा २५) ।

१ 'आजेः' आ. २ 'तेन तं सू० सर्वम्' ओ. ३ 'दुमयः' इ. ४ 'पृतनाज्येषु इति व्याख्यातम्'
 इ. ५ 'पृतनाज्यः इति' अ. ६ 'वा' आ. ७ 'प्यायतेः वा' ई. ८ 'तवतेः वा वृद्धिकर्मणः' ओ.
 ९ 'त्रितः' ई.

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।
 असिकन्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुहा सुषोमया (ऋ० सं०
 १०।७।५) ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुणि स्तोमम् आसे-
 वध्वम् । असिकन्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया च आर्जीकीये आशृणुहि
 सुषोमया च । इति समस्तार्थः । अथ एकपदानिरुक्तम् । गङ्गा गमनात् ।
 यमुना प्रयुवती गच्छति इति वा । प्रवियुतं गच्छति इति वा । सरस्वती ।
 सरः (निघ० १।१२।३८) इति उदककनाम । सतैः । तद्वती । शुतुद्री
 शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी । आशु तुन्ना इव द्रवति इति वा । इरावतीं परुणी
 इति आहुः । पर्ववती । कुटिलगामिनी । असिकनी अशुक्ला । असिता ।
 सितम् इति वर्णनाम । तत्प्रतिषेधः असितम् । मरुद्वृधः सर्वाः नद्यः । मरुतः
 एनाः वर्धयन्ति । वितस्ता अविदग्धा । विवृद्धा । महाकूला । आर्जीकीयां विपादं
 इति आहुः । ऋजीकप्रभवां वा । ऋजुगामिनी वा । विपाट् विपाटनात् वा ।
 विपाशनात् वा । विप्रापणात् वा । पाशा अस्यां व्यपाशन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः ।
 तस्मात् विपाट् उच्यते पूर्वमासीदुरुज्जिरा ॥ सुषोमा सिन्धुः । यत् एनाम्
 अभिप्रसुवन्ति नद्यः । सिन्धुः स्यन्दनात् । आपः (२१) आप्नोते । तासाम्
 एषा भवति (महा० २६ ॥ गु० ५ अथवा २६) ।

आपो हि ह्य मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे
 (ऋ० सं० १०।९।१) ॥ आपः हि स्थ सुखभुवः । ताः नः अन्नाय धत्त ।
 महेते च नः रणाय । रमणीयाय दर्शनाय । ओषधयः (२२) ओषत्
 धयन्ति इति वा । ओषति एनाः धयन्ति इति वा । दोषं धयन्ति इति वा ।
 तासाम् एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ६ अथवा २७) ।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभूवामिहं
 शतं धामानि सप्त च (ऋ० सं० १०।९।७।१) ॥ याः ओषधयः पूर्वाः

१ 'च' ई. २ 'इति वा' ई. ३ 'पर्ववती भास्वती' ओ. ४ 'मरुद्वृधः' अ. ५ 'विवृद्धा वा'
 इ. ६ 'विपाट्' ओ. 'विपाट्' अ. ७ 'ऋजूकप्रभवा' ओ. ८ 'वा' ई. ९ 'विप्रापणात् वा' ई.
 १० 'उरुज्जिरा विप्रापणात् वा । सुषोमा' इ. ११ 'हि' ई. १२ 'धत्त' ई. १३ 'रमणीयाय च ।
 द' ओ.

जाताः देवेभ्यः त्रीणि युगानि पुरा । मन्ये नु तत् बभ्रूणाम् अहम् । बभ्रु-
वर्णानाम् । हरणानाम् । भरणानाम् इति वा । शतं धामानि सप्त च । धामानि
त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि नामानि जन्मानि इति । जन्मानि अत्र अभि-
प्रेतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् । तेषु एनाः दधति इति वा । रात्रिः
५ (२३) व्याख्याता (निरु० २।१८) । तस्याः एषा भवति (महा० २८ ॥
गु० ७ अथवा २८) ।

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः । दिवः सदांसि
बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः (खैलिके सूक्ते २५।१ ॥ अथर्व
सं० १९।४७।१) ॥ आपूपुरः त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैः मध्यमस्य ।
१० दिवः सदांसि । बृहती महती । वि तिष्ठसे । आवर्तते त्वेषं तमः रजः ।
अरण्यानी (२४) अरण्यस्य पत्नी । अरण्यम् अपार्णं ग्रामात् । अरमणं भवति
इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं न पृच्छसि न
त्वा भीरिव विन्दती इ (ऋ० सं० १०।१४६।१) ॥ अरण्यानि इति
१५ एनाम् आमन्त्रयते । याँ असौ अरण्यानि वनानि पराची ईव नश्यसि । कथं
ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीः विन्दति इव । ईति इवः परिभयार्थे वा ।
श्रद्धा (२५) श्रद्धानात् । तस्याः एषा भवति (महा० ३० ॥ गु० ९
अथवा ३०) ।

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भगस्य मूर्धनि
२० वच्सा वेदयामसि (ऋ० सं० १०।१५१।१) ॥ श्रद्धया अग्निः साधु
समिध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि
प्रधानाङ्गे वचनेन आवेदयामः । पृथिवी (२६) व्याख्याता (निरु० १।१३) ।
तस्याः एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० १० अथवा ३१) ।

१ 'त्रीणि युगानि' ई. २ 'मन्ये नु तत्' ई. ३ 'भरणानाम् । हरणानाम् इति वा' अ ।
सायणश्च. ४ 'चेति' ओ. ५ 'स्थानानि नामानि जन्मानि । धामानि त्रयाणि भवन्ति' इ. ६
'स्थानानि' अ. ७ 'पितुरः प्रापि' अथवा 'पितुरः प्रापु ओ. ८ 'रजः' ई. ९ 'अर'
यते' ई. १० 'या' ई. ११ 'एव' इ. १२ 'पृच्छसि । न त्वा भीः मामिव विन्दति । न' इ.
१३ 'इति' ई.

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः^१
 (ऋ० सं० १।२२।१५) ॥ सुखा नः पृथिवि भव अनृक्षरा निवेशनी ।
 ऋक्षरः कण्टकः । ऋच्छतेः । कण्टकः कंतपः वा । कण्टतेः वा स्यात् गति-
 कर्मणः । उद्गततमः भवति । यच्छ नः शर्म । यच्छन्तु शरणम् । सर्वतः पृथु ।
 अप्वा (२७) व्याख्याता (निरु० ६।१२) । तस्याः एषा भवति (महा०
 ३२ ॥ गु० ११ अथवा ३२) ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि । अभि ग्रेहि
 निर्देह हत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् (ऋ० सं०
 १०।१०३।१२) ॥ अमीषां चित्तानि । प्रतिलोभयमाना गृहाण अङ्गानि अप्ये ।
 परेहि । अभिग्रेहि । निर्देह एषां हृदयानि शोकैः । अन्धेन मित्राः तमसा
 संसेव्यन्ताम् । अग्रायी (२८) अग्नेः पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा० ३३ ॥
 गु० १२ अथवा ३३) ।

इहेन्द्राणीमुषं ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये
 (ऋ० सं० १।२२।१२) ॥ इति सा निगदव्याख्याता (महा० ३४ ॥ गु० १३
 अथवा ३४ तृतीयः पादः) ।

अथ अतः अष्टौ द्वन्द्वानि । उलूखलमुसले (२९) उलूखलं व्याख्यातम्
 (निरु० ९।२०) । मुसलं मुहुः सरम् । तयोः एषा भवति (महा० ३५ ॥
 गु० १३ अथवा ३५) ।

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरी इवान्धांसि वप्सता
 (ऋ० सं० १।२८।७) ॥ आयष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते हि उच्चैः विहियेते २
 हरी इव अन्नानि भुज्जाने । हविर्धाने (३०) हविषां निधाने । तयोः एषा भवति
 (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६) ।

आ वासुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये

१ 'कंतपः वा' ई । 'कंतपः वा । कृन्ततेः वा । कण्ट०' ओ. २ 'स्यात् गतिकर्मणः'
 ई. ३ 'उद्गततरः' अ. ४ 'शर्म शरणम्' सायणः. ५ 'यच्छन्तु शरणम्' ई. ६ 'चित्तानि
 प्रज्ञानानि' ओ. ७ 'प्रतिलोभयन्ती' इ. ८ 'इति सा निगदव्याख्याता' ई. ९ 'उलूखलमुसले'
 आ.

(ऋ० सं० २।४१।२१) ॥ आसीदन्तु वाम् उपस्थम् उपस्थानम् अद्रोग्धव्ये यज्ञियाः देवाः । यज्ञसंपादनः । इह अद्य सोमपानाय । द्याव्यापृथिव्यौ व्याख्याते (निरु० १।१३) । तयोः एषा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७) ।

५ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्नमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् (ऋ० सं० २।४१।२०) ॥ द्यावापृथिव्यौ नः इमं साधनम् अद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् । विपाद्लुतुधौ (३२) व्याख्याते (निरु० ९।२६) । तयोः एषा भवति (महा० ३८ ॥ गु० ४ अथवा ३८) ।

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने । गावैव
१० शुभ्रे मातरां रिहाणे विपाद्लुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३।३३।१) ॥ पर्वतानाम् उपस्थात् उपस्थानात् उशत्यौ कामयमाने अश्वे इव । विमुक्ते इति वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासतिः स्पर्धायाम् । हर्षमाणे वा । गावौ इव शुभ्रे शोभने । मातरौ संरिहाणे विपाद्लुतुधौ पयसा प्रजवेते । आर्त्नीं (३३) अर्तन्यौ वा । रण्यौ वा । रिषण्यौ वा । तयोः एषा भवति (महा० १५ ३९ ॥ गु० ५ अथवा ३९) ।

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप
शत्रून् विध्यतां संविदाने आर्त्नीं इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ६।७५।४) ॥ ते आचरन्त्यौ समनसौ इव योषे माता इव पुत्रं विभृताम् उपस्थे उपस्थाने । अपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्यौ इमे विघ्नत्यौ अमि-
२० त्रान् । शुनासीरौ (३४) । शुनः वायुः । शु एति अन्तरिक्षे । सीरः आदित्यः । सरणात् । तयोः एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०) ।

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रथुः पयः । तेनेमामुप
सिञ्चतम् (ऋ० सं० ४।५७।५) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । देवी जोष्टी

१ 'उपस्थ उप' अ. २ 'अद्रोग्धव्ये' आ । अद्रोग्धव्ये इति वा' ओ. ३ 'स्पर्धमने हर्ष' इ. ४ 'शुभ्रे' आ. ५ 'समातरौ रिहाणे' अ. ६ 'योषिते' इ. ७ 'अपशत्रून् विध्यतां' अ. ८ 'आर्त्न्यौ इमे विघ्नत्यौ' ई. ९ 'इति सा निगदव्याख्याता' ई.

(३५) देव्यौ जोषयिष्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । सस्यं च समा च इति कात्थक्यः । तयोः एषः संप्रैषः भवति (महा० ४१ ॥ गु० ७ अथवा ४१) ।

देवी जोषी वसुधितौ ययोरन्याघा द्वेषांसि । यूयवदान्यावक्षद्वसु धार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज (मैत्रा० सं० ४।१३।८ ॥ तै० ब्रा० ३।६।१३) ॥ देवी जोषी देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधान्यौ । ययोः अन्या अघानि द्वेषांसि अवयावयति । आवहति अन्या वसूनि वरणीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च । वीतां पिबेताम् । कामयेतां वा । यज इति संप्रैषः । देवी ऊर्जाहुती (३६) देव्यौ ऊर्जाहान्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । सस्यं च समा च इति कात्थक्यः । तयोः एष संप्रैषः भवति (महा० ४२ ॥ गु० ८ अथवा ४२) ।

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवम् तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज (मैत्रा० सं० ४।१३।८ ॥ तै० ब्रा० ३।६।१३) ॥ देवी ऊर्जाहुती देव्यौ ऊर्जाहान्यौ । अन्नं च रसं च आत्रहति अन्या । सहजग्धिं च सहपीतिं च अन्या । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । पुराणेन नवम् । ताम् ऊर्जम् ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च । वीतां पिबेताम् । कामयेतां वा । यज इति संप्रैषः । यज इति संप्रैषः (महा० ४३ ॥ गु० १० अथवा ४३ चतुर्थः पादः) ।

नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

१ 'इति वा' ई. २ 'इति' ई. ३ 'काच्छक्यः' अथवा 'काछक्यः' अ. ४ 'युयव०' ओ. ५ 'वसुधितौ वसुधान्यौ' ओ. ६ 'वननीयानि' अ. ७ 'इषं' इ. ८ 'आवहति आवहति' ओ. ९ 'सहसग्धि' अ. 'सहजग्धि' ई. १० 'सहसपीति' अ. 'सहपीति' ई.

दशमोऽध्यायः

अथ अतः मध्यस्थानाः देवताः । तासां वायुः (निघ० ५।४।१) प्रथमा-
गासी भवति । वायुः वातेः । वातेः वा स्यात् गतिकर्मणः । एतेः इति
स्थौलाष्टीविः । अनर्थकः वकारः । तस्य एषा भवति (१) ।

५ वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवस्
(ऋ० सं० १।२।१) ॥ वायो आयाहि दर्शनीय । इमे सोमाः अरंकृताः ।
अलंकृताः । तेषां पिव । शृणु नः ह्वानम् । इति । कस् अन्यं मध्यमात्
एवम् अवक्ष्यत् । तस्य एषा अपरा भवति (२) ।

आसस्त्राणासः शवस्तानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः । अभि
श्रव ऋज्यन्तो बहेयुर्न चिन्नु वायोऽमृतं वि दस्येत् (ऋ० सं० ६।३।७।३) ॥
१० आससृवांसः अभिवलायमानम् इन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्याः अश्वाः ।
रथस्य वोढारः । ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः । अन्नम् अभिवहेयुः नवं च पुराणं च ।
श्रवः (निघ० २।७।४) इति अन्ननाम । श्रूयते इति सतः । वायोः च अस्य
भक्षः यथा न विदस्येत् इति । इन्द्रप्रधाना इति एके । नैघण्टुकं
वायुकर्म । उभयप्रधाना इति अपरम् । वरुणः (२) वृणोति इति सतः ।
१५ तस्य एषा भवति (३) ।

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् । तेन
विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं (ऋ० सं० ५।८।५।३) ॥
नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनम् उदकं भवति । तत् अस्मिन्
धीयते । उदकम् अपि कवन्धम् (निघ० १।१२।६) उच्यते । वन्धिः
२० अनिभृतत्वे । कस् अनिभृतं च । प्रसृजति । द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च ।

१ 'अलंकृताः' आ. २ 'आह्वानम्' इ. ३ 'अवक्ष्यत्' अ. ४ 'रथस्य वोढारः' ई. ५
'वोढारः' अ. ६ 'च' ई. ७ 'इति सतः' ई. ८ 'सोमभक्षः' इ. ९ 'इति' ई. १० 'वाट-
मिधानम्' इ. ११ 'अपरे । वरु' इ. १२ 'कवन्धं' अ. १३ 'भवति' ई. १४ 'कस्' अ. १५
'कवन्धम्' अ । इ । ओ.

महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवम् इव वृष्टिः व्युनक्ति भूमिम् । तस्य एषा अपरा भवति (४) ।

तम् षु स॒म॒ना गिरा पितॄणां च मन्य॑भिः । ना॒भा॒कस्य प्रश॑स्ति-
भिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्य॑मो नभ॑न्तामन्य॑के स॒मे (ऋ० सं०
८।४।१२) ॥ तं सु अभिष्टौमि स॒मानया गिरा । गीत्या स्तुत्या । पितॄणां च
मननीयैः स्तोमैः । नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिः नाभाकः बभूव । यः स्यन्द-
मानानाम् आसाम् अपास् उपोदये । सप्तस्वसारम् एनम् आह वाग्भिः । स
मध्यमः इति निरुच्यते । अथ एषः एव भवति । नभन्तामन्यके स॒मे । मा
भूवन् अन्यके सर्वे ये नः द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः । पापसंकल्पाः । रुद्रः
(३) रौति इति सतः । रोख्यमाणः द्रवति इति वा । रोदयते । यद्रुद्रत् १
तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (काठकसं० २५।१) इति काठकम् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य
रुद्रत्वम् इति हारिद्रविकम् । तस्य एषा भवति (५) ।

इ॒मा रु॒द्राय स्थि॒रध॑न्वने गिरः क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय स्वधा॑न्ने । अ॒र्षाह्वा॑य
सह॑मानाय वे॒धसे ति॒ग्मायु॑धाय भर॒ता शृ॒णोतु॑ नः (ऋ० सं० ७।४६।१) ॥
इ॒माः रु॒द्राय दृढ॑धन्वने गिरः क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय अन्न॑वते अ॒र्षाढाय॑ अन्यैः १
सह॑मानाय वि॒धात्रे ति॒ग्मायु॑धाय भर॒त । शृ॒णोतु॑ नः । ति॒ग्मं तेज॑तेः उत्साह-
कर्मणः । आयुधम् आयोधनात् । तस्य एषा अपरा भवति (६) ।

या ते दि॒द्युद॑वसृष्टा दि॒वस्परि॑ क्ष॒मया च॑रति परि सा वृ॒णक्तु॑ नः ।
सह॑स्रं ते स्व॒पिवा॑त भेष॒जा मा न॑स्तो॒केषु त॑नयेषु री॒रिषः (ऋ० सं०
७।४६।३) ॥ या ते दि॒द्युत् अव॑सृष्टा दि॒वः परि॑ दि॒वः अ॒धि । दि॒द्युत् द्य॑तेः २
वा । द्यु॑तेः वा । क्ष॒मया च॑रति । क्ष॒मा पृ॑थिवी । त॒स्यां च॑रति । तया चरति ।
वि॒क्ष्माप॑यन्ती चरति इति वा । परि॒वृण॑क्तु नः सा । सह॑स्रं ते स्वा॒प्तव॑चन भेष॒ज-
-

१ 'विश्वस्य' इ. २ 'समान्या' अ. ३ 'ऋषिः बभूव' इ. ४ 'आसाम्' इ. ५ 'सप्तस्वसा
संपद्यते वाग्भिः' इ. ६ 'अद्य भवति' इ. ७ 'ये संकल्पाः' इ. ८ 'अर्षाह्वाय' अ. ९ 'दृढ-
धन्वने' अ. १० 'अन्यैः' इ. ११ 'तिग्मं आयोधनात्' इ. १२ 'द्युतेर्वा । द्योततेर्वा' ओ. १३
'क्षमा पृथिवी' इ. १४ 'क्षमया चरति । तस्यां वा चरति' इ. १५ 'भेषजाति' इ.

ज्यानि । मा नः त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं (निघ० २।२।२) तुद्यते । तनयं (निघ० २।२।३) तनोते । अग्निः अपि रुद्रः उच्यते । तस्य एषा भवति (७) ।

जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम्

५ (ऋ० सं० १।२७।१०) ॥ जरा स्तुतिः । जरेतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध । तया बोधयितर इति वा । तत् विविद्धि । तत् कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् । इन्द्रः (४) इरां दणाति इति वा । इरां ददाति इति वा । इरां दधाति इति वा । इरां दारयते इति वा । ईरां धारयते इति वा । इन्द्रवे द्रवति इति वा । इन्द्रौ रमते इति वा । इन्धे भूतानि इति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् (छा० उ० ५।१।१३) इति विज्ञायते । इदं करणात् इति आग्रायणः । इदं दर्शनात् इति औपमन्यवः । इन्दतेः वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन् । शत्रूणां दारयिता वा । द्रावयिता वा । आदरयिता च यज्वनाम् । तस्य एषा भवति (८) ।

अर्ददरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्धधानां अरम्णाः ।
१५ महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अवं दानवं हन्
(ऋ० सं० ५।३२।१) ॥ अदणाः उत्सम् । उत्सः उत्सदनात् वा । उत्स्य-
न्दनात् वा । उत्ततेः वा । व्यसृजः अस्य खानि । त्वम् अर्णवान् अर्णस्वतः
एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् बाध्यमानान् अरम्णाः । रम्णातिः संयमन-
कर्मा । विसर्जनकर्मा वा । महान्तम् इन्द्र पर्वतं मेघं यत् व्यवृणोः व्यसृजः
२० अस्य धाराः अवहन् एनं दानवं दानकर्माणम् । तस्य एषा अपरा भवति (९) ।

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यसूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य सहा स र्जनास इन्द्रः (ऋ० सं०

१ 'च' आ. २ 'जरतेः स्तुतिकर्मणः' ई. ३ 'मनुष्याय यज्ञियाय' । स्तोमं° इ. ४ 'इह धारयते इति वा' ई. ५ 'द्रवते' अ. ६ 'समैन्धन्' ओ. ७ 'हन्' ई. ८ 'अदणाः' ई. ९ 'उत्तरणाद्वा । उत्सदनाद्वा' ओ. १० 'वा' ई. ११ 'उन्नयनाद्वा' अ. १२ 'माध्यमिकान्' अ. १३ 'बाध्यमानान्' इ. १४ 'इह विसर्जनकर्मा । महा°' इ. १५ 'अवाहन्' अ.

२।१२।१) ॥ यः 'जातः एव प्रथमः मनस्वी देवः देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् । पर्यगृह्णात् । पर्यरक्षत् । अत्यक्रामत् 'इति वा । यस्य बलात् द्यावापृथिव्यौ अपि अविभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन । स जनासः इन्द्रः । इति । ऋषेः दृष्टार्थस्य श्रीतिः भवति आख्यानसंयुक्ता । पर्जन्यः (५) तृपेः आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता जन्यः । परः । जेता वा । जनयिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्य एषा भवति (१०) ।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् । उत्तानांगा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः (ऋ० सं० ५।८३।२) ॥ विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षांसि । सर्वाणि च अस्मात् भूतानि विभ्यति महावधात् । महान् हि अस्य वधः । अपि अनपराधः भीतः पलायते वर्षकर्मवतः । यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः । बृहस्पतिः (६) बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (११) ।

अश्वार्पिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य (ऋ० सं० १०।६८।८) ॥ अशनवता मेघेन अपिनद्धं मधु पर्यपश्यत् । मत्स्यम् इव दीने उदके निवसन्तम् । निर्जहार तत् चमसम् इव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्ति अस्मिन् इति । बृहस्पतिः विरवेण शब्देन विकृत्य । ब्रह्मणस्पतिः (७) ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (१२) ।

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तृणत् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो ब्रहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् (ऋ० सं० २।२४।४) ॥ अशनवन्तम् आस्यन्दनवन्तम् अवातितं ब्रह्मणस्पतिः मधुधारम् अभि यम् ओजसा बलेन अभ्यतृणत् तम् एव सर्वे पिबन्ति रश्मयः

१ 'जायमानः' ओ. २ 'पर्यभूयत्' ई. ३ 'इति' ई. ४ 'अपि' ई. ५ 'महान् हि अस्य वधः' ई. ६ 'दुष्कृतः' ई. ७ 'अभि' ई. ८ 'सर्वे' ई.
नि.... १८

सूर्यदृशः । बहु एनं सह सिञ्चन्ति उत्सम् । उद्विणम् उदकवन्तम् (महा०
१३ ॥ गु० १३ । प्रथमः पादः) ।

क्षेत्रस्य पतिः (८) । क्षेत्रं क्षियतेः निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पाल-
यिता वा । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० १ अथवा १४) ।

५ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामश्च पोषयित्वा स नो
मृळातीदृशे (ऋ० सं० ४।५।७।१) ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेन इव
जयामः । गाम् अश्वं पुष्टं पोषयितृ च आहर । इति । स नो मृळातीदृशे ।
बलेन वा धनेन वा । मृळतिः दानकर्म । तस्य एषा अपरा भवति (महा०
१५ ॥ गु० २ अथवा १५) ।

१० क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्रुतं
घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु (ऋ० सं० ४।५।७।२) ॥ क्षेत्रस्य
पते मधुमन्तम् जमिं धेनुः इव पयः अस्मासु धुक्ष्व । इति । मधुश्रुतं
घृतम् इव उदकं सुपूतम् ऋतस्य नः पातारः वा पालयितारः वा मृळयन्तु ।
मृळयतिः उपदयाकर्मा । पूजाकर्मा वा । तत् यत् समान्याम् ऋचि समाना-

१५ भिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति एकम् । मधुमन्तं मधुश्रुतम् इति
यथा । यत् एव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति
अपरम् । हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृक् (ऋ० सं० २।३।५।१०) इति
यथा । यथाकथाच विशेषः अजामि भवति इति अपरम् । मण्डूका इवोद-
कान्मण्डूका उदकादिव (ऋ० सं० १०।१६६।५) इति यथा । वास्तो-
२० षपतिः (९) । वास्तु वसतेः निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ३ अथवा १६) ।

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि

१ 'मृळाती' अ. २ 'इव' ई. ३ 'जयेम' इ. ४ 'बलेन' वा' ई. ५ 'मृळतिः'
अ. ६ 'मृळतिः' ओ. ६ 'उपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा' अ. ७ 'मृळयन्तु' अ. ८ 'इति' ई
९ 'वा पालयितारो वा' ई. १० 'मृळतिर्दानकर्मा तद्यत्' अ. ११ 'रक्षाकर्मा' इ. १२
'वास्तुः' ओ.

नः (ऋ० सं० ७।५।१) ॥ अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाणि आवि-
शन् सखा नः सुसुखः भव । शैवंः (निघ० ३।६।१७) इति सुखनाम ।
शिष्यतेः । वकारः नामकरणः अन्तस्थान्तरोपालङ्गी विभाषितगुणः । शिवम्
(निघ० ३।६।१८) इति अपि अस्य भवति । यत् यत् रूपं कामयते तत्
तत् देवता भवति । रूपं रूपं मधुवा बोभवीति (ऋ० सं० ३।५।३।८)
इत्यपि निगमः भवति । वाचस्पतिः (१०) वाचः पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति (महा० १७ ॥ गु० ४ अथवा १७) ।

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोष्पते निरामय मय्येव
तन्वं १ मम ॥ इति सा निगदव्याख्याता । अपानपात् (११) तनूनप्रा
व्याख्यातः (निरु० ८।५) । तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ५ १
अथवा १८) ।

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व १ न्तर्य विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय (ऋ० सं०
१०।३०।४) ॥ यः अनिध्मः दीदयते अभ्यन्तरम् अप्सु । यं मेधाविनः स्तुवन्ति
यज्ञेषु । सः अपां नपात् मधुमतीः अपः देहि अभिषवाय । याभिः इन्द्रः वर्धते १
वीर्याय वीरकर्मणे । यमः (१२) यच्छति इति सतः । तस्य एषा भवति
(महा० १९ ॥ गु० ६ अथवा १९) ।

परोयिवांसं प्रवतो महीरन्तु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् । वैव-
स्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० १०।१४।१) ॥
परोयिवांसं पर्यागतवन्तम् । प्रवतः उद्वतः निवतः इति अवतिः गतिकर्मा । २
बहुभ्यः पन्थानम् अनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं
हविषा दुवस्य । इति । दुवस्यतिः (निघ० ३।५।५) रान्नोतिकर्मा । अग्निः

१ 'अभ्यमनहा' ई. २ 'शैवं' निघण्टौ, ३ 'इति' व्याख्याता ई. ४ 'अपानपात्' अ ।
ओ. ५ 'ईळते' अ. ६ 'दीप्यते' इ । 'दीदयत् दीप्यते' ओ. ७ 'वर्धेथाः' इ. ८ 'इति सतः'
ई. ९ 'पन्था' अ. १० 'आग्नेतिकर्मा' अ.

अपि यमः उच्यते । तम् एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति (महा० २० ॥ गु० ७ अथवा २०) ।

सेनैव सृष्टासौ दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका । यमो ह जातो
यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् । तं वश्वराथा वयं वस-
५ त्यास्तं न गावो नक्षन्त इदम् (ऋ० सं० १।६६।७-९) ॥ इति द्विपदाः ।
सेना इव सृष्टा । भयं वा । बलं वा । दधाति । अस्तुः इव दिद्युत् त्वेष-
प्रतीका । भयप्रतीका । महाप्रतीका । दीप्तप्रतीका वा । यमः ह जातः ।
इन्द्रेण सह संगतः । यस्मादिहेह मातरा (ऋ० सं० ६।५९।२) इत्यपि
निगमः भवति । यमः इव जातः । यमः जनिष्यमाणः । जारः कनीनाम् ।
१० जरयिता कन्यानाम् । पतिः जनीनाम् । पालयिता जायानाम् । तत्प्रधानाः हि
यज्ञसंयोगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिः (ऋ० सं० १०।८५।४०)
इत्यपि निगमः भवति । तं वः चराथा । चरन्त्या पश्वाहुत्या । वसत्या च
निवसन्त्या औषधाहुत्या । अस्तं यथा गावः आप्नुवन्ति तथा आप्नुयाम् ।
इदं समिद्धं भौगैः । मित्रः (१३) प्रमीतेः त्रायते । संमिन्वानः द्रवति इति
१५ वा । मेदयतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० २१ ॥ गु० ८ अथवा २१) ।

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत (ऋ० सं०
३।५९।१) ॥ मित्रः जनान् आयातयति प्रब्रुवाणः । शब्दं कुर्वन् । मित्रः
एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीः अनिमिषन् अभिविपश्यति ।
२० इति । कृष्टयः (निघ० २।३।७) इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तः भवन्ति ।
विकृष्टदेहाः वा । मित्राय हव्यं घृतवत् जुहोत इति व्याख्यातम् । जुहोतिः
दानकर्मा । कः (१४) कमनः वा । क्रमणः वा । सुखः वा । तस्य एषा
भवति (महा० २२ ॥ गु० ९ अथवा २२) ।

१ 'दधाति' अ. २ 'महाप्रतीका । भयप्रतीका' इ. ३ 'भयप्रतीका । बलप्रतीका । यज्ञः प्रतीका । महाप्रतीका वा' ओ. ४ 'वा । अग्नेः अर्चिः । यमः' इ. ५ इन्द्रेण सह संगतः' इ. ५ 'इव' इ. ६ 'जातं' इ. ७ 'यमः' इ. ८ 'जनिष्यमाणः' इ. ९ 'समृद्धं' ओ. १० 'इति व्याख्यातम् । जुहोतिः दानकर्मा' इ.

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स
 दाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं०
 १०।१२।१) ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यमयः गर्भः । हिरण्यमयः गर्भः अस्य
 इति वा । गर्भः गृभेः गृणात्यर्थे । गिरति अनर्थान् इति वा । यदा हि स्त्री
 गुणान् गृह्णाति गुणाः च अस्याः गृह्यन्ते अथ गर्भः भवति । समभवत् अग्रे ।
 भूतस्य जातः पतिः एकः बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्मै
 देवाय हविषा विधेम इति व्याख्यातम् । विधतिः दानकर्मा । सरस्वान् (१५)
 व्याख्यातः (निरु० ९।२६) । तस्य एषा भवति (महा० २३ ॥ गु० १०
 अथवा २३) ।

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो वृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव १
 (ऋ० सं० ७।९६।५) ॥ इति सा निगदव्याख्याता (महा० २४ ॥ गु०
 ११ अथवा २४ द्वितीयः पादः) ।

विश्वकर्मा (१६) सर्वस्य कर्ता । तस्य एषा भवति (महा० २५ ॥
 गु० १ अथवा २५) ।

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत्तमः संदृक् । १
 तेषामिष्टानि समिषा मंदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० १०।८२।२) ॥ विश्वकर्मा विभूतमनाः व्याप्ता धाता च विधाता च परमः
 च संद्रष्टा भूतानाम् । तेषाम् इष्टानि वा । कान्तानि वा । क्रौन्तानि वा ।
 गतानि वा । मतानि वा । नतानि वा । अद्भिः सह संमोदन्ते । यत्र एतानि
 सप्त ऋषीणानि ज्योतिषि । तेभ्यः परः आदित्यः । तानि एतस्मिन् एकं भवन्ति । २
 इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमनाः व्याप्ता धाता
 च विधाता च परमः च संदर्शयिता इन्द्रियाणाम् । एषाम् इष्टानि वा ।
 कान्तानि वा । क्रौन्तानि वा । गतानि वा । मतानि वा । नतानि वा ।
 अन्नेन सह संमोदन्ते । यत्र इमानि सप्त ऋषीणानि इन्द्रियाणि । एभ्यः परः

१ 'आसीत्' इ. २ 'इति व्याख्यातम्' ई. ३ 'इति० व्याख्याता' ई. ४ 'वा' ई.
 ५ 'क्रौन्तानि वा । गतानि वा' ई. ६ 'सप्तऋषीणानि' अ. ७ 'तेभ्यः० एतस्मिन्' ई. 'एतेभ्यः'
 एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ८ 'भवन्ति । यत्र पर एकमाहुः' इ. ९ 'महान्' इ. १० 'एभ्यः०'
 अस्मिन्' ई.

आत्मा । तानि अस्मिन् एकं भवन्ति । इति आत्मगतिम् आचष्टे । तत्र इतिहासम् आचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुह्वांचकार । सः आत्मानम् अपि अन्ततः जुह्वांचकार । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० १०।८।१।१)
 ५ इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० २६ ॥ गु० २ अथवा २६) ।

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
 मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु (ऋ० सं० १०।८।१।६) ॥ विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च । मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनाः सपत्नाः । इह अस्माकं मधवा सूरिः
 १० अस्तु । प्रज्ञाता । ताक्ष्यः (१७) त्वष्टा व्याख्यातः (निरु० ८।१३) ।
 तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णम् अर्थं रक्षति । अश्रोतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ३ अथवा २७) ।

तु त्यम् पु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् । अरिष्ट-
 नेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेम (ऋ० सं० १०।१७।८।१) ॥
 १५ तं भृशम् अन्नवन्तम् । जूतिः गतिः । प्रीतिः वा । देवजूतं देवगतम् ।
 देवप्रीतं वा । सहस्वन्तं तारयितारं रथानाम् अरिष्टनेमिं पृतनाजितम् आशुं
 स्वस्तये ताक्ष्यम् इह हुयेम । ईति । कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् ।
 तस्य एषा अपरा भवति (महा० २८ ॥ गु० ४ अथवा २८) ।

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
 २० सहस्रसाः शतसा अस्य रंदिर्नि सा वरन्ते युवति न शर्याम् (ऋ० सं० १०।१७।८।३) ॥ सद्यः अपि यः शर्वसा बलेन तनोति अपः सूर्यः इव
 ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसानिनी शतसानिनी अस्य सौ गतिः ।

१ 'एतस्मिन्' ओ. २ 'भवन्ति । यत्र पर एकमाहुः' इ. ३ 'विश्वकर्मा इ भौवनः' इ
 ४ 'वर्धमानः' इ. ५ 'जनासः' अ. ६ 'भृशम्० प्रीतिः वा' इ. ७ 'आह्वयामहे' इ. ८ 'इति
 इ. ९ 'कम्' अवक्ष्यत् इ. १० 'अवक्ष्यत्' अ. ११ 'शर्वसा' इ. १२ 'मनुष्यजातानि प्रति'
 इ. १३ 'सहस्रसानिनी शतसानिनी' इ. १४ 'सा' इ.

न स्म एनां वारयन्ति प्रयुवतीम् इव शरमयीम् इषुम् । मन्युः (१८) मन्यतेः दीप्तिकर्मणः । क्रोधकर्मणः वा । मन्युन्ति अस्मात् इषवः । तस्य एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ५ अथवा २९) ।

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः । तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः (ऋ० सं० १०।८४।१) ॥ त्वया मन्यो सरथम् आरुह्य रुजन्तः हर्षमाणासः अधृषिताः मरुत्वः तिग्मेषवः आयुधानि संशिशयमानाः अभिप्रयन्तु नरः अग्निरूपाः अग्निकर्माणः । संनद्धाः कवचिनः इति वा । दधिकाः (१९) व्याख्यातः (निरु० २।२७) । तस्य एषा भवति (महा० ३० ॥ गु० ६ अथवा ३०) ।

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसा शतसा वाज्यवा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि (ऋ० सं० ४।३८।१०) ॥ आतनोति दधिकाः शवसा बलेन अपः सूर्यः इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसाः शतसाः वाजी वेजनवान् अवा ईरणवान् संपृणक्तु नः मधुना उदकेन वचनांनि इमानि । इति । मधु धमतेः विपरीतस्य । सविता (२०) सर्वस्य प्रसविता । तस्य एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० ७ अथवा ३१) ।

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् । अश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् (ऋ० सं० १०।१४९।१) ॥ सविता यन्त्रैः पृथिवीम् अरमयत् । अनारम्भणे अन्तरिक्षे सविता द्याम् अदंहत् । अश्वम् इव अधुक्षत् धुनिम् अन्तरिक्षे मेघम् । बद्धम् अतूर्ते । बद्धम् अतूर्णे इति वा । अत्वरमाणे इति वा । सविता समुदितारम् । इति । कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् । आदित्यः अपि सविता उच्यते ।

१ 'स्म' ई. २ 'एतां' इ. ३ 'प्रयुवतम्' ई. ४ 'क्रोधकर्मणः । दीप्तिकर्मणः वा' इ. ५ 'कर्मणो वधकर्मणोवा' ओ. ६ 'मन्यु' इषवः' ई. 'मन्यन्त्यस्मात्' ओ. ७ 'नराः' इ. ८ 'संनद्धाः' वा' ई. ९ 'शवसा' आ. १० 'मनुष्यजातानि प्रति' इ. ११ 'वचांसि' इ. १२ 'इति' ई. १३ 'व्याख्यातः । तस्य' ई. १४ 'अरम्णात्' इ. १५ 'अनालम्भने' अथवा 'अनालम्भने' अ. १६ 'अतूर्णे इति वा' ई. १७ 'आदित्यात्' अ. १८ 'अवक्ष्यत्' अ.

तथा च हिरण्यस्तूपे स्तुतः । अर्चन् हिरण्यस्तूपः ऋषिः इदं सूक्तं प्रोवाच ।
तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (महा० ३२ ॥ गु० ८ अथवा ३२) ।

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् । एवा
त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् (ऋ० सं०
१०।१४९।५) ॥ हिरण्यस्तूपः हिरण्यमयः स्तूपः । हिरण्यमयः स्तूपः अस्य
इति वा । स्तूपः स्थायतेः । संघातः । सवितर यथा त्वा आङ्गिरसः जुह्वे वाजे
अन्ने अस्मिन् एवं त्वा अर्चन् अवनाय वन्दमानः सोमस्य इव अंशुं प्रति
जागर्मि अहम् । त्वष्टा (२१) व्याख्यातः (निरु० ८।१३) । तस्य एषा
भवति (महा० ३३ ॥ गु० ९ अथवा ३३) ।

१० देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुरुधा जजान । इमा च
विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् (ऋ० सं० ३।५।१९) ॥
देवः त्वष्टा सविता सर्वरूपः 'पोषति प्रजाः रसानुप्रदानेन । बहुधा च ईमाः
जनयति । इमानि च सर्वाणि भूतानि उदकानि अस्य । महत् च अस्मै
देवनाम् असुरत्वम् एकम् । प्रज्ञावत्त्वं वा । अनवत्त्वं वा । अपि वा । असुः
१५ (निघ० ३।९।६) इति प्रज्ञानाम् । अस्यति अनर्थान् । अस्ताः च अस्याम्
अर्थाः । असुरत्वम् आदिलुप्तम् । वातः (२२) वाति इति सतः । तस्य एषा
भवति (महा० ३४ ॥ गु० १० अथवा ३४) ।

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत्
(ऋ० सं० १०।१८६।१) ॥ वातः आवातु भेषज्यानि शंभु मयोभु च नः
२० हृदयाय । प्रवर्धय च नः आयुः । अग्निः (२३) व्याख्यातः (निरु० ७।१४) ।
तस्य एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० ११ अथवा ३५) ।

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । सृङ्गिरम् आ गहि

१ 'स्तवः' इ. २ 'हिरण्यमयः' इति वा' ई. ३ 'त्वां' इ. ४ 'आङ्गिरसः जुह्वे' ई.
५ 'पुष्पाति' इ. ६ 'इमां' अ. 'एनाः' इ. ७ 'च सर्वाणि' ई. ८ 'भुवनानि' इ. ९ 'अस्मै' ई.
१० 'एकत्वं' अ. ११ 'वा' ई. १२ 'अन्नवत्त्वं' इति केचित्' इ. १३ 'अपि वा' ई.
१४ 'अनर्थः' अ. १५ 'वसुरत्वम् आदिलुप्तं वा । वातः' इ. १६ 'भेषजं' इ.
१७ 'प्रवर्धयतु' ओ. १८ 'आयूषि' इ.

(ऋ० सं० १।१९।१) ॥ तं प्रति चारुम् अघ्वरं सोमपानाय प्रह्वयसे । सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ । इति । कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् । तस्य एषा अपरा भवति (महा० ३६ ॥ गु० १२ अथवा ३६) ।

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिर्गन् आ गहि (ऋ० सं० १।१९।९) ॥ अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु । सोममयम् । सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ । इति (महा० ३७ ॥ गु० १३ अथवा ३७ तृतीयः पादः) ।

वेनः (२४) वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्य एषा भवति (महा० ३८ ॥ गु० १ अथवा ३८) ।

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिर्भी रिहन्ति (ऋ० सं० १०।१२३।१) ॥ अयं वेनः चोदयत् पृश्निगर्भाः । प्राष्टवर्णगर्भाः आपः इति वा । ज्योतिः जरायुः । ज्योतिः अस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायुः जरया गर्भस्य । जरया यूयते इति वा । इमम् अपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुम् इव विप्राः मतिभिः रिहन्ति । रिहन्ति लिहन्ति । वर्धयन्ति । पूजयन्ति इति वा । शिशुः शंसनीयः भवति । शिशीतेः वा स्यात् दानकर्मणः । चिरलब्धः गर्भः इति । असुनीतिः (२५) असून् नयति । तस्य एषा भवति (महा० ३९ ॥ गु० २ अथवा ३९) ।

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः । रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि धृतेन त्वं तन्व्यं वर्धयस्व (ऋ० सं० २०।५९।५) ॥ असुनीते मनः अस्मासु धारय । चिरं जीवनाय प्रवर्धय च नः आयुः । रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय । रन्धयतिः वशगमने अपि दृश्यते । मा रधाम द्विपते सोम राजन् (ऋ० सं० १०।१२८।५) ॥ इत्यपि निगमः

१ 'चारुम्' ई. २ 'इति' ई. ३ 'अवक्ष्यत्' अ. ४ 'चोदयति' इ. ५ 'इति वा' ई. ६ 'संगमे' इ. ७ 'रन्धयन्ति वर्धय' ओ. ८ 'अचिरलब्धः' अथवा 'अचिरालब्धः' इ. ९ 'भवति' ओ. १० 'च' ई. ११ 'ममाध्वय' इ.

भवति । घृतेन त्वम् आत्मानं तन्वं वर्धयस्व । ऋतः (२६) व्याख्यातः
(निरु० २।२५) । तस्य एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ३ अथवा ४०) ।

ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिर्दृजिनानि हन्ति ।

५ ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः
(ऋ० सं० ४।२३।८) ॥ ऋतस्य हि^२ गुरुधः सन्ति पूर्वीः । ऋतस्य
प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोकः बधिरस्य अपि कर्णौ आतृणत्ति ।
बधिरः बद्धश्रोत्रः । कर्णौ बोधयन् दीप्यमानः आयोः अयनस्य मनुष्यस्य ।
ज्योतिषः वा । उदकस्य वा । इन्दुः (२७) इन्धेः । उनत्तेः वा । तस्य एषा
भवति (महा० ४१ ॥ गु० ४ अथवा ४१) ।

१० प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान् न्म रेजेते रक्षोहा
मन्म रेजति । स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरेजेत दुर्मतिम् । अथ स्रवेदव-
शैसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् (ऋ० सं० १।१२९।६) ॥ प्रब्रवीमि तत्
भव्याय इन्दवे । हवनार्हः इव यः इषवान् । अन्नवान् । कामवान् वा ।
मननानि च नः रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सः अस्मदभिनि-
१५ न्दितारम् । वधैरेजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेत् अवशंसः । ततः अवतरं क्षुद्रम् इव
अवस्रवेत् । अभ्यासे भूयांसम् अर्थं मन्यन्ते । यथा । अहो दर्शनीय अहो
दर्शनीय । इति । तत् परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेपः ऋषिः । पर्ववर्त्त शेषः ।
परुषि परुषि शेषः अस्य इति वा । इति इमानि सप्तविंशतिः देवतानामधेयानि
अनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषाम् एतानि अहविर्भाञ्जि । वेनः
२० असुनीतिः ऋतः इन्दुः । प्रजापतिः (२८) प्रजानां पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति (महा० ४२ ॥ गु० ५ अथवा ४२) ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता ब्रभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रथीणाम् (ऋ० सं०
१०।१२१।१०) ॥ प्रजापते न हि^२ त्वत् एतानि अन्यः सर्वाणि जातानि

१ 'तन्वं' ई. २ 'हि' ई. ३ वर्धनीयानि द्वयोः गुर्जरपुस्तकयोः, ४ 'कर्णौ' ई. ५ 'बोधयति'
इ. ६ 'आयोः' आ. ७ 'च' इ. ८ 'पर्ववर्त्त शेषः' आ. ९ 'रूपाणि' इ.

तानि परिवभूव । यत्कामाः ते जुहुमः तत् नः अस्तु । वयं स्याम पतयः
रयीणाम् । इति आशीः । अहिः (२९) व्याख्यातः (निरु० २।१७) ।
तस्य एषा भवति (महा० ४३ ॥ गु० ६ अथवा ४३) ।

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु पीदन् (ऋ० सं०
७।३४।१६) । अप्सुर्जम् उक्थैः अहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु उदकेषु
सीदन् । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । बद्धाः अस्मिन् धृताः आपः । इदम् अपि
इतरत् बुध्नम् एतस्मात् एव । बद्धाः अस्मिन् धृताः प्राणाः इति । यः अहिः
स बुध्न्यः । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्य एषा भवति (महा०
४४ ॥ गु० ७ अथवा ४४) ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्निधत्तायोः (ऋ० सं० १
७।३४।१७) । मा च नः अहिर्बुध्न्यः रेणाय धात् । मा अस्य यज्ञोऽस्मा च
स्निधत् यज्ञकामस्य । सुपर्णः (३१) व्याख्यातः (निरु० ३।१२ ॥
४।३ ॥ ७।२४) । तस्य एषा भवति (महा० ४५ ॥ गु० ८ अथवा ४५) ।

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे । तं १
पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेह्ळि स उ रेह्ळि मातरम् (ऋ० सं०
१०।११४।४) ॥ एकः सुपर्णः । सः समुद्रम् आविशति । स इमानि सर्वाणि
भूतानि अभिविपश्यति । तं पाकेन मनसा अपश्यम् अन्तितः । इति ऋषेः
दृष्टार्थस्य प्रीतिः भवति आख्यानसंयुक्ता । तं माता रेह्ळि । वाक् एषा माध्य-
मिका । स उ मातरं रेह्ळि । पुरुरवाः (३२) बहुधा रोरूयते । तस्य एषा २
भवति (महा० ४६ ॥ गु० ९ अथवा ४६) ।

समस्मिञ्जायमान आसत् या उतेमवर्धन्नद्य १ स्वगूर्ताः । महे
यत्त्वा पुरुरवो रणायार्वर्धयन् दस्युहत्याय देवाः (ऋ० सं० १०।९५।७) ॥

१ 'परि तानि वभूव' अ. २ 'अप्सुजाम्' अ. ३ 'उदकेषु' आ. ४ 'पीदन्' अ.
५ 'बुद्धाः' अ. ६ 'आपः इति' इ. 'आपः इति वा' ओ. ७ 'च' ई. ८ 'यज्ञः' इ. ९ 'रेह्ळि'
अ. 'रेह्ळि' केषुचित् महाराष्ट्रपुस्तकेषु. १० 'अन्तिकम्' इ. ११ 'एषा' ई. १२ 'स्वगूर्ताः' आ.

समासत अस्मिन् जायमाने द्याः । गमनात् आपः । देवपत्न्यः वा । अपि च ।
 एनम् अवर्धयन् नद्यः । स्वर्गूर्ताः स्वयंगामिन्यः । महते च यत् त्वा पुरुषवः
 रणाय रक्षणीयाय संग्रामाय अवर्धयन् । दस्युहत्याय च । देवाः देवाः (महा०
 ४७ ॥ गु० १० अथवा ४७ चतुर्थः पादः) ।

दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकादशोऽध्यायः

श्येनः (निघ० ५।५।१) व्याख्यातः (निरु० ४।२४) । तस्य एषा भवति (१) ।

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् । अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः (ऋ० सं० ४।२६।७) ॥ आदाय श्येनः अहरत् । सोमम् । सहस्रं सवान् अयुतं च सह । सहस्रं सहस्रसाव्यम् अभिप्रेत्य । तत्र अयुतं सोमभक्षाः । तत्संबन्धेन अयुतं दक्षिणाः इति वा । तत्र पुरन्धिः अजहात् अमित्रान् । अदानान् इति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः । इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः । तस्मात् इन्द्रं मन्यन्ते । आषधिः सोमः (२) सुनोतेः । यत् एनम् अभिषुण्वन्ति । बहुलम् अस्य नैघण्टुकं वृत्तम् । आश्चर्यम् इव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनाय १ । उदाहरिष्यामः (२) ।

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः (ऋ० सं० ९।१।१) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसः वा । एतस्य वा (३) ।

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिम । सोमं यं ब्रह्माणो १५ विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन (ऋ० सं० १०।८५।३) ॥ सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिषन्ति ओषधिम । इति वृथासुतम् असोमम् आह । सोमं यं ब्रह्माणः विदुः । इति । न तस्य अश्नाति कश्चन अयज्वा । इति अधियज्ञम् । अथ अधिदैवतम् । सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिषन्ति ओषधिम । इति यजुः-सुतम् असोमम् आह । सोमं यं ब्रह्माणः विदुः चन्द्रमसं न तस्य अश्नाति २० कश्चन अदेवः । इति । अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसः वा । एतस्य वा (४) ।

१ 'अपिबत्' इ. २ 'सह' ई. ३ 'सहस्रं' ई. ४ 'अत्र' इ. ५ 'इति०मन्यन्ते' ई.
६ 'इति०व्याख्याता' ई.

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता
समानां मास आकृतिः (ऋ० सं० १०।८५।५) ॥ यत् त्वा देव, प्रपि-
बन्ति ततः आप्यायसे पुनः । इति नाराशंसान् अभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षौ
इति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुम् अस्य रक्षितारम् आह । साहचर्यात् ।
५ रसहरणात् वा । समानां संवत्सराणां मासः आकृतिः सोमः रूपविशेषः
ओषधिः । चन्द्रमाः वा । चन्द्रमाः (३) चायन् द्रमति । चन्द्रः माता ।
चान्द्रं मानम् अस्य इति वा । चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनम्
इत्यपि अस्य भवति । चारु द्रमति । चिरं द्रमति । चमेः वा पूर्वम् । चारु रुचेः
विपरीतस्य । तस्य एषा भवति (५) ।

१० नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसाभेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो
वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० १०।८५।१९) ॥
नवः नवः भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिम् अभिप्रेत्य । अह्नां केतुः उष-
साम् एति अग्रम् । इति अपरपक्षान्तम् अभिप्रेत्य । आदित्यदैवतः द्वितीयः पादः
इति एके । भागं देवेभ्यः विदधाति आयन् । इति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य ।
१५ प्रवर्धयते चन्द्रमाः दीर्घम् आयुः । मृत्युः (४) मारयति इति सतः । मृतं
च्यावयति इति वा शतबलाक्षः मौद्गल्यः । तस्य एषा भवति (६) ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षु-
ष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् (ऋ० सं०
१०।१८।१) ॥ परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवं परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो ।
२० मृतं च्यावयते । भवति मृत्यो । मदेः वा । मुदेः वा । तेषाम् एषा भवति (७) ।

त्वेषामित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतृपा वामुरुण्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुण्यर्थः (ऋ० सं०
१।१५५।२) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । विश्वानरः (५) व्याख्यातः
(निरु० ७।२१) । तस्य एषा भवति (८)

१ 'इति नाराशंसान् अभिप्रेत्य' ई. २ 'इति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य' ई. ३ 'परं तेषा-
मेषा भवति' ई. ४ 'त्वेषा व्याख्याता' ई.

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चो विश्वानराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुमेखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ० सं० १०।५०।१) ॥ प्रार्चत स्तुतिं महते । अन्धसः अन्नस्य दात्रे । मन्दमानाय मोदमानाय । स्तूयमानाय । शब्दार्थ्यमानाय इति वा । विश्वानराय सर्वं विभूताय । इन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहत् बलं महत् च श्रवणीयं यशः नृम्णं च बलम् । नृन् नतम् । द्यावापृथिव्यौ वः परिचरतः । इति । क्रम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् । तस्य एषा अपरा भवति (९) ।

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् (ऋ० सं० ७।७६।१) । उदशिश्नयत् ज्योतिः अमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देवः । इति । धाता (६) सर्वस्य विधाता । तस्य एषा १ भवति (१०) ।

धाता ददातु दाशुपे प्राचीं जीवातुमक्षितौम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः (मैत्रा० सं० ४।१२।६ ॥ अथ० सं० ७।१७।२) ॥ धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकाम् अनुपक्षिणाम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः । विधाता (७) धात्रा व्याख्यातः १ (निरु० ११।१०) । तस्य एषा निपातः भवति बहुदेवतायाम् ऋचि (११) ।

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्षणि वृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मेणि । तवाहमय मघवन्नपस्तुतौ धातर्विधातः कलशौ अभक्षयम् (ऋ० सं० १०।१६७।३) ॥ इति एताभिः देवताभिः अभिप्रसूतः सोमकलशान् अभक्षयम् । इति । कलशः कस्मात् । कलाः अस्मिन् शेरते । मात्राः । कलिः च कलाः च किरतेः । विकीर्णाः मात्राः (१२ गु० प्रथमः पादः) ।

‘यूयं स्तुतिं’ ओ. २ ‘हृष्यमाणाय’ इ. ३ ‘स्तूयमानाय’ ई. ४ ‘शब्दार्थ्यमानाय’ अ. ५ ‘इति’ ई. ६ ‘सर्वं विभूताय’ ई. ७ ‘प्रीतौ’ ई. ८ ‘अवक्षत्’ अ. ९ ‘उदशिश्नयत्’ ओ. ‘उच्छ्रयति’ इ. १० ‘सविता देवः इति’ ई. ११ ‘मक्षितिम्’ अ. १२ ‘ददाति’ इ. १३ ‘दाशुपे’ इ. १४ ‘अक्षिणाम्’ इ. १५ ‘इति एताभिः देवताभिः’ ई. १६ ‘कस्मात्’ आ.

अथ अतः मध्यस्थानाः देवगणाः । तेषां मरुतः (८) प्रथमागामिनः भवन्ति । मरुतः मितराविणः वा । मितरोचिनः वा । महत् रवन्ति इति वा । तेषाम् एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० १ अथवा १३) ।

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथैर्भिर्यात ऋष्टिमद्भिर्अश्वपणैः ।- आ

५ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः (ऋ० सं० १।८।१) ॥ विद्युन्मद्भिः मरुतः स्वर्कैः । स्वश्चनैः इति वा । स्वर्चनैः इति वा । स्वर्चिर्भिः इति वा । रथैः आयात । ऋष्टिमद्भिः । अश्वपणैः अश्वपतनैः । वर्षिष्ठेन च नः अन्नेन वयः इव आपतत । सुमायाः कल्याणकर्मणः वा । कल्याणप्रज्ञाः वा । रुद्राः (९) व्याख्याताः (निरु० १०।५) । तेषाम् एषा भवति (महा० १० १४ ॥ गु० २ अथवा १४) ।

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सृजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन । इयं वो अस्मत्प्रति हर्षते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे (ऋ० सं० ५।५७।१) ॥ आगच्छत रुद्राः इन्द्रेण संहजोषणाः सुविताय कर्मणे । इयं वः अस्मत् अपि प्रतिकामयते मतिः । तृष्णजे इव दिवः उत्साः उदन्यवे । १५ इति । तृष्णक् तृष्यते । उदन्युः उदन्यते । ऋभवः (१०) उरु भान्ति इति वा । ऋतेन भान्ति इति वा । ऋतेन भवन्ति इति वा । तेषाम् एषा भवति (महा० १५ ॥ गु० ३ अथवा १५) ।

विष्टी शमी तरणित्वेन वाधतो मर्तासुः सन्तो अमृतत्वमानशुः । सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः (ऋ० सं० २० १।११०।४) ॥ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारः । मेधाविनः वा । मर्तासुः सन्तः अमृतत्वम् आनशिरे सौधन्वनाः ऋभवः । सूरख्यानाः वो । सूरप्रज्ञाः वा । संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुः विम्बा वाजः इति । सुधन्वनः आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः । तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवत् निगमाः भवन्ति । न मध्यमेन । तत् एतत् ऋभोः च बहुवचनेन चमसस्य

१ 'द्रवन्ति' ओ. । सायणः अपि तथैव । 'महद्भूवन्ति' इति द्वयोः शुर्जरवृत्तिपुस्तकयोः

२ 'स्वर्चिभिः' इ. । अ. ३ 'अशनपतनैः' इ. ४ 'वर्षिष्ठेन च नः' इ. ५ 'सुवर्माणः' इ. ६ 'सुप्रज्ञाः'

७ 'संहजोषणाः' इ. ८ 'अपि' इ. ९ 'इति उदन्यते' इ. । 'इति' आ. १० 'वोढारः'

११ 'मर्ता' इ. १२ 'वा' इ.

च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयः अपि ऋभवः
उच्यन्ते । अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ
(ऋ० सं० १।१६।११) । अगोह्यः आदित्यः । अगूहनीयः । तस्य यत्
अस्वपथ गृहे । यावत् तत्र भवथ न तावत् इह भवथ । इति । अङ्गिरसः
(११) व्याख्याताः (निरु० ३।१७) । तेषाम् एषा भवति (महा० १६
॥ गु० ४ अथवा १६) ।

विरूपास इदृषयस्त इदम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः
परि जज्ञिरे (ऋ० सं० १०।६२।५) ॥ बहुरूपाः ऋषयः ते गम्भीरकर्माणः
वा गम्भीरप्रज्ञाः वा । ते अङ्गिरसः पुत्राः । ते अग्नेः अधिजज्ञिरे । इति
अग्निजन्म । पितरः (१२) व्याख्याताः (निरु० ४।२१) । तेषाम् एषा भवति १०
(महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा १७) ।

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य
इयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु (ऋ० सं० १०।१५।१) ॥
उदीरताम् अवरे । उदीरताम् परे । उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः । सोमसंपा
दिनः ते । असुं ये प्राणम् अन्वीयुः अवृकाः अनमित्राः । सत्यज्ञाः वा । यज्ञज्ञाः १५
वा । ते नः आगच्छन्तु पितरः हानेषु । माध्यमिकः यमः इति आहुः । तस्मात्
माध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते । अङ्गिरसः (११) व्याख्याताः (निरु०
३।१७) । पितरः (१२) व्याख्याताः (निरु० ४।२१) । भृगवः (१४)
व्याख्याताः (निरु० ३।१७) । अथर्वाणः (१३) अथनवन्तः । यर्वतिः
चरतिकर्मा । तत्प्रतिषेधः । तेषाम् एषा साधारणा भवति (महा० १८ ॥ गु० २
६ अथवा १८) ।

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां
वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्ताम (ऋ० सं० १०।१४।६) ॥
अङ्गिरसः नः पितरः नवगतयः । नवनीतगतयः वा । अथर्वाणः भृगवः

१ 'अस्य' इ. २ 'असस्तना' इ. ३ 'नानारूपाः' इ. ४ 'ते' ई. ५ 'वा' ई. ६ 'सोम्यासः'
इ. ७ 'उन्वीयुः' अ. ८ 'माध्यमिकः' अ. ९ 'माध्यमिकान्' अ.

सौम्याः । सौमसंपादिनः । तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां गतौ यज्ञियानाम् ।
अपि च । एषां भद्रे भन्दनीये । भाजनवति वा । कल्याणे मनसि स्याम ।
इति । माध्यमिकः देवगणः इति नैरुक्ताः । पितरः इति आख्यानम् । अथापि
ऋषयः स्तूयन्ते (महा० १९ ॥ गु० ७ अथवा १९) ।

५ सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः । वातस्येव
प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः (ऋ० सं० ७।३।८) ॥
इति यथा । आप्त्याः (१५) आप्नोतेः । तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम्
ऋचि (महा० २० ॥ गु० ८ अथवा २०) ।

स्तुषेय्यं पुरुषर्षसमृद्धमिन्तममाप्त्यमाप्त्यानाम् । आ दर्पते शवसा
१० सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि (ऋ० सं० १०।१२०।६) ॥
स्तोतव्यं बहुरूपम् उरुभूतम् ईश्वरतमम् आसव्यम् आसव्यानाम् । आदृणाति यः
शवसा बलेन सप्त दातृन् ईति वा । सप्त दानवान् ईति वा । प्रसाक्षते प्रतिमानानि
बहूनि । साक्षतिः आप्नोतिकर्मा (महा० २१ ॥ गु० ९ अथवा २१ द्वितीयः
पादः) ।

१५ अथ अतः मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासाम् अदितिः (१६) प्रथमा-
गाभिनी भवति । अदितिः व्याख्याता (निरु० ४।२२) । तस्याः एषा भवति
(महा० २२ ॥ गु० १ अथवा २२) ।

दक्षस्य चादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु (ऋ० सं० १०।६४
२० ॥ ५) ॥ दक्षस्य वा अदिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिच-
रसि । विवासतिः परिचर्यायाम् । हविष्मो आविवासति (ऋ० सं० १।१२।
९) इति । आशास्तेः वा । अतूर्तपन्थाः अत्वरमाणपन्थाः । बहुरथः अर्यमा
आदित्यः । अरीन् नियच्छति । सप्तहोता । सप्त अस्मै रश्मयः रसान् आगिसं-
नामयन्ति । सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्ति इति वा । विषमरूपेषु जन्मसु

१ 'सौम्यासः' इ. २ 'कल्याण्यां मतौ सुमतौ' अ. ३ 'तेषां' इ. ४ 'माध्यमकान्' अ.
'इति यथा' इ. ६ 'इति वा' इ. ७ 'इति' इ. ८ 'कर्मणि व्रते' अ. ९ 'बहु रंहणः' इ.

कर्मसु उदयेषु । आदित्यः दक्षः इति आहुः । आदित्यमध्ये च स्तुतः ।
अदितिः दाक्षायणी । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि (ऋ० सं०
१०।७२।४) इति । तत् कथम् उपपद्येत । समानजन्मानौ स्याताम् इति ।
अपि वा । देवधर्मेण इतरेतरजन्मानौ स्याताम् । इतरेतरप्रकृती । अग्निः अपि
अदितिः उच्यते । तस्य एषा भवति (महा० २३॥ गु० २ अथवा २३) ।

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता । यं
भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम (ऋ० सं० १।९४।
१५) ॥ यस्मै त्वं सुद्रविणः ददासि अनागास्त्वम् अनपरार्धत्वम् अदिते
सर्वासु कर्मततिषु । आगः आङ्पूर्वात् गमेः । एनः एतेः । किल्बिषं किल्भिदम् ।
सुकृतकर्मणः भयम् । कीर्तिम् अस्य भिनत्ति ईति वा । यं भद्रेण शवसा बलेन १०
चोदयासि । प्रजावता च राधसा धनेन । ते वयम् इह स्याम । ईति । सरमा
(१७) सरणात् । तस्याः एषा भवति (महा० २४ ॥ गु० ३ अथवा
२४) ।

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदसान् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेहिहिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि (ऋ० सं० १५
१०।१०८।१) ॥ किम् इच्छन्ती सरमा इदं प्रानट् । दूरे हि अध्वा । जगुरिः
जङ्गम्यतेः । पराञ्चनैः अचितः । का ते अस्मासु अर्थहिहिः आसीत् । किं
परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः । परितः एनां तक्म । तक्म इति उष्णनाम ।
तक्ते इति सतः । कथं रसायाः अतरः पयांसि ईति । रसा नदी । रसतेः
शब्दकर्मणः । कथं रसानि तानि उदकानि ईति वा । देवशुनी इन्द्रेण प्रहिता २०
पणिभिः असुरैः समूदे इति आख्यानम् । सरस्वती (१८) व्याख्याता (निरु०
९।२६) । तस्याः एषा भवति (महा० २५ ॥ गु० ४ अथवा २५) ।

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः

१ 'कर्मसु' ई. २ 'स्याताम्' ई. ३ 'ददाशः' अ. ४ 'अनपरार्धत्वम्' अ. ५ 'किल्भि-
दम् । कीर्तिं भिनत्ति । यं' ई. ६ 'इति वा' ई. ७ 'धनेन' आ. ८ 'इह' ई. ९ 'इति' ई.
१० 'प्रापत्' अ. ११ 'जङ्गम्यते' ई. १२ 'तक्तेः गतिकर्मणः कथं' ई. १३ 'रसतेः शब्द-
कर्मणः' ई.

(ऋ० सं० १।३।१०) ॥ पावका नः सरस्वती । अन्नैः अन्नवती । यज्ञं वधु । धियावसुः कर्मवसुः । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० २६ ॥ गु० ५ अथवा २६) ।

५ महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति (ऋ० सं० १।३।१२) ॥ महत् अर्णः सरस्वती प्रचेतयति । प्रज्ञापयति । केतुना कर्मणा । प्रज्ञया वा । ईमानि च सर्वाणि प्रज्ञानानि अभिविराजति । वाक् अर्थेषु विधीयते । तस्मात् माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते । वाक् (१९) व्याख्याता (निरु० २।२३) । तस्याः एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ६ अथवा २७) ।

१० यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम (ऋ० सं० ८।१००।१०) ॥ यत् वाक् वदन्ती अविचेतनानि । अविज्ञातानि । राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा । मदना । चतस्रः अनु दिशः ऊर्जं दुदुहे पयांसि । क्व स्वित् अस्याः परमं जगाम । इति । यत् पृथिवीं गच्छति इति वा । यत् आदित्यरश्मयः हरन्ति इति वा । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० २८ ॥ गु० ७ अथवा २८) ।

२० देवीं वाचमज्जनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सानो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसानुप सुष्टुतैतुं (ऋ० सं० ८।१००।११) ॥ देवीं वाचम् अजनयन्त देवाः । तां सर्वरूपाः पशवः वदन्ति । व्यक्तवाचः च अव्यक्तवाचः च । सा नः मदना अन्नं च रसं च दुहाना धेनुः वाक् अस्मान् उपैतु सुष्टुता । अनुमतिः राका इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्यौ इति याज्ञिकाः । या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः । या उत्तरा सा राका (मैत्रा० सं० ४।३।५ ॥ ऐ० ब्रा० ३।२।९) इति विज्ञायते । अनुमतिः (२०) अनुमननात् । तस्याः एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

१ 'इमानि च' ई. २ 'भूतानि' अ. ३ 'मन्द्रा' आ. ४ 'दिशः अनुदिशश्च' इ. ५ 'इति' ई. ६ 'इति वा' ई. ७ 'यानि' इ.

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । 'इषं तोकाय नो दधः
 प्र ण आयू०षि तारिषः (काठ० सं० १३।१६) ॥ अनुमन्यस्व अनुमते
 त्वम् । सुखं च नः कुरु । अन्नं च नः अपत्याय धेहि । प्रवर्धय च नः
 आयुः । राका (२१) रातेः दानकर्मणः । तस्याः एषा भवति (महा० ३०
 ॥ गु० ९ अथवा ३०) ।

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
 सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् (ऋ० सं०
 २।३२।४) ॥ राकाम् अहं सुह्वानां सुष्टुत्या आव्हये । शृणोतु नः सुभगा ।
 बोधतु आत्मना । सीव्यतु अपः । प्रजननकर्म । सूच्या अच्छिद्यमानया ।
 सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदम् । उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् । सिनी- १
 वाली कुहूः इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति याज्ञिकाः । या
 पूर्वा अमावास्या सा सिनीवाली । या उत्तरा सा कुहूः (मैत्रा० सं० ४।३।५॥
 ऐ० ब्रा० ३२।९) इति विज्ञायते । सिनीवाली (२२) । सिनम् अन्नं
 भवति । सिनाति भूतानि । वालं पर्व । वृणोतेः । तस्मिन् अन्नवती । वालिनी
 वा । वालेन इव अस्याम् अणुत्वात् चन्द्रमाः सेतव्यः भवति इति वा । १
 तस्याः एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० १० अथवा ३१) ।

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं
 प्रजां देवि दिदिङ्ढि नः (ऋ० सं० २।३२।६) ॥ सिनीवालि पृथुजघने ।
 स्तुतुकः स्त्यायतेः । संघातः । पृथुकेशस्तुके । पृथुष्टुते वा । या त्वं देवानाम्
 असि स्वसा । स्वसा सु असा । स्वेषु सीदति इति वा । जुषस्व हव्यम् २
 आहुतम् । प्रजां च देवि दिश नः । कुहूः (२३) गूहतेः । क अभूत् इति
 वा । क सती हूयते इति वा । क आहुतं हविः जुहोति इति वा । तस्याः एषा
 भवति (महा० ३२ ॥ गु० ११ अथवा ३२) ।

१ 'ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र०' अ । ओ. २ 'प्रतीर्णानि कुरु' इ. ३ 'आयूषि' इ. ४
 'स्वाह्वानां' इ. ५ 'सूची सीव्यतेः' इ. ६ 'सेवितव्यः' ओ. ७ 'स्तुतुकः स्त्यायतेः । संघातः' इ.
 ८ 'स्तुका' अ । 'स्तुके वा' इ. ९ 'पृथुस्तुके' ओ. 'पृथुष्टुतिर्वा' अ. १० 'स्वसा' वा इ.
 ११ 'क' वा इ.

कुहूमहसुकृतं विब्रनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो
ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम (मैत्रा० सं०
४।१२।६) ॥ कुहूम अहं सुकृतं विदितकर्माणम् आस्मिन् यज्ञे सुहवानाम्
आह्वये^१ । सा नः ददातु श्रवणं पितॄणाम् । पित्र्यं धनम् इति वा । पित्र्यं
यशः इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेम इति व्याख्यातम् । यमी
(२४) व्याख्याता (निरु० १०।१९) । तस्याः एषा भवति (महा० ३३ ॥
गु० १२ अथवा ३३) ।

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् (ऋ०
१० सं० १०।१०।१४) ॥ अन्यम् एव हि त्वं यमि । अन्यः त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ।
लिबुजा इव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मनः इच्छ । स वा तव । अध अनेन
कुरुष्व संविदम् । सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे । तां प्रत्याचक्षे^२ ।
इति आख्यानम् (महा० ३४ ॥ गु० १३ अथवा ३४ तृतीयःपाद) ।

उर्वशी (२५) व्याख्याता (निरु० ५।१३) । तस्याः एषा भवति
१५ (महा० ३५ ॥ गु० १ अथवा ३५) ।

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो
नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० १०।९५।१०) ॥ विद्युत्
इव या पतन्ती अद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यानि । उदकानि अन्तरिक्षलो-
लोकस्य । यदा । नूनम् अयं जायेत अद्भ्यः अध्यपः इति । नर्यः मनुष्यः
नृभ्यः हितः । नरापत्यम् इति वा । सुजातः सुजाततरः । अथ उर्वशी प्रवर्धयते
दीर्घम् आयुः । पृथिवी (२६) व्याख्याता (निरु० १।१३) । तस्याः एषा
भवति (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६) ।

बलिर्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमिं प्रवत्वति

१ 'सुकृतं' ओ. २ 'स्वाह्वानाम्' इ. ३ 'आह्वयामि' इ. ४ 'इति' ई. ५ 'इति व्याख्या-
तम्' ई. ६ 'हि' ई. ७ 'यमि लिबुजा इव वृक्षम्' इ. ८ 'परिष्वजताम्' इ. ९ 'लिबुजा इव
वृक्षम्' ई. १० 'यमः ता' इ. ११ 'प्रत्याचक्षे' इ. १२ 'इति आख्यानम्' ई. १३ 'अयं' ई.
१४ 'अद्भ्यः' ई. १५ 'इति' ई. १६ 'मनुष्यः' ई. १७ 'बलिर्था' अ.

महा जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ५।८४।१) ॥ सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां
खेदनम् । छेदनम् । बलम् अमुत्र धारयसि पृथिवि । प्रजिन्वसि या भूमिम् ।
प्रवणवति । महत्त्वेन । महति इति । उदकवति इति वा । इन्द्राणी (२७)
इन्द्रस्य पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७) ।

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगांमहमश्रवम् । नह्यस्या अपरं च न
जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।११) ॥
इन्द्राणीम् आसु नारिषु सुभगान् अहम् अश्रवम् । न हि अस्याः अपराम्
अपि समां जरया म्रियते पतिः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः ।
तस्याः एषा अपरा भवति (महा० ३८ ॥ गु० ४ अथवा ३८) ।

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेऋते । यस्येदमप्यं हविः प्रियं
देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१२) ॥ न
अहम् इन्द्राणि रमे सख्युः वृषाकपेऋते । यस्य इदम् अप्यं हविः । अप्सु
शृतम् । अद्भिः संस्कृतम् इति वा । प्रियं देवेषु निगच्छति । सर्वस्मात् यः
इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः । गौरीः (२८) रोचतेः ज्वलतिकर्मणः । अयम्
अपि इतरः गौरः वर्णः एतस्मात् एव । प्रशस्यः भवति । तस्याः एषा भवति
(महा० ३९ ॥ गु० ५ अथवा ३९) ।

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १।
१६४।४१) ॥ गौरीः निर्मिमाय । सलिलानि तक्षती कुर्वती । एकपदी
मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन च आदित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी
दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च । नवपदी दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च आदि-
त्येन च । सहस्राक्षरा बहूदका । परमे व्यवने । तस्याः एषा अपरा भवति
(महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०) ।

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

१ 'छेदनं भेदनं' ओ. २ 'नारीषु' केषुचित् निरुक्तपुस्तकेषु. ३ 'एतत्' ई. ४ 'तम्
एतत् ब्रूमः' ई.

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति (ऋ० सं० १।१६४।४२) ॥ तस्याः
समुद्राः अधिविक्षरन्ति । वर्षन्ति मेघाः । तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ।
ततः क्षरति अक्षरम् उदकम् । तत् सर्वाणि भूतानि उपजीवन्ति । गौः (२९)
व्याख्याता (निरु० २।५) । तस्याः एषा भवति (महा० ४१ ॥ गु० ७

५ अथवा ४१) ।

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तै मूर्धानं हिङ्गुकुणोन्मातवा उ । सृक्काणं
धर्ममाभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः (ऋ० सं० १।१६४।
२८) ॥ गौः अन्वमीमेत् वत्सं निमिषन्तम् । अनिमिषन्तम् आदित्यम् इति
वा । मूर्धानम् अस्य अभिहिङ्गुकोत् मननाय । सृक्काणं सरणम् । धर्मं हर-
१० णम् । अभिवावशाना मिमाति मायुम् । प्रप्यायते पयोभिः ! मायुम् इव
आदित्यम् इति वा । वाक् एषा माध्यमिका । धर्मधुक् इति याज्ञिकाः ।
धेनुः (३०) धयते वा । धिनोते वा । तस्याः एषा भवति (महा० ४२ ॥
गु० ८ अथवा ४२) ।

उप ह्वये सुदुधां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् । श्रेष्ठं स्रवं
१५ सविता साविपन्नोऽभीद्धो धर्मस्तदु धु प्र वौचम् (ऋ० सं० १।१६४।
२६) ॥ उपह्वये सुदोहनां धेनुम् एताम् । कल्याणहस्तः गोधुक् अपि च
दोग्धु एनाम् । श्रेष्ठं स्रवं सविता सुनोतु नैः । इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां
सवानां यत् उदकम् । यद्वा । पयः यजुष्मत् । अभीद्धः धर्मः । तं सुप्रव्र-
वीमि । वाक् एषा माध्यमिका । धर्मधुक् इति याज्ञिकाः । अघ्न्या (३१)
२० अहन्तव्या भवति । अघधी इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० ४३ ॥
गु० ९ अथवा ४३) ।

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्वि
तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती (ऋ० सं० १।१६४।

१ 'उदकम् । उदकम् अक्षरम् । अभिव्यञ्जयत् क्षरति' इ. २ 'विश्वम् उपजीवति । गौः' इ. ३ 'नि' ई. ४ 'इति वा' ई. ५ 'मननाय' ई. ६ 'मायुम्' वा' ई. ७ 'एषा' ई. ८ 'इति याज्ञिकाः' ई. ९ 'सुदुधा' अ । 'सुदोहा' इ. १० 'दोग्धि' ओ । 'दोग्धेनां' अ. ११ 'नः' उद-
कम् ई. १२ 'सुपु प्रवृम्' इ.

४०) ॥ सुयवसादिनी भगवती १हि भव । अथ इदानीं वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणम् अघ्न्ये सर्वदा । पिब च शुद्धम् उदकम् आचरन्ती । तस्याः
एषा अपरा भवति (महा० ४४ ॥ गु० १० अथवा ४४) ।

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय (ऋ० सं० १।
१६४।२७) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । पथ्या (३२) स्वस्तिः (३३) ।
पन्थाः अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्याः एषा भवति (महा० ४५ ॥ गु०
११ अथवा ४५) ।

स्वास्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति । सा नो अमा
सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा (ऋ० सं० १०।६३।१६) ॥
स्वस्तिः एव हि प्रपथे श्रेष्ठा । रेक्णस्वती धनवती । अभ्येति या वसूनि वननी-
यानि । सा नः अमा गृहे । सा निरमणे । सा निर्गमने । पातु । स्वावेशा भवतु ।
देवी गोप्त्री । देवान् गोपायतु इति । देवाः एनां गोपायन्तु इति वा । उषाः
(३४) व्याख्याता (निरु० २।१८) । तस्याः एषा भवति (महा० ४६ ॥
गु० १२ अथवा ४६) ।

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं विभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथदृषा
(ऋ० सं० ४।३०।१०) ॥ अपासरत् उषाः अनसः संपिष्टात् मेघात्
विभ्युषी । अनः वायुः । अनितेः । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । अनसः इव ।
शकटात् इव । अनः शकटम् । आनद्धम् अस्मिन् चीवरम् । अनितेः वा स्यात्
जीवनकर्मणः । उपजीवन्ति एनत् । मेघः अपि अनः एतस्मादेव । यत्
निरशिश्रथत् वृषा । वर्षिता मध्यमः । तस्याः एषा अपरा भवति (महा०
४७ ॥ गु० १३ अथवा ४७) ।

एतदस्यां अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सीं परावतः
(ऋ० सं० ४।३०।११) ॥ एतत् अस्याः अनः आशेते सुसंपिष्टम् इतरत्

१ 'सुयवसादिनी' ई. २ 'हि' ई. ३ 'इति.' व्याख्याता' ई. ४ 'स्वस्तिः
व्याख्याता । तस्याः' इ. ५ 'वसूनि' ई. ६ 'अरणे अरण्ये च निर्गमने च' इ. ७ 'विभ्यती' इ.
८ 'इव० एतस्मादेव' ई. ९ 'वायुः' इ.

इव । विपाशि विमुक्तपाशि । ससार उषाः परावतः । प्रेरितवतः । परागतात्
वा । ईळा (३५) व्याख्याता (निरु० ८।७) । तस्याः एषा भवति (महा०
४८ ॥ गु० १४ अथवा ४८) ।

अभि न ईळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्ऋर्वशी वा गृणातु ।
५ उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः (ऋ० सं० ५।४१
।१९) ॥ सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः (ऋ० सं० ५।४१।२०) । अभि-
गृणातु नः ईळा । यूथस्य माता । स्मत् अभि नदीभिः उर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा । बृहत् दिवा । महत् दिवा । गृणाना । अभ्यूर्ण्वाना । प्रभृथस्य
प्रभृतस्य । आयोः अयनस्य । ज्योतिषः वा । उदकस्य वा । सेवतां नः
१० अनस्य पुष्टेः । रोदसी (३६) रुद्रस्य पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा०
४९ ॥ गु० १५ अथवा ४९) ।

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ सुर-
णानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ५।५६।८) ॥ रथं क्षिप्रं
मारुतं वयं श्रवणीयम् आह्वयामहे । आ यस्मिन् तस्थौ सुरमणीयानि उद-
१५ कानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी (महा० ५० ॥ गु० १६
अथवा ५० चतुर्थः पादः) ।

एकादशोऽध्यायः समाप्तः

१ 'प्रेरितवतः । परागतात् वा' ई. २ 'ईळा' अ. ३ 'माता सर्वस्य माता' ओ. ४
'स्मत्' ई. ५ 'उर्वशी वा उर्वशी इव' इ. ६ 'गृणातु' इ. ७ 'प्रभृथस्य' ई. ८ 'अयनस्य
मनुष्यस्य' ओ. ९ 'ज्योतिषः वा' ई. १० 'वा' ई. ११ 'मारुतं मेघ' ओ.

द्वादशोऽध्यायः

अथ अतः द्युस्थानाः देवताः । तासाम् अश्विनौ (निघ० ५।६।१)
प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यत् व्यश्रुवाते सर्वम् । रसेन अन्यः ।
व्योतिषा अन्यः । अश्वैः अश्विनौ इति और्णवाभः । तत् कौ अश्विनौ । द्यावा-
पृथिव्यौ इति एके । अहोरात्रौ इति एके । सूर्याचन्द्रमसौ इति एके । राजानौ
पुण्यकृतौ इति ऐतिहासिकाः । तयोः कालः ऊर्ध्वम् अर्धरात्रात् । प्रकाशीभा- ५
वस्य अनुविष्टम्भम् अनु । तन्नोभागः हि मध्यमः । ज्योतिर्भागः आदित्यः ।
तयोः एषा भवति (१) ।

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेट्वाविष । कदेदम् तन्वा युवमभिदेवाँ
अंगच्छतम् ॥ इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानक-योः समानक-
र्मणोः संस्तुतप्राययोः असंस्तवेन एषः अर्धर्चः भवति । वासात्योः एष उच्यते १०
उषः पुत्रस्तवान्यः । इति । तयोः एषा अपरा भवति (२) ।

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽनामभिः स्वैः । १२
वीमन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र उहे (ऋ० सं०
१८।१४) ॥ इह च इह च जातौ संस्तूयेत । पापेन अलिप्यमानया तन्वा ।
नामभिः च स्वैः । जिष्णुः वाम् अन्यः सुमहतः बलस्य ईरयिता मध्यमः । १५
दिवः अन्यः सुभगः पुत्रः उह्यते आदित्यः । तयोः एषा अपरा भवति (३) ।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये
(ऋ० सं० १।२२।१) ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधय अश्विनौ । इह आगच्छ-
ताम् अस्य सोमस्य पानाय । तयोः एषा अपरा भवति (४) ।

प्रातर्यजश्चमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् । उतान्यो २०

१ 'अनु' ई. २ 'इति० व्याख्याता' ई. ३ 'वसातिषु स्म चरथो वसातयो रातयो
वसन्तेस्मा इतरेतरा तयोर्वक्त्रेर्वा वहतेर्वासितौ पेट्वाविष । अपेत्वा वृत्रहणं सुरातयोस्तयोः' ओ.
४ 'संस्तूयेथे' इ. ५ 'आपापया तन्वा' इ. ६ 'च' ई. ७ 'ऊह्यते' ओ.

अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् (ऋ० सं० ५।७७।
२) ॥ प्रातः यजध्वम् अश्विनौ । ग्रहिणुत । न सायम् अस्ति देवेज्या ।
अजुष्टम् एतत् । अपि अन्यः अस्मत् यजते । वि च आवः । पूर्वः पूर्वः
यजमानः वनीयान् । वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः । तस्मिन्
५ अन्याः देवताः ओप्यन्ते । उषाः (२) वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेः
इतरा माध्यमिका । तस्याः एषा भवति (५) ।

उषस्ताच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तैनयं च
धामहे (ऋ० सं० १।९२।१३) ॥ उषः तत् चित्रं चायनीयं धनम् आहर
अस्मभ्यम् अन्नं वति । येन पुत्रान् च पौत्रान् च दधीमहि । तस्याः एषा
१० अपरा भवति (६) ।

एता उषा उषसः केतुमक्रतु पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृण्वान् आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः (ऋ०
सं० १।११।१) ॥ एताः ताः उषसः केतुम् अकृषत । प्रज्ञानम् । एकस्याः
एव द्विनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना ।
१५ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निः इति एष सम् इति एतस्य स्थाने ।
एमीदृषां निष्कृतं जारिणीव (ऋ० सं० १०।३४।५) इत्यपि निगमः भवति ।
प्रतियन्ति गावः गमनात् । अरुषीः आरोचनार्त् । मातरः भासः निर्माण्यः ।
सूर्या (३) सूर्यस्य पत्नी । एषा एव अभिसृष्टकालतमा । तस्याः एषा
भवति (७) ।

२० सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् । आ रोह
सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व (ऋ० सं० १०।८५।२०) ॥
सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपम् । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । सुकिंशुकम् इव
शल्मलिम् इति । किंशुकं कंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः । शल्मलिः सुशरः भवति ।
शरवान् वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् । उदकस्य । सुखं पत्ये वहतुं

१ 'तत्' इ. २ 'उप्यन्ते' अ. ३ 'चित्रं' आ. ४ 'चायनीयं मंहनीयं धनं' ओ. ५
'अस्माकं' इ. ६ 'अन्नवति' ई. ७ 'गमनात्' ई. ८ 'आरोचनात्' ई. ९ 'भासः निर्माण्यः' ई.

कुरुष्व । सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा इति च ब्राह्म-
णम् । वृषाकपायी (४) वृषाकपेः पत्नी । एषा एव अभिसृष्टकालतमा ।
तस्याः एषा भवति (८) ।

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे । वसत्त इन्द्र उक्ष्णः प्रियं
काचित्कुरं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१३) ॥ वृषा- ५
कपायि रेवति । सुपुत्रे मध्यमेन । सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा । स्तुषा साधु-
सादिनी इति वा । साधुसानिनी इति वा । सु अपत्यम् । तत् सनोति इति
वा । प्राश्नातु ते इन्द्रः उक्ष्णः । एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् । उक्ष्णः
उक्षतेः वृद्धिकर्मणः । उक्षन्ति उदकेन इति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं
हविः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । सरण्यूः १०
(५) सरणात् । तस्याः एषा भवति (९) ।

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते । उताश्विनौ
वभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० १०।१७।२) ॥
अपागूहन् अमृतां मर्त्येभ्यः । कृत्वी सवर्णाम् अददुः विवस्वते । अपि अश्विनौ
अभरत् । यत् तत् आसीत् । अजहात् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च १५
माध्यमिकां च वाचम् इति नैरुक्ताः । यमं च यमीं च इति ऐतिहासिकाः ।
तत्र इतिहासम् आचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वतः आदित्यात् यमौ मिथुनौ
जनयांचकार । सा सवर्णाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव ।
स विवस्वान् आदित्यः आश्वम् एव रूपं कृत्वा ताम् अनुसृत्य संबभूव । ततः
अश्विनौ जज्ञाते । सवर्णायां मनुः । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (१०) ! २०

त्वष्टा दुहित्रे बहंतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति । यमस्य माता
पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ० सं० १०।१७।१) ॥
त्वष्टा दुहितुः बहनं करोति । ईमानि च सर्वाणि भूतानि अभिसमागच्छन्ति ।

१ 'उक्षतेः वा सिञ्चनकर्मणः' इ. २ 'हविः सुखकरं हविः' ओ. ३ तम् एतत् ब्रूमः' ई.
४ 'अप्यगूहन्' ओ. ५ 'कृत्वा' इ. ६ 'अपि' ई. ७ 'त्वाष्ट्रीः सवर्णायां मनुः' ई. ८ इतीदं
विश्वं भुवनं समेति । ईमानि ओ । 'ईमानि च' ई.

यमस्य माता पर्युह्यमाना महतः जाया विवस्वतः ननाश । रात्रिः आदित्यस्य ।
आदित्योदये अन्तर्धीयते (महा० ११ ॥ गु० ११ प्रथमः पादः) ।

सविता (७) व्याख्यातः (निरु० ७।३१ ॥ १०।३१) । तस्य कालः
यदा द्यौः अपहततमस्का आकीर्णरश्मिः भवति । तस्य एषा भवति (महा०
१२ ॥ गु० १ अथवा १२) ।

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नार्कमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि राजति (ऋ० सं०
५।८।१२) ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनः
भवति । कैवतेः वा । प्रसुवति भद्रं द्विपाङ्ग्यः च चतुष्पाङ्ग्यः च । व्यचिख्यपत्
१० नाकं सविता वरणीयः । प्रयाणम् अनु उपसः विराजति । अधोरामः सावित्रः
(काठक सं० ५।८।१ ॥ तै० सं० ५।५।२२ ॥ वाज० सं० २९।५८)
इति पशुसामान्याये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यात् इति । अधस्तात् तद्वेलायां
तमः भवति । एतस्मात् सामान्यात् । अधस्तात् रामः अधस्तात् कृष्णः ।
कस्मात् सामान्यात् इति । अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् (काठकसं०
१५ २१।७) । रामा रमणाय उपेयते न धर्माय (वासिष्ठधर्मशास्त्रं १८।१६) ।
कृष्णजातीया । एतस्मात् सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्रः (मैत्रा० सं० ३।
१४।१५ ॥ काठकसं० ५।७।८) इति पशुसामान्याये विज्ञायते । कस्मात्
सामान्यात् इति । कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम् ।
वचेः उत्तरम् । भगः (८) व्याख्यातः (निरु० ३।१६) । तस्य कालः
२० प्राक् उत्सर्पणात् । तस्य एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० २ अथवा १३) ।

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुधेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता । आध्रश्चिद्यं
मन्यमानस्तुराश्चिद्राजा चिद्यं भगं भूक्षीत्याहं (ऋ० सं० ७।४।१२) ॥
प्रातर्जितं भगम् उग्रं हुयेम वयं पुत्रम् अदितेः । यः विधारयिता सर्वस्य ।

१ 'प्रज्ञानानि' ई. २ 'मेधावी' ई. ३ 'भवति' ई. ४ 'कैवतेः वा गतिकर्मणः' इ. ५
'व्यचिख्यत्' अथवा 'व्यचिख्यपत्' अ. ६ 'सविता वरणीयः' ई. ७ 'अधोरामः अधस्तात् कृष्णः'
इ. ८ 'कृष्णः रामः कस्मात्' इ. ९ 'इति' ई. १० 'उग्रम् उद्गूर्णम् आह्वयामहे' इ.

आभ्रः चित् यं मन्यमानः । आद्यालुः दरिद्रः । तुरः चित् । तुरः इति यम-
नाम । तरतेः वा । त्वरतेः वा । त्वरया तूर्णगतिः यमः । राजा चित् । यं
भगं भक्षि इति आह । अन्धोभगः (कौषी० ब्रा० ६।१३ ॥ शत० ब्रा० १।
७।४।६) इति आहुः । अनुत्सृतः न दृश्यते । प्राशित्रम् अस्य अक्षिणी निर्ज-
घान (कौषी० ब्रा० ६।१३) इति च ब्राह्मणम् । जनं भगो गच्छति (मैत्रा० ५
सं० १।६।१२) इति वा । जनं गच्छति आदित्यः उदयेन । सूर्यः (९)
सर्तेः वा । सुवतेः वा । स्वीर्यतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु०
३ अथवा १४) ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्
(ऋ० सं० १।५०।१) ॥ उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां १०
भूतानां दर्शनाय सूर्यम् । इति । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १५ ॥ गु०
४ अथवा १५) ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आग्रा
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च (ऋ० सं० १।११५।
१) ॥ चायनीयं देवानाम् उदगमत् अनीकम् । ख्यानं मित्रस्य वरुणस्य १५
अग्नेः च । आपूपुरत् द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च महत्त्वेन । सूर्यः आत्मा
जंगमस्य च स्थावरस्य च । अथ यत् रश्मिषोषं पुष्यति तत् पूषा (१०)
भवति । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ५ अथवा १६) ।

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा
हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं० ६।५८। २०
१) ॥ शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं ते अन्यत् । यज्ञियं ते
अन्यत् । विषमरूपे ते अहनी कर्म । द्यौः इव च असि । सर्वाणि प्रज्ञानानि

१ 'तुरः अपि यमः तूर्णगतिः । राजा' इ. २ 'वा' ई. । 'वा विज्ञायते' अ. ३
'इति । कमन्यमादित्यादेवमवश्यत् तस्य' ओ. ४ 'उदगात्' इ. ५ 'महत्त्वेन तेन' ओ. ६
'विपुरुषे' इ. ७ 'च' ई. ८ 'सर्वाः प्रज्ञाः' इ.

अवसि अन्नवन् । भाजनवती ते पूषन् इह दत्तिः अस्तु । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १७ ॥ गु० ६ अथवा १७) ।

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियधियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ६।४९। ८) ॥ पथस्पथः अधिपतिं वचनेन कामेन कृतः अभ्यानद् अर्कम् । अभ्यापन्नैः अर्कम् इति वा । स नः ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्म कर्म च नः प्रसाधयतु पूषा । इति । अथ यत् विषितः भवति तत् विष्णुः (११) भवति । विशतेः वा । व्यश्रोतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ७ अथवा १८) ।

१० इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूह्लमस्य पांसुरे (ऋ० सं० १।२२।१७) ॥ यत् इदं किंच तत् विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निषत्ते पदम् । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णु-पदे गयशिरसि इति और्णवाभः । समूह्लम् अस्य प्यायने अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । समूह्लम् अस्य पांसुले इव पदं न दृश्यते । इति । पांसवैः पादैः सूयन्ते इति वा । पन्नाः शेरते इति वा । पिंशनीयाः भवन्ति इति वा (महा० १९ ॥ गु० ८ अथवा १९ द्वितीयः पादः) ।

विश्वानरः (१२) व्याख्यातः (निरु० ७।२१) । तस्य एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (महा० २० ॥ गु० १ अथवा २०) ।

२० विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शर्वसः । एवैश्च चर्षणीनामृती हुवे रथानाम् (ऋ० सं० ८।६८।४) ॥ विश्वानरस्य आदित्यस्य । अनानतस्य शर्वसः । महतः बलस्य । एवैः च कामैः । अयनैः । अवनैः वा । चर्षणीनां

१ 'अन्नवन्' ई. २ 'भन्दनीया' इ. ३ 'दानं' इ. ४ 'अभ्यानलर्कम्' अ. ५ 'अभ्यापन्नैः' अर्कम् इति वा' ई. ६ 'च' ई. ७ 'इति' ई. ८ 'समूह्लमस्य' अ. ९ 'किंचित्' ई. १० 'त्रेधा' इ. ११ 'पदं त्रेधाभावाय' ओ. १२ 'पांसुरे प्यायने' ओ. १३ 'समूह्लम्' अ. 'समूह्लम् इव' इ. १४ 'इव' ई. १५ 'पांसवः कस्मात् । पादैः' इ. १६ 'पंशनीयाः' ओ. १७ 'महतः' ई. १८ 'वा' ई.

मनुष्याणाम् । ऊत्या च पथा रथानाम् । इन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे ह्वयामि ।
वरुणः (१३) व्याख्यातः (निरु० १०।३) । तस्य एषा भवति (महा०
२१ ॥ गु० २ अथवा २१) ।

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि
(ऋ० सं० १।५०।६) ॥ भुरण्युः (निघ० २।१५।१४) इति क्षिप्रनाम ।
भुरण्युः शकुनिः । भूरिम् अध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोकस्य अपि वोहूळा ।
तत्संपाती भुरण्युः । अनेन पावक ख्यानेन । भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं
वरुण पश्यसि तत् ते वयं स्तुमः इति वाक्यशेषः । अपि वा उत्तरस्याम्
(महा० २२ ॥ गु० ३ अथवा २२) ।

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि १
(ऋ० सं० १।५०।६) ॥ वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।
पश्यन् जन्मानि सूर्य (ऋ० सं० १।५०।७) ॥ व्येषि द्यां रजश्च पृथु ।
महान्तं लोकम् । अहानि च मिमानः अक्तुभिः रात्रिभिः सह । पश्यन्
जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् (महा० २३ ॥ गु० ४ अथवा
२३) ।

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि
(ऋ० सं० १।५०।६) ॥ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेषि मानुषान् ।
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे (ऋ० सं० १।५०।५) ॥ प्रत्यङ् इदं सर्वम् उदेषि ।
प्रत्यङ् ईदं सर्वम् अभिविपश्यसि । इति । अपि वा एतस्याम् एव (महा०
२४ ॥ गु० ५ अथवा २४) ।

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि
(ऋ० सं० १।५०।६) ॥ तेन नः जनान् अभिविपश्यसि । केशी (१४) ।

१ 'रथानाम्' ई. २ 'भूरिम्' 'वोहूळा' ई. ३ 'वोहूळा' अ. ४ 'येन' इ. ५ 'उत्तरस्या-
मन्वयस्तेन व्येषि' सायणम्भाकृतनिरुक्तमूले. ६ 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् मुदेषि मानुषान्
प्रत्यङ्' इ. ७ 'प्रत्यङ् इदं ज्योतिः उच्यते प्रत्यङ्' ओ. ८ 'सर्वम् इदम्' इ. ९ 'इति' ई.

केशाः रश्मयः । तैः तद्वान् भवति । काशनात् वा । तस्य एषा भवति (महा० २५ ॥ गु० ६ अथवा २५) ।

केश्य १ मिं केशी विषं केशी विभक्तिं रोदसी । केशी विश्वं
स्वदृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते (ऋ० सं० १०।१३६।१) ॥ केशी अग्निं
५ च विषं च । विषम् (निघ० १।१२।१५) इति उदकनाम । विष्णातेः ।
विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य । विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धार-
यति । केशी इदं सर्वम् इदम् अभिविपश्यति । केशी इदं ज्योतिः उच्यते ।
इति आदित्यम् आह । अथापि एते इतरे ज्योतिषी केशिनी (१५) उच्येते ।
धूमेन अग्निः । रजसा च मध्यमः । तयोः एषा साधारणा भवति (महा०
१० २६ ॥ गु० ७ अथवा २६) ।

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत् एक एषाम् ।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं०
१।१६४।४४) ॥ त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते । कालेकाले अभिविपश्यन्ति ।
संवत्सरे वपते एकः एषाम् । इति अग्निः पृथिवीं दहति । सर्वम् एकः अभि-
१५ विपश्यति कर्मभिः आदित्यः । गतिः एकस्य दृश्यते । न रूपम् । मध्यमस्य ।
अथ यत् रश्मिभिः अभिप्रकम्पयन् एति तत् वृषाकपिः (१६) भवति ।
वृषाकम्पनः । तस्य एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ८ अथवा २७) ।

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्नंशनोऽस्त-
मेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।२१) ॥ पुनः
२० एहि वृषाकपे । सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै । यः एष स्वप्नंशनः ।
स्वप्नान् नाशयसि आदित्यः उदयेन । सः अस्तम् एषि पथा पुनः । सर्वस्मात्
यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । यमः (१७) व्याख्यातः
(निरु० १०।१९) । तस्य एषा भवति (महा० २८ ॥ गु० ९ अथवा २८) ।

१ 'काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा' ओ. २ 'च' ई. ३ 'विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य' आ.
४ 'द्यावापृथिव्यौ' ई. ५ 'इदं' ई. ६ 'तेषां' इ. ओ. ७ 'साधारणा' आ. ८ 'तेषाम्' इ.
९ 'सर्वम्' ई. १० 'सुप्रसूतानि सुप्रवृत्तानि आवां कर्माणि' इ. ११ 'नाशयति' अ. १२
'आदित्यः' ई. १३ 'तम्' आदित्यम् ई.

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः । अत्रा नो
 विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति (ऋ० सं० १०।१३।५।१) ॥
 यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने । वृतः क्षये वा । अपि वा । उपमार्थे स्यात् ।
 वृक्षे इव सुपलाशे इति । वृक्षो ब्रश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः संगच्छते
 यमः । रश्मिभिः आदित्यः । तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणान् ५
 अनुकामयेत । अजः एकपात् (१८) । अजनः एकः पादः । एकेन पादेन
 पाति इति वा । एकेन पादेन पिबति इति वा । एकः अस्य पादः इति वा ।
 एकं पादं नोत्खिदति (अथर्वसं० ११।४।२१) इत्यपि निगमः भवति ।
 तस्य एष निपातः भवति वैश्वदेव्याम् ऋचि (महा० २९ ॥ गु० १० अथवा
 २९) । १०

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
 विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या (ऋ० सं०
 १०।६।५।१३) ॥ पविः (निघ० २।२०।५) शल्यः भवति । यत् विपुनाति
 कायम् । तद्वत् पवीरम् आयुधम् । तद्वान् इन्द्रः पवीरवान् । अतितृथ्यो पवी- १५
 रवान् (ऋ० सं० १०।६०।३) इत्यपि निगमः भवति । तद्देवतावाक् पावी-
 रवी । पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुः तनित्री वाचः अन्यस्याः । अजः च
 एकपाद् । दिवः धारयिता च सिन्धुः । आपः च समुद्रियाः च । सर्वे च
 देवाः । सरस्वती च सह पुरन्ध्या । स्तुत्या प्रयुक्तानि । धीभिः कर्मभिः
 युक्तानि । शृण्वन्तु वचनानि इमानि । इति । पृथिवी (१९) व्याख्याता
 (निरु० १।१३) । तस्याः एष निपातः भवति ऐन्द्राग्न्याम् ऋचि (महा० २०
 ३० ॥ गु० ११ अथवा ३०) ।

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः । अतः
 परि वृषेणावां हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य (ऋ० सं० १।१०।८।१०) ॥
 'इति सा निगदव्याख्याता । समुद्रः (२०) व्याख्यातः (निरु० २।१०) ।

१ 'वृक्षे । वृश्चतीति वृक्षः' इ. २ 'स्थाने' ई. ३ 'वृक्षो पलाशनात्' ई. ४ 'अज' इ. ५
 'सर्वस्य पालयिता' ई. ६ 'इव कामयतु' इ. ७ 'सिन्धुश्च' इ. ८ 'च' ई. ९ 'विश्वे' ई. १०
 पुरन्ध्या सह । सहधीभिः कर्मभिः शृण्वन् ई. ११ 'इति' ई. १२ 'इति व्याख्याता' ई.

तस्य एष निपातः भवति पावमान्याम् ऋचि (महा० ३१ ॥ गु० १२ अथवा ३१) ।

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ९।
५ ७३।३) ॥ पवित्रवन्तः रश्मिवन्तः । माध्यमिकाः देवगणाः । पर्यासते
माध्यमिकां वाचम् । पिता एषां प्रत्नः पुराणः अभिरक्षति व्रतं कर्म । महः
समुद्रं वरुणः तिरः अन्तैः दधाति । अथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषु उदकेषु
कर्मणः आरम्भम् आरब्धुम् । अजः एकपाद् (१८) व्याख्यातः (निरु०
१२।२९) । पृथिवी (१९) व्याख्याता (निरु० १।१३) । समुद्रः (२०)
१० व्याख्यातः (निरु० २।१०) । तेषाम् एष निपातः भवति अपरस्यां बहु-
देवतायाम् ऋचि (महा० ३२ ॥ गु० १३ अथवा ३२) ।

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वृज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा
ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु (ऋ० सं० ६।५०।
१४) ॥ अपि च नः अहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अजः च एकपात् । पृथिवी च ।
१५ समुद्रः च । सर्वे च देवाः । सत्यवृधः वा । यज्ञवृधः वा । हूयमानाः
मन्त्रैः स्तुताः मन्त्राः कविशस्ताः अवन्तु । मेधाविशस्ताः । दध्यङ् (२१)
प्रत्यक्तः ध्यानम् इति वा । प्रत्यक्तम् अस्मिन् ध्यानम् इति वा । अथर्वा
(२२) व्याख्यातः (निरु० ११।१८) । मनुः (२३) मननात् । तेषाम्
एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (महा० ३३ ॥ गु० १४ अथवा ३३) ।

२० यामर्थर्वा मनुष्यता दध्यङ् धियमन्त । तस्मिन् ब्रह्माणि
पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्तु स्वराज्यम् (ऋ० सं० १।८०।१६) ॥
याम् अथर्वा च मनुः च पिता मानवानां दध्यङ् च धियम् अतनिषत तस्मिन्
ब्रह्माणि कैर्माणि ईन्द्रे उक्थानि च संगच्छन्ताम् । अर्चन् यः अनुपास्ते
स्वाराज्यम् (महा० ३४ ॥ गु० १५ अथवा ३४ तृतीयः पादः) ।

१ 'माध्यमिकाः' अ. २ 'मध्यमः पिता' अ. ३ 'अन्तः' ई. ४ 'आरब्धुम्' ई. ५ 'वा'
ई. ६ 'उदकवृधो वा' इ. ७ 'मन्त्राः' ई. ८ 'ख्यानम्' अ. ९ 'कर्माणि ब्रह्माणि' अ. १० 'अन्नानि'
ई. १० 'पूर्वेन्द्रे' ओ. ११ 'संगच्छन्तु' अथवा 'समागच्छन्तु' इ.

अथ अतः द्युस्थानाः देवगणाः । तेषाम् आदित्याः (२४) प्रथमागामिनः भवन्ति । आदित्याः व्याख्याताः (निरु० २।१३) । तेषाम् एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० १ अथवा ३५) ।

इमा गिरि आदित्येभ्यो घृतस्नूः सन्नाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः (ऋ० सं० ५ २।२७।१) ॥ घृतस्नूः घृतप्रस्त्राविन्यः । घृतप्रस्त्राविन्यः । घृतसानिन्यः । घृतसारिण्यः इति वा । आहुतीः आदित्येभ्यः चिरं जुह्वा जुहोमि । चिरं-राजभ्यः इति वा । शृणोतु नः इमाः गिरिः मित्रः च अर्यमा च भगः च बहुजातः च धाता दक्षः वरुणः अंशः च । अंशः अंशुना व्याख्यातः (निरु० २।५) । सप्त ऋषयः (२५) व्याख्याताः (निरु० ४।२६ ॥ २।११) । १० तेषाम् एषा भवति (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६) ।

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ (वा० सं० ३४।५५) ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । रश्मयः आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् । सर्वत्सरम् अप्रमाद्यन्तः । सप्त आपनाः ते १५ एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् आदित्यं यन्ति । तत्र जागृतः अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ । वाय्वादित्यौ । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । षट् इन्द्रियाणि विद्यौ सप्तमी । आत्मनि । सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् । शरीरम् अप्रमाद्यन्ति । सप्त आपनानि ईमानि एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् आत्मानं यन्ति । तत्र जागृतः अस्वप्नजौ सत्र- २० सदौ च देवौ । प्राज्ञः च आत्मा तैजसः च । इति आत्मगतिम् आचष्टे । तेषाम् एषा अपरा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७) ।

१ 'घृतप्रस्त्राविण्यो वा' इ. २ 'घृतसानिन्यो वा' इ. ३ 'घृतसारिण्यः । घृतसानिन्यः इति' अ. ४ 'इति' ई. ५ 'गिरिः' इ. ५ 'चिरंराजभ्यः । चिरं वा । जुह्वा' इ. ६ 'चिरंराजभ्य इति वा' ई. ७ 'च' ई. ८ 'च । तुवि इति बहुनाम । धाता' इ. ९ 'आदित्ये । शृणातेः । श्रयतेर्वा । सप्त' इ. १० 'आदित्यम्' इ. ११ 'अत्र' अ. १२ 'अस्वप्नजौ देवौ' ई. १३ 'सप्त प्रतिहिताः' ई. १४ 'षट्' ई. १५ 'विद्या आत्मनि' ई. १६ 'सप्त' ई. १७ 'सदम् अप्रमादम्' ई. १८ 'तानि' ई. १९ 'शरीरं' इ. २० 'इति आचष्टे' ई.

तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबन्धो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रा-
सत् ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अयर्व सं० १०।
८।९) ॥ तिर्यग्विलः चमसः ऊर्ध्वबन्धनः । ऊर्ध्वबोधनः वा । यस्मिन् यशः
निहितं सर्वरूपम् । अत्र आसते ऋषयः सप्त सह । आदित्यरश्मयः । ये अस्य
५ गोपाः महतः बभूवुः । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । तिर्यग्विलः
चमसः ऊर्ध्वबन्धनः । ऊर्ध्वबोधनः वा । यस्मिन् यशः निहितं सर्वरूपम् ।
अत्र आसते ऋषयः सप्त सह । इन्द्रियाणि । यानि अस्य गोमृणि महतः
बभूवुः । इति आत्मगतिम् आचष्टे । देवाः (२६) व्याख्याताः (निरु०
७।१५) । तेषाम् एषा भवति (महा० ३८ ॥ गु० ४ अथवा ३८) ।

१० देवानां भद्रा सुसतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे (ऋ० सं०
१।८९।२) ॥ देवानां वयं कल्याण्यां मतौ ऋजुगामिनाम् । ऋजुगामिनाम्
इति वा । देवानां दानम् अभि नः निवर्तताम् । देवानां सख्यम् उपसीदेम
वयम् । देवाः नः आयुः प्रवर्धयन्तु चिरंजीवनाय । विश्वे देवाः (२७) सर्वे
१५ देवाः । तेषाम् एषा भवति (महा० ३९ ॥ गु० ५ अथवा ३९) ।

ओमासथर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसौ दाशुर्षः
सुतम् (ऋ० सं० १।३।७) ॥ अवितारः वा । अवनीयाः वा । मनुष्यधृतः
सर्वे च देवाः इह आगच्छत । दत्तवन्तः दत्तवतः सुतम् । इति । तत् एतत्
एकम् एव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत् तु किञ्चित् बहुदैवतं तत्
२० वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । यत् एव विश्वलिङ्गम् इति शाकपूणिः । अनत्यन्तगतः
तु एष उद्देशः भवति । भूतांशः काश्यपः आश्विनम् एकलिङ्गम् । अभितष्टीयं
सूक्तम् एकलिङ्गम् । बभ्रुरेकः इति दश द्विपदाः अलिङ्गाः । साध्याः (२८) देवाः

१ 'सर्वरूपम्' ई. २ 'ऊर्ध्वबोधनः वा' ई. ३ 'अत्र' ई. ४ 'ऋषयः सप्त' ई. ५ 'इन्द्रियाणि०
बभूवुः' ई. ६ 'वयं कल्याण्यां मतौ' ई. ७ 'इति' ई. ८ 'वनलामः' ई. ९ 'उपसीदिम' ई. १० 'सर्वे
देवाः' ई. ११ 'सर्वे च देवाः' ई. १२ 'इह' ई. १३ 'आगत' ई. १४ 'इव' अ. १५ 'दाशतयीषु'
ई. १६ 'बभ्रुरेकः' इति दश द्विपदाः अलिङ्गाः । भूतांशः ओ. १७ 'बभ्रुरेकः० अलिङ्गाः ई. १' ओ.

साधनात् । तेषाम् एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०) ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० १।१६४।५० ॥ १०।९०।१६) ॥ यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः । अग्निना अग्निम् अयजन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त इति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । साधनात् । द्युस्थानः देवगणः इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगम् इति आख्यानम् । वसवः (२९) यत् विवसते सर्वम् । अग्निः वसुभिः वासवः इति समाख्या । तस्मात् पृथिवीस्थानाः । १० इन्द्रः वसुभिः वासवः इति समाख्या । तस्मात् मध्यस्थानाः । वसवः आदित्यरश्मयः विवासनात् । तस्मात् द्युस्थानाः । तेषाम् एषा भवति (महा० ४१ ॥ गु० ७ अथवा ४१) ।

सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः । जक्षिवांसः पषिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥ स्वागमनानि १५ वः देवाः सुपथानि अकर्म ये आगच्छत सवनानि इमानि जुषाणाः । खादितवन्तः पीतवन्तः च सर्वे अस्मासु धत्त वसवः वसूनि । तेषाम् एषा अपरा भवति (महा० ४२ ॥ गु० ८ अथवा ४२) ।

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः । अर्वाक्षपथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य (ऋ० सं० २० ७।३९।३) ॥ ज्मयाः अत्र वसवः अरमन्त देवाः । ज्मा पृथिवी । तस्यां भवाः । उरौ च अन्तरिक्षे । मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त । शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाक्षः एनान् पथः बहुजवाः कुरुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषः नः अस्य अग्नेः । वाजिनः (३०) व्याख्याताः (निरु० २।२८) । तेषाम् एषा भवति (महा० ४३ ॥ गु० ९ अथवा ४३) । २५

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ७।३८।७) ॥

सुखाः नः भवन्तु वाजिनः ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमितद्रवः ।
 स्वर्काः स्वञ्चनाः इति वा । स्वर्चनाः इति वा । स्वर्चिषः इति वा । जम्भ-
 यन्तः अहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रम् अस्मत् याव्यन्तु अमीवाः ।
 देवाश्वाः इति वा । देवपत्न्यः (३१) देवानां पत्न्यः । तासाम् एषा भवति
 ५ (महा० ४४ ॥ गु० १० अथवा ४४) ।

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः
 पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत
 (ऋ० सं० ५।४६।७) ॥ देवानां पत्न्यः उशत्यः अवन्तु नः । प्रावन्तु नः
 तुजये अपत्यजननाय च अन्नसंसननाय च । याः पार्थिवासः याः अपाम्
 १० अपि व्रते कर्मणि ताः नः देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासाम्
 एषा अपरा भवति (महा० ४५ ॥ गु० ११ अथवा ४५) ।

उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् । आ रोदसी
 वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् (ऋ० सं० ५।४६।८) ॥
 अपि च ग्नाः व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । अग्रायी अग्नेः
 १५ पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी ।
 वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । यः ऋतुः कालः
 जायानां यः ऋतुः कालः जायानाम् (महा० ४६ ॥ गु० १२ अथवा ४६) ।

इति द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ इमाः अतिस्तुतयः इति आचक्षते । अपि वा संप्रत्ययः एव स्यात् । नाहाभाग्यात् देवतायाः । सः अग्निम् एव प्रथमम् आह । त्वमग्ने द्युभिस्तवमांशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २।१।१) इति यथा एतस्मिन् सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे (ऋ० सं० २।२।६) इति वरुणस्य । अथ एषा इन्द्रस्य (१) ।

५

यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी (ऋ० सं० ८।७०।५) ॥ यदि ते इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युः न त्वा वज्रिन् सहस्रम् अपि सूर्याः न द्यावापृथिव्यौ अपि अभ्यश्रुवीताम् इति । अथ एषा आदित्यस्य (२) ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्रा जगन्तन । कस्य पुल्वधो मृगः १०
कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।२२) ॥
यत् उदञ्चः वृषाकपे गृहम् इन्द्र अजगन्त क स्यः पुल्वधः मृगः क सः
बह्वादी मृगः । मृगः माष्टैः गतिकर्मणः । कम् अगमत् देशं जनयोपनः ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । अथ एषा आदि-
त्यरश्मीनाम् (३) ।

१५

वि हि सोतोऽरसृक्षत् नेन्द्रं देवममंसत् । यत्रामदद्रुपाकपिर्यः
पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१) ॥ व्यसृ-
क्षत् हि प्रसवाय । न च इन्द्रं देवम् अमंसत् । यत्र अमाद्यत् वृषाकपिः अर्यः
ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु । मत्सखा मम सखा । मदनसखा । ये नः सखायः तैः
सह इति वा । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । २०
अथ एषा अश्विनोः (४) ।

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । उदन्यजेव
 जेर्मना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु (ऋ० सं० १०।१०६।६) ॥
 सृण्या इव इति । द्विविधा सृणिः भवति । भर्ता च हन्ता च । तथा अश्विनौ
 च अपि भर्तारौ । जर्भरी भर्तारौ इत्यर्थः । तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरी
 ५ पर्फरीका । नितोशस्य अपत्यं नैतोशम् । नैतोशा इव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ ।
 उदन्यजेव जेर्मना मदेरू । उदन्यजा इव इति उदकजे इव रत्ने । सामुद्रे
 चान्द्रमसे वा । जेमने जयमने जेमना । मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतत्
 जरायुजं शरीरं शरदम् अजीर्णम् । अथ एषा सोमस्य (५) ।

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति
 १० (ऋ० सं० ९।५८।१) ॥ तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति । धावति
 गच्छति ऊर्ध्वा गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारया अभिषुतस्य अन्धसः ।
 धारया अभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथ एषा यज्ञस्य
 (६) ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
 १५ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश (ऋ० सं०
 १।५८।३) ॥ चत्वारि शृङ्गा इति वेदाः वै एते उक्ताः । त्रयः अस्य पादाः
 इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्त
 छन्दांसि । त्रिधा बद्धः त्रेधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः । वृषभो रोरवीति ।
 रोरवणम् अस्य सवनक्रमेण ऋग्भिः यजुर्भिः सामभिः । यत् एनम् ऋग्भिः
 २० शंसन्ति यजुर्भिः यजान्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इति । एष हि महान्
 देवः यत् यज्ञः । मर्त्या आ विवेश इति । एष हि मनुष्यान् आविशति
 यजन्नाय । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (७) ।

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतो-
 धारं सुर्विद्वांसो वितेनिरे (मैत्रा० सं० २।१०।६॥ काठकसं० १८।४॥
 २५ २।१९) ॥ स्वर गच्छन्तः ईजानाः वा न ईक्षन्ते । ते अमुम् एव लोकं

गतवन्तः ईक्षन्ते इति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतो-
धारं सुविद्वांसः वितेनिरे इति । अथ एषा वाचः प्रवह्नितेव (८) ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति (ऋ० सं०
१।१६४।४५) ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि । तानि विदुः ब्राह्मणाः
ये मेधाविनः । गुहायां त्रीणि निहितानि न अर्थं वेदयन्ते । गुह्यं गूह्यते ।
तुरीयं त्वरते । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओङ्कारः महाव्याहृतयः च
इति आर्षम् । नामाख्याते च उपसर्गनिपाताः च इति वैयाकरणाः । मन्त्रः
कल्पः ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकी इति याज्ञिकाः । ऋचः यजूंषि सामानि
चतुर्थी व्यावहारिकी इति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाक् वयसां क्षुद्रस्य १०
सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकी इति एके । पशुषु तूणवेषु मृगेषु
आत्मनि च इति आत्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् सृष्टा
चतुर्धा व्यभवत् । एषु एव लोकेषु त्रीणि । पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां
सा अग्नौ सा रथन्तरे । या अन्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सा
आदित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नौ । अथ पशुषु । ततो या वाक् अत्यरिच्यत १५
तां ब्राह्मणे न्यदधुः । तस्मात् ब्राह्मणाः उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां
या च मनुष्याणाम् (मैत्रा० सं० १।११।५) इति । अथ एषा अक्षरस्य
(९) ।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न
वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते (ऋ० सं० १।१६४। २०
३९) ॥ ऋचः अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवाः अधिनिषण्णाः सर्वे । यः
तत् न वेद किं स ऋचा करिष्यति । ये इत् तत् विदुः ते इमे समासते इति
विदुषः उपदिशति । कतमत् तत् एतत् अक्षरम् । ओ३म् इति एषा वाक्
इति शाकपूणिः । ऋचः च हि अक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते । नानादेवतेषु च

१ 'गतवन्तमीक्षन्तमिति' ओ. २ 'इच्छन्त' अ. ३ 'प्रवह्नितेव' ओ. ४ 'गुहा गूह्यते'
ई. ५ 'ओङ्कारः' आर्षम् ई. ६ 'तूणवे' अ. ७ 'ब्राह्मणेषु' ओ. ८ 'अदधुः' ओ. ९
'अक्षरस्य प्रवह्नितेव' इ. १० 'व्यवने' ई. ११ 'ऋचश्च' ब्राह्मणम् ई.

चतुर्दशोऽध्यायः

व्याख्यातं दैवतम् । यज्ञाङ्गं च । अथ अतः ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मा (ऋ० सं० १।११।५।१) इति उदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथ एतत् अनुप्रवदति^१ । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एष ऋग्गणः प्रवदति^२ । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः (ऋ० सं० १।१६।४।४६) इति ।

५ अथ एष महान् आत्मा आत्मजिज्ञासया आत्मानं प्रोवाच । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः (ऋ० सं० ३।२६।७) अहमस्मि प्रथमजाः इति एताभ्याम् (महा० १ ॥ गु० १४) ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम (ऋ० सं० ३।२६। १० ७) ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम । यो मा ददाति स इदेव मावेदहमन्नमन्नमदन्तमग्नि (तैत्ति० उप० ३।१०।६) ॥ इति । स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एवं तं व्याजहार । यं^३ तमात्मानम् अध्यात्मजम् अन्तिकम् अन्यस्मै आ चचक्ष्व इति (महा० २ ॥ गु० १५) ।

अपर्ण्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् । स १५ सुधीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः (ऋ० सं० १। १६।४।३१ ॥ १०।१७।७।३) ॥ आ वरीवर्ति भुवनेषु अन्तः इति । अथ एष महान् आत्मा सत्त्वलक्षणः । तत् परम् । तत् ब्रह्म । तत् सत्यम् । तत् सलिलम् । तत् अव्यक्तम् । तत् अस्पर्शम् । तत् अरूपम् । तत् अरसम् । तत् अगन्धम् । तत् अमृतम् । तत् शुक्लम् । तन्निष्ठः भूतात्मा । सा एषा भूतप्र- २० कृतिः इति एके । तत् क्षेत्रम् । तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञम् अनुप्राप्य निरात्मकम् ।

१ 'चतुर्दशोऽध्यायः' आ । दुर्गवृत्तौ चतुर्दशोऽध्यायो न वर्तते. २ 'अनुप्रवदन्ति' ओ.

३ 'प्रवदन्ति' ओ. ४ 'नाभिः' ओ. ५ 'मा वा अह' ओ. ६ 'व्याजहारायतमात्मा' ओ.

७ 'अभ्यात्म' ओ. ८ 'तदज्ञानात्' ओ. ९ 'निरात्मजम्' ओ.

अथ एष महान् आत्मा त्रिविधः भवति । सत्त्वं रजः तमः इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठति । अभितः रजस्तमसी । रजः इति कामद्वेषः । तमः इति अविज्ञातस्य विशुध्यतः विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । प्रतिभातिलिङ्गः महान् आत्मा तमोलिङ्गः । विद्याप्रकाशलिङ्गः तमः । अपि निश्चयलिङ्गः आकाशः (महा० ३ ॥ गु० १६) ।

आकाशगुणः शब्दः । आकाशात् वायुः द्विगुणः स्पर्शेन । वायोः ज्योतिः त्रिगुणं रूपेण । ज्योतिषः आपः चतुर्गुणाः रसेन । अद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्याः भूतग्रामस्थावरजंगमाः । तत् एतत् अहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्य अन्ते सुषुप्त्यन् अङ्गानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः पृथिवीम् अपियन्ति । पृथिवी अपः । आपः ज्योतिषम् । ज्योतिः वायुम् । वायुः १० आकाशम् । आकाशः मनः । मनः विद्याम् । विद्या महान्तम् आत्मानम् । महान् आत्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति । युगसहस्रं रात्रिः । तौ एतौ अहोरात्रौ अजस्रं परिवर्तते । स कालः तत् एतत् अहः भवति ।

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥

इति (महा० ४ ॥ गु० १७) ।

तं परिवर्तमानम् अन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्ता अतिमात्रः अहम् इति गम्यते । स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु । चिरोणु आकाशात् वायोः प्राणं चक्षुः च वक्तां च तेजसः अद्भ्यः स्नेहं पृथिव्याः मूर्तिः । पार्थिवान् तु अष्टौ गुणान् विद्यात् । त्रीन् मातृतः त्रीन् पितृतः । अस्थिस्नायु- २० मज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसशोणितानि मातृतः । अन्नं पानम् इति अष्टौ । सः अयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानः अपि क्लृप्तः (महा० ५ ॥ गु० १८) ।

स यदि अनुरुध्यते तत् भवति । यदि धर्मः अनुरुध्यते तत् देवः भवति । यदि ज्ञानम् अनुरुध्यते तत् अमृतः भवति । यदि कामम् अनुरुध्यते संच्य-वते । इमां योनिं संदध्यात् । तत् इदम् अत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः संभवति । २५

श्लेष्मणः रसः । रसात् शोणितम् । शोणितात् मांसम् । मांसात् मेदः । मेदसः स्नावा । स्नावं अस्थीनि । अस्थिभ्यो मज्जा । मज्जातः रेतः । तत् इदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति । शोणितातिरेके स्त्री भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसकः भवति । शुक्लेण भिन्नेन यमः भवति ।
 ५ शुक्रशोणितसंयोगात् मातृपितृसंयोगात् च । तत् कथम् इदं शरीरं परं संयम्यते । सौम्यः भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्रात् बुब्बुदाः । सप्तरात्रात् पेशी । द्विसप्तरात्रात् अर्बुदः । पञ्चविंशतिरात्रैः स्वस्थितः घनः भवति । मासमात्रात् कठिनः भवति । द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः । मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः । पञ्चमे मासे नखरोमव्या-
 १० देशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति । सप्तमे चलनसमर्थः भवति । अष्टमे बुद्ध्या अध्यवस्यति । नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णः भवति ।

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानायोगेनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

१५ मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।

सांख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥ इति । ततः च दशमे मासे प्रजायते । जातः च वायुना स्पृष्टः न स्मरति जन्ममरणे । अन्ते च शुभाशुभं कर्म । एतत् शरीरस्य प्रामाण्यम् (महा० ६ ॥ गु० १९) ।

२० अष्टोत्तरं संधिशतम् । अष्टाकपालं शिरः संपद्यते । षोडश वपा पलानि । नव स्नायुशतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रः रोमाणि कोट्यः । हृदयं हि अष्ट कपालानि । द्वादश कपालानि जिह्वा । वृषणौ हि अष्ट सुवर्णौ । तथा उपस्थगुदपायु । एतत् सूत्रपुरीषं कस्मात् । आहारपानसिक्तत्वात् । अनुपचितकर्माणौ अन्योन्यं जायेते इति । तं विद्याकर्मणी सम-

१ 'शुक्रभिन्नेन' ओ. २ 'द्विःसप्त' अ. ३ 'रात्रस्व' अ. ४ 'स्पृष्टस्तत्र स्म' ओ.

५ 'मरणमन्ते' ओ. ६ 'सुपर्णौ' ओ. ७ 'आहारापान' अ.

न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च (बृह० उ० ४।४।२) । महति अज्ञानतमसि मग्नाः
जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैः
अभिभूयमानः सः अस्मात् आर्जवं जवीभावानां तैत् निर्मुच्यते । सः
अस्मात् पापात् महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिः अधिपरीत्य तैजसं
शरीरं कृत्वा कर्मणः अनुरूपं फलम् अनुभूय तस्य संक्षये पुनः इमं लोकं प्रतिपद्यते ५
(महा० ७ ॥ गु० २०) ।

अथ ये हिंसाम् आश्रित्य विद्याम् उत्सृज्य महत् तपः तेपिरे चिरेण
वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूमम् अभिसंभवन्ति । धूमात् रात्रिम् ।
रात्रेः अपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षात् दक्षिणायनम् । दक्षिणायनात्
पितृलोकम् । पितृलोकात् चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः वायुम् । वायोः वृष्टिम् । १०
वृष्टेः ओषधयः च । एतत् भूत्वा तस्यै संक्षये पुनः इमं लोकं प्रतिपद्यते
(महा० ८ ॥ गु० २१) ।

अथ ये हिंसाम् उत्सृज्य विद्याम् आश्रित्य महत् तपः तेपिरे
ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते अर्चिः अभिसंभवन्ति । अर्चिषः अहः । अहः
आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षात् उदगयनम् । उदगयनात् देवलोकम् । १५
देवलोकात् आदित्यम् । आदित्यात् वैद्युतम् । वैद्युतात् मानसम् । मानसः
पुरुषः भूत्वा ब्रह्मलोकम् अभिसंभवन्ति । ते न पुनः आवर्तन्ते । शिष्टाः
दन्दशूकाः यतः इदं न जानन्ति । तस्मात् इदं वेदितव्यम् । अथापि आह
(महा० ९ ॥ गु० २२) ।

न तं विदोष्य य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण २०
प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासंश्चरन्ति (ऋ० सं० १०।८।७) ॥
न तं विद्यया विदुषः यम् एवं विद्वांसः वदन्ति अक्षरं ब्रह्मणस्पतिम् । अन्यत्
युष्माकम् अन्तरम् । अन्यत् एषाम् अन्तरं बभूव इति । नीहारेण प्रावृताः
तमसा । जल्प्या च असुतृपः उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनः चरन्ति ।

१ 'मग्ना' ओ. २ 'तं निर्मु' अ. ३ 'सोऽस्मापान्नं महा' अ. ओ. ४ 'प्रकृतीर धि' अ.
एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ५ 'कर्मणानुरूपम्' अ. ६ 'तस्य संक्षये' आ. ७ 'न तेन पुनः' अ.
८ 'प्राणास्तर्पयन्त्यथगा' अथवा 'प्राणं सूर्यं यन्त्यथगा' अ. ९ 'गामिन्यश्च' अ.

अविद्वांसः क्षेत्रज्ञम् अनुप्रवदन्ति । अथ अहो विद्वांसः । क्षेत्रज्ञः अनुकल्पते । तस्य तपसा सह अप्रमादम् एति । अथ आप्तव्यः भवति । तेन असंततम् इच्छेत् । तेन सख्यम् इच्छेत् । एष हि सखा श्रेष्ठः संजानाति भूतं भवत् भविष्यत् इति । ज्ञाता कस्मात् । जायते । सखा कस्मात् । सख्यते । सह भूतेन्द्रियैः खे शेते । महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयति इति वा । तस्य तदा आपः प्रतिष्ठा । शीलम् उपशमः । आत्मा ब्रह्म । इति स ब्रह्मभूतः भवति । साक्षिमात्रः व्यवतिष्ठते । अबन्धः ज्ञानकृतः । अथ आत्मनः महतः प्रथमं भूतनामधेयानि अनुक्रमिष्यामः (महा० १० ॥ गु० २३) ।

हंसः । धर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः । भूमिः । त्रिभुः ।
 १० प्रभुः । शंभुः । राभुः । वधकर्मा । सौमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । क्रम् । अन्नम् । हविः । सब । सदनम् । क्रतुम् । योनिः । क्रतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अभृतम् ।
 १५ इन्दुः । हेम । खः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवति । वृधन्त्यध्वानम् । यद्वा-
 २० हिंया । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यत् एनं तन्वते । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एतानि सूक्तानि एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति (महा० ११ ॥ गु० २४) ।

१ '०ज्ञो न क' अ. २ 'जानते' अ. ३ 'सख्यते' अ. ४ '०न्द्रियैः शेते' ओ. ५ '०इतीति तस्य' ओ. ६ 'यदापः' ओ. ७ 'वन्धोज्ञा' अ. ८ 'हविः' आ. ९ 'सगरम्' अ. १० 'ऊधः वृक्षः तत्' अ. ११ 'भवन्ति' अ. १२ 'वधन्ति । अध्वानम्' अ. १३ 'यद्वा-हिंया' अ. १४ 'अव्ययसंकुरुते' अ. १५ 'यदेन' अ.

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः (ऋ० सं० ९।९६।५) ॥ सोमः पवते । सोमः सूर्यः प्रसवनात् । जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । दिवः द्योतनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । पृथिव्याः प्रथनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । अग्नेः गतिकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । ५ सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । इन्द्रस्य ऐश्वर्यकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । विष्णोः व्याप्तिकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । सोमः आत्मा अपि एतस्मात् एव । इन्द्रियाणां जनिता इत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिः विभूतिभिः विभूततः आत्मा । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १२ ॥ गु० २५) ।

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । १०
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् (ऋ० सं० ९।९६।६) ॥ ब्रह्मा देवानाम् इति । एष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । पदवीः कवीनाम् इति । एष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानाम् आदित्यरश्मीनाम् । ऋषिः विप्राणाम् इति । एष हि ऋषिणः भवति विप्राणां व्यापनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । महिषः मृगाणाम् इति । १५ एष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । श्येनः गृध्राणाम् इति । श्येनः आदित्यः भवति श्यायतेः गतिकर्मणः । गृध्रः आदित्यः भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणः यतः एतस्मिन् तिष्ठति । स्वधितिः वनानाम् इति । एष हि स्वयं कर्माणि आदित्यः धत्ते वनानां वननकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रम् अत्येति रेभन् इति । एष हि पवित्रं रश्मीनाम् अत्येति स्तूयमानः । २० एषः एव एतत् सर्वम् अक्षरम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानाम् इति । अयम् अपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनाम् इति । अयम् अपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानाम् इन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणाम् इति । अयम् अपि ऋषिणः भवति

१ 'सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः २५ । ब्रह्मा^० अ. २ 'विभूततमः' एकस्मिन् पुस्तके.

विप्राणां व्यापनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । महिषः मृगाणाम् इति । अयम् अपि
 महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । श्येनः गृध्राणाम् इति ।
 श्येनः आत्मा भवति श्यायतेः ज्ञानकर्मणः । गृध्राणि इन्द्रियाणि गृध्यतेः
 ज्ञानकर्मणः यतः एतस्मिन् तिष्ठति । स्वधितिः वनानाम् इति । अयम् अपि
 ५ स्वयं कर्माणि आत्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । सोमः
 पवित्रम् अत्येति रेभन् इति । अयम् अपि पवित्रम् इन्द्रियाणि अत्येति । स्तूय-
 मानः अयम् एव एतत् सर्वम् अनुभवति । आत्मगतिम् आचष्टे (महा०
 १३ ॥ गु० २६) ।

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
 १० गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृत्यो वावशानाः
 (ऋ० सं० ९।९७।३४) ॥ वह्निः आदित्यः भवति । सः तिस्रः वाचः
 प्रेरयति ऋचः यजूंषि सामानि । ऋतस्य आदित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः मतानि ।
 एष एव एतत् सर्वम् अक्षरम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । वह्निः
 आत्मा भवति । स तिस्रः वाचः ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमताम् ।
 १५ ऋतस्य आत्मनः कर्माणि ब्रह्मणः मतानि । अयम् एव एतत् सर्वम्
 अनुभवति । आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १४ ॥ गु० २७) ।

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
 सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते (ऋ० सं०
 ९।९७।३५) ॥ एते एव सोमं गावः धेनवः रश्मयः वावश्यमानाः कामय-
 २० मानाः आदित्यं यन्ति । एवम् एव सोमं विप्राः रश्मयः मतिभिः पृच्छमानाः
 कामयमानाः आदित्यं यन्ति । एवम् एव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः ।
 एतम् एव अर्काः च त्रिष्टुभः च संनवन्ते । ते एतस्मिन् आदित्ये एकं भवन्ति ।
 इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । एते एव सोमं गावः धेनवः इन्द्रियाणि
 वावश्यमानानि कामयमानानि आत्मानं यन्ति । एवम् एव सोमं विप्राः
 २५ इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि आत्मानं यन्ति । एवम् एव

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । इमम् एव आत्मा च सप्त ऋषयः च संन-
वन्ते । तानि इमानि एतस्मिन् आत्मनि एकं भवन्ति । इति आत्मगतिम्
आचष्टे (महा० १५ ॥ गु० २८) ।

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा । वृषा
पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः (ऋ० सं० ५
९।९७।४०) ॥ अत्यक्रमीत् समुद्रः आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा
जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये
बृहत्सोमः वावृधे सुवानः इन्दुः । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् ।
अत्यक्रमीत् समुद्रः आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजाः भुवनस्य
राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमः वावृधे सुवानः १०
इन्दुः । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १६ ॥ गु० २९) ।

महत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् । अदधा-
दिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः (ऋ० सं० ९।९७।४१) ॥
महत् तत् सोमः महिषः चकार अपां यत् गर्भः अवृणीत । देवानाम् आधि-
पत्यम् अदधात् इन्द्रे पवमानः । ओजः अजनयत् सूर्ये ज्योतिः इन्दुः १५
आदित्यः । इन्दुः आत्मा (महा० १७ ॥ गु० ३०) ।

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार । देवस्य
पश्य काव्यं महित्वाद्या समार स ह्यः समान (ऋ० सं० १०।५५।५) ॥
विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं चन्द्रमसं पलितः आदित्यः
गिरति । सद्यः म्रियते सः दिवा समुदिता । इति अधिदैवतम् । अथ अध्या- २०
त्मम् । विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं महान्तं पलितः
आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदिता । इति आत्मगतिम् आचष्टे
(महा० १८ ॥ गु० ३१) ।

साक्रंजानां सप्तथमाहुरेकजं पलितमा ऋषयो देवजा इति । तेषां
मिष्टानि विहितानि धाम्शः स्थात्रे रजन्ते विकृतानि रूपशः (ऋ० सं० २५

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।
 आसन्निषून् हस्वसो मयोभून् य एषां भृत्याभूणधत्स जीवात् (ऋ० सं०
 १।८४।१६) ॥ कः आदित्यः धुरि गाः युङ्क्ते रश्मीन् कर्मवतः भानुमतः
 ५ संभृतं वेद कथं सः जीवति । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । कः
 आत्मा धुरि गाः युङ्क्ते इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षान् असून्
 असुनवन्ति इषून् इषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । यः इमं
 चिरं सः जीवति । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० २५ ॥ गु० ३८) ।

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तुमिन्द्रं को अन्ति ।
 १० कस्तोकाय क इभायोत रायेऽर्धि ब्रवत्तन्वेऽको जनाय (ऋ० सं० १ ।
 ८४।१७) ॥ कः एव गच्छति । कः ददाति । कः विभेति । कः मंसते
 सन्तम् इन्द्रम् । कः तोकाय अपत्याय महते च नः रणाय रमणीयाय दर्श-
 नीयाय (महा० २६ ॥ गु० ३९) ।

को अग्निमीडे हविषा वृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः । कस्मै
 १५ देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः (ऋ० सं० १ ।
 ८४।१८) ॥ कः आदित्यं पूजयति हविषा च वृतेन च सुचा यजातै
 ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति । कस्मै देवाः आवहान् आशु होमार्थान् । कः मंसते
 वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेवः । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । कः
 आत्मानं पूजयति हविषा च वृतेन च सुचा यजातै ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति ।
 २० कस्मै देवाः आवहान् आशु होमार्थान् । कः मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः
 कल्याणप्रज्ञः । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० २७ ॥ गु० ४०) ।

त्ममङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति
 मङ्गितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (ऋ० सं० १।८४।१९) ॥ त्वम् अङ्ग प्रशं-
 सीत् देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वत् अन्यः अस्ति मघवन् पाता वा पाल-

यिता वा जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् (महा० २८ ॥ गु० ४१) ।

हंसः शुचिषद्भुसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरस-
द्वेतसद्भ्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् (ऋ० सं० ४।४०।५) ॥
हंसः इति । हंसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा परं ज्योतिः । पृथिवी व्याप्ता इति । ५
व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणा अनभ्यासेन आदित्यमण्डलेन इति । त्ययति इति
लोकः त्ययति इति । हंसयन् त्ययति इति । हंसाः परमहंसाः । परमात्मा सूर्य-
रश्मिभिः प्रभूत गभीर वसति इति । त्रिभिः वसति इति वा । रश्मिः वसति इति
वा । वह्निः वसति इति वा । सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि
कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा १०
सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद्द्रवं
सर्वे रसा विकर्षयति । रश्मिर्विकर्षयति । वह्निर्विकर्षयति । वननं भवति ।
अश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजाः सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति ।
निगमो निगमव्यति भवत्यृषे निर्वचनाय (महा० २९) ।

अस्य २९ खण्डस्य गुर्जर पाठः—

१५

‘हंसेति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिव्याप्तेति व्याप्तं
सर्वं व्याप्तं वननकर्माभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्यजतीति लोकस्त्यजतीति हंस-
स्त्यजतीति हंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति
वा वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पुरुषा गर्भाभिरिति रिफता
चमकुटिलानि कुटन्ता रेफन्तान्तरिक्षं चरेदर्थेऽत्यन्तरिक्षं चरतीति दिवि २०
भूर्भिर्गमनं वा स्वर्भानुः सुप्रसूतो होतादित्यस्य होता गताभवन्त्यतिथिर्दुरोण-

१ ‘वच इति स्तुतिसंयुक्तम्’ अ.

२ ‘रोथ’ दत्त पाठान्तराणिः—

‘गर्भा रिफिरिति रिफिता चम०’ । ३ अन्तरिक्षात् । ४ ‘भूमिगमनम्’ । ५ ‘दुरोणसत् द्रवम्’ ।

निरु० २५

सद्द्रवन्ति सर्वे रसाश्चिकीर्षयन्तीति वावनतं भवतीत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धनगोजाः सर्वगोजा ऋतगोजा सर्वगोजा ऋतगोजातिर्ऋच इति जो बहुजो शब्दो भवति निगमो निगमव्यो भवत्यृषि निर्वचनाय.' (गु० ४२) ।

- ५ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति (ऋ० सं० १।१६४।२०) ॥
 द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ । दुष्कृतं पापं परिसारकम् इति आचक्षते ।
 सुपर्णा सयुजा सखाया इति आत्मानं परमात्मानं प्रति उत्तिष्ठति । शरीरे एव तत् जायते । वृक्षं वृक्षं शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति । तयोः अन्यत् भुक्त्वा अन्नम् अनश्नन् अन्यां सरूपतां सलोकताम् अश्नुते यः एवं वेद । अन्नम् अनश्नन्
 १० अन्यः अभिचाकशीति । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० ३० ॥ गु० ४३) ।

- आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
 तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयी वृषामिव (खैलिकसूक्तं १४।६) ॥ आगमिष्यन्ति शक्रः देवताः ताः त्रिभिः तीर्थेभिः शक्रप्रतरैः ईळितेभिः त्रिभिः तीर्थैः यज्ञम् इमं नः यज्ञभागम् अग्नीषोमभागौ इन्द्रः
 १५ जुषस्व तृप्ताम् एवं मातुलयोगकन्याभागं सर्तृकेव सा या देवताः ताः तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् (महा० ३१) ।

- विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तीस ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे (ऋ० सं० ८।११।६) ॥ विप्रं विप्रासः अवसे विदुः वेद विन्दतेः वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना । विप्रः तु हृत्पद्मनिलयस्थितम् अकारसंहितम् उकारं
 २० पूरयेत् मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिन्दुसिक्तं विकसितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेषु अमृतशरीरम् अमृतजातस्थितम् अमृतवाचा अमृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं संबोधयेत् अग्निः सर्वाः देवताः इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ३२ ॥ गु० ४४) ।

१ चिकीर्षयन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षयन्ति'. २ 'ऋतगोजा ऋतजो बहुजो शब्दो भवति निगमो निगन्तव्यो भवत्यृषिः'. ३ '०रिचारक०' अ. ४ 'आत्मानं दुरात्मानं पर०' ओ. ५ 'रक्ष' ओ. ६ 'वृक्षे' ओ. ७ 'अन्यदुक्त्वान्यमनश्नुते'. अथवा 'अन्यदुक्तमत्यनश्नुते' अ. ८ 'अन्नम्' आ. ९ 'इति' आ. १० गुर्जरपाठे अयं खण्डः नास्ति.

अस्य (३२) खण्डस्य गुर्जरपाठः—

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्विन्दतेर्वोदितव्यं विमलं शरीरं वायुना विप्रस्तु
पद्मनिलयं हृदिस्थितभकारसंहारितमुकारं पूरयन्मकारनिलयं गमयति विप्रं प्राणेषु
बिन्दुः सिक्तं विकचितं वह्नितेजःप्रभुं कनकं परमेश्वरममृतशरीरममृतजातस्थित-
ममृतं वाचा अमृतमुखा वदन्ति । अग्निं०

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः । स नः
पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः (ऋ० सं० १।९९।
१) ॥ जातवेदसे इति । जातम् इदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्या-
येनाच्छाद्य सुनवाम सोमम् इति प्रसवेन अभिषवाय सोमं राजानम् अमृतम्
अरातीयतः यज्ञार्थम् इति स्मः निश्चयेन निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमः १०
ददत् इत्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं
यथा कश्चित् कर्णधारः नावेव सिन्धोः स्यन्दनात् नदीं जलदुर्गां महाकूलां
तारयति दुरितात्यग्निः इति दुरितानि तारयति । तस्य एषा अपरा भवति
(महा० ३३ ॥ गु० ४६) ।

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः । १५
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सर्शिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ इदं ते
अन्याभिः असमानाभिः याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यः वहन्ति । सर्पः
जीर्णामिव सर्पः त्वचं त्यजति पापं त्यजन्ति । आपः आप्नोतेः । तासाम् एषा
भवति (महा० ३४ ॥ गु० ४७) ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धना- २०
न्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् (ऋ० सं० ७।५९।१२) ॥ त्र्यम्बकः रुद्रः । तं
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुष्टुगन्धिम् । पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकम्

१ पयोष्वमृत० 'रोध' दत्ताठाण्ठान्तरम्. २ '० येन जातवेदस्या. (अथवा 'स्यां') इदं
जातवेदसेर्चाय सुन०' अ. ३ 'प्रसवाय' अ. ४ '० यज्ञार्थमनिस्मो निदहाति निश्चयेन दहति०'
अ. ५ 'निश्चये' ओ. ६ '० दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानां' अ. ७ '० सिन्धुं नावा सिन्धुं
यथा यः कश्चित्०' अ. ८ '० नावा सिन्धुः (अथवा सिन्धोः) स्यन्दमानानां नदी०' अ.
९ 'सुगन्धिं' आ.

इव उर्वारकम् इव फलं बन्धनात् आरोधनात् मृत्योः सकाशात् मुञ्चस्व मां कस्मात् इति । एषामितरेषांपरा भवति (महा० ३५ ॥ गु० ४५) ।

५ शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् । शत-
मिन्द्राग्नी सञ्चिता बृहस्पतिः शतार्युषा हविषेमं पुनर्दुः (ऋ० सं० १०।
१६।१४) ॥ शतं जीव शरदो वर्धमान इति अपि निगमो भवति । शतमिति
शतं दीर्घम् आयुः । मरुतः एनाः वर्धयन्ति । शतम् एनम् एव शतात्मानं
भवति । शतम् अनन्तं भवति । शतम् ऐश्वर्यं भवति । शतमिति शतं दीर्घम्
आयुः (महा० ३६ ॥ गु० ४८) ।

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
१० विश्वा च न उपमिसीहि मानुष ब्रह्मणि चर्षणिस्थ आ (ऋ० सं० १।८४।
२०) ॥ मा च ते धनानि मा च ते कदा च नः सरिषुः । सर्वाणि प्र-
ज्ञानानि उपर्नामय मनुष्यहितः । अयम् आदित्यः । अयम् आत्मा । अथ
एतत् अनुप्रवर्दति । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एषर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे ।
देवानां नु वयं जाना (ऋ० सं० १०।७२।१) । नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्
१५ (ऋ० सं० १०।१२९।१) इति च । सा एषा आत्मजिज्ञासा । सा एषा
सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति यः एवं वेद ।
नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमः पारस्कराय । नमः यास्काय । ब्रह्म
शुक्लमसीय । ब्रह्म शुक्लमसीय (महा० ३७ ॥ गु० ४९) ।

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

१ 'फलं' आ. २ 'अयं' (३५) तण्डः गुर्जर पठे ३५ खण्डात्माक् पठितः. ३ 'माय'
अ. ४ 'एनम्' आ. ५ 'शतमात्मानम्' अ. ६ 'शतम् ऐश्वर्यं भवति' आ. ७ 'धनानि' ओ.
८ 'उपमानाय' ओ. ९ 'प्रवदति' ओ. १० 'कर्मणो' अ.

A Cursory Examination of the Nighantū

Chapter I

Page 1   Sec. 1

गो (1) is included here as a name of the earth ; but this meaning is not to be found in R.V. ; it is modern ; cf. हुद्गेहं गां स यज्ञाय (R. 1126). Yāska does not quote any Rk to illustrate this sense of the word ; vide Nir. II Sec. 5 p. 32. Devarāja quotes गोपदसि and says, “ गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात् गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सद्गतात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वं निश्चितम् ; ” but the quotation cannot be traced.

पृथ (19) ; पृथा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (R.V. 10185126) is quoted by D. ; but Paṣaṇ does not mean earth here ; Sāyaṇa too does not give that meaning.

गोत्रा (21) in R.V. is equal to गोत्राणि and means cow-pens.

See. 2

लोह (8), कनक (9) and काञ्चन (10) are post-Vedic. हरि and हिरि do mean gold in R.V. and yet they are not included.

See. 5

ऋण (2) means dust or a particle of dust in R.V. and not ray ; that meaning is post-Vedic.

Page 2   See. 7

नम्या (8) and यम्या (7) do not mean night. नम्या is the instr. sing. of नमी which is the name of a friend of Indra. यम्या = यम्यौ = twins. वृताची means dazzling and is used of shining objects including the Dawn.

See. 8

विभावरी (1), सूनरी (2), भास्वती (3), चित्रामघा (5), वाजिनी (7), वाजिनीवती (8), सुम्नावरी (9), अरुषी (13), सूनृता (14) and सूनृतावरी (15) are epithets of the Dawn and not her names. रुशती is not included.

See. 9

दिवा (10), दिवेदिवे (11) and द्यविद्यवि (12) are inflexional forms of द्यु or द्यो.

इव उर्वारकृ₃) is post-Vedic.

कस्मात् Sec. 12

It is strange that D. quotes तस्येदाहुः विष्पलं स्वाहु अग्रे (R.V. 1116412) in illustration of विष्पल (13) meaning water! तस्य refers to यस्मिन् वृक्षे in the first half of the Rk; अग्रे तस्य वृक्षस्य इत् एव विष्पलं फलं स्वाहु आहुः is the construction; the sense is plain enough. Perhaps मयोद्युवो वृष्टयः सन्तु अस्मे सुविष्पला ओषधीर्देवगोपाः (R.V. 7110115) was in the compiler's mind; the supplicant desires showers of rain and crops (ओषधीः); these crops must float in abundant water (सुविष्पलाः); if unfortunately they do not, they would not ripen; by some such process of reasoning he most probably assigned a strange meaning to विष्पल. There are two other Rks. (R.V. 11164120 and 5154112) in which विष्पल occurs; in all four it means fruit.

भेषजं (39)=water; आपः पृणीत भेषजं वस्तु तन्वे मम (R.V. 1123121); in this Rk. आपः means rivers; this sense of the word seems to have led the compiler to think that भेषजं meant water; but it means medicine even here.

सुख (44) is always used in R.V. of chariots that do not jolt but move on with perfect ease; सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं (R.V. 1017519) probably led the compiler to include it among names of water; the Indus which is a river yokes a horse-chariot; this horse-chariot must be water (सुखं) and nothing else; what has a river to do with chariots and horses? सुखं, however, is an adjective of रथं. The compiler could not have misled himself if he had before him all the Rks in which सुख occurs.

Page 4 Sec. 15

रासभौ अश्विनोः (4); but कदा योगो वाजिनो रासभस्य (R.V. 113419) shows that only one mule was yoked to the chariot of the Aśvins; the compiler most probably found two mules in some non-Vedic work. A mule was yoked to Indra's chariot also (R.V. 11162121 and 315315). In this catalogue of horse-names the compiler includes mules, goats and cows!

In the first chapter गो (1) (Sec. I) meaning the earth, लोह (8), कनक (9) and काश्चन (10) in Sec. 2, किरण (2) and अभीष्टु (5) in Sec. 5, रैवत (16) and वलाहक (23) in Sec. 10, नीर (72), अम्बु (91) and जल

(99) in Sec. 12, 'पार्वती (26) in Sec. 13, औच्चैःश्रवस (13) and तार्क्ष्य (14) in Sec. 14 are altogether post-Vedic.

यस्या (7) and नम्या (8) in Sec. 7, सूर्या (21) and ज्ञा (40) in Sec. 11, पिप्पल (13), भेषज (39) and सुख (44) in Sec. 13 are included in those sections unthinkingly. D. should not have made the remark निगमः अन्वेषणीयः about गावः (513), वासरं (914) and वराहः (10113) as instances of these are given in Nir. II Sec. 6-7, IV Sec. 7 and V Sec. 4 respectively ; वासरणि according to Yāska qualifies अहानि and does not mean days ; but the compiler of the Nighaṇṭu seems to have attached that meaning to वासर.

Chapter II

Page 5   Sec. 1

विष्ण्वी (6) and कृत्वी (20) are indeclinables like गत्वी and हित्वी; yet they are included among names meaning action! करन्ति (15), करिक्रत् (14), कर्त्तव्य (17), कर्तोः (18), कर्तव्यै (19) and कृत्वी (20) are various forms of कृ ; करन्ती (15) is evidently a corruption of करन्ति. There is a mixture of declinables, indeclinables and verbal forms in this section.

Sec. 2

D. quotes यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति (RV. 10185137) in illustration of बीज (15) meaning a child ; but बीज here means seed.

Sec. 3

पञ्चजन (23), क्षिति (6), कृष्टि (7), चर्षणि (8), तुर्वश (15), ब्रुह्यु (16), आयु (17), यदु (18), अतु (19) and पूरु (20) were names of particular Aryan tribes ; in course of time these names lost their significance and came to mean men in general. दृटना (25) does not mean man but an army. मर्याः (11) = stalwart men and not mere men. ध्व (3) is a modern word ; most probably it had its origin in the derivation of विधवा (p. 50. ll. 6-7). जगतः (21) and तस्थुषः (22) are adjectives and are treated as such by Yāska (Nir. XII Sec. 16 p. 167 ll. 16-17) ; these two words can never mean men.

Sec. 4

शकरी (11) = a hand ; तत् यत् आभिः वृत्रञ्च अशकत् इदं तत् शकरीणां शकरीत्वं (p. 23. ll. 1-2) ; here Yāska renders शक्यः by शकः ; but the compiler perhaps thought that शकरी must mean a

hand as Indra must have used his hands and not charms for killing Vṛtra. पाणि and हस्त are not included.

Sec. 5

अवनि (11), कक्ष्या (10), योक्त्र (16), योजन (17), अभीष्टु (20) and धुर् (18) occur in R.V. 1014417 Nir. III Sec. 9. p. 46 ll. 12-13 ; here they do not mean fingers but have different senses ; it ought to have occurred to the compiler that they were metaphors on fingers. The fingers of one's hand are closed to one another ; therefore they are called sisters [स्वसारः (13) = जामयः (14)] as the word अङ्गुलि is feminine. They are सनाथयः (15) because they start from the palm of the hand and are thus related like sisters. They are called रशनाः (6) (=binding cords) and हरितः (12) (=golden mares) metaphorically like the preceding words. शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्वोः (R.V. 91 11015 Nir. V Sec. 4 p. 70 l. 17) ; here the compiler joined शर्याभिः to गभस्त्वोः and rendered them by 'with the fingers of the two hands ;' but शर्या (5) does not mean a finger. अग्निं नरो दीधितिभिर् अरण्योः हस्त-च्युती जनयन्त (R.V. 71111 Nir. V Sec. 10 p. 73 l. 9) ; here too दीधिति is rendered by अङ्गुलि on account of हस्त ; दीधिति, however, means praise.

Sec. 6

वदिमि (1), उहमसि (2) and वाष्टि (7) are forms of वङ् and चाकनत् (15), कनति (17) and कानिषद् (18) of कन् ; on this principle other forms of वङ् and कन् should also have been included. उशिक् (12) though a noun is included here because it was derived from वङ् (p. 87 l. 14) before this compilation which means that the Nighaṇṭu was preceded by some older Nirukta.

Sec. 7

धु (10) means wealth and not food.

Sec. 8

वप्सति (7), भसथः (8) and ब्रथां (9) are forms of भन्.

Sec. 9

वीळु (14) is an adjective and not a noun. मज्जना (23) ought to be मज्ज ; the reason why मज्जना instead of मज्ज is put in here is that it is the only form that occurs in R.V.

Pages 7-8 Sec. 14

स्रवति (9), स्रंसते (10), श्रोतति (11), धुरण्यति (16), दीयति (69), ईषति (70), ईहते (80), एजति (103), जवति (105), पतति (113) and

द्रवति (117) are different kinds of movement ; flowing, dripping, flying, shaking etc. do involve movement; all the same they should not be included among verbs that mean motion. हन् does not mean ' to go ' in RV. गन्ति (83), गनीगन्ति (84), जङ्गन्ति (85), अगन् (111) and अजगन् (112) are forms of गन् ; जङ्गन्ति (85) does not occur in RV. ; it may be a corruption of जङ्घन्ति which, however, has nothing to do with going. विषिष्टि (56) and योषिष्टि (57) are forms which no one as yet has found anywhere. This class includes 122 verbal forms some of which do not occur in RV. they owe their origin to derivations of words by previous etymologists. सिकता is derived from कस् (p. 30 l. 12) ; सीमिका from स्यस् (p. 53 ll. 17-20) ; काल from काल्य् (p. 40 ll. 21-22) ; पिपीलिका from पेल्य् (p. 105 l. 6) ; कण्टक from कण्ट् (p. 131 ll. 3-4) ; च्यवन from च्याव्य् (p. 62 l. 18) ; कवि from कव् (p. 166 l. 9) ; रजस् from रज् (p. 62 l. 22) ; लाजा from लज् (p. 87 l. 6) ; मधु from धम् (p. 143 l. 14) ; दध्न from दध् (p. 23 l. 17) ; तक्म from तक् (p. 155 l. 19) ; आपनीफणत् from फण् (p. 42 l. 4) ; ऋदूप्ते from अर्द् (p. 99 l. 2) ; इषु from इष् (p. 126 l. 22) ; अनस् from अन् (p. 161 l. 18) ; चंद्रमस् from चाय् and द्रस् (p. 150 l. 6) ; therefore we have कसति (6), स्यमति (8), कालयति (18), पेलयति (19), कण्टति (20), च्यवते (26), कवते (27), धमति (50), रजति (47), लजति (48), दध्यति (61), तकति (68), फणति (71), अर्दति (73), इषति (100), अनिति (107), द्रमति (116). शवतिः गतिकर्मा (p. 30 ll. 20-21) ; therefore शवति (17). Some etymologists may have derived लोष्ठ from लुद् or लुद्, विस from पिस् or मिस्, गो from गव्, तुरीय from तुरीय्, ध्राजि from ध्रज्, ज्रय or ज्रयस् from ज्रि or ज्र्य्, क्षुम्प from क्षुम्प् ; therefore we have लोटते (3), लोटते (4), पिस्थति (21), मिस्थति (23), गवते (28), तुरीयति (36), ध्रजति (46), ज्रयति (81), क्षुम्पति (96) ; vide Yāka's derivations of लोष्ठ (p. 82 ll. 15-16), विस (p. 40 l. 3), गो (p. 32 l. 4), तुरीय (p. 179 l. 7) and क्षुम्प (p. 76 ll. 20-21) ; he gives no derivations of ध्राजि (p. 170 l. 15) and ज्रय or ज्रयस् (p. 73 ll. 6-7). All this shows that etymologists were busy with derivations of words before the present Nighaṇṭu was compiled.

Sec. 15

ओषं (4) occurs only in ओषमितृथिवी महं (RV. 10.119.110) where Sāyana renders ओषं by स्वतेजसा तापकम् आदित्यं ; but ओषं seems to be the first person sing. imperfect of उष् (= to burn) ; I have certainly burnt the earth seems to be the meaning of

the words quoted. D. quotes these words to illustrate the meaning of ओषं which according to him means क्षिप्रं; he also quotes ओषः पात्रं न शोचिषा (RV. 1117513) as another instance of the same word! ओषः however, is the 2nd person sing. imperfect of उष्; ओषः = दह (Sāyaṇa). This class is a jumble of declinable and indeclinable words.

Sec. 16

अम्बरे (3) which occurs only once in RV. 818114 is included here and also in Sec. 3 Chap. I which shows that the compiler was not sure about its meaning. यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि अम्बरे (RV. 818114); here अम्बरे is equal to अन्तरिक्षे; perhaps the compiler thought that the word might mean अन्तिके here. तल्लित् (1) also is included here and in Sec. 19 of this chapter which led Yāska to remark तल्लित् इति अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म (P. 48 l. 2); thus तल्लित् according to him means both "Near" and "A thunder bolt". Pages 8-9 Sec. 17

This section consists of some words in the nominative case and others in the locative. सृधः (19) and दृधः (20) mean enemies and not batties.

Sec. 18

आनद् (4), आष्ट (5), आनशे (9) and अश्रुते (10) are forms of अश्. आक्षाणः (3) and आपानः (6) are not verbs.

Sec. 19

दृणाक्ते (5) and द्रश्वति (6) are forms of द्रश्. तल्लित् (21) and आखण्डल (22) are nouns. Some of the verbs included here owe their origin to derivations of words by previous etymologists; अध्वरः इति यज्ञनाम । ध्वरतिः हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः (p. 23 l. 6); धूः धूर्वतेः वधकर्मणः (p. 46 ll. 16-17); कर्णः कृन्ततेः (p. 23 l. 14); शिशिरं शृणातेर्वा शम्नातेर्वा (p. 24 l. 2); from these derivations we have ध्वरति (3), धूर्वते (4), कृन्तति (8), शृणाति (25) and शम्नाति (26).

Sec. 20

तल्लित् which is No. 21 of Sec. 19 ought to have a place here as according to the compiler and Yāska it means a thunderbolt.

In chapter 2 संयुग and संख which really is a corruption of संख्य are post-Vedic.

In Sections 14 and 19 there are verbs that do not occur in RV.; they owe their origin to derivations of certain words by earlier etymologists.

Chapter III

Page 10 Sec. 3

ववक्षिथ (14) and विवक्षसे (15) are verbal forms and not adjectives.

Sec. 5

ऋणोति (6) and ऋणद्धि (7) are forms of ऋध्.

Sec. 6

सुख is not included.

Page 11 Sec. 8

पाक (8) is included among words meaning wise ; but it means ignorant.

Sec. 9

आचक्ष्म (3) and चष्टे (4) are forms of चक्ष् and विचष्टे (5) differs from चष्टे by a mere prefix. विचर्षणिः (6) and विश्वचर्षणिः (7) are adjectives and not verbal forms. पश्य, दृष्ट् and ईक्ष् are not included.

Sec. 12

हिकं (1) and लुकं (2) are indeclinables ; आर्की (5), नकिः (6), माकिः (7), नकीं (8) are nouns. आहिकं (4) does not occur in R.V. This Section is called सर्वपदसमाप्नानाय that is a class in which all kinds of Padas are included and yet there are no verbal forms. This Section does not contain words having the same meaning ; there appears no reason why it is placed in the नैषण्डककाण्ड.

The next Section too does not appear relevant to this kāṇḍa as it does not contain words having the same meaning. It contains different forms in which comparison is expressed in R.V. Nos. 3 to 8 are quotations from R.V. Perhaps Sec. 12 and 13 were inserted by one who did not know the object of this Kāṇḍa. Section 11 ought to be followed by Section 14.

Page 11-12 Sec. 14

ह्वयते (8), पृच्छति (10), धमति (12), यौति (27), रसति (40) and जल्यति (44) have not the sense of अर्चति (1). शशमानः (22) is an adjectival and not a verbal form like अर्चति etc. नदति (9) owes its origin to ऋषिः नदः भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः (p. 69 l. 9) ; पणायति (31) and पूजयति (37) to पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (p. 41 ll. 5-6) and पणते (32) to पणिः पणनात् (p. 37 l. 21).

Sec. 17

विष्णु (12) is included here on account of विष्णुर्वै यज्ञः (T S. 51218).

Sec. 18

वृक्तवर्हिषः (4), यत्स्रुचः (5) and देवयवः (8) are adjectives that qualify ऋत्विजः expressed or understood.

Pages 12-13 Sec. 19

दद्धि (4), शग्धि (5), मिमिद्धि (7), मिमीहि (8), रिरीहि (10) and यन्धि (13) are imperative verbal forms and imply supplication for gifts ; but दद्, मा, रा etc. do not mean to supplicate'. यन्तारः is a noun (from यम् = to give) and implies no supplication.

Sec. 20

राति (4) and रासति (5) are verbal forms of रा. दद्धि, शग्धि etc. mentioned in Sec. 19 ought to be included here. सा to give is not included.

Sec. 21

आशिषः (4) is the plural of आशिष् which means a Soma-mixture or a wish ; it cannot be included here.

Sec. 22

स्वपिति (1) and सस्ति (2) being a pair of verbs having the same meaning should have been included in Sec. 29 as that Section consists of such pairs.

Sec. 26

परावतः (5) does not mean distant; it is the plural of परावत् which means a heaven ; there are three such heavens.

Page 14 Sec. 29

स्तुभिः in the pair ऋक्षाः (9), स्तुभिः (10) and वज्रीभिः in the pair वज्रीभिः (11), उपजिह्विका (12) ought to have been स्तरः or स्तारः and वस्न्यः ; as these are the only forms of स्तृ and वज्री in R.V., the compiler included them in those pairs through carelessness. सिषक्तु (23) and सच्चे (24) cannot form a pair as they are forms of सच् which has also other forms than these in R.V. Some of the pairs in this section are pairs only in name ; नक्षत्र like ऋक्ष and स्तृ means a star ; so these three words ought to be coupled instead of two ; so also दण्ड ought to be coupled with रम्भ and पिनाक ; स्त्री, योषा and जाया with मेनाः and ग्राः ; वेपते with भ्यसते and रेजते. प्रपित्वे which pairs with अभीके is really different in meaning from that word ; so also तिरः from सतः ; these differences will be pointed out in the notes on Nir. III, Sec. 20-21.

Sec. 30

मही (18), उर्वी (19), पृथ्वी (20), दूरेअन्ते (23) and अपारे (24) are adjectives and not names of यावापृथिवी.

मलिम्बुचः (24112) and अह्नाय (2716) are post-Vedic.

From this cursory examination there emerge the following facts :—

(1) There are about 18 post-Vedic words. (2) Verbal forms that have their origin in derivations of words by earlier etymologists are included. (3) Care does not seem to have been taken as to what words should be included ; the usual way of mentioning a root is that of giving its third person sing. form of the present tense or affixing इ or ति to it : but we find more than one form of a root included. स्तुभिः and वज्रीभिः are included without reducing these words to their nominative plural forms. Verbs and indeclinable verbal forms are included in sections that have nothing to do with nouns and nouns are included in sections that deal with verbs. It was this inclusion of indeclinables among nouns that misled Durga in regard to विट् ; vide note on विट् (p. 152120).

D. makes the remark निगमः अन्वेषणीयः about 189 words out of 1341. While class-names like हिरण्यम् (112), अन्तरिक्षम् (113), रश्मयः (115), मेघः (1110), वाक्, (1111), उदकम् (1112), नद्यः (1113), अम्बाः (1114), अपत्यम् (211), मनुष्याः (213), बाहू (214), वज्रः (2120), महत् (313), अर्चति (3114), यज्ञः (3117), स्वपिति (3122), कूपः (3123) and नवम् (3128) are included in the pertinent sections, पृथिवी (111), दिशः (116), रात्रिः or रात्री (117), उपाः (118), अहर् (119), कर्म (211), अन्नम् (217), अग्नि (218), बलम् (219), घनम् (2110), गौः (2111), क्रुध्यति (2112), क्षिप्रम् (2115), अन्तिकम् (2116), बहु (311), गृहम् (314), सुखम् (316), रूपम् (317), सत्यम् (3110), पदयति (3111), स्तोता (3116), ऋत्विक् (3118), स्तेनः (3124), दूरम् (3126), पुराणम् (3127), यावापृथिवी (3130) are not. Section follows section almost in a haphazard manner ; the reasons advanced by Durga to explain the sequence of sections are fanciful. There are exceptions, however, to this general remark ; Sections 4-5, 7-9, 12-13, 14-15, 16-17 of Chap. I, 2-5, 7-8, 12-13, 19-20, 21-22 of chap. II, 2-3, 16-20, 27-28 of chap. III are interlinked.

Chapter IV

Chapter IV consists of three sections ; the first contains 62, the second 84 and the third 133 words. These three sections might as well have been fused into one ; for there is no difference whatsoever between the three ; each contains words whose grammatical formation is not known (अनवगतसंस्कार) and words which have more than one meaning (अनेकार्थ). Durga divides अनवगत into अनवगतसंस्कार and अनवगतार्थ. The compiler would have been well-advised to allot one Section to अनवगतसंस्कार, another to अनवगतार्थ and the third to अनेकार्थ. This plan would have simplified matters. The present arrangement is a mere jumble and has led Yāska and Durga into errors which will be pointed out when we deal with chapters IV, V and VI of Nirukta. अनवगतसंस्कार words should not have been included in this chapter; for many words in the earlier three chapters are अनवगतसंस्कार. This chapter is called नैगमकाण्ड ; but नैगम would not be its proper title; for all Vedic words are Nigamas and the Nighaṇṭu as a whole can be called नैगम. ऐक्यपदिक is the only appropriate title ; for whereas the earlier three chapters deal with classes of words having one meaning, this chapter deals with single words that have nothing in common ; every word is independent of the others.

There are instances of carelessness in this chapter also. इषिरेण (7) and चयसे (58) in the first section, शाशदानः (70), स्तिथानां (77), जरूथं (80), ततदुष्टिं (84), प्रतद्वसू (93), अनर्शराति (103), गल्दया (107), बेकनाटान् (109), असक्रां (116), सदान्वे (119) and कीकटेषु (127) in the third occur only once and in these particular forms in RV. ; the compiler therefore may be justified in not-having reduced them to their nominative forms and चयसे to चयते. तितउना (10) and जसुरिं (51) in Section one and तुञ्जे (82), इलीविशस्य (85), रास्पिनस्य (90), वकुरेण (108) and शिरिम्बिष्ठस्य (120) in section three occur only once and in these particular forms in RV. ; and yet we find तितउ, जसुरिः, तुञ्जः, इलीविशः, रास्पिनः, वकुरः, शिरिम्बिष्ठः used instead of तितउना etc. मन्दी, मन्दिनं, मन्दिनः, मन्दिना, मन्दिभिः and मन्दिने are forms of मन्दिन् that occur in RV. and yet we find that word represented by मन्दिने (Ng. 41153) the reason of which cannot be discovered. Instead of जउरे (9), सुविते (28), वाशीभिः (44) in the first, सरिं (1) and स्वसराणि (22) in the second and विदथानि (33) रिशादसः (53) in the third Section one expects their nominative Sing. forms.

As a rule the nominative Sing. form should have been used everywhere, reasons being given for departures from this rule. विष्पितस्य and विष्पिता are the only forms of विष्पित which is neuter in gender and yet we find विष्पितः (Ng. 413188) instead of विष्पितं.

कुरुतन (Ng. 41118) and इदंयुः (Ng. 413126) do not occur in R.V. ; they are only representative words ; कुरुतन stands for कर्तन, हन्तन, गाथन, याथन, अब्रवीतन etc. and इदंयुः for गन्धुः, रथयुः, वसुयुः etc.

The inclusion of अभिधेतन (Ng. 413110) has a meaning ; there were interpreters of R. V. before this Nighantu came into existence ; they attached a particular meaning to that word on account of a certain tradition which will be found in the notes on Nir. VI. Sec. 27, p. 95 l. 19 ; this shows that the Nighantu was compiled not immediately after the revelation of R. V., though the Nirukta says otherwise (p. 24 ll. 17-18), but long after it ; perhaps centuries intervened between the two.

All the words in this chapter are vedic with the exception of वृन्दं (sec. 31130) ; that word most probably is an interpolation.

Chapter V.

Chapter V is divided into six sections ; sections one to three deal with deities on the earth, four and five with those in the aerial region and the last with those in heaven. Anything that is described in a Rk is the deity of that Rk ; hence we find among deities fuel-sticks (Sec. 212), grass for seats (216), sacrificial gates (217), a tree (2122), offerings (2113), the horse (311), the bird kapinjala (312), frogs (313), dice (314), crushing stones (315), the chariot (317), the drum (318), the quiver (319), the defensive bandage round the hand (3110), the reins (3111), the bow (3112), the bow-string (3113), the arrow (3114), the whip (3115), the mortar (3116), a bull (3117), a wooden mallet (3118), herbs (3122), the pastle (3129), the two toy-carts that contain the sacrificial grain (3130), the two fixtures on the bowstring (3133), the hawk (511), the heavenly bitch (5117) and even fear or disease (अष्वा p. 131 l. 5). Most of these objects can hardly be called deities and yet they are looked upon as such.

The first Section consists of three names ; अग्नि being the best known name is placed first and after it जातवेदस् ; वैश्वानर stands last

because there was a controversy as to who वैश्वानर was ; the controversy was ultimately settled in favour of Agni. The reason why these three only are included is that every one of these is the deity of a सूक्त (सूक्तभाक्) and that every one is a recipient of offerings (हविर्भाक्). द्रविणोदम् stands first in the second section; there was a controversy about that name too and as in the case of वैश्वानर it too was settled in favour of Agni. The reason why this name is not included in the first section seems to be that द्रविणोदम् is सूक्तभाक् only and not हविर्भाक्. Then follow the 12 Āprī deities ; there was a controversy about these too ; one party to the controversy said that the very names of the deities showed that they were not Agni; the other party, however, insisted that they were. In every sacrifice there are offerings offered to the Āprī deities ; there is no sacrifice without Agni; consequently there is a close connection between Agni and the Āprī deities. These deities are ऋग्भाक् only. Two of these deities namely इधमः (212) and स्वाहकृतयः (213) were creations by Sacrificers; the first was evolved out of the word समिद्धः (p. 115 l. 22) and the second out of स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (p. 120 l. 22).

The third section consists of 36 names the last eight of which are in the dual. I do not find any principle underlying the sequence of these 36 names. अश्वेः, शकुनिः, मण्डूकाः, अक्षाः, यावाणः, पितुः, नद्यः, आपः, ओषधयः, अरण्यानी, श्रद्धा, विपाद्च्छुद्री are सूक्तभाक् and therefore they should have been placed first in this list: the rest being ऋग्भाक् should have followed these. नराशंस is not the name of any deity ; it is the name of a Rk that describes the deeds of human heroes. After नराशंस there are the names of things that are useful in warfare ; here too the order of the names seems haphazard. आर्त्तं ought to have been placed among these names as the word means certain parts of the bow ; but as that word is in the dual, it is placed among the last eight names. उत्सृखल (16) is repeated in उत्सृखलमुसले (29). There appears no reason why यो in यावापृथिवी and शुनासीरौ (which means Vāyū and Sūrya are according to Sāyana Indra and Vāyū) should have been placed in this section which deals with deities on the earth. The sequence of these three sections and that of the names in each section most probably depended on sacrificial reasons; as I have not studied sacrificial literature, I cannot say what those reasons were.

In Section four वायु (1), वरुण (2), रुद्र (3), इन्द्र (4), पर्जन्य (5), वृहस्पति (6), ब्रह्मणस्पति (7), वास्तोष्पति (9), वाचस्पति (10), अपां नपात् (11), यम (12), मित्र (13), क (14), विश्वकर्म्मन् (16), तार्क्ष्य (17), मन्थु (18), दधिक्षा (19), सवितृ (20), वात (22) and वेन (24) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. The first 23 names i. e. those beginning with वायु and ending with अग्नि are said to be हविर्भाक्; वेन, असुनीति, ऋत and इन्द्र which follow अग्नि are not हविर्भाक् (p. 146 ll. 18-20). The sequence from वायु (1) to पर्जन्य (5) depends on meteorological reasons ; Vāyu takes up water in the shape of vapour; Varuna envelops the sky with that vapour ; when vapour forms into clouds, Rudra causes them to roar ; Indra smashes them with his thunderbolt ; then Parjanya sends down showers of rain. This statement is based on what Durga says below ; I must say, however, that I have not followed him to the letter. Durga :—वाय्वात्मना एव हि मध्यमः ऊर्जात् मासात् परतः सार्वदिकम् उदकम् उपसंहरन् ओषधिवनस्पतिजलाशयेभ्यः अन्तरिक्षलोकस्य गर्भम् उपचिनोति । स एष संभुतोदकगर्भः वायुः विवृण्वन् मेघजालेन नभः मध्यमः वरुणः संपद्यते । ततः रुदत् रुद्रः । ततः इरां ददत् इन्द्रः । ततः रसान् प्रार्जयन् पर्जन्यः । एवमादिः मध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्धये गुणोपजनक्रमः । एनया एव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या वायुः वरुणः रुद्रः इन्द्रः पर्जन्यः इति एवमाद्या समाम्नाये देवतानाम् आनुपूर्वी (निरुक्तं १०।१). तार्क्ष्य (17), मन्थु (18), दधिक्षा (19) are included in this section probably because they are Indra's names ; वृहस्पति (6) and ब्रह्मणस्पति (7) because like Indra they smash clouds and cause a downpour ; वेन (24) because of his connection with water. वात (22) and इन्द्रु (27) i. e. the moon are inhabitants of the aerial region. The reason for the inclusion of यम (12) and असुनीति (25) is that human beings after death are translated to this region ; they are forbidden to go to heaven on account of their spiritual ignorance. I cannot account for the inclusion of the rest. One expects वाचस्पति (10), मित्र (13), क (14), विश्वकर्म्मन् (16), सवितृ (20), त्वष्टृ (21) and प्रजापति (28) in the highest region namely heaven; but they seem to be relegated to the aerial region because like Indra they perform acts requiring strength which is a characteristic of aerial deities ; cf. या का च बलकृतिः इन्द्रकर्मैव तत् (p. 104 l. 3). One also expects क्षेवस्पति (8), वास्तोष्पति (9), सरस्वान् (15) and अग्नि (23) among earthly deities.

In the 5th Section Soma (2), the Maruts (8), R̥bhus (10), Pitrs (12), Aditi (16) and Sarasvatī (18) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. There appears no reason why सोम (2) and चन्द्रमस् (3)

should be separated from इन्द्र in the previous section as all the three words mean the moon. सरमा (17), वाक् (19), उर्वशी (28), गौरी (28), गो (29), धेनु (30) and अद्वया (31) are included here because they are names of विद्युत् which belongs to the aerial region. पुस्तक (Sec. 4132) is included because of his intimacy with उर्वशी. इन्द्र disguised as a hawk fetched सोम from heaven; hence the inclusion of इयेन (1). अनुमति (20), राका (21), सिनीवाली (22) and कुहू (23) depend upon the moon ; hence their inclusion. इन्द्राणी (27) wife of इन्द्र, रोदसी (36) wife of रुद्र and यमी (24) sister of यम are included because इन्द्र, रुद्र and यम belong to the aerial region. मृत्यु (4) which is another name of यम (12) should have been placed before or after यम in the last section. अङ्गिरसः (11), पितरः (12), अथर्वानः (13), भृगवः (14) being *manes* belong to the region of यम. धाता (6), विधाता (7), ऋभवः (10) and उषा. (34) are expected among heavenly deities; so also अदिति (16) as she is the mother of the gods. The Maruts (8) and the Rudras (9) belong to the aerial region. सरस्वती (18), पृथिवी (26), पथ्या (32), स्वस्ति (33) and इच्छा (34) are connected with the earth and not with the aerial region. विश्वानर (5) and आप्त्य (15) are adjectives and not the names of any deities. The following may be the reasons for placing सवितृ (4120), अग्नि (4123), पृथिवी (5126) and उपस् (5134) in the aerial region ; सवितृ performs acts of strength (p. 143 ll. 17-18); strength is a peculiar characteristic of aerial deities like इन्द्र ; therefore सवितृ must belong to that region; अग्नि is associated with the Maruts (p. 144123); पृथिवी gratifies भूमि with abundance of rain (p. 158 l. 23—p. 159 l. 1); therefore पृथिवी must be विद्युत् ; इन्द्र smashes the car of उपस् who thereupon flees in terror (p. 161 l. 16); उपस् must be विद्युत् as इन्द्र has nothing to do with the उपस् in heaven ; her car must be a cloud ; lightning escapes as soon as a cloud is smashed by इन्द्र.

In section VI अश्विनौ (1), उषाः (2), सविता (7), सूर्यः (9), पूषा (10), विष्णुः (11), आदित्याः (24), देवाः (26) and विश्वेदेवाः (27) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. The Aśvins (1) represent the earliest peep of light into the thick darkness of night ; this light grows and grows till it culminates in the Viṣṇu form of the sun who then is at the zenith ; light thereafter begins to decline till it disappears in the Vṛṣākapi form of the sun. Names beginning with अश्विनौ (1) and ending with विष्णुः (11) mark the stages of growing light while विश्वानरः (12),

वरुणः (13), केशी (14), केशिनः (15) and वृषाकपिः (16) mark those of diminishing light. Yāska who is explicit about the stages of growing light is silent about those of diminishing light. The Rks quoted by him contain nothing that can throw light on these stages. The Nairuktas and the Yajñikas seem to have evolved a cosmogony based on the interpretation of Rks, but there is not a trace left of the reasoning by which they arrived at it; we have to depend on Yāska. Most of the gods in the list ending with वृषाकपि (16) are independent of one another and with the exception of उषाः (2), सविता (7) and सूर्यः (9) have nothing to do with the Sun. वृषाकपि (16) and वृषाकपायी (4) were husband and wife; the first was a friend of Indra; in the Rk quoted in Nir. XII.128 p. 170 ll 18-19 there is the expression अस्तमेपि which most probably led the interpreters to the conclusion that वृषाकपि was the Sun. अज एकपात् (18) is a name of the Sun. आदित्याः (24), देवाः (26), विश्वेदेवाः (27), साध्याः (28), वसवः (29) and देवपत्न्यः (31) are groups of heavenly gods and goddesses.

यम (17) who drinks Soma in company with the heavenly gods must be different from the यम (412) of the aerial region. The expression परमस्यां पृथिव्यां (p.171 l.22) shows that पृथिवी cannot be our earth; it must be heaven. In Nir. XII.32 (p. 172 ll. 3-4) वरुण hides समुद्र with clouds; समुद्र therefore must mean the sun; for sunlight is intercepted by clouds; this is what Durga says. विश्वानरः (12) and वाजिनः (30) are adjectives and not the names of any gods. दध्यद् (21), अथर्वा (22), मनुः (23) and सप्तऋषयः (25) are sages in heaven.

This sixfold division of gods and goddesses must have originated with the Nairuktas and Yajnikas; I am not sure that their theories have any foundation in the Brāhmaṇas. Sections 1 to 3 seem to depend on sacrificial grounds, 4 and 5 on meteorological grounds and the 6th on solar grounds. The division is evidently artificial.

Besides the deities mentioned in chapter V one comes across others in RV. whose number is at least forty. There appears no reason why पर्वत (3153), गावः (6120), विद्वांसः (10171), पुरुष (10190), दक्षिणा and भोज (101107), सप्तर्षी (101145), राजयक्ष्मन् (101161 and 163), the ominous कपोत (101165) and असप्तन् राजा (101166) should be omitted. अर्यमन्, दक्ष and अंश were Aditi's sons; they may have been excluded from the above enumeration perhaps on the ground

that they are not solely described in any Rk. In Sec. 3 armour (धर्मन्) ought to be included among names connected with warfare.

Some conclusions from the preceding examination.

Our *Nighaṇṭu* was not the first but the last of its kind; it seems to have been preceded by *Nighaṇṭus* of several sorts; there may have been one that dealt with post-Vedic words only; another that dealt with words occurring in the Vedas; these words were most probably divided into class-words i. e. those that have one and the same meaning and single words that have more than one meaning; another may have dealt with words whose formation did not square with rules of modern grammar; still another may have dealt with names of deities. The present *Nighaṇṭu* was preceded most probably by a *Nirukta* that dealt with derivations of words; उशिक् is placed in 216 which means that the word was derived from वश् by earlier etymologists; so also विचर्षणिः and विश्वचर्षणिः (3111) must have been derived by them from चाय् (=to see). अभिधेतन (413 1111 and Nir. VI 27 p. 95) shows that there was a work called निदान that gave the motive-cause of every Rk. There must also have been a work dealing with figures of speech. Our *Nighaṇṭu* seems to have drawn on this old material; otherwise we cannot account for the inclusion of certain modern words, of verbs that owe their origin to etymology only, of certain figures of speech, of अभिधेतन and of the threefold division of Vedic deities and the subdivisions of earthly and aerial deities.

Chapter V Seems to be systematically arranged; but the earlier chapters exhibit no system whatever; most probably the first four chapters were a combination and a condensation of earlier *Nighaṇṭus* and *Niruktas*.

MaxMuller and Winternitz say that the *Nighaṇṭu* consists of difficult and rare words; but this remark is too sweeping as a considerable number of words in the *Nighaṇṭu* are quite intelligible and of frequent occurrence in RV.; for instance हिरण्य, अग्नि, इन्द्र, वरुण and many others occur frequently and there is no obscurity about them; the proper remark would be that besides containing intelligible and frequently used words the *Nighaṇṭu* consists also of a host of difficult and rare words.

The Nighaṇṭu text used by Yāska

As Yāska has dealt with about 230 words out of 1341 in chapters 1-3, we cannot say what his text of these three chapters was. In 217 some read प्रयः for अयः (4); but प्रयः does not occur in the Nirukta while अयः does. The present text of 3111 (p. 11 ll 13-15) does not tally with that of Yāska which is अद्यो उत्तराणि यदानि पश्यति-कर्माणः घातवः चायतिप्रभृतीनि च नामानि आमिभ्राणि (p. 49 ll 16-17); this text is most probably corrupt as चायति is not a noun. It is impossible to form a guess of his text of these three chapters.

He has dealt with every word in chapter IV; but sometimes the forms of words differ in the two works; for instance

Nighaṇṭu IV Section 1

- जठरे (9)
- तुग्वनि (20)
- जामिः (46)
- शंयोः (48)
- मन्दिने (53)

Section 2

- घनुष्यति (7)
- तरुष्यति (8)
- आहनः (11)
- गधिता (52)
- पदि (63)
- समस्य (69)
- वीरिटे (77)

Section 3

- आशाभ्यः (2)
- कपना (18)
- गिर्वणसे (58)
- सुशिप्रः (72)
- स्तियानां (78)
- कञ्जनीती (93)
- वेकनाटा (110)

Nirukta Chapter IV

- जठरं (p. 58 l. 4);
- तुग्व (60116);
- जामि (63116);
- शंयुः (6416);
- मन्दी (6513).

Chapter V

- घनुष्यतिः (68116);
- तरुष्यतिः (6912);
- अहनः (6919);
- गधयतिः (7612);
- पदिः (77110);
- समं (7913);
- वीरिटं (8117);

Chapter VI

- आशाः (82110);
- कपनाः (8418);
- गिर्वणाः (8917);
- सुशिप्रं (9112);
- स्तियाः (91114);
- कञ्जः (9316);
- वेकनाटाः (95112).

अहनः (6919) and सुशिप्रं (1912) are most probably corruptions of आहनः (Sec. 2111) and सुशिप्रः (Sec. 3172). Yāska has probably altered the forms of certain words in the Nighaṇṭu sometimes for

the purpose of giving their derivations and sometimes for the sake of giving their meanings as in वचुष्यति: हिंसाकर्मा (68116). Sometimes instead of quoting words from the Nighaṇṭu he gives their senses in his Bhāṣya on the Rks in which those words occur. Ng. Sec. I (4); मेहन्ता (Nir. p. 56 l. 22—p. 57 l. 1). (7) इषिरेण (5811). (12) मध्या (5913). (14) ईर्मान्तासः (59115). (16) लोधं (6015). (17) शीरं (6017). (18) विद्रधे (60112) and (19) द्रुपदे (60112). (21) नंसन्ते (60117). (23) आहनसः (60120). (25) इष्मिणः (6117-8). (26) बाहः (61110). (32) दावने and (33) अकूपारस्य (6215). (34) शिशिति (62110). (35) सुतुकः (62113). (36) सुप्रायणाः (62114). (41) जुहुरे (6311). (43) क्राणाः (6317). (51) जसुरिः (64124). (52) जरते (6513). (57) तूताव (65112). (58) चयसे (65114). Sec. 2 (1) सरित् (6812). (2) बाहिष्ठः (6814). (6) असश्चन्ती (68116). (11) आहनः (6917-9). (14) सोमो अक्षाः (69113). (17) पद्भिः (7011). (18) ससं (7012). (19) द्विता (7014). (20) ब्राः (7016). (41) अथयुं (73113). (45) आपान्तमन्युः (74113). (57) आरितः (76110). (70) कुटस्य (79115). (71) चर्षणिः (79115). (74) तूतुमाकृषे (8017). Ng. Sec. 3 (4) कुणारं (82117). (7) कत्पयं (83111). (22) ओमना (84116). (24) उपासि (8514). (29) अस्मे (85118). (34) श्रायन्तः (8615). (35) अजीगः (86114). (37) अमूरः (86117). (42) सोमानं (87112). (45) अमवान् (8816). (53) रिशादसः (89110). (59) असूतं सूतं (89121). (60) अम्यक् (9011). (61) यादृशिमन् (9012). (62) जाययाधि (9014). (63) अग्रिया (9016-7). (65) पचता (90110). (85) ततर्हृष्टि (92111). (90) तुरीपं (9312). (95) हिनोत (93112). (97) चोष्कृत्यते (93117). (103) ऋचीषमः (9419). (107) गल्दया (94121). (108) जल्हवः (9514). (111) अभिधेतन (95119). (113) वतः (9619). (115) चाकन् (96115). (117) असक्रां (96119). (120) सदान्वे (9719). (125) दनः (9813-4). (126) शारारुः (9816). (131) किः (99110).

Yaska explains दुरितानि (Nir. 88113) instead of दुरितं (3147) and इलीविशस्य (92113) instead of इलीविशः (3186) without mentioning those words in his Bhāṣya. Perhaps दुरितानि and इलीविशस्य were the forms in his Nighaṇṭu text. दूतः which occurs in 213 is repeated in 31100 for no apparent reason; the second दूतः must be an interpolation, though Yaska says दूतो व्याख्यातः (9413).

In chapter V अश्वाजनी (3115), यावापृथिवी (3131) and विपादस्तुत्री (3132) appear as अश्वाजनी (अश्वाजनी कशा इति आहुः p. 127 l. 6), यावापृथिव्यौ (यावापृथिव्यौ व्याख्याते 13212-3) and विपादस्तुत्यौ

(विपादहृत्यौ व्याख्याते १३२१७); these alterations are due to Yāska's using the words in sentences. अहिर्बुध्न्यः (५१३०) appears as यः अहिः स बुध्न्यः (१४७१८) for the same reason. गौरी (५१२८) ought to be गौरीः as in Nirukta (१५९११४). The Nighaṇṭu has केशिनः (६११५) to illustrate which Yāska quotes त्रयः केशिनः etc. (१७०१११-१२); yet at the end of the preceding section he speaks of केशिनी only (१७०१८-९); most probably Yāska's text was interfered with by one who did not understand the matter; तयोः in तयोः एषा साधारणा भवति (१७०१९) was probably तेषां. त्वष्टा (६१६) is mentioned in the Nighaṇṭu between सरण्यः (५) and सविता (७) and yet Yāska does not derive the word nor does he say त्वष्टा व्याख्यातः which shows that त्वष्टा had no place here in his Nighaṇṭu. अथर्वा (२१) मनुः (२२) दध्यङ् (२३) is the order in the Nighaṇṭu as against दध्यङ् (२१) अथर्वा (२२) मनुः (२३) in the Nirukta (१७२११६-१८).

अप्वा as a deity is rightly mentioned in chapter V (३१२७); there is no reason whatever why it should be mentioned in chapter IV (३१४८) and derived there. Does it mean that chapters IV and V were compiled by different hands?

Notes on Nirukta Chapter I

P. १९ l. १ समांस्नायः = An enumeration, a compilation. इमं ग्रन्थं समांस्नासिद्धुः (२८११८)=they compiled this work. तान्यपि एके समांमनन्ति (१०५१९)=Some enumerate or include even those. भूयांसि तु समांमनात् (१०५११०)=But the words in the Nighaṇṭu would be too numerous by such enumeration or inclusion. समांमने (१०५११०)=I enumerate or include. पशुसमांमनाये (१६६११२)=In the enumeration of names of animals. समांमनात्ताः (१०३१११)=enumerated. Thus सम् + आ + स्ना means (१) To enumerate, to put together, to compile, (२) To include. समांमनायः समांमनातः=The compilation has been compiled. समभ्यस्यते मर्यादया अयम् इति समांमनायः (दुर्ग)=That which is committed to memory within certain limits, a limited document for being committed to memory; this meaning is based on स्ना अभ्यासे (धा० ११ ९५४). स व्याख्यातव्यः; व्याख्या=an explanation of a word by derivation based on its connotations. व्याख्या does not mean mere explanation or mere derivation; it includes both. He who says स व्याख्यातव्यः binds himself absolutely to discuss every word in the Ng.; but Yāska discusses, as I have said above, about २३० words out of १३४१. The declaration therefore must have been made by some other etymologist who may have derived every word in this or some other

Nighaṇṭu. सः according to Durga includes (1) words in the Ng., (2) Vedic words not included in the Ng. and (3) words which have been compiled by other Niruktas than Yāska's own. But this inclusion is far-fetched; सः refers to the Ng. alone. In Nir. Yāska derives many words that are not enumerated in the Ng.; but that is due to his mania for derivation. व्याख्यातव्यः=विभज्य० यथा समाप्नातः आख्यातव्यः निर्वक्तव्यः (दुर्ग) = the Ng. should be divided into nouns, verbs, prepositions and particles; these words have one meaning; these others have more than one; the grammatical formation of these words is unknown; this word (अभिधानं) has this meaning (अभिधेयं); this is the derivation of that word; these are the divisions of the work. Thus Durga attaches an extensive meaning to व्याख्यातव्यः; but I think the meaning given by me is the correct one. इमं = this i. e. the compilation that has been taken in hand for explanation. तम् इमं and यानि एतानि (l. 5) cannot be translated into English; 'that this' and 'which these' would certainly be unEnglish; these words however can be exactly translated into Marathi.

2 आचक्षते shows that the term Ng. is a time-honoured one. आ+चक्ष= (1) to call, (2) to narrate, (3) to mention, (4) to mean, (5) to say. (1) अर्थोपमानि इत्याचक्षते (5125), ऐकपदिकम् इत्याचक्षते (5613), सनाभयः इत्याचक्षते (6414), तालु इत्याचक्षते (80119), क्रीतापतिम् आचक्षते (8713), दैवतम् इत्याचक्षते (10013); in all these instances आचक्षते means they call. (2) तत्र इतिहासम् आचक्षते (34114; 4019; 12816; 14211-2; 165117); here आचक्षते=they narrate. (3) भावम् आख्यातेन आचष्टे (1'8), विनियोगम् आचष्टे (22123), आत्मगतिम् आचष्टे (4914), महिमानम् आचष्टे (5513), विभूतिम् आचष्टे (64115); here आचष्टे=he mentions. (4) आदिम् आचष्टे (19117 and 21); आचष्टे=it means or conveys the sense of. (5) आचक्षते साहचर्यज्ञानाय (4212); आचक्षते=they say.

निघण्टवः कस्मात्; Yāska derives a word in the form in which he finds it; he does not say निघण्टुः कस्मात् because in the text the word is निघण्टवः. निघण्टवः shows that every word in the compilation is a निघण्टु i. e. one that determines the meaning of the Mantra in which it occurs. According to Durga people say निघण्टुम् अधीमहे; but really they ought to say निघण्टवम् अधीमहे. When a word has to be derived Yāska uses कस्मात्; कस्मात्=from what root and why? After कस्मात् one expects the mention of a root; निगमनात् which we find between सन्तः and निघण्टवः (l. 3) seems to be misplaced

there ; its place is after कस्मात्. निघण्टवः कस्मात् । निगमनात् ; निगमाः इमे भवन्ति is a reason for this derivation. The word निघण्टु comes from नि + गम् because the Ngs. are Nigamas i. e. words whose meanings are determined by their classification and which therefore serve as guides in determining the meanings of Vedic sentences. Durga says :— निश्चयेन अधिकं वा निष्कृष्य निगूढार्थाः एते (निघण्टवः) परिज्ञाताः सन्तः सन्त्रार्थान् गमयन्ति ज्ञापयन्ति (इति ते निगमाः) = when these Ngs. whose meaning is altogether hidden are fully comprehended, they make us know with certainty the meanings of Mantras ; नि = निश्चयेन = with certainty ; or नि = अधिकं निष्कृष्य = drawing a larger meaning out of the Mantras than what appears on the surface ; Mantras have hidden meanings which these Nigamas lay bare.

I once thought that निगम meant a Vedic word and therefore explained निगमा इमे भवन्ति thus:— These Ngs. are Vedic and not non-Vedic words. निघण्टु as applied to non-Vedic works comes from नि + घट् ; घटि भावायां (धा० १०।२३४) or घटि संघाते according to Bhaṭṭoji Dikṣit ; the Amarkoṣa for instance is a non-Vedic Nighaṇṭu. The Vedic Nighaṇṭu does not come from नि + घट् but from other roots mentioned below. But this interpretation of निगम is not correct ; for निगमा इमे भवन्ति is explained by छन्दोभ्यः० निघण्टवः उच्यन्ते (ll. 2-3) ; निगमा इमे भवन्ति etc. accounts for the derivation निगमनात् .

2-4 छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य = after being fetched and fetched together from all the Vedas without exception ; the repetition of समाहृत्य conveys the idea of scrupulous care in bringing together words. समाहृताः = compiled or classified. The words in the सामान्या have been fetched from all the Vedas without exception and put together or classified. निगमनात् = from guiding one in interpreting Vedic passages. निगन्तवः एव सन्तः निघण्टवः उच्यन्ते = though really they (निगमाः) are Nigantus, they are popularly called Nighaṇṭus ; people are responsible for this mispronunciation. The root in निघण्टु is नि + गम् ; the reason for this derivation is given by the words छन्दोभ्यः० निगमनात् .

The word Nighaṇṭu conveys the ideas of (1) being fetched, (2) compiled or classified and (3) being guides in the interpretation of Rks. Durga calls these three ideas समाहरण, समाहनन and निगमन ; the explanation given by औपमन्यव conveys these three ideas ; but prominence is given by him to निगमन.

आहननात् = समाहननात् = समाप्तानात् ; other etymologists give prominence to compilation or classification of these words ; एव shows that Yāska prefers this view, though he has given precedence to the opinion of औपमन्यव on account of his high respect for that etymologist. The sense of these words is determined by their classification ; no classification, no determination of the senses. Was आहननात् originally समाहननात् ? समाहताः = being put together or classified. समाहताः भवन्ति is the reason for this second derivation.

4-5 यद्वा (समाहरणात् स्युः) । समाहताः भवन्ति ; निघण्टु comes from सम् + आ + ह् because the Ngs. are words that have been fetched from all the Vedas. Here prominence is given to समाहरण. Unless you fetch words from all the Vedas, you cannot classify them. I do not know if Yāska prefers this derivation too ; most probably he does not as he assigns it the last place. सम् in सम् + आ + ह् and सम् + आ + ह् is replaced by नि ; vide निः इति एषः सम् इत्येतस्य स्थाने (P. 164/15) and आ is to be understood after सम् for the purpose of bringing out the sense. आ + हताः = पठिताः (दुर्ग) = put together. आ + हताः = fetched from all the parts of the Vedas. हन् + तुः = हन्तुः = घण्टुः . ह + तुः = हर्तुः = हन्तुः = घण्टुः . These are violent changes and yet these ancient etymologists did not hesitate to resort to such violence. The following verse shows what changes take place in roots that form nouns ; वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ; वर्णागमः = the coming in of one or more additional letters ; वर्णविपर्ययः = inversion of letters ; वर्णविकारः = alteration in letters ; वर्णनाशः = disappearance of letters. In the case of गन्तु, हन्तु and हर्तु which are changed to घण्टु we have वर्णविकार only. गन्तु is active in sense but हन्तु and हर्तु are passive ; निगन्तवः = those that determine the sense of Mantras ; समाहन्तवः = those that are compiled or classified ; समाहर्तवः = those that are fetched together from all the Vedas. The three derivations of Nighaṇṭu are an illustration of the injunction अर्थानित्यः परीक्षेत (p. 3012-3) which means “ One should investigate the derivation of a word, that is, find out its root or roots by taking his stand on its meaning, that is, its connotation. ”

Durga speaks of three forms of words, namely (1) प्रत्यक्षवृत्ति in which the root is clearly visible in the words to be derived, (2) परोक्षवृत्ति in which it is slightly altered and (3) अतिपरोक्षवृत्ति in which it is wholly altered and gives instances of the three, namely निगमयितारः of the first, निगन्तवः of the second and निघण्टवः of the third.

I do not think Yāska had these three Vṛttis in his mind ; he simply had the root नि+गम् before him to which he affixed the noun-making termination तु and obtained the word निगन्तु ; so he had only two Vṛttis before him namely प्रत्यक्षवृत्ति in निगन्तु and परोक्षवृत्ति in निघण्टु.

The word छन्दोभ्यः shows that the Nighaṇṭu consists of Vedic words alone ; but this is not true of the Nighaṇṭu which we have just examined ; for it contains non-Vedic words also ; छन्दोभ्यः therefore refers to some other Nighaṇṭu.

5 तत् यानि etc ; तत् introduces the next topic. एतानि and इमानि both mean these ; but there was a slight difference, it seems, between their uses ; इमानि shows things nearer, एतानि things not so near. We have in grammar the well-known (एतानि) four kinds of words (पदजातानि) ; these Nighaṇṭus (इमानि) fall into those (तानि) four classes. तानि इमे (निघण्टवः) भवन्ति would be correct ; but all the other pronouns being neuter forced इमे into their company ; the idiom in Yāska's day required it. इमानि=निघण्टुपदानि. Pāṇini divides words into two classes only ; सुप्तिगन्तं पदं (पा० ४।१।४) ; according to him Padas are either nouns or verbs ; prepositions and particles according to grammarians are really nouns, the terminations being lost. But this two-fold division is artificial ; prepositions and particles are quite distinct from nouns and verbs.

The statement that the Nighaṇṭu falls into the well-known four classes does not apply to the present Nighaṇṭu ; for prepositions are not enumerated anywhere while we find only a few particles like आ (11120 ; 15112) and अच्छ, परि, ईस्, सीस् towards the end of chapter IV Sec. 2 (15122-23). What category would cover section 3113 which states various ways of expressing comparison ? The statement most probably refers to some older Nighaṇṭu whose existence is a matter of inference only.

6 तत्र=तेषु चतुर्विधेषु पदेषु. प्रदिशन्ति = (grammarians) lay down, prescribe. भावः प्रधानं यस्मिन् तत् आख्यातम् = a verb is that in which action is principal. सत्त्वं प्रधानं येषु तानि सत्त्वप्रधानानि नामानि = nouns are those in which completed acts are principal. भावः = an act in process ; सत्त्वं = a completed act. Though नामाख्याते (in 5) is the order of the two words, आख्यात is defined first because from one आख्यात there arise any number of nouns ; for instance from कृ there come

into existence nouns such as कर्तृ, कर्म, करण, कारक, कृति etc ; भाव precedes सत्त्व.

7-8 पूर्वापरीभूतं भावम् आख्यातेन आचष्टे=One mentions an act that has former and latter stages by a verb. Every act has successive stages from beginning to end. पूर्वापरीभूतम्=पौर्वापर्येण अवस्थितम् (Durga); पौर्वापर्यं=successive stages. भाव is not a completed act ; व्रजति and पचति are acts in process ; one goes (व्रजति) i. e. he leaves the place where he has been and begins to walk or ride or drive till he arrives at a certain destination ; so the process of walking, riding or driving continues till the destination is reached. In walking, for instance, one moves his legs in succession ; when the movement of the leg ends, the act of walking is complete. In पचति one places a pot containing rice and water on a fireplace ; the contents after a time begin to boil ; when the rice is perfectly cooked, the pot is taken down ; so पचति is a process too. Sitting, sleeping, sneezing etc. are processes ; these acts are completed when they are succeeded by other acts ; sitting may be followed by standing or lying down ; sleeping by waking.

Durga construes उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं (1. 8) with पूर्वापरीभूतं etc ; so also Śābara ; vide his Bhāṣya 11115. व्रजति has a beginning and an end i. e. it consists of many stages ; so the succession of these stages is व्रजति. But उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं would be a mere paraphrase of पूर्वापरीभूतं ; besides the word इति after पचति shows that the sentence beginning with पूर्वापरीभूतं ends there. I construe उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं with what follows. The act of going which has a beginning and an end becomes solidified (सूर्त) ; till an act has reached its end it cannot be called सूर्त. An act in process is as it were liquid ; when the act is completed it becomes solid ; liquid and solid here are evidently metaphorical. A solid act becomes सत्त्व (सत्त्वभूतं). सूर्त is contrasted with पूर्वापरीभूतं and is equal to सत्त्वभूतं ; भावं is understood ; सूर्त सत्त्वभूतं भावं is the construction. There appears no reason why सत्त्व should be prefixed to नामभिः ; just as we have आख्यातेन (line 8), we expect here नामभिः instead of सत्त्वनामभिः. It goes without saying that all names belong to Sattvas. Or is there a distinction made between सत्त्व and भाव ? Somebody might say that a complete action (सूर्त सत्त्वभूतं) should be expressed by

भावनाम ; but the reply is no; भाव is a process, सत्त्व is not ; so though सत्त्व is a भाव, it is a complete भाव and therefore it has no claim to be called भाव ; therefore it ought to be expressed by nominal and not verbal forms.

7 तत् यत्र उभे भावप्रधाने भवतः ; definitions of verbs and nouns hold so long as you treat them separately ; but when you talk of them jointly, i. e., in a sentence (यत्रोभे), which of these two is principal ? In a sentence भाव is principal ; for it is a process of evolving something for which instruments or agents such as subject, object etc. are necessary ; these exist for the sake of evolving something ; otherwise they have no reason to exist. Dr. Gune and Dr. Sarup construe तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः along with what followes. Dr. Gune thinks that the whole is an answer to the question “ what; about abstract nouns where you have both the आख्यात and the नामन् ;” व्रज्या, for instance, is made of व्रजू and या ; so पक्तिः of पच् and तिः; are these nouns or verbs ? The answer is they are really verbs under the guise of nouns. Dr. Gune construes the whole thus:-तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः तत्र पूर्वापरीभूतं भावं etc. In abstract nouns, according to this construction, both नामन् and आख्यात have भाव predominant in them (vide ‘ Some notes on Yāska ’ by Dr. Gune, Indian Antiquary Vol. 45, 1916 pp. 158-159). This rendering is not satisfactory ; भाव means becoming ; is व्रज्या a kind of becoming like व्रजति ? व्रज्या is an accomplished fact for which सत्त्व is the name ; व्रज्या is not भावप्रधान. Durga is absolutely right. Yāska might as well have omitted तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः as it interrupts the illustrations of nouns and verbs. पूर्वापरीभूतं etc. illustrates आख्यात and उपक्रमप्रभृति etc. illustrates नामन् .

The distinction between व्रजति and व्रज्या and between पचति and पक्ति is a distinction only in name. Suppose we have two instances पिपासति and पिपासया अर्दितः ; पिपासति means he is thirsty ; पिपासया अर्दितः means he is afflicted with thirst ; now what is the difference between the two ? पिपासा is the not a complete action because it means thirst in process that is yet to be satisfied ; पिपासति means the same thing ; the distinction between the two is that of form. Abstract nouns may or may not denote complete acts. रंग, राग, रक्तिः, रक्तिमा, रक्तु, रज्जक, रजक, रञ्जनं, रञ्जनी, रक्तकं, रक्तं, रक्ता, रक्तं, रक्तकं all these nouns are derived from रञ्ज ; do they show a complete action ?

रजक, रञ्जक and रक्त, for instance, are not complete acts ; they simply mean a dyer. रक्तिमा is redness, राग colour, रञ्जनी the Indigo-plant, रक्तः a kind of saffron, रक्ता lac, रक्तं or रक्तकं blood, रक्तकं a red garment ; these nouns, though derived from रञ्ज्, do not refer to an act complete or incomplete. Yāska gives abstract words as instances of nouns ; but there are other kinds of nouns which are not abstract such as those just mentioned.

9-11 अदः इति सत्त्वानां (सामान्येन) उपदेशः ; अदम् is a denotation of or a noun for complete acts or things in general ; it may denote any complete act or thing. गौरश्चः पुरुषो हस्तीति (सत्त्वानां विशेषेण उपदेशः) ; cow etc. denote particular things. The Mahābhāṣya has शकुनिर्मुगो ब्राह्मणः after हस्ती (Dr. Kielhorn's Edition Vol. I P. 114) ; was that the original reading of Yāska ? भवतीति भावस्य (सामान्येनोपदेशः) ; भवति refers to an act in process in general ; it includes particular acts in process such as sits, stands etc. आस्ते शेते व्रजति तिष्ठति इति भावस्य विशेषेण उपदेशः. Verbs are limited in number ; nouns are almost innumerable ; भवतीति भावस्य and अदः इति सत्त्वानाम् उपदेशः ; here in the former we have the singular and in the latter the plural ; cf. भाव-प्रधानम् आख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि नामानि (ll. 6-7). If भाव is the basis of all sorts of actions, then every action must be explained in connection with it ; आस्ते, for instance, would mean आसीनो भवति ; so also शेते, व्रजति, तिष्ठति would mean शयानो भवति, व्रजन् भवति, तिष्ठन् भवति. वृक्षो रोहति and ध्रियते when analysed would be वृक्षो रोहन् भवति and ध्रियमाणः भवति. Thus all acts would arise out of and be included in भवति.

11-12 इन्द्रियनित्यं वचनं = a sentence depends on the organs (of speech and hearing). When one utters a sentence, another hears it ; words uttered and heard disappear one after another as soon as they are uttered and heard ; one cannot utter parts of a sentence or hear them at one and the same moment ; as soon as a word is uttered or heard it disappears, that is, it becomes extinct ; such being the case, you cannot divide words into nouns, verbs, prepositions and particles (पदत्रयं) as they do not co-exist. 12 अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानाम् इतरे-तरोपदेशः = in the same way you cannot construe one word with another since words are not produced at one and the same moment. In order to construe a sentence or show the relation between word and word in a sentence, you must utter that sentence or hear it in

a single moment which is impossible ; syntax therefore is an impossibility. वा does not mean option here ; वा=or for that matter ; you cannot divide words into classes nor for that matter show their mutual relation in a sentence. Durga shows his usual ingenuity when he says that दुग्धद्वयज्ञानं may be the reading instead of अदुग्धः ; he explains this reading thus:— Words do co-exist in the understanding of Brahman and so they do not perish. Even then, says the objector, you cannot grammatically join what you find joined already ; separate words are joined by syntax ; but in the case of Brahman there are no separate words ; all words are permanently joined. This is a mere subtlety which need not trouble us. 13 शास्त्रकृतः योगश्च ; the science of grammar (शास्त्र) tells us how terminations are added to nominal and verbal bases and what changes these bases undergo. When for instance we have राम before us, we have not the terminations of the several cases before us ; that is, the word and the terminations do not co-exist ; so it is impossible to have nominal and verbal forms. शास्त्रकृतः योगः may be interpreted in another way ; योग=derivation ; cf. योगवरीष्टिः (p. 25115-16) ; words are derived from roots which take certain terminations ; when you think of the root, you have not the termination and when you think of the termination, there is no root.

व्याप्तिमत्वाद् तु शब्दस्य ; तु controverts this view. Words and their meanings are permanently lodged in the minds of both speakers and hearers ; when a word is uttered, it passes through the ear of the hearer and on reaching the mind awakens its own sense ; thus though uttered words perish, their originals have a permanent home in the mind. This is called the स्फोट theory.

13-14 Why use words at all, why not use means of communication such as signs made by the fingers or the eye ? The reply is:— Gestures may often mislead or may not be understood ; when names are attached to things, the risk of being misunderstood is almost nil. अणीयस्त्वाद् च 'लोके; वस्तुतां संज्ञाः शब्दैः क्रियन्ते । इदं संज्ञाकरणम् अणीयः=things are given names ; such assignment of names (संज्ञाकरणं) is simpler (अणीयः) and therefore exceedingly useful for communication (व्यवहारार्थं) in the world (लोके).

14 Though language is necessary for communication among men, it would be useless for our communication with the gods as

they may not understand our language to which the reply is तेषां etc. तेषां मनुष्यवत् मनुष्येषु इव देवतासु अभिधानम् अर्थाभिधानम् = as among men, so among gods too words denote (अभिधानं) the same things. अभिधानं grammatically ought to be connected with तेषां and not with देवता who are compared with men. Whether gods speak among themselves or with men or men speak with them, words bear the same sense. तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं = ते (शब्दाः) यथा मनुष्यान् प्रति (अर्थान्) आभिदधते तथा देवताः प्रति = as words convey meanings to men, so do they to the gods; this may be an equally good explanation, though it is not in accordance with Pāṇini's rule about वत्; तत्र तस्येव (पा० पा११११६) is the rule by which मनुष्यवत् should mean मनुष्येषु इव.

14-15 If that be the case, why should not men pray to the gods in any words they like, why use fixed prayers? To which the answer is:—पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिः मन्त्रः वेदे; this is only less cryptic than the above. Man's knowledge (of words) is unstable (अनित्य); if he wishes to make his religious acts bear fruit (कर्मसंपत्तिः), he must use surer means than vulgar slipshod speech which even the most learned and most careful men trip into at times; for ensuring the fruit of religious acts, we must use permanent words having permanent values and a permanent interdependence or arrangement. They must be telling words, magical. Hence Mantras in the Veda (मन्त्रः वेदे); for they are really Mantras i. e. magic spells. कर्मसंपत्तिः may be taken as qualifying मन्त्रः; कर्मणां संपत्तिः यस्मात् स मन्त्रः; a magic spell from which follows fruitfulness of religious acts; it is a bad way of dissolving the compound. पुरुषविद्यानित्यत्वात् मन्त्रो वेदे (यस्मात्) कर्मसंपत्तिः is the construction of the words. One may imitate here the hair-splitting of Durga; पुरुषः महानात्मा ईश्वरो वा। तस्य विद्यायाः नित्यत्वात्; God's knowledge is permanent; hence he has created Mantras that religious acts may fructify. But here we are treading on delicate ground as the Vedas are eternal i. e. they have no author. The first interpretation is probably the correct one. As Yāska has used the word मन्त्र्य in तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं, he should have used the same word instead of पुरुष; then the expression मनुष्यविद्यानित्यत्वात् would have been plain and clear. पुरुष in certain cases means the creator; does it not mean so here?

On the subject discussed here the Mahābhāṣya says:—शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्टा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् which it thus explains:—बुद्धिविषयमेव

शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति आस्मिन्नर्थे अयं शब्दः प्रयोक्तव्यः आस्मिन् तावत् शब्दे अयं तावत् वर्णः ततः अयं ततः अयम् इति (Vol. I p. 356110-13) ; it is the mind that arranges words in their order and the letters of words in their order according to the intended sense. While treating of परः संनिकर्षः संहिता it dwells on this view of the perishable character of letters.

The foregoing section beginning with the objection of औदुम्बरायण seems a digression ; for nouns and verbs are not the only words in a language ; there are prefixes and particles. So this discussion about the permanence or otherwise of words should follow the treatment of particles or precede the subject of nouns and verbs, if it is at all called for. The discussion has no bearing on the Nirukta and has only a slight philosophical value. It comes in before Yāska has completed what he has to say about भाव. तिष्ठतीति (l. 10) should be followed by पद्मभावविकाराः etc. (l. 16). It may not have belonged to Yāska's work ; it is too cryptic and aphoristic to be in consonance with his tolerably clear and rather prolix style.

16-17 पद्मभाव etc ; Yāska has said that भवति denotes भाव, that is, action in general and that आस्ते etc. are its particular manifestations ; action (भाव) appears to us in various forms of which six only are comprehensive, as they include all others whatever their number. विकार is a change, a phenomenon. Durga has a long discussion here about भाव, the primal cause, the Brahman and about कारणभाव and कार्यभाव which is quite irrelevant.

17-18 जायते० प्रतिषेधति ; जायते mentions (आचष्टे) the beginning (आदि) of the action that precedes अस्ति (पूर्वभावस्य), that is, it is concerned with the process of birth only and not with complete birth ; as such it does not mention the next भाव (अपरभाव), namely, अस्ति ; पूर्वभाव and अपरभाव are relative terms ; जायते is पूर्वभाव with reference to अस्ति which in its term is अपरभाव with reference to जायते पूर्वभावस्य आदि means the process of birth and nothing else. Though जायते does not mention अस्ति, it does not negative or exclude it (प्रतिषेधति) ; if there were exclusion, what is born would have no existence ; जायते does imply अस्ति. 18 अस्ति० धारणम् (आचष्टे) ; उत्पन्नस्य = जातस्य ; when the process of birth is at an end, that is, when the action of birth is complete, then अस्ति asserts (अवधारणं) the existence

(भवस्व) of the thing born ; existence which is latent in जायते becomes a visible fact. 18-19 विपरिणमते० विकारम् (आचष्टे) ; विपरिणमते mentions change that takes place in an existing thing ; तत्त्वं = तत् + त्वं = thatness, the original nature of a thing ; तत्त्वात् अवयवव्ययमानस्य = of (a thing) that does not fall away from its own self ; a thing that undergoes change does not on that account cease to be itself ; a thing may change and yet retain its original nature ; birds, animals, men retain their particular character even when they increase or decrease in size. 19-21 वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (आचष्टे) । सांयोगिकानां वा अर्थानाम् (अभ्युच्चयम् आचष्टे) ; स्वाङ्ग occurs about seven times in Pāṇis Aṣṭādhyāyī and means a part of the body ; Yāska uses it in the sense of the body as here and also of its parts as in स्वाङ्गाभिधानं (57117). अभ्युच्चय = increase ; स्वाङ्गस्य स्वाङ्गानां वा अभ्युच्चयः = growth of the body or of its parts. अभ्युच्चयं is to be taken out of स्वाङ्गाभ्युच्चयं and placed after अर्थानां ; this is an instance of Yāska's loose style. संयोग = association or accidental union. One may grow physically (शरीरेण) or in things that are external to his body such as victory, fame, wealth, children, grand-children etc. वर्धते विजयेन precedes वर्धते शरीरेण because of the neighbourhood of सांयोगिकानाम् अर्थानाम्. प्रतिलोमं = in a reverse way ; what is said of वर्धते is to be used of अपक्षीयते in a reverse manner since अपक्षीयते is the reverse of वर्धते. व्याख्यातः = explained. अनेन = by वर्धते शरीरेण इति वा. Instead of वर्धते शरीरेण and वर्धते विजयेन one would say अपक्षीयते शरीरेण and अपक्षीयते अपजयेन. 21-22 विनश्यति प्रतिषेधति ; for अपरभावस्यादिं vide p. 225 ll. 24-ect. विनश्यति is next (अवर) to अपक्षीयते which is prior (पूर्व) to विनश्यति. विनश्यति is a process too ; it is dissolution in process ; it does imply decay and yet that is not its meaning.

Durga would construe पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति with अस्ति, विपरिणमते, वर्धते and अपक्षीयते also ; he boldly asserts that growth (वर्धते) implies decay (अपक्षीयते). I do not think Yāska meant it ; if he had, he would have stated it. A thing may decay and yet not perish, for the decay may be arrested by some means or other.

23 अतः अन्ये ० चार्ण्यायाजिः ; there are numbers of acts other than these six ; they are every one of them varieties of these six ; there is no act in the universe that cannot be placed in one or other of these six categories.

P. 2011 ते यथावचनम् अभ्यूहितयाः ; अभ्यूह = exercise of the reasoning faculty ; when one wishes to classify an act other than these six, he should exercise his reasoning faculty in order to place that act according to the sense it bears (यथावचने) in one or other of these six. Durga gives synonyms of जायते etc. and says that these synonyms should be placed in one or other of these and yet in the same breath he dares to say that every possible act is a variety of one of these six ! इति ह स्म आह बाष्पायणिः (P. 19123) = so said in old times (the philosopher-thinker) बाष्पायणि. The Mahābhāṣya quotes (Vol. I P. 258113-14) :- पङ्क्ता भावविकारा इति ऋत्नाह भगवान् बाष्पायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति. The epithet भगवान् shows that बाष्पायणि was held in high reverence in those times. Did the Mahābhāṣya quote these words from the Nirukta or from a work written by बाष्पायणि himself ? Śaṅkarācārya refers to these six forms of भाव in his explanation of जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १।१।२).

जायते etc. or at least जायते can be spoken of animate things only ; yet the universe consists of innumerable inanimate objects and these objects also perform actions ; the earth and the other planets revolve round the sun ; in which of these six categories shall we include revolution ? The same question may be asked about आस्ते, शेते, व्रजति and तिष्ठति. Would बाष्पायणि include these in विपरिणमते ? According to his view every possible act in the universe except जायते, वर्धते, अपक्षीयते and विनश्यति would have to be included in विपरिणमते. अस्ति is considered a भावविकार ; but अस्तित्व is to be found simultaneously with जायते, विपरिणमते, वर्धते and अपक्षीयते down to the last moment of dissolution ; it precedes जायते, for conception is the beginning of existence ; all the five changes can be predicated only of things that already exist. I do not understand why अस्ति should be treated as one of the six changes ; भाव itself would be a विकार of अस्ति ; अस्ति means 'is' ; भवति means 'becomes' ; becoming, therefore, is a change that takes place in अस्ति ; भाव and all its varieties are changes of अस्ति. जन्म itself is a विपरिणाम because the germ conceived in the womb undergoes changes (विपरिणमते) and grows (वर्धते) ; owing to certain causes the foetus decays (अपक्षीयते) and dies (विनश्यति) in the womb itself before birth ; we frequently hear of instances of still-birth. If विपरिणाम is a change, then it should include birth (जायते), growth (वर्धते),

decay (अपक्षीयते) and even destruction or dissolution (विनश्यति); if it means development, then it should include not only birth but growth also. Again why should development and growth follow instead of preceding birth ? The foetus develops and grows before birth.

वाष्प्यायणि most likely wrote a treatise in which he developed his six-fold division of मात्र; he must have anticipated all the above objections and refuted them. It is because of the absence of such a treatise that I have ventured to raise objections. औदुम्बरायण too must have defended his theory of the momentary life of words against objectors. Did the theories of औदुम्बरायण and वाष्प्यायणि belong to the original text of the Nirukta or were they interpolated ? I am inclined to the latter view as these theories are an interruption between the treatment of verbs and nouns on the one hand and that of prepositions and particles on the other.

201I न निर्वद्धा etc ; निर्गतं (नामाख्यातरूपं) बद्धं बन्धनं येषां ते ; when prefixes are detached from their fixtures, that is, when they are used by themselves, they have no meaning whatever. This opinion of शाकटायन is in reply to those who hold that prefixes have senses of their own even independently of their connection with nouns and verbs. The निर् in निराहुः has a point only when we take the statement as a reply to the contrary view expressed in words like निर्वद्धाः उपसर्गाः अर्थान् निराहुः . निर्वद्धाः = निष्कृष्य (निर्) नामाख्यातमध्यात् बद्धाः पदवाक्यरूपेण विरचिताः (Durga); if prepositions are withdrawn from their connection with nouns and verbs and then are strung together to form sentences, these sentences would have no meaning, says Durga. To this one may reply that a cluster of nouns or a cluster of verbs can never form sentences.

I-2 नामाख्यातयोस्तु etc. ; तु = किंतु = but. कर्म अर्थः । तेन उपसंयोगः = A union of the noun or verb with another sense. Nouns and verbs owing to circumstances undergo a change in meaning ; a new sense comes to inhere in them ; there is a chemical change as it were in the noun or verb itself ; prepositions are only signs (द्योतकाः भवन्ति) to show that such a material change has taken place. The महाभाष्य also holds this view (Vol. I p. 256).

2-3 उच्चावचाः etc. ; उच्च=High ; अवच=low ; उच्चावच=various ; उच्चावचं नैकभेदं (अमर ३।१।८३) ; उदक्च अवाक्च उच्चावचम् । उन्नतं च अवनतंच वा (क्षीरस्वामी). But उच्च=उत् + च ; and अवच=अव + च. नैकभेदं=अनेकभेदं= of various sorts. पदानाम् अर्थाः पदार्थाः ; prepositions are Padas (पदानि) and as such have various (उच्चावच) meanings, says Gārgya. तत् यः एषु पदार्थः प्राहुः इमे तं=prepositions do utter (प्र + आहुः) the sense which inheres in them as Padas. This is simply a paraphrase of उच्चावचाः etc. यस्मात् उपसर्गाः पदानि तस्मात् तेषाम् उच्चावचाः अर्थाः भवन्ति is what Gārgya wants to say. प्र is stronger than निर् in निराहुः ; you say न निराहुः but we say प्राहुः . In Nirukta manuscripts they write तन्नामाख्यातयोः as though तं after प्राहुः was तत् ; but this is wrong. नामाख्यातयोः विकरणम् = A change of meaning in the noun or in the verb to which a preposition is prefixed ; prepositions change the meaning of the noun or the verb to which they are prefixed. This seems to be Yaska's own opinion or judgement about the controversy.

The repetition of prefixes as in उपोष मे परा मृश (P. 5312-3), the use of prefixes to represent verbs and the detached use of prefixes in sentences (व्यवहिताश्च पा० १।४।८२) show the correctness of Gārgya's opinion. It is moreover confirmed by the formation of such words as परावत् , प्रवत् , निवत् and उद्वत् by affixing वत् to परा, प्र, नि and उत् and also by the formation of उत्तर and उत्तम by affixing तर and तम to उत्. This is a strong testimony to the fact that prefixes have senses of their own.

४ आ इत्यवर्गार्थे (वर्तते) ; अतः आगहि द्वियो वा रोचनादधि (१।६।९) ; आगहि = Come down. This sense of आ is accidental ; one may come from an underground region in which case आ would mean ' up '. आ really reverses the sense of the root to which it is prefixed ; गच्छ=go ; आगच्छ=come ; नय=lead ; आनय= lead back, bring.

प्रातिलोम्यम् (आहुतुः अथवा आचक्षाते) ; प्र and परा mean the reverse of this sense of आ ; they mean ' up ' ; सुदेवो अयं प्र पतेदनामृतं परावत् परमां गन्तवा उ (१०।९५।१४) = ' To day the good king would fly (पतेत्) up (प्र) to go to the highest upper region (परावत्) never to return (अनामृत) ; परावत्=an upper region. परा मे यन्ति धीतयः (१।२५।१६) = my prayers go up (परा).

The treatment of prepositions is fragmentary; for, as Durga says, almost everyone of these prepositions has more than one sense; the determination of these senses would be very interesting indeed; but then it would require a whole volume. Yāska says that प्र and परा are the opposites of आ; but we find that अप also is another opposite of आ; रयिम् आकृषि (८।९।४) = Place wealth near (us); अप दिद्युमा कृषि (१।१४२।१) = Drive far away the destructive weapon. अप is also opposed to अभि; अप अन्यदेति अभि अन्यदेति (१।१२३।७) = One (the Night) passes away; the other (the Dawn) approaches.

10 नि+पत् is the root in निपात and उच्चावचेषु अर्थेषु निपातन्ति is the reason for that derivation. 10-11 अपि = and; we expect अपि after उपमार्थे etc.; but Yāska places it before उपमार्थे etc perhaps in obedience to the idiom of his day. निपाताः उपमार्थे च कर्मोपसंग्रहार्थे च पदपूरणाः च (भवन्ति). उपमा एव अर्थः उपमार्थः । तस्मिन् = For the purpose of expressing comparison. कर्मणोः कर्मणां वा उपसंग्रहः = bringing together two or more things which may be nouns, adjectives, verbs etc. कर्मोपसंग्रहः एव अर्थः । तस्मिन्. 11-12 भाषायां = in post-Vedic or classical Sanskrit which, it seems, was spoken in Yāska's day. अन्वध्यायं = अध्याये = in the Veda; अध्याय in स्वाध्याय means Veda. 12 अग्निरिव; vide note on अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्र (p. 27 l. 16). इन्द्र इव इह ध्रुवस्तिष्ठ addressed to a king at the time of his coronation. 13 प्रतिषेधः एव अर्थः प्रतिषेधार्थः । तस्मिन् अर्थे वर्तते इति प्रतिषेधार्थीयः by Pāṇini's महादिभ्यः छः (४।२।१२८). उभयं = उपमार्थीयः प्रतिषेधार्थीयश्च. 14 नेन्द्रं देवममंसत; vide note on वि हि सोतो etc. (p. 177।16). 15 उपाचारः = प्रयोगः = use; न is placed before that which is to be negatived; न in नेन्द्रं देवममंसत precedes अमंसत. Durga omits प्रतिषेधार्थीयः ० प्रतिषेधति (14-15). दुर्मदासो न सुरायां = Like men over-intoxicated by drinking rum. The sign of comparison is placed after (उपरिष्ठात्) that with which anything is compared; this rule is strictly observed in post-Vedic Sanskrit; we find it violated in R.V. as in शुश्रुक्वांसो न अग्नयः (५।८।७६) = The Maruts blazing like fires; here न precedes अग्नयः. Sometimes both इव and न are used to show comparison as in यथा पूर्वभ्यो जरितुभ्य इन्द्र मयः इव आपो न वृष्यते बभूव (१।१७६।६); Indra is here compared to waters which give

satisfaction (मयः) to the thirsty (तृष्यते). In this quotation इव precedes and न follows आपः; इव cannot be connected with मयः as nothing is compared with it; इव really is superfluous.

17 अनेककर्मा=अनेकार्थः. पुजायां (वर्तते) = चित् here shows reverence (for the preceptor); the preceptor alone (चित्) and none else would explain this. 17-18 The connotations of आचार्य are (1) one who makes his pupils receive (instruction in) proper conduct; the तद्धित termination य has the sense of causing to receive; (2) one who collects riches; when his pupils after completion of their education return home, they present to him amounts of money out of gratitude; चर् in आचार्य is to be altered into चि; (3) or one who packs the intellect (बुद्धि) of his pupils with knowledge; the root in 2 and 3 is the same. आचरणीयः सेव्यः आचार्यः (अमर २।१७७ क्षीरस्वामी). आचारे साधुः आचार्यः by the rule तत्र साधुः (पा० ४।४।९८); this must be the true derivation. तत् (उपनयनं) यस्मात् स आचार्यः। वेदानुवचनाच्च (गौतमधर्मसूत्र १।१।१०-११); उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेत् द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तम् आचार्यं प्रचक्षते (मनु २।१४०); here we have only definitions of आचार्य and not its derivation Durga omits आचार्यः आचारं० बुद्धिमिति वा. 18 दधि चित् = दधि इव; दधि चित् = दधिरूपः ओदनः (Durga) = a food that has the colour of curds; but how are we to know in the absence of context that comparison is meant here? 19 अवक्लृप्तिते (वर्तते) = चित् shows utter contempt. कुल्माष means half-boiled barley which, it seems, was considered unfit for the higher classes. Since thou canst give me better food, give me at least (चित्) this despicable article of food. कुल्माषाः = कुल् + मा + पाः; कुल् = कुलेषु; मा redundant; पाः = साः = सीदन्ति; this article of food sinks to the lowest level in higher families. Durga omits the derivation of कुल्माष. कुल् (= कुत्सितः) + माषाः is suggested by some. To derive such words is mere madness. As the Nirukta is concerned with Vedic interpretation, Yāska should have quoted from RV to illustrate the various senses of चित् which is found used very frequently there; we expect instances like यः उग्रेभ्यः चित् ओजीयान् शूरेभ्यः चित् शूतरः। भूरिदाभ्यः चित् मंहीयान् (१।७७।१७).

20-21 (1) A says देवदत्तः इदं करिष्यति; (2) B asks इदं नु करिष्यति; (3) A replies असंशयं करिष्यति; (4) B asks कथं नु करिष्यति; (5) A repeats कथं नु करिष्यति but in a different tone or he says (6) ननु एतत्

अकार्षीत्. In the text we have only three sentences ; but we have to supply three more namely 1, 3 and 4 for the purpose of clearly understanding the text. A certain task is to be performed for which A proposes the name of देवदत्त ; B however doubts D's capacity for that task ; हेतोः अपदेशः = denial of D's being a fit agent for carrying out the task ; do you think (तु) D will perform this task ? By this question he expresses his conviction of D's incapacity ; A nevertheless asserts D's capacity on which B says ' How in the name of all (तु) will D do it ? ' Instead of reasserting his conviction, A angrily repeats B's question and thereby shows that B's conviction of D's incapacity was absolutely unreasonable and that it was an insult to D ; or A refutes B by the question ननु एतत् अकार्षीत् which means ' Has he not performed this other task ? ' Thereby A means that as D has already performed an equally difficult task, he would certainly carry through the new one. अनुपृष्टे = पृष्टस्य पुनरुक्तौ ; A repeats B's कथं तु करिष्यति. The distinction between इदं in इदं तु करिष्यति and एतत् in ननु एतत् अकार्षीत् must be clearly understood ; इदं and एतत् both mean ' this ' ; but इदं points to a thing nearer than the thing pointed to by एतत् ; vide note on एतानि and इमानि (219 । 12-13).

21-22 तु = इव. वयाः = शाखाः. वि ऊतयो रुरुहुः इन्द्र पूर्वीः follows वयाः ; हे पुरुदूत इन्द्र ते तव पूर्वीः पृथ्वीः ऊतयः वृक्षस्य वयाः इव वि रुरुहुः = O Indra who art invoked by so many, thy helps spread on all sides like the branches of a tree. Here ऊतयः is compared to वयाः. वयाः from वी (वेते) ; वी = to go ; the reason why branches are called वया is that they are passages for the wind to blow along (वातायनाः भवन्ति 23). Durga omits वातायनाः भवन्ति. वी + आ = वे + आ = वया. शाखाः = शा + खाः ; शा = शयाः ; खा = खे ; branches sleep, that is, lie in space ; or शाखा comes from शक् ; शाखाः = शाकाः = शकाः ; branches are able to bear foliage, fruits etc. Durga omits शक्नोतेर्वा.

तु has other senses also than those given by Yāska, one of them being ' certainly ' as in दृष्टौ तु विश्वदर्शितं (११२५।१८) which means ' I have verily seen Varuṇa who is worthy of being seen by all. '

Thus Yāska has illustrated इव, तु, चित् and तु as signs of comparison ; he should not have given the other senses of चित् and तु here.

23-24 (द्वयोः) कर्मणोः (बहूनां) कर्मणां वा उपसंग्रहः यस्मात् स कर्मोपसंग्रहः ; कर्मोपसंग्रह particles are those that bring together two or more nouns into the several कारक relations ; they may bring together two or

more adjectives or adverbs or verbs or sentences ; or the dissolution of the compound would be कर्माणि उपसंगृह्णाति असौ कर्मोपसंग्रहः ; in Nirukta कर्म means अर्थ, that is, a sense or a thing ; here कर्म = a thing. कर्मोपसंग्रह here is the technical name of particles like च ; but कर्मोपसंग्रह above (20 | 10-11) is not a technical name.

अथ यस्यागमात् etc. = " That particle by whose coming in (आगमात्) between two or more parts of a compound we know for certain (अह) that the things mentioned are distinct individuals (अर्थपृथक्त्वं) is कर्मोपसंग्रह ; there the distinctness of individuals is not actually stated (औद्देशिकं) but is known by dissolving the compound (विग्रहेण पृथक्त्वान्). The things are distinct individual things but (तु) they are not like (इव) what they look when actually so stated (औद्देशिकं). " This sense is given by Durga who says:— यस्य आगमात् अध्याहारात् अश्रूयमाणस्य एव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषात् अर्थतः वा पृथक्त्वम् अह पृथग्भावः एव विज्ञायते । तत् यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च इति । आह । द्वौ अपि अत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयेते । न तु तयोः औद्देशिकम् इव पृथक्त्वम् इति यथा गाः अश्वान् पुरुषान् पशून् इति प्रत्येकम् उद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण च-शब्दागमात् एतन् पृथक्त्वम् उपजायते । तेन विग्रहणं द्वयोः बहूनान् अर्थानाम् वा इति विग्रहः । स एव पृथक्त्वान् हेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेन उपलक्ष्यमाणः यस्मान् द्वौ अर्थौ बहून् वा गृहीत्वा एकस्मिन् कर्मणि उपसमावेष्टयति । तत् यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ पचेते इत्येवम् । तस्मान् कर्मोपसंग्रहः इत्येतन्नाम एव तत् भवति । अथवा । बृहस्पतिश्च इति उक्ते प्रजापतिः अनुक्तः अपि द्वितीयः गम्यते प्रजापतिश्च इति । कतमः पुनः असौ इति उच्यते । च इति. आगमात् = अध्याहारात्. च is necessary for dissolving a द्वन्द्वcompound ; च, therefore, in the actual compound is not perceived or heard (अश्रूयमाण). पुरुषौ and पुरुषाः are सरूप compounds ; when dissolved they become पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ or पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः. देवदत्तयज्ञदत्तौ is a विरूप compound. माता च पिता च पितरौ is an एकशेष compound. In these compounds च is unheard. The example of अर्थतः is बृहस्पतिश्च where the च requires another thing such as प्रजापतिः. That all these things are different is known (विज्ञायते) by bringing in च in the dissolution of the compound or in completing the meaning. Some one might say that देवदत्त and यज्ञदत्त are both seen or heard as being distinct even without the presence of च ; to this the reply is:—But (तु) not (न) as (इव) when they are separately stated (औद्देशिकं) as cows, horses etc. In a compound the separateness of the individuals is made known by the insertion of च in the dissolution. विग्रह means taking two or more things apart. च

therefore is a कर्मोपसंग्रह because it involves or includes (उपसमावेष्टयति) two or more things (द्वौ अर्थौ बहून् वा) in one act (कर्मणि).

The real meaning however seems to be:—यस्य निपातस्य आगमात् प्रयोगात् अर्थपृथक्त्वं द्वयोः बहूनां वा अर्थानां पृथक्त्वम् अह वाच्यत्वेन विज्ञायते न तु समासे विग्रहेण औद्देशिकं कर्मपृथक्त्वम् इव स पृथक्त्वात् हेतोः कर्मोपसंग्रहः = कर्मोपसंग्रह is that particle by whose use in a sentence separate things are made known. अह is simply an expletive and therefore meaningless ; or it may mean ' certainly or beyond doubt or when actually used'. Yāska does not notice अह as a पदपूरण. The instance that Yāska gives is not that of a compound and perhaps he had not compounds in his mind. न तु औद्देशिकम् इव विग्रहेण पृथक्त्वात् is difficult to construe and interpret ; in a compound the separateness of things (अर्थपृथक्त्वं) is intended (औद्देशिकं) and not actually stated ; it becomes known by dissolution of the compound (विग्रहेण पृथक्त्वात्). इव here means यथा ; यथा समासे कर्मपृथक्त्वम् औद्देशिकं विग्रहेण च ज्ञायते न तथा वाक्ये । अर्थपृथक्त्वज्ञानाय च-निपातः प्रयुज्यते ; so there may be an opposition between अह and औद्देशिकम् इव विग्रहेण. This clause seems to be an interpolation ; written perhaps on the margin by a commentator, it got into the text by clerical ignorance ; it has no business here. Particles such as वा and आ are included in कर्मोपसंग्रह and not only च ; in dissolutions of द्वन्द्व compounds च alone is used and not the other two ; as I have said above Yāska had not compounds in his mind when he defined कर्मोपसंग्रह.

Dr. Gune says that as Yāska has divided particles into three classes and as he has finished the first class namely the signs of comparison, कर्मोपसंग्रह must include all particles beginning with च and ending with त्वत् (23120-21) after which Yāska proceeds to deal with expletives. He therefore explains कर्मोपसंग्रह thus:— 'By कर्मोपसंग्रह is known (विज्ञायते) a variety of senses (अर्थपृथक्त्वं), but (तु) not (न) as (इव) in simple enumeration of objects (औद्देशिकं), where the very fact that they are bodily (विग्रहेण) mentioned separately (पृथक्त्वात्), is a sufficient guarantee that they are distinct and separate (Indian Antiquary Vol. XLV pp. 159-160)'. He assigns a strange sense to विग्रहेण. His argument that कर्मोपसंग्रह ought to include every particle that cannot be placed in the first or the third class deserves attention ; but कर्मोपसंग्रह cannot have the sense which he assigns to it ; उपसंग्रह means bringing together ; but अह and ह. in-

stead of bringing ideas together separate them. Yāska should have stopped with particles that have the sense of 'and'; but he is clumsy and drags in anything and everything, relevant or irrelevant; Durga is right in saying व्याख्याताः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः । तत्प्रसङ्गेन 'हि' इत्येवमादयः अन्यार्थाः अपि उक्ताः. Really speaking Yāska should have added another class of particles which having a variety of senses have nothing in common ; he should have placed अपि अन्यार्थेषु after अपि कर्मोपसंग्रहार्थे and before अपि पदपूरणाः.

21-1 समुच्चयः अर्थः यस्य सः समुच्चयार्थः; the purpose (अर्थः) served by च is that of bringing together two or more things. उभाभ्यां संप्रयुज्यते is a sweeping statement, for it may be used once only as in classical Sanskrit and sometimes even in RV; for instance वयं ते ते इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि (७३०।४) = We are thine, thine, Oh brave Indra, as also (च) those that, giving wealth (as gifts to us), praise thee. Here we have one च only and that after ये. Perhaps the rule was binding on Sanskrit writers of Yāska's day; vide विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च (21117-18). 21 | 1-2 अहं च etc. = हे वृत्रहन् इन्द्र अहं च त्वं च संयुज्याव एकस्मिन् अर्थे प्राप्तिलक्षणे युज्यावहै (दुर्ग); संयुज्याव = Let us both engage together in one common aim viz. the acquisition of wealth.

2-3 यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितृन् यक्षत् ऋतावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ = That same (इत् उ) Agni who, bearing offerings of meat, worships (यक्षत्) or feeds the *manes* who prosper our sacrifices (ऋतावृधः) announces (प्र वोचति) offerings (हव्यानि) to the gods and also (आ) to the *manes*. समुच्चयार्थः is to be understood after इति आकारः.

वा इति विचारणार्थे (वर्तते) : विचारणा = doubt, uncertainty, option. 4 हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा = Where shall I place the earth, here or here ? Here वा expresses option; हन्त expresses the exhilaration of one who has drunk a lot of Sōma and who thereupon thinks he is capable of doing even impossibilities. 6 वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेऽश्वमायुञ्जन् ते अस्मिन् जवमा दधुः ; in the वाजपेय sacrifice a horse is to be yoked to a chariot; the Rk is addressed to the horse. It means let Wind and (वा) Manu and the twentyseven Gandharvas yoke thee; in former ages they yoked such a one and put speed into him. Here वा is inclusive and not exclusive.

For विनिग्रह vide (230125). अह and ह are each used after the first subject and not after the second ; अह and ह occur frequently in RV but the rule about their use is not applicable there. Yāska quotes the idiom of his own day.

9 एतस्मिन् अर्थे = विनिग्रहार्थे. उत्तरेण is opposed to पूर्वेषु. 9-10 पदपूरण is defined on page 23121-22 and उ is mentioned in line 23 ; उ therefore as an expletive should have been mentioned there and not here. 10 इदमु त्वत् पुरस्तात् ज्योतिस्तमसोः अस्थात् = This wellknown (त्वत्) luminous one (ज्योतिः) viz. the Dawn has come out of darkness just in front of us. तद् प्रयक्षतमम् अस्य कर्म = अस्य इन्द्रस्य तद् कर्म प्र प्रक्षेपेण यक्षतमं पूज्यतमम्. In these two instances उ is expletive ; but I think उ emphasizes इदं and तत्.

11-12 A says (देवदत्तः) इदं करिष्यति ; B asks इदं हि करिष्यति ; A replies असंशयं करिष्यति ; B again asks कथं हि करिष्यति which A repeats but in a different tone in order to ridicule B ; or B may substitute कथं हि व्याकरिष्यति for कथं हि करिष्यति out of jealousy. असूया = jealousy about another man's capacity or unwillingness to recognize that capacity. कथं हि व्याकरिष्यति = कथम् अयं व्याकरिष्यति इति अकृतप्रयत्नः अयम् इति अभिप्रायः (दुर्ग) = This fellow has had no previous experience to his credit and therefore will not be able to do the intended work ; this opinion is suggested by हि. वि + आ + कृ in व्याकरिष्यति means to carry to completion ; an unfit man may undertake and carry on a task to a certain stage but he would not be able to complete it ; this perhaps is the distinction between करिष्यति and व्याकरिष्यति. For हेत्वपदेशे and अनुपुष्टे vide (23015-6 and 15-16).

12-13 विद्याप्रकर्ष = height of knowledge, absolute certainty of information ; वार्तासंभाव्ययोः किल (अमर ३।३।२५३) ; वार्ता is विद्याप्रकर्ष or ऐतिह्य ; जघान कंसं किल वासुदेवः or पुर्यां पुरास्यां किल कालिदासः ; in these two instances किल expresses certainty of knowledge or a historical fact. एवं किल तत्र आसीत् युद्धम् (दुर्ग) = that battle did certainly take place in this manner. 13-14 A asks किम् एवं स हतः ; B replies स एवं हतः ; A again asks न किलैवं स हतः (= I hope he was not so killed) ; न उ किलैवं स हतः means the same thing. Yāska should have quoted a Rk like the following ; तादीन्ना शत्रुं न किला विवित्ते (१।३।२।८) or स्वादुर्गिलायं मधुमान् उतायं तीव्रः किलायं (६।४।१) ; these latter words are said by one who has tasted the sweetness and the fieriness of Sōma ; his experience is absolute certainty in the matter. अन्यत् किल त्वां क्रक्षेव युक्तं परिष्वज्यते

लिङ्गजेव वक्षस् (१६७-८); here the certainty of knowledge is not real but assumed to goad Yama into incestuous passion. There is no instance of ननु किल in RV.

14 खल्विति च (प्रतिषेधे वर्तते); it is so in classical Sanskrit but not in RV where it occurs only once; खलु श्रुता नः (१०३४१४) = Do pity us. खलु कृत्वा = अकृत्वा (दुर्ग); Durga has not खलु कृतम्. 15 एवं खलु तद्वक्षुव; why is खलु expletive here? It should certainly mean 'indeed'; it did so happen indeed. निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु (अमर ३।३।२५६); वाक्यालंकार is nothing but पदपूरण. Yāska gives instances of only प्रतिषेध, that is, निषेध and वाक्यालंकार.

15-16 विचिकित्ता तु संशयः (अमर १।५।३); but here it is विवेकपूर्वकम् अवधारणं (दुर्ग) = Confirmation after deliberation. A asks किमेवं बभूव; B answers एवं बभूव; A repeats the question to which the reply is शश्वदेवं which means 'It has certainly (शश्वत्) so happened'. This is अनुपृष्टे. If C instead of A, repeats A's question (अस्वयंपृष्टे), then the form of the reply should be एवं शश्वत्. At this distance of time we are unable to discern or test these niceties of idiom. In classical Sanskrit शश्वदनारते (अमर ३।४।११); अनारत = unceasing, eternal. शश्वत् इन्द्रो ऽ जिगाय (१।३३।१६) is a Vedic instance of शश्वत् which means always, without exception; this sense has not been given by Yāska.

शश्वत् is a noun too in RV and is declined as such.

17 उभयं in उभयमन्वध्यायं refers to पदपूरणः in line 15 and विचिकित्सा-र्थयः in line 16, notwithstanding the fact that शश्वत् intervenes between the treatment of खलु and that of नूनं. If उभयं be dropped, then अन्वध्यायं विचिकित्सार्थयश्च पदपूरणश्च would be a proper statement.

Many things in these two sections are uncalled for, for they refer to the idiom of Yāska's day and not to the Vedas to which the Nirukta must refer to justify its composition; we are not here concerned with the treatment of spoken or written Sanskrit of Yāska's time, though it would be welcome otherwise.

18-19 अगस्त्य इन्द्राय etc.; This is the निदान, that is, the occasion for the composition of the Rk in section 6; this निदान is not justified by the śūkta in which the Rk occurs; Indra it seems is bent on killing the Māruts who are his brothers; they implore him not to kill them and to divide food with them; they also appeal to अगस्त्य and pray that he should not overlook them in his distribution of food that day or delay allotment of their portions to some

future day. न नूनं etc. is really a complaint made by the Maruts. अगस्त्य in the sūkta is not the name of the celebrated sage; it appears to be an appellation of Indra. निरूप्य (= having offered) from निर् + वप्.

21-22 अद्यतनं understood on account of श्वः; Durga says that न requires something that is to be negatived and that अद्यतनं is to be understood for that purpose; but नूनं is contrasted with श्वः and means अद्य; नूनं has this sense as in गन्ता नूनं नो अवसा यथा एरा (१३९१७), इन्द्राय नूनमर्चत (१८४१५) and या वि ऊषुः याः च नूनं वि उच्छान् (१११३१०). नो=न+उ; उ=एव. श्वः is changed to श्वस्तनं on account of अद्यतनं; but such a change is unnecessary as नूनं and श्वः are adverbs of time; we have no food today, nor shall we have it even tomorrow. अद्य=अ+द्य; अ=अस्मिन्; द्य=द्यवि; अद्य should really be अद्यु. नामधेयं = a name or another word; द्यु is another name of or another word for अहर्; द्यु comes from द्युत (= to shine); सतः, सताम्, सत्याः etc. have a peculiar sense; 'day' has many names in Sanskrit; every such name has a peculiar connotation; when day shines, it is called द्यु; vide the derivation of अहर् (३८२२-२३). द्योततेः इति सतः = द्योतमानस्य; द्योतमानस्य अहः द्युः इति नामधेयं भवति. श्वः=श्व+वः; श्व=(उप+आ) शंस; वः=यः=नीयः; tomorrow (श्वः) is a day that is to be hoped for or expected. ह्यः=ह्+यः; ह्=ही; यः=नः; yesterday is a day that has been abandoned or lost; ह्यः is suggested by श्वः. 24 अद्भुतं = अभूतं = (which has) not arrived; अद्भुत comes from अ+भू and the अ is altered to अद्. It is difficult to derive अद्भुत. Durga has not कः तत् वेद अभूतम्; he simply says अद्भुतम् अभूतम्; अद्भुत used in ordinary talk to mean something wonderful is as it were (इव) अभूत; इदमपीतरत् = even this other अद्भुत viz. the one used in ordinary talk; a wonderful thing seems to be something that has not happened; it is too strange to be believed. 24 1/2 5 अभिसंचरण्यं=अभि+सं+चर्+एण्यं = अभिसंचारि = wandering, inconstant. 25 अन्यः=अ+नृ+यः; अ=न; नृ=(आ) ने; न+आने+यः=नानेयः; one who is अन्य (i. e. another) is he who ought not to be brought home by the good, says Durga who also explains नानेयः as नानात्वेन व्यवस्थितस्य अपत्यम् । असन्कुलजस्य इत्यर्थः; अन्य is one who is the son of one who has many fathers; I do not know if Yāska had this meaning in his mind; most probably it is a subtlety of Durga himself. चित्तं comes from चित् (=to think). 22 | 1 उत=अपि. आधीतं = आध्यातम्; धीतं is irregular past participle of ध्यै; आध्यातं = अभिप्रेतं; moreover (उत) what is intended (आधीतं) to be given disappears (विनश्यति) on account of the fickle-mindedness of the giver:

We have no food today nor even tomorrow ; for who knows that which has not come into existence ? Another's mind is inconstant and (उत्त) therefore what is intended to be given by him is often lost from his mind. Geldtner :— There is nothing today and there is nothing tomorrow. Who knows the uninvestigable (अद्भुतं) ? One has to guide oneself by the mind of another and the purpose is undone. अन्यस्य चित्तम् अभिसंचरणम् = Another's mind is to be followed ; Geldtner has changed this passive construction into an active one.

5 नूनं is omitted because it is expletive ; but vide note on नूनं (24017-9) ; नूनं = to day, immediately. प्रति + दुहीयत् = प्रतिदुग्धाम् ; प्रति + दुह् = to milk i. e. to give as a return for praise bestowed. वर from वृ (= to choose) because a boon is to be chosen (वरयितव्यः भवति) ; cf. वरं वृणीष्व (रघु० २।६३) ; but वर here seems to mean wealth ; सा वह या उक्षभिः ० उषो वरं वहसि (६।६४।५) = Thou, O Dawn, who bringest wealth (वरं) on the backs of bulls, bring it to us ; पाहि० वरं नः (७।५४।३) = Give us wealth ; अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे (१०।१३३।७) = O Indra, do (सु) give us that (cow) who milks i. e. gives wealth in return (प्रति) to the praiser. 5-6 जरिता = गरिता ; जृ in modern Sanskrit means to grow old ; therefore the substitute गरिता ; गृ शब्दे (धा० १।२६) ; perhaps Yāska thinks that गरिता was changed into जरिता. In RV जृ means (1) to praise, (2) to grow old. मघोनी = मघवती ; मद् does not mean to give in the धातुपाठ ; महि दृद्धौ (धा० १।६३।५) ; perhaps मद् meant to give in Yāska's time ; it means to give in RV ; स्तोतृभ्यो मंहते मघं (१।११।३). 7 दक्ष has the sense (कर्म) of increasing (समर्धयति) ; व्यृद्धं = वि + कृद्धं = that from which fruitfulness or completion is excluded, defective ; in a sacrifice defects are likely to occur ; gifts (दक्षिणा) to Brāhmanas remedy these defects and make the sacrifice complete and fruitful ; समर्धय् = to cause to grow or prosper, to make complete and fruitful. घ्नन्ति वै एतत् सोमं यत् अभिपुष्यन्ति । यज्ञं वै एतत् घ्नन्ति । यत् दक्षिणाः दीयन्ते यज्ञं वै एतत् दक्षयन्ति । तत् दक्षिणानां दक्षिणात्वं (मै० सं० ४।८।३) = When they press Sōma, they really kill him ; by doing so they kill sacrifice itself ; when gifts are given, they do revive sacrifice ; this is the reason why gifts are called दक्षिणा. 8 प्रदक्षिणागमनात् दिशम् अभिप्रेत्य = दक्षिणां दिशम् अभिप्रेत्य गोः गवां वा प्रदक्षिणागमनात् सा गोः दक्षिणा उच्यते

गावो वा दक्षिणाः उच्यन्ते ; a cow or cows are to be given as largesses to priests ; the animal or animals are led from the left side of the sacrificial platform towards the end of the right side which is the southern point of that platform ; because these animals pass along the south and halt at its end, they are called दक्षिणा. The particular route along which they are led is described in मैत्रायणी संहिता (41813) and also by Durga. (दक्षिणः) हस्तः प्रकृतिः यस्याः सा दिक् दक्षिणा ; प्रकृतिः = origin ; when प्रजापति faced the east, the south was on the side of his right hand. 8-9 दक्ष् = to have the power (उत्साहकर्मणः) ; the right hand is called so because it is more capable than the left ; Latin dexter (= right as opposed to left) from which we have dexterous and dexterity in English. Or दक्षिण comes from दाञ् (= to give) because दक्षिणा is given by the right hand ; दाञ् दाने (घा० १।९०७) ; दाञ् becomes दञ् before स् (of लेट्) ; दञ् + स् + इनः = दक्षिणः. 9-10 हस्त from हन् (= to strike) because the hand is quicker (प्राशुः) in the act of striking (हनने) than any other limb of the body ; प्राशुः = exceedingly quick, quicker.

शिक्ष = देहि ; शक् (= to give) + स् (of लेट्) = शिक्ष्. कामान् understood. 10 What form is दंहीः ? Was there a root दंश् (= to give) in Yaska's time ? In that case अदंहीः would be 2nd per. sing. Aor. 5th variety ; R8th suggests दष् of the 5th conjugation ; दघ धातने पालने च (घा० ५।२८) ; but there is no Pāṇinian rule for changing दष् to दंश् ; besides दष् is an unfamiliar and obscure root. मा अतिधक् = मा अस्मान् अतिहाय अतीत्य अन्येभ्यो देहि । मा दाः इत्यर्थः (दुर्ग) ; here we have देहि instead of दंहीः which latter may be a slip of the hand or a senseless substitution for देहि ; अतिहाय = passing beyond, overlooking. Since Durga has मा दाः इत्यर्थः , it is quite probable that the original word in the text was देहि and not दाः. धक् 2nd per. Imperative of दह् ; मा नः कामं महयन्तमा धक् (१।१७८।१) = Do not utterly burn out (आ + धक्) our growing desire ; सरस्वति अभि नो नेपि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् (६।६१।१४) = O S, lead us towards wealth ; do not spurn (स्फरीः) us with thy watery current ; do not burn us out ; मा ते सच्चा तनये नित्य आ धक् (७।१।२१) = Do not utterly burn thy own son who is so intimate with thee, O Agni : मा परि वर्तम् उत माति धक्तम् (१।१८३।४) = Do not utterly avoid us, do not utterly burn us. आ, परि and अति mean utterly. मा अति धक् in the present Rk means 'do not utterly burn us' i. e. do not inflict utter poverty on us. It is very doubtful if दह् ever means to give

in RV. 11 अस्तु understood after भगो नः. भगो नः is an incomplete and abrupt sentence; may not the original reading have been मघोनः? घञ् requires an object and most probably मघोनः was that object. An objector would be justified in asking how मघोनः came to be pronounced or written as भगो नः; to this I have no reply. मा मघोनः परि ख्यते (५।६५।६) is like मा मघोनः अति घञ्; मघोनः is found in company with गृणतः in 4।17।5 and 7।12।2; गृ and स्तु in सौतृभ्यः in the present Rk have the same sense. विद्ये = स्वे वेदने; वेदने? Durga has not वेदने: he says:— विद्ये यजे। अथवा। स्वे गृहे; we will speak highly (of thee) in our sacrifice or our house. विद्य comes from विद् (= to give) and means an act of giving; when Indra gives us wealth (विद्ये), we will exalt (ब्रूहत् वदेम) him. भगो भजते: ought to have been placed after भगो नोऽस्तु; भज् = to divide or to enjoy. 12 ब्रूहत् comes from बृह् (= to increase); when a thing increases all round (परिवृहं), it is called ब्रूहत्: to increase is not the sense of वृह् in the धातुपाठ; वृह् उद्यमने (घा० ६।६६). सुवीराः = वीरवन्तः = having sons: or सुवीराः = कल्याणवीराः = having excellent sons: सु = मतृ = possessed of; or सु = कल्याण = excellent. Durga:— युष्मद्वृष्ट्यात् सुवीराः वीरवन्तः भवेम पुत्रवन्तः यदि अपुत्राः = Sonless we would obtain sons by thy favour; अथ पुनः पुत्रवन्तः एव ततः कल्याणवीराः (भवेम) = Having sons we desire them to be excellent. Thus Durga explains सुवीराः by developing it into a sentence. 12-13 वीरः = वि + ईरः: ईरः = ईरयति: वि + ईरयति = वीरयति: a hero is called वीर because he scatters or stampedes his enemies in a variety of ways. Or the word may come from वी (= to go); वी + रः = वीरः; he is called वीर because he goes at the enemy: स्यात् shows that Yaska does not wholly approve this derivation as it does not bring out the real sense of वीर. वीरयते: वा (स्यात्); वीरय् = to perform heroic deeds: this derivation too does not meet with Yaska's approval as वीरय् is a नामधातु i. e. a root based on a noun.

Yaska and Durga:— Let that well-known (ता) rich (मघोनि) largess (इक्षिणा) of thine (ते) yield what he solicits (वरं) to the praiser; O Indra, give (शिष्य) what they desire to the praisers; do not overlook (अति घञ्) us while giving wealth to others; let us have wealth; in our sacrifice or in our homes (विद्ये) we shall say loudly give and enjoy (दीयतां ब्रूयतां); by thy favour we shall obtain sons or by thy favour our sons will be excellent. Geldtner:— Now (नूनं) may these (ता) thy (ते) rich (मघोनी)

rewards (दक्षिणा), O Indra, be to the singer (जरित्रे) productive (प्रति + दुहीयत्) according to his heart's wish (वरं); seek to be of use (शिक्ष) to the singers (स्तोतृभ्यः); may not Luck (भगः) pass us over (मा अति + धक्); may we bear or speak (वदेम) the great word (बृहत्) as masters (सुवीराः) in wisdom (विदधे).

मघोनी, मघोनीः and मघोनि are epithets of the Dawn everywhere in RV. दक्षिणा = (1) wealth, (2) a gift, a largess, (3) the Dawn; there are many instances of the second sense in RV and Sūkta 101107 is wholly devoted to its glorification. पृथु रथो दक्षिणाया अयोजि (११२३१) = The spacious chariot of the Dawn has been made ready; अभूत् उ वस्वी दक्षिणा मघोनी (६१४११) = The wealthy (वस्वी = मघोनी) Dawn has certainly (उ) arrived (अभूत्). दक्षिणा मघोनी in the present Rk must therefore mean the wealthy Dawn. O Indra, that wealthy (मघोनी) Dawn (दक्षिणा) gives (दुहीयन्) wealth (वरं) to thy (ते) supplicant (जरित्रे) in return for his prayer (प्रति) without delay (तून्). This is a taunt to Indra who is neglectful of his devotees; Indra is taunted in this fashion in other Rks also; cf. वि अदन्ति मा आध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी (57114-15) = O abundantly rich Indra (शतक्रतो), harassing cares (आध्यः) are devouring (वि + अदन्ति) one who always praises thee (स्तोतारं); O Heaven and Earth (रोदसी), give (वित्तं) me (मे) abundant wealth (अस्य). Here the devotee solicits Heaven and Earth since Indra is so callous. Do give (शिक्ष) wealth to thy praisers (स्तोतृभ्यः); do not (मा) damn (अति + धक्) by neglect those that make offerings unto thee (मघोनिः); possessed of wealth (सुवीराः) by thy gift (विदधे) we would praise thee highly (बृहत्). वीरः = (1) a son, (2) a hero, (3) wealth obtained by heroes; सुवीराः = धनवन्तः. ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा सुवभ्यां सुवीरासो विदधमा वदेम (११११७२५) = Composing Brahma-songs in order to praise you, we possessed of riches (सुवीरासः) shall declare far and wide (आ + वदेम) your gift, O donors (वृषणा = वृषणौ). अस्मान् च तान् च प्र हि नेवि वस्य आ बृहत् वदेम विदधे सुवीराः (२१११६) = Lead (प्र + नेवि) us and them towards (आ) wealth (वस्य); possessed of wealth by thy gift we would highly extol thee.

14-15 प्र + असृजत् = प्रासृजत् = let go rapidly. सीं may be an expletive or सीं = सर्वतः = everywhere. आदित्यः = Varuṇa, the son of अदिति. सीं seems to refer to the rivers which are mentioned in

the next quarter of the Rk ; आदित्यः सीं सिन्धुन् प्रासृजत् प्रकर्षेण वेगेन बाह्यांचकार = Varuṇa made rivers flow rapidly. सीं refers to something that is already mentioned or is going to be mentioned ; in नि यत् सीं शिश्रथत् वृषा (161116) and ससार सीं परावतः (161123) सीं refers to the Dawn mentioned already in the two Rks. I have not come across instances in which सीं is positively an expletive or means ' everywhere '.

15-17 वि + आ + वः = वि + अवृणोत् = took away the cover from i. e. let go or sent ; वः from वृ (= to cover). सीमतः = सर्वतः . वेजः = आदित्यः . The rays of the Sun (आदित्यरश्मयः) are called सुरुचः because of their shining exceedingly (उरोचनात्) ; सुरुचः comes from सु + रुच . Durga omits आदित्यरश्मयः सुरुचनात् . इति च shows that the Rk quoted illustrates the sense of सीं ; but in the Rk we have सीमतः and not सीं . Was सीमतः considered as consisting of सीं and अतः ? If that was the case, what does अतः mean ? अतः = अस्मात् बन्धनात् ? The Sun freed (वि + आवः) his rays from their confinement (अतः) and let them go everywhere (सीं) ; was this the intended sense ? 17-18 अपि ० पञ्चमीकर्माणं ; here there seems to be a contradiction between अनर्थकं and पञ्चमीकर्माणं ; the affix (उपबन्ध) तस् cannot be expletive and have the meaning of the ablative at the same time. Moreover if तस् be redundant, how are we to construe सीम which is a noun and not an adverb ? 18 सीम्नः = सीमतः ; but the word in the Rk is not सीम्नः but सीमतः ; सीमतः should be followed by सीम्नः ; सीमतः = सीम्नः . Where was the necessity of rendering सीम्नः by सीमातः and interpreting सीमातः by मर्यादातः ? सीमन् and सीमा are equally familiar and therefore intelligible. There is a muddle here but I cannot account for that muddle. Perhaps सीमतः was thought to be made up of सीम and तः in the first interpretation ; in the second अतः in सीमतः was considered as an affix having no meaning (अनर्थक) in the present Rk, though it has always the sense of the ablative ; in this case the reading ought to be सीम् इत्येतत् instead of सीम इत्येतत् ; but immediately we have सीम्नः सीमतः etc. Again the affix is तस् and not अतस्. Yāska is not in the habit of giving more than one illustration ; the words वि सीमतः down to विषीव्यति देशाविति seem to be interpolated. 18-19 A limit (मर्यादा) is called सीमा when it separates (विषीव्यति) two countries (देशौ) ; सीमा = सी + मा ; सी = सीव् (= to stitch together) ; two countries (देशौ) instead of being stitched together have their stitching removed as it were ;

सीमा comes from बि + सीव्. सि (=to bind) may be the root in सीमन् and सीमा, ईमन् and ईमा being affixes ; a boundary binds a field or a plot all around.

19 त्व has the sense of restriction (विनिग्रहार्थीयः) i. e. it refers to a limited number of things ; it is a pronoun (सर्वनाम) and has an अनुदात्त accent. Some (एके) say that it has the sense of ' half ' (अर्धनाम). A pronoun stands for anything in the universe i. e. anything in the universe may be represented by a pronoun ; others say that त्व means ' half ' and has not therefore the characteristics of a pronoun ; vide त्वः नेमः इति अर्धस्य (5318).

23 ऋत्विक्कर्मणां विनियोगम् आचष्टे = This Rk mentions the allotment of the duties of the (four) sacrificial priests ; the sentence should be as follows:— यज्ञकर्मणाम् ऋत्विक्षु विनियोगम् आचष्टे. त्वः = एकः = होता. 24 ऋक् = अर्चनी = That by which one worships ; ऋक् comes from अर्च् (= to worship). त्वः = एकः = उद्गाता. 2311 Śakvaris are certain Rks. 2 इति विज्ञायते is used after a quotation from a Veda or a Brāhmaṇa ; the source of this quotation (तन् यत् ° शक्तीरिवम्) is unknown. यन् = since ; आभिः = with (the help of) these Rks. एताभिः वै इन्द्रः वृत्रम् अशक्त् हन्तुम् । तन् यत् आभिः वृत्रम् अशक्त् हन्तुं तस्मात् शक्त्यः (कौषी० ब्रा० २३।२). They are sung by the Udgātr. These Rks are superior to any weapons and even Indra has to seek their help. जातविद्यां = जाते जाते विद्याम् ; जाते जाते = प्रसङ्गे प्रसङ्गे, = on every perplexing occasion or in every difficulty ; the ब्रह्मा priest must be ready with solutions in all perplexities as he is superior to others by his knowledge. जाते जाते = प्रायश्चित्ते (Durga) ; this priest prescribes expiations for all errors of omission and commission that happen in sacrifices. The duties of ब्रह्मा are detailed in Ait. Br. Chap. XXV Sec. 33-34. 2-3 The Brahman priest (ब्रह्मा) as a master of all lores (सर्वविद्यः) must know (वेदितुम् अर्हति) everything (सर्वम्). The Brahman priest (ब्रह्मा) is fully grown i. e. fully versed (परिवृढः) in Vedic lore (श्रुततः) ; ब्रह्मन् comes from (परि +) वृद् (= to increase). The Brahman i. e. the great soul is larger (परिवृढं) than all (सर्वतः) ; everything is inferior to the great soul ; vide note on बृहन् (243 | 14-15). ब्रह्मन् according to Durga may also mean the three Vedas which are superior to everything in the universe. 4 यज्ञस्य मात्रां etc ; the अध्वर्यु performs (विमिमीते) all the acts (मात्रां) belonging

to a sacrifice; there is nothing that this priest cannot perform. 4-5 अध्वर्युः = अध्वरयुः; अध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेता = The leader or the manager of the sacrifice joins its various parts consecutively; युः = युनक्ति; this is how Durga construes; but I think अध्वरं युनक्ति and अध्वरस्य नेता are two different sentences; in the first sentence युः = युनक्ति; in the second यु as a तद्धित termination has the sense of नेता. Or युः = कामयते; this priest loves the sacrifice as it brings in material and spiritual blessings; here too यु is a तद्धित termination. अभीयाने तम् अध्वरं कस्मिंश्चित् ब्राह्मणे इति ह्यम् एव संज्ञा भवति । युः उपबन्धः नामकरणः (हुर्ग) = A Brāhmaṇa who studies the literature of the Sōma-sacrifice is called अध्वर and यु as a noun-making termination is affixed to अध्वर. But if अध्वर means a student of the Sōma-sacrifice, there is no reason why that word should require a noun making termination as it itself is a noun. यः अध्वरम् अधीते सः अध्वर्युः = He is one who is studying the Sōma-sacrifice; यु has the sense of 'one who studies'. Thus यु has four senses. 6 अध्वर is not sacrifice in general, though Yāska says so; it means the Sōma-Sacrifice. धृ = to kill; but धृ हृच्छने (धा० १।१६४); हृच्छ = to deceive. तत्प्रतिषेधः = हिंसाप्रतिषेधः; though in the Sōma-sacrifice animals are killed, they are not really killed according to Veda; on the contrary they are promoted to a higher life; cf. न वा एतत् त्रियसे नोत रिष्यसि देवम् इत् एपि पथिभिः शिवेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्र त्वा देवः सविता दधातु (मै० सं० १।२।१५).

One i. e. the Hotr priest is engaged (आस्ते) in augmenting (पोषं पुष्यान्) Rks; this priest recites Rks daily and also in sacrifices and by this he multiplies as it were the Rks in his particular Veda; the repetition of these Rks is their augmentation. One i. e. the Udgatr priest sings the गायत्र song which he superimposes on or creates out of शक्करी Rks; शक्करी is a metre that consists of six lines which are reduced to three of गायत्री. The Brahman priest quotes (वदति) his knowledge (विद्यां) of the three lores on occasions of expiation (जाते जाते). One i. e. the Adhvaryu priest measures out (विमिमीते) the full length (मात्रां) of the sacrifice (यज्ञस्य) i. e. he performs all the acts that pertain to a sacrifice from beginning to end. I have followed Durga's interpretation.

There appears no reason whatever why ब्रह्मा alone out of the four priests should be mentioned in the Rk; I think that word does

not refer to any particular priest but means a particular kind of verse. The deity of this Sūkta (10171) is विद्वांसः i. e. learned men or learned poets; in the Rk quoted by Yāska there are four kinds of learned poets. One of them is engaged in piling up verses called Rks or अर्क which are considered to be of a low rank. Another poet sings गायत्र verses in learned assemblies (शकरीषु); शक् = to give; शक् + वन् = शकन् = one who gives wealth by way of rewards; शकरी which is the feminine of शकन् means an assembly where rewards are given to poets according to their merit. Another poet recites ब्रह्म verses which are higher than Rks and Gāyatrās. जात-विद्या is very suspicious; I venture to say that the original word was जातवेद्यः; जाता वेद्या यस्य सः जातवेद्यः; वेद्या means superhuman or divine skill; in the case of learned poets it means genius. One possessed of genius composes ब्रह्म verses (ब्रह्मा = ब्रह्माणि) in learned assemblies and recites them there. यज्ञ seems to be the longest metre; a man of rare genius only is capable of composing such verses. In the Sūkta above referred to only learned men are spoken of; the allotment of duties to the several sacrificial priests has no business whatever in that Sūkta. To prove my point I would have to adduce evidence that would occupy any number of pages.

7-10 तत्कथन् etc; a noun which term includes all declinables has an उदात्त accent on the last vowel by प्रातिपदिकस्य अन्तः उदात्तः; त्व is अनुदात्त and therefore cannot be a noun; it must be an indeclinable; but then there is the other fact that it is declined like a noun. अनुदात्ता प्रकृतिः यस्य तत्. How can a noun be अनुदात्त? दृष्टः व्ययः यस्य तत् = a word of which inflectional changes (व्ययः) are seen (दृष्टः). An अव्यय is a word that undergoes no inflectional changes. The Gurjar and Mahārāṣṭra recensions read द्रष्टव्यं in place of दृष्टव्यं. In RV we find त्वेन, त्वाभिः and त्वस्यै besides the forms mentioned by Yāska. द्वितीयायां तथा चतुर्थ्यां तथा प्रथमाबहुवचने दृष्टव्यं भवति is the construction; the three Rks are interpreted in sections 20, 19 and 9 respectively.

13 अक्षवन्तः = अक्षिमन्तः; RV has both अक्षन् and अक्षि while post-Vedic Sanskrit has अक्षि only; but in the declensional forms of this अक्षि there is a mixture of अक्षन् and अक्षि. अक्षि comes from चक्ष्; चक्ष् + इ = चाक्षि = अक्षि; here च् disappears which is an instance of वर्ण-नाश. अक्ष् व्याप्तौ (धा० १।६५५); अक्ष् cannot be the root in अक्षि since

it has not the sense of seeing ; चक्ष् therefore must be the root, for in derivation we must always bear in mind the meaning of the word that is to be derived. अक्षि comes from अञ्ज्, says A. 14 तस्मात् ० भवतः is an untraced quotation ; it means :— Therefore (it is) that these (eyes) become more visible (व्यक्ततरे) than any other part of the body ; there is light in the eye and hence even in darkness that part of the face glows, specially in the case of cats, tigers etc. The महाभाष्य derives अक्षि from अञ् (Vol. II. P. 119120) because with the help of the eye one obtains knowledge of objects ; it also derives that word from अञ्ज् (Vol. III. P. 408123-24) because the eye makes things visible. अञ्ज् + सि = अक् + सि = अक्षि ; अश् + सि = अक् + सि = अक्षि. Lat. oculus ; Gr. ossos ; Avesta ashi (= an evil eye) ; it is impossible to derive अक्षि. 14-15 कर्ण comes from कृन्त् (= to cut) because its gate i. e. the hole of the ear is cut into the head ; निकृत्तं द्वारं यस्य सः ; कृन्त् + अः ; ण is to be dropped ; कृन् + अः = कर्णः . कर्ण comes from कृच्छ् (= to go), says A ; कृच्छन्ति ० गन्ताम् is an untraced quotation ; कृच्छन्ति इव एतौ कर्णौ खे आर्षेय्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एतौ अपि च उदगन्तां प्रत्युद्वच्छतः इव ग्रहणाय (दुर्ग) = Words produced in space go to the ears or the ears go up to catch them ; कृच्छ् + नः = कृश् + नः = क् + क् + नः = कृ + नः = कर्णः . अगन्तां = अ + गम् + ताम् ; अगन्तां is an unclassical form of गम्. 13 सखायः समानख्यानाः सर्वे मनुष्याख्याः । अथवा । समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वैयाकरणाः वैयाकरणानाम् एव समानख्यानाः । नैरुक्ताः एव नैरुक्तानाम् (दुर्ग) ; सखा = स + खा ; स = समान ; खा = ख्यानं = an appellation, a name ; all grammarians have the same appellation viz. वैयाकरण and all etymologists have the same appellation viz. नैरुक्त ; all are called men or all of them have toiled in mastering one common science. Yāska explains सखायः by समानख्यानाः everywhere but he has not done so here. 16 मनोजवेषु = मनसां प्रजवेषु = in respect of the onward speeds of their minds ; Durga has मनोगम्येषु अर्थेषु for मनसां प्रजवेषु ; but he explains मनसां प्रजवेषु in Chap. XIII Sec. 13 (P. 180121).

आदक्ष्णासः = आस्यदक्ष्णाः = reaching up to the mouth ; आ = आस्यम् ; दक्ष्ण is a तद्धित termination and shows measure ; प्रमाणे द्वयसञ्च-दक्ष्ण-मात्रचः (पा० पा२।३७) ; the water of some lakes reaches the mouth of the bather. आदक्ष्ण is a difficult word ; it cannot have the meaning given by Yāska ; for if कक्ष in उपकक्ष्णासः means an arm-pit, then आदक्ष्ण must be lower than उपकक्ष्ण which is followed by स्नात्वा ; आदक्ष्ण, उपकक्ष्ण and स्नात्व show the rising scale of water in different lakes. We do not find दक्ष्ण in RV ; क्ष्ण appears in असुरक्ष्ण, वृक्ष्ण,

नृद्धन, पारावतद्धन etc.; सरस्वती is called पारावतद्धनी (4011) i. e. one that strikes the vault of heaven with her water ; if द्धन is a part of आदद्धन, then आद् would refer to a part of the body which may be the knee or the waist or some thing lower than कक्ष; if आ be a prefix like उप in उपकक्षासः, then द्धन must have the meanings assigned to आद above; आदद्धन = reaching up to the knee or the waist. अपरे understood after आस्यद्धनाः. उपकक्षासः = उपकक्षद्धनाः; Yāska borrows द्धन from आस्यद्धन and affixes it to उपकक्ष which he thinks to be a part of the body; Durga omits उपकक्षद्धनाः. कक्ष is found in the forms कक्षः and कक्षात्; but I do not know what that word means. कक्ष्य and कक्ष्या are तद्धित forms from कक्ष; कक्ष्या seems to mean a girth or a caparison; कक्षे भवा कक्ष्या; so कक्ष seems to mean the middle part of the body i. e. the belly; उपकक्षः नृद्धः = a lake the water of which reaches the belly; if कक्ष means the belly, then द्धन may mean the waist; the water of some lakes reaches the waist and that of others the belly. त्वे = अपरे. 17 आस्य comes from अस् (= to throw) because food is thrown into it; आ+अस् + यं = आस्यम्. Or it comes from आ + स्यन्द्; स्यन्द् प्रस्रवणे (धा० १।७६२); स्यन्द् = to trickle or to flow; food (अन्नं) when mixed with the saliva trickles or flows into (आस्यन्दते) this (एतत्) i. e. the mouth just mentioned; the forms एनं, एने, एनत् etc. are used when things just mentioned are referred to (पा० २।४।३४). आस्यम् = आ + स्यम्; स्यम् = स्यन् = स्यन्द्. 17-18 दद्धनं = दध् + नम्; दध् = to flow (स्रवतिकर्मणः); here दध् belongs to the 4th conj; but it belongs to the 5th in the धानुपाठ and does not mean to flow; दध् घातने पालने च (धा० ५।२८). Or दद्धन comes from दध्; दध् उपक्षेये (धा० ४।१०७); उपक्षेय = a waste, diminution; food when put into the mouth goes diminishing in quantity; विदस्ततरं = more and more diminished. The derivation of दद्धन though explained by Durga looks suspicious; it must have been interpolated, for दद्धन means measure and therefore has nothing to do with the flowing in or diminishing of food. 18 स्नात्वाः = प्रस्नेयाः = fit or deep enough to be bathed in, so deep that one can stand in the lake with his head submerged in water. त्व in स्नात्वा is like त्व्य in modern Sanskrit; स्नात्वाः = स्नातव्याः; स्नेय is like देय, धेय etc. त्वे = एके; but the त्वे after उपकक्षासः उ is explained by अपरे; Yāska always explains त्व by एक. दद्वये = दद्विशिरे. 19 स्नानार्हाः and the second प्रस्नेयाः omitted by Durga; प्रस्नेयाः has nothing to do with

learned men (सखायः). The उ after उपकक्षात् and that after स्नात्वा: omitted because they are meaningless. 19 ऋद् comes from ऋद् which means to sound (शब्दकर्मणः): a pond or a lake makes a loud sound when people jump into them and swim : ऋद् अन्यत्ते शब्दे (धा० ११२६); or it comes from ह्राद् which means to make cool (शीतीभावकर्मणः); in summer the water of ponds and lakes is very cool and refreshing ; र् and ह्र् are often interchanged ; ह्रादी उखे (धा० ११२७).

Learned men have all of them eyes and ears and in those respects they are equal to one another ; yet they have been found (बभूवुः) unequal (अत्तमाः) in intellectual attainments and intellectual exercise (मनोजवेवुः); some (त्वे) have appeared (दृष्ट्रे) like ponds the water in which reaches the mouth of the bather therein ; some again have appeared like ponds the water in which reaches the arm-pit (उपकक्षात्); some have appeared like ponds in which one can stand submerged (स्नात्वाः). Yaska does not tell us what उपकक्ष means nor does he derive कक्ष here which he does in Chap. II sec. 2 (3115-7); there कक्ष means an arm-pit ; but Durga renders उपकक्षात् by कक्षसंनिष्ठदेशतुल्योदकाः which rendering, however, is not intelligible.

सखा in Sūkta XI71 means a poet that competes with other poets in poetic creation ; such poets resemble one another in respect of eyes and ears i. e. they can read poetry and hear it read by others ; but when it comes to an exercise of poetic imagination (मनोजवेवुः), they betray their inequality (अत्तमाः बभूवुः); they differ in this respect as lakes do in respect of the depth of their water. Some poets are of an ordinary calibre ; some have a higher calibre ; a few only exhibit the highest poetic imagination. Though the Sūkta is said to have विद्वांसः i. e. learned men for its deity, really it speaks of poets or literary artists.

20 त्व also means bringing together (समुच्चयार्थे भवति). 20-21 इव expletive and therefore omitted. त्वत् = च ; this च is repeated in आश्विनं च पर्यायाः च in conformity with उभाभ्यां संप्रयुज्यते (23719-21). आश्विनं which follows पर्यायाः in the quotation precedes it in the explanation the reason for which I cannot discover. पर्याय are three large collections of Sūktas recited at night by the Hotr (Ait. Br. 1616) and आश्विन is another recited by the same just after the पर्याय (Ait. Br. 1711-5). त्वत् does not seem

एनां etc; vide note on सी (24512-7); in the present Rk both ई and एनं seem to be used for emphasis.

3-4 वर्धन्तु=वर्धयन्तु. गिरः=स्तुतयः. Let our praises (गिरः) extol (वर्धन्तु) him (तं) and him alone (इत्); here इत् is not expletive. 4-5 गिर् comes from गृ; गृ ङङ्ङे (धा० १२६); गीर्यन्ते इति गिरः; praise is so called when it is uttered (गीर्यते).

5 यं सोमं प्रति सम् अतसि पतसि सः एव अयं सोमः=This is the same Sōma to which thou swoonest down for the purpose of drinking. Here इत् is not expletive. Yāska renders the quotation by अयं ते समतसि which really is no explanation as grammatically अयं has nothing to do with समतसि and should therefore be omitted.

6 इवः अपि दृश्यते (अनर्थकः). न वै सु विदुस्त्रि ब्राह्मणा नक्षत्रं मीमांसन्ते इव हि उदितेन पुण्याहम् (काठ० सं० ८१३); the question is about kindling the अग्निहोत्र fire; it should be kindled under a particular constellation which is auspicious to the यजमान; but even Brāhmaṇas are not always sure of the particular constellation; so they decide (मीमांसन्ते) the auspicious day by sunrise. Here इव shows a slight hesitance; who knows one may not commit a mistake in astronomical calculations? Even in deciding the happy day they are a little nervous (इव). न वै सु विदुस्त्रि मनुष्या यज्ञे तस्मान्न सर्वं इव कृध्नेति (काठ० सं० ८१३); here too there is hesitance and nervousness; one may not know all the details of a sacrifice and so may not prosper i. e. he may (इव) miss the fruit. पुरुषश्चाश्वश्च नक्तं प्रत्यश्चौ न सु विज्ञायेते इव (काठ० सं० ६१२); man and horse, moving towards one (प्रत्यश्चौ) at night, cannot be quite (इव) distinguished; you may mistake a man for a horse and *vice versa*; here too we have a slight doubt. Durga explains सु विदुस्त्रि by सुष्टु विदुर्जं ब्राह्मणाः and सु विज्ञायेते इव by सुष्टु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैः. It is strange that Durga should not have traced these quotations to the काठकर्महिता with which he was intimately acquainted. I have quoted two instances of न वै सु विदुस्त्रि above; I do not know which of these was in Yāska's mind.

8 परिभय = harassing or tormenting fear; the wives of the Asuras are tormented by fear lest by disobeying their husbands they fall into hell. 9-10 Yāska must have quoted only नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम, for he explains that much only. Durga quotes these words and says मृगयोऽत्र शेषः; but this Rk is शैलिक; was not Durga aware of this? स्वर् इतः मचन्ते = secure or enjoy heaven from here (इतः). Also (उत) by pleasing (मदन्तः) the great powers

(शचीः) by offerings. स्वागेतः नचन्ते is to be taken with each clause. नेत् = for fear lest. जिह्मायन्त्यः = acting sinfully. 11 नरकं = न + रकं ; न = नि = नीचैः ; रकं = अरकं = गमनम् : hell is a place into which sinners have to go. Or नरकं = न + र + कं ; न = न अस्मिन् अस्ति ; र = रमणे स्थानम् : कं = अल्पम् अपि : hell is a place in which there is not even the smallest place that can charm one ; it is a hateful, disgusting place. नराः कायन्ति गच्छन्ति यत्र (अमर १।८।१ क्षीरस्वामी). Avesta अनग्र = boundless : so नरक may be नग्र = न् + अग्र = without beginning i. e. boundless. नरक does not occur in RV. Instead of नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम which is quite modern in style Yāska should have quoted अग्नेर्वमं परि गोभिर् व्यस्व सं प्रोर्षुष्व पीवता मेदता च । नेत् त्वा हरतां वि घट्यन् परि ईङ्खयाते (१-१६।७) = Cover (परि + व्यस्व = सं प्रोर्षुष्व) Agni's body (वर्म) with cow's milk (गोभिः), fat (पीवता) and flesh (मेदता) lest he destroy (परि ईङ्खयाते) thee in anger by burning thee (विघट्यन्). Here नेत् conveys the idea of tormenting fear consequent on one's neglecting to propitiate Agni.

12 च + इत् = चेत् : (1) अपि वर्तन्ते गृहे दुपलाः is the question to which the reply is (2) वर्तन्ते ; thereupon another question (3) यदि वर्तन्ते किमर्थं नागच्छन्ति to which (4) न चेत् हुरां पिबन्ति is the reply ; they would come if they were not drinking ; अनुष्टुप् refers to No. 3 : vide note on अनुष्टुप् (234।15-16). हुरा comes from हु (= to extract) ; दुक् अभिषवे (शा० ५।१).

Were not नो चेत् and इति चेत् current in Yāska's day ? इति चेत् is frequently found in controversial literature.

15 अनु + क्रम् = to go through in the proper order ; अनुक्रान्तानि = have been gone through i. e. have been dealt with in their proper order ; आख्यात, however, was dealt with before नाम (19।6-7). 16 समयः = a demonstrated conclusion, an established view. शाकटायन was a famous grammarian ; नैरुक्ताः = Etymologists ; S and N held that all nouns were born of roots. 16-17 गार्ग्य opposed this view and said that only a certain number of nouns were root-born and not all (न सर्वाणि) ; he had on his side certain grammarians also. Was शाकटायन alone in holding his view ? From the words वैयाकरणानां चैके it may be concluded that certain grammarians were on his side too.

17-18 तद्यत्र स्वरः संविज्ञातानि तानि ; Durgā's first explanation of these words :— स्वर = accent. संस्कारः = प्रकृतिप्रत्ययादिः = formation

of nouns from roots to which noun-making terminations are affixed. समर्थौ = संगतार्थौ = लक्षणशास्त्रविहितोपपत्त्या युक्तौ = (when the accent and formation of a noun) are based upon rules laid down in grammar (लक्षणशास्त्र). प्रदेशः = क्रिया या तरिमन् इत्ये व्यवस्थिता यद्वेतुकः तस्य नामधेयप्रतिलम्भः अभिप्रेतः = An act which solely belongs to the thing denoted by a noun and on account of which that thing obtains a specific name ; the Sun for instance is called सवितृ because he awakens animate beings from sleep in the morning ; the thing here is the Sun ; awakening from sleep is a special act of the Sun ; the Sun therefore obtains the appropriate name of सवितृ. गुणः = तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायकः धातुः = A root which has the sense of that act ; सू has the sense of awakening from sleep. प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां = (when the accent and formation of a noun) are accompanied by the form of the root that has the sense of the act that belongs specially to the thing ; सू developed by rules of grammar becomes सवितृ which word has an accent and a formation justified by rules of grammar. संविज्ञातानि तानि = ऐकमत्येन विज्ञातानि = (such nouns) are known or acknowledged by all as being root-born and strictly formed from roots according to rules of grammar. There must be unanimity of opinion about कर्ता, कारक, पक्ता, पाचक etc. and also about सवितृ just mentioned ; (this instance of सवितृ is mine and not Durga's). नै पुनर्यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति = But there can be no unanimity of opinion about the formation of such words as गो etc. In this explanation Durga does not attach its usual sense to संविज्ञात and understands तत् यथा कर्ता कारकः पक्ता पाचकः न पुनर् between संविज्ञातानि तानि and यथा गौरश्वः पुरुषः हस्तीति.

A second explanation by Durga. He understands certain words between स्यातां and संविज्ञातानि and makes two sentences as in the first explanation out of what appears to be one sentence. There are two sorts of nouns ; कर्ता, कारक, पक्ता, पाचक etc. form one class ; गो, अश्व, पुरुष, हस्त, अग्नि, इन्द्र etc. form another. Rules of grammar are strictly observed in the first and there is perfect agreement between the meanings of those words and the meanings of the roots that are apparent in them : such nouns therefore are evidently root-born. In the second there is no agreement between the meanings of the words and the meanings of the roots which are apparent in them ; in हस्त the apparent root is हस् which means to laugh while हस्त means a hand ; ग (= to go) is apparent in गो ; but going is

not a specific act of a cow or a bull ; अश्व seems to come from अश् ($=$ to occupy) ; it is not only the horse that occupies or goes along a road ; other animals also do the same. गो, अश्व etc. have certain current meanings which cannot be accounted for by any thing in the form of the words themselves ; such words are called संविज्ञात or रूढ or conventional i. e. current in a language with certain specific meanings. On page 10515 there is the word संविज्ञानभूतं ; संविज्ञान and संविज्ञात both mean conventional, current.

According to some, says Durga, प्रदेश means grammar because in grammar are fully shown (प्रदिश्यन्ते) classes of words ; गुण means formation of such words according to rules of grammar. Others say that प्रदेश means a noun (सत्त्व) and गुण means an act performed by the thing denoted by the noun. But these senses of प्रदेश and गुण do not in any way alter the explanations given by Durga. He says that the reading might be संविज्ञातानि or संविज्ञानानि and that the two words संविज्ञातानि and संविज्ञानानि should be explained as he has done in his two explanations ; संविज्ञात = unanimously known or acknowledged as root-born ; संविज्ञान = रूढ.

Dr. Gune discusses तद्यत्र स्वरसंस्कारौ० हस्तीति in the Ind. Ant. (Vol. XLV pp. 160 and 173-174) ; he first quotes Max Muller and Röth and then sets forth his own view. Max Muller, he says, takes यत्र स्वरसंस्कारौ० हस्तीति as one sentence and considers गौः etc. as examples of nouns derived from roots ; according to MM there is perfect agreement between Gārgya and the Nairuktas here. He is evidently wrong. Röth translates the words thus :— Gārgya and some other grammarians, however, do not allow this of all nouns (this आख्यातजत्व), but only of such nouns as are regularly formed in respect of accent and grammatical form, and at the same time contain an explanatory root (प्रादेशिक गुण) ; गौः, अश्वः, पुरुषः and हस्ती on the contrary are arbitrarily (conventionally) named. Dr. Gune considers this rendering as satisfactory, although, he says, it is not clear how Röth completes the first sentence. Dr. Gune is convinced that there is an omission of certain necessary words between स्यातां and संविज्ञातानि तानि. Yāska, he says, always quotes the very words of Gārgya and then refutes him ; सर्वे तत् प्रादेशिकं occurs after स्यातां in sec. 14 (2519) which contains the refutation of Gārgya's objections ; सर्वे तत् प्रादेशिकं therefore seems to have been omitted after स्यातां in the sentence before us,

But Dr. Gune does not notice that some words are wanting before संविज्ञातानि तानि । यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्तीति ; तानि must anticipate येषु पदेषु ; येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ न स्यातां संविज्ञातानि तानि is the sort of sentence that is necessary to complete Dr. Gune's argument.

A slight emendation would make clear what appears to be very obscure and difficult. Gārgya agrees that certain nouns *are* root-born but that hosts of others cannot be proved to be root-born and proceeds to prove his point. तद्यत्र °हस्तीति are *his* words as also what follows; he would therefore never say that गौ, अश्व etc. were root-born. If we read अनन्वितौ for अन्वितौ, the whole thing becomes clear. यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां तानि नामानि आख्यातजानि । येषु पुनः स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अनन्वितौ स्याताम् अथवा अन्वितौ न स्यातां तानि संविज्ञातानि यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति ; this requires no explanation ; it is as clear as daylight. Most probably न came to to be omitted by a mere slip of hand ; प्रदेश means a root that has the meaning of the noun under discussion ; गुण is the same as विकार ; both mean a nominal form developed out of a root ; विकारम् अस्य आर्येषु भाषन्ते (३०२२) ; शब् is a विकार or a nominal form of शब्. A root is प्रधान ; a form of a root is गुण. कारक means a doer ; कृ has the sense of doing and when developed according to rules of grammar becomes कारक ; कारक has a certain accent assigned to it by grammar. समर्थौ = अर्थसमेतौ ; अर्थ in समर्थौ has a peculiar meaning ; the accent and formation may conform to rules of grammar ; but there may be no agreement between the meaning of the word and the meaning of the root which is apparent in it. In deriving words one must always bear in mind their senses ; accent, grammatical formation and meaning are important things to which attention must be paid when we are deriving words. As we have seen above there is no agreement between the meanings of गौ etc. and the meanings of the roots apparent in them.

The emendation suggested and the explanation given are supported by अनन्विते अर्थे अप्रादेशिके विकारे (३०२२) ; अनन्विते अर्थे = When the meaning of the word to be derived is not accompanied by the nominal form obtained from a root that has the meaning of that word ; हम् is visible in हस्त and yet the meanings of the word and the root do not agree in the least ; अप्रादेशिके विकारे = when a nominal

form (विकारे) like हस्त cannot be developed from हन् which root has a connotation of हस्त ; the hand is quicker in striking ; this is one connotation of हस्त : हन् therefore must be the root in हस्त which word however cannot be formed from that root by rules of grammar. प्रदेश as I have said above means a root that has the meaning of the word to be derived ; such a root (प्रदेश) may exist in the word itself as कृ for instance does in कारक and पच् in पक्ता ; in हस्त however हन् must be the root and not हम्.

18-20 Gārgya now proceeds to refute the view that all nouns are root-born or have their origin in acts. If this view were correct, says he, all things (सर्वे सत्त्वम्) that perform the same act would have to be called by the same name ; all who walk along a road should have to be called अश्व ; everything that pricks should have to be called तृण. Thus he pours ridicule on those who would derive अश्व from अश् (= to occupy) and तृण from तृन्द् (= to prick) तथाचक्षीरन् = तथा आचक्षीरन् . अध्वानम् अश्ववीत = (one who) would occupy or go along a road. वचनीयः स्यात् = would deserve or would have to be called. 21-22 यावद्भिः भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यः नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् = a thing would obtain names (नामधेयप्रतिलम्भः) on account of all those acts with which it might be associated. A pillar (स्तूणा) would have to be called दरशया because it lies in a hole i. e. is fixed in a hole made in a stone-chair and आसञ्जनी because it supports a beam. The गुर्जर recension has दर्शया for दरशया and the महाराष्ट्र recension has वासञ्जनी for आसञ्जनी both of which are evidently wrong readings.

24 न्यायवान् = लक्षणन्यायेन युक्तः (दुर्ग) = joined to i. e. obeying the laws of grammar, formed in accordance with rules of grammar. कर्मकृतं नाम कर्मनाम् । तस्मिन् भवः कर्मनामिकः संस्कारः (दुर्ग) = a formation that belongs to nouns arising out of roots that have the meanings of the words under consideration. When nouns are formed from roots, these latter undergo certain changes according to rules of grammar. प्रतीताः अर्थाः येषां तानि प्रतीतार्थानि (नामानि) = (nouns) whose senses are at once known. 2511 एनानि refers to नामानि implied in एषां and in प्रतीतार्थानि and actually mentioned in the last section (24119). Yāska always uses एनत्, एनं, एनानि etc. instead of एतत्, एतं, एतानि etc. whenever he refers to things already mentioned. Nouns derived from roots should be strictly formed

As we have not before us any work of शाकटायन, it is impossible to understand his point of view. सत्य does mean truth ; but in सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म the word सत्यं has not the sense of truth ; शाकटायन would say that it means ब्रह्मन् (= the great soul) ; सत्य therefore must be derived in two different ways ; सत्य meaning truth does come from अस् but सत्य meaning ब्रह्मन् cannot be derived from that root as it cannot bring out the meaning of ब्रह्मन्. The root therefore that has the sense of ब्रह्मन् should be वृह् (= to grow), for ब्रह्मन् outgrows everything ; vide ब्रह्म परिवृढं सर्वतः (२३।३) ; but then वृह् cannot be developed according to शाकटायन into सत्यं by any rule of grammar. शाकटायन therefore derives सत्य which means ब्रह्मन् from two different roots. ब्रह्मन् is सत्य because it makes us go (आगमयति = गमयति) towards the really existing thing (सन्तम् अर्थे) namely itself. We have seen पुरुष derived from पुर + शी because that word means the soul ; so शाकटायन seems to have understood सत्य not in its usual sense ; सत्य to him was ब्रह्मन् when he set about deriving it. But Gārgya would say that even in सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म the word सत्यं does mean truth, for ब्रह्मन् is *the* truth while other truths are mere illusions ; if सत्यं means an existing thing, even then ब्रह्मन् alone exists. शाकटायन ought to have known that words are very often used figuratively i. e. by लक्षणा ; the Nairuktas too erred like him.

5-7 सत्त्व is पूर्व to भाव which is अपर to सत्त्व. If things are named by the acts which they perform, they must be nameless before the performance of those acts. Men, cows, birds, fishes etc. are called by those names even before they perform any act. It is not right (न उपपद्यते) to say that a thing is named on account of acts performed by it. प्रदेशः = नामवेद्यप्रतिलम्भः = acquisition of a name ; but प्रदेश in प्रादेशिकेन गुणेन (P. 258116-17) has a different sense.

8 Durga explains यथो० एतत् thus ; यथो = यथा + उ = (in the very order) in which (you have refuted our view that nouns are born of roots). हि expresses indignation ; Yāska is indignant that the theory of the Nairuktas should be held up to derision. नु shows that true arguments have been set aside and false ones employed. वै एतत् = as to what you have said against us. Now, says Yāska, I shall refute your arguments in the same order in which you have marshalled them in order to negative a theory which has been acknowledged by all true thinkers. यथो एतत् is considered sufficient in stating the subsequent objections. वै which occurs here is not noticed by Yāska among the Nipātas.

9 प्रादेशिकं = born of significant roots ; सर्वे = सर्वे तद् नाम = all those nouns. एवं सति अनुपालम्भः एष भवति = your statement (that all nouns in which accent and formation based on rules of grammar are accompanied by the meanings of the roots in them are root-born) is no censure (अनुपालम्भः) or refutation of our theory. The difference between your view and ours is about प्रदेश ; you use प्रदेश there only where the meanings of the nouns and the meanings of the roots apparent in them are the same ; you hold that nouns like कारक, हारक etc. are alone root-born ; but we say that every noun in every language is root-born. This universality of प्रदेश Yāska explains in chap. II Sec. 1.

Since Yāska quotes the very words of Gārgya in order to refute him, सर्वे प्रादेशिकं must have existed in Gārgya's statement in sec. 12 ; in the present text of that section, however, these words do not occur ; Durga does not notice them in his Vṛtti. Did Gārgya's statement run thus:— तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां सर्वे प्रादेशिकम् । यत्र तु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि । यथा गौः अश्वः पुरुषो हस्तीति ? If that was the text, Yāska quoted तद् यत्र ° सर्वे प्रादेशिकम् only, because that much sufficed for his purpose ; to him no noun was संविज्ञात i. e. one that could not be derived from a root. If the above was the true text, we have to suppose that तद् यत्र ° सर्वे प्रादेशिकम् came to be omitted, no one knows how.

Or shall we say that the words quoted by Yāska were a natural inference from Gārgya's definition of संविज्ञात ? By saying that many nouns were संविज्ञात Gārgya agreed that certain nouns were root-born ; thus he can be supposed to say तद्यत्र स्वरसंस्कारौ ° सर्वे प्रादेशिकं which means:— All nouns (सर्वे) in which accent and formation are accompanied by the meanings of the roots apparent in them are root-born (प्रादेशिकं). Gārgya would qualify सर्वे by तद् नाम यत्र etc. ; but Yāska would understand सर्वे to mean every possible noun in every language. Thus he would turn the tables on Gārgya by putting a different interpretation on the latter's words.

10-12 तक्ष्ण = to plane wood ; all sorts of people are found planing wood occasionally ; but the name तक्ष्ण is applied to those only who make a profession of planing wood or carpentering. परि + ब्रज् = to wander about ; beggars wander about and yet they

are not called परित्राजक which term is used of those only who embrace the fourth religious order. जीवन = one that lives ; so anything that lives may be called जीवन ; but जीवन = इक्षुरसः शाकजातिर्वा (दुर्ग). The word भूमिज means the planet Mars though multitudes of things are born of the earth. It is convenience that restricts the use of words ; if there were no restriction, there would be confusion. परित्राजक, जीवन in the masculine and भूमिज do not occur in Amara.

I have followed Durga in explaining तक्ष ; but I think तक्ष most probably meant the carpenter or the architect of the gods in Yāska's time and not a carpenter in general ; Yāska would say that though all carpenters deserved to be called तक्षन्, people restricted that word to the carpenter of the gods. This interpretation of तक्ष agrees with that of परित्राजक etc.

12 उत्तरः = उत्तरः आक्षेपः = the next objection. प्रत्युक्तः = refuted. एतेन एव = by what has been said about certain persons only being called carpenters, ascetics etc. and not others. Just as certain persons only are called carpenters, ascetics etc. and not others, so certain words are regularly formed and their meanings can be easily known from their very form while others are not regularly formed and many of them are unintelligible. Your expectation that all nouns should be regularly formed and that every noun should be intelligible must remain unsatisfied ; for language becomes corrupt on account of the ignorance or convenience or whim of the people who speak it. It is the duty of grammarians and etymologists to account for these corruptions.

13. सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतः अपि ऐकपदिकाः ; कृतः = कृदन्ताः = nouns, adjectives etc. formed from roots. There are regularly formed root-born words in Sanskrit, though their number is small ; अल्पः प्रयोगः येषां ते अल्पप्रयोगाः. We expect examples of regularly formed nouns after कृतः, for the words in the ऐकपदिकाण्ड are most of them irregular in form and also unintelligible. Yāska derives व्रततिः in chap. VI Sec. 28 (96112-13) and दम्भन्स् in chap. IV Sec. 4 (5714-5) ; these words are really difficult. जादयः = जटावान्. आट्णारः = अटनशीलः (दुर्ग) ; but आट्णारः = अट्णारस्य पुत्रः, says Sāyana (Ts 5161513). जागरूकः = जागरणशीलः . दर्विहोमी = दर्व्यां जुहोति यः सः . जागर्तेः ऊकः (पा० ३१२।१६५). Durga says that all

these five words are regularly formed and intelligible; but this can never be said about व्रतति and दम्नः. The text is corrupt. सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतः । यथा जादयः जागरूकः दर्विहोमी इति । बहवः ऐकपादिकाः न तथा । यथा व्रततिः दम्नः आद्वारः इति ; we expect a statement like this.

14-15 योगस्य परीष्टिः = investigation of or inquiry into the formation of a word. We derive words which are in existence. 16-17 अथ वै दर्शनेन ° अन्यैः = though the earth may not have been spread out (अप्रथिता) by any one (अन्यैः), in appearance (दर्शनेन) it is extended (पृथुः); we see that the earth is spread out and therefore we call it पृथिवी; we do not care to know whether it was spread out by any one or not. 17-18 दृष्टं प्रवदन्ति ते दृष्टप्रवादाः = those that describe or name what they have seen. Men see birds, fishes, plants etc. and then name them on account of certain peculiarities which those things possess. If you blame people, says Yāska, because they give the name पृथिवी to the earth which appears extended in every direction, then you must blame all who name things after seeing them. It would be absurd to name things before they are seen. Language is the result of experience or knowledge of things.

18-19 यः अनन्विते अर्थे संचस्कारं न तेन गर्ह्यः ; शाकटायन split सत्य into सत् and य because he found that the sense of सत्य could not be brought out by the root अस् which appears in that word. If any one splits a word merely for the sake of splitting and not for the purpose of bringing out all its connotations, then such a man does deserve censure. In derivation prominence must be given to the meaning i. e. the connotations of a word. अनन्विते अर्थे = when the meaning or the connotations of a word are not accompanied i. e. brought out by the pieces into which a word is split. पुरुषगर्हः = censure of a man who senselessly splits words. The Mahārāṣṭra recension has न शास्त्रगर्हः इति after पुरुषगर्हः; न शास्त्रगर्हः = (because certain madcaps indulge in the game of splitting words for the purpose of splitting), that act of theirs does not mean censure of our science of etymology which has a strong foundation in reason. The Gurjar recension has पुरुषगर्हः or पुरुषगर्हः. Yāska omits the name of शाकटायन after संचस्कार इति deliberately because he was convinced that शाकटायन was a true scientist and not a freakish etymologist; he has the highest reverence for that grammarian.

20-21 विल्वाद and लम्बचूडक were the names of certain birds current in Yāska's time ; अमर does not mention them. The bird विल्वाद is called so on account of the act of eating a certain fruit some time after its birth. In the case of लम्बचूडक its long crest comes into existence long after its birth and yet it is called लम्बचूडक. Putting on a long crest is an act as eating a certain fruit is ; the former act is performed by the body of the bird, the latter by the bird itself ; nevertheless both are acts. नामधेयप्रतिलम्भ and प्रदेश (2516) mean the same thing ; was नामधेयप्रतिलम्भः the real reading in place of प्रदेशः in the last section ? विल्वं = वल्वं = भवँ ; भृ + वं = भवँम् ; व is a noun-making termination ; विल्व is so called because it bears or contains seeds or because it nourishes men in times of famine ; भृ = (1) to bear, (2) to nourish. Or विल्वं = भिल्वं = भिद्वं = भिद् + वं ; विल्व is broken open in order that the substance contained in it may be eaten. विलन्ति भिनन्ति इति विल्वः (अमर २।४।३२ क्षीरस्वामी). Notice the genders of विल्वं and विल्वः . Gārgya is right only in one thing namely his statement that a limited number of nouns only are root-born and that hosts of others defy all attempts at deriving them from roots ; these latter have meanings arbitrarily assigned to them. Some of his objections to the theory of शार्कटायन seem frivolous. Yāska is right in saying that though numbers of men may be doing one particular act, certain men only bear a special name on account of that act. Again a carpenter may do other acts besides carpentering and yet he is called a carpenter only on account of one act namely carpentering. We can easily imagine the confusion that may be occasioned by a thing being given different names on account of different acts which it performs. Convenience demands that things should have only one name. There is not the least doubt that things obtained special names on account of certain peculiarities in them ; birds for instance must have received their names from their cries, feathers, crests, movements, peculiarities of their bills or legs or colours or habits and many other things ; many of these things are subsequent to their coming into existence. Many words may originally have been regularly formed ; but they cannot now be recognised as such because of the havoc made on them by corruption which has played a conspicuous part in the evolution of languages ; it may be safely said that the present-day vernaculars of India are corruptions of Sanskrit and non-Sanskrit

stocks. Gārgya says that अञ्च grammatically should be अष्टा ; but it should be remembered that ञ too is a noun-making termination ; this termination affixed to the roots दि, इ and शी has brought into existence the respective words देव, एव and जेव. To apply rules of modern Sanskrit grammar to Vedic words is altogether unjustifiable. A word here and there may be a joint product of more than one root ; but the difficulty is about discovering such roots ; the Nairuktas and Śākatāyana were wrong in insisting that every word was the product of a root or roots ; words have come down from the remotest past ; to discover their origin is simply a vain endeavour. Even in modern Indian vernaculars like Marāṭhī, for instance, multitudes of words cannot be traced to any origin. Etymology is an unsafe affair on account of corruption, importation from other languages and antiquity of numbers of words.

अथापि ० न विद्यते ; अथापि shows that there is a further argument to prove the utility of the Nirukta. Yāska has proved in the preceding three sections that the Nirukta discharges one important function namely that of deriving every word howsoever difficult and obscure. मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययः = knowledge of the meaning that lies (hidden) in Mantras. The Nirukta interprets Vedic passages. इदम् अन्तरेण = without (the help of) this i. e. the Nirukta; the word Nirukta, however, does not occur anywhere in the previous portion nor in any other part of the work. 23-24 The present participle of इ is यन् ; प्रति + इ = to know ; अ + प्रतियन् = (one) not knowing; अप्रतियन्तः = of one who does not know. अत्यन्तं = with absolute certainty. स्वरानां संस्काराणां च उद्देशः = Determination or comprehension of the accents and formations (of Vedic words). One must know the meanings of Vedic passages in order to understand the formation of Vedic words and the accents that these words have; the same word may have different accents in different passages and may also be differently formed. Hence it is that the Nirukta is the very home of knowledge (विद्यास्थानं), for it leads one to the full comprehension of the Vedas which are a storehouse of all possible knowledge. Moreover it brings about the completion (कात्स्न्यं) of grammar. Grammar deals with only a limited number of words ; its work is incomplete ; the Nirukta deals with every word that occurs in Vedic and non-Vedic literature and thus completes what

has been left incomplete by grammar. The words व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् are significant ; grammar lays down rules for deriving words ; the Nirukta uses these very rules but in a wider field i. e. it employs these rules in deriving even the most difficult and obscure words. While completing grammar, it carries out its own special function (स्वार्थसाधकं) viz. that of Vedic interpretation.

25-26 अनर्थकं qualifies इदं understood ; इदं = इदं निरुक्तशास्त्रम्. 261 एतेन नैरुक्तेन तत् आनर्थक्यम् लपगम्य ईक्षित्वं (दुर्ग) = A student of the Nirukta should carefully observe what कौत्स says about the meaninglessness of Mantras. These words however appear irrelevant here because a student of the Nirukta does not wish to be convinced that Mantras have no meaning ; to a believer every word in the Vedas has a meaning. As interpreted by दुर्ग the words are not required here. But the words have a different meaning, I think ; the meaninglessness of Mantras should be seen by what follows (एतेन) ; कौत्स states certain arguments to prove his point and thinks that those arguments must convince all.

नियता वाचोयुक्तिः येषु ते ; वाचोयुक्तिः = Use or employment of certain words ; नियता = fixed ; Mantras do not allow substitution of one word by another ; words therein are permanently fixed. अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यम् । नियतम् आनुपूर्व्यं येषु ते ; the order of words in Mantras is fixed. In non-Vedic works we can alter the order of words and substitute one word for another ; but this is altogether forbidden in Mantras which therefore must be meaningless. This argument is not at all sound, for in verses for instance of कालिदास one cannot alter the order of words therein nor substitute one word for another without spoiling the rhythm. There are prose Mantras no doubt and in them alterations and substitutions are strictly forbidden as Mantras are magic spells in which every word tells.

1-2 Brāhmaṇas like the ऐतरेय, शतपथ and others ordain that certain Mantras should be employed in certain sacrifices ; if Mantras had meaning, where was the necessity of injunctions that they should be employed on particular occasions ? The meaning of the Mantras itself should tell us where they should be used ; since Brāhmaṇas do it, it follows as a matter of course that Mantras have no significance of their own, that in short they are meaningless.

रूपं नाम लिङ्गम् । रूपसंपन्नाः प्रकटलिङ्गाः अपि सन्तः तत् अविवाक्षितं कृत्वा कर्मसु विधीयन्ते एव (दुर्ग) = Notwithstanding the fact that indications of their use in religious rites are clearly seen in Mantras, the Brāhmaṇas ignoring these indications enjoin that they should be employed in particular religious rites. From this it follows that Mantras have no meanings of their own; for they would have indicated their own employment in religious rites had they had any indications or meanings. But I interpret Yāska's words differently; Mantras have no indications whatever about their employment in religious rites; it is the Brāhmaṇas that endow them with indications and then enjoin that they should be used on particular occasions. If Mantras did contain indications, the Brāhmaṇas would certainly not ignore them. विधीयन्ते = क्रियन्ते.

2 The अध्वर्यु while broadening the dough of wheat-flour for the purpose of making the पुरोडाश required for the two fortnightly sacrifices viz. the पूर्णमास and the दर्श addresses the पुरोडाश with the words उरु प्रथस्व उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् which mean:— O पुरोडाश, do be broad enough (so that) the sacrificer who offers thee may spread i. e. prosper with all earthly blessings ! The Brāhmaṇa quotes these words of the अध्वर्यु and adds इति प्रथयति (मै० सं० ४।१।९); इति प्रथयति is a direction to the अध्वर्यु who otherwise would not know what he is to do with the dough before him as the words uttered by him contain nothing that can guide him. उरु प्रथस्व only is quoted in the text.

3 In the अग्निष्टोम a vessel called द्रोणकलश which contains Sōma-juice is placed on a tiny cart to which the two horses of Indra are yoked and which on that account is called हरियोजन. The two horses are R̥k and Sāman, that is, the शस्त्र recited by the Hōṭṛ and the स्तोत्रिय sung by the Udgāṭṛ. Close by is a bigger cart containing grain. The tiny cart is to be pushed under the axle of the bigger one. Before pushing it the udgāṭṛ asks permission of the hōṭṛ by uttering the word प्रोहाणि and being permitted pushes it; while doing so he says इदम् अहम् आत्मानं प्राथं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसाय which means:— (While I am pushing this cart) I am also pushing myself to secure the spiritual vigour and the lustre of a true Brāhmaṇa. प्रोहाणि is the Mantra and प्रोहति is the direction. I have not

been able to trace these words; most probably they belong to a sacrificial work connected with the सामवेद. अभियुते राजनि ऋतपात्रम् असि इति द्रोणकलशम् आलभ्य वानस्पत्य इति प्रोहेयुः (लाट्यायन श्रौतसूत्र १।१।२०) = When (the juice of) King Sōma has been extracted, the Udgātr̥s should say ' thou art the vessel of the sacrifice ' and holding the द्रोणकलश with both hands push it. अध्वर्युणा सोमाभिषवे कृते उद्गातारो हस्तद्वयेन द्रोणकलशम् आलभेरन् । ऋतपात्रम् असि इति अक्षस्य अधस्तात् द्रोणकलशं प्राश्वं प्रोहेयुः । वानस्पत्योऽसि वार्हस्पत्योऽसि प्रजापतेर्मूर्धा असि अत्यायुपात्रम् असि । इदम् अहं मां प्राश्वं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसाय इति (आग्नेष्टोमपद्धतिः पत्रं ३९) ; the explanation of the लाट्यायन श्रौतसूत्र quoted above is contained in this extract. आलभेरन् = should hold. वानस्पत्यः = made of a tree i. e. wood. वार्हस्पत्यः = belonging to वृहस्पति. अत्यायुपात्रं = a vessel of long life (i. e. one that bestows long life). प्राश्वम् उद्गाता द्रोणकलशं प्रोहति (मानव श्रौतसूत्र २।३।४।१९). These extracts would explain प्रोहाणीति प्रोहति.

३-४ अनुपपन्नार्थाः ; the meaning of Mantras is not consistent with actual facts. The sacrificer has to cut a tree for the sacrificial post but he fears injuring it ; so while cutting he places a दर्भ blade on the tree just where he is going to strike and requests that blade to protect it. He also says :— oh axe (स्वधिते), do not injure this tree. ओषधे त्रायस्व एनम् इति आह त्रात्यै एव । स्वधिते मा एनं हिंसीः इति । वज्रो वै स्वधितिः । वज्रात् वाव अस्मा एतत् अन्तर्दधाति अहिंसायै (मै० सं० ३।१।३) = The अध्वर्यु says ओषधे त्रायस्व एनम् in order to protect (त्रात्यै) the tree ; the axe is verily (वै) a thunderbolt ; he places this (दर्भ blade) on the tree that it may receive no injury (अहिंसायै) from the thunderbolt. ओषधे त्रायस्व एनम् । वर्म एव करोति । स्वधिते मा एनं हिंसीः इति । वज्रो वै स्वधितिः । अहिंसायै (काठक सं० २६।३) ; the दर्भ blade is in fact (एव) an armour (वर्म). इति आह हिंसन् ; while injuring the tree he asks the axe not to injure it ! What contradiction between words and deed !

५-८ विप्रतिषिद्धार्थाः ; there is contradiction (विप्रतिषेध) between Mantra and Mantra. The whole R̥k runs thus :— एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् संसृकोचान्तकाले ; The source of this R̥k is unknown ; its language is modern ; the meaning is clear ; संसृज्य = having created ; प्रत्यङ् = In a moment ? संसृकोच = contracted, destroyed ; अन्तकाले = प्रलये. असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽयं धन्वनि तन्मासि =

we will unstring (अवतन्मसि) the bows of those innumerable thousands of Rudras who cover a thousand leagues on the earth. असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि = thousands that cannot be numbered, innumerable bands. अव + तन् = to stretch down, to unstring (by means of offerings). There is a clear contradiction between Rudra who is one and has no second and innumerable thousands of Rudras. We find a similar contradiction between Indra having no enemy whatever and his conquering a hundred armies at one and the same time.

8-9 अग्नय समिध्यमानाय अनुब्रूहि; this injunction occurs in all the branches of the यजुर्वेद. अनुब्रूहि = अनुवाक्यां पठ = recite Rks called सामिधेनी. The Hōṭr recites these at the order of the Adhvaryu who is engaged in kindling the sacrificial fire. The Hōṭr who is wide-awake knows what he is to do at a particular moment; that being the case, why should the Adhvaryu order him to recite? संप्रेषति = संप्रेषं वदति; संप्रेषः = an injunction; vide संप्रेषः (133111).

10-11 To say that Aditi is every thing; that she is heaven, mid-region, mother, father, son etc. is altogether absurd. उपरिष्टान् = later on.

12 Yāska explains अन्यक्, यादृदिमन् and जारयायि in chap. VI sec. 15 (89123-9014) and काणुका in chap. V sec. 11 (73116-18). Because such words as these are exceedingly difficult, the Rks in which they occur cannot be satisfactorily explained; their meaning is anything but plain (अविस्पष्टार्थाः). Such Rks. when they were composed and even a long time after must have been plain but in course of time they became almost unintelligible; such being the case, the Nirukta which undertakes to interpret them must necessarily fail and on this account must be pronounced useless or meaningless (अनर्थकं).

14 (मन्त्राः) अर्थवन्तः शब्दसामान्यात्; vide तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं (19114). सामान्यं = समानभावः; words occurring in Mantras are the same as those used in conversation and literary works.

14-15 एतत् वै ० अभिवदति = कर्मणः यत् अङ्गं रूपसमृद्धं भवति एतत् एव यज्ञस्य अङ्गेषु समृद्धं संपूर्णम्। न तस्मिन् किञ्चित् अपि वैकल्पम् अस्ति। का इयं रूपसमृद्धिः इति चेत्। पठ्यमाना इयम् कक् अनुष्ठायमानं कर्म अभिवदति साकल्येन ब्रवीति इति यत् अस्ति एषा एव रूपसमृद्धिः (सायणेभाष्ये ऐ० ब्रा० १।४); when a Rk recited पठ्यमाना) speaks to (अभिवदति) i. e.,

fully endorses an act that is being performed, then such an act becomes complete and lacks nothing; only that part (अङ्गं) of a sacrifice becomes complete when it is endorsed fully by a Rk. In this explanation Sāyaṇa understands अङ्गं because he thinks that सन्तुष्टं is an adjective; but यज्ञस्य सन्तुष्टं means यज्ञस्य सन्तुष्टिः; recital of relevant Rks constitutes completeness of a sacrifice; a sacrifice becomes complete only then when pertinent Rks are recited during its performance. The objector said that Rks had to be endowed with indications or directions (रूपसंपन्नाः विधीयन्ते); but Rks do possess indications or directions; they are रूपसन्तुष्ट and because they are so, the sacrifice in which they are recited becomes रूपसन्तुष्ट too. A relevant Rk is called अभिरूपा i. e. one that endorses an act that is being performed (Ait. Br. chap. III. sec. 5); Agni when churned is conveyed into a hollow receptacle called आहवनीय; he is called प्राहियमाण on this occasion; the Rk recited at the time is प्र देवं देवतीये भरता वसुवित्तमम् (६।१६।४१); here प्रभरत and प्राहियमाण have the same root; this Rk therefore is अभिरूपा i. e. relevant.

यजुर्वा between ऋक् and अभिवदति is an interpolation since Yāska does not quote a यजुर्मंत्र; it is the गोपथब्राह्मण that has यजुर्वा (२।२।६); but Yāska must have quoted एतद्देवैः ऋगभिवदति from the Ait. Br. in which these words occur a dozen times; यजुर्वा is absent in all these places. यजुर्वा in Durga's Vṛtti must be an interpolation as he too does not quote a यजुर्मंत्र. All the Nirukta mss. which I have consulted contain यजुर्वा except 11. A of 1879-80 Bhandarkar Oriental Research Institute where यजुर्वा is absent.

16 इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्ज्यश्रुतम् । क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तुभिः = O married couple, stay in this very house—do not be separated from each other—enjoying long life, playing with sons and grandsons. The Rk is recited at marriages; the highest desire of a married couple is to live together in harmony without fear of separation, to have a troop of sons and grandsons and to enjoy long life. This object of marriage is endorsed by the above Rk of which only the last three words are quoted in the text; thus the Rk is अभिरूपा i. e. quite relevant.

18 लौकिकेदु = in popular talk. Custom forbids such compounds as अग्रौन्नी and पुत्रपितरौ; दन्नाग्रौ and पितापुत्रौ are instances of नियतानुपुत्र; Yāska has not given instances where one word cannot be

substituted for another ; or does he mean to say that synonyms cannot be substituted for इन्द्र and अग्नि and for पिता and पुत्र ? Were compounds like पुरन्दरवैश्वानरौ and ताततनयौ considered as monstrosities by popular taste ?

19 (कचि) उदितस्य (अर्थस्य ब्राह्मणेण) अनुवादः स भवति ; the Brāhmaṇas merely repeat what is said in Rks ; it is absurd to say that they import anything into Mantras. The Gurjar recension has उदितानुवाङ् which seems to have been the real text since Durga says उक्तमेव सन्तं मन्त्रेण अर्थे ब्राह्मणम् अनुवक्षि विस्तरेण ; had उदितानुवादः been the reading in his text he would have used अनुवदति and not अनुवक्षि.

I think एतद्वै अभिवदति इति च ब्राह्मणम् ought to follow उदितानुवादः स भवति because those words justify Yāska's opinion expressed by उदितानुवादः स भवति ; placed after अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् they have no relevance there.

20 The two saṁhitās quoted in Sec. XV (270122 and 27) use the word अहिंसायै which shows that there is no injury done to the tree when it is struck by an axe ; the Veda (आन्नाय) says it and we have to believe that हिंसा is no हिंसा in such cases. शबर says:— यज्ञसमृद्धये साधनानां चेतनसादृश्यम् उपपादयितुकामः आमन्त्रणशब्देन लक्षयति ओषधे त्रायस्वैनम् इति (पूर्वमीमांसा १।२।४६) = the tree which is being cut for making the slaughter-post in the sacrifice is addressed as though it were sentient ; by doing so the Veda endows the materials that are necessary for carrying the sacrifice to completion with consciousness ; thus the tree has become a conscious being and as such has to be preserved from injury. The Veda can endow material things with conscious life and ask us to believe that they receive no injury though to outward appearance injury is inflicted.

21-22 Howsoever peaceful a Brāhmaṇa may be, he may have an enemy or two ; yet the number of enemies is so insignificant that one may say that the Brāhmaṇa has no enemy. Exaggeration is allowable in ordinary talk and even in the Veda. Durga quotes मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः । उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः . अन्तमित्रो राजा is in his Vṛtti and yet he does not say anything about these words which leads me to think that अन्तमित्रो राजा was not in his Nirukta text.

22-23 अभिवादयते = (one) announces himself to the teacher,

elders etc. though they know who he is. ततोऽभिवादयेत् वृद्धान् असौ अहम् इति ब्रुवन् (याज्ञवल्क्यस्मृति २।२६). मधुपर्क is a mixture of curds and honey or of curds and ghee when honey is not available. This mixture is to be offered to sacrificial priests, lifelong celibates, kings, preceptors, fathers-in-law, sons-in-law etc. He who offers the mixture has to utter the word मधुपर्कः thrice (आश्व० गृह्य० १।२४।७). All these are matters of etiquette.

२७।१ अदिति is called father, mother etc. because she has their qualities just as water is said to have all tastes ; these tastes are due to foreign matter which happens to be mixed with it. Yāska, however, gives the right defence of अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षम् by the words इति अदितेः विभूतिम् आचष्टे (६४।१४).

3-4 Durga: ज्ञानपदीषु = काञ्चिच्च प्रवृत्तिषु इतिकर्तव्यतासु = In certain activities and duties performed by men. विद्यातः पुरुषविशेषः = कौशलशिक्षाकृतः पुनःपाणं विशेषः = distinction enjoyed by certain men on account of their cultivation of skill in human affairs; certain men study practical life and become superior to others by their efficiency ; such men stand out in all activities. Durga understands this sentence in order to justify the word यथा ; as in ordinary human affairs so in Vedic interpretation too intellectual superiority is manifested by certain men. Some men are hardly fit to understand what is plain while others can penetrate into the most difficult passages in the Veda. पारोक्ष्येण विज्ञानन्तः आचार्यपरम्परया ते पारोक्ष्यविद्ः = those that know all learning that has come down through a long series of learned preceptors ; परे = oldest scholars ; अवरे = youngest scholars ; पारोक्ष्ये = A series of scholars from the very oldest times to the present moment. भूयोद्विजः = बहुश्रुतः = of superior or higher knowledge ; भूयसी विद्या दस्य सः भूयोद्विजः = one whose knowledge is superior to that of others ; such a man alone deserves praise (प्रशस्यः भवति) on account of his comprehending the profound sense of Mantras. Vedic interpretation is not the province of men who are intellectually dwarfs and whose learning is anything but deep ; it is the giants alone that can understand the hardest Vedic words and Vedic passages. Durga carried away by enthusiasm thinks that Yāska has refuted all objections raised by men like Kautsa most convincingly and most satisfactorily ; he expresses his feeling of triumph in the following śloka:—

इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु

स्वपक्षसिद्धौ उदिते च कारणे ।

अवास्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता

तदर्थमेतत् खलु शास्त्रमर्थवत् ॥

every Rk has a meaning and this science of Nirukta too which deals with Vedic interpretation has a meaning or utility of its own.

I think यथा is not wanted here as there is no corresponding तथा. जानपदीषु = जनपदे वर्तमानास्तु प्रजास्तु = among men living in the country ; जनपद = the country as opposed to the town ; जानपदी = a rustic. पुरुषविशेषः = a superior or a distinguished man. One becomes a superior man (पुरुषविशेषः) on account of his education (विद्यातः) among rustics as he is the only educated man among them. But (तु) when there are a number of learned men (वेदितृषु) who have studied traditional lore (पारोवर्यवित्तु) the man whose knowledge is superior to that of the rest (भूयोविद्यः) becomes worthy of praise (प्रशस्यः भवति). I think there is a contrast between जानपदीषु and वेदितृषु ; on the one side there are large numbers of rustics or uneducated men ; on the other there are hosts of learned men. विद्या is contrasted with पारोवर्यविद्या ; विद्या = ordinary learning ; पारोवर्यविद्या = comprehensive learning. A man of ordinary education naturally becomes distinguished among rustics who have no education whatever ; but it is something to be distinguished among men whose learning is extensive. It is men of this type that are expected to understand difficult passages in the Veda ; ordinary learning would be of no use in the province of Vedic interpretation. Those who say that the Veda is full of difficult and unintelligible words and passages really betray their own imperfect or superficial learning which may entitle them to respect among rustics ; the Veda is not for such people ; we want men who are intimate with the whole field of Vedic interpretation and those that stand out among these will certainly solve what appears difficult to others. Thus Yāska damns those who complain that the Veda is obscure.

The confidence felt by Yāska and Durga in the capacity of the Nairuktas and men like शाकटायन for interpreting difficult words is hardly justified by facts ; many words and passages in RV defy to this day any attempt at interpretation notwithstanding the labours of generations of Vedic scholars. The Nirukta method of inter-

pretation by derivation of word can never lead to a correct understanding. No amount of traditional learning will avail here. The really fruitful method is that of discovering the meanings of words by collating passages in which those words occur ; even here pitfalls are inevitable.

भट्टोजी दीक्षित while explaining परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रसनुभवति (पा० ५२।१०) says that परोवर is permissible before ईन ; परोवर + ईन = परोवरीण ; before terminations other than ईन the word is परावर and the abstract noun from परावर is परावर्य and not पारोवर्य which latter is ungrammatical. But Yāska does not consider it so.

Some of the objections raised by Kautsa have been already shown to be untenable. Mantras whether in prose or in verse can never contain directions as to where and when they should be used in sacrifices ; Rks praise gods or describe their deeds ; in many Rks gods are requested to grant wealth. It is the business of the Brāhmaṇas to state where Mantras should be employed. The departments of Mantras and the Brāhmaṇas are distinct. Mantras had a meaning but in course of time they became unintelligible. The only thing one can say is that it is difficult to interpret them now and that some of them can never become intelligible. Because Mantras contradict or are inconsistent with each other it does not follow that they have no meaning. Poets give expression to their varying emotions and it is not unnatural that one emotion should be the very reverse of another ; in one mood Indra appears to have no enemy whatever ; in another he may be described as conquering a hundred armies. It is faith that justifies anything and everything that is said in religious works though to reason some things may appear absurd and even reprehensible. Sir Thomas Browne (1605-1682) who practised as a physician was a believer in witchcraft and said that if the Bible said that ice was black he would believe it notwithstanding the testimony of his eyes.

The author of the पूर्वमीमांसा notices the objections raised by Kautsa and others in Chap. I Part 2 Sūtras 31-53 which Śābara explains fully in his Bhāṣya. In explaining तदर्थशास्त्रात् (31), वाक्यनियमात् (32), अचेतने अर्थबन्धनात् (35), अर्थविप्रतिषेधात् (36), अविज्ञेयात् (38), अर्थवादो वा (43), अभिधाने अर्थवादः (46) and गुणाद्विप्रतिषेधः स्यात् (47) Śābara quotes उरुप्रथा उरु प्रथस्व (31 and 43), इन्द्राग्नी (32),

ओषधे त्रायस्वैनं (35 and 46), अदित्यौरदितिरन्तरिक्षम् (36 and 47), एको रुद्रो० अधि भूम्यां (36) and अभ्यक् and क्राणुका (38). In his Bhāṣya on सतः परमविज्ञानं (112149) Śābara says:— विद्यमानोऽपि अर्थः प्रमादालस्यादिभिः नोपलभ्यते । निगम-निरुक्त-व्याकरणवशेन धातुतः अर्थः कल्पयितव्यः . Here he clearly refers to the Nirukta and its method of interpretation. Was Yāska's Nirukta before the author of the पूर्वमीमांसा ?

5 (ऋचि वर्तमानानां संधिचद्धानां) पदानां विभागः ; in Rks words are joined by rules of Sandhi ; the Nirukta helps us to release words from the bondage of Sandhi. But there are only two instances of पदविभाग in the Nirukta viz. मेहना (56122) and वायः (96115-16). Was the पदकार a Nairukta ? 6 पद्वत् अवसं = गावः ; cows are a food possessed of legs ; the food of course is the milk of cows. Cows are called अवस because their milk is useful to people when they are travelling (पथि अदनं). But पथ्यदनं is not wanted because cow's milk forms an article of food even when people stay at home. अवसं = अच् + असं ; अच् = to go ; असं is a noun-making termination (नामकरणः). Since अवस comes from अच्, अवसाय is a single पद and therefore there is not the sign of the अवग्रह between अव and साय.

अवस occurs thrice in RV viz. in यदमुष्णीतम् अवसं पणिं गाः (११९३१४), युवं शयोः अवसं पिप्यथुर्गवि (११११९१६) and या शश्वन्तम् आवखादावसं पणिं (६१६१११) ; in the first अवसं is in same case with पणिं and गाः and in the third with शश्वन्तम् and पणिं ; in the second the Aświns increased the अवस of Śāyu in his cow ; in all these quotations the word seems to mean means of subsistence ; cows were the means of subsistence in the case of the Paṇi ; in the case of Śāyu the means of subsistence was milk.

अवसाय अश्वान् = binding down i. e. unbinding i. e. unyoking horses (from the chariot to which they are yoked). स्यति is third per. sing. of सो of the fourth conj ; उपसृष्टः = उपसर्गेण युक्तः = having (अव or वि) prefixed to it. अव+सो=To unyoke (विमोचने). In the पदपाठ there is the sign of the अवग्रह between अव and साय since each of them is a पद ; prepositions and verbal forms are always treated in the पदपाठ as compounds and parts of compounds are separated by the sign of the अवग्रह.

But is अवसाय in the first instance the dat. sing. of अवस ? I think it is not. पद्वत् is a noun and not an adjective ; वृजनं पद्वत् ईयते (११४८१५) = animals having legs go to the forest ; वयो दधत् पद्वते

(११४०१९) = (Agni) gives food to animals having legs ; नि ग्रामासो अविशन्ति नि पद्भ्यो नि पक्षिणः (१०१२७१५) = people living in villages, four-footed animals and birds are sleeping. अवसाय = unstringing a bow. Rudra was a terrible deity ; when angry he used to discharge his arrows at men and cattle ; he had to be solicited to spare them. Rudra's bow and arrows are mentioned in अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्वा (२३३११०), सिधुः सुधन्वा (५४२१११) and रुद्राय स्थिरधन्वने० क्षिप्रैषवे० तिग्मायुधाय (७४६११). Some one says अहं रुद्राय धनुरा तनोमि (१०१२५१६). The object of अवसाय in the first instance is धनुः understood ; Rudra's bow is always ready for discharging arrows at men and their cattle because he cannot tolerate even the least offence from men. In the present Rk Rudra is solicited to un-string his bow and be merciful to the cattle. जं नः करत्यर्धते सुगं मेपाय मेप्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे (१४३१६) ; here Rudra is requested to spare men, women and cattle of all kinds. मा नो वधीः रुद्र मा परा दा मा ते भूम्न प्रसितौ हीकितस्य (७४६१४) = Do not strike us, do not deliver us (to diseases and other destructive agents) ; we hope not to be in the fetters of one who is easily driven to wrath. Rudra inflicts diseases when full of wrath ; अनमीवो रुद्र जासु नो भव (७४६१२) = Do not inflict diseases, O Rudra, on our offspring. अव स्यतं सुध्वनं यन्नो अस्ति तनूदु वद्धं कृतमेनो अस्मत् (६७४१३) ; here sin or its consequences viz. diseases are fixed in the bodies of sinners who pray that they be released from those diseases. प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव० वरुणो० नः सात् (७२८१४) = May Varuṇa the sinless remove whatever sin he detects in us. अव + सो = remove. मयोभूर्वातो अभि वाहु उल्ला ऊर्जस्वतीरोषधीरा निशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिवन्तु अवसाय पद्भ्यो रुद्र मृच्छ = May health-bringing breezes blow towards our cows ; may the cows eat strength-giving or nourishing herbs ; may they drink water that fattens and nourishes life ; be merciful, O Rudra, to our four-footed i. e. our cattle by un-stringing thy bow or by removing diseases. Rudra when furious charges winds, grass and water with foul destructive matter ; he is asked to remove all agents of disease and thereby to show mercy. अवसाय must have the sign of the अवग्रह as in the second instance. अवसाय in the two instances is differently accented ; the question arises as to whether accent should be regarded or disregarded in Vedic interpretation. A similar question may be asked about the obligatoriness of rules of Sandhi. The question would require an amount of discussion which is not possible here.

If अवसाय be the dat. sing. of अवस, then अवसाय and पद्धते would be nouns in apposition ; अवसाय पद्धते = to the cattle which are our means of subsistence ; this would be the meaning of the two words.

9 दूतो ० आ जगाम = the messenger *from* or *of* निर्ऋति has come to this house. (निर्ऋत्याः इति एतत् पदम्) आकारान्तम् । तस्य पदस्य पञ्चम्यर्थे पञ्चम्यर्थे वा प्रेक्षा ; प्रेक्षा = a view ; निर्ऋत्याः may be viewed as the ablative or genitive of निर्ऋति. निर्ऋति was Death or rather the ruler of hell ; निर्ऋति seems to be the nearest approach to नरक. The कपोत was an ominous bird ; its footprints were considered as a sure sign of approaching calamity or death. 10 अपेहि मनसस्पते अयं क्राम परः चर । परः निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः = (० evil dream), thou tyrant of the mind, depart, depart, go back, go back (परः) and tell निर्ऋति that the mind of the living is various in its moods. Man's mind passes through all sorts of moods in one of which it desires death but the very next moment it repels that idea as outrageous nonsense. चर is to be understood after the second परः . The verb आचक्ष्व shows that the word is निर्ऋत्यै. (निर्ऋत्यै इति एतत् पदम्) ऐकारान्तम्. These two instances are so plain that the help of the Nirukta is absolutely unnecessary ; Yāska should have quoted really difficult instances.

12 The utmost (परः) juxtaposition of words is संहिता. Did Pāṇini borrow परः संनिकर्षः संहिता (पा० १।१।१०९) from the ऋध्मातिशाख्य? पदानां प्रकृतिः संहिता अथवा पदानि प्रकृतिः यस्याः सा संहिता ; did संहिता precede or follow padas ? पदप्रकृतीति which follows shows that the latter dissolution meets with Yāska's approval. When men used Sanskrit as their vernacular, they could not have rigidly observed rules of Sandhi; for the purpose of intelligibility words must have been used without the bondage of such rules. Written Sanskrit must have been different from conversational Sanskrit ; but even in written Sanskrit freedom from bondage must have been the rule. चरण = a branch of the Veda such as ऋग्वेद, यजुर्वेद etc. and their various recensions. चरणव्यूह is a work that enumerates the various branches of Veda. पार्षदानि = त्वचरणपरिषदि एव यैः प्रतिशाखानियतम् एव पद-अवग्रह-प्रगृह्य-अप्रगृह्य-क्रम-संहिता-स्वरलक्षणम् उच्यते तानि उक्तानि पार्षदानि । प्रातिशाख्यानि इत्यर्थः (दुर्ग). Is पार्षद् a corruption of पार्षपद् ? In order to interpret Rks one must know what their constituents are ; padas must be found out first which one cannot do without the help of the Nirukta. But was शाकल्यः a Nairukta ?

13 याज्ञे° भवन्ति is another argument in justification of the utility of the Nirukta. याज्ञे = यज्ञकर्षणि. प्रदेशाः = विधयः = injunctions. दैवतेन = in connection with the deity who is concerned in the particular sacrificial act. A deity may not be mentioned by name in a Mantra or more than one deity may be mentioned in certain Mantras; priests must know where particular Mantras are to be used; if they recite wrong Mantras they would offend the deities concerned, the sacrificial acts would bear no fruit and the commission of errors in this respect would involve expiation or प्रायश्चित्त; the Nirukta saves priests from these serious consequences by prescribing where a particular Mantra is to be employed. This means that the Śrautasūtras were composed by the Nairuktas. 13-14 Durga has not तत् एतेन उपेक्षितव्यम्; एतेन = with the help of the Nirukta. 14. लिङ्गज्ञाः लिङ्गज्ञातारः वयम् अत्र एतस्मिन् आम्नाये। लिङ्गतः वयम् अत्र या यास्मिन् देवता तां विजानीमः। विज्ञाय च तद्देवते एव कर्मणि विनियुज्महे तं मन्त्रम् (दुर्ग) = We know the characteristics of deities in the Veda; by means of characteristics we can find out the Mantra in which a particular deity is referred to and then employ that Mantra in a sacrificial act in which we know that that particular deity is to be propitiated. We know that a certain Mantra is ऐन्द्र, that is, one that refers to Indra because there is a characteristic act or description of that god though there is no actual mention of his name. We therefore do not require the guidance of the Nirukta in this respect. Durga renders अत्र by एतस्मिन् आम्नाये; but I think अत्र means in this matter of finding out Mantras that are to be employed in particular sacrificial acts.

14-16 त्वां. वदमहे. अग्ने। इन्द्रं. वृणन्ति राधसा वृतमाः = We choose thee, Oh Agni, (to carry our offerings to the gods); as the gods fill Indra and Vāyu with strength, so the best of men fill thee with wealth in the form of offerings. In this Ṛk Agni, Indra and Vāyu are mentioned; if it be employed in a sacrificial act where the deity to be propitiated is Indra or Vāyu, the sacrificial act would bear no fruit and the sacrificer would be guilty of grave error. The Nirukta distinguishes between deities that are principal and deities that are subordinate in Ṛks and would tell the sacrificer where a particular Mantra should be employed. Indra and Vāyu are subordinate while Agni is principal in this Ṛk which therefore must be used in a sacrificial act pertaining to Agni. The particle न, how-

ever, plainly shows that Indra at least is subordinate ; since Agni is addressed as अग्ने, he must be principal. The services of the Nirukta would not be sought in such simple matters ; Yāska should have quoted R̥ks in which it is difficult to decide which of two or more deities mentioned therein is principal.

16 Oh Manyu, lustrous (त्विषितः) like Agni do thou overcome (सहस्व) enemies. Here Manyu is principal and Agni is subordinate. But here too there is no difficulty whatever. त्विषि (= lustre) really belongs to Agni as in त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाष्टुषे (५।८।५). 17-18 त्विषिरित्यप्यस्य भवति = अस्य इन्द्रस्य अपि त्विषिः भवति । त्विषीमते इन्द्राय (१।५।५) ; अध त्विषीमान् अभि ओजसा क्विर्वि युधाभवत् (२।२।२) ; इन्द्राय मनस्वते त्विषीमते एकादशकपालं निर्वपेत् (काठकसं० १०।८) ; these three quotations show that Indra too possesses त्विषि ; he is called मन्वु also ; therefore मन्वु too is त्विषितः. त्विषितः = त्विषियुक्तः = दीप्तियुक्तः ; त्विषित belongs to the तारकादिगण (पा० ५।२।३६). 17-18 दीप्तिनाम ought to follow instead of preceding भवति ; त्विषिरित्यप्यस्य भवति । त्विषिः इति दीप्तिनाम ; this probably was the original text. त्विषि is not mentioned among दीप्तिनामानि, says Durga ; by दीप्तिनामानि he refers to ज्वलतो नामधेयानि (Ng 117 p. 4123-25). त्विषि does not exclusively belong to Agni as it is mentioned in the case of the Sun and Sōma both of whom are resplendent.

18 Yāska has used all the arguments in this section and the last in order to enforce the importance of knowledge and thereby to condemn its opposite, for it is this opposite that leads to strange ideas about Mantras and the Nirukta which elucidates them. The praise of knowledge and dispraise of ignorance therefore which are the subject-matter of the following three sections are pertinent.

21 सः understood after योऽर्थज्ञः or यः may be omitted. 22 गृहीतं = memorized ; the महाभाष्य reads अभीतम् (Vol. I P. 2 115). निगद = The wording (of a R̥k or Śloka) ; निगदेन एव शब्दयते = is recited word by word only (without any attempt to understand the meaning of those words). These two Ślokas were popular in Yāska's time ; source unknown. 24 स्था + णुः = स्थाणुः . अर्ति = ऋ + ति ; अर्तः abl. sing. of अर्ति treated here as a noun : अर्ति is a coined word to denote the root ऋ ; ऋ गतौ (धा० ३।१६) ; ऋ + थः = अर्थः = wealth ; अर्थते हि असौ अर्थिभिः (दुर्ग) ; अर्थते = is gone to i. e. sought. Or अर्थः = अर् + थः = अरण + स्थः = अरणस्थः ; अरणे = गमने = When one goes

to heaven after death ; रथः = तिष्ठति = (still his wealth) stays (here on the earth instead of following him) ; this is how Durga explains अरणरथः ; but sometimes wealth obtained by a man stays in a stranger (अरणे) i. e. passes into the hands of a stranger ; this also may be the meaning.

2813 उत = अपि. त्वः = एकः. ददर्श = पश्यति. उत = अपि च. 3-4 एनां refers to वाचम्. The first half (अर्धे) speaks of the unlearned man. एवम् अनेन अर्थेन अविद्वांसम् आह निन्दन् मन्त्रदृक् (दुर्ग) ; here the subject of आह is मन्त्रदृक् and not अर्धे as in the text ; so इति अविद्वांसम् आह अर्धेन must have been Durga's text.

उतो = उत + उ ; उ is expletive. उत = अपि. त्वस्मै = एकस्मै. तन्व = स्वम् आत्मानम् = ज्ञानम्. विसत्त्रे = विदृणुते ; speech reveals her own self i. e. the knowledge that lies hidden within it to one (who is learned). तन्वं शरीरं विमन्त्रे विवसयति । विदृणोति इत्यर्थः (दुर्ग) ; his text seems to have been शरीरं विवसयति instead of स्वम् आत्मानं विदृणुते ज्ञानम्. ५ अनया वाचा = अनेन पादेन ; since the Rk speaks of वाक्, Yāska should not have used वाचा here. अर्थस्य प्रकाशनम् = revelation of meaning ; Durga reads अर्थप्रकाशनं for प्रकाशनमर्थस्य. The subject of आह here must be मन्त्रदृक् ; this shows the genuineness of Durga's text viz. अविद्वांसम् आह अर्धेन noticed in line 8 above. Rks reveal their real meaning to men of understanding only. उत्तमया वाचा = उत्तमेन पादेन ; here too Yāska has committed the same error. How is उपमा उत्तमया वाचा to be construed ? उपमा उत्तमया वाचा उच्यते is how Durga construes. This is another instance of Yāska's loose style. 6 उशती = कामयमाना. ऋतुकालेषु understood after सुवासाः. The महाराष्ट्र recension has सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु between ऋतुकालेषु and यथा. सुवासाः निर्णिक्तवासाः नीरजस्का (दुर्ग) = when the young wife wears good clothes i. e. clothes which have been thoroughly washed and freed from menstrual blood. ऋतुकालेषु = On those days on which she feels sensual passion. यथा स० शृणोति is an incomplete sentence, perhaps intentionally left so by Yāska ; तथा विद्वान् एव एनां पश्यति स एव च एनां शृणोति would follow यथा० शृणोति. Durga explains यथा० पश्यति only and not स शृणोति. The महाभाष्य has: — अपि खलु एकः पश्यन् अपि न पश्यति वाचम् । अपि खलु एकः शृण्वन् अपि न शृणोति एनाम् । अविद्वांसम् आह अर्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसत्त्रे । तत्तुं विदृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वम् आत्मानं विदृणुते एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विदृणुते (vol. I p. 414-7). Can this be a reproduction of Yāska's original text or is it a substance of that

text ? Yāska and Durga:—One (though) seeing does not (really) see speech ; one (though) listening (to speech) does not (really) hear it ; speech uncovers her pēson to him who knows as a young wife who desires sexual union with her husband uncovers her person just after the menstrual flow has ceased (सुवासाः). Some men see speech mentally, that is, they memorize it ; when they hear speech, they hear the mere sound of it ; they are not able to see and hear speech as speech really is ; speech reveals her soul to the really learned man as a wife shows her bare person to her husband only. Yāska and Durga interpret सुवासाः in a strange way ; a wife bares her person before her husband not only after the menstrual flow has ceased but on other days also.

This Sūkta as I said in interpreting अक्षवन्तः ०दृष्टे (251121-30) speaks of poets who are real artists ; these poets before doing anything original see i. e. read the poems of others and listen to the poems recited by others. They understand the soul of what they read and hear ; it is to these that poetry lays bare her real self. Poetry wears clothes, that is, the language in which it is couched ; the words are select and are arranged to produce a musical effect ; moreover it is adorned with alliteration and figures of speech. Men of small understanding are carried away by these trappings of poetry ; in their admiration for the outward shell they are incapable to penetrate to the heart of poetry. A young woman for instance wearing a fine dress attracts passers-by or onlookers by her dress only. The real charm of the woman, however, lies not in her dress but in her person which she uncovers to one and one man only, namely her husband. Just as among crowds of men the husband alone knows the beauty of his wife, so rare persons only among thousands of readers and hearers of verse go deep and discover the real meaning of the verse. We have to bear in mind that in Vedic times women went about muffled up from head to foot so that strangers could see the clothes only ; cf. *गृहा चरन्ती मनुषो न योषा* (१११६७३) and *आधिक्ता बध्नरिव* (८१२६१३). *सुवासाः* = *वासोयुक्ता* = *वाससा आच्छादिता* = covered up from head to foot. *वि साधुना पृथिवी सन्न उर्वी* (७३६११) = The wide earth with all her mountain-peaks loosened herself from the bondage of darkness at sunrise. The contours and the expanse of the earth become invisible in pitchy darkness ; when this darkness disappears at sunrise the

contours and the expanse become plain. A young woman when muffled up in clothes looks a mere column of clothes; the contours of her person are screened from public view; she removes these clothes when she is alone with her husband; thus she too loosens the various parts of her body from the bondage of dress. वि + लु = To loosen oneself i. e. to free oneself from all impediments; in the case of the young wife these impediments are her clothes; in the case of poetry they are language etc. अक्षण्वन्नः in sec. 9 and पश्यन् न पश्यति in this section have a significance; they prove that the art of writing was known in those very ancient times; how can verse or prose be seen i. e. read if they are not written? Just as शृणोति means hears, so पश्यति means sees; hearing and seeing must be actual facts.

7 भूयसे निर्वचनाय = for further elucidation of the idea contained in this Rk viz. ज्ञानप्रशंसा and अज्ञाननिन्दा. Yāska interprets Rks generally by deriving words in them only; occasionally, however, though such occasions are few and far between, he interprets Rks also.

11-12 उत = अपि. त्वं = एकम्. सख्ये = वाक्सख्ये = in friendship with speech. स्थिरपीतं = विपीतार्थं = one who has fully drunk or imbibed the meaning of Rks. वाक्सख्ये रममाणं = one who revels in the friendship of speech; a true student who fully understands Rks takes pleasure in their company; nothing delights him so much as bringing out the true sense of Rks. Or सख्ये = देवसख्ये = in the friendship of the gods. There is some confusion in regard to वाक्सख्ये or देवसख्ये; वाक्सख्ये विपीतार्थं स्थिरपीतम् आहुः । अथवा । देवसख्ये रममाणं स्थिरपीतम् आहुः may be the construction.

Durga's text:— सख्ये सखिभावे देवसख्ये देवानां समानख्यानतायाम् । देवसायुज्ये इत्यर्थः । वक्ष्यति च । यां यां देवतां निराह तस्याः तस्याः तान्द्राव्यम् अनुभवति (१८१३-४); सख्य means the friendship or the company of the gods i. e. the state of bearing the name of the gods i. e. the state of becoming one with the gods; the Nirukta says " One who fully explains the names of deities by means of derivation comes to experience his sameness with them, that is, he becomes completely identified with every deity whose name he interprets in entirety. " अथवा । देवसख्ये रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवानां सखिभावः तत् देवसख्यं स्थानम् । तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः ; or सख्य means the blessed place i. e. heaven which is the abode of the gods and

which is such an agreeable place to live in. स्थिरम् अधिचालिनम् अप्रच्यवनधर्माणम् । कम् एवम् आहुः । विपीतार्थम् आपीतार्थं गृहीतार्थम् इत्यर्थः ; here Durga takes स्थिर and पीत separately ; they call him who has drunk fully i. e. grasped completely the meaning of speech i. e. Rks ; one in whom the knowledge acquired by him remains permanent ; such knowledge has the characteristic of never slipping from his mind ; it is not inconstant or a movable affair. कः एवम् आह । इयम् एव वाक् ऋक्संज्ञिका ; here Durga alters आहुः to आह and says that speech called Rk says so ; the subject of आहुः, however, must be मन्त्रदृशः (understood). So Durga's Nirukta text must have been अपि एकं सख्ये देवसख्ये रमणीये स्थाने इति वा स्थिरपीतं विपीतार्थम् आहुः . This text is perfectly intelligible. In his text there must have been the word वाक् as he says क एवम् आह । इयम् एव वाक् ऋक्संज्ञिका ; was आहुः followed by वाक् in his Nirukta text ? If so some one probably not understanding why वाक् was placed after आहुः prefixed that word to सख्ये as there was no आह after it and so we have वाक्सख्ये in the present text.

एनं = विज्ञातार्थम्. यं understood. हिन्वन्ति = आप्नुवन्ति = come up to or overtake. वाजिनेषु = वाग्ज्ञेयेषु = बलवत्सु = in very tough or difficult passages that can be understood by वाक् alone. None overtakes or equals a man who fully comprehends such Rks. Whom do they call स्थिरपीत ? Him who understands the most difficult Rks that are beyond the comprehension of other men. Durga:— एनं वागर्थेजं न हिन्वन्ति न अनुगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु । वाजिनेषु वाग्ज्ञेयेषु बलवत्सु अपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवघटनीयेषु समुद्रापिहितरत्नसंनिभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्तव्येषु ; other people are not able to follow him (who understands what Rks mean) in interpreting Rks that are exceedingly difficult (वाजिनेषु = वाग्ज्ञेयेषु = बलवत्सु = दुर्ज्ञेयेषु = दुरवघटनीयेषु) and that resemble jewels that are completely hidden in the sea ; but these nevertheless have to be interpreted ; matters like finding out the deities of Rks require intelligence of the highest order. Durga has no यं ; he has, however, अपि after बलवत्सु as in the present text ; what does अपि mean here ? बलवत्सु अपि विज्ञातार्थं may be the construction ; in its present position it means the very opposite of what Yaska intended to say ; ' they cannot follow him even in interpreting difficult Rks ' would be evidently senseless. Or Yaska may have intended अपि to begin the next sentence viz. अधेन्वा°

प्रतिरूपया; this position of अपि is quite in Yāska's manner; vide अपि उपमार्थेऽपदपूर्णाः (२०।१०-११).

13 हि understood. मायया = with an illusion that resembles speech (वाक्प्रतिरूपया); वाचा प्रतिरूपा = resembling वाक्. A memorizer does not possess वाक् as such but merely a resemblance or appearance of वाक्. Durga has not वाक्प्रतिरूपया. Durga:—अधेन्वा । न हि सा वाक् धिनोति इह न परत्र च; here Durga adopts Yāska's derivation of धेनु (१६०।१२); धि = to please; a cow (धेनुः) pleases people with milk; वाक् as धेनु pleases both here and in heaven; but the वाक् in the possession of the unlearned man does neither.

But धेनु should be taken to mean a cow; अधेनुः = one that is not a cow but simply an illusion of a cow. The memorizer goes about thinking that he has real वाक् with him but he is wrong as he carries with him an illusion, a mere appearance of वाक्.

13-14 The speech (वाक्) that he carries with him does not yield (न दुग्धे) him (अस्मै) desires that must be yielded (दोहान्) by real वाक् here in the world of men and there in the world of the gods (देवमनुष्यस्थानेषु); speech really understood bears fruit here and in heaven too; a true interpreter of Rks is appreciated and rewarded here by men and in heaven by the gods who admit him as one of themselves. Durga has दोग्धव्यान् for दोहान् and instead of देवमनुष्यस्थानेषु he says देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च; his reading therefore must have been देवतामनुष्यस्थानेषु. यः भवति and इति understood. श्रुत्वान् = श्रुतवान्. 14-15 अफलम् अगुणाम् इति मत्वा यः वाचं श्रुतवान् भवति; वाक् yields neither fruit nor flower to him who merely hears i. e. commits to memory the mere words of Rks with the idea that the words are important in themselves and that they have no meaning. This may be the meaning of अफलम् अगुणाम्. Or speech learnt by rote does yield him some little fruit and flower (किञ्चित्पुष्पफला); अ = अल्प = किञ्चित्. Yāska condemns a memorizer in sec. 18 by calling him स्थाणुः भारहारः and yet here he yields to popular opinion that even mere memorizing does bear fruit. Would he do so is a question. 15-16 the seer considers (आह) the sense of Rks (अर्थे) to be their flowers and fruit (पुष्पफलं). पुष्पफलं is a समाहारद्वंद्व.

यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम् । देवतापरिज्ञानं दैवतम् । आत्मनि अधि वर्तते तत् अध्यात्मम् । यदा अभ्युदयलक्षणः धर्मः अभिप्रेष्यते तदा याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । पूर्वं हि पुष्पं भवति

फलार्थम् । याज्ञम् अपि च पूर्वं तन्यते देवतार्थं च इति एतस्मात् सामान्यात् याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । यदा पुनर् निःश्रेयसलक्षणः धर्मः अभिप्रेयते तदा उभे अपि याज्ञ-
दैवते पुष्पत्वम् एव विभूतः । दैवते हि याज्ञम् अन्तर्भूतम् एव तदर्थत्वात् । अतः न पृथक् उच्यते । तत् पुनर् एतत् अधिदैवतं सर्वम् अपि प्रतिविशिष्टज्ञानेन उपासकेन
सुसुक्ष्मणा निरूप्य चेतसा आत्मानम् एव प्रति अभिसंपाद्यते कार्यकरणाधिदेवताद्वारेण
सः अयम् एवम् अधिदैवतम् अधियाज्ञं च उच्छिद्य अध्यात्मम् एव अभिसंपद्यते । तत्र
एवं सति अध्यात्मार्थत्वात् अधिदैवस्य अध्यात्मे च पुरुषार्थस्य निष्ठानात् दैवतं पुष्पम्
अध्यात्मं फलम् (दुर्ग) । Explanation of the above:—याज्ञं = knowledge
of sacrifices (यज्ञपरिज्ञानं). दैवतं = knowledge of deities (देवतापरिज्ञानं).
अध्यात्मं = knowledge of the soul (आत्मानि अधि वर्तते तत्). Men place
before themselves two objects viz. material enjoyment in this and
also in the next world (अशुद्ध्य) and happiness above which there
is no other happiness (निःश्रेयस) i. e. the state of Brahman. In the
first case the knowledge of sacrifices leads to a knowledge of
deities as the sacrificer ultimately becomes one with the deities to
whom he has offered oblations. In the second the knowledge of the
multiplicity of deities leads to the knowledge of *the One* i. e. the
soul. Just as flower precedes fruit so याज्ञ precedes दैवत and दैवत which
includes याज्ञ precedes अध्यात्म. Thus याज्ञ is flower and दैवत fruit in
the first case while in the second दैवत is flower and अध्यात्म fruit. In
passing from the many to *the One* the man who desires to reach the
ultimate state of Brahman has to employ his mind in acquiring special
knowledge namely that of the Upanishads; in this process the
many deities are instruments for arriving at *the One*. Thus the man
passes beyond the knowledge of sacrifices and deities and becomes
the Soul. दे in the देवताध्यात्मे ought to be दै; Durga's Vrtti has देवताध्यात्मे
but in his explanation he uses the word दैवत.

त्वम् उत एकम् अपि सख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात् सख्यम्
इति उच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतः वाक्संबन्धात् वाक्सख्ये स्थिरपीतं सधु
यस्य हृदये स्थितं भवति । यद्वा । स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् आहुः । यद्वा । तस्मिन्
ज्ञातार्थम् आहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थम् इति वदन्ति । किञ्च एनं विज्ञा-
तार्थं पुरुषं वाजिनेषु । वाक् हना ईश्वरा येषां ते वाजिनाः । अर्थाः वाचः आयत्ताः
खलु । वाग्ज्ञेयेषु अर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दः अन्वर्थे । केचिदपि न अनुगच्छन्ति ।
अयम् एव अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेषु अर्थेषु
एनं न हिन्वन्ति । न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्य एव सर्वं वेदार्थं विचारयन्ति इत्यर्थः ।
इति अर्थज्ञः प्रशस्तः । अनन्तरम् उत्तरार्धेन केवलपाठकः निन्द्यते । एषः आविज्ञातार्थः
पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविधार्जितया कामानाम् अदोग्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया
मायया चरति । किं कुर्वन् । अफलाम् अपुष्पाम् । वाचः अर्थः पुष्पफलम् अर्थवर्जि-

ताम् । यद्वा । वाचः अर्थः याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञम् । देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शृश्रुवान् श्रुतवान् । केवलं पाठमात्रेण एव श्रुतवान् । स चरति । यथा बन्ध्या पीता गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धि इति मायाम् उत्पादयन्ती चरति । यथा बन्ध्यः वृक्षः अकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पयति फलति इति भ्रान्तिम् उत्पादयन् तिष्ठति तथा पाठं प्रब्रुवाणः चरति इत्यर्थः (सायण). Explanation of the above:—सख्य means an assembly of the learned ; the good talk that takes place in such an assembly is also called सख्य as that good talk is the act of friends assembled there. That good talk is due to the voice ; therefore सख्य means वाक्सख्य. स्थिरपीत is one in whose heart honey viz. the good talk becomes permanently stationed ; the conversation of the learned is like honey and some men drink it and hold it fast in their hearts. Or स्थिरपीत is one whose acquisition of knowledge is permanent ; people call one who knows the meaning of anything as one who has drunk (पीतार्थे). वाजिन = वाच् + इन ; वाजिन is a thing whose mistress (इन्ता) is speech ; all meaning is dependent on speech ; वाजिन therefore means the meaning that is to be known from speech (वाग्ज्ञेय). अपि = अनु ; अपि हिन्वन्ति = अनुगच्छन्ति. In finding out the meaning that is hidden in speech none follows i. e. equals one who is स्थिरपीत ; he is therefore surpassingly learned. Or वाजिन means an essential part of a thing. [This meaning Sāyana infers from इन्द्रियम् वै वीर्यं वाजिनम् (ऐ० ब्रा० ३।२) ; वाजिन means the vigour of the body (वीर्यं) and also that of the five organs of knowledge (इन्द्रियम्)]. The best part of speech is the meaning that lies in the very depths of their speech : such meaning can be discovered by a स्थिरपीत only. न हिन्वन्ति = न बहिः कुर्वन्ति = His companions dare not exclude him from their deliberations ; they make him their leader and set to their work of interpretation. In the case of the mere memorizer his speech is merely an appearance or illusion and as such it has not the characteristics of a cow, that is, it does not yield him what he desires here among men or there among the gods. That speech of his bears neither flower nor fruit, that is, it has no meaning to him. Or knowledge of sacrifices and of deities is the real meaning of speech ; such a man does not possess this knowledge. Just as a fat but barren cow leads one to expect a large quantity of milk from her or as a leafy but barren tree holds out hopes of bearing flowers and fruit and then disappoints, so a mere memorizer produces an illusion of knowing and disappoints

those who expect great things of him. Sāyana does not explain दैवताध्यात्मे.

I think the whole Rk refers to one who cannot utilize what he reads and hears to create artistic poetry ; एषः like एनं refers to त्वं. सख्य means the artistic work of poets ; vide note on सखा (251121-22). They call one who is incapable of original creation in the field of poetry (सख्ये) स्थिरपीत i. e. one in whom what he has drunk at the eye and the ear remains stagnant. In others what they read and hear stirs up new ideas and leads to creation of artistic poetry ; in them there is the afflatus due to wide reading and active imagination. Consequently they do not depute (न हिन्वन्ति) a स्थिरपीत to take part in poetic contests. वाजिन means a contest for winning prizes (वाज) for fine literary work ; अपिवाजिनेषु = into the very thick of such contests. The reason why they do not depute him is that what he has read and heard is like a false image of a cow, a mere illusion ; his learning is incapable of bearing flower and fruit, that is, producing fine substantial literary work ; the man has merely heard and merely read. In the Delphic games laurels were given for fine literary work ; contests for literary pre-eminence seem to have been a feature of Vedic India too. Rk 10 of this same Sūkta confirms my interpretation ; सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किल्विपस्पृत् पितृपणिर् हि एषा अरं हितो भवति वाजिनाय = All literary artists rejoice when one of them returns with a prize (यज्ञसा) after having defeated a whole host of rival poetic artists (सभासाहेन) ; for he alone of them (एषां) has saved them from the dishonour of defeat (किल्विपस्पृत्) and brought rewards (पितृपणिः) ; hence he is deputed (हितः भवति) as quite equal (अरं) to take part in any literary contest (वाजिनाय). सखायः and सख्या have as I have said above a special sense ; all of them are literary artists (सखायः).

After this we have an account of the occasion that brought into existence the Nighaṇṭu and also of its contents. 17 There were seers (ऋषयः) by whom religion was actually seen (साक्षाद्भूतधर्माणः). The Veda was not composed by any one ; it was *seen* by those who were superhumanly endowed ; these men were called मन्त्रद्रष्टारः. They delivered (संप्रादुः) by oral instruction (उपदेशेन) Mantras which they had seen to inferior

men (अवरेभ्यः) by whom religion was not seen because they were not endowed with the superhuman vision of their teachers. अवरेभ्यः = अवत्कालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया दृष्ट्या (दुर्ग); Durga calls these inferior men श्रुतर्षि because they heard first and then saw what the Veda was; उपदेशेन = through a series of teachers and pupils. But I think Yāska did not mean that these inferior men were Ṛshis. These inferior men being ill at ease (ग्लायन्तः) as to how the oral instruction they had received could be preserved compiled this (इमं) work (ग्रन्थं) viz. the Nighaṇṭu in order that the Mantras might be understood by arranging Vedic words in certain classes; विलमेन ग्रहणं = comprehension by classification; the Nighaṇṭu classifies words after separating them from Ṛks and thus makes the Veda intelligible. कथं नाम उपादिश्यमानम् एते शक्नुयुः ग्रहीतुम् इत्येवमर्थम् अधिकृत्य ग्लायन्तः स्विसमानाः तेषु अग्रहन्त तदनु-क्रम्या तेषां आयुषः संकोचम् अवश्य कालानुरूपं च ग्रहणशक्तिं च इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च (दुर्ग); these inferior men found that their pupils were incapable of understanding the oral instruction which they themselves had received; they were sad at first but taking into consideration the shortness of human life and the deteriorating intellect of their pupils and anxious as to how best to preserve that oral instruction they compiled the Nighaṇṭu, the Veda and helps to the Veda. Durga says that they split the Veda which originally was one into several branches; ऋग्वेद was split into 21 branches, यजुर्वेद into 101, सामवेद into 1000 and अथर्ववेद into 9; as to the Vedāṅgas grammar was split into 8 chapters namely the अष्टाध्यायी of Pāṇini, the Nirukta into 14 etc. विलम् according to Durga means separation into parts. But I think वेदं च वेदाङ्गानि च is an interpolation. समाम्नायः समाम्नातः is said about the Nighaṇṭu; to use समाम्नात about the Veda would be something like an insult to the seers who must have seen the Veda in all its several branches. Yāska would not include his Nirukta which is a Vedāṅga among helps composed by the old teachers to facilitate Vedic study; he would never say निरुक्तं समाम्नातम्. Besides what follows is about the Nighaṇṭu only and not about the Veda and its helps. Dr. Rūth thinks that by वेदाङ्गानि Yāska meant the various Prātiśākhya; but he ought to have quoted some authority in justification of his view.

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषाम् अयनं चैव वैदाङ्गानि षडेव तु is quoted in the late Principal Apte's Sanskrit Dictionary.

18-19 विल्मं = भिल्मं = भिद्मं = भेदनम् ; विल्मं = वेदानां भेदनम् (दुर्ग) = dividing the Vedas into different branches ; or विल्मं = भिस्मं = भास्मं = भासनम् ; वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थः इत्यतः इदम् उक्तं विल्मम् इति (दुर्ग) = the word विल्म is used in the sense of interpreting the Vedas clearly by the knowledge of the Vedāṅgas. विल्म is not mentioned in classical dictionaries ; I do not know in what sense Yāska has used it here. It occurs once in RV (2135112) and probably means Rk or food.

19-20 एतावन्तः० नामधेयानि refers to the नैघण्टुकाण्ड which name however does not occur either here or anywhere else in the Nirukta. Durga has not धातुर्दधातेः. 21 एतावताम्० अभिधानम् refers to the ऐकपादिकाण्ड and इदं० नैघण्टुकम् । इदं० प्राधान्येन to the दैवतकाण्ड ; नैघण्टुकं = subordinate ; प्राधान्येन (वर्तते) = is principal. 22 Durga reads अन्यदेवतम् for अन्यदैवतम् and explains तत् यत्० नैघण्टुकं तत् thus:—अन्या यस्मिन् प्रधानदेवता सः अयम् अन्यदेवतः । तस्मिन् अन्यदेवते मन्त्रे स्वम् अर्थम् अन्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां निगमयत् पतति प्रयुज्यमानम् अङ्गभावं गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तत् इति उच्यते । गुणभूतम् इत्यर्थः (दुर्ग) ; if in a Mantra there is mention of a deity besides the principal one, the name of such a deity is subordinate ; anything stated about this subordinate deity serves to bring out some special characteristic of the principal deity.

291 न = इव. In this Rk Agni is principal and the horse is subordinate ; the horse has a hairy tail ; this hairiness of the animal is transferred to Agni when he is covered with curling smoke ; the comparison brings out this special characteristic of Agni. 2 वाराः = बालाः ; बाल comes from वृ (= to ward off) ; the hairs in a horse's tail are useful in warding off gnats (दंशवारणार्थाः) ; दंश comes from दश् (= to sting) .

3 सृगो० गिरिष्ठाः ; Indra is compared to a fierce wild animal like the lion who is the very incarnation of fierceness ; Indra's fierceness is emphasized by this comparison. 4 सृग from सृज् (= to go) ; a fierce animal is always on the move for prey ; but सृज् शुद्धौ (धा० २।५६). भोम from भी (= to fear) because animals fear (विभ्यति) him (अस्मात्) i. e. the fierce animal ; भी + मः = भीमः. भीष्म from the same root ; भीषयति असौ भीष्मः ; भीष् + मः = भीष्मः. भीष्म is suggested by भीम ;

by भीम and भीष्म Yāska refers to two heroes of the Mahābhārata. 4-5 when कुचरः qualifies मृगः, then the derivation is कु कुत्सितं कर्म चरति which means 'the wild animal perpetrates vile deeds;' but when (अथ चेत्) it is an adjective of a deity (देवताभिधानं) i. e. Indra, then कु क अयं न चरति; there is not a single place where Indra is not found moving; he is ubiquitous. 6 गिरिष्ठाः = गिरिस्थायी; a fierce animal dwells on mountains. गिरिः = पर्वतः. गिरि from सम् + उत् + गृ; a mountain is (भवति) vomited up in a mass (समुद्गीर्णः) by the earth; गृ निगरणे (धा० ६।१२९); गृ = to vomit; उत् + गृ = to vomit out; सम् = together i. e. in a mass; गृ + इः = गिर + इः = गिरिः.

पर्वतः = पर्व + तः = पर्ववान् = full of joints or layers; a mountain is called गिरि because it is thrown out of the earth; it is called पर्वत when one thinks of its joints. 7 पुनः = but; (you have derived पर्वत from पर्वन्), but (पुनः) how would you derive पर्वन्? पर्वन् comes from पृ; पृ पालनपूरणयोः (धा० ९।१७); पृ + वन् = पर्वन्; a joint is called पर्वन् because it joins two layers. Or पर्वन् comes from प्री; प्रीञ् तर्पणे (धा० ९।२); प्री + वन् = पृ + र् + ई + वन् = पृ + र् + वन् = पृ + ऋ + वन् = पृ + वन् = पर्वन्; पर्व = अर्धमासपर्व = the last day of a half month i. e. a fortnight; this day is called पर्वन् because on this day (अस्मिन् = अर्धमासपर्वणि) people propitiate (प्रीणन्ति) the gods (देवान्) by offerings. The अर्धमासपर्व is called दर्श-इष्टि and पूर्णमास-इष्टि. अर्धमासे देवा इज्यन्ते (तै० सं० २।५।६). 7-8 तत् अर्धमासपर्व प्रकृतिः यस्य तत् इतरत् पर्व अपि पर्व उच्यते = the word पर्वन् used in ordinary Sanskrit had its origin in this अर्धमासपर्व; संधिः एव सामान्यं तस्मात् = because joining two things together is common to अर्धमासपर्व and the ordinary पर्व; the अर्धमासपर्व joins two halves of a month; पर्व in its ordinary sense joins two layers of bricks or two layers of a hill. The name पर्व was first used to denote अर्धमासपर्व and afterwards came to denote the पर्व in daily language; this is a topsy-turvy account of the use of पर्वन्; पर्वन् which in ordinary talk denotes a joint between two things came to be used even when two portions of time were joined together; so अर्धमासपर्व had its origin in the ordinary पर्व. Or the text may be re-arranged thus :— पर्व पुनः पृणातेः । तत्प्रकृति इतरत् अर्धमासपर्व संधिसामान्यात् । प्रीणातेर्वा । देवात् अस्मिन् प्रीणन्ति. Here the topsy-turviness just noticed disappears. The पर्वन् that comes at the end of every fortnight is called so because it resembles the पर्वन् i. e. a joint of a mountain; joining (संधि) is common to both.

गिरिष्ठाः = गिरिस्थायी = मेघस्थायी = one who stays on or among clouds ; this is the sense of गिरिष्ठाः when used of Indra (देवताभिधानं). A cloud (मेघः) also (अपि) is called गिरि on account of this very reason (एतस्मात् एव) because it too is vomited in a mass into the sky (समुद्गीर्णः); a mass of vapour is vomited up i. e. thrown up into the sky. As the word कुचर occurs only twice in RV it is difficult to fix its meaning ; it is doubtful if कु is prefixed to any other Vedic word in the sense of कुत्सित ; कु meaning the earth is a modern word ; कुचरः = wandering on the earth or plains. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः also occurs in 1115412 where Vishṇu is compared to a wild beast ; how would Yāska interpret गिरिष्ठाः when applied to Vishṇu ? गिरिष्ठाः meaning मेघस्थायी is appropriate in the case of Indra but not in the case of Vishṇu. The point of comparison is fierceness (भीमः); the other adjectives कुचरः and गिरिष्ठाः qualify मृग only. Dr. Peterson, however, says "The simile is not applicable to Vishṇu generally, but to Vishṇu conceived as planting his foot on the height of heaven and now magnifying his own great deed" (Bom. Sk. Series XXXVI P. 105 1-3). He does not state what कुचर means in the case of Vishṇu. How came the two Ṛshis दीर्घतमस् (1115412) and जय (10118012) to use the same words viz. मृगो गिरिष्ठाः ?

तथानि० तत् दैवतं is a definition of the दैवतकाण्ड ; उपरिष्ठात् i. e. at the beginning of chap. VII (10011-2). The repetition of इह marks the end of the chapter ; this shows that the Nirukta was committed to memory. The Nirukta falls into two halves called पूर्वपट्ट and उत्तरपट्ट ; the पूर्व deals with the नैघण्टुक and नैगम Kāṇḍas and the उत्तर with the दैवत ; नैघण्टुकानि refers to the नैघण्टुक and नैगमानि to the ऐक्यपदिक. The use of नैघण्टुक in two different senses is objectionable since technical terms in scientific treatises should have one and one sense only. The term नैघण्टुकानि raises a question as to whether निघण्टवः (1912) covers the whole of the निघण्टु or only the first 3 chapters of that work ; from the derivations given of निघण्टवः (1912-5) it is probable if not certain that the term was used in a narrower sense i. e. for the first 3 chapters only ; words were gathered from all parts of the Vedas (समाहृताः) and put together or classified (समाज्ञातः) according to their senses and as such they became guides (निगन्तवः) in the difficult task of Vedic interpreta-

tion. निघण्टु in this narrower sense must have been compiled first, chapters IV and V being added subsequently ; it is only some such supposition that can explain the use of नैघण्टुकानि in a narrower sense viz. that of word mentioned in the first 3 chapters. निघण्टुकाण्डे वर्तमानानि नैघण्टुकानि पदानि । निगमकाण्डे वर्तमानानि पदानि नैगमानि ; this seems to be the idea in the mind of him who used these terms ; properly speaking नैघण्टुकं and नैगमं should have been used like दैवतं, काण्डं being understood after each of the three words. In chapter IV Sec. I the term is ऐकपादिकं (काण्डं) ; this term seems appropriate because chapter IV of the निघण्टु deals with single words only ; निगम means every word that is to be found in the Vedas ; नैगम therefore would be an appropriate name for all the five chapters of the Nighaṇṭu. We find नैगम used in this larger sense in नैगमाः कृतः and नैगमेभ्यः (३०१८-१९).

The definitions of the three Kāṇḍas (2819-21) must belong to some other Nighaṇṭu than the one with which Yāska has dealt in the Nirukta. The नैघण्टुककाण्ड is defined as ऐकार्थम् अनेकशब्दम् (5611) after which we read इति उक्तम् which means that this definition has been given in the previous portion which, however, is not the case. Yāska was expected to define this Kāṇḍa in chap. II Sec. V after अथातोऽनुक्रमिष्यामः (3213) ; we read ऐकपादिकमित्याचक्षते (५६१३) and दैवतमित्याचक्षते (१००१२) but nowhere do we find नैघण्टुकमित्याचक्षते. ऐकार्थम् अनेकशब्दं is a definition which could not have been penned by Yāska though sometimes he is very slovenly. The definition of this Kāṇḍa given in this section (2819-20) leads one to think that roots or verbal forms were mentioned first and nouns afterwards, for that is what is expected as all nouns according to the Nairuktas are born of roots ; but in our present Nighaṇṭu there is a mixture of the two ; besides sec. 12 of chap. III ends with इति नव उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नाय (१११७) and the next with इति उपमाः (१११२२) which two sections are irrelevant even in our Nighaṇṭu. The definition moreover conflicts with the statement that the words in the Nighaṇṭu fall into four classes viz. nouns, verbs, prepositions and particles (1915-6).

The definition of the ऐकपादिककाण्ड (5611-3) is worded differently from एतावताम् अर्थानाम् उदम् अभिधानम् and is equally slovenly like that of the नैघण्टुककाण्ड ; moreover it includes words whose grammatical formation is not known (अनवगतसंस्कारनिगम) ; the number of such

words is overwhelmingly larger than that of words that have more than one meaning. नैगमानि is a term used for this Kāṇḍa at the end of this section but its inappropriateness has been stated above.

The definition of the दैवतकाण्ड given at the end of this section and also at the beginning of chap. VII Sec. I (1001-2) is different from इदं नैघण्टुकं प्राधान्येन. Yāska sometimes states what deities are subordinate while interpreting certain Rks. He uses the term नैघण्टुक in the sense of 'subordinate' four times; in two places नैघण्टुकं qualifies सोमकर्म (74123) and वायुकर्म (134113-14) and in two other places it qualifies वृत्तं (4018 and 149110); in none of these places it qualifies the name of any deity. The term which he invariably uses is निपात ; e. g. तस्य एव निपातः भवति वैश्वानरीयायाम् ऋचि (३८२३-२४), तेषाम् एव निपातः भवति ऐन्द्रायाम् ऋचि (१५४७-८) and तस्याः एव निपातः भवति ऐन्द्राग्न्याम् ऋचि (१७१२०). Chap. VII sec. 13 has काश्चित् निपातभाजः (10518); निपात means a subordinate mention. Durga while explaining निपातभाजः says that निपात is of two kinds ; (1) when several deities of whom none is principal are mentioned in a Rk, every one of them is subordinate as in तस्य एव निपातः भवति बहुदेवतायाम् ऋचि (१५११६); (2) in the three quotations given above certain deities are principal and certain others subordinate. These differences must lead to the conclusion that the definitions of the three Kāṇḍas given in this section belong to some other Nighaṇṭu. No harm would be done if the portion beginning with the definitions and ending with नैघण्टुकानि नैगमानि (२११०) be omitted; I would go even further and say that साक्षान्कृतधर्माणः भासनमिति वा (२८१७-१९) may safely be omitted. I would go still further and say that sections 15-20 may be dispensed with ; अथापि इदम् अन्तरेण in section 15 (25123) is abrupt as इदं refers to something that has gone before ; but the name Nirukta is not mentioned nor is there any reference to it anywhere in the previous portion. They may be a defence of the Nirukta and of learning but they are out of place here. Sections 1-3 of chap. II ought to follow Yāska's refutation of Gārgya's objections as these sections contain the general principles and rules of derivation with illustrative examples. So far I have stated my reasons against the genuineness of sections 15-20 though I must state at the same time that Śābara and probably Jaimini endorse Yāska's refutation of Kautsa's objections ; vide 276132-27716.

CHAPTER II

301I अथ is generally used at the beginning of Sanskrit works ; but it is absent in the Nirukta which begins with समान्नायः समान्नातः (१९११) ; strangely enough it is found at the beginning of this chapter and also of its fifth section (3213), chap. VII (1001I), IX (1221I), X (1341I), XII (1631I) and XIII (1771I) ; while it occurs after एकार्थं उक्तम् in chap. IV (561I) and after व्याख्यातं देवतम् । यज्ञाङ्गं च in chap. XIV (1821I). It is clear that there is no consistency in the use of अथ in the Nirukta.

निःशेषेण वचनं निर्वचनं = expressing fully all the connotations of a word by means of derivation. अपिहितस्य अर्थस्य परोक्षवृत्तौ अतिपरोक्षवृत्तौ वा ज्ञेयः निष्कृष्य विग्रह्य वचनं निर्वचनम् (दुर्गा) = निर्वचन means the act of fully uttering the meaning that lies hidden in words that are partially or wholly unintelligible in respect of their derivation by separating a word into its component letters (निष्कृष्य = विग्रह्य) ; a word that is to be derived is to be split for the sake of bringing out its real meaning. The Nirukta does not deal with words whose derivation is altogether plain but with words whose derivation is partially or wholly obscure.

For वेष्टु पदेषु we read यत्र in Sec. 12 (241I7) and 14 (2518) of chap. I. स्वरसंस्कारौ स्वातां ; vide notes (25816-31). 2 अथ = but. अनन्विते = अन् + अन्विते = अन्वयरहिते ; अनन्विते अर्थे = when the current meaning of a word that is to be derived is not accompanied by the meaning of the root apparent in it, that is, when the two meanings are not the same. In याम, त्वाम, पाद etc. there is complete identity between the meaning of these words and the meanings of the roots apparent in them ; but there are any number of words where such identity does not exist. अप्रादेशिके विकारे = when the word to be derived cannot be developed out of the root that has the meaning of that word as for instance निष्पन्दु ; vide notes on the derivations of that word (21712-218112). 2-3 अर्थनित्यः परीक्षेत ; vide note (218130-33) ; नित्य here and in उन्मिषन्नित्यं (१९१११) means depending or dependent on and not eternal. वृत्ति = a verbal or a nominal form of a root ; सामान्य = commonness or resemblance ; it is sufficient if there be some sort of resemblance between the word to be derived and any form of a root that has the meaning of it ; complete resemblance is impossible. अवियमाने सामान्ये = when

even such approximate resemblance does not exist. अक्षरवर्णसामान्यं = resemblance in even a single vowel or a single consonant (should be sufficient); स्वरोऽक्षरं (ऋक्प्रातिशाख्य 18117); अक्षर = a vowel ; वर्ण = a consonant. Yāska has used the word वर्ण throughout this section and not अक्षर which word seems to be interpolated; वर्ण means a letter which may be a vowel or a consonant. The Mahābhāṣya states two views ; according to the first अक्षर means a vowel ; according to the second अक्षर is the same as वर्ण (Vol. 1 p. 3615-11). This dictum is fully illustrated in the derivations of अग्नि (105117-21) and इन्द्र (13617-13). 4 न तु एव० आद्रियेत ; it is this inviolable injunction which is the motive-cause of the Nirukta ; ' one must derive a word ' is a terrible command which has led to all kinds of extravagant derivations. न संस्कारम् आद्रियेत = in deriving words one should not pay attention to the grammatical formation of a word ; when it becomes inevitable, one should even ignore rules of grammar.

Sāyaṇa explains अथ निर्वचनं० न निर्वच्यत् thus (vol. I 34130-35'9 edition by the वैदिक संशोधन मंडल of Poona) :— स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां = where the accents and the formation of words to be derived are justified by rules of grammar (समर्थौ = व्याकरणसिद्धौ). शब्दस्य एकदेशः प्रदेशः । अग्निशब्दे अग्निधातुः = प्रदेश means a part of the word to be derived ; the root अग् is a part (प्रदेशः) of the word अग्नि ; अग्नि गतौ (धा० १1१४६) ; अङ्गति = goes ; Agni goes to heaven to convey man's offerings to the gods ; नि is a noun-making termination ; अग् + निः = अग्निः ; thus this word is regularly formed. गुणः = meaning ; the meaning of the root अग् is to be found in the word अग्नि (अग्निशब्दः प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितः अस्ति). But the word अग्नि has other meanings or connotations also such as his being principal in all sacrifices, his leadership of the armies of the gods, placing everything under his sway, reducing all things to ashes ; these connotations are not expressed by the root अग्. विकारः = certain specific acts (such as those mentioned above) ; अप्रादेशिक = not expressed by the प्रदेश viz. अग्. अर्थनित्यः = स्वाविवक्षिते अर्थे नियतः निर्वन्धवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन वा सनिर्वन्धः = bound to derive a word in accordance with the meaning in one's mind, that is, in accordance with the various connotations which he associates with that word ; in deriving words one is bound (निर्वन्धवाच्च) either to follow the Brāhmaṇas or the special qualities belong-

ing to a deity. The Brāhmaṇas mention the acts of deities and deities possess certain peculiar qualities ; an etymologist must bear in mind both these when deriving the name of a deity. वृत्तिः = क्रिया ; सामान्यं = सादृश्यम् ; an etymologist under such obligations should look out for derivations that have some resemblance to the specific acts mentioned above (अग्रनयनादि). Etymologists like श्यौलासीवि are satisfied with resemblance even in a single vowel ; the अ in अग्नि expresses negation ; श्निः = क्तिः = क्लोपनः = one who moistens ; अक्लोपनः = one who dries up instead of moistening ; Agni drives away the moisture of wet things ; here अ is common to अग्नि and अक्लोपन. अक्षर = a vowel ; वर्ण = a consonant. शाकपूणि requires resemblance in consonants and derives the word अग्नि accordingly. These derivations of the word अग्नि will be fully explained in notes on अग्रणीः भवति. नीः परः (१०५।१५-२१). Every word howsoever difficult must be derived.

विशय = doubt ; वृत्तयः = verbal or nominal forms derived from roots ; such forms are often doubtful with regard to the roots from which they are developed.

विभक्तिः (पा० १।४।१०४) = रूपं तिङ्गौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः = nominal and verbal terminations are called विभक्तिः. ५ यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् = (In interpreting Rks) one should bend i. e. alter such terminations of words according to their meaning in the context ; पाकं for instance in RV 11।6।12 is altered to पाकः for the sake of the context (48।2।22) and हृत्सु to हृदयानि in 10।103।12 (139।10) for the same reason. The injunction is out of place here as it is an interruption between विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति and प्रत्तम् अवत्तम् etc. which illustrates this statement ; it is difficult to suggest its location in the Nirukta.

प्रत्त and अवत्त for instance have त्त at the end and seem to be forms of दा ; but when we take into consideration their senses we find that प्रत्त comes from प्र + दा while अवत्त comes from अव + दो ; at first sight one is puzzled as to the derivation of अवत्त. All this means that in deriving words one must guide himself by their sense and not by their apparent grammatical forms. Yāska, his predecessors and followers have faithfully borne in mind these strict injunctions. दा + तः ; दा becomes दद् before त by दो दद् चोः (पा० ७।४।४६) ; दद् + तः = दत्तः ; but when दा is preceded by a prefix ending in a vowel

then दा is changed to द् by अच् उपसर्गात् तः (पा० ७।४।४७); प्र + द् + तः = प्रत्तः. यो अवखण्डने (घा० ४।४२); दो = to cut; दो becomes दा before त; अव + दा + तं = अवत्तन् formed by the same rules as in the case of प्रत्तं. अवत्त = cut; आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्याद् अवदानम् अवद्यति (आप० श्रौ० २।१८।९) = the अध्वर्यु cuts a part out of the middle of the पुरोडाश to be offered to Agni; अवदानं = a part cut out of an offering; in sacrificial injunctions there are such words as चतुरवत्तं, पञ्चावत्तं and षडवत्तं; a part is to be cut out of an offering 4, 5 or 6 times according to injunction. 6 वात्वादी एव शिष्येने, दा and दो have द् at their beginning: these two द् alone remain in प्रत्त and अवत्त according to rules mentioned above.

6-7 निवृत्तिस्थानेषु = गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु = before weak terminations; निवृत्ति = cessation or non-operation; roots do not undergo गुण or वृद्धि before weak terminations.

(निवृत्तिस्थानेषु) अन्तलोपः भवति. 8 (निवृत्तिस्थानेषु) उपधाविहारः भवति; the अ in गम् disappears in जग्मतुः and जग्मुः. उपधाविहारः = a change in the penultimate vowel; राजन् + नः; here the last vowel in राजन् is lengthened by नोपधायाः (पा० ३।४।७); राजान् + नः = राजा, न् and नः being dropped by certain rules. दंडिन् + नः; here too इ is lengthened by the same rule and न् and नः are dropped as in the case of राजा.

9 तत्त्वा यामि; here यामि ought to be याचामि but for some reason or other च् has been omitted: या + च् + आ + मि = या + आ + मि = यामि: here one letter alone namely च् is omitted. But this is not correct because the root या in RV does mean to beg. महेश्वर a commentator on the Nirukta thinks that तत्त्वा has been altered to तत्त्वा by dropping ति: but this too is not correct as ति consists of two letters instead of one.

10 It is very strange that Pāṇini should not have noticed वृच though that term occurs often in the Brāhmaṇas and Kalpa-Sūtras. महाभाष्य:- कचि त्रैः संप्रसारणं वक्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः । वृचं वृक्तम् । वृचं साम । छन्दसि इति किम् । व्युच्चानि (Vol. III. P. 33110-11); the र in त्रि becomes क् by संप्रसारण on account of which the following इ disappears; the first letter of the next word viz. कचः disappears: then there remain द्, क् and च्: which being joined together become वृचः; this happens in Vedic literature only; in non-Vedic literature the word is व्युच the plural of which is व्युच्चानि. Durga explains वृच in the same manner; he says: — वृचः । अत्र कचर्णरेफयोः

लोपः। रेफः एकः कवणौदरं कृमिवत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः । स लुप्यते कवणेन साकम् ;
 र् is to be understood as entering into the interior of क just as a
 worm enters into the very centre of a fruit and becomes invisible ;
 so when क disappears there is the disappearance of two letters
 (द्विवर्णलोपः).

10-11 द्युत् = द् + युत् = ज् + युत् = ज्युत् ; ज्युत् + इः = ज्योतिः .
 हन् = ह् + अन् = घ् + अन् = घन् ; घन् + अः = वनः . भिद् = भिन्द् =
 भ् + इन्द् = ब् + इन्द् ; बिन्द् + उः = बिन्दुः = a drop which is a part
 broken from a quantity of water or some other liquid. भट् भूतौ
 (धा० १।३०७) ; भट् = to bear ; भट् = भ् + अट् = ब् + अट् = ब् +
 अट् = वट् ; वट् + यः = वाट्यः ; वाट्या is a name of the plant अतिबला
 (Apte's Dictionary). In all these instances the first letter is re-
 placed by another ; विपर्यय therefore ought to be व्यापत्ति ; व्यापत्ति =
 substitution of one letter for another ; विपर्यय = change or inversion
 of the positions of letters.

11-12 श्रुतिर् क्षरणे (धा० १।४१) ; श्रुत् (= to drop) = श् + त्
 + उ + त् = स् + क् + उ + त् = स् + त् + उ + क् = स्तुक् ; स्तुक् +
 आः = स्तोकाः = drops of water. सृज विसर्गे (धा० ६।१३४) ; सृज् (= to let
 go) = स + क् + ज् = क् + ज् + स = र + ज् + स ; र + ज् + स + उः
 = र + ज् + ज् + उः = रज्जुः ; a rope is so called because it is uncoiled
 and then let go into deep water. कस विकसने ; (वि) कस् = to open, to
 expand ; कस् = क् + अ + स = स् + अ + क् = स् + इ + क् = सिक् ; सिक् + अ + ताः
 = सिकताः ; sand expands or is spread all about and therefore is called
 सिकता. कृती छेदने (धा० ६।१५५) ; कृत् (= to cut) = क् + क् + त्
 = त् + क् + क् = तृक् ; तृक् + उः = तर्कुः ; दुर्ग has तर्कुः ; तर्कुः = a spindle.
 अयाप आन्यत् तर्कुः इति is misplaced here ; it ought to precede अथापि
 आदिविपर्ययः भवति ; विपर्ययः as I have said above should be व्यापत्ति ; ; so
 अथापि आदिव्यापत्तिः भवति वाट्यः इति should be immediately followed
 by अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति.

12 अन्तव्यापत्तिः = substitution for the final consonant. 14 वह्
 + अः = उह् + अः = उघ् + अः = ओघः . मिद् + अः = मिघ् + अः = मेघः .
 नह् + अः = नघ् + अः = नाघः ; नाघ is not given in Apte's Dictionary ;
 meaning unknown. गाह् + अः = गाघ् + अः = गाघः ; गाघ = a shallow
 place. वह् + ऊः = वघ् + ऊः = वधूः ; a bride is so called when
 she is conveyed from the home of her parents to that of her hus-
 band. मध् + उः = मघ् + उः = मधु ; honey is called मधु because a liquor

can be manufactured from it. According to Uṇādi-Sūtras ओय comes from उञ् (=to gather); बध् from बंध् because she binds the husband; गाध from गाध्.

14-15 उपजनः = आधिक्यम्; वर्णोपजनः = वर्णागमः = coming in or addition of a letter; in आस्थत् the additional letter is श् and in द्वारः द्व्; द्वारः from दृ (= to shut or to keep off) because doors are shut or because when shut they keep off intruders, thieves etc; दृ + स् = वार् + स् = द्वार् + स् = द्वार् = a door; द्वारः Pl. भ्रस्ज पाके (घा० ६।४); भ्रस्ज = भ् + र् + अ + स् + ज् = भ् + अ + र् + स् + ज् = भ् + . + ऊ + ज् = भ्रस्ज्; भ्रस्ज् + आ = भ्रस्जा; Durga has भ्रस्जः which means a jackal.

महाभाष्यः— वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेषु अर्थदर्शनात् । वर्णव्यत्यये । कृतेः तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । अपायः लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । उपजनः आगमः । लविता लवितुम् । विकारः आदेशः । घातयति घातकः (Vol. I 31115-18); वर्णव्यत्ययः = विपर्ययः; अपायः = लोपः; उपजनः = आगमः; विकारः = आदेशः .

Some scholars think that the rules of grammar illustrated in the portion प्रत्तम् अवत्तम् भ्रस्जा इति were first discovered by Yāska; but this is a mistake as every grammar long before the days of Yāska must have dealt with these rules; शाकटायन for instance whom Yāska quotes must have known these rules. Yāska quotes them and their examples for the purpose of enforcing the views of the Nairuktas and says that these rules should be employed in deriving every word in the language. Grammarians stop short instead of extending the province of their rules; the Nairuktas complete the work left incomplete by the former; they take their stand on the connotations of words as against grammarians who generally follow the form of words, generally because they too have to bear in mind the meanings of प्रत्त and अवत्त when deriving these words. The Nairuktas would employ लोप, विकार, व्यापत्ति, विपर्यय and उपजन in deriving words which grammarians relegate to the Uṇādi class. The word impossible has no place in this science and art of derivation.

Hereafter Yāska explains the process of derivation. 15-16 तत् यञ् स्थानं भवति is a definition of संप्रसारण and yet we do not find that term used by Yāska, though it must have existed in the grammars known to him; or was द्विप्रकृतिस्थान the name of संप्रसारण in those grammars? Durga explains the definition thus :— यञ् = यस्मिन्

धातौ. स्वरात् = अकारादेः. अनन्तरा = अनन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा । अन्तस्था = यरलवानाम् अन्यतमः वर्णः = one of the four semi-vowels which is not parted (अनन्तर्हिता) by another consonant either after or before the vowel in a root ; in यञ् for instance no consonant intervenes between य् and अ ; here य् precedes अ ; in अच् no consonant intervenes between अ and च् which follows अ. अन्तर्धातु = धातुमध्ये. तत् = तत् धातुरूपम्. द्विप्रकृतीनां = द्विस्वभावानां शब्दानां = of words of two sorts; from यञ् for instance we have यष्टा यष्टुं यष्टव्यं and from इज् इष्टवान् इष्टः इष्टिः इष्ट्वा. स्थानं = आश्रयः = a home of or an occasion for (two sorts of words). प्रदिशन्ति = (आचार्याः) प्राविभागेन दिशन्ति = (Grammarians) lay down (a definition of संप्रसारण) in these distinct terms. Since Durga renders यत्र by यस्मिन् धातौ, अन्तर्धातु is superfluous. He also renders तत् by तत् धातुरूपं which refers to यस्मिन् धातौ ; instead of स धातुः he says तत् धातुरूपं.

Yāska's definition of संप्रसारण is not quite accurate ; he uses यत्र as equal to यदा ; तत् seems to refer to अन्तस्था ; if so, we expect सा in place of तत् but idiom required तत् in place of सा on account of स्थानम् which follows. प्रकृति should mean a root as Yāska uses that word below in that sense in अथापि प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते । विकृतयः एकेषु (line 20) ; द्वे प्रकृती येषां ते द्विप्रकृतयः शब्दाः । तेषां = of words formed from two roots ; यञ् and इज् give rise to two sorts of words as we have seen above. अन्तस्था = a letter that stands between a vowel and a consonant, a semi-vowel ; the word is feminine ; चतस्रः अन्तस्थाः (ऋक्प्राति-शाख्य 1112). The object of प्रदिशन्ति is संप्रसारणलक्षणं (understood). Moreover the definition is too wide because it would cover all roots that have a semi-vowel immediately preceding or following a vowel ; याच, यत्, यम्, वन्द्, रम्, रन्ध्, रुध्, लज्ज्, श्लिप्, व्रीड् etc. are not संप्रसारण roots and yet Yāska's definition would cover these too. The grammarians of the day must have enumerated roots that are subject to this change as Pāṇini does in वच्-स्वप्-यजादीनां (६।१।१५) and ग्रहिज्या० भृज्जतीनां (६।१।१६).

16-17 When the actual or unaltered root (सिद्धायाम्) is inapplicable (अनुपपद्यमानायां) i. e. when one cannot derive a word from that base, then he should explain (उपपिपादयिषेत्) that word by or derive it from the other (इतरया) i. e. from the altered form. उपपिपादयिषेत् = उपपादयेत् ; the desiderative form is meaningless ; but that seems to have been the idiom of the day. 17 अल्पा स्वल्पा निष्पत्तिः येषां ते अल्पनिष्पत्तयः शब्दाः ; we see the संप्रसारण change clearly

in ऊति, सुद्, पृथु, पृषत् and कुणारु. अद् + तिः ; here द् becomes ऊ and अ is dropped ; ऊ + तिः = ऊतिः. ब्रद् + उः = ब्रद् + उः = ब्रदुः. प्रथ् + उः = पृथ् + उः = पृथुः. प्रुप् + अत् = पृप् + अत् = पृषत् ; पृषत् is the plural of पृषत् which it seems was used only in that number. कण् + आरुः = कुण् + आरुः = कुणारुः ; कुणारुम् is the only form of this word in RV (313016) and occurs only once.

तत्रापि एके अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति = एतस्मिन्नापि संप्रसारणलक्षणे सति एके धातवः अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति । अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिः अभिनिष्पद्यते (दुर्ग) = such being the definition of संप्रसारण, certain roots give birth to a few words in which the root is easily detected. Thereby Durga seems to mean that there are any number of words in which the roots cannot be detected. If this was his meaning, he should have quoted such difficult words, difficult from the point of view of संप्रसारण.

18-19 भाषायां वर्तन्ते ते भाषिकाः = words existing in spoken language. नैगमाः कृतः = root-born words in the Vedas ; कृतः is the plural of कृत् which means a declinable word derived from a root ; कृतः = कृदन्ताः . Yāska and Durga think that दम्नन् which is a Vedic word comes from दम् which root does not exist according to them in RV ; see Yāska's derivations of दम्नन् (5714-6). But we have such forms of दम् as दमिता, दमयन्त and दमन्वत् . दम्नन् however comes from दम् as Yāska himself says so (5716). In the same way they think that साधन् in क्षेत्रसाधन् comes from साध् which according to them is a non-Vedic root ; मित्रं न क्षेत्रसाधसम् (८३११४) = मित्रम् इव क्षेत्रस्य साधयितारम् (दुर्ग). But साध् too does exist in RV in such forms as साध, साधत, साधति, साधते etc. 19 नैगमेभ्यः धातुभ्यः भाषिकाः कृतः भाष्यन्ते. उष्ण which is a post-Vedic word comes from उष् (= to burn) which is a Vedic root and घृत् from घृ which also is a Vedic root. But we have उव दाहे (धा० १६९७) and घृ क्षरणदीपयोः (धा० ३११४) ; why should these Vedic roots be mentioned in the धातुपाठ ?

20 धातोः आख्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः (दुर्ग) ; शवति for instance is a verbal form of शव (= to go) while शव is a nominal form of that root. एकेषु = एकेषु देशेषु (दुर्ग) ; rather among a certain people. भाष्यन्ते = are used in daily speech ; भाष्यन्ते is used in a different sense in line 18 above. Yāska is anything but precise ; he uses प्रकृति in another sense ; vide

वृत्तप्रकृतिः (२२१८). कम्बोजाः = कम्ब + बोजाः; कम्ब = कम्बल; बोजाः = भोजाः; the Kambōjas used camlets on account of the intense cold of their country. Or कम्ब = कम् + ब = कमनीय = agreeable to the taste; these people eat sweet things such as dates; ते कमनीयानि प्रार्थनीयानि ब्रह्मणि उपभुञ्जते। प्रचुररत्नः हि स देशः इति (दुर्ग). कम्बलः = कम् + बलः; कम् = कमनीयः; बलः = भवः; a camlet is called कम्बल because its services are sought by people shivering in a cold climate (कमनीयः भवति). भाषन्ते = (they) use in daily language. The Kambōjas who lived among the Hindukush are contrasted with the Aryans (आर्येण); though non-Aryans they spoke Sanskrit. यवनाश्चीनकाम्बोजाः दारुणा म्लेच्छजातयः (भीष्मपर्व १६५); काम्बोजा यवनाः शकाः। म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः (मनुस्मृति १०१४४-४५). २३ दा लवने (धा० २१४९); दाति = he cuts; the verbal forms of दा were used among the eastern Aryans (प्राच्येण) while its nominal forms such as दात्र were used among the northern Aryans (उदीच्येण).

The Mahābhāṣya:— एतस्मिन् अतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दाः तत्र नियतविषयाः दृश्यन्ते। तद्यथा। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकारे एनम् आर्याः भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराध्वेषु। रंहतिः प्राच्यमध्येणु। गमिस् एव तु आर्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रम् उदीच्येषु (Vol. I P. 9125-27). In this passage we do not find the derivations of कम्बोज; does it mean that this part was intentionally omitted or are we to suppose that it came to be interpolated into the Nirukta later on? The Nirukta does not contain एतस्मिन् अतिमहति० नियत-विषयाः दृश्यन्ते। तद्यथा; the author of the Mahābhāṣya prefaced these words in order to introduce the topic that follows; it is very likely that he omitted the derivations of कम्बोज as being not relevant to the topic.

Substance of Dr. Gune's refutation of Rōth who considers शवति-र्गतिकर्मा० शव इति as an interpolation on the ground that Yāska who was not a Kambōja uses the words शवतेः गतिकर्मणः while deriving श्वा (5212) and शूर (59118). He does not seem to understand the passage; verbal forms of the root शव् are used by the Kambōjas while its derivative शव is used by the Aryans in their language; Yāska does derive श्वा and शूर from शव्; but this does not mean that verbal forms of that root were current in his own day (Ind. Ant. XIV. 176-77). 23 Yāska has so far dealt with the process of fully explaining single words

i. e. words to which no Taddhita terminations are affixed or which are not compounded with any other word or words; he now tells how the latter are to be fully explained. एकं पर्वं येषु ते एकपर्वानः तद्धिताः समासाः वा ; अनेक = more than one ; a word may have one or more Taddhita terminations ; if it has only one such termination, it is एकपर्व ; if more, then it is अनेकपर्व. If only two words are compounded, the compound is एकपर्व ; if more than two, it is अनेकपर्व. One is led to think at first sight that the first पूर्वं refers to तद्धित and the first अपरं to समास or that पूर्वं refers to एकपर्व and अपरं to अनेकपर्व ; Yāska should have used तद्धितपदं सामासिकपदं च for पूर्वं and तद्धितावयवान् समासावयवान् च for अपरं ; as they are, their meaning cannot be grasped without Durga's help. दुर्गः— पूर्वं पूर्वमेव निर्द्वायात् । अपरम् अपरमेव प्रविभज्य विगृह्य निर्द्वायात् । पूर्वं तद्धितार्थे निर्द्वायात् पश्चात् पदार्थम् । समासेषु अपि पूर्वं समासार्थे पश्चात् पदार्थम् ; when we are dealing with Taddhita words and compounds we should first fully explain their meaning ; then we should split them into their component parts and explain them fully. पूर्वं तद्धितं समासं च पूर्वं प्रथमं निर्द्वायात् = one should first state fully the meaning of the Taddhita word and the compound. अपरं प्रविभज्य = splitting those words into their component parts ; अपरं = afterwards. 2 दण्ड्यः पुरुषः means either a person who deserves (अर्हति) a cudgel (दण्डं) i. e. beating with a cudgel or a man who is possessed (संपद्यते) of a club (दण्डेन). दण्ड्यः = दण्ड + यः ; the Taddhita termination य means both deserving and possessing or holding. In either case दण्ड्य has an evil sense ; पुरुष here is used in a bad sense and means a criminal in the first case and an evil-minded man in the second ; the criminal deserves punishment for commission of crime ; the evil-minded man carries a club for the purpose of striking some one ; both of them are दण्ड्य. The rule of grammar applicable in the first case is दण्डादिभ्यो यत् (पा० ५।१।६६) which falls under तदर्हति (पा० ५।१।६२). There is no Sūtra in the अष्टाध्यायी like तेन संपद्यते which must have been given in the grammars known to Yāska. दण्ड in both these cases comes from दद् (ददतेः) which has the sense of holding (धारयतिकर्मणः) ; दद् + अः = दद् + अः = दण्ड् + अः = दण्डः . दद् दाने (धा० १।१७) ; ' to give ' was perhaps the sense of दद् in Yāska's time too but for justifying the sense assigned by him to दद् here he quotes अङ्करो ददते मणिम् where ददते means ' holds ' or ' possesses '. In explaining ददतेः धारयतिकर्मणः Durga says :— धार्यते हि एषः अपराधेषु राजभिः = the cudgel or rather

the mace is held in hand by kings in case of guilts, that is, when they have to punish guilty persons. But a club or a stick or a cudgel may be held by even ordinary men ; whoever holds it, दण्ड comes from दद् according to Yāska. Or दण्डश्च = दण्डेन संपद्यते = दण्डेन कार्पाषणादिना यः संपद्यते संयुज्यते सः (हुर्वा) = one who is joined with a fine i. e. subjected to a fine varying from the lowest copper coin to any amount of rupees. An offender deserves corporal punishment or is mulcted in a fine according to the nature of his crime. But may not दण्ड in दण्डमर्हति include both corporal punishment and fines ? दण्ड at first was a real club either of wood or metal which was used by the head of a tribe in punishing criminals belonging to that tribe ; राजदण्ड or the mace held by a king or his servant has its origin in this tribal custom ; दण्ड afterwards came to mean also punishments other than beating with a club and included even fines. दण्डं दण्डेषु पातयेत् (मनु-स्मृति ८।२६) ; here दण्ड may be an actual mace or pecuniary fine or ordeals of fire, water etc. Manu dwells on the necessity of दण्ड in 114132 of chap. VII. 313 अक्रूरो ददते मणिम् ; source unknown. अभिभाषन्ते = they say in Paurāṇik stories. Is अभिभाषन्ते different from or equal to भाषन्ते ? Durga quotes विश्वे देवाः एषक्रे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७।३३।११) ; अददन्त = (they) placed. Substance of Dr. Gune's refutation of Rōth (Ind. Ant. XIV 177) :— Rōth considers अक्रूरो ददते मणिम् इति अभिभाषन्ते as an interpolation perhaps on the ground that the instance quoted is from a modern Sanskrit work instead of a Vedic quotation which was expected from Yāska in justification of the unusual sense of दद्. But Yāska often uses the word भाषायां and also भाष्यन्ते and भाषन्ते ; in Sec. 4 chap. 1 he gives modern senses of certain particles ; though he does not use the word भाषायां everywhere, he couples भाषायां with अन्वध्यायं for instance in इवेति भाषायां च अन्वध्यायं च (२०।१२-१३) and दूनम् इति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । उभयम् अन्वध्यायम् (२१।१८). Yāska has not quoted a Vedic instance since दण्डपुरुषः is not a Vedic compound. Rōth perhaps was led to the above strange conclusion by the prejudice European scholars generally have about the antiquity of modern Sanskrit literature ; they seem inclined to think that the महाभारत, हरिवंश etc. belong to a period far posterior to Yāska. But we who are not under the influence of prejudice think that the story of अक्रूर wearing the स्रमन्तक jewel is anterior to Yāska and that कृष्ण and some other

characters of the महाभारत such as भीम and भीष्म (२९।४) belong to very ancient times. The present tense of ददते might incline some to conclude that the event of the jewel स्वयन्तक passing into the possession of अक्रूर was a recent one and that Yāska quoted an instance which being fresh was known to all ; but अकूते ददते मणिम् is part of a Ślōka belonging to a work like the हरिवंश which may belong to a period far anterior to Yāska.

दण्ड from दम् , says औपमन्यवः दम् + ङः = दण् + ङः = दण्डः ; दण्डः दमनात् इति आहुः । तेन अदान्तान् दमयेत् (गौतमधर्मसूत्र २।२८).

दण्डम् अस्य आकर्षत इति गर्हायां ought to follow दण्डेन संपद्यते in line 2 ; अयं पुरुषः दण्ड्यः । तस्मात् तस्य दण्डम् आकर्षत = this ruffian is armed with a club ; snatch it lest he strike us with it, says one of the crowd. दुर्गः—दण्डम् अस्य आकर्षत हे सभासदः । तेन संपद्यताम् अयम् । ततः दान्तः भविष्यति = oh judges, let this fellow be brought into contact with a club, that is, let him be belaboured with it and then he will grow tame. It is not easy to guess how Durga draws this sense out of दण्डम् अस्य आकर्षत. इति गर्हायाम् = these words are uttered for the purpose of denouncing the ruffian.

4 कक्ष्या means a rope (रज्जुः) used for tying a horse (अश्वस्य) ; the reason why the rope is called कक्ष्या is that it comes into close contact (सेवते) with the arm-pit (कक्षे) of that animal ; the Taddhita termination या has the sense of coming into close contact with. Was there a Sūtra in the grammars of Yāska's time like तत् सेवते ? Durga adds कक्षे भवा वा कक्ष्या ; his Nirukta text had these additional words after कक्षे सेवते. कक्षे भवा कक्ष्या is according to शरीरावयवाच्च (पा० ४।३।५५) which falls under तत्र भवः (पा० ४।३।५३). I do not know what rope it is that comes into close contact with one of the arm-pits of a horse. कक्ष्यायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या (अमर २।८।४३ क्षीरस्वामी) ; कक्ष्या is a rope that passes round the middle part of a horse's body. कक्ष comes from गाह् (गाहतेः) ; गाह् विलोडने (पा० ४।६।५८) ; गाह् = to churn. कक्षयोः एव हि बलेन विलोडयति स्त्री दध्यादि (दुर्ग) = 2 woman churns curds etc. by the strength of her arm-pits ; if those parts of her body are feeble she would not be able to churn. But गाह् also means to swim ; a man is able to swim on account of his strong arm-pits. गाह् + क्तः = काह् + क्तः = कह् + क्तः = कक्ष् + क्तः = कक्षः. Or कक्ष comes from ख्या (ख्यातेः) which when redu-

plicated becomes कख्या ; the reduplication (अभ्यासः) i. e. the letter क is meaningless (अनर्थकः) ; कख्या = कख्यः = कक्षः . Or क = किम् ; ख्या = ख्यानम् ; किम् अरिमन् ख्यानम् what story or description or exhibition can there be about the arm-pit which looks dirty and smells badly on account of constant sweating and hairy growth there ? किं ख्यः = कं ख्यः = क ख्यः = कक्षः . Durga reads वा after इति and rightly. Or कक्ष comes from कष् (कपतेः) ; कष हिंसायां (धा० ३।६८६) ; कष् = to scratch ; कष् + सः = कक्ष + पः = कक्षः . The arm-pit is called कक्ष because it always itches on account of constant sweating and requires scratching every now and then. कष्यते कक्षः (अमर २।६।७९ क्षीरस्वामी). 6 तत्सामान्यात् मनुष्यकक्षः = तस्य कष-धातोः कक्षशब्देन यत् किञ्चित् समानं रूपं स्यात् तस्मात् मनुष्यस्य कक्षः = कक्ष which means the human arm-pit is to be derived from some verbal form that looks very much like कक्ष ; कष् + स्पति = कक्ष्यति ; कक्ष in कक्ष्यति resembles कक्ष ; this statement confirms the derivation of कक्ष from कष्. Durga, however, interprets the words differently ; he says :— स्त्रीकक्षस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षः अपि कक्षः इति उच्यते = the arm-pit of a man is called कक्ष as it resembles the arm-pit of a woman ; the first derivation namely कक्षो गाहतेः refers to woman's arm-pit ; the arm-pit of a male resembles that of a woman. मनुष्य here means पुरुष ; otherwise woman would be excluded from the human race which would certainly be denied by Durga himself. तत्सामान्यात् मनुष्यकक्षः if interpreted in Durga's manner must be an interpolation as man and woman resemble each other in about all physical respects. कक्ष meaning the human arm-pit comes from कष् ; कक्ष means also dry grass, a creeper, a forest of dead trees etc. which have nothing to do with कष्. 7 बाहुमूलसामान्यात् अश्वस्य अपि यः बाहुमूलप्रदेशः स कक्षः इति उच्यते (दुर्गा) = the arm-pit of a horse is also called कक्ष because that arm-pit also like that of man has its location exactly where the arm begins ; बाहुमूले उभे कक्षौ (अमर २।६।७९). The words after रज्जुः अश्वस्य in line 4 down to मनुष्यकक्षः in line 6 refer to the human arm-pit ; they were a necessary introduction to the statement that even a horse's arm-pit is called कक्ष. कक्ष्या रज्जुरश्वस्य० बाहुमूलसामान्यात् अश्वस्य seems to be an interpolation as Yaska is in the habit of quoting one instance only ; दण्डवः was sufficient as an instance of एकपर्वतद्धित just as in the next section राजपुरुषः is an instance of एकपर्वसमास. Some wag inserted कक्ष्या etc. in order to make fun of the Nirukta method of derivation.

3118 राज्ञः पुरुषः is the explanation of राजपुरुषः ; then follow the derivations of राजन् and पुरुष . Durga has a long note on राज्ञः पुरुषः in which he says that the servant is bound to one and one king only and that the king requires the services of one particular man to the exclusion of other men in his service. This is an explanation of the पृथीतपुरुषसमास . How would Durga explain the other kinds of the तत्पुरुष ? राजन् comes from राज् ; राज् दीप्तौ (धा० १।८४७) ; राजते दीप्यते हि असौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा (दुर्ग) . Durga has दीप्यर्थस्य after राजते ; so his text seems to have been राजा राजते दीप्तिकर्मणः . Kālidāsa derives राजन् from रञ्ज् (= to please) ; cf. राजा प्रकृतिरञ्जनात् (रघु० ४।१२) . But राज् must have once meant to rule as it does in RV ; e. g. विश्वस्य राजथः (५।७१।२) and राजामि कृष्टेः (४।४२।१) ; in Latin rex (= a king) comes from regere (= to rule) .

पुरुषः = पुरु + षः ; पुरु = पुरि ; षः = सः = सदः = सादः ; पुः = शरीरं बुद्धिः वा । तयोः असौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदति इति पुरिषादः पुरुषः (दुर्ग) = because the soul sits in the body or in the intellect for the purpose of acquiring knowledge of things outside, it is called पुरिषादः which came to be altered to पुरुषः . Or पुरु = पुरि ; षः = शः = शयः ; the soul lies asleep in the two places just mentioned (Durga) . Since Durga uses अथवा there must have been वा after पुरिशयः in his Nirukta text . But पुरुष in राजपुरुष does not refer to the soul ; राजपुरुष as a king's minister must sit i. e. live in the capital itself for the purpose of administration ; this seems to be the meaning of पुरिषादः . In chap. I sec. 13 (2511) the reference is to the soul and hence पुरुष ought to be पुरिशय according to the objector ; so here पुरिशय does not refer to a king's minister but to the soul . पुरुष meaning the soul may come from पुर् + श्नी or from पूरय् (पूरयते) ; the word पुरुष is used both of the individual soul and the universal soul ; the root in either case is पूरय् . When the word पुरुष is used in reference to (अभिप्रेत्य) the individual soul (अन्तरपुरुषं) the explanation is पूरयति अन्तरं which means that the individual soul fills the inside of the individual . The quotation that follows explains the nature of the universal soul . 9-11 परं = higher . अपरं = lower . अणीयः = smaller . ज्यायः = larger . स्तब्धः = नित्यम् असंकोचाविकासधर्मा (दुर्ग) = having the characteristic of never contracting or expanding ; the universal soul is unchangeable . This soul is compared to a tree that stands (तिष्ठति)

firm-rooted (स्तब्धः) in the soil ; the universal soul is one and stands steady and unchangeable in heaven (दिवि) i. e. in the whole universe. पृ + सः = पुर + सः = पुरु + सः = पुरुषः.

The word in RV is, however, पुरुष which means (1) a human being, (2) a human being liable to err, (3) a human being subject to all sorts of ailments, (4) a human sacrificial victim and (5) the पुरुष that is described in the first four Rks of the पुरुषसूक्त (X190). (2) and (3) arise out of (1) as human beings err and fall ill ; (4) also may arise out of (1) as human beings were sacrificed in ancient times. पुरुष in the fifth sense may be the sublimation of (1) ; man perfect in every possible respect would be the highest पुरुष. It is doubtful if पुरुष means the soul even in the पुरुषसूक्त ; in other places than this Sūkta पुरुष does certainly not mean the soul. How would Yāska or the Nairuktas derive पुरुष that has all these five senses ? पुरुष in course of time came to be pronounced पुरुष ; in the Upanishads it came to mean the soul ; cf. अयं पुरुषः सर्वासु पुरुषं पुरिज्ञायः (बृह० उप० २।५।१८) ; पुरुषं = शरीरेषु. परात् परं पुरिज्ञायं पुरुषस्य ईक्षते (प्रश्नोप० ५।५) ; परात् = स्यात्परजङ्गमेभ्यः परात् जीवधनात् = from or than the individual soul which is beyond all stationary and movable things ; परं = पुरुषं = the Brahman which is superior to the individual soul ; पुरिज्ञाय is the derivation of पुरुष. पुरिज्ञायनात् पूरणात् वा पालनात् च पुरुषः (अमर ३।३।२१९ क्षीरस्वामी). 11-12 Durga has निगमश्च भवति for इत्यपि निगमो भवति of which निगमश्च भवति may be a mere paraphrase. इत्यपि निगमः भवति shows that the quotation from the Upanishad endorses the derivation of पुरुष from पूर्य. Durga thinks that पूरयति० अभिप्रेत्य is merely incidental and not necessary ; but I think that these words refer to the individual soul that lives within the heart of every one while the quotation that follows is about the universal soul ; पुरुष in both cases comes from पूर्य ; that is what Yāska meant to say.

12-13 विश्वचक्रः = वि + चक्रः ; चक्रः = श्वगतिः ; चक्र is used in current Sanskrit (भाष्यते) to denote the movement of dogs (श्वगतौ). द्रा (द्राति) shows vileness of movement (गतिकुत्सना), that is, vile movement or movement for an evil purpose ; द्रा कुत्सायां गतौ (घा० २।४४). When we prefix the Taddhita sign क or क्त to द्रा, कद्रा or कद्रा (कद्राति or कद्राति) shows the intensification of that vileness (द्रातिकुत्सना) ; द्रातेः कुत्सना द्रातिकुत्सना. By कुत्सिते (पा०

पा३।७४); क is affixed and not prefixed to nouns; as for instance in अश्वकः; कुत्सितः अश्वः अश्वकः. By कोः क्त् तत्पुरुषे अचि (पा० ६।३।१०१) क्त् is prefixed to nouns beginning with a vowel as for instance in कदश्वः and कदन्नं; कुत्सितः अश्वः कदश्वः; कुत्सितम् अन्नं कदन्नम्. What is the Taddhita sign in कद्राति? Is it क or क्त्? Most probably it is क्त्; we do not know by what rule क or क्त् came to be prefixed to द्राति; there is no provision for कद्राति in any Sūtra of Pāṇini. By reduplicating कद्रा we obtain चकद्रा; the reduplication (अभ्यासः) is meaningless (अनर्थकः); कद्राति इति सतः = कद्राति इति अस्य; there is no difference between कद्राति and चकद्राति as to meaning. The verbal forms द्राति, कद्राति and चकद्राति represent nominal forms; द्राति stands for द्रा or द्र, कद्राति for कद्रा or कद्र and चकद्राति for चकद्रा or चकद्र; चकद्रः = an exceedingly vile movement; वि is a Taddhita sign and shows possession; चकद्रः विद्यते अस्य सः विश्वकद्रः = a hound that moves about with the evil purpose of killing deer. So there are two Taddhita signs viz. वि and क in विश्वकद्र which word therefore is अनेकपर्व; कद्र or चकद्र is one पर्वन् and विश्वकद्र is another. In the present text we read विश्वकद्राकर्षः for विश्वकद्रः; Durga too has विश्वकद्राकर्षः and says that that word is another example of a compound; Durga:— विश्वकद्रम् आकर्षति इति विश्वकद्राकर्षः। वि इति चकद्र इति शब्दद्वयं श्वगतौ भाष्यते। श्वभिः साकं यो गच्छति मनुष्यः तस्मिन् भाष्यते। द्राति इति गतिकुत्सना। इदं हि तस्य कुत्सित-गतित्वं यत् अस्य श्वभिः सह गमनम्। इदानीं कद्राति इति द्रातिकुत्सना। कुत्सितकुत्सना इत्यर्थः। इदम् एव तावत् तस्य कुत्सितत्वं यत् असौ श्वभिः सह गच्छति। इदम् अपरं कुत्सिततरं यत् गत्वा श्वभिः सत्त्वानि हन्ति। तस्मात् कद्राति इति कुत्सितकुत्सना इति उपपद्यते। अथ कद्राति इति एवमेव सतः शब्दस्वरूपस्य अनर्थकः एव अभ्यासः। यदेव उक्तं भवति कद्राति इति तदेव चकद्राति इति। तत् अस्मिन् द्वितयम् अपि अस्ति कुगतित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नानाप्रकारम् इति विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः। तम् अपराधे कर्मिश्वत् वर्तमानम् अन्यः यः आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः। अन्ये तु वृषते। श्वा एव विश्वकद्रः। तस्य एव हि स्वभावतः एव हिंस्रत्वात् गतिः कुत्सिता। स च पुनः पादविकलः। अतः तस्य कुत्सितकुत्सितत्वम्। वि इति उभयोः अर्थयोः मत्वर्थः। तम् आकर्षति यः पुरुषः सः विश्वकद्राकर्षः; both वि and चकद्र denote in current Sanskrit the movement of dogs, that is, it denotes in current Sanskrit the man who moves about in the company of dogs. द्राति means vile movement; the fact that he moves about in the company of dogs shows that his movements are evil; कद्राति intensifies the evil that lies in द्राति, that is, कद्राति means a movement that is exceedingly evil; what intensifies the evil nature

of his movements is that he goes along with dogs for the purpose of killing harmless animals ; there is no difference as to sense between कद्राति and चकद्राति ; one who hunts with hounds and makes his living with their assistance is called विश्वकद्र because he has in him both the smaller and the greater evil ; विश्वकद्राकर्ष is a policeman who catching him in an act of wickedness drags him into the presence of a judge. Others interpret विश्वकद्राकर्ष differently ; a hunting dog and not the huntsman is called विश्वकद्र ; the movements of such a dog are hateful because by nature he is a noxious animal ; when he becomes lame his movement becomes doubly hateful. Whatever the interpretation of विश्वकद्राकर्ष, वि has the sense of मत्. Durga's Nirukta text had, it seems, तं यः आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः after तत् अस्मिन् अस्ति इति विश्वकद्रः . Yāska, however, must have explained विश्वकद्र only as an instance of an अनेकपर्वतद्धित. There is something wrong with the text ; वि इति मत्वर्थे । चकद्रः इति श्वगतौ भाव्यते may have been the genuine text. The appearance of झ् in विश्वकद्र is covered by no rule of Pāṇini who mentions हरिश्चन्द्र only (पा० ६।१।१५३). One may therefore conclude that विश्वकद्र had gone out of use long before Pāṇini's time. I learn on authority that वि is not mentioned by Pāṇini as a Taddhita prefix or affix. विश्वकद्र does not occur in Amara but विश्वकद्रु does ; विश्वकद्रुः सुगयाकुशलः (अमर २।१०।२३) ; may not विश्वकद्रु be a corruption of विश्वकद्र ? क्षीरस्वामी derives विश्वकद्रु thus :— विश्वं कन्दति आह्वयते विश्वकद्रुः । विगतं श्वकदनम् अस्य इति एके । विश्वकं द्रवति वा.

14 Yāska uses the demonstrative pronoun instead of the relative in the dissolution of बहुव्रीहि compounds ; here for instance he has used अस्य for यस्य. अस्य here includes all genders and may stand for अस्य वालस्य or अस्य पुण्यस्य or अस्याः तरुण्याः . As कल्याणवर्णरूपः is an अनेकपर्व compound, Yāska should have dissolved कल्याणवर्ण also ; कल्याणः वर्णः यस्य तत् कल्याणवर्णम् ; thus there are two बहुव्रीहि compounds one within another. कल्याण in RV means lustrous as in कल्याणं वसु (१।३।१९), कल्याणीः जाया (३।५।६), योषाः कल्याण्यः (४।५।८) and कल्याणीभिर् युवतिभिः (१०।३।०५). कल्याणं = क + लृ + य + अ + ण + म् = क + म् + अ + न + य + म् = कम + नयम् = कमनीयम् ; कल्याण comes from कम (= to wish for) because a good thing is (भवति) always desirable (कमनीयं). वृ + नः = वर् + नः = वर्णः ; colour is called वर्ण because it covers (वृणोते) things. रुच् + अम् = रूप + अम् = रूप + अम् = रूपं ; रूप meaning complexion or beauty comes from रुच् (= to shine) because

beauty shines : so does gold ; the root कृ in modern Sanskrit has not the sense of shining. झीरस्वामी :— कथं नीरजत्वम् अणति कल्याणम् (अमर १।३।२५) ; कल्याण is that which announces (अणति) freedom from disease ; कल्याण or happiness implies absence of disease : वृणोति त्रियते वा वर्ण्यते वा वर्णः (अमर ३।३।४८).

The instances of तद्धित and समास given in this section and the last are representative ones. Other instances of एकपर्वतद्धित :—अश्वक, पुत्रक, कदम्ब, कुलीन, पौत्र, दौहित्र, लौकिक, ऐन्द्र, आग्नेय, औपमन्यव, वैयाकरण and नैरुक्त ; अश्व etc. are joined to one Taddhita affix or prefix only. Instances of अनेकपर्वतद्धित :— गर्गस्य अपत्यं गार्ग्यः । तस्य अपत्यं गार्ग्यायणः । उदुम्बरस्य अपत्यम् औदुम्बर्गः । तस्य अपत्यम् औदुम्बरायणः । वृषस्य अपत्यं वार्ष्यः । तस्य अपत्यं वार्ष्यायणः । तस्य अपत्यं वार्ष्यायणिः (दुर्ग) ; द्वीपिनः विकारः द्वैपम् । तेन परिदृतः (रथः) द्वैपः . Instances of एकपर्व-समासः— दुःखातीतः, पितृसमः, यूपदारु, चौरभयं, स्थान्निपक्कः, वज्रहस्तः, माता-पितरौ. Instances of अनेकपर्वसमासः— रामलक्ष्मणभग्नराष्ट्रपुत्राः, आनाकरथवर्त्मनां (रथणां). निग्रयगम्भीरनिर्योपं (रथं), तच्छिष्याध्ययननिवेदितादनामां (निशां).

One would like to know how Yāska would have dealt with आग्निपेणः, पैतृष्वन्नीयः or पैतृष्वत्तेयः and आग्निवारुणः ; कष्टयः सेनाः यस्य सः कष्टपेणः । तस्य अपत्यम् आग्निपेणः ; पितुः स्वता पितृष्वत्ता । तस्याः अपत्यं पैतृष्वन्नीयः अथवा पैतृष्वत्तेयः ; अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ । अग्नीवरुणौ देवते अस्य तत् आग्नि-वारुणम् ; in each of these instances we find a combination of एकपर्व-समास and एकपर्वतद्धित.

Durga :— एकपर्वतु = एकपदेपु. अनेकपर्वतु = अनेकपदेपु. दण्डचः इति एकपदः तद्धितः । वार्ष्यायणिः इति अनेकपदः । एकशेषः एकपदः समासः । सत्तुपाणाम् एकशेषः एकविभक्तौ (पाः १।२।६४) । पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ । पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः । द्विगुर्द्वन्द्वोऽन्यीभावः कर्मधारय एव च । पञ्चमन्तु बहुव्रीहिः पठः तत्पुरुषः स्तुतः ॥ एते अनेकपदोः समासाः । पञ्चपुली पञ्चगयी दशरयी । ह्यन्यग्रोघौ अहिनकुलं भीमार्जुनबालदेवाः । उपमणिकम् अनुसमुद्रं व्यध्रम् । कृष्णचूगः रक्ताश्वः श्वेतपताका इत्येवमादि. Thus Durga understands पद by पर्वन् ; पुरुषौ and पुरुषाः are according to Pāṇini compounds where only one पुरुष remains ; so these are एकपर्व compounds. The examples beginning with पञ्चपुली and ending with श्वेतपताका are अनेकपर्व compounds. I do not know if Yāska thought like Durga ; most probably he did not ; he quotes राजपुरुषः as an एकपर्व and कल्याणवर्णस्तपः as an अनेकपर्व compound. There is nothing to show that he considers उपमणिकं, अनुसमुद्रं and व्यध्रं as अनेकपर्व compounds. The question would have been placed beyond doubt if there had been available a grammar of those times, say that of शाकटायन.

16 एकपदानि = प्रकरणोपपदरहितानि सन्ति केवलानि एव (दुर्ग) = words standing alone i. e. without context or the neighbourhood of other words. Words have different senses in different contexts; derivations therefore must correspond to these senses. Yāska follows this dictum throughout the Nirukta. न अवैयाकरणाय (निर्द्वात्) is significant; the derivations given in the Nirukta are based on rules of grammar and are not fancies of etymologists; vide note on व्याकरणस्य कात्स्न्यम् (267134-26814 and 301116-32). उप+सद्=to approach a teacher of one's own will that is in earnest for the purpose of study. उपसत्साद (छान्दोप० ११११४) = शिष्यत्वेन उपसन्नवान्; अधीहि भगव इति ह उपसत्साद सनत्कुमारं नारदः (छान्दोप० ७१११); विधिवत् उपसन्नः (मुण्डकोप० १११२); तद्विज्ञानार्थं स गुरुम् एव अभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय सत्यं प्रोवाच (मुण्डकोप० ११२१२-१३); परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यति इति ते समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलादम् उपसन्नाः (प्रश्नोप० १११). All these quotations insist on certain requisites in those who wish to learn; the would-be learner must be absolutely earnest; he must be reverential, patient, incapable of offending the teacher even remotely. उपसन्न in the present passage is used in this sense. One may be very proficient in grammar; yet if he wishes to study the Nirukta in right earnest he must approach the proper teacher in a spirit of humility and reverence; his conduct must never be flippant or contemptuous. न अनिदंविदे (निर्द्वात्); one must also realise the all-importance of this science; he must have faith, profound faith in its value as an interpreter of the Veda.

Durga interprets इदं in three different ways; (1) इदं = निरुक्त-शास्त्रं; one may have studied grammar and yet be dull and unfit to understand this science of etymology as in this science there is a lot to be studied such as the nature of deities; (2) इदं=आत्मा; one who knows the soul and has his sins removed by the knowledge of the soul is able to understand even the subtlest things with the least effort; the science of etymology should be taught to such a one only and not to one who having no knowledge of the soul and being full of sin is incapable of entering into the subtleties of etymology; (3) इदं = यत् किञ्चित् शास्त्रं; one must have studied some art or science however unimportant it may be; one whose intellect has not been stirred by any kind of knowledge is incapable of entering upon a study of the Nirukta.

17 असूया = परगुणेषु दोषाविष्करणं (पा० १।४।३७ भट्टोजी दीक्षित) = proneness to find fault with the merits of others ; ignorant men are always inclined to find fault with those who know i. e. who are proficient in any art or science. Such men have no humility in them and therefore consider it beneath them to approach any one for the purpose of study. नित्यं० असूया is a reason why the Nirukta should not be explained to the ignorant (अनिदंविदे). 18 उपसन्नाय तु निर्बूयात् follows as a consequence of what has been said about अनुपसन्न and यो वा अलं विज्ञातुं स्यात् of अनिदंविद् ; मेधावी is opposed to अनिदंविद्, that is, the intelligent to the dull ; the Nirukta should be explained to one who is intelligent, that is, fit (अलं) for understanding that science. तपस्वी is opposed to अनुपसन्न, that is, one who can control himself to one who cannot ; the man of self-control knows how to respect or revere superior men ; the flippant or defiant man always depreciates superior men. Durga says :— one may not have studied grammar ; yet if he has superior intellect or if he has practised austerities, then he can understand any difficult science such as the Nirukta is ; for it was on account of their austerities that the Veda revealed itself to the seers.

The ऐतरेयारण्यक lays down strict rules as to the sort of person to whom the महाव्रत lore is to be taught ; the following are some of the rules:— न अनिदंविदा समुद्दिशेत् । तत् इदं न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् । न असंवत्सरवासिने । न अब्रह्मचारिणे । न अनभिप्राप्ताय एतं देशं (५।३।३।१४). There is close resemblance between न अनुपसन्नाय of our text and न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् । न अनभिप्राप्ताय एतं देशं ; he who wishes to learn any science or art must himself go to the teacher of that science or art ; the teacher must on no account go to the pupil. न अनिदंविदे of our text does not quite resemble न अनिदंविदा समुद्दिशेत् which is thus explained :— इदं महाव्रतग्रन्थजातं वेत्ति इति इदंविद् । तादृशः पुमान् अनिदंविदा तत्ग्रन्थज्ञानरहितेन पुरुषेण सह न समुद्दिशेत् । तस्य पुरतो ग्रन्थम् एतं न पठेत् = one should not recite this work in the presence of him who does not know what that work is. So अनिदंविदे most probably means to one who does not know this Nirukta i. e. who does not appreciate the importance of the Nirukta ; one must have reverence for the Nirukta ; the Nirukta should not be taught to one who is devoid of such reverence.

31120-22 विद्या ह वै and स्थाणुरयं भारहारः (२७१२०-२२) were popular stanzas in Yāska's day ; in the Mahābhāṣya they are called भ्राज (Vol. I P. 311). मा = माम्. शेषधिष्टे = शेषधिः + ते. वीर्यवती = full of efficacy or original vigour. न आद्रियन्ते = do not respect. गुरोर्भोजनीयाः = fit to be tended or cared for by the teacher. तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् = the knowledge that they have received does not care for them, does not prove useful. Durga :— ब्राह्मणं = संयमात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं = to one whose nature is self-restraint itself i. e. who has control over himself and who knows the meaning of the Veda and its helps. असूयकः = परापवादशीलः = a fault-finder. अचृजुः = यस्य मनो-वाग्-देहेषु असमाः प्रवृत्तयः = one the activities of whose mind, speech and body are uneven i. e. evil, one who is crooked or wicked in every possible respect. अयतः = विप्रकीर्णोन्द्रियः = अकिञ्चित्कारी = अशुचिः = whose organs of sense are disorderly, wilful, impure of heart. आवृणोति कर्णौ = आभिनक्ति अपिहितौ इव सन्तौ कर्णौ विवृणोति = opens the ears of the pupil which have been closed as it were. अचित्थेन = सत्येन = ब्रह्मणा = with Vedic knowledge which is truth itself. अमृतं = अमृतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं = Vedic knowledge that leads to immortality. कतमञ्चन अह = कदाचित् अपि. विप्राः = मेधाविनः सन्तः गृहीतविद्याः = intelligent pupils who have received knowledge. न भोजनीयाः = न भोजनार्हाः = not worthy of sitting down to eat in the company of the teacher i. e. not worthy of being respected by the teacher. न भुनक्ति = न पालयति = श्रुतफलेन न संयुनक्ति = does not endow with the fruit of what they have learnt, does not become useful or beneficial. निधिः = शेषधिः = सुख-निधानम् । ब्रह्मकोशः हि निधिः सुखानां कृत्स्नस्य जगतः यज्ञद्वारेण = the treasure of all possible happiness to the whole world through the agency of sacrifice ; one who has studied the Vedas performs sacrifices to secure happiness to the whole universe. Manu says :—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दाः तथा स्यां वीर्यवत्तमा (२।११४) ॥

य आवृणोत्यचित्थं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयः तं न द्रुह्येत् कदाचन (२।१४४) ॥

The Ślokas in the text occur in the वसिष्ठधर्मस्मृति (2।14-17) with the following differences ; मा meaning me is throughout मां in वसिष्ठ ; शेषधिष्टे (निरुक्त) but शेषधिस्ते (वसिष्ठ). Ślokas 2 and 3 of our text change place in वसिष्ठ.

3213 The earth is called गो (गौः) because (यत्) it is gone (गता) i. e. spread to a distant or the remotest point (दूरं) and also (च) because (यत्) on it (अस्यां) i. e. on the earth living creatures (श्रूतानि) go about (गच्छन्ति). So गो comes from गम् (=to go). Or the root in गो may be गा; Yāska says गातेः वा स्यात् because गा in classical Sanskrit does not mean to go; in the aorist गा is substituted for इ (=to go) by इणो गा लुङि (पा० २।४।४५); गा does mean to go in RV but in classical Sanskrit it represents गै (=to sing). ओ (ओकारः) is a noun-making termination. गम् + ओ + स् = ग + ओ + स् = गौः; गा + ओ + स् = गौः. गाङ् गतौ (घा० १।९७५); Durga derives गो from this गा which is an obscure root.

Durga reads भवति इह in place of इह भवति; इह = कारकद्वये (Durga); गौः is the subject of भवति in दूरंगता भवति but in अस्यां श्रूतानि गच्छन्ति the earth is in the locative case; the two derivations just given are applicable even when गो means a cow because cows go a long distance (दूरंगता) and men ride (गच्छन्ति) cows (अस्यां) or bulls. This explanation of इह is farfetched. एतस्मात् एव = even from these two roots. एतस्मात् ought to be एताभ्यां as गो meaning the earth has been derived from गम् or गा; or shall we say that गतेर्वा स्यात् is an interpolation? If so एतस्मात् would refer to the first derivation of गो. अथापि and इह raise a suspicion that Yāska quoted a Rk in which गो meant the earth and another Rk after इह भवति in which that word meant a cow. We have to suppose that two Rks quoted by Yāska to illustrate the two meanings of गो came to be omitted. अथापि which follows also confirms the suspicion.

गो not only means a cow but stands for certain things belonging to a cow such as her milk, hide, tendons and fat. 5-6 तद्धितेन = तद्धितेन प्रयोगेण (दुर्ग) = by use of that word as though it were a Taddhita; तद्धितस्य अयं तद्धितः (अर्थः) = (a sense) belonging to the Taddhita form or forms of गो; such forms are गव्य and गोमय. वत् has a peculiar sense in the Nirukta; कृत्स्नवत् = कृत्स्नायाम्; अस्यां कृत्स्नायां गवि = अस्मिन् गोशब्दे = in the word गो itself; the word गो itself is used in Taddhita senses; Yāska means to say that the whole is used for a part as in the figure called synecdoche; the word गो stands for the whole cow while गव्य and गोमय stand for parts of or things belonging to the cow. निगमाः = uses in the Veda; in RV गो is used in Taddhita senses. 6 गोभिः = गोभ्यः अभिनिष्पन्नेन क्षीरेण (दुर्ग). पयसः

=गोः एकदेशस्य पयसः कृत्स्नवत् प्रयोगः (दुर्ग) = milk which is a part of the cow is the sense of the whole viz. गो. पयसः = पयोऽर्थे ; गोभिः इति अनेन पदेन गोशब्दस्य पयसः पयोऽर्थे ताद्धितेन अर्थेन निगमः प्रयोगः = here there is the use of the word गो (गोभिः) in a Taddhita sense viz. milk. श्रीणीत = mix, dilute. श्री also means to shine, to blaze ; श्रीणन् उपस्थात् दिवं (१।६८।१) = blazing up (श्रीणन्) Agni rose up to heaven ; Agni's splendour is so great that it brightens such a distant place as heaven. Sōma-juice is dark or green in colour ; this colour disappears when Sōma-juice is freely diluted with cow's milk ; the juice then looks as brilliant as the Sun. Brighten (श्रीणीत) Sōma with cow's milk, that is, make it as white and resplendent as you can by cow's milk.

मत्सर comes from मद् (मन्दतेः) which has the sense of gratification (तृप्तिकर्मणः). मद् तृप्तियोगे (धा० १०।१७२) । मादयते ; मदि मदे (धा० १।१३) । मन्दते ; मदी हर्षे (धा० १।८१७) । मदयति ; मदी हर्षे (धा० ४।१०२) । माधति ; it seems that मद् of the first conjugation meant to gratify in Yaska's धातुपाठ. सरः is a noun-making termination ; मद् + सरः = मत्सरः.

मद् in RV means (1) to drink, (2) to drench and (3) to intoxicate or excite or inspirit. (1) सम् इन्द्रेण मदथ (४।३४।११) = drink in the company of Indra ; इन्द्र इहि मत्सि अन्धसः (१।१।१) = come down, oh Indra, and drink of this Sōma-juice ; अस्य० इन्द्रः सुतस्य गोमतः । मत्सति (८।९४।६) ; मत्सति = drinks. (2) मत्सि सोम वरुणं (९।९०।५) = drench वरुण, oh Sōma. (3) ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु (७।२३।५) = let this inspiriting Sōma-juice inspirit thee, oh Indra ; मत्सरः = मद् + सरः = मदे पानाय मदाय सरति धावति असौ = Sōma-juice that rushes through the strainer into the jar in order that it may be drunk by the gods or that it might inspirit them. सृ = to run, to rush ; परि० धारया सोम० सरा रसेव (९।४१।६) = oh Sōma, rush (सर) through the strainer (परि) in a big stream (धारया) like a river (रसा). मदिन्तमो मत्सरः इन्द्रियो रसः (९।८६।१०) = Sōma-juice (रसः) which is most intoxicating (मदिन्तमः), which rushes through the strainer that it may be drunk (मत्सरः) and which is so dear to Indra (इन्द्रियः) or which solely belongs to Indra. यस्तै० मदः तेन नूनं मदे मदेः (८।९२।१६) = thou shouldst drink (मदेः) of that (तेन) intoxicating Sōma-juice (मदः) in order to inspirit thyself (मदे) without delay (नूनं).

The Vedic word मत्सर suggests मत्सर current in daily Sanskrit ; लोभस्य नाम लोभनाम = मत्सर is another name for लोभ. एनेन मत्सरेण धनम् अभि प्रति मत्तः भवति = one becomes intoxicated or mad (मत्तः) about (अभि) wealth on account of this i. e. greed ; एनेन refers to मत्सर just mentioned. मत्सर meaning greed comes from मद् (= to be intoxicated). But मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोः (अमर ३।३।१७३) ; मत्सर = (1) hatred of another's happy state i. e. envy, (2) envious, (3) miserly ; माद्यति परकच्छे । मदात् सरति इति वा (क्षीरस्वामी).

पयसः is mentioned in line six ; पयस् from पा (पिबतेः) or from प्याय् (प्यायतेः) ; पा पाने (धा० १।१२५) ; पीयते इति पयः ; पीय् + अस् = प + ई + य् + अस् = प् + अ + य् + अस् = पयः. प्यायी दृढौ (धा० १।४८८) ; प्याय् = to make fat ; प्याय् becomes पिय् by संप्रसारण ; पिय् + अस् = प् + इ + य् + अस् = प् + अ + य् + अस् = पयः. पयते पीयते वा पयः (अमर १।१।३ क्षीरस्वामी) ; पय गतौ (धा० १।४७७).

पयस् comes from पि ; पि in RV means (1) to give milk, (2) to suckle : (1) पीपाय धेनुर् अदितिर् हविर्दे (१।१५३३) = Aditi, the cow, milks milk i. e. gives wealth to the giver of offerings ; पि reduplicated becomes पीपि ; पीपि + अ = पीपाय ; सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय (२।३।५७) = whose milch-cow (सुदुघा धेनुः) milks nectar. (2) पूर्वीः एकः अथयत् पिप्पानाः (३।१।१०) = one child sucks the milk (अथयत्) of many (पूर्वीः) suckling (पीप्पानाः) mothers ; Agni had many mothers who suckled him. पि + अस् = पे + अस् = पयस् = that which is milked, milk.

क्षीर suggested by पयस् comes from क्षर् (= to flow) ; क्षर संचलने (धा० १।८७६) ; क्षर् + अस् = क्ष् + अ + र् + अस् = श् + ई + र् + अस् = क्षीरम् ; milk is called क्षीर because it flows from a cow's udder. Or it comes from घस् ; घस् is either a substitute for अद् (पा० २।४।३६-३७) or it is an independent root ; घस्ल अदने (धा० १।७।१६) ; घस् + ईरम् ; by dropping अ in घ and changing स् to ष् and then changing घ to क् we obtain क् + ष् ; क् + ष् + ईरम् = क्षीरम् ; milk is called क्षीर because it is eaten when made solid. The noun-making termination ईर is also found (यथा) in उशीर ; वञ्ज कान्तौ (धा० २।७०) ; वञ्ज (= to desire) becomes उज् by संप्रसारण ; उज् + ईरम् = उशीरम् = a kind of fragrant weed called वाळा in Marathi ; उदयते काम्यते इति उशीरम् (अमर २।४।१६४ क्षीरस्वामी).

9 The crushing stones sit upon (अधि+आसते) a cow's hide (गत्रि) while milking (दुहन्तः) i. e. squeezing Sōma (अंशुः). The stones are placed on a cow-hide for crushing Sōma. अधि= upon; सवन = extraction of Sōma-juice; अधिपवणार्थं चर्म = a hide for pressing or squeezing Sōma on. गोशब्दस्य अधिपवणचर्मणः अर्थे निगमः = a use of the word गो in the sense of a hide etc. 10 अंशुः = अ + म् + श् + उः = अ + अ + म् + श् + श् + उः = श् + अ + म् + अ + श् + उः = शम् + अश् + उः; अश् + उः = अष्टमात्रः = द्वाप्तमात्रः (दुर्ग) = as soon as it is occupied i. e. handled for extracting its juice; the extraction of Sōma-juice becomes a source of happiness (शं भवति) to the sacrificer. Or अंशुः = अ + म् + श् + उः = अ + अ + म् + श् + उः; अ + म् + श् = श् + अ + म् = शम् = a means of happiness; अ = अन्र = अनन्ताय = जीवनाय (दुर्ग); Sōma becomes a happy means for the livelihood of all creatures. चर्मन् in अधिपवणचर्मणः comes from चर् (चरते); चर् + मन् = चर्मन्; a skin or hide is called चर्मन् because it moves i. e. passes over or covers the whole body; so says Durga; but one may say that a hide is called चर्मन् because men turn it into shoes and then walk by wearing shoes. Or चर्मन् comes from चृत् (= to cut, to flay); a skin or hide is called चर्मन् because it is cut out (उत् + चृत्) from an animal's body; चृत् + मन् = चृ + मन् = चर्मन्. But चृत् in modern Sanskrit does not mean to cut; चृती हिंसाग्रन्थनयोः (धा० ६।४३).

12 गोशब्देन उच्यते understood after चर्म च श्लेष्मा च and also after स्नाव च श्लेष्मा च below (13). Instead of अथापि च श्लेष्मा च and also instead of अथापि स्नाव च श्लेष्मा च Yāska should have said इति चर्मणः च श्लेष्मणः च after वीज्यस्व (12) and इति तान्नः च श्लेष्मणः च after प्रसूता (14) in keeping with इति पयनः (7) and इति अधिपवणचर्मणः (10). गोभिः = गोचर्मणा च गोश्लेष्मणा च; the chariot is tightly covered all over with cow-hide and has its several parts such as the nave, spokes covered with grease. Oh chariot, thou art tightened all about with cow-hide and greased too; therefore do become strong or unbreakable (वीज्यस्व). स्तुति in रथस्तुतौ and द्रुस्तुतौ means description; रथस्तुतौ = while describing the chariot; द्रुस्तुतौ = while describing the arrow. गोभिः = गोतान्ना च गोश्लेष्मणा च; स्नावन = a tendon; the handle of the arrow is covered with grease and coiled round tightly with tendons. पतति = flies; in RV पतु = to fly and पद् = to fall down. प्रसूता = discharged. द्रु is both masculine and feminine; द्रुः द्रुयोः (अमर २।८।८८).

15 ताद्धितं = belonging to the Taddhita kind or sense; अभिधानं = a word; the string of a bow (ज्या) also (अपि) is called (उच्यते) गो (गौः); गो in this sense may stand for गव्या if the bow-string is made of cow's tendons; if not made of cow's tendons (न गव्या) but of something else, then गो means that which causes arrows to go or fly (गमयति इषून्); in the first case गो is a word (अभिधानं) used in a Taddhita sense (ताद्धितं) viz. गव्या and comes from गम् ; in the second it comes from the causal of गम् ; यस्मात् सा ज्या इषून् गमयति तस्मात् सा गोशब्देन उच्यते. Bow-strings were also made of सूर्वा grass and were called मौर्वी; though made of सूर्वा grass a bow-string may be called गो by लक्षणा; whether made of the tendons of a cow or of सूर्वा grass they are after all bow-strings; the name गो may be extended to a bow-string made of any material. लक्षणा has played a very large part in the evolution of language; Yāska was aware of this process of लक्षणा; vide what he says about पाद and पद (33111-12).

18 वृक्षे वृक्षे = धनुषि धनुषि = on every bow. वृक्षे = वृक्षावयवे धनुषि (दुर्ग) = on a bow which is a part of a tree i. e. which is made of wood. वृक्ष comes from व्रश्च (व्रश्चनात्); व्रश्चू छेदने (धा० ६।१२); व्रश्च + सः = वृश्च + सः = वृष् + सः = वृक् + पः = वृक्षः ; a tree is called वृक्ष when it is cut down for fuel or timber. The Mahārāshtra recension gives an additional derivation; वृक्षः = वृ + क्षः ; वृ = वृत्वा ; क्ष = क्षाम् ; तिष्ठति understood ; or a tree is called वृक्ष because it stands covering a portion of the earth ; क्षा comes from क्षि (क्षियते) which means to dwell (निवासकर्मणः); the earth is called क्षा because it is a place to dwell on. नियता = निबद्धा (दुर्ग) = fixed. मीमयत् = मीमयति = शब्दं करोति = lows, twangs ; मि (= to low) becomes मिमि or मीमि by reduplication ; मिमाय is a form of मिमि ; मीमि + अ + ति = मीमे + अ + ति = मीमयति ; मीमयति loses its last इ in लेट् and becomes मीमयत् ; अमीमेत् is another form of मीमि. 19 मि (मीमयति) means to produce a sound (शब्दकर्मा) ; Durga has not मीमयतिः शब्दकर्मा. प्रपतान् = प्रपतन्ति. पुरुषादः = पुरुषान् अदनाय in accordance with यथार्थं विभक्तीः संनयमेत् (३०।५). 20 वि (विः) is a name for a bird (शकुनिनाम्) ; it comes from वी (वीते) which means to go (गतिकर्मणः); वी गतौ (धा० २।१८); Lat avis = a bird. अथापि इषुनाम् इह भवति is like अथापि पशुनाम् इह भवति (३२।५); but अथापि must have been अथवा ; वयः means birds ; it means arrows (इषुनाम्) in this Rk (इह); though वयः or वि means a bird elsewhere, here in this Rk it means arrows. 21 एतस्मात् एव

= (even when it means arrows) it comes from the same root viz. वी as arrows go i. e. fly from a bow. Durgā has not विः इति शङ्कुनिनाम.

Durgā :— ततः शब्दकरणानन्तरस एव प्रपतन्ति वयः । अथवा । ततः धनुषः वयः पक्ष्यवयवपत्रसंज्ञन्धात् इषवः वयः पक्षिणः । अथवा । वेतेः गतिकर्मणः । साक्षात् एव इषवः वयः न गुणवृत्त्या ः ते प्रपतन्ति पुरुषान् अदनाय भक्षणाय । ते हि ज्ञानूणां प्राणान् भक्षयन्ति ; birds like vultures fly about in order to devour dead men immediately after the twanging of bows ; or वयः means arrows because of the association of the latter with feathers which are a part of a bird's body ; thus both birds (वयः) and arrows (इषवः) are feathered (पक्षिणः) ; so वयः may be figuratively used ; or arrows may be directly (साक्षात् एव) and not figuratively (न गुणवृत्त्या) be called वयः because they too go i. e. fly. Most probably Durgā thus explains विः इति शङ्कुनि० एतस्मात् एव without quoting these words. Yāska and Durgā :— Bow-strings (गौः) fixed on the bows of Indra twang and immediately (ततः) birds or arrows fly about for devouring human victims. Indra slaughters any number of foes by covering them with volleys of arrows ; then vultures which are waiting rush forth to devour the corpses. Durgā says Indra had any number of bows which he used one after another.

But the R̥k seems to have another sense. The preceding R̥k refers to Indra's thunderbolt ; so गौः in the present R̥k most probably means lightning. यस्=to go ; नि+यस्=to go down ; नियता=gone down or falling. Lightning falling on tree after tree thunders and immediately man-eating (पुरुषादः) vultures fly about swiftly to devour corpses ; vide note on पुरुष (31014-13) ; here the word means the contemptible enemies of Indra ; Indra kills multitudes of despicable foes and as it were invites vultures to devour them. Here lightning is called गो metaphorically.

21 पुरुषे=पर्ववति=अहोरात्रादिपर्वभिः तद्वति (दुर्ग). ग्रन्थिर् ना पर्वपरुषी (अमर २।४।१६२) ; ग्रन्थि, पर्वन् and परुस् mean a joint as that of a bamboo or sugar-cane ; परुस् + अ = परुष ; अ has the sense of वत् ; the Sun is called परुष because he is full of joints ; these joints are क्षण, लव, निमेष, वृटि, सहस्र, अहोरात्र, अर्धमास, मास, ऋतु, अयन and संवत्सर ; all these are divisions of time caused by the movement of the Sun. गवि=गमनशीले सहस्रं अपि अनवरथायिनि आदित्ये (दुर्ग) ; the Sun never halts but is always moving. परुस् occurs twice in RV, once as परुस्

(10110015) and once as परुषि (715012); it is impossible to guess the meaning of परुस् in the first Rk ; परुस् in परुषि seems to mean a particular part of the body and not a joint. परुषे means भास्वति according to औपमन्यव ; भास्वति is the sense of परुषि and not its derivation. परुष qualifies Agni (1015311), वसुनि i. e. riches (911316) and उभयः i. e. bulls (512715) and means in all these places refulgent : Agni and gold are refulgent ; certain kinds of bulls may be called refulgent.

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्यपथ । नि ऐर्यद् ग्यीतमः = यत अपि अद्ः अद्भुत्तम आदित्यमण्डले परुषे पर्ववति अथवा भास्वति गवि सूरः सूर्यः अवस्थितः पर्ववत् भास्वत वा चक्रं चक्रं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्यं हिरण्यं तेजोमयं चक्रं चक्रावति न्यैर्यत् । नियतगगनदृष्टिना मार्गेण नित्यकालम् ईर्यति । ग्यीतमः । अन्ये अपि ग्यिनः सन्ति । अयं तु सुहृत्तम अपि अनवस्थितरथः इति अतः ग्यीतमः = The Sun stationed on that । अद्ः = अद्भुत्तम्) solar disc (गवि = आदित्यमण्डले) which has joints in the form of the various divisions of time or which is refulgent unceasingly propels that circular and moving (चक्रं) and golden (हिरण्यं) i. e. refulgent disc along the fixed path in heaven, the Sun who is the greatest charioteer in the universe. अथवा । अद्भुत्तम् मण्डले अवस्थितः पर्ववत् मण्डलान्तःपुनः सूर्यः भगवान् चक्रं कालचक्रं सर्वसूतहारि हिरण्यं हेरणमयं सर्वसूतस्थितिबिनाशहेतुं नित्यम् ईर्यति = Or the divine Sun residing within that solar disc unceasingly propels the wheel of time (चक्रं = कालचक्रं) that carries along with it all existing things (हिरण्यं = सर्वसूतहारि) and which is the cause of the continuance and destruction of all existing things हिरण्यं = हेरणमयं = सर्वसूतस्थितिबिनाशहेतुं). Thus Durga interprets the Rk in two ways.

सूरः is both nom. sing. and gen. sing. (१ चित्रो न सूरः (७1३1३) = Agni is as resplendent as the Sun ; जगाम सूर्यो अश्वनो वि मध्यम् (१०1१७१२) = The Sun has gone to the middle of his path, that is, he is at the zenith. (२) सूरः चक्रं प्र वहव ज्ञात ओजना (१1३३०1९) = as soon as born Indra destroyed the Sun's wheel by main force ; सूरः चित् आ हरितो अत्य रीरनत् (१०1९२1८) = Indra caused the mares of the Sun to halt. In the present Rk सूरः is gen. sing. ईन् = to scatter, to hurl down : विश्वा यत् गोवा मदे सोमस्य दृंहितानि ऐर्यत् (२1१७1१) = Indra under the inspiring influence of Sōma scattered all (विश्वा = विश्वानि) strongholds (दृंहितानि) containing cows (गोवा = गोवाणि) : इन्द्रो वि वृक्ष ऐर्यत् (८1७३1३) = Indra hurled down Vṛtra. त्वम् आपसं परि वर्तयो गोः दिवो अदमानम् (१1२२1९) = thou didst

whirl (वर्तयः) around (परि) the steel (आयसं) bolt (अश्मानम्) of the mighty (गोः) Dyaus ; here दिवः and गोः are in the same case ; Dyaus is called a bull in order to emphasize his might. So in the present Rk गवि means दिवि ; परुषे गवि = in the resplendent heaven or sky. Indra, the greatest charioteer (स्थीतमः), hurled (ऐरयत्) down (नि) that (अद्) golden (हिरण्यं) wheel (चक्रं) of the Sun (सूरः) that moves along the bright (परुषे) heaven (गवि) or sky. The Sun, the Dawn and some other gods and goddesses were worshipped by the five Aryan tribes; the followers of Indra fought with these tribes and at last subdued them ; the consequence was that they had in spite of themselves to admit Indra into their pantheon. In RV Indra is said to have smashed the car of the Dawn (16|116 and 22). प्र अन्यत् चक्रं अरुहः सूर्यस्य (५|२९|१०) = thou didst destroy a wheel of the Sun's chariot. There are several Rks of this type in RV. 22-23 अस्य refers to आदित्य mentioned in line 21. चंद्रमसं प्रति = चंद्रमसि प्रत्यवास्थितः (दुर्ग) = stationed in the Moon. चंद्रमसं प्रति दीप्यते = shines towards the Moon i. e. illumines the Moon. एतेन = मन्त्रार्थविदा । उपेक्षितव्यम् = मन्त्रान् उपेत्य द्रष्टव्यम् (दुर्ग) ; students who desire confirmation of the fact in the Veda should refer to Mantras such as the following. But एतेन seems to refer to the Mantra that follows ; vide note on एतेन (268|8-17). The fact that (इति) the light (दीप्तिः) of the Moon (अस्म्य) comes (भवति) from the Sun (आदित्यतः) should be seen (उपेक्षितव्यम्) in the following Mantra (एतेन). आदित्यतः ० भवति is merely a paraphrase of अस्म्य ० दीप्यते ; most probably it is an interpolation as एतेन refers to सुपुष्पाः ० गन्धर्वः. 33|1 सुपुष्पाः = सु + पुष्पाः = सुधुसुसः । सर्वभूतानि नित्यम् असौ ल्हादयति (दुर्ग). Agni, the Sun and the Moon are each one of them called गन्धर्वः ; the damsels that wait on them are respectively called herbs (ओषधयः), rays (मरीचयः) and stars (नक्षत्राणि). इत्यपि निगमो भवति is not wanted as एतेन refers to सुपुष्पाः ० गन्धर्वः. सः = सुपुष्पाः सूर्यरश्मिः (दुर्ग). But सः seems to refer to एकः रश्मिः in line 22 as the word सुपुष्पा is not mentioned in अत्राह गोरमन्वत. In Yāska's Nirukta text दीप्यते seems to have been followed by सोऽपि गौरुच्यते ; तत् एतेन उपेक्षितव्यम् ० इत्यपि निगमो भवति seems to be interpolated as Yāska generally quotes one instance only which here is अत्राह गोरमन्वत.

7 ता = तानि. वास्तुनि = निवासस्थानानि (दुर्ग). उदमसि = उदमः = कामयामहे ; चक्ष कान्तौ (धा० २|७०). गमध्वै = गमनाय ; गम् + अध्वै ;

तुमर्थे० अद्यै (पा० ३।४।९) = the termination अद्यै is affixed to roots and has the sense of तुम् ; गमद्यै = गन्तुम्. Just as गन्तवे is dat. sing. of गन्तु so गमद्यै according to Yāska is dat. sing. of गमयी ; but bases like गमयी are not found in RV ; perhaps they existed in pre-Vedic Sanskrit. गावः=रश्मयः (दुर्ग). भूरिशृङ्गाः=बहुशृङ्गाः ; भूरिशृङ्गाः=बहुदीप्ताः (दुर्ग) ; Durga most probably wrote बहुदीप्तयः ; बहुदीप्तयः=whose light is much i. e. wide ; the rays of the Sun cast their light far and wide ; बहुदीप्ताः=highly lighted or luminous. भूरि is another word (नामधेयम्) for बहु (बह्वन्) ; बहु is called भूरि when what is large prevails (प्रभवति) ; भूरि=भू + रि ; भू=प्र + भू=प्रभवति=prevails ; रि is a noun-making termination ; thus भूरि comes from प्र + भू. शृङ्ग comes from श्रि (श्रयते) because it rests on the head ; श्रि सेवायाम् (धा० १।९२२) ; श्रि + गम् ; श्रि becomes शृ by संप्रसारण ; शृ + गम् =शृ + गम् =शृङ्ग. Or शृङ्ग comes from शृ because horned animals injure with their horns ; शृ हिंसायाम् (धा० १।१६) ; शृ becomes शृ by शृष्टृप्तां इत्स्वः (पा० ७।४।१२) ; Durga has not शम्नातेर्वा । शरणायोद्धतमिति वा. शम् =to injure ; शम् + गम् =श + अ + म् + गम् =श + क् + म् + गम् =शृङ्ग. Or शृ =शर् =शरणाय ; गम् =गतं =उद्धतम् ; a horn rises out of an animal's head for its protection. Or शृ =शर् =शिरः =शिरसः ; गम् =गतं =निर्गतं ; a horn rises out of an animal's head. अयासः=अयाः=अयनाः=सुहूर्तम् अपि अन्वयः यिनः (दुर्ग) ; rays are always moving ; they never halt ; अय गतौ (धा० १।४८१). अत्राह=अत्र + अह ; अत्र=तत्र ; अह expletive ; अत्राह =तेषु स्थानेषु (दुर्ग). उरुगायस्य=महागतेः ; उरु=महत् ; गा=to go ; गा + यः=गायः =गतिः. वृष्णः=विष्णोः=of Vishṇu the Sun-god. परमं=परार्धस्थम् ; परार्धस्थम् ought to be परार्धस्थम् as परार्ध means being in the highest part of heaven ; स्थ is superfluous ; अर्धं=a locality ; परस्मिन् अर्धे भवं परार्धस्थम् ; Durga has not परार्धस्थं or परार्धस्थं ; परमं पदं=आदित्यमण्डलस्थानम् (दुर्ग). अवभाति=अर्वाक् इदं सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते (दुर्ग)=shines on everything that lies below.

Yāska and Durga:— Oh husband and wife, we desire those well-known residences for you (वां) so that you might go (गमद्यै = गमनाय) and reside there ; residences were Sun-rays of wide illumination are always moving ; there that famous (तत्) seat (पदं) of Vishṇu whose movement is great (that is whose strides cover the whole of heaven) shines (भाति) exceedingly (भूरि) on things lying below (अध).

Sāyana:— ता=तानि=गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि=famous as worthy of being gone to, occupied. वास्तूनि=सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि=happy residences. गमध्वै=युवयोः गमनाय=that you might go. भूरिशृङ्गाः=अत्यन्त—उन्नति — उपेताः=stationed on the greatest heights. Or भूरिशृङ्गाः=बहुभिः आश्रयणीयाः=to be resorted to by numbers. अयासः=अयनाः=गन्तारः=अतिविस्तृताः=expanding far and wide. Or यासः=गन्तारः ; अ + यासः=अ + गन्तारः = अतादृशाः=अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः=exceedingly luminous. अत्र अह=अत्र खलु=वास्तु—आधारभूते गुह्योके= in heaven where those residences are. उरुगायस्य=बहुभिः महात्मभिः गातव्यस्य स्तुत्यस्य=of him who deserves to be sung i. e. praised by those possessed of great souls. वृष्णः=कामानां वर्षितुः विष्णोः. तत्=तादृशं पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं=celebrated in the Purāṇas and other sacred works as worthy of being resorted to for habitation. परमं=निरतिशयं=than which nothing is greater. पदं=स्थानम्. भूरि=अतिप्रभूतम्=very powerfully or exceedingly. अवभाति=स्वमहिम्ना स्फुरति=throbs with or is full of its own greatness.

According to Durga and Sāyana the Rk is addressed to a married couple who have performed holy deeds and who therefore deserve to reside in heaven ; there the rays of the Sun are most brilliant and unceasingly active ; there the Sun himself resides within his own disc ; this disc sends down light and covers everything with it. Durga renders परमं पदं by आदित्यमण्डलस्थानम् and Sāyana by निरतिशयं स्थानं ; but these senses were not intended by Yāska who in line 11 interprets पदं to mean a footstep ; according to him परमं पदं is the highest footstep of the Sun i. e. his position at the meridian. The whole Sūkta is about Viṣṇu ; the first half of the present Rk has nothing to do with Viṣṇu. I do not know what two persons are referred to by वां ; they may be two gods or two human beings ; these two have fine residences and their cows are different from ordinary cows which have only two horns while these have more than two.

The word अयान् appears in such forms as अयाः, अयासं, अयासः and अयासां ; it qualifies the Maruts 8 times, Agni's flames twice, Sōma three or four times and the river विवाङ् once. The Maruts were splendidly dressed and armed ; Agni's flames are bright and luminous ; Sōma-juice when diluted in water and milk loses its dark hue and shines like the Sun ; when the snows on the Himalayan mountains

melt they flood the rivers of the Punjab; their water therefore is bright. विद्युद्गथा मरुतः ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः (३।५४।१३); here all the epithets refer to the splendour of the Maruts. ये ह त्वे ते० अयासः त्वेषामो अग्ने अर्चयः चरन्ति (४।६।१०); Agni's flames are bright (त्वेषासः=अयासः). प्र ये गावो न भूर्णयः त्वेषा अयानो अक्रतुः। व्रन्तः कृष्णान् अप त्वचम् (९।४१।१)=Entirely (अप) destroying (व्रन्तः) their dark skin, that is, getting rid of their dark hue by dilution in water and milk and thereby looking brilliant (त्वेषाः=अयासः) Sōmas (i. e. Sōma-juice) rush on (प्र+अक्रतुः) like quick-footed (भूर्णयः) bulls. Indra is called अयासर and मरुत्वान् because he is the leader of the Maruts; मरुतां नेता मरुत्वान्। अयामां नेता अयास्यः. The cows in the present Rk are bright (अयासः).

ह is affixed to अ, इ and कु; अह = अत्र; कुह = कुत्र; अत्राह = अत्र + अह = in this very place. Vishnu is called उरुक्रम 4 times and उरुगाय several times; उरुः क्रमः यस्य सः उरुक्रमः; उरुः गायः यस्य सः उरुगायः; क्रम and गाय occur only in compounds and mean travelling; Vishnu's travelling is extensive as it covers the whole expanse of heaven in a single day; cf. त्रीणि एव उरुगायो वि चक्रमे (८।२९।७) and यः पार्थिवानि त्रिभिरित् त्रिगामाभिः उरु क्रमिष्ट (१।१५४।४). विष्णवे० उरुगायाय वृष्णे (१।१५४।३); here Vishnu is called उरुगाय and वृषन्; in the present Rk वृष्णः stands for विष्णोः; वृष्णः= of the mighty (Vishnu). परमं पदं = the highest step; Vishnu plants his highest step at the meridian. भाति=illuminates or covers with light. एका एव उपाः सर्वम् इदं वि भाति (८।५८।२)=the Dawn, though single, illuminates all this (world). भूरि=भूरीणि वस्तुनि = all things. अव=below i. e. on the earth; Vishnu when at the meridian illuminates everything on earth.

Rhythm requires परमं to be परं; on account of this alteration यत् is wanted after पदं; परं पदं यत् अव भाति भूरि is rhythmically faultless; यत् is necessary on account of तत्; उरुगायस्य वृष्णः यत् परं पदं भूरि अव भाति तत् अत्राह (वर्तते) is the construction of the second half. यत्र in the first half ought to be यत्रा because the Taddhita termination is त्रा and not त्र.

पदं in this Rk means a footstep; how shall we account for this sense of पद? The reply is:—पाद (पादः) comes from पद् (पद्यते); पद् गतौ (धा० ४।६३); the foot is called पाद because it goes or men, animals, birds etc. go or walk with its help. तन्निधानाद् (तस्य पादस्य निधा-

नात्) यत् उत्पद्यते तत्स्वरूपम् एव पांसौ अन्यत्र वा तत् पदम् इति उच्यते पशोः मनुष्यस्य वा (दुर्ग) =that which comes into existence when man's or animal's foot (पाद) is placed in dust or anywhere else is called पद; when a dry foot is placed in dust it leaves an impression exactly like itself; a wet foot does the same on a dry ground; the impression so made is called पद; thus पद is connected with पाद; both words come from पद्. But पद is used in other senses also; how shall we account for these other senses? The reply is:— पशोः (चत्वारः) पादाः प्रकृतिः यस्य सः=that which has its origin in the four feet of an animal; पाद means a fourth part of a thing (प्रभागपादः); प्रभागे अर्थे वर्तमानः पादः प्रभागपादः=पाद which denotes a part of a thing; अंशः तुरीयः पादः (अमर २।१।८९)=पाद is the fourth part of a thing; पाद having this meaning has its origin in the four feet of an animal. प्रभागपादः एव सामान्यम्=a certain part which is the meaning of पाद is found in all the various senses of पद; in संहितायाः पदानि the word पद means a part of a Rk; a Rk may have more than four words (पदानि); a field may measure any number of footsteps; these footsteps may number a thousand or even more. इतराणि पदानि = लोके भिन्नेषु अर्थेषु प्रयुक्तानि पदानि =the word पद used by people in other senses than a footstep which meaning we find in the present Rk.

In RV पद among other senses means a foot too; it is more frequent than पाद. In RV पद् means to fall and not to go; shall we say that both पद and पाद are derived from पद्? When one walks his foot falls (पद्यते) i. e. descends on the ground. Would it not be more logical to say that पद meaning a foot leads to its other senses viz. a footstep or an impression made by the foot? Yāska, however, thinks that पद was subsequent to पाद. He is right in saying that पाद which means a fourth part of a thing had its origin in the four feet of an animal; but would it be right to say that पद means a part because पाद means a fourth part? RV has such words as एकपदी, द्विपदी, चतुष्पदी, अष्टापदी and नवपदी (1।164।11); these words refer to particular metres which employ words, some of them only one, some two etc.; we may therefore say that पद in RV meant a word also; पद or पद् meaning a word may also be connected with पद meaning a foot, for words are the feet of a metre.

The process by which a word comes to have more than one sense is called लक्षणा; Yāska was aware of this process from what he says about पाद and पद; this process has been at the very root

of the enormous growth of language. The Nairuktas should have recognized this fact and made use of लक्षणा instead of indulging in fantastic derivations.

12 अन्येषाम् अपि सत्त्वानां यानि नामानि तेषु संदेहाः विद्यन्ते । न केवलं गोशब्दे पदशब्दे वा (दुर्ग) ; thus Durga understands यानि नामानि तेषु after सत्त्वानां ; so he seems to think that Yāska has used सत्त्व for नामन् ; तानि which stands at the beginning of the next sentence confirms his view. He does not explain संदेह perhaps on the ground that the word is too plain to require explanation. But संदेह does not seem to mean doubt here ; सम् + दिह् = to stick together, to come together, to combine. सा (कृच्छ्रापत्तिः) पृथिव्या संदिह्यते (line 16) = कृच्छ्रापत्ति is combined with पृथिवी in the word निर्ऋति. समुद्रः इति एतत् (अन्तरिक्षनाम) पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते (34 | 15-16) = अन्तरिक्ष is combined with the sea in the word समुद्र. चकार इति करोतिकिरती संदिग्धौ (line 21) = The roots कृ (करोति) and कृ (किरति) are combined in चकार. निर्ऋति, समुद्र and चकार have two senses in them. Similarly (एवं) there are (विद्यन्ते) combinations of senses (संदेहाः) in other (अन्येषां) nouns (सत्त्वानां) also (अपि) ; other nouns besides गो, पाद् and पद have more than one sense. 13-14 सत्त्वानि (i. e. नामानि) understood after समान-कर्माणि, समाननिर्वचनानि, नानाकर्माणि and नानानिर्वचनानि. समानं कर्म समानः एकः एव अर्थः येषां तानि समानकर्माणि समानार्थानि नामानि ; there are nouns which have only one and one sense only wherever they occur ; it goes without saying that in such cases the derivation is the same. नाना अनेकानि कर्माणि अनेके अर्थाः येषां तानि नानाकर्माणि नामानि ; but there are nouns which have more than one sense ; such nouns must be differently derived according to their different senses (यथार्थं निर्वक्तव्यानि). In deriving words we must always bear in mind their senses or even their connotations ; cf. अर्थनित्यः परीक्षेत (३० | २-३). This is the main principle of derivation according to the Nairuktas.

14-15 Yāska has dealt with गो only and yet he dares to say इति इमानि० अनुक्रान्तानि ! As Durga had these words in his Nirukta text he was bound to explain them, though the explanation has hardly any worth ; he says :—अधुना एवम् उक्त्वा उदाहरणैः एव तत्र संदेहपदानि अनुक्रम्य मन्त्रेषु एव दर्शयन् आह ' इमानि० अनुक्रान्तानि ' ; but Yāska deals with निर्ऋति only and quotes only one Mantra. He renders अनुक्रान्तानि by आनुपूर्व्येण पठितानि which means that the 21 names of the earth have been mentioned

in a certain order in the *Nighaṇṭu*; but Yāska says अथातः अनुक्रमिष्यामः (3213) by which he means that he is going to deal with all the nouns that mean the earth ; so अनुक्रान्तानि must mean that all the 21 nouns have been dealt with in their proper order by him.

15 तत्र=तेषु पृथिवीनामधेयेषु. (पृथिवी यस्याः अर्थः सा) निर्ऋतिः निरमणात् । (यस्याः अर्थः) कृच्छ्रापत्तिः (सा) इतरा (निर्ऋतिः) कृच्छतेः. निर्ऋतिः (निघ० १११६) = पृथिवी. नि+रस्+तिः=नि + रतिः=निर् + ऋतिः=निर्ऋतिः ; निविष्टानि रमन्ते अस्यां भूतानि इति निर्ऋतिः (दुर्ग)=The earth is called निर्ऋति because created beings living on it take delight or feel happy. निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः ; कृच्छस्य दुःखस्य आपत्तिः=coming on of misery or subjection to misery, a state of wretchedness. इतरा=used in another sense viz. misery. निर्ऋति in this sense comes from ऋ (कृच्छतेः) ; ऋ + तिः=ऋतिः ; निर् + ऋतिः=निर्ऋतिः. अलक्ष्मीः निर्ऋतिः (अमर १११२) ; निष्क्रान्ता ऋतेः सन्मार्गात् निर्ऋतिः (क्षीरस्वामी) ; निर्ऋति means absence of wealth i. e. absolute or crushing poverty ; ऋतिः=the path of virtue ; निर्ऋतिः=departure from this path, commission of sin ; according to क्षीरस्वामिन् निर्ऋति means (1) poverty, (2) sin. निर्ऋति means the earth and misery ; सा० संदिह्यते explained above (329 | 10-11). 16 तयोर्विभागः follows the derivations of समुद्र (34116-18) ; so तयोर्विभागः means separation of or distinction between the two senses of समुद्र by different derivations in accordance with those senses ; समुद्र meaning अन्तरिक्ष is differently derived from समुद्र meaning the sea. तयोर्विभागः means the same thing here ; निर्ऋति meaning पृथिवी is differently derived from निर्ऋति meaning कृच्छ्रापत्ति. These derivations precede सा० संदिह्यते. तस्याः = तस्याः निर्ऋतेः = of निर्ऋति which has these two senses viz पृथिवी and कृच्छ्रापत्ति ; in the following Rk the two senses of निर्ऋति are combined, that is, the Rk has two different meanings on account of two different senses of निर्ऋति. Or तयोः विभागः may have a different sense ; तयोः द्वयोः अर्थयोः एतस्याम् ऋचि विभागः भेदः दृश्यते ; the two different senses of निर्ऋति are seen in य ई चकार and of समुद्र in आर्ष्टिपेणो होत्र (३५११-२).

20 निर्ऋति = कृच्छं=agonizing misery. आ विवेक्ष=आपद्यते=falls into. This is the substance of the Rk as interpreted by the sect of ascetics (इति परिव्राजकाः). One unable to feed his numerous offspring suffers intense pain ; this pain is called निर्ऋति in the Rk. Durga expands the substance thus:— यः करोति (चक्रार) गर्भे (ईं) न सः अस्य गर्भस्य तत्त्वं घेद । केवलं तु असौ कामार्तः पुत्रार्थं वा करोति एव गर्भम् । यः च एनं (ईं) पश्यति

(ददर्श) अन्तर्हितं (हिरुक्) एतस्मिन् जठरे एतस्मिन् वा शरीरे जन्तुं तस्मात् तस्य एष एष गर्भः याथात्म्यतः प्रत्यक्षः भवति अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या । न इतरस्य गर्भकर्तुः । स पुनर एव गर्भः मातुः योनौ गर्भाशयस्थाने अन्तर उदरे पुष्यति सः मातुः आशित-पीत-लीढ-भक्षितेन चतुर्विधाहारेण । ततः जरायुणा परिवेष्टितः (परिवीतः) यथाकालं जायते । अथ एवं बहुशः प्रजायमानः (बहुप्रजाः) स गर्भकर्ता गर्भतत्त्वम् अजानानः निर्ऋतिं दुःखम् आविशाति (आ विवेश) । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यः गर्भं करोति सः दुःखम् आपद्यते । यः तु अध्यात्म्यदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्मणः निवर्तते । स निर्ऋतिं न आपद्यते । एवम् अस्याम् ऋचि निर्ऋतिः देवता । इति एष परिव्राजकार्थः । अन्ये तु ब्रुवते । यः करोति गर्भं स गर्भभूतः जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानः जन्ममरणसंतानात्तुवद्वां निर्ऋतिम् आविशाति । यः रेतः सिञ्चति तत् भूयः भूयः जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानः जन्ममरणसंतानान् अनुभवति इति उक्तम् ; there are persons who impelled by lust or who desiring sons or children deposit their semen into the wombs of their wives without thinking of the consequences of the act ; bringing children into the world is a serious responsibility : you have to feed them, clothe them, in short undergo every kind of trouble for them ; most people do not realize that depositing semen into the womb of a woman is a very serious affair, that they are bringing into the world a human being for whose happiness or misery they alone are responsible ; this is due to their lack of insight into the results of semen. The semen becoming a foetus grows in the mother's womb by means of the variety of food she consumes daily ; it then is covered with a thin envelope (जरायुणा) and in due time comes out of the womb. Thus the depositor of the semen is born again and again in the womb of his wife and subjects himself to pain ; all this is due to his ignorance. Fools rush in where angels fear to tread ! Durga attaches two senses to बहुप्रजाः viz (1) having many children, (2) being born again and again. Others, he says, interpret the Rk differently ; the depositor of the semen is himself born again and again ; he passes through an endless chain of births and deaths and thus is continuously immersed in misery. In the first interpretation निर्ऋति is the deity of the Rk ; in the second निर्ऋति is nothing but an endless chain of births and deaths.

It is strange that instead of quoting fully the interpretation of the Rk by the sect of ascetics Yāska gives only the substance ; perhaps being a Nairukta he did not attach much importance to their view. Or shall we say that their interpretation was quoted by Yāska but that it came to be omitted by accident or design ?

20-21 (अस्याम् ऋचि) वर्षकर्म (वर्ष्यते) इति नैरुक्ताः. चकार इति करोति किरती संदिग्धौ धातु वर्षकर्मणा संबध्येते (दुर्ग); चकार is the 3rd per. sing. of कृ (to do) and also of कृ (to scatter); the senses of both करोति and किरति are combined intimately (संदिग्धौ) in चकार and are to be connected with the act of rain; a cloud causes rainfall (करोति) and also scatters rain (किरति). ई = वर्षे (दुर्ग). 22 मध्यमः understood twice. Durga has मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second; he says:— ततः इदम् उक्तं 'न सो अस्य वेद मध्यमः मेघः । स एव अस्य वेद मध्यमः इन्द्रः इति.' So his Nirukta text had मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second. The cloud which resides in the aerial region (मध्यमः) does not know the source of the water that is in it; it merely showers or scatters rain-water. हिरुक् = आदित्योपहितं = (rain-water) deposited by the Sun in his rays. Durga does not quote आदित्योपहितं; he, however, seems to explain it by आदित्यरश्म्यन्तर्गतं; solar rays absorb water from the earth in the form of vapour and deposit it within clouds. य ई ददर्श यः एव पश्यति एतत् वर्षं हिरुगिन्नु तस्मात् अन्तर्हितम् अन्तरिक्षलोके तस्मात् तस्य एव प्रत्यक्षं तत् याथात्म्यतः वर्षम् । न इतरस्य मेघस्य मध्यस्थानस्य (दुर्ग) = The philosophy of rain is clear to him alone viz Indra who sees rain-water deposited in the aerial region and not to the cloud though both Indra and the cloud stay in that region. Thus Durga construes हिरुगिन्नु with य ई ददर्श and evolves a sentence out of तस्मात्.

23 अन्तरिक्ष is called माता because in it (अस्मिन्) are created (निर्मायन्ते) living beings (भूतानि). Durga has एतस्मिन् for अस्मिन्; he says:— एतस्मिन् हि भूतानि निर्मायन्ते । एतत् हि अवकाशदानेन विशिष्टम् उपकारं करोति भूतानां जायमानानाम्; अन्तरिक्ष means space; all creatures are born in space which is the gift of अन्तरिक्ष; if there were no space, where would creatures be born? अन्तरिक्ष does not directly create living beings but affords space in which they are created i. e. born. मा = नि + मा = to create; मातृ does not mean mother here. योनिः = अन्तरिक्षम्; अन्तरिक्ष is called योनि because it is a big (महान्) détaché part (अवयवः) of the universe; अन्तरिक्ष or the aerial region is an immense part of the universe; it is as it were cut out of the universe. यु मिश्रणे अमिश्रणे च (घा० २।२२); यु = (१) to join, (२) to disjoin; यु + निः = योनिः = अव + योनिः = अवयवः. योनिः अन्तरिक्षम् आकाशस्य एव प्रवेशविशेषः कश्चित् (दुर्ग); Durga makes a distinction between अन्तरिक्ष and आकाश; he does not quote महान् अवयवः which

most probably was not in his Nirukta text. Most probably अन्तरिक्षं after योनिः is an interpolation because Yāska would not render both मातृ and योनि by अन्तरिक्ष; he must have rendered योनिः by महान् अवयवः; मातृः योना (योनी) = in an extensive part of the aerial region. 24 वायुना understood after परिवीतः; परि + वी + तः = gone round or surrounded by wind; clouds float in wind and are in its power. परिवीतः = परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च (दुर्ग) = surrounded by solar rays and the wind. तद् एतद् वायुना तस्य संयवनं दृष्ट्वा उक्तं 'परियुतो भवति' इति (दुर्ग). परिवीतः वायुना परियुतो भवति was Durga's Nirukta text; and that is what is expected, for परियुतः occurs in the text after the derivation of योनि when it means a woman's womb. अयम् अपि इतरः योनिः एतस्माद् एव। परियुतो भवति after which Durga's Nirukta text had क्षान्ना मानेन च. The volume of water deposited in the cloud (तः) or the cloud itself is surrounded (परियुतः) by the wind (वायुना); a woman's womb is surrounded (परियुतः) by muscles and flesh. योनिः = स्त्रीयोनिः (दुर्ग); इतरः = used in ordinary language; योनि meaning a woman's womb also (अपि) comes from the same (एव) root (एतस्माद्) viz द्यु. 25 निष्कृतिश्च आ विवेश = भूमिम् आपद्यते वर्षकर्मणा = comes down to the earth when clouds rain. Durga does not quote आपद्यते वर्षकर्मणा; Durga — तः = तः एव मेघोदरान्तर्गतः महान् उदकमस्तथायः = the same big volume of water deposited within a cloud; मातृः योनी = अन्तरिक्षलोकस्य उदक-अभिष्यक्ति-आशयस्थाने = in that particular part of the aerial region where water from the earth is deposited; परिवीतः = परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च; बहुप्रजाः = बहुजाः प्रजायमानः = born i. e. showing itself in a number of ways; there are light showers, heavy showers, tempestuous rain, thunder-claps, terrible lightning; निष्कृतिश्च आ विवेश = वर्षभावेन अभिष्यक्तः भूमिम् आविजति. Does Durga paraphrase आपद्यते वर्षकर्मणा by आविजति वर्षभावेन or was आविजति वर्षभावेन his Nirukta text ?

I have not thought worth it while to quote Sāyaṇa's Bhāṣhya on this Rk as it is full of confusion; that Bhāṣhya, I think, was not written by Sāyaṇa but by some one who had no clear ideas about the Rk; Sāyaṇa quotes Yāska so very frequently that its absence here seems strange; this also confirms my suspicion.

Geldner :- who has brought him forth (ई चकार), him (अस्म) he does not know (वेद); who has seen (ददर्श) him, he disappears (हिरुक्) from him (तस्माद्). Wrapped up (परिवीतः) in the womb

is to be removed to the south as that direction belongs to निर्ऋति or Death. The three bricks which are called नैऋतीः इष्टकाः are to be placed on a barren spot to the south of the sacrificial ground and covered with a net in order to keep Death out of sight. This same precaution viz. that of keeping Death out of sight is to be strictly observed when the sacrificer returns to the sacrificial ground ; he is strictly told not to look behind while returning. A full account of this rite is given in every यजुःसंहिता ; vide मैत्रायणी (३।२।४), काठक (२०।२) and तैत्तिरीय (५।२।४). निर्ऋति here is Death.

ई always refers to something that has been already mentioned ; the preceding Rk is about the Sun with which the present Rk has nothing to do. From the tenor of the Rk ई most probably stands for गर्भे. वेद and ददर्श both mean the same thing ; विद् = दृश् = to have an insight into. The man who is the author (चकार) of a foetus has no insight into the deep consequences of his act. One who has such an insight (ददर्श) into what a foetus really means stands absolutely (इत् = तु) aloof (हिरुक्) from being the author of a foetus (तस्मात्). The author of the foetus (सः) is himself muffled (परिवीतः) within (अन्तर्) the womb (योनौ) of his wife who on that account may be called his mother. He is born again and again in the person of every child that he brings into the world ; every child is really the man himself conceived again and again ; so whenever he deposits his semen into his wife's womb he enters hell (निर्ऋति). This is a purely Hindu idea. Here we have almost the earliest expression of the abhorrence felt by Hindu philosophers for sexual intercourse of every kind ; when a child is conceived, it is the father of that child that is really conceived. A woman's womb is a veritable hell as the child in the womb suffers extreme misery ; conception and birth are considered hateful by such thinkers.

25 शाकानि यः पूणयति संहन्ति स शाकपूणः । तस्य अपन्यं शाकपूणिः (दुर्ग) ; पूणयति = संहन्ति = collects. संकल्पयांचक्रे = thought proudly i. e. boasted (that he knew each and every deity in the Vedas). One ms. of the Nirukta text and one of Durga's Vrtti read जानानि for जानामि ; जानानि (I shall recognize) expresses the boast more strongly than जानामि ; confront me with any Rk and I shall name its deity

surely and certainly. 'I know (जानामि) every deity' is comparatively less strong. 3411 उभयलिङ्गा = द्विलिङ्गा = स्त्रीलिङ्गा । अथवा । अन्तरिक्षस्थाना युस्थाना च (दुर्ग) = (A deity) who looked both male and female or who seemed to be an occupant of the aerial region and heaven also. विविदिषाणि = वेदितुम् इच्छामि (दुर्ग). आदिदेश = laid before him. अहं देवता यस्याः सा मद्देवता ऋक् ; the deity who stood before him said 'I am the deity of this Rk ; find out my nature by interpreting it.' Yāska most probably came to remember this boast of शाक्युणि on account of the double interpretation of य ई चकार etc. ; in the first interpretation the deity is निर्ऋति, in the second it is इन्द्र or मेघ.

6 शिङ्गे = शब्दायते ; Durga says that the sound made by lightning is ascribed to the cloud which really is voiceless ; शिञि अव्यक्ते शब्दे (धा० २।१७) ; शिञ्, however, seems to have meant to rumble loudly in Yāska's धानुपाठ and not to make an indistinct sound. अभीवृता = अभिप्रवृत्ता = stirred or excited (by pressure from the cloud) ; Durga renders अभीवृता by अभिप्रच्छादिता (= covered all about) ; so in his Nirukta text अभीवृता seems to have been the reading in place of अभिप्रवृत्ता. 7 मिमाति = करोति ; मायुं = शब्दम् ; मिमाति मायुं = निर्मिमीते निर्वर्तयति मायुम् । शब्दं करोति इत्यर्थः (दुर्ग) ; so निर्मिमीते मायुं seems to have been his Nirukta reading in place of शब्दं करोति. मायुः = वाक् (निघ० १।११२७). मायुं = मायुम् इव आदित्यम् इति वा ; मायुः आदित्यः भवति सर्वभूतनिर्माता । तम् इव आत्मानं निर्मिमीते (दुर्ग) = She (माध्यमिका वाक्) makes herself as bright as the Sun ; मा = निर्मा = to create : मा + युः = मायुः ; the Sun is called मायु because he creates all living beings. Durga's Nirukta text most probably contained मायुः आदित्यः भवति । सर्वभूतनिर्माता between इति वा and वाक् एषा. गौः here is this well-known एषा aerial (माध्यमिका) sound (वाक्). ध्वसनौ = ध्वंसने मेघे ; ध्वंसने उदकध्वंसने उदकस्रंसने मेघे (दुर्ग) = in the cloud which showers rain-water ; ध्वंसु अवस्रंसने (धा० १।७५।६) ; but ध्वस् here seems to mean to crush ; Vṛtra enclosed waters and wanted to crush them ; cf. सं रुजानाः पिपिपे इन्द्रशत्रुः (१।३२।६) ; सिन्धून् अहिना जघ्रसानाम् (१०।१११।९). ध्वसनौ is loc. sing. of ध्वसन्तु ; ध्वस् = to sink, to cause to sink ; ध्वान्तं तमो अव दध्वसे हते (१०।११३।७) = Vṛtra being killed, pitchy darkness sank down i. e. disappeared ; द्यावीः अतिध्वसन् पथः (८।५।५) = the dark-skinned mares (while galloping along) caused the roads to sink lower and lower ; ध्वसन्तुः = one who causes waters to disappear

by pressure exerted all around. 8 अधिश्रिता=अधि + आश्रिता (दुर्ग); ध्वसनौ अधिश्रिता = lying within the crushing cloud; rain-water is shut by Vṛtra within his body. चित्तिभिः=कर्मभिः=स्वचटचटाशब्द-कर्मभिः (दुर्ग); चित्ति is not mentioned among कर्मनामानि (निघ० २।१); the acts here are the crackling sounds made by lightning. नि=नीचैः; नि चकार = निकरोति; हि expletive; नि हि चकार = नीचैः करोति (दुर्ग); in the Bhāshya नि is interpreted as नीचैः and is also prefixed to करोति; Durga is right in rendering नि चकार by नीचैः करोति which most probably was the reading in his Nirukta text. The Gurjar recension has not कर्मभिः नीचैः (3418). मर्त्यं=मनुष्यम् (दुर्ग). प्रति + औहते = प्रति + ऊहते=प्रति + उपसंहरति (दुर्ग)=withdraws. वज्रि=रूपम्; यदा रूपं शरीरं वृणोति आच्छादयति तदा तत् रूपं वज्रिः इति अभिधीयते, वृ reduplicated becomes ववृ; ववृ + इः = वज्रिः; वज्रि is like ददि, पपि, चक्रि, वज्रि, जज्रि and जग्मि.

9 वर्षेण० आदत्ते is the substance of the Rk; having fully covered the earth with rain-water she (माध्यमिका वाक्) takes back or withdraws her lightning-form. सा एवम् आत्मानम् आविष्कृत्य त्रियुद्रूपेण विक्षिप्य सर्वांस्तु दिक्षु आत्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततः वर्षण्युपरमे प्रत्यहते वज्रिं प्रत्युपसंहरति रूपम् आत्मीयम्। अदृश्यं करोति इत्यर्थः (दुर्ग); माध्यमिका वाक् shows herself in the form of lightning and flings that lightning-form into all directions; then she covers the earth with rain and when rain has ceased withdraws that form, that is, the lightning-form becomes invisible.

The first half of the Rk, says Durga, speaks of माध्यमिका वाक् while she is lying concealed within the cloud and before she assumes the form of lightning, that is, it speaks of the cloud-form only; so माध्यमिका वाक् appears in a male form, that is, she is a पुरुष; the second half speaks of the female form of माध्यमिका वाक्, that is, of her lightning-form; thus माध्यमिका वाक् appears in a male and a female form (उभयलिङ्गा); here लिङ्ग means sex. When लिङ्ग does not mean sex, the cloud-form and the lightning-form are to be ignored; माध्यमिका वाक् staying in the cloud rumbles, lightens and covers the earth with rain; then assuming the form of the Sun she withdraws that water from the earth in the shape of vapour; the lightning-form belongs to the aerial region while the solar form belongs to heaven; here prominence is given to the two localities occupied by माध्यमिका वाक् and not to her cloud-form or lightning-form. This second interpretation of उभयलिङ्गा is very unnatural.

Yāska and Durga :— here roars that cloud enveloped (अभीष्टता) by whom (येन) माध्यमिका वाक् (गौः) utters a loud cry (मिमाति मायुं) as she finds herself within the grip (अधिश्चिता) of him who is going to send down rain (ध्वसनौ); transforming herself into lightning (विद्युत् भवन्ती) she compels mortal man (मर्त्यं) to bend down (निचकार) by her terrific thunder (चित्तिभिः) (and drenching the earth with rain) she withdraws (प्रति + औहत) or makes invisible her lightning-form (वर्त्रि).

Sāyaṇa :— अयं सः refers to a calf; the calf lows in a low tone (शिङ्के = अव्यक्तं शब्दं करोति) and moves about the mother-cow; she is (अधिश्चिता = अधिष्ठिता) in a cow-pen (ध्वसनौ = गवां निवासाश्रये) and makes a lowing sound (मायुं मिमाति); she humiliates (निचकार = नीचैः करोति) men (मर्त्यं) by her instinctive knowledge (चित्तिभिः = ज्ञानैः) or by acts (चित्तिभिः = कर्मभिः) that follow knowledge; women being rational show their affection in a variety of ways such as suckling and feeding their children; but the mother-cow surpasses even women in those demonstrations of affection; shining (विद्युत् भवन्ती = विद्योतमाना) on account of her udders being full of milk she exhibits (प्रति + औहत = प्रकाशयति) her own bright body. A mother-cow teeming with milk looks brighter than a barren cow.

Sāyaṇa also paraphrases the passage about शाकपूणि and the interpretation of the Rk given by Yāska and Durga; यल्लिङ्गं सा देवता (ऋग्वेदानुक्रमणिका मण्डलं १ सूक्तम् १३९) = that thing whose characteristic is found in a Rk is the deity of that Rk; अयं स शिङ्के येन refers to a male i. e. the cloud while अधिश्चिता सा refers to a female i. e. माध्यमिका वाक्; so there are two deities in the first half; विद्युत् भवन्ती is a characteristic of the aerial region because these words refer to the cloud and its rumbling both of which are found in that region; वर्त्रिम् औहत refers to the Sun who showering down rain on the earth absorbs it by means of his rays; this activity of the Sun belongs to heaven; so in this half too there are two deities viz. the one living in the aerial region and the other in heaven. गौः = वाक् (निघ० १।११।४). मिमाति मायुं = स्तनितलक्षणं शब्दं करोति. मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्राक्षिपति इति मायुः आदित्यः। तम् इव अतिदीप्तं करोति। अथवा। आत्मानम् आदित्यसदृशं निर्मिमीते = माध्यमिका वाक् makes the Sun most luminous as it were or makes herself luminous like the Sun. चित्तिभिः = वृष्टिरूपैः स्वकर्मभिः. मर्त्यं = मरणधर्माणं स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत्. निचकार = मनुष्यान् प्रणतान् करोति। ओषध्यादिकं फलेन अवन्तं करोति।

अथवा । चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः विद्युत् भवन्ती विद्युति दियोत्तम् आपय-
माना वज्रि रूपं प्रति औहत उपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनर आदत्ते । रश्मिद्वारा
वृष्टम् उदकं पुनर् धर्मकाले आदत्ते = माध्यामिका वाक् after exhibiting her
luminous quality in the shape of lightning withdraws it at the
end of the rainy season and in summer absorbs rain-water from
the earth by means of solar rays. The first interpretation viz
that of the calf and the mother-cow is altogether unexpected and
unnatural.

शिञ्ज् in RV means to groan ; योषेव शिङ्गे (६।७।५।३) = (the
bow-string) groans as a young wife groans (when she is covered
by her husband). आवतं अत्रिं शिञ्जाम् आश्विना (८।५।२५) = You Oh
Aświns, rescued Atri who was groaning (in an underground vault).
युवं शिञ्जाम् उशानाम् उपारथुः (१०।४०।७) = You approached उशाना
who was groaning. In the present Rk Vṛtra or the cloud groans
because he has been overpowered by lightning. Water in a cloud is
figuratively called a cow ; just as a cow attacked by a wild beast like
a tiger lows loudly, so does water while lying imprisoned within
a cloud ; the tiger is ध्वस्तु, that is, one who is going to destroy
the cow ; Vṛtra is ध्वस्तु because he is intent on crushing the
water within. The tiger completely hems in the cow ; the cloud
hems in water. चित् = to shine, to blaze ; स चित्र चित्रं चितयन्तम्
अस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं रविं युवस्व (६।६।७) ; Agni is चित्र because he
blazes ; he is requested to give wealth (रवि) which is resplendent
(चित्रं = चितयन्तं) ; Agni possesses resplendent wealth and is there-
fore चित्रक्षत्र. पावकया यः चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुच्ये उपसो न भानुना
(६।१५।५) = who (Agni) shone on earth (क्षामन् = क्षामनि) with
resplendent (चितयन्त्या) flames (कृपा) as the Dawns shine with
resplendent light (भानुना). चित् + तिः = चितिः = a flame, a flash.
मर्त्य here is Vṛtra who receives his death-blow at the hands of Indra.
The cow smothered within the body of Vṛtra becomes lightning
and overpowers (नि चकार) mortal Vṛtra (मर्त्ये) with her dazzling
flashes (चित्तिभिः). Vṛtra is called Vṛtra because he covers water ;
अपो वज्रिवांसं (२।१४।२), वज्रिवांसं परि देवीः (३।२२।६), अर्णोवृत् (२।१९।२)
and नदीवृत् (१।५२।२) describe this particular act of Vṛtra. He is
called वज्रि in the present Rk and also in 1154।10. शयानं अति यन्ति
आपः । याः चित् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत् तासाम् अहिः पल्लुतः शीर्षमूय (१।२२।८) =
Those very waters which Vṛtra had hemmed all round now over-
flow him as he lies low ; the fellow lies low under their feet.

अहिम् ओहानम् अप आशयानं प्र मायाभिर् मायिनं सक्षत् इन्द्रः (५।३०।६) = Indra overpowered (प्र + सक्षत्) Ahi who was full of tricks and who was besieging (ओहानं) waters (अपः) and was sleeping (शयानं) on them by employing tricks against him. अहिं यत् इन्द्रो अभि ओहसानं नि० शयथे जघान (६।१७।९) = Indra struck Ahi who was lying in bed (शयथे), that is, who was lying (ओहसानं) around (अभि) waters. अदेवो यत् अभि औहिष्ट देवान् (६।१७।८) = When the enemy of the gods (अदेवः) besieged (अभि + औहिष्ट) them (देवान्). ओह् = to surround, to besiege. माध्यमिका वाक् in her own turn (प्रति) surrounded (ओहत्) Vṛtra who had enveloped her (वर्त्ति).

12 हिरण्य comes from हृ (= to carry); ण्य is a noun-making termination; हृ + अ = हर + अ = हिर् + अ = हिर; हिर + ण्यं = हिरण्यं; gold is called हिरण्य because it is carried (हियते) home by people after it has been fashioned into ornaments (आयम्यमानं); आ + यम् = to lengthen out; आयम्यमानं = शिल्पिभिः कटक-रुचक-स्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणं (दुर्ग). Or it is carried (हियते) from man (जनात्) to man (जनं), that is, gold-coins pass from man to man in daily dealings. आयम्यमानं and जनात् जनं are added for explanation. Or हिरण्यं = हि + रण्यं; हि = हित; रण्यं = र् + अण्यं = रम् + अणीयम् = रमणीयं = रमणम्; यस्य हि तत् भवति तस्य हितं च दुर्भिक्षादिषु तत् 'भवति' रमणं च इति। तेन हि गृहीतेन मूषकः अपि रमते किम् उत मनुष्यः (दुर्ग). Durga has not हृदयरमणं भवति इति वा. हिरण्यं = हिर् + रण्यम्; हिर् = हृ + इ + र् = हृ + र् = हृ + कृ = हृ; हृ + दयं = हृदयं; रण्यं = रमणं; gold is pleasing (रमणं) to the heart (हृदय). Or it comes from हर्ष (हर्षतः) which means to desire (प्रेप्साकर्मणः); हर्ष + अ = हर् + य् + अ = हिर् + अ = हिर; य् is omitted; हिर + ण्यं = हिरण्यं; स्यात् shows that Yāska does not favour this derivation; तत् हि सर्वैः एव प्रार्थ्यत लोके (दुर्ग). हर्ष गति-कान्त्योः (धा० १।५१५).

In RV हिरण, हिरण्य, हरि, हिरि and हरित् mean gold; all of them resemble the Latin word aurum.

15 अन्तरिक्षं = अन्तरि + क्षम्; अन्तरि = अन्तरा; क्षम् = क्ष + म् = क्षा + अन्तम् = क्षान्तं; अन्तरा हि इदं चावापृथिव्योः अवास्थितं क्षान्तं च भवति (दुर्ग) = the aerial region is called अन्तरिक्ष because it is (भवति) between (अन्तरा) heaven and earth and is also near the earth (क्षा), that is, it surrounds the earth; क्षान्तं = क्षायाः पृथिव्याः अन्तं समीपं = near the earth. इमे = चावापृथिव्यौ; इमे in the Brāhmaṇas sometimes refers to heaven and earth which are often left unnamed as

in इमे वै सह आस्तां (मैत्रा० सं. ४।१।७) quoted by Durga while explaining विद्युते (65।15). अथवा (वा) अन्तरा इमे (चावापृथिव्यौ) क्षियति निवसति इति अन्तरिक्षम् (दुर्ग) ; so Durga's Nirukta text seems to have क्षियति after इमे ; क्षियति is absolutely necessary as it explains क्षं in अन्तरिक्षं ; क्षियति is omitted in the text. What is the difference between the two derivations of अन्तरिक्ष ? In the first इमे is not mentioned while in the second it is ; the only difference is about the interpretation of क्षं which in the first derivation is क्षान्तं and in the second क्षियति. What prevented Yāska in placing इमे after अन्तरा in the first derivation ? If Durga be right, Yāska was expected to write अन्तरा इमे क्षान्तं in place of अन्तरा क्षान्तं ; अन्तरा क्षान्तं must have a different sense ; but I cannot guess that sense. Did अन्तरा mean 'outside or around' in Yāska's time ? क्षान्तम् अन्तरा = (the aerial region is called अन्तरिक्ष because) it lies outside, that is, beyond the end of the earth or it lies around the earth. ^१ अन्तरिक्षं = अन्तर् + इक्षं ; इक्षं = अक्षं = अक्षयं ; अथवा झरीरेषु एतत् एव अन्तर् मध्ये अवस्थितम् अक्षयम् । इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मात् अक्षयत्वात् अन्तरिक्षम् (दुर्ग) ; the physical body is made of the five elements ; of these अन्तरिक्ष or आकाश which is the residence of the soul does not decay while the remaining four do ; this अन्तरिक्ष or आकाश is within (अन्त) the bodies of living beings (झरीरेषु) and is imperishable (अक्षयम्). I do not know if any Upanishad gives this derivation of अन्तरिक्ष. In the Upanishads the soul is spoken of as आकाश ; I do not know if the soul is called अन्तरिक्ष in any Upanishad. The Gurjar recension reads अन्तरिक्षयं for अन्तरिक्षयम्. अन्तरिक्षाणि अत्र अन्तरिक्षम् चावापृथिव्योः अन्तर् ईक्ष्यते वा (अमर १।२।१५ क्षौरस्वामी) ; ऋक्षाणि = stars ; अन्तरिक्षम् = अन्तर् + इक्षम् ; इक्षम् = ईक्ष्यम् = ईक्ष्यते = is seen. अन्तरि may be the loc. sing. of अन्तर् ; क्ष = क्षेति = निवसति ; the aerial region dwells (क्ष = क्षेति) between (अन्तरि) heaven and earth ; very likely this is the real derivation of अन्तरिक्ष.

तत्र = तेषु अन्तरिक्षनामसु. Vide note on समुद्रः० संदिह्यते (329।12-14). समुद्रः = सम् + उव् + द्रः ; द्र = द्रु ; द्रु गतौ (घा० १।९।७०) ; अन्तरिक्ष is called समुद्र because waters (आपः) run (द्रवन्ति) in a mass (सं) out (उव्) from it (तस्मात्). But when समुद्र means the sea on the earth, then the waters of rivers (आपः) run (द्रवन्ति) towards (अभि) this (एनं) earthly sea in volumes (सं) ; समुद्रः = सम् + उव् + द्रः ; उव् = अभि. एनं refers to पार्थिवेन समुद्रेण in line 16. Or समुद्रः = स + मुद् + रः ; स = सम् ; र is a noun-making termination ; the earthly sea is called

समुद्र because certain animals (भूतानि) such as whales feel delight (संमोदन्ते) while living in it (अस्मिन्). 18 समुद्रः = सम् + उद् + रः : उद् is the short of उदक; or it is called समुद्र because it is (भवति) united (सं) with water; समुदकः = उद् इति उदकनाम् । तत् अस्मिन् संहतं (सं) इति समुद्रः (दुर्ग) संहतं = collected together. Or समुद्र comes from उन्द् (= to wet); उन्दी ह्रैद (घा० ७०): the sea wets (उनात्ति) an extensive region of the earth (सं); समुनत्ति संहृदयति । अतः (समुद्रात्) हि प्रमृतेः अम्भोभिः सर्वम् इदं संक्लिद्यते (दुर्ग) = the whole earth is made wet by water which proceeds from the sea in the shape of vapour. RV has उद्री and उद्विणं; उद्री = (a cloud) full of water (उद्); उद् is like the Greek word hudor which we find in hydrogen, hydropathy, hydrophobia etc. समुद्र is made up of सम् and उद् and means a place where water (उद्) is collected (सं). अन्तरिक्ष too is sometimes called समुद्र as in it water in the shape of vapour is collected. Vide note on तयोर्विभागः (330।18-31).

18 (समुद्रशब्दस्य) तयोः (द्वयोः अर्थयोः) विभागः यास्मिन् उदाहरणे लक्ष्यते तत्र आचार्याः निदानसूतम् इतिहासम् आचक्षते (दुर्ग); the story that is narrated about देवापि and शंतनु is the motive-cause (निदान) of the Rk in the next section; आचार्याः = नैदानाः = those who state the motive-causes of Rks. इति ह एवम् आसीत् इति यः कथ्यते स इतिहासः (दुर्ग); the Rk refers to an actual historical fact (इतिहासं). 19 देवापिः० बभूवतुः is a loosely constructed sentence; कौरव्यस्य ऋष्टिपेणस्य देवापिः च शंतनुः च द्वौ पुत्रौ बभूवतुः or देवापिश्च शंतनुश्च भ्रातरौ बभूवतुः or कौरव्यौ देवापिश्च शंतनुश्च भ्रातरौ बभूवतुः or देवापिश्च शंतनुश्च आर्ष्टिपेणौ बभूवतुः; Yaska has condensed all these sentences into one. कौरव्यौ = कुरुवंशप्रभवौ (दुर्ग). स शंतनुः = शंतनु mentioned in the preceding sentence; सः is like the 'the latter' in English; सः शंतनुः = the latter viz शंतनु. He is younger (कनीयान्) as he is mentioned after देवापि. Notwithstanding that he was younger he caused himself to be crowned (अभिषेचयांचक्रे). 20 तपः प्रतिपेदे = had recourse to penance i. e. retired into a forest for observing penance; स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मणत्वम् आपेदे विश्वामित्रवत् (दुर्ग). ततः = तेन अपचारेण (दुर्ग) = on account of that departure from the right course i. e. on account of the misconduct. 20-21 देवो न ववर्ष = it did not rain; देव is an epithet of Indra (Apte's Dic.). 21 अन्तर् इत्य = coming between the elder brother and the kingship; अन्तर् इत्य = अतिक्रम्य (दुर्ग) = passing over. अभिषेचितं = अभिषेकः आत्मनः कारितः (दुर्ग); अभिषेचितं is an impersonal verb. 22 ते = तस्य राज्ये. शिक्षा.

There is nothing in Sūkta X 98 to confirm the story narrated by Yāska ; ऋष्टिपेण was the father of देवापि alone ; the father of शंतनु is not mentioned at all ; we do not know who शंतनु was. शंतनु was the father of भीष्म ; so this man may have been confounded with the Vedic शंतनु and देवापि may have been considered as his brother whom he set aside for the purpose of becoming king himself. There is no mention of a drought lasting for 12 years.

3 आर्ष्टिपेणः = ऋष्टिपेणस्य पुत्रः ; the Taddhita termination here is अ ; ऋष्टिपेण was the name of a king. ऋष्टिः आयुधाविशेषः । तद्वहुला सेना यस्य सः (दुर्ग) = whose army was armed with certain weapons called ऋष्टि. In RV ऋष्टि is often mentioned in connection with the Maruts ; they carried these weapons on their shoulders (116414) and hurled them (515216) during their journeys ; the words वि भ्राजन्ते (118514), ददिव्युतति (8120111), भ्राजत्-ऋष्टयः (113111) and ऋष्टिविद्युतः (5152113) show that these weapons were resplendent. Agni's flames are compared to them (1018717 and 23). There is nothing in RV to guide us in deriving ऋष्टि. आर्ष्टिपेणः = इषितसेनस्य (पुत्रः) इति वा ; ऋष्टि = इष्टि = इ + ष् + त् + इ = इ + ष् + इ + त् = इषित् = इषित ; नित्यमेव प्रेषितसेनः शङ्खं प्रति (दुर्ग) = who unceasingly despatches armies against enemies ; ऋष्टि comes from इष् ; ईष गतौ (धा० १1६१२) ; in Yāska's धातुपाठ इष् must have meant to despatch as he uses इषित and not ईषित ; Pāṇini's धातुपाठ has प्रेष् गतौ (धा० १1६२०) ; but प्रेष् cannot be an original root ; it must consist of प्र and इष् ; this इष् went out of use and the other इष् which meant to wish remained in the language ; Durga renders इषित by प्रेषित which shows that he had Pāṇini's धातुपाठ in his mind. सेना = सेश्वरा ; इनः = प्रभुः (अमर २1२1११) ; इनेन साहिता सेना = an army is called सेना because it is always under the command of a king. Or सेना = समानगतिः ; इण् गतौ (धा० २1२५) ; इ + ना = इना = गतिः ; स = समाना ; an army is called सेना because the movement of the warriors in it is of the same sort ; well-disciplined soldiers march in an orderly manner ; समानम् एकम् अर्थम् उद्दिश्य जयाख्यम् इति सेना (दुर्ग) = whose movement is directed towards one and one object only viz victory. सिनोति सेना । सह इनेन वर्तते इति वा (अमर २1८1७९ क्षीरस्वामी). सेना in RV means (1) an army, (2) a missile ; for the first sense vide शतं सेना अजयत् साकामिन्द्रः (2618). (2) वि० ते पृथिव्यां पाजो अभ्रेत् । सेनेव सृष्टा प्रसितिः ते एति (७1२1४) = Thy light spreads (वि + अभ्रेत्) on earth ; thy (ते) rushing flame (प्रसितिः)

flies (एति) like (इव) a missile (सेना) when discharged (वृष्टा);
 मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मत् नि वपन्तु सेनाः (२।३३।११) = Oh
 Rudra, be thou who art prayed unto (स्तवानः) merciful to the
 devotee; may thy missiles (सेनाः) destroy (निवपन्तु) some other
 man than ourselves (अस्मत्). ऋष्टयः एव सेनाः यस्य सः ऋष्टिषेणः = one
 whose missiles (सेनाः) were the weapons called ऋष्टि. सि = (१) to
 bind, (२) to hurl; सेना meaning a missile comes from सि (= to
 hurl); सि + ना = सेना. प्रसिति meaning a flame comes from the
 same root. सेना meaning an army may be from this same
 root, for an army hurls itself against enemies. (१) मा नः
 सेतुः सिषेत् अयं वृणक्तु नस्परि (८।६।७८) = Let not these fetters (सेतुः)
 bind (सिषेत्) us; may they avoid us (परि + वृणक्तु); मा ते भूम
 प्रसितौ हीळितस्य (७।४६।४) = Let us not be (मा भूम) within the bonds
 (प्रसितौ) of thee (ते) when thou art infuriated (हीळितस्य); उभौ इन्द्रस्य
 प्रसितौ शयाते (७।१०४।१३) = Both of these offenders lie caught within
 Indra's bonds. So सि seems to be the root in सेना. ४ पुत्रः = पु + त्रः ;
 पु = पुरु ; त्रः = त्रायते ; बहु अपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति ततः अयं त्रायते इति
 पुत्रः (दुर्ग). पुत्र = प् + उ + त् + र = प् + अ + र = नि + प + र =
 निपरः = निपरणः ; निपृणाति ददाति हि असौ पिण्डान् पितृभ्यः इति पुत्रः (दुर्ग);
 पुत्र comes from नि + पृ (= to offer rice-balls to the manes); the
 धातुपाठ does not contain नि + पृ ; it is not given in Apte's Dic.
 पुत्रः = पुत् + त्रः ; पुत् = नरकम् ; a son saves (त्रायते) his father from
 it (ततः). पुंनामो नरकात् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्रः इति प्रोक्तः
 स्वयमेव स्वयंभुवा (मनुस्मृति १।१३८). पुन्नरकात् त्रायते इति पुत्रः । पुनाति वा
 (अमर २।६।७ क्षीरस्वामी).

५ होत्रं निपीदन् = शंतनोः वर्षार्थीये कर्मणि होतृत्वे दृतः होत्रं कर्म प्रति निपीदन्
 उपविष्टवात् (दुर्ग); according to Durga होत्र means the function of a
 hotr; but होत्र in RV means (१) an offering, (२) a vessel contain-
 ing offerings, (३) the seat of a hotr, (४) the function of a hotr;
 here it means the seat of a hotr. सद् governs the accusative or
 the locative; इमं यम प्रस्तरम् आ हि सीद (१०।१४।४); योनिः ते इन्द्र
 निपदे अकारि तम् आ नि पीद (१।१०४।१); प्रस्तरम् and तम् are in the
 accusative; सीदन् योना वनेषु आ (१।६२।८); योना = योनौ. नि पीद
 होत्रं (१०।९८।४); देवापि here is asked to occupy the seat of the
 hotr. ऋषिः = दृशिः ; ऋषि comes from दृश् (दर्शनात्); a ऋषि was
 called so because he saw (ददर्श) Rks (स्तोमान्); the Veda was
 not composed but seen; cf. साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयः बभूवुः (28।17).

5-6 दुर्गः—यत्=यस्मात्. तपस्यमानान्=तप्यमानान्. ब्रह्म ऋग्यजुःसामाख्यं= the three Vedas. स्वयंभु = भक्तकम्. अभ्यानर्षत् = अभ्यगच्छत्; ऋषी गतौ (घा. ६।७); आनर्ष is the perfect of ऋष; आनर्षत् is irregular imperfect; अग्नि + आनर्षत् = went towards i. e. appeared of itself. विज्ञायते = विचार्यमाणे ज्ञायते; the fact that the Vedas which had no author approached certain men on account of their austerities is known from the Brāhmaṇas. The root in ऋषि according to this quotation is ऋष् and not दृश्; it is a different derivation and yet there is no वा to show that it is different. Did अभ्यानर्षत् mean 'appeared'? Most probably it did, for the quotation seems to be intended to endorse स्तोमान् ददर्श. In the Mahārāshtra recension there are the additional words ऋषयः अभवन् between अभ्यानर्षत् and तद्वशीणाम्; but those words are really an interruption; they are not wanted; they are, however, found in the तैत्तिरीय आरण्यक (२।९). ऋषि in RV means a poet, a composer of praises; अग्निः पूर्वेभिर् ऋषिभिः ईड्यः (१।१।२); ये च पूर्वे ऋषयः ये च नूतनाः इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः (७।२२।९); उरा नूनं च स्तुतयः ऋषीणां पस्पृधे इन्द्रे अधि उक्थ्ये अर्काः (६।९।१२); ऋषिद्रुता० उपाः (७।७।५।५); तमेव ऋषिं तह ब्रह्माणम् आहुः (१०।१०।६); in all these Rks ऋषि means a poet. The word also means होतृ as in ऋषिः यत् वां दीर्घतमा जुहाव (८।९।१०); य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् ऋषिर् होता (१०।८।११); अग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधरे (१०।१५।८). In the present Rk देवापि is both a poet or a maker of praises and a होतृ; the word ऋषि does not seem to mean a seer in RV; that sense is post-Vedic. It is impossible to derive the word.

✓ 6-7 देवापि=देव+आपिः; आपिः=आतिः; देवापिः=देवाभ्या=देवानाम् आभ्या; this as an instance of यथार्थं विभक्तीः संनयमेत् (३०।५); देवापि obtained the gods i. e. their favour by praise (स्तुत्या) and also by making offerings (प्रदानेन). 7 देवसुमतिं = देवानां कल्याणीं मतिं=the beneficent mood i. e. the favour of the gods; he secured their favour by praise and offerings. 8 चिकित्त्वान्=चेतनावान्; देवानां कल्याणीं मतिम् उदक-संप्रदानाभिमुखीं कर्तुं चिकित्त्वान् जानानः। स हि तथा अस्तौ यथा देवानाम् उदकसंप्रदानाभिमुखी मतिः अभूत् (दुर्ग); Durga has जानानः for चेतनावान्; जानानः must have been the original word as चेतनावान् cannot be construed with मतिं; मतिं जानानः = knowing how to influence the mind of the gods.

उत्तरः उद्धततरः। उद्धततरः अस्तौ भवति उपरिष्ठात् अवस्थानात् (दुर्ग) = उत्तर is that which is struck up (उत् + हतम्) i. e. has gone higher from its previous position. उत्तरः = उत् + तरः; उत् = उद्धत; Durga

renders उद्धत by उद्धत in obedience to उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे (पा० ५।१।१२८), though उत्तर is not only a Vedic word but also a modern one ; besides Pāṇini's rule applies to prefixes having वत् affixed to them such as उद्धतः, निवतः, परावतः and प्रवतः ; उद्धतः=उद्धतात् ; निवतः=निर्गतात् ; परावतः=परागतात् ; प्रवतः = प्रगतात् . उपसर्गात् धात्वर्थे may have been a rule in the grammars known to Yāska ; this rule most probably covered not only उद्धत्, निवत् etc. but also words like उत्तर. Yāska seems to have used the word उद्धत intentionally ; उत्तर qualifies समुद्र which means the aerial region ; there is a story in the Brāhmaṇas that once heaven and earth lay together but that for some reason heaven was thrust up or driven up by a sacrificial tool and ultimately placed where we find it now ; इमे वै सह आस्ताम् । ते शम्या-मात्रं शम्यामात्रं व्यैताम् (मैत्रा० सं० ४।१।१७॥ काठक सं० ३१।५॥ तै० ब्रा० ३।२।६). Yāska would have used उद्धत for उद्धत if he had not this story in his mind. उत्तर and उत्तम are really comparative and superlative forms of उत् ; it must be borne in mind that prefixes have meanings of their own ; Vide Gargya's opinion (2012-3) and the note thereon (22915-24). उत् वयं तमसः परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् अगन्म ज्योतिरुत्तमम् (१।५०।१०) ; here the Sun is higher (उत्तरम्) than darkness (तमसः परि) and highest (अधोऽरः उत्तमं) of all the gods (देवत्रा).

१ अधरः=अध + रः=अधम् + अरः (अधोऽरः) ; अधः एव असौ अरति (दुर्ग) = The sea on the earth (असौ) goes (अरति) down and down. अधो-भवः=अधरः (अमर २।६।९० क्षीरस्वामी) = The lower lip is called अधर because it is under the upper lip. As modern Sanskrit knows no अध, Yāska alters it to अधम्. अध which occurs frequently in RV must once have meant low ; अधर and अधम are the comp. and super. forms of अध ; अधर = lower ; अधम = lowest ; उत्तरा अहमुत्तरे उत्तरा इत् उत्तराभ्यः । अथ सपत्नी या मम अधरा सा अधराभ्यः (१०।१४५।३) ; here उत्तरा and अधरा are contrasted. In the present Rk अन्तरिक्ष is higher (उत्तर) than the sea which is lower (अधर) than the अन्तरिक्ष. अधः = अ + धः ; अ = न ; धः = धावति ; ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा = movement up an incline is forbidden in the case of what is flowing down. तस्य हि अधोगतिःत्वात् एव ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा (दुर्ग) ; water for instance which flows down can never flow up. I think ऊर्ध्व was not in the original text ; गतिः प्रतिषिद्धा = motion is negated ; what lies in a hollow has its motion stopped ; the sea lies in an extensive deep hollow ; its onward motion therefore is naturally stopped.

Yāska does not say anything about अपो दिव्या असृजत् वर्षा अभि which Durga thus explains:—अपः दिव्याः प्रशस्ताः सस्यसंपत्करीः असृजत् अक्षारयत् । वर्षाः वर्षभृताः । अभि सर्वभूतानाम् उपरि ; देवापि showered rain-water that was to spread over all the fields and make them fertile.

Yāska and Durga :— the seer देवापि, son of ऋष्टिपेण, undertook the function of a hotṛ and knew how to incline the minds of the gods towards granting rain ; he showered from the upper sea to the lower one-rain-water which was to overflow all lands and make them fertile.

Sāyaṇa :—आर्ष्टिपेणः = ऋष्टिपेणस्य पुत्रः . देवसुमतिं = देवानां कल्याणो मतिं स्तुतिम् . होत्रं निषीदन् = होतृकर्म कर्तुं निषण्णः भवति . दिव्याः = दिवि भवाः . वर्षाः = वर्षभवाः .

नि षीद होत्रम् ऋतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य (१०।१८।४) ; here D. is asked to occupy the seat of a hotṛ, that is, to undertake the function of that priest and to conciliate the gods by means of offerings. In the present Rk D. does enter upon the new duties (आर्ष्टिपेणः होत्रम् ऋषिः निषीदन्). बृहस्पतिर्वाचम् अस्मै अयच्छत् (Rk 7) = B. being solicited granted D. an appropriate prayer. देवसुमतिं चिकित्त्वान् ; D. knows the exact prayer to be offered to the gods and utters it. अस्मिन् समुद्रे अपि उत्तरस्मिन् आपो देवेभिः निवृता अतिष्ठन् । ताः अद्रवन् आर्ष्टिपेणेन सृष्टाः देवापिना प्रेषिताः सुक्षिणीषु (6) ; water has been cooped up by the gods in the upper i. e. heavenly sea ; D. brings it down into the rivers which overflow the surrounding tracts ; सृज् = to wash ; सुक्षिणी = a river which washes i. e. overflows the surrounding country. अधरं समुद्रं in the present Rk refers not to the sea but to rivers which being inundated become inland seas. दिव्याः = deposited in heaven by the gods. वर्षाः = वर्षभृताः = transformed into rain. अधरं समुद्रम् असृजत् = showered into the inland seas. देवापिः = देव + आपिः ; देवाः आपयः यस्य सः = one who has the gods for his friends or patrons ; the name signifies that D. is a favourite of the gods.

13 शंतनुः = शं + तनुः ; शं तनो अस्तु = Oh (disease) body, let there be welfare i. e. sound health to thee ; शम् अस्मै तन्वा अस्तु = Let him have happiness physically. स हि कंचित् रोगार्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हे तनो शं तव अस्तु इति । ततः असौ अगदः भवति । अथवा । शम् अस्तु तन्वै इति एवम् असौ आशास्ते । शम् इति सुखनाम । तनुः शरीरम् । तत् असौ नित्यं

शरीराय आशास्ते (दुर्ग). In Durga's Nirukta text अस्मै was absent since he renders तन्वा i. e. तन्वै by शरीराय ; in this second derivation शंतनु according to Durga's text addresses his own body and wishes it unfailing health ; otherwise there would be no difference as to sense between the two derivations ; in the first the body of the diseased and in the second the diseased himself would be addressed. In the text तन्वा is instr. sing. ; Durga's text seems correct since तन्वा and अस्तु are kept separate in our text and not joined as तन्वास्तु . तयोः समभवत् एवो वृद्धयोः स महामिषः । शान्तस्य जज्ञे संतानः तस्मात् आसीत् स शान्तनुः (आदिपर्व १७।१८) ॥ यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते । पुनर्युवा च भवति तस्मात् तं शान्तनुं विदुः ॥ इति तत् अस्य शान्तनुत्वम् (आदिपर्व १५।४५). The Calcutta editions have शान्तन in place of शान्तनु . Thus there are two explanations of the name शान्तनु.

9-10 पुरोहितः=पुरः+हितः ; a पुरोहित is so called because kings place (दधति) him (एनं) in front (पुरः) ; एनं refers to पुरोहितः ; हित pp of धा (= to place). शान्तिक—पौष्टिक—आभिचारिकेषु कर्मसु पुरः एनं दधति पुरस्कुर्वन्ति राजानः (दुर्ग) ; शान्तिक = for quieting evil spirits ; पौष्टिक = for bringing prosperity ; आभिचारिक = for doing injury to foes both domestic and foreign by magic. This meaning of पुरोहित is non-Vedic. हि = to send, to place ; a पुरोहित is one who is sent ahead or placed in front. विश्वस्मै उग्रः कर्मणे पुरोहितः (१।५।५।३) = Terrible Indra was sent ahead for performing all heroic deeds ; इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः (८।१२।२२) ; पुरः दधिरे = despatched. अग्निर् देवानाम् अभवत् पुरोहितः (३।२।८) ; देवानां पुरोहितः = a messenger despatched by the gods. यत् देवानां पुरोहितो अन्तरो यासि हूयम् (१।४।४।१२) ; Agni as a messenger of the gods is despatched by them to sacrificers. पुरोहितो राजन् यक्षि (वक्षि ?) इह देवान् (१०।१।६) = Oh king Agni, despatched by us as our messenger, bring down the gods. अग्निः ० पाञ्चजन्यः पुरोहितः (१।६६।२०) = Agni was the messenger of the five Aryan tribes. Thus पुरोहित came to mean a messenger who is despatched by men to gods and by gods to men. अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितः (१०।१५।५०) ; here वसिष्ठ is not a messenger but the foremost priest in a sacrifice ; as such he invokes the gods to come down. Vide note on पुरोहित (p. 344।9-12). There is not much difference between a होतृ and a पुरोहित. In the present Rk देवायि is the leading priest whose duty is to conciliate the gods by offerings and prayers. होत्राय = होतृकर्मणे वर्षार्थीये (दुर्ग). 14 रुपयन् =

कृपायमाणः = feeling compassion for the king. But कृपयन् means kindling fire for sacrificial purposes; यत् त्वा देवापिः ० अग्ने ० समीधे (१०।१८।८); कृपयन् refers to this fact of D's kindling the sacrificial fire. अनु पूर्वाः कृपते (१।११३।१०) = The Dawn blazes like (अनु) former (पूर्वाः) Dawns. ऊर्ध्वयां कृपा (१।१२७।१); सूर्यो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे (६।२।६); स्वया कृपा तन्वा रोचमानः (७।३।९); उत उ तिष्ठ० कृपा (८।२३।५); यावद्युतया रुचा परिष्टोमन्या कृपा (१।६४।२८); कृपा = ज्वालाया; Agni's flames are bright like the rays or the light of the Sun. अदीधेत् = अनु + अध्यायत्; अन्वध्यायत् वृष्टिः भवेत् इति (दुर्ग) = continuously meditated as to when it would rain; D. was unceasingly thinking of the means by which rain could be obtained; धै चिन्तायाम् (धा० १।९३३); धै becomes धि by संप्रसारण; धि reduplicated becomes दीधि; अ + दीधि + त् = अदीधेत्. But there is no धै in RV where we find such forms as दीधय, दीधयः, दीधयन्, दीधियुः, दीधेत्, दीध्यतः, दीध्यानः, दीध्ये and अदीधयुः; दीधि is the root; दीधिति is a noun from it and means a praise or a prayer and also a gift. अग्निं नरो दीधितिभिः ० जनयन्त (७।१।१); here दीधिति means a prayer. तं प्रत्नासः ऋषयः दीध्यानाः पुरो विप्राः दधिरे (४।५०।१) = Ancient bards while praying (दीध्यानाः) made Agni their messenger (पुरो दधिरे); दीधि + आनाः = दीध्यानाः. उत याम् इव तृष्णजो नाथितासो अदीधयुः दाशराज्ञे वृतासः (७।३३।५) = The Trtsus hemmed in (वृतासः) and harassed (नाथितासः) in their war with the ten kings (दाशराज्ञे) prayed (अदीधयुः) to Indra just as men suffering from terrible thirst (तृष्णजः) pray unto heaven; अभि तष्टेव दीधया मनीषाम् (३।३८।१) = (Oh bard), fashion (अभिदीधय) a song (मनीषां) as a carriage-maker fashions a carriage. In the present Rk दीधि means to pray; देवापिः शन्तनवे अदीधेत् = देवापि prayed in behalf of शन्तनु.

15 देवश्रुतम् = देवाः एनं शृण्वन्ति = देवाः हि एनं स्तुतीः उच्चारयन्तं शृण्वन्ति इति देवश्रुतम् (दुर्ग); देवश्रुतम् qualifies देवापि understood; the gods heard D. who was reciting prayers. वृष्टिर्वनि = वृष्टियाचिनम्; वनु याचने (धा० ८।८); Durga has मत्वा after वृष्टियाचिनम्; a word like मत्वा is certainly necessary as रराणः cannot be construed with देवापि understood; knowing (मत्वा) that D. was soliciting rain (वृष्टियाचिनम्). रा (रातिः) reduplicated (अभ्यस्तः) becomes ररा; ररा + आनः = रराणः; रा दाने (धा० २।४७). Vide note on ब्रह्मा (246122-30); in this sacrifice बृहस्पति was ब्रह्मा while देवापि was होता; D. requested B. to suggest to him the most appropriate and efficacious prayer for bringing down rain; B. granted that request. बृहस्पतिः = बृहत्तः पतिः; तत्त-बृहतोः

करपत्योः चोरदेवतयोः (पा० ६।१।१५७); बृहत् becomes बृहम् before पति; बृहस्पति is he who is the owner of a lot of knowledge. उपव्याख्यातं = fully explained (22।1।1-12 and 243।1।4-16); उप here and in उपेक्षितव्याः means closely, fully; I am not able to distinguish between उपव्याख्यातं and व्याख्यातं; व्याख्यात occurs very frequently in the Nirukta while उपव्याख्यातं occurs here only. Just as ब्रह्मणः, वास्तेः and वाचः in ब्रह्मणस्पति, वास्तोष्पति and वाचस्पति are genitives, so बृहस् may be the genitive of बृह्; बृहः धनस्य पतिः दाता बृहस्पतिः.

Yaska and Durga :— Since (यत् = यस्मत्) देवापि, the chief priest of इतनु, selected by the latter to perform the duties of a hotṛ, feeling compassion for him, constantly cogitated as to what sort of prayer would bring down rain, बृहस्पति who knew that देवापि was soliciting rain and that the gods would hear D's prayer and who was inclined to give him what he desired (रराणः) granted him a prayer that was appropriate to the occasion.

Sāyaṇa :— यत् = यदा. देवश्रुतं वृष्टियाचिनं बृहस्पतिम् अदीधेत् अन्वध्यायत् । स च रराणः रममाणः बृहस्पतिः देवः अस्मै देवापये वाचम् अयच्छत्. Sāyaṇa construes देवश्रुतं and वृष्टिवर्ति (वृष्टियाचिनम्) with बृहस्पतिं understood; he does not explain रूपयन्; he considers बृहस्पति as a god and not a ब्रह्मन् priest. Yaska is not quoted. Can Sāyaṇa have written this Bhāṣya ?

जिगीषया ततो देवा बध्नन्ते अङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्याथै (आदिपर्व ७६।६); Yaska must have had some such authority before him as he considers बृहस्पति to be a ब्रह्मन् priest here; but there is nothing in the Sūkta to justify his opinion; बृहस्पति is a god there; देवापि appeals to him and Mitra etc. to come down to him (Rk. 1); दधामि ते युमतीं वाचमासन् (२), अस्मे धेहि युमतीं वाचमासन् (३) and बृहस्पतिर् वाचमस्मै अयच्छत् (७) show that देवापि obtained a rain-giving prayer from बृहस्पति the god. यया वृष्टिं इतनवे वनाव (३) = by means of which prayer we shall solicit (वनाव) showers of rain for इतनु, says देवापि; these words may have led Yaska to the conclusion that बृहस्पति and देवापि were both of them present at the sacrifice; but बृहस्पति as an inspirer of the prayer and देवापि as a speaker of it would by this co-operation grant rain to इतनु. There is nothing in the Sūkta except these words to prove that बृहस्पति was the ब्रह्मन् priest actually present at the sacrifice. वन् = to give; उपो वाजं हि वंस्व (१।४८।११) and वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः (७।१७।५); वंस्व = नि. ४५

देहि ; वनि a noun from वन ; वृष्टेः वनिः = a grant of rain ; वृष्टिर्वनि-
र्राणः = giving a grant of rain ; बृहस्पति was not directly the author
of the grant but indirectly through the prayer which he inspired
in the mind of देवापि. देवश्रुतं is to be construed with वाचं ; देवश्रुतं
वाचं = a prayer that was intended to be heard by the gods.

मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मः अयम् अत्र दर्शितः ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसः राज्यप्राप्ति-
धर्मातिक्रमः धर्मातिक्रमे च देवः न वर्षति इति (दुर्ग) ; Durga thus draws a
moral from the story of देवापि and शंतनु ; the interpretation of the
Rks given above is based on history ; but there is another inter-
pretation too, says Durga. दुर्गः—नैरुक्तपक्षे ऋष्टिपेणः मध्यमः । तद-
पत्यम् अयम् अग्निः पार्थिवः । आर्ष्टिपेणः देवापिः शंतनवे सर्वस्मै यजमानाय इति
योग्यम् । बृहस्पतिः वाचस्पतिः इति मध्यमः । स्तनयितुलक्षणां वाचम् इत्यर्थः ;
ऋष्टिपेण means the ruler of the aerial region ; the earthly Agni is
his son ; शंतनु is every sacrificer who desires to extend happiness
everywhere ; the earthly Agni assists sacrificers in carrying out
their object ; बृहस्पति is the lord of thunder and वाक् is thunder
itself. Durga should have fully explained the two Rks instead of
interpreting a few words only. This interpretation is altogether
forced and unnatural.

18 स्वर, पृश्नि, नाक, गो, विष्टप् and नभम् (निघ० ११४) are names
that are common (साधारणानि) to heaven (दिवः) and the Sun
(आदित्यस्य). 19 त्वस्य = तु + अस्य ; तु = but ; अस्य = आदित्यस्य.
प्राधान्येन (वर्तन्ते) = प्रधानस्तुतिभाजि नामानि सविता भगः सूर्यः पूषा इत्येव-
मादीनि. (दुर्ग) ; the six names are common to heaven and the Sun ;
but (तु) the Sun has exclusive names such as सवितृ, भग etc. उप-
रिष्टात् = in chap. XII. 20 आदित्यः = आ + दित्यः ; दित्यः = दत्तः =
दत्तः = दत्ते ; आ + दत्ते = आदत्ते ; the Sun is called आदित्य because he
takes up (आदत्ते) liquids (रसान्) from the earth in the shape
of vapour or he takes (आदत्ते) or appropriates the light (भासं) of
other luminaries (ज्योतिषाम्) ; stars, planets etc. become invisible in
sunlight. Or दित्यः = दीत्यः = दीप्तः ; because he is illumined
(दीप्तः) all around (आ) by light (भासा). Or अदितेः पुत्रः आदित्यः ;
य is a Tad. ter. This last is the real explanation of the word
आदित्य but the Nairuktas must reject this natural explanation as it
does not bring out all the ideas associated with the Sun.

21 अदितेः पुत्रः इति वा । अदितिः देवमाता । तस्याः पुत्रः । सः अयम् आदितेयः
सन् आदित्यः इति उच्यते (दुर्ग) = As son of Aditi the Sun is really आदितेय

and not आदित्य which is a corruption of आदितेय. Durga thus introduces the name आदितेय for the purpose of explaining what follows. ऋचाम् अयम् आर्चः ; अभि + आन्नायः ; आर्चः अभ्यान्नायः = an all-inclusive (अभि) or complete collection (आन्नायः) of Rks i. e. the R̥gveda. अल्पाः प्रयोगाः यस्य तत् ; the Sun is called आदित्य ; but (तु) this name (एतत्) of the Sun (अस्य) is used in a few R̥ks only (अल्पप्रयोगं) viz. II 50113, II 19119 and VIII 1 101111. Durga says:— The particle तु draws a distinction between आदित्य and the other names of the Sun such as सवितु, भग, पुषन् etc ; these latter occur frequently while आदित्य occurs only a few times in RV. ऋचः यस्मिन् आन्नाये अभि उपरि उपरि आन्नाताः सः अयम् आर्चाभ्यान्नायः द्वाशतयः (दुर्ग) ; अभि=उपरि उपरि=completely ; आन्नाताः=collected ; द्वाशतयः=a group of ten Mandālas. तस्मिन् अल्पप्रयोगविषयम् एतत् अदितेः पुत्रत्वाभिप्रायम् अभिधानम् आदितेयः इति । सूक्तभाक् एव च एतत् अभिधानम् । न हविर्भाक् । न हि आदितेयः इति अनेन नाम्ना हविः आध्वर्यवे चोदितपूर्वम् अस्ति । यथा च एतत् सूक्तम् एव नैषण्डुकवृत्त्या भजते तथा इदम् उदाहरणं सूर्यमादितेयम् इति (दुर्ग) ; Durga says the name आदितेय is used of the Sun in one R̥k only ; this name आदितेय occurs in a certain Sūkta (सूक्तभाक्) ; no offerings are made to the Sun under this name (हविर्भाक्) ; आध्वर्यवे=in the यजुर्वेद ; चोदित-पूर्वं = enjoined ; the Sun as आदितेय is not the principal deity but only a subordinate one in Sūkta X 1 88 where it occurs in R̥k eleven ; there the words are सूर्यम् आदितेयम् : vide what Durga says about अदितेः पुत्रः above (354136-35513). Most probably Durga had एव after सूक्तभाक् in his Nirukta text, for न हविर्भाक् which he explains is a natural inference from सूक्तभाक् एव. As I said above Durga wanted to explain the relevance of सूक्तभाक् • सूर्यम् आदितेयम् ; but these words are an interpolation as आदितेय is not the deity of X 1 88 ; the deity of that Sūkta is सूर्य वैश्वानर ; besides there is no question here of offerings being made to the Sun under one name or another. Yāska speaks of आदित्य as a name that occurs in a few R̥ks only ; had he आदितेय in his mind he would not have used the expression अल्पप्रयोगं which suggests that the name is used in more than one R̥k, though the number of such R̥ks is very small ; he was aware that that name occurs in one R̥k only. Moreover the expression आदित्यप्रवादाः in line 23 clearly shows that Yāska was thinking of आदित्य only. Had सूक्तभाक् • सूर्यम् आदितेयं been genuine, Yāska would have used the expression तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः after these words, for he has explained the R̥k in chap. VII sec. 29 (112113-15) in which सूर्यम्

आदितेयं occurs. According to some commentators, says Durga, अल्पप्रयोगं etc. refers to आदित्य and not to आदितेय ; but he adds that this opinion of theirs is untenable, for आदित्य is both सूक्तभाक् and हविर्भाक्. The Mahārāshtra recension reads अदितेः पुत्रं after आदितेयम् ; अदितेः पुत्रं occurs in Yāska's Bhāṣhya on the Rk just mentioned (112115).

The Gurjar recension has no एवं before अन्यासां. आदित्यः इति प्रवादः यासु ताः स्तुतयः = descriptions in which other deities also are mentioned under the name of आदित्य ; प्रवाद = a distinct mention. Or स्तुतयः may stand for ऋचः here ; आदित्यं प्रवदन्ति ताः आदित्यप्रवादाः स्तुतयः ऋचः = Rks which speak of other deities also as आदित्य ; vide note on दृष्टप्रवादाः (265 111-12). आदित्यप्रवादाः स्तुतयः = आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयः (दुर्ग) = Rks which use the name आदित्य (of other deities also). तद् यथा एतत् उदाहरणजातं मित्रस्य० अंशस्य इति (दुर्ग) ; उदाहरणजातं = a number of quotations in which Mitra etc. are mentioned as आदित्य ; but मित्र, वरुण, अर्यमन्, दक्ष, भग and अंश are mentioned together in one Rk only where the order is मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष and अंश. Yāska explains इमा गिरो० अंशः in chap. XII. 36 (17316-11) where he renders स्तुति-जातः by बहुजातः धाता ; in this Rk seven sons of Aditi viz. मित्र, अर्यमन्, भग, धातु, दक्ष, वरुण and अंश are mentioned ; the Sun was her 8th son who has been mentioned in line 19 above ; but धातु is not mentioned in the above list (ll. 23-24) ; on this account तत् यथैतत्० अंशस्य इति cannot be genuine. अथापि which precedes मित्रावरुणयोः in line 24 does require some preceding statement ; that statement may have been तद्यथा । इमा गिर आदितेभ्यः इत्यत्र मित्रस्य० अंशस्य, आदित्यप्रवादाः स्तुतयः भवन्ति being understood after अंशस्य. Yāska passes on at once from these 6 gods to two viz. Mitra and Varuṇa ; but there are groups of more than two in RV who are called आदित्य ; तत् सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु (८1१८1२) ; as the Ādityas are the deities of this Sūkta, the 5 gods mentioned in the Rk are Ādityas. आदित्यासो अदितिर्माद-यन्तां मित्रो अर्यमा वरुणः (७1५१११) ; here there are three ; this quotation shows that these three gods were the only sons of Aditi and as such deserve the name Āditya ; its extension to other gods is unjustifiable.

24 आदित्या=आदित्यौ. दातुनः is gen. sing. of दातु which is neuter ; its other forms are दातृनि and दातुना. 25 दातुनः पती = दानपती = givers

of gifts ; दानुनः पती = दानानाम् ईशाते (दुर्ग) = rulers of gifts. I do not know why दानुपती is accented. Durga :-- प्र + अस्तु = प्रकर्षेण भवतु = Let him live in a higher state, let him prosper. 361I प्रयस्वान् = अन्नवान्. यः ते तुभ्यं शिक्षति ददाति व्रतेन कर्मणा निर्वपणप्रोक्षणादिना संस्कृत्य इदं हविः चरुलक्षणं = who offers thee an offering after consecrating it by such acts as announcing it to be thine (निर्वपण), sprinkling water on it (प्रोक्षण). But प्रयस्वान् = धनवान् ; ते शिक्षति व्रतेन = तुभ्यं व्रतं हविः ददाति । अथवा । तव व्रतं नियमान् अनुसरति = makes an offering unto thee or follows thy laws. 2 Durga has not इत्यपि निगमः भवति. Durga :-- अथ एवं त्वया वयं सर्वविमुक्तपाशाः सन्तः हे आदित्य वरुण तव एव व्रते परिचरणकर्मणि स्थिताः स्याम ; तव व्रते = तव परिचरणकर्मणि ; Oh son of Aditi, released as I am by thee from all fetters, I shall always be engaged in serving thee.

3 व्रतं (निघ० २।१।७) = कर्म. व्रत in the two preceding quotations means an act. 4 वृणोति इति (वृणोति) सतः कर्मणः व्रतम् इति नाम भवति = An act is called व्रत when it envelopes (वृणोति) i. e. binds a man to pursue it to the end ; one who undertakes an act binds himself to continue it to the end. Varuṇa's devotee binds himself to make offerings unto him in the prescribed way ; Mitra's devotee binds himself to serve that god unceasingly. वृ वरणे (धा० ५।८). This (इदं) other (इतरत्) व्रत also comes from this (एतस्मात्) very (एव) root ; a performer of the Sōma-sacrifice, for instance, binds himself to perform certain acts ; these acts bind him from first to last ; he must carry them out according to prescription ; व्रत in this sense comes from वृ (= to cover, to bind). Or it comes from वारय् (= to forbid) ; वारयति इति सतः कर्मणः व्रतम् इति नाम भवति = An act that forbids (वारयति) one to do contrary acts is called व्रत. Yaska ought to have made clear by using वा that वारयति is another derivation of व्रत. In the मैत्रा० सं० (१।२।३ and ३।३।३) a performer of the Sōma-sacrifice binds himself to perform certain acts and to avoid certain others ; such a man must sleep in a particular place, eat particular food, anoint himself in a particular way, wear particular garments ; he covers himself as it were with these acts, that is, he binds himself to perform them. He must not leave the place assigned to him during the sacrifice ; he must not speak ordinary or profane language ; त्रयो वै नैर्ऋताः अक्षाः स्त्रियः स्वप्नः । यां प्रथमां दीक्षितो रात्रौ जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते (मैत्रा० सं० ३।३।३) ; dice, women and dreams are evil

things which the sacrificer must avoid ; by keeping awake on the first night of the sacrifice he avoids the last evil viz. dreams ; he must not dice nor hold converse with women. निवृत्तिकर्म = निवृत्तिरूपं कर्म ; कर्म here is really abstention from certain acts such as those just mentioned. This व्रत keeps off (वारयति) the three temptations from him. Food (अन्नं) also (अपि) is called (उच्यते) व्रत because (यत्) it covers (वृणोति) the body (शरीरं) completely (आ), that is, it nourishes every part of the body ; तत् अपि आवृणोति शरीरं रस-शोणित-मांस-मेदः- मज्जा-अस्थिभावेन (दुर्ग). व्रत does not ordinarily mean food ; it has that sense in connection with the Sōma-sacrifice ; it means the special food or milk of a cow called व्रतधुक् i. e. a cow that milks the milk required as food by the sacrificer. प्रातरक्षानं व्रतं व्रतयति मानुषस्य व्यावृत्त्यै (मैत्रा० सं० ३।६।६) = The sacrificer vows to eat this special food in the morning to the exclusion (व्यावृत्त्यै) of the food eaten ordinarily by human beings. Durga:- तत् हि कर्म शुभम् अशुभं वा कृतं सत् आवृणोति कर्तारम् । इदम् अपि इतरत् व्रतम् एतस्मात् एव । निवृत्तिकर्म यमनियमाख्यं बाह्यैर्वेदिकम् आन्तर्वेदिकं वा यत् अग्निसंनिधौ उपेयते । तत् पुनः वारयति इति एवं सतः । तत् विषयेषु प्रवर्तमानं पुरुषं स्त्री-आदिषु वारयति । तत् अनुस्मृत्य स पुरुषः निवर्तते अवकीर्णो भविष्यामि इति एतस्मात् भयात् ; in ordinary life an act may be good or evil ; when such an act is performed, it covers its doer all around, that is, he cannot escape the consequences of that act ; he must enjoy the fruits of a good act ; he must also suffer the consequences of an evil one. (Durga here does not connect the word व्रत with the two preceding quotations ; he speaks of व्रत in general terms). इदम् इतरत् व्रतं refers to निवृत्तिकर्म i. e. to abstention from certain acts outside the sacrificial platform (बाह्यैर्वेदिकम्) or inside it (आन्तर्वेदिकम्) ; both sorts of acts are done in the neighbourhood of the sacrificial fire ; व्रत in this sense comes from वारय् ; it forbids (वारयति) the sacrificer to enjoy the ordinary pleasures of life to which he is naturally inclined ; such objects of enjoyment are women etc. The sacrificer is afraid of touching these objects for fear lest he fall into sin ; अवकीर्णो = क्षतव्रतः (अमर २।७।५४) = one who violates his vow of abstinence from sensual gratification. Durga does not explain एतस्मात् एव.

स्कन्दस्वामी :- वृणोति = निवध्नाति कर्तारम्. इदम् अपि इतरत् व्रतं गुड-लवण-स्त्री-आदिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म एतस्मात् एव = व्रत which means abstention from certain sensual objects comes from this same root ; the vow that a man imposes on himself as regards sensual enjoyment

binds him completely. रूपमामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते वारयति इति सतः = व्रत which is used in connection with certain sacrifices and which is suggested by व्रत in the second sense comes from वारय् ; it prevents the sacrificer from indulging in pleasures that are natural to human beings. स्कन्दस्वामिन् thus separates वारयति इति सतः from इन्द्राय अपि० एतस्मात् एव. This may be the reason why Yāska has no वा or अपि वा in connection with वारयति इति सतः . व्रत thus has 4 senses viz. (1) a good or bad act, (2) abstention from sensual pleasures, (3) abstention from sensual pleasures as enjoined by sacrificial command and (4) food.

Durga had a different text from the one printed here ; this latter belongs to the Gurjar and Mahārāshtra recensions ; I think Durga's text is genuine. In the present text निवृत्तिकर्म वारयति इति सतः follows व्रतमिति कर्मनाम while वृणोति इति सतः follows एतस्मात् एव. He who made these alterations must have had certain reasons. व्रतं = निवृत्तिकर्म ; व्रत in this sense comes from वारय् ; this व्रत refers to certain vows made by the sacrificer during the Sōma-sacrifice ; vide notes (357133-35816). Men and women, specially the latter, undertake certain vows such as those of eating particular foods during the rainy season ; these vows forbid them to touch other foods ; so व्रत in this sense comes from वारय् ; or it may come from वृ because such vows bind the person who undertakes them. This seems to be the idea of him who made the above alterations in the original text. स्कन्दस्वामिन् who is quoted by देवराज explains the genuine text first and then merely notices the other ; this shows that he lived after Durga. वृ + तं = व्र + तं = व्रतम् ; or वृ + अतं = व्रतम् ; अत is an Uṇādi termination. वार् = व् + आ + र् = व् + र् + अ = व्र ; व्र + तं = व्रतम्. व्र and क्र seem to have been roots current in pre-Vedic literature ; vide the derivation of क्रतु in Words in R̥gveda Vol. I (212127-33).

6 स्वर = सु + अर् = सु + अरणः = सुगमनः (दुर्ग) ; the Sun is called स्वर because he goes along his heavenly path in an excellent manner ; ऋ गतौ (घा० २।१६). Or अर् = ईर् = ईरणः ; सु सुष्ठु तमांसि ईरयति नाशयति (दुर्ग) = or because he drives away darkness completely ; ईर् क्षेपे (घा० १०।२७७). Or सु अरणः is nothing but सु ईरणः, says Durga ; सु अरणः and सु ईरणः are not different derivations ; सु ईरणः is simply the sense of सु अरणः. Or अर् comes

from कृ and is equal to कृतः ; स्वर = स्वतः = सु + कृतः ; आदित्यः सु सुषु रसान् आदातुम् कृतः गतः भवति (दुर्ग) = The Sun by means of his rays goes down to the earth to take up liquids in the shape of vapour. Or the Sun goes (कृतः) in order to take fully (सु) i. e. absorb the light (भासं) of other luminaries (ज्योतिषाम्). 7 Or the Sun is gone to (कृतः) completely i. e. is surrounded completely by light (भासा). एतेन द्यौः व्याख्याता = स्वर meaning heaven (द्यौः) is fully explained (व्याख्याता) by the above explanations ; heaven too goes to all possible distances (सु + अरणः) ; or it is driven or extended in every direction (सु + ईरणः) ; heaven too by the help of the solar rays absorbs liquids ; it too through the Sun absorbs the light of all luminaries ; or it is surrounded by light on account of the presence of luminaries. Durga leaves all these explanations to the reader's imagination !

9 पृश्निः = प्राश्निः = प्र + आश्निः ; आश्निः = अश्नुते ; प्र प्रकर्षेण अश्नुते व्याप्नोति एनम् आदित्यं वर्णः प्रोज्ज्वलः इति नैरुक्ताः मन्यन्ते (दुर्ग) ; the most dazzling (प्रोज्ज्वलः) colour occupies the Sun who therefore is called पृश्निः ; thus पृश्नि comes from प्र + अश् ; अश् व्याप्तौ (धा० ५।१८). पृश्निः = स्पृश्निः = स्पृश् + निः ; स्पृश् = संस्पृश् ; नि = तृ ; संस्पृश् + तृ = संस्पृश् + तृ = संस्पृष्ट् + ट = संस्पृष्टः ; the Sun fully (सं) touches liquids, that is, he fully absorbs liquids ; vide अस्य कर्म रसादानम् (१०१९) ; or he fully touches i. e. absorbs the light of all luminaries ; संस्पृष्टा nom. sing. of संस्पृष्टः. Or the Sun is fully (सं) touched (स्पृष्टः) by light (भासा) ; he is therefore पृश्नि on account of these reasons. Now (अत्र) the reasons why heaven (द्यौः) is called पृश्नि ; द्यौः is feminine ; सा अपि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिः च (दुर्ग) = She too is fully touched i. e. occupied by luminaries and those who have performed acts of merit on the earth ; holy men go to heaven after death.

11 नाकः = ना + कः ; नृ नये (धा० १।८११) ; नारयति नयति असौ ना ; ना = one who leads or takes ; क affixed to ना is really unnecessary as ना itself is a noun ; नाकः = नेता ; or नृ + कः = नृ + कृ + कः = नृ + आ + कः = नाकः. 12 प्रणयः = प्र + नयः = प्रकर्षेण नयः ; नयति असौ नयः ; नयः = नेता ; the root is नृ ; ज्योतिषां प्रणयः = a mighty leader of luminaries ; अस्य हि भगवतः रश्मिजालप्रान्तोपलक्षं ज्योतिश्चक्रं चंघ्रमीति (दुर्ग) ; चंघ्रमीति = constantly rotates ; all luminaries are attached to the circumference of the rays of the Sun. कं = सुखम् ;

कं negatived (प्रतिषिद्धं) becomes अकं ; it (तत्) i. e. अकं should be negatived (प्रतिषिध्येत) by doing which we get the word नाकं ; अकं = absence of happiness ; न + अकं = absence of misery = perfect happiness ; नाकं विद्यते यत्र सः नाकः ; here अ is a तद्धित affix. Durga reads प्रतिषिध्यते for प्रतिषिध्यत and rightly. The place where such happiness exists is नाक i. e. heaven (द्यौः). 13 वा उ = वै उ ; न वै = certainly not. अहं लोकं = to that world i. e. heaven. जग्मुषे = गतवते = to one who has gone ; the Gurjar recension has जग्मुषे for गतवते ; जग्मुषे does not require any explanation. किञ्चनाकं = किञ्चन + अकं ; अकं = असुखम्. पुण्यकृतः etc. is the reason for the assertion that there is absolute absence of misery in heaven. Pānini includes नाक among words which do not change their initial न to अ (पा० ६।३।७५) ; न अकम् अस्मिन् इति नाकः (भट्टोजी दीक्षित) ; did Pānini quote this derivation of नाक from Yāska's Nirukta or from the काठकसंहिता ? If from the former, it follows that Pānini lived after Yāska.

15 The Sun is called गो because he causes liquids to go up as vapour ; गो comes from गम्य् ; or the Sun goes (गच्छति) along his heavenly path (अन्तरिक्षे) and therefore he is गो ; गो comes from गम्. Heaven is called गो because it is gone (गता) to the highest distance (दूरं) above (अधि) the earth (पृथिव्याः) and also (च) because (गृत्) luminaries (ज्योतीषि) go (गच्छन्ति) in it (अस्यां) ; here the root is गम् ; vide the derivations of गो when it means the earth (3213-4). But the Sun and heaven are called गो by लक्षणा.

17 विष्टः = विष् + टप् ; विष् = विञ् = आविञ् ; टप् = तप् = त ; आविञ् + तः = आविष्टः . रसान् पुण्यकृद्भिश्च explained above.

19 नभः = न + भः ; न = ना = नेता ; न comes from नृ (= to lead) ; भः = भन् = भान् = भासन् ; नेता हि एषः भामां सर्वाहं दिक्षु (दुर्गं). Or (अपि वा) भन (भनः) reversed (विपरीतः) may have become (स्यात्) नभस् ; भनः सन् नभः इति उक्तः विपर्ययेण (दुर्गं) ; भनः = भानः or भासन् ; भा दीप्तौ (धा० २।४१) ; or भास् दीप्तौ (धा० १।६२५). Or नभः = न + भः ; न = न + न ; भ = भाति ; न न भाति = भाति एव = does shine. न बभस्ति भाति नभः (अमर १।२।१ क्षीरस्वामी) ; भस दीप्तौ (धा० ३।१८) ; बभस्ति = भाति.

स्वर् means the Sun in numerous Rks ; it also means heaven as in तपसा ये स्वर् ययुः (१०।१५४।२). The word स्वर्ग occurs only once viz. in स्वर्गे उ त्वमपि स्रादयासे (१०।९५।१८). वृश्चि was at first an adjective and meant red ; certain frogs are called वृश्चि in VII. 103 ; श्रेष्ठं नि. ४६

च पृश्नि (१।१६०।३) and पृश्नयः धेनवः (१।८४।११) ; here the cows are red. पृश्नि stands for a cow as in VIII।६।१९, VIII।७।१० and X।१०५।१०. पृश्निः उक्षा (१।८३।३) = a red bull ; अयं गौः पृश्निः अक्रमीत् (१०।१८९।१) ; अयं पृश्निः गौः = this red bull viz. the Sun ; उक्षाणं पृश्निम् अपचन्त वीराः (१।१६४।४३) = Brave men cooked a red bull. Thus पृश्नि qualifies both masculine and feminine nouns. पृश्नि is the mother of the Maruts as in पृश्नेः पुत्राः (५।५८।५), पृश्निमातरः (१।२३।१० etc.) and असूत पृश्निः० मरुताम् अनीकम् (१।१६८।९) ; in this sense the word occurs frequently in RV ; पृश्नि is the red sky in which the Maruts rush about ; they too have red arms, red mares, in fact everything red.

Sāyana and पृश्नि

(१) अरुरुचत् उपसः पृश्निः आग्रियः उक्षा विभर्ति भुवनानि वाजयुः (१।८३।३) ; उपसः संवन्धी पृश्निः आदित्यः । सः अयं सोमः अरुरुचत् रोचयति भुवनानि रोचते वा. (२) आ अयं गौः पृश्निः अक्रमीत् (१०।१८९।१) ; गौः = गमनशीलः ; पृश्निः = सूर्यः . (३) वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निः ऊधः (४।३।१०) = वृषा अपां वर्षकः पृश्निः सूर्यः शुक्रं पयः ऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे. (४) मध्ये दिवो निहितः पृश्निः अश्मा (५।४७।३) ; पृश्निः = आदित्यः ; अश्मा = सर्वत्र व्याप्तः . In these 4 Rks पृश्नि is the Sun. (५) अयं वेनः चोदयत् पृश्निगर्भाः (१०।१२३।१) ; पृश्निः आदित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा । पृश्नयः सप्त उज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः । तेषां गर्भभूताः । अन्तरिक्षस्थाः . Here पृश्नि is the Sun or his seven rays ; yet पृश्निगर्भाः is also rendered by अन्तरिक्षस्थाः . (६) प्र ये मे० गां वोचन्त सूरयः । पृश्नि वोचन्त मातरं (५।५२।१६) ; गां = माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा ; पृश्नि = युदेवतां पृश्निवर्णां गां वा मातरम् . Here पृश्नि is युदेवता or a cow. (७) ससस्य चर्मन् अधि चारु पृश्नेः (४।५।७) ; ससस्य = स्वपतः इव निश्चलस्य ; पृश्नेः = द्युलोकस्य . Here पृश्नि is द्युलोक. (८) पृश्न्याः पतरं चितयन्तम् अक्षभिः (२।२।४) पृश्न्याः द्युलोकस्य अन्तरिक्षस्य पतरं गन्तारम् . Here पृश्नि is द्युलोक or अन्तरिक्ष. (९) सलुत् शुक्रं दुदुहे पृश्निः ऊधः (६।६६।१) ; पृश्निः = अन्तरिक्षम् ; सलुत् = संवत्सरस्य वर्षासु ; शुक्रं = शुक्रवर्णम् ; ऊधः = उदकम् . Here पृश्नि is अन्तरिक्ष. (१०) अध भ्रमः ते उर्विया वि भाति यातयमानः अधि सानु पृश्नेः (६।६।४) ; पृश्नेः = नानारूपायाः भूमेः ; अधि = उपरि ; सानु = समुच्छ्रितं देशं पर्वताद्यादिकम् ; यातयमानः = स्वकीयम् अग्रं व्यापारयन् . Here पृश्नि is भूमि. (११) वृषा अजनि पृश्न्याः शुक्र ऊधनि (२।३।४।२) ; पृश्निः माध्यमिका वाक् । तस्याः संवन्धिनि शुक्रे निर्मले ऊधनि उद्धते प्रदेशे अजनि अजनयत् । यद्वा । पृश्निः नानावर्णा इयं भूमिः . Here पृश्नि is माध्यमिका वाक् or भूमि. Sāyana renders पृश्नि by नानावर्ण i. e. variegated. It is possible to interpret these eleven quotations differently ; anything that is red may be called पृश्नि which as I have said above was originally an adjective ; subsequently it came

to be used as a noun too. Yāska attaches only two senses to **शुक्षे** whereas Sāyaṇa assigns six.

नाक occurs 31 times in RV; Sāyaṇa renders it by आदित्य i. e. the Sun in 6 places, **दुलोक** or heaven in 17, **अन्तरिक्ष** or the aerial region in 4, **समुच्छ्रित देश** or a lofty place in one and **हविर्धान** in one; in one Rk (511712) नाक qualifies Agni. But नाक means heaven everywhere; there is not a single Rk in which we feel compelled to interpret it as the Sun; येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृक्छा येन स्वरः स्तभितं येन नाकः (१०१२१५); द्यौः = स्वरः = नाकः = heaven; but Sāyaṇa interprets द्यौः by अन्तरिक्ष, स्वरः by स्वर्ग and नाक by आदित्य or the Sun; it should always be borne in mind that in RV repetition is not uncommon; words having the same meaning are often found together.

Things masculine and feminine are called **गो** by लक्षणा or figuratively; गो means a bull or a cow; male deities are bulls i. e. as strong as bulls; female deities are cows because like cows they yield milk in the shape of gifts.

विष्टप् occurs 6 times in such forms as **विष्टपः** and **विष्टपि** and **विष्टप** also 6 times in such forms as **विष्टपं** and **विष्टपा** i. e. **विष्टपानि**; Sāyaṇa renders the word by स्थान in 8 places, by **भूलोक** in 914116 and **स्वर्गलोक** in 114613; he says nothing about the word in 8134113; part of his comment on 1012312 is missing. The word means a house in almost all places; **व्रध्नस्य विष्टपं गृहं** (८1६९1७) and **व्रध्नस्य विष्टपं** (९1१३३1१०) = the house of the Sun. **इमानि त्रीणि विष्टपा** (८1९२1५) = these three houses i. e. the three heavens. The jar of water into which Sōma-juice flows from the strainer is Sōma's house. Even Sāyaṇa does not interpret the word by आदित्य or सूर्य anywhere.

नभस् is included among names of water in Ng (111214); it has that meaning in about 18 Rks. It means a cloud in 1171110 and 8196114; in 518313 it may mean the sky or a cloud or water. In 311211 नभस् is Sōma, for Sōma-juice also is water as it is liberally diluted in it. In 719716 it may mean the Sun or lightning. In 21416 it may mean lightnings or stars. Water seems to be the primary sense out of which the others may have been derived; **अन्तरिक्ष** is a storage of water; a cloud is nothing but water; lightning

is intimately connected with clouds. There is not a single convincing instance in which नभस् means the Sun or heaven. According to Sāyana नभस् means अन्तरिक्ष 9 times, heaven twice, the Sun 6 times, water 4 times, praise once and हिंसा thrice. Nephos in Greek means a cloud or a mass or pile of clouds; this Greek word almost sounds like नभस्.

23 रश्मिः = रश्मिः = रश्मिः = that which restrains; यस्य उपरमे (धा० १।१००९). रश्मिः यमनात् उदङ्मुख्यं अश्वानां वा (दुर्ग) = रश्मिः comes from यञ् because it restrains water, that is, prevents it from going elsewhere and also because it checks horses while they are moving; thus the word means (1) a ray, (2) reins. खेदयः, किरणाः, गावः, रश्मयः and अभीर्शवः which stand at the beginning (आदितः) of Ng 115 are common to (साधारणानि) the reins of horses, that is, these five names also mean a horse's reins. खे आकाशे दयन्ते गच्छन्ति इति खेदयः किरणाः (दुर्ग). देवराजः—खेदा अश्वराशिमः। तृतीयैकवचनान्तस्य पाठः यथा दृष्टः। खेदया त्रिवृता दिवः (८।७२।८) इति अश्वरश्मेः निगमः। आदित्य-रश्मेः निगमः अन्वेषणीयः.

24 खेदयः does not at all occur in RV; there are खेदां and खेदया; but खेदां has nothing to do with खेदया. How खेदयः found its way into Ng is a question that can never be answered. Was खेदयः really खादयः which word is the plural of खादि? The Maruts put on certain ornaments called खादि on their shoulders, ankles and specially on their arms; अंसेषु खादयः (७।५६।१३), पक्षु खादयः (५।५४।११), हरतेषु खादिः (१।१६८।३) and खादिहस्तं (५।५८।२). The Maruts are called सुखादयः (१।८७।६), वृषखादयः (१।६४।१०) and शुभ्रखादयः (८।२०।४). Was खादि interpreted to mean a Sun-beam and also reins? किरण occurs 5 times in RV and in 4 places means dust or particles of dust; किरणेव भुज्ये which occurs in X। 106।4 is unintelligible; the two Aświns are compared to किरणा; किरणा = किरणौ = two rays of the Sun? यत् ह ते विश्वा गिरयः चित् अश्वा भिया दृळ्हांसः किरणा न ऐजन् (१।६३।१); किरणाः न = यथा सूर्यरश्मयः इतस्ततः नभसि कम्पन्ते (सायण). But mountains, though ever so firm, tremble with fear of thee like (न) so many particles of dust (किरणाः). रेणुं रेरिहत् किरणं ददश्वान् (१।२८।६) इति अश्वरश्मेः according to देवराजः; but here too किरणं is the same as रेणुं; both mean dust. For गावः meaning rays vide P. 3313-5. रश्मिः does mean rays and reins.

देवराजः—अभीज्ञानं महिमानं पनायत (निरु० १२६१८) इति अश्वरश्मेः निगमः । आदित्यरश्मेः निगमः अन्वेषणीयः . देवराज says that a root like रश् (to bind) is to be supposed to account for रश्मि ; बध्नन्ति उदकम् = Sun-rays bind water i. e. absorb it ; a horse is bound by reins ; or रश्मि may be derived from अश् (= to occupy) or from ईश् (= to rule, to control).

अभीष्टः प्रग्रहे रश्मौ (अमर ३३१२२०) : but in Apte's Dic. अभीष्ट means reins and अभीष्टु means a ray. In Yaska's day अभीष्टु was the spelling and had the two meanings ; it seems the Ng included non-Vedic words also, for अभीष्टु meaning a ray is not Vedic.

रश्मि and रश्ना at first meant a string, a rope. यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमित्तवै (११२८४) = where to hold in check (यमित्तवै) the churning-rod (मन्थां) they (the churners) bind (विबध्नते) strings (रश्मीन्) round it. परि यो रश्मिना द्विवो अन्तान् ममे पृथिव्याः (८१५१८) = who measured (ममे) all round (परि) with a rope (रश्मिना) the extreme ends or the circumference of heaven and earth. रश्मि then came to mean a horse's reins and after that the rays of the Sun, for the rays too are long strings or ropes thrown out by the Sun towards the earth in order to absorb water therein. तन्मृत्यजेव तस्करा० रश्नाभिर् दशभिर् अभ्यधीताम् (निरु० ३११४) ; रश्नाभिः दशभिः = with ten ropes. रश्ना also means a horse's reins as in विष्टुः अश्वान् युयुजे० रश्नाभिर् युधीताम् (१०७९७). There is also the word रश्मन् which meant a horse's reins ; सं या रश्मेव यमहुः (६६७१) = यौ द्वौ रश्मा रश्मानौ इव सं यमहुः ; Mitra and Varuna hold in check offenders as reins hold horses in check. This word is also seen in रथारश्मानः (५८७५) and अरश्मानः (३१७२०). In these three words we see रश् which must have been a root in pre-Vedic literature ; most probably it meant to bind.

२५ दिशः comes from दिश् (दिशतेः) ; दिश अतिसर्जने (धा० ६३) : अतिमुज्यन्ते हि आहु हविरादीनि देवतानां (ऋग्) = Directions are called दिशः because offerings etc. intended for deities are given (अतिमुज्यन्ते) in them (आहु). According to sacrificial and other injunctions offerings etc. to gods and goddesses are placed in particular directions. Yaska does not say दिक् कस्मात् because all the nouns in Ng 116 are in the plural ; for the same reason Durga uses आहु. दिश् also means to show, to point out ; directions show or point out the way to travellers. Or दिश् comes from आ + सदृ (आसदनात्) ; सदृ

= दम् = दिम् = दिग्; तं तम् अर्थं प्रति एताः आसन्नाः भवन्ति (दुर्ग) = Directions are near (आसन्नाः) to all things in the universe; everything is within one direction or another, in short within space. Or (अपि वा) it comes from अभि + अग् (अभ्यशनात्); अग् व्यातौ (धा० ५।१८); अग् = दग् = दिग्; अभ्यश्रुवते हि एताः तं तम् अर्थम् (दुर्ग) = since directions occupy everything.

26 काष्ठा is the name (नाम) of more than one (अनेकस्य) thing (सत्त्वस्य); अपि shows that काष्ठा not only means direction but also something else. 371I काष्ठाः = का + ष्ठाः; का = क्रा = क्रान्त्वा; ष्ठाः = स्थाः = स्थिताः = (भवन्ति); क्रान्त्वा हि एताः तं तम् अर्थं प्रति गत्वा स्थिताः भवन्ति (दुर्ग) = Directions are called काष्ठा because going from thing to thing they at last halt. Thus काष्ठा comes from क्रम् and स्था. दिशः = the four main directions; उपदिशः = the four intermediate directions such as NE, NW etc. ताः अपि हि इतरेतरं क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिताः भवन्ति (दुर्ग) = The intermediate directions also are called काष्ठा because after touching one another they too halt like the main ones. 2 क्रान्त्वा स्थितो भवति = असौ अपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितः भवति (दुर्ग); the Sun has to travel along heaven to reach his home where ultimately he stops. आज्यन्तः = शरपथान्तः (दुर्ग) = the end of the course of an arrow, the point where an arrow discharged from a bow drops; आज्यन्त is a narrow strip of ground used for shooting arrows; this strip has a beginning and an end and so it seems to travel from one end to the other where it halts. आज्यन्तः = आज्ञेः अन्तः = the goal of a race-course (Apte's Dic.). 3 Water (आपः) too is called काष्ठा because it has to travel before it reaches a lake or a sea. 4 क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणां काष्ठात्वम् (दुर्ग); this derivation of काष्ठा shows that the word refers to water that becomes stationary after running its course. Durga says:—waters are of two sorts viz. (1) those that halt and (2) those that do not halt. So काष्ठा in the second sense must be derived to bring out the sense of अतिष्ठन्तीनां; काष्ठाः = का + अ + ष्ठाः; अ = न; waters of the second sort do not stand or halt after running their course; therefore Durga says क्रामन्ति एव न तिष्ठन्ति. And yet Durga says in his Vṛtti on the next section:—न हि ताः क्वचित् निविशन्ते यावत् जलाशयं न आप्नुवन्ति; but this does not differ from क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति in line 26 above. Most probably यावत् जलाशयं न आप्नुवन्ति is an interpolation as these words contradict क्रामन्ति एव एताः न क्वचित् तिष्ठन्ति. मन्त्रः अपि च एतस्मिन् एव अर्थे भवति (दुर्ग); so Durga's

Nirukta text seems to have been :— आपः अपि काष्ठाः उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणाम् । क्रामन्ति न तिष्ठन्ति इति अस्थावराणाम् । तासां एषा भवति. It should be noted that Durga does not mention अस्थावराणां which occurs in the next section (line 7) nor does he explain it.

स्कन्दस्वामिन् quoted by देवराज says :— वैयाकरणपक्षे काष्ठं दीप्तौ (धा० १।३४८) । काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः . स्कन्दस्वामिन् refers only to two senses of काष्ठा viz. दिशः and उपदिशः . क्षीरस्वामी :— दिशति अवकाशम् इति दिङ् । काशते काष्ठा (अमर १।२।२) ; Amara has no उपदिशः but विदिशः ; दिशोश्मध्ये विदिङ् स्त्रियाम् (१।२।६) . अमरः :— काष्ठाः = दिशः (१।२।२) ; अष्टादश निमेषाः तु काष्ठाः (१।२।११) ; काष्ठा उत्कर्षे स्थितौ दिशि (३।३।४१) ; thus according to Amara काष्ठा means (१) a direction, (२) a certain measure of time, (३) pre-eminence (उत्कर्ष) and (४) a boundary (स्थिति) .

काष्ठा primarily meant a paling round a field ; this paling marked the boundary of that field. A paling may surround a house, a race-ground, a place where cattle are stabled or a fort. उत्कर्ष, स्थिति and दिङ् which are the senses of काष्ठा given in Amara are all traceable to the primary meaning of काष्ठा ; उत्कर्ष may denote the utmost limit of human prosperity, human happiness and fame ; prosperity, happiness and fame cannot cross this limit. स्थिति means a boundary. दिङ् is the utmost limit of space in any direction. Has काष्ठा anything to do with काष्ठ which means a piece of wood ? A paling was at first constructed of wood ; काष्ठ, however, does not occur in RV ; perhaps काष्ठा itself meant wood at first. काष्ठा occurs eleven times in RV ; it means (१) a paling in I 37।70, IV 8।1, VIII 93।3 and IX 2।11 ; (२) an enclosed race-ground in VI 46।1, VIII 80।8 and X 102।9 ; (३) a fortified place in I 32।10, I 46।5, I 59।6 and I 63।5. (१) अरुणो न वाजी काष्ठाः सिन्दु (४।५८।१) = like a bright horse that breaks down the paling of a race-ground ; अर्बन्तो न काष्ठां नक्षमाणाः (१।९३ ३) = like horses that reach the paling of a race-course. (२) मा सीम्° आ भाक् उर्वी काष्ठा हितं धनम् (८।८०।८) = Do not divide for distribution (आ भाक्) this (सीं) wealth ; wide is the race-ground in which ample wealth is placed for competition ; there are rich prizes for those who compete in races ; काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं (१०।१०२।९) ; द्रुघण was found lying in the very middle of the race-ground. (३) वि अस्मत् आ काष्ठाः अर्वते वत् (१।६३।५) = Open wide the fortified place for our horses ; दिदृक्षेण्यः परि काष्ठाञ्च (१।४६।५) ; Agni hid himself in a fortified place viz. deep water ; all the same he could be seen through that fortified place on account of his reful-

gence ; अधूनोत् काष्ठाः अव शम्बरं भेत् (१।५१।६) ; Śambara lay in a fortified place but Agni hurled it down and smashed Śambara. In the Rk standing at the head of the next section the enclosed place in which Vṛtra's body lay was not stationary ; on the contrary it moved on continuously ; Vṛtra who had enclosed waters within his body was himself enclosed within them when they rushed out precipitately.

7 अतिष्ठन्तीनां मेघोदरान्तर्गतानाम् अपाम् । ताः हि मेघे गच्छति गच्छन्ति एव तदाधारत्वात् (दुर्ग) ; waters whose residence is a cloud (तदाधारत्वात्) must move along with that cloud. अनिवेशनानां = अनिविशमानानाम् ; नि + विञ् = to sit ; waters in the cloud cannot sit ; they are forbidden to do so by the cloud. इति अस्थावराणां is not mentioned by Durga who explains it at the end of the last section (366।28-367।2). 8 शरीरं = मेघः ; Durga has no मेघः शरीरं ; Vṛtra's body is nothing but a cloud. शरीर comes from शृ (शृणातेः) ; शृ हिंसायां (धा० १।१६) ; शृ + ईरं = शृ + ईरं = शर् + ईरं = शरीरम् . Or शरीर comes from शम् (शम्नातेः) ; शम् = to injure ; शम् + ईरं = शर् + ईरं = शरीरम् ; हिंस्यते हि तत् (दुर्ग) ; the body is vulnerable. 9 निष्यं = निर्णामिम् = यत्र असौ नीचैः नमति तं प्रदेशम् (दुर्ग) = the place where Vṛtra bends low i. e. lies hidden ; निष्यं = नि + ण् + य् + अस् ; नि = निरु ; ण् + य् + अस् = ण् + अस् + य् = णम् + य् = णम्य् = णाम् ; निरु + णाम् = निर्णाम . विचरन्ति = विजानन्ति ; Durga reads इव after विजानन्ति ; इति after आपः was most probably इव. दीर्घ comes from द्राघ् (द्राघतेः) ; द्राघ् सामर्थ्ये (धा० १।११४) ; द्राघ् = to be able ; द्राघतेः वृद्ध्यर्थस्य (दुर्ग) ; where did Durga find this sense viz. वृद्धि of द्राघ् ? द्राघ् = द् + र् + आ + घ् = द् + आ + र् + घ् = द् + ई + र् + घ् = दीर्घ् ; दीर्घ् + अस् = दीर्घम . But we see दीर्घ itself altered to द्राघ् in द्राघीयम् and द्राघिष्ठ ; it is impossible to derive दीर्घ . तमम् comes from तन् (तनोतेः) ; तन् विस्तारे (धा० ८।१) ; तन् + अस् = तम् + अस् = तमम् ; तेन हि सर्वम् एव तत् भवति (दुर्ग) = Everything becomes expanded by darkness as the dimensions of things become invisible in the dark. But why not तम् ? तम् (Apte's Dic.) :— (1) to choke, to suffocate ; (2) to be fatigued ; (3) to be distressed ; (4) to become immovable ; any one of these senses would be appropriate in the case of तमम् . न तमत् न श्रमत् नोत्त तन्द्रत् (२।३०।७) = Sōma-juice does not fatigue (श्रमत्) nor does it bring on drowsiness (तन्द्रत्) ; so न तमत् may mean Sōma-juice does not darken my spirits ; Sōma-drink exhilarates and removes all fatigue. मिहः तन्नाः (१०।७३।५) = darkening (तन्नाः) clouds (मिहः) or showers of rain. तमत् may come from this तम् ; तम् = to darken, to dispirit.

10 आशयत् comes from आ + शी (आशेते:); शी + अ + ति = शे + अ + ति = शय् + अ + ति = शयति; the last इ being dropped we get शयत्. RV has शयते, शयाते, शयन्ते, शयध्वे, शयीत, अशयत्, अशयिष्ठाः, शयानं, शशयान, शयध्वै and the noun शयथ; in all these words शय् is the root and not शी; आशयत् = आ + अशयत्; आ is to be construed with तमः; तमः आ = तमसि. इन्द्रः अस्य (वृत्रस्य) शत्रुः शमयिता वा । शातयिता वा । तस्मात् इन्द्रशत्रुः; vide note on अस्य (३१२।२५-२८). Vrtra is इन्द्रशत्रु because Indra was to be his destroyer (शमयिता = शातयिता); शम् + वुः = श + वुः = शत्रुः; or शद् + वुः = शत्रुः; शमय् is the causal of शम्; शसु उपशमे (घा० ४।९५); शम् = to be quiet; शमय् = to make quiet (by death); शद् = to fall, to perish; शातय् = to cause to perish. शातयति इति शत्रुः (अमर २।८।११ क्षीरस्वामी); शद् शातने (घा० १।८८०). इन्द्रस्य शत्रुः = इन्द्रस्य शमयिता वा । शातयिता वा = (Vrtra who was to be) the destroyer of Indra. The first is a बहुव्रीहि, the second a तत्पुरुष; that they are different compounds is shown by the accents on them; इन्द्रशत्रुः is a बहुव्रीहि; इन्द्रशत्रुः is a षष्ठी तत्पुरुष.

The Mait. S. (II₁।1 and 3) and Tait. S. (II₁।2) mention the following story; Indra for some reason had killed a son of त्वष्टृ who for the purpose of revenge began a sacrifice to which he did not invite Indra; the latter though uninvited found his way to the place where Sōma-juice had been deposited by त्वष्टृ and drank it. त्वष्टृ coming to know of this stealth offered the remnant of the juice into the sacrificial fire, uttering at the same time इन्द्रशत्रुर् वर्धस्व; in his hurry he misaccented इन्द्रशत्रुः on account of which the word became a बहुव्रीहि; इन्द्रः अस्य (वृत्रस्य) शातयिता is the dissolution of the compound; in consequence of the wrong accent Indra killed Vrtra who arose out of the sacrificial fire just after the offering. स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति इन्द्रस्य अह एनं शत्रुम् अचिकीर्षत् । इन्द्रम् अस्य शत्रुम् अकरोत् (मैत्रा० सं० २।४।३) and यत् अन्नवीत् स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति । तस्मात् तस्य इन्द्रः शत्रुः अभवत् (तै० सं० २।५।२). 10-11 इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः अस्य शमयिता वा । शातयिता वा । तस्मात् इन्द्रशत्रुः in our text is like this quotation from TS; तस्मात् इन्द्रशत्रुः = hence the wrong accent on इन्द्रशत्रुः. Had त्वष्टृ pronounced the word with the proper accent Vrtra would have killed Indra. The story is intended to emphasize the importance of accents. The Kāth. S. (12।10) mentions this story but it has not

इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व etc. All three say emphatically that Sōma-juice in a sacrifice can be drunk by those only who have been invited and that if any drank it though uninvited they were liable to suffer from all sorts of maladies.

तासाम् एवंविधानां काष्ठानां मध्ये अवास्थितानां बाह्यतः मेघाख्यं निहितम् अवस्थापितं धात्रा शरीरम् आवृत्य अपः तासाम् एव युक्तये । ताः पुनः तस्य मेघस्य वृत्रस्य निष्पत्तिं निर्णामं यत्र असौ नीचैः नमति तं प्रदेशं विजानन्ति इव यतः तेन प्रदेशेन विचरन्ति प्रचरन्ति । निम्नानुसारिण्यः हि ताः । असौ अपि वृत्रः तासु प्रक्षरन्तीषु तत्प्रक्षरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविद्वद्ध्या दीर्घं तमः । स हि तमःसतत्त्वः एव धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नम् अनुसरन्त्यः मेघस्य ताः क्षुताः भवन्ति निषित्सन्त्यः ततः बहुतरम् असौ वर्धते तद्वरुरुत्तया । एवं दीर्घं तमः आतत्य आशयत् आशेते इन्द्रशत्रुः (दुर्ग) ; substance of this passage :-- The Creator has placed round the waters (whose nature is to flow) a body i. e. the cloud which envelopes them in order to hide them ; the cloud is nothing but an envelope round waters. The waters as it were know on which side the cloud bends low and they too bend low in that direction, for waters flow down and incline. The cloud is nothing but darkness. The dark cloud desirous of stopping the downward flow of waters enlarges himself. Thus the cloud that was to be destroyed by Indra enlarges his darkness and lies about the waters (आशेते).

सायण :— वृत्रस्य शरीरम् आपः विचरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । निष्पत्तिं निर्णामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । काष्ठानाम् अपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । अतिद्वन्तीनां स्थितिरहितानाम् । अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यवत् न कापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्राक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान् ; waters covering the body of Vṛtra flow on. As he lies deep-hidden in waters, his name is not known to any one ; no one is aware of his existence. Waters cannot stand or sit down like men, for that is not their nature. Thus Vṛtra whose body is cast among the flowing waters lies in them and sleeps a sleep that knows no ending, that is, he dies a lasting death. निष्पत्तिं = निर्णामधेयं = one who has no name, that is, who has no separate existence from that of the waters. अतिद्वन्तीनां = स्थितिरहितानाम्. अनिवेशनानां = उपवेशनरहितानाम्. दीर्घं तमः = दीर्घं निद्रात्मकं मरणम्. आशयत् = सर्वतः पतितवान्.

Geldner :— In the middle (मध्ये) of the never-still-standing (अतिद्वन्तीनां), never-resting (अनिवेशनानां) streams of the river (काष्ठानां)

was his body (शरीरं) buried (निहितं). The waters flow along (चरन्ति) over (वि) Vṛtra's (वृत्रस्य) secrecy or privacy (निष्यं); and into long (दीर्घं) darkness (तमः) sank down (आश्रयत्) he who was defeated by Indra (इन्द्रशत्रुः).

In RV नि + विश् means to sleep or to take rest ; निवेशयन् असृत् मर्त्यं च (१।३५।२); the Sun puts to sleep both mortals and immortals (by withdrawing his light at night); रात्रिं जगतो निवेशनीं (१।३५।१); the night gives rest to the whole world ; यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः निविशन्ते सुवते च अधि विश्वे (१।१६४।२२) = in which tree all winged birds that eat honey sleep (निविशन्ते) and wake (सुवते). अविद्यमानं निवेशनं यासां ताः = which have no sleep, no rest. निष्यं० अपीच्यम् इति निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि (निघ० ३।२५); निर्णीतं = that which is taken out, that which is open ; अन्तर्हितं = concealed. निष्य occurs 10 times in RV in 8 of which Sāyaṇa explains it by अन्तर्हितं ; in VII।56। निष्य according to him means clearly visible ; निष्यं in the present Rk he explains by निर्नामधेयं. In almost all places निष्य seems to mean a deep mystery. In Rk 7 of this Sūkta (1।32) we learn how Indra struck Vṛtra on the head and how in consequence the latter's body lay scattered in many places; in Rk 8 waters overflow (अति यन्ति) Vṛtra who had hemmed them in ; now he lies underneath their feet. In the present Rk Vṛtra's body is cast (निहितं) into the midst (मध्ये) of waters (काष्ठाणां) that know no halting, that is, that were rushing on. Waters (आपः) pass (चरन्ति) through (वि) this mystery (निष्यं), that is, they know that his body lies permanently imprisoned within them. They know that Vṛtra, enemy of Indra (इन्द्रशत्रुः), was lying (अश्रयत्) in (आ) long-lasting (दीर्घं) darkness (तमः), that in short he would never see the light of day. काष्ठा = an enclosed place ; here the waters themselves are काष्ठा as they completely hem him in.

11 Mahā. has त्वाष्ट्रः असुरः इति ऐतिहासिकाः between निरुक्ताः and अपां ; these words occur in Durga's Vṛtti ; but even there they seem interpolated as Durga does not explain them as he certainly would have done if they had been in his Nirukta text. त्वाष्ट्रः असुरः = त्वष्ट्रा उत्पादितः वृत्रः असुरः = Vṛtra created out of the sacrificial fire by त्वष्ट्रः ; vide the story mentioned above (369।17-30). 11-12 अपां च मेघोदरान्तर्गतानां ज्योतिषः च वैद्युतस्य उद्भूतवृत्तेः मिश्रीभाव-कर्मणः वर्षकर्म जायते । तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा वायु-आवेष्टितेन इन्द्राख्येन .

उपताप्यमानाः आपः प्रस्यन्दन्ते वर्षभावाय प्रकल्पन्ते (दुर्ग); Indra is nothing but lightning and wind which surround a cloud and heat the waters within; so heated these waters become fit for flowing down as rain; cf. धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः (मेघदूत ५).

12 तत्र एवं सति उदकतेजसोः इतरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोः उपमार्थेन रूपककल्पनया युद्धवर्णाः युद्धरूपकाणि भवन्ति (दुर्ग); तत्र=एवं सति = this being the fact; the fact is that water in the cloud and the lightning about it are enemies of each other. This hostility between cloud-water and lightning is metaphorically described as a battle between the cloud and Indra. उपमार्थेन = रूपककल्पनया = by imagining the hostility between the two elements i. e. water and fire as a fight between Indra and Vṛtra. Here उपमा means रूपक. युद्धवर्णाः = युद्धरूपकाणि = metaphorical descriptions of the hostility between the two elements as a fight between Indra and Vṛtra. वर्ण means a description.

दुर्गः-- किं दृत्रवत् एव युद्धरूपकाणि भवन्ति । न इति उच्यते । अहिवत् तु खलु मन्त्रवर्णाः ब्राह्मणवादाः च । तुज्ञाद्: समुच्चयार्थः द्रष्टव्यः ; Durga says:— तु is equal to च ; just as there are Rks in which the cloud is mentioned as Vṛtra, so there are others in which it is mentioned as Ahi. But this sense of तु is quite unusual ; तु ought to mean but ; this particle is used when what has been stated is going to be refuted. The Nairuktas say that Vṛtra is nothing but a cloud i. e. a mixture of water and lightning ; but there is nothing in RV that can demonstrate the truth of their view ; on the contrary (तु) there are descriptions in Mantras (मन्त्रवर्णाः) in which Vṛtra is spoken of as अहि (अहिवत्) ; there are stories (अर्थवादाः) in the Brāhmaṇas too (च) in which Vṛtra is mentioned as an असुर. Even if Vṛtra meant a cloud as the Nairuktas say, अहि cannot have that meaning. Vṛtra or Ahi was a real enemy of Indra and he is spoken of in that character both in Mantras and Brāhmaṇas. वत् has a peculiar sense ; अहिवत् = अहिः इति कृत्वा = imagining Vṛtra to be an Ahi. There are numbers of Rks in which Vṛtra is spoken of as Ahi ; but this cannot be said about the Brāhmaṇas ; it is doubtful if the name Ahi meaning Vṛtra occurs in the latter. 12-13 दृत्रः मेघः इति नैरुक्ताः । तु किंतु दृत्रस्य अहिवत् अहिः इति कृत्वा मन्त्रेषु वर्णाः वर्णनानि खलु भवन्ति । ब्राह्मणेषु च दृत्रः असुरः इति अर्थवादाः भवन्ति ; this seems to be the real sense of the words. Neither the Mantras nor the Brāhmaṇas support the naturalistic explanation of Vṛtra given by the Nairuktas. 13 This same Vṛtra inflated his body and by doing so

(विदृध्यां शरीरस्य) impeded (निवारयांचकार) the flow of waters (स्रोतांसि); when Vṛtra was killed by Indra, waters flowed out. All this means that Vṛtra was not considered a cloud in Vedic literature. 13 The subject of निवारयांचकार is अहिः understood. The Rk quoted in the next section says that the waters were hindered from flowing by Ahi; there is no mention there of Ahi inflating his body; I do not know if there is any Rk that mentions this act of either Vṛtra or Ahi. In RV we find the following expressions :— परिधिं नदीनां, अपो वन्निवांसं, अपः आशयानम्; these expressions and others mean that Vṛtra or Ahi hemmed in waters.

18 दासपत्नीः = दासाधिपत्न्यः; दुर्गः-- दासः = कर्मकरः = a labourer; ते हि ताः (आपः) अधिष्टाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा श्रान्तः तासु पीतासु विश्रान्तः आप्यायितः भवति ; अधिपत्न्यः = अधिष्टाय पान्ति = standing upon i. e. taking hold of the labourer, the waters protect him i. e. free him from fatigue; when he drinks, he feels relieved. दास comes from दस् (दस्यते) because the labourer finishes (उपदासयति = उपक्षयति) the works (कर्माणि) that are assigned to him. उप + दस् = to be consumed; उपदास्य = to consume, to finish. दस् + अः = दास् + अः = दासः.

19 अहिगोपाः = अहिना गुप्ताः = hidden by Ahi i. e. the cloud. अहि comes from इ (अयनात्); इण् गतौ (धा० २।३५); इ + इः = ए + इः = अय् + इः = अयिः = अहिः; a cloud is called अहि because it goes (एति) in the sky (अन्तरिक्षे). But अय् would be nearer to अहि; अय् + इः = अयिः = अहिः; अय गतौ (धा० १।४७५). इतरः = used in ordinary language; एतस्मात् एव = from the same root viz इ. 20 निर्हसितः उपसर्गः यस्मिन् सः = अहि is a word in which the prefix आ has been shortened to अ; आ + हन् + इः = आ + ह् + इः = अ + ह् + इः = अहिः; a serpent is called अहि because it kills by its bite. आहन्ति is an alternative derivation; वा therefore was necessary; but Yāska sometimes omits वा; vide note on ऋषि (34817-9). 20-21 पाणि is (भवति) a वणिक्; पाणि comes from पण् (पणनात्); पण व्यवहारे (धा० १।४४०); पण् = to deal in articles of trade; पण् + इः = पाणिः. वणिक् = व + णिक्; व = प = पण्यं = articles for sale; णिक् = णिज्; a tradesman or a grocer is called वणिक् because he keeps clean (नेनेत्ति) articles that are to be sold (पण्यं); णिजिर् शौचे (धा० ३।११). But Yāska may have meant to say that the word पाणि was originally वणिक्; वणिक् = वणिक् = वणिः = पाणिः; in that case पाणिः पणनात् । यद्वा । पाणिः वणिक् भवति would be the order of the text. 22 बिलं = भिलं = भिरं = भरम्; a बिल is (भवति) really भर and comes from भृ (बिभर्ते); भृ.

भरणे (घा० १।९२३) ; भू धारणपोषणयोः (घा० ३।५) ; विभर्ते: shows that भू 3rd conj. in Yāska's धातुपाठ meant to fill ; but in Pāṇini's धातुपाठ भू having that sense belongs to the 1st and not to the 3rd. A hole is called विल because it is filled with water etc. जघन्वान् = जघ्नवान् = having killed ; but जघन्वान् is neither irregular nor a corruption of जघ्नवान् ; in RV वान् was affixed to reduplicated roots ; गन् , गृ, गृभ्, शुन्, सह् and हृ were first reduplicated ; when वान् was affixed they became जगन्वान्, जागृवान्, जगृभ्वान्, शुशुक्वान्, सासह्वान् and ससृवान् ; similarly we have जघन्वान् from घन्. अप तत् ववार = अपववार तत् ; वृ = to cover ; अप + वृ = to remove the cover, to open.

22-24 वृत्र comes from वृ (वृणोते:) or from वृत् (वर्तते:) or from वृध् (वर्धते:) ; वृ + व्र: = वृत्र: ; वृत् + व्र: = वृत्र: ; वृध् + व्र: = वृत् + व्र: = वृत्र: . यत् अवृणोत् अन्तरिक्षम् उदकं वा (दुर्ग) = since he covered the sky or water. त्वष्ट्रा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति अनेन आलभ्यमानः सोमः यत् असुररूपेण अवर्तत (दुर्ग) = since Sōma killed by त्वष्टृ with the words इन्द्रशत्रुः वर्धस्व became a giant ; Sōma was considered a living being ; to crush Sōma was in fact to kill Sōma which was considered a serious sin ; as such it had to be atoned for by the sacrificer. यत् इन्द्रेण हतः वृत्रः मेघः अपां विले अपावृते अपः दृष्टिभावेन अवर्तयत् प्रावर्तयत् (दुर्ग) = when the cloud was struck by Indra and the hole in it that had been closed was opened, that same cloud set in motion the waters that had been enclosed within it in the form of rain. 38। यत् अवर्धत असौ अतिमात्रप्रमाणं (दुर्ग) = since he grew to an enormous extent. Thus Durga had in his Nirukta text four derivations of Vṛtra instead of three ; यत् अवर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते was between the second and the third derivation. विज्ञायते = ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते (दुर्ग) = the various reasons why Vṛtra was called Vṛtra are known when the Brāhmaṇas are well studied ; the Brāhmaṇas clearly state the reasons for the origin of the name वृत्र.

तस्य यत् अत्यशिष्यत तत् त्वष्टा आहवनीयम् उप प्रावर्तयत् स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति । यत् अवर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् । स इषुमात्रम् इषुमात्रं विष्वङ् अवर्धत । स दमान् लोकान् अवृणोत् । यत् इमान् लोकान् अवृणोत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् (तै० सं० २।५।२) ; though Indra had drunk the Sōma-juice extracted by त्वष्टृ, there still remained some which त्वष्टृ turned towards (प्रावर्तयत्) the आहवनीय fire ; from this offering made into that fire there sprang up Vṛtra ; he was called Vṛtra because he arose out of the

offering which had been turned into the आहवनीय fire ; this is the 3rd derivation given in Durga's Nirukta text ; अवर्तयत् is the causal of अवर्तत ; वृत् + वृ = वृत्रः . Vṛtra grew (अवर्धत्) and grew each time to the extent of an arrow (इधुमात्रम् इधुमात्रं) and that too on all sides (विश्वद्); he was called Vṛtra because he increased (अवर्धत्) physically ; he was called Vṛtra also because he covered (अवृणोत्) all these worlds with that increasing body of his. Thus TS gives only 3 derivations of Vṛtra ; यत् अवर्तत तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् in our text, though explained by Durga, must be an interpolation.

देवराजः—वृणोतेः आच्छादनात् । आवृणोति आच्छादयति हि असौ कृत्स्नं नमः । वर्तते वा गतिकर्मणः । गच्छति असौ कृत्स्नं नमः । वर्धते वा । वर्धते हि वर्षासु मेघः . He says that all these three derivations are given in a certain Brāhmaṇa. वृणोति वृत्रः (अमर ३।३।१६५ क्षीरस्वामी).

Yāska and Durga :—Waters which rule over labourers satisfying their thirst, being secreted within itself by the cloud (अहिगोपाः), stood obstructed (निरुद्धाः) or impounded like cows (गावः) that are impounded by a tradesman (पणिना) ; Indra having killed Vṛtra opened wide the hole that had been entirely closed (अपिहितं), a hole by which waters made their egress.

सायणः—दासः विश्वोपक्षपणहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासां अपां तां दासपत्नीः । अहिः वृत्रः रक्षकः यासां तां । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । पणिनामकः असुरः गाः अपहृत्य विले स्थापयित्वा विलद्वारम् आच्छाद्य यथा निरुद्धवान् तथा ; Vṛtra is a दास because he is the cause of the decay (उपक्षपण) or gradual destruction of all ; this वृत्र is the owner of waters ; Ahi who is Vṛtra himself guards the waters, that is, prevents them from flowing ; Asuras called Paṇi used to carry away cows and hide them in a hollow place the gates of which they used to shut in order that the cows might not get out.

Geldner :—The waters (आपः), wives of the Dāsa (दासपत्नीः) guarded by the dragon (अहिगोपाः), were (अतिदृक्) impounded (निरुद्धाः) like the cows (गावः) by the Paṇi (पणिना) ; the outlet (विलं) of the waters (अपां) which was blocked up (अपिहितं) he has opened (अपववार) after suiting down Vṛtra (वृत्रं जघन्वात्).

दास is opposed to आर्य in RV ; दासं वर्णं (२।१२।४) shows that Dāsa was distinct in colour from Ārya. दासपत्नीः is opposed to अर्यपत्नीः ; यो अर्यपत्नीः अरुणोत् इमा अपः (१०।४३।८) = who (Indra) made

these waters the wives i. e. the property of the Ārya. In the present Rk waters are the wives or the property of Dāsa; Ahi who is no other than Dāsa guards these wives with the greatest care lest they escape. These waters remained (अतिष्ठन्) cooped up (निरुद्धाः). The Paṇis were owners of large herds of cows or cattle which they guarded with scrupulous care; वल was a Paṇi; इन्द्रो वलं रक्षितारं दृघानां अरोदयत् पणिम् आ गा असुष्णात् (१०।६७।६) = Indra made Vala who was a Paṇi roar aloud as he stole the cows of the latter; Vala was the guardian or keeper of milch-cows. There is a dialogue between Saramā and the Paṇis in X।108; अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नः गोभिर् अश्वेभिर् वसुभिर् नृष्टः (७); the Paṇis say that their treasure was in a strong place and was fully packed with cows, horses and other forms of wealth; इमा गावः सरमे या ऐच्छः । अस्माकम् आयुधा सन्ति तिग्मा (५); Saramā sought the herds of cows belonging to the Paṇis who tell her that they were armed with sharp weapons; thereby they meant that they would resist all attempts at capturing their cows. All this shows that the Paṇis were rich and that they were envied by others. They were considered misers because they were not generous to the Āryas. Do not be a Paṇi i. e. a miser, says a devotee to Indra (I।33।3). Pūṣan is requested to soften the hearts of the Paṇis (VI।53।3) or even to tear them (VI।53।5 and 7). Ahi or Vṛtra guarded waters with the same scrupulous care with which Paṇis guarded their cows. Indra kills Ahi or Vṛtra and lets out the imprisoned waters. In this Rk there is nothing to support the remark made at the end of the last section viz. विवृद्ध्या शरीरस्य० प्रसस्यन्दिरे आपः; the rushing out of the waters may be treated as an inference from Indra's opening the hole; Ahi or Vṛtra does not inflate his body in this Rk. अभि वृत्रं वर्धमानं इन्द्रः० जघन्थ (३।३०।८) and मृशुवानस्य मायाः वि० जघन्थ (१०।१११।६); in these two Rks Vṛtra does grow large physically. In वृत्रं जघन्वाम् अमृजत् वि सिन्धून् (४।१८।७), मृजः सिन्धून् अहिना जग्रसानान् (४।१७।१), सरन् आपो जरसा हतवृष्णीः (४।१७।३), अयन् आपो अयनम् इच्छमानाः (३।३३।७) and many other Rks we do not find mention of Vṛtra's inflating his body; nor do we find it in Rks where Vṛtra besieges waters. अहिवत् तु खलु० तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति is a suspicious text.

3-4 रम् + त्रिः = र + त्रिः = रा + त्रिः = रात्रिः; रात्रि comes from रम् because she greatly (प्र) gladdens (रमयति) creatures (भूतानि) that

stalk abroad at night (नक्तंचारीणि) as for instance spectres, demons, giants and wild animals ; and also because she puts a stop to the movement (उपरमयति) of others (इतराणि) ; wicked creatures move at large at night while tired ones take rest ; प्र + रम् = to be exceedingly glad ; उप + रम् = to rest. उपरमयति = ध्रुवीकरोति = makes stationary ; ध्रुवीकरोति must be an interpolation as उपरमयति does not require any explanation and also because प्ररमयति is left unexplained. As Durga renders ध्रुवीकरोति by स्थिरीकरोति, ध्रुवीकरोति must have been in his Nirukta text. 4-5 Or रात्रि comes from रा (रात्रेः) which means to give (दानकर्मणः) ; रा दाते (धा० २।४७) ; रा + त्रिः = रात्रिः ; रात्रि comes from रा because dews (अवध्यायाः) are given (प्रदीयन्ते) in her (अस्यां) i. e. at night ; night is called रात्रि because the sky makes a gift of dew i. e. sprinkles it on earth ; प्रदान = a gift. Yāska derives रात्रि which is modern and not रात्री which is Rg Vedic.

6 The Dawn is called विभावरी, सूनरी etc ; विभावरी = one that has lustre ; सूनरी = one that has wealth. उच्छी विवासे (धा० १।२१६) ; विवासयति हि इयं तमांसि (दुर्ग) = The Dawn is called उपस् because she drives away (उच्छति = विवासयति) darkness ; उच्छति इति सत्याः = उच्छन्त्याः ; यदा उपाः उच्छति तमः निवारयति तदा सा उपाः इति अभिधीयते ; the Dawn bears various names according to her qualities and the acts that she performs ; here the act performed is that of driving away darkness. उष् in RV means (१) to burn, (२) to shine, to rise ; ओषति, ओष, ओषत्, ओषतात् and उष्णन् are forms of उष् in the first sense ; उष् becomes उच्छ in the second sense ; उच्छसि, उच्छति, उच्छन्ति, उच्छत, उच्छन्, औच्छः, औच्छत्, औच्छन्, उच्छ, उच्छत, उच्छतु, उच्छन्तु, उच्छात्, उच्छान् and उच्छन्ती are forms of उष् in the second sense ; उष्टि is a noun from the same ; all these words have almost always वि prefixed to them ; द्युष्टौ = at the rise of the Dawn. रात्रेः अपरः कालः = (The Dawn) is the time later (अपरः) than the night, that is, the time just after the night.

10 Durga says :—The Dawn is the best (श्रेष्ठं) luminary (ज्योतिः) of all luminaries (ज्योतिषां) because she is neither too warm like the Sun nor too cold like the Moon. श्रेयान् and श्रेष्ठ are the comparative and superlative forms of आ which means to shine ; in RV ईयन् and इष्ट are affixed to roots ; बहीयान् and बहिष्ठ are forms of बह्, सहीयान् and सहिष्ठ of सद् and साधीयान् and साधिष्ठ of साध्. श्रेष्ठं = the brightest. आगतम् = आगमम् ; Durga

renders आगात् by आगच्छति; आगमत् is not necessary as आगात् is found in modern Sanskrit also. चित्रः = चित्रम् ; चित्रं चायनीयं पूजनीयं दर्शनीयं वा श्रेष्ठत्वात् एव (दुर्ग) ; चायू पूजानिशामनयोः (धा० १।९०५) ; चाय् = (1) to worship, (2) to see ; चायनीय = worthy of worship or worthy of being observed. Yāska always renders चित्र by चायनीय ; so he must have written चायनीय after चित्रं. प्रकेतः = प्रकेतनं = प्रज्ञाततमं = प्रकाश-तमं (दुर्ग) = most easily known, most lustrous ; कित ज्ञाने (धा० ३।१९) ; प्रकटं केतनं ज्ञानं यस्य तत् = knowledge about which is great ; the Dawn is most easily known i. e. seen. 11 विभ्वा = विभूततमं = विस्तीर्णतमं (दुर्ग) = widest. चित्रं, प्रकेतनं and विभूततमं qualify ज्योतिः . But प्रकेतः is a noun ; चित्रः प्रकेतः उपसो महान् असि अग्ने (१।९४।५) = Oh Agni, thou art the blazing (चित्रः) great (महान्) banner (प्रकेतः) of the Dawn ; महान् असि अध्वरस्य प्रकेतः (७।११।१) = Thou art the great banner of the sacrifice. विभ्वा is the same as महान् in these two quotations. The great (विभ्वा) blazing (चित्रः) banner (प्रकेतः) viz. Agni is born (अजनिष्ट). Agni wakes up or is kindled at early morn and therefore the epithet उपर्युत् (उपर्युध्) is applied to him in I।65।5, IV।6।8 and VI।4।2 ; केतुं दिवो० उपर्युधे (३।२।१४) = Agni, the banner of heaven, who wakes up at dawn. भाति विभ्वा (१०।३।६) ; here too Agni is called विभ्वा. विभ्वा is nom. sing. of विभवन् ; विभवन् may originally have been विभवन् ; विभवन् = becoming extended. वनेषु चित्रं विभ्वं (४।७।१) ; here चित्रं and विभ्वं qualify अग्नि ; चित्र = blazing ; विभव = extended. Was विभ्वा in the present Rk and in भाति विभ्वा (१०।३।६) originally विभवः ? विभवन् was the name of one of the three R̥bhus. सवितुः = आदित्यस्य. सवाय = प्रसवाय. रात्री = रात्रिः . एवा = एवम्. 12 योनिं = स्थानम्. अरैक् = अरिचत् which is 3rd per. sing. of रिच् in the second Aorist. रिचिर् विरेचने (धा० ७।४) ; विरेचनं = evacuation of the bowels ; but रिच् in Yāska's धातुपाठ seems to have meant to vacate. The पदकार has अरैक् for अरैक् here and also in other places ; he also shortens the आ of आरिणक् in II।13।5 to अ ; he probably thought that अ was lengthened to आ for the sake of the metre. रिच् under- goes वृद्धि in the imperfect 3rd per. sing.

यथा प्रसूता प्रकर्षेण सूता प्रसवम् अनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिः आदि-
त्यस्य प्रसवाय आदित्योत्सृष्टदेशे जायते एवमेव रात्रिः उपसः अपि जन्मार्थं योनिं
स्थानम् अवकाशम् उपसः आत्मलाभाय अरैक् अरिचयति ददाति । यथा उपाः आदि-
त्यस्य जन्मतः हेतुः तदनन्तरजन्मत्वात् एवं रात्रिः उपसः जन्मतः हेतुः इति एवम्
अस्याम् ऋचि रात्रिः एव अपरः कालः उपसंज्ञितः इति गम्यते (दुर्ग) ; प्रसूता = प्रकर्षेण
मता = प्रसवम् अनुप्राप्ता = is delivered. सूति means प्रसव = the act of

giving birth. Night is born in the region vacated by the Sun in order to give birth to him ; in the same way Night vacates the place (which she has occupied) for the birth of the Dawn also. Just as the Dawn is the cause of the birth of the Sun because the latter is born after her, in the same way Night is the cause of the birth of the Dawn ; all this means that the Dawn follows Night. Durga wants to say that the Rk has been quoted by Yaska for the purpose of proving that the Dawn is the time just after the departure of Night. 12 योनि in the Rk means a place (स्थानं) ; it suggests a woman's womb as Night and Dawn are both females. A woman's womb (स्त्रीयोनिः) is called योनि because the foetus (गर्भः) is fully mixed (अभियुतः) with it (एनां) ; एनां refers to स्त्रीयोनिः ; एनां स्त्रीयोनिस् अभि अभितः युतः मिश्रितः भवति ; योनि in this sense comes from यु ; यु मिश्रणे (धा० २।२३) ; यु + निः = योनिः . We expect the derivation of योनि which means 'a place' before स्त्रीयोनिः etc. ; योनिः स्थानं यौतेः ; but as these words are absent in the text, स्त्रीयोनिः ० गर्भः must be an interpolation. Besides योनि meaning a woman's womb has been already derived (33123-24). दुर्गः—स्थानं योनिशब्देन उच्यते । यत् हि यास्मिन् निधीयते तत् तेन साकं युतं भवति । मिश्रीभूतम् इत्यर्थः । इयम् अपि इतरा स्त्रीयोनिः एतस्मात् एव । अभियुतः हि गर्भः एनां भवति । आमिश्रीभूतः इत्यर्थः । पूर्वत्र ' अयम् अपि इतरः योनिः एतस्मात् एव । परियुतः भवति ' (निरु० २।८) इति परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तः योनिशब्दः । इह पुनः अभियुतः एनां गर्भः इति मिश्रीभावसामान्येन । उभयलिङ्गत्वं च अस्य उपदर्शितम् । इह स्त्रीलिङ्गम् । तत्र पुल्लिङ्गम् ; योनि means a place ; when a thing is placed (निधीयते) on another, it becomes completely united (युतः = आमिश्रीभूतः) with the latter ; योनि in this sense comes from यु. योनि meaning a woman's womb comes from this same root viz. यु of which युत is pp. योनि in this sense has been already derived (33123-24) ; there the word is परियुतः which qualifies योनिः ; here अभियुतः qualifies गर्भः ; योनिः परियुतः ज्ञाना मासेन च is the explanation of that word there ; अभियुतः एनां गर्भः is the explanation of योनि given here ; there the word योनि is masculine ; here it is feminine. योनिः (स्थानं) युतः भवति । इयम् अपि इतरा (स्त्री-) योनिः एतस्मात् एव । अभियुतः एनां गर्भः seems to have been Durga's Nirukta text. But there is not the least reason why योनि meaning a woman's womb should be derived here ; there is no difference whatever between परियुतः and अभियुतः .

Yaska and Durga :—Here has arrived (आगत) the best luminary of all luminaries ; that luminary worshipful or beautiful (चित्रः =

चित्रं), brightest (प्रकेतः = प्रकेतनं) and pervading every place (विश्वः = विश्वतमं) has come into existence (अजनिष्ट); just as Night is born in the region vacated by the Sun in order to give birth to the Sun, so the same Night makes room for the birth of the Dawn; in short just as the Dawn is the cause of the birth of the Sun, so Night is the cause of the birth of the Dawn.

सायणः— ज्योतिषां = ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानाम्. श्रेष्ठं = प्रशस्यतमम्; श्रेष्ठ in Pāṇinian grammar is the superlative of प्रशस्य; प्रशस्यस्य श्रः (पा० ५।३।६०). नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानम् एव प्रकाशयति न अन्यत्. चन्द्रः तु यद्यपि अन्यत् प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः. औपसं तु ज्योतिः युगपत् एव सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम्. अतः प्रशस्यतमम्. आगात् = पूर्वस्यां दिशि आगतम्. चित्रः = चायनीयः. प्रकेतः = अन्धकारावृत्तस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः. विश्वः = विशुः = व्याप्तः. अजनिष्ट = प्रादुरभूत्. The subject of अजनिष्ट is तदीयः रश्मिः understood; तदीयः रश्मिः = The ray or light of the Dawn. यथा रात्रिः (रात्री) स्वयं सूर्यसंकाशात् (सवितुः) उत्पन्ना (प्रसूता). सूर्यः हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति. एवमेव रात्रिः अपि उपसः (उपसे) उत्पत्तये (सवाय) तदर्थं स्थानम् (योनिं) आरोचितवती (अरैक्) कल्पितवती; Night is born of the Sun; the Sun setting produces Night which means that Night succeeds the Sun; so Night also vacates i. e. prepares a place for the birth of the Dawn, that is, Night is succeeded by the Dawn. यद्वा रात्रिसंकाशात् उत्पन्ना (प्रसूता) उपाः सूर्यस्य (सवितुः) प्रसवाय (सवाय) जन्मने यथा भवति एवं रात्रिः अपि उपसः यत् जन्म तदर्थं स्थानं (योनिं) कृतवती = Or since the Dawn born of the night has to give birth to the Sun, Night prepares a place for the birth of the Dawn in order to enable her (the Dawn) to beget the Sun.

Geldner:— This (इदं) most beautiful (श्रेष्ठं) light (ज्योतिः) of all lights (ज्योतिषां) is come (आगात्); the herald (i. e. morning fire) resplendent with colour (चित्रः) was born (अजनिष्ट) spreading himself out (विश्वः); just as (यथा) being herself directed (प्रसूता) she follows the direction (सवाय) of Savitr (सवितुः), so (एवा) has the night (रात्री) vacated (अरैक्) the place (योनिं) for the dawn (उपसे).

यथा = because; एवा = therefore. Because the Dawn has been awakened or sent (प्रसूता) to awaken (सवाय) the Sun (सवितुः), therefore the Night (रात्री) has vacated (अरैक्) her seat (योनिं) i. e. the sky for the Dawn (उपसे). प्र + सू = (1) to awaken, (2) to send, to despatch, to order. (1) नृनं जनाः मूर्खेण प्रसूताः अयन् अर्थानि कृण्वन्

अपांसि (७३३१४) = People awakened by the Sun go at once to their destined tasks (अर्धानि) and perform the acts (अपांसि) prescribed unto them. (2) देवानां दूतः पुरुषप्रवृत्तः (३१५४१३) = Agni, messenger of the gods, has been sent by them to various places; अर्पन्तु आपः त्वया इह प्रवृत्ताः (३३०१९) = Let waters sent out by thee flow here. In the present Rk the Dawn may be said to have been awakened (प्रवृत्ता) or despatched to awaken (सवाय) the Sun (सविदुः). योनि means a seat as in योनिः ते इन्द्र निषदे अकारि तम् आ नि षीद (११०४१३) and आ योनिं सोमः सुहृत्तं नि षीदति (१९०१९). The first half of the Rk has been already explained. No deity in RV is so graphically and so lovingly described as the Dawn.

16 रुद्राद्वन्ता = सूर्यवन्ता. रुद्राद्वन्ता रोचिष्णुवन्ता । सूर्यो हि रोचिष्णुः (दूर्ग) ; रुद्राद् वन्तः यस्याः सा रुद्राद्वन्ता ; रुद्राद् = रोचिष्णुः ; the Sun is brilliant (रोचिष्णुः) ; Durga has not सूर्यवन्ता and also रुद्राद् इति० ज्वलति-कर्मणः ; these latter words are appropriate in Chap VI sec 13 (8916). रुद्रा हितायाम् (या० ३१३८) ; but in RV रुद्रा means to dazzle ; रुद्राद्, रुद्राता, रुद्राद्भिः. रुद्रातः, रुद्राद्, रुद्रान्तं, रुद्रान्तः, रुद्राती and रुद्राती are the forms of that root in RV ; रुद्राद् is pres. part ; it is an adjective in रुद्रान्तम् अग्नि (६११३), रुद्राद् (अनीकं) दृष्टो दृष्टो नक्त्या (४११११), प्रति अर्विर् रुद्राद् अस्याः अदार्शि (११२१५), रुद्रान्तं भाहुन अरुषीः अग्निश्रयुः (११२१२), रुद्राद् वातो विप्रती शुक्रम् अश्वैत् (७७७१२) and यस्याः रुद्रान्तो अर्चयः ० अदृक्षत (११८०१३). तुवं व्यावाय रुद्रातीन् अदत्तं (११११७८) = You, (Oh Aswins) gave a dazzling wife to a black man (व्यावाय) ; here and in the present Rk रुद्राती is a noun. रुद्राद् in रुद्राद्वन्ता may be considered a noun ; रुद्राद् = the dazzling Sun ; रुद्राती = the dazzling Dawn ; the dazzling Dawn has for her son the dazzling Sun. 16-17 The subject of आह is मन्त्रदृष्ट्वा understood. 17 नह चरति अतौ सहचरः । तस्य भावः साहचर्यम् = रत्तस्य हरणाद् = रत्तहरणाद् ; the Sun is called the son of the Dawn not because there is any such relationship between the two but because the Sun goes with the Dawn as a calf goes with a cow and also because the Sun takes up in the shape of vapour the dew (रत्त) deposited by the Dawn as a calf takes in or sucks the milk of the mother-cow. The sonship of the Sun is based on analogy only ; the Nairuktas disliked any kind of relationship between god and god and treated the description of relationships occurring in RV as figurative ; they give naturalistic explanations of such statements. श्वेत्यागाद् = श्वेत्या आगाद् ; श्वेत्या

comes from श्वित् (श्वेततेः); श्विता वर्णे (घा० १।७४३); श्वित् = to be white; श्वेत्या = श्वेतवर्णा (दुर्ग). In RV श्वित् means to shine radiantly, to blaze; अश्वैत् and अश्वितन् are verbal forms of श्वित्; अश्वैत् is used of the Dawn 4 times and अश्वितन् of the Maruts once; the light of the Dawn is radiant; the Maruts shine radiantly on account of their weapons and ornaments. Agni is described as श्वितानः in VI। 612; श्वितानः = blazing or flaming. The Sun is श्वेत (I। 6613) and श्वेत अश्व (VII। 7713); Agni is श्वेत in III। 114 and VI। 114; the Sun and Agni are refulgent. The Dawn is श्वितीची in I। 12311 and Agnis are श्वितीचयः in X। 4617; श्वितीची = shining with radiance. The feminine of श्वेत ought to be श्वेती and not श्वेत्या; श्वेत्या is instr. sing. of श्वेती which is the name of a river in X। 7516. Was the original word श्वेती or श्वेत्या? श्वेती would spoil the rhythm of रुशद्वत्सा रुशती श्वेती आगात्; श्वेत्या therefore must have been the word; श्वेती may mean a red cow; the Dawn has red cows yoked to her chariot; vide अरुण्यो गावः उपसां (निघ० १।१५); the Dawn is coming (आगात्) with her red cow (श्वेत्या); श्वेती here represents the whole team of red cows yoked to the chariot of the Dawn. 18 अरैक् = अरिचत्; अरैक् = अरिचयति (दुर्ग). कृष्णा = कृष्णवर्णा रात्रिः; कृष्णा is a noun like रुशती. Durga has not कृष्णं वर्णः; कृष्ण comes from कृष् (कृष्यतेः) because the (dark) colour is dragged down (निरुष्टः) i. e. the lowest in rank; black races are considered to be the lowest of all; कृष्यतेः ought to be कृपतेः or कर्पतेः as कृष् belongs to the 1st and the 6th conj. सदनानि = स्थानानि (दुर्ग); but सद = to sit; सदनानि = seats i. e. the sky; सदन and योनि both mean a seat. अस्याः = अस्यै; cf. रात्री उपसे योनिम् अरैक् (3819); उपसे is dat. sing.

19 अथ एने संस्तौति = Now (the seer) described these two together; एने refers to the Dawn and Night mentioned in the first half; Durga reads एते for एने; सं + स्तु = to describe together; in the first half the two have been described separately. समानबन्धु = समानबन्धने; समानम् अनयोः बन्धनम् । आदित्यस्य इयं हि अस्तमयं प्रति रात्रिः बद्धा संश्लिष्टा । उदयं प्रति उपाः (दुर्ग); Night is bound to the setting of the Sun and the Dawn to his rising; the Sun is the common tie between the two; vide remark made above (P 381। 35-37) about सूर्यम् अस्याः ० रसहरणात्. But बन्धु means a father; यौः मे पिता जनिता बन्धुः (१।१६४।३३); पिता = जनिता = बन्धुः; the Maruts are सवन्धवः (V। 5915 and VII। 2012) because Rudra is their common father; यम and यमी are सवन्धु (X। 1019) because they had the same father. अरुणस्य दुहितरा विरूपे

(६।४९।३) = the two daughters of the shining Dyaus, having different complexions (विरूपे); दिवो बृहतिराऽ उपासानक्ता (१०।७०।३). यम्यौ स्वसाराँ (३।५५।११) = twin-born sisters ; यम्यौ सन्नधू (५।४७।५) = twins having the same father. समानः बन्धुः पिता ययोः ते समानबन्धु . अचृते = अमरण-धर्माणौ ; अ अविद्यमानं चृते मरणं ययोः ते अचृते ; अमरणं धर्मः ययोः ते अमरण-धर्माणौ ; death (मरण) can be associated with living beings ; night and dawn are mere forms of time and not living beings ; consequently they cannot be called mortal. Was अमरणधर्माणौ really अरणधर्माणौ ? अरण = movement ; it is the characteristic of night and dawn to move ; they are not stationary ; अरणधर्माणौ would express the dislike of the Nairuktas for associating life, death or immortality with natural phenomena ; I do not however know how to evolve अरणधर्माणौ out of अचृते. 20 अनुची = अनुच्यौ ; अनु + अचृ = अन्वञ्च ; अनुची fem. of अन्वञ्च ; those that go after (अनुच्यौ) is said with regard to (अभिप्रेत्य) each other (इतरेतरं) ; Dawn goes after (अनुची) Night and Night after Dawn ; really Night goes after the Sun ; but the Sun is nothing but an extension of the Dawn ; in short Dawn stands for day : day and night follow each other ; इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (दुर्ग). द्यावा = द्यावाँ ; ते एव रात्र्युपसी द्यावौ द्योतनात् (दुर्ग) = those two viz. Night and Dawn are द्यावौ because they shine ; विदे द्युः ० द्योततेः (२१।२२) ; द्यावौ (dual of द्यु) = द्योतमाने . उपाः हि त्वेन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिः अपि त्वेन तमोर्वीर्येण नञ्जगणेन वा स्वम् अधिकारं प्रति द्योतते (दुर्ग) ; Night shines on account of the light of the stars ; but how can she shine by the strength of darkness or by pitchy darkness (तमोर्वीर्येण) ? Durga wants to say that Night displays her authority in the form of dense darkness or by the light of stars. 21 द्यावा चरतः = तथा सह चरतः ; or (अपि वा) Night and Day move along with heaven or the sky ; there is as it were a sort of rivalry or competition between the sky on one side and Night and Dawn on the other ; this may be (स्यात्) the explanation of द्यावा चरतः . Yāska prefers the first explanation of द्यावा . द्यावा is instr. sing. ; Night and Dawn move (चरतः) along heaven or the sky ; the use of of the instr. is idiomatic ; cf. दिवा यान्ति मन्तो भूम्या अग्निः अयं वातः अन्तरिक्षेण याति (१।१६१।१४). 22 आत्मिनाने = अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे ; आह् अघर्थे । उपाः अपि रात्रेः अधि आत्मानं निमिमीते । रात्रिः अपि उपसः । इतरेतरसंश्लिष्टे हि इने रात्र्युपनी । तस्माद् एवम् उच्यते अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे इति (दुर्ग) ; आह् = अधि = from : Dawn creates herself out of Night and Night out of Dawn: this is said because Night and Dawn

comes from श्वित् (श्वेतते:); श्विता वर्णे (धा० १।७४३); श्वित् = to be white; श्वेत्या = श्वेतवर्णा (दुर्ग). In RV श्वित् means to shine radiantly, to blaze; अश्वैत् and आश्वितन् are verbal forms of श्वित्; अश्वैत् is used of the Dawn 4 times and आश्वितन् of the Maruts once; the light of the Dawn is radiant; the Maruts shine radiantly on account of their weapons and ornaments. Agni is described as श्वितानः in VI। 612; श्वितानः = blazing or flaming. The Sun is श्वेत (I। 6613) and श्वेत अश्व (VII। 7713); Agni is श्वेत in III। 114 and VI। 114; the Sun and Agni are refulgent. The Dawn is श्वितीची in I। 12311 and Agnis are श्वितीचयः in X। 4617; श्वितीची = shining with radiance. The feminine of श्वेत ought to be श्वेती and not श्वेत्या; श्वेत्या is instr. sing. of श्वेती which is the name of a river in X। 7516. Was the original word श्वेती or श्वेत्या? श्वेती would spoil the rhythm of रुशद्वत्सा रुशती श्वेती आगात्; श्वेत्या therefore must have been the word; श्वेती may mean a red cow; the Dawn has red cows yoked to her chariot; vide अरुण्यो गावः उपसां (निघ० १।१५); the Dawn is coming (आगात्) with her red cow (श्वेत्या); श्वेती here represents the whole team of red cows yoked to the chariot of the Dawn. 18 आरैक् = अरिचत्; आरैक् = आरेचयति (दुर्ग). कृष्णा = कृष्णवर्णा रात्रिः; कृष्णा is a noun like रुशती. Durga has not कृष्ण० वर्णः; कृष्ण comes from कृष् (कृष्यतेः) because the (dark) colour is dragged down (निकृष्टः) i. e. the lowest in rank; black races are considered to be the lowest of all; कृष्यतेः ought to be कृपतेः or कर्पतेः as कृष् belongs to the 1st and the 6th conj. सदनानि = स्थानानि (दुर्ग); but सद् = to sit; सदनानि = seats i. e. the sky; सदन and योनि both mean a seat. अस्याः = अस्यै; cf. रात्री उपसे योनिम् आरैक् (3819); उपसे is dat. sing.

19 अथ एने संस्तौति = Now (the seer) described these two together; एने refers to the Dawn and Night mentioned in the first half; Durga reads एते for एने; सं+स्तु = to describe together; in the first half the two have been described separately. समानबन्धू = समानबन्धने; समानम् अनयोः बन्धनम् । आदित्यस्य इयं हि अस्तमयं प्रति रात्रिः बद्धा संश्लिष्टा । उदयं प्रति उपाः (दुर्ग); Night is bound to the setting of the Sun and the Dawn to his rising; the Sun is the common tie between the two; vide remark made above (P 381। 35-37) about सूर्यम् अस्याः ० रसहरणात्. But बन्धु means a father; द्यौः मे पिता जनिता बन्धुः (१।१६४।३३); पिता = जनिता = बन्धुः; the Maruts are सबन्धवः (V। 5915 and VII। 2012) because Rudra is their common father; यम and यमी are सबन्धु (X। 1019) because they had the same father. अरुणस्य दुहितरा विरूपे

(६१४९१३) = the two daughters of the shining Dyaus, having different complexions (विरूपे); दिवो दुहितरा० उपासानका (१०१७०६). यम्यौ स्वसारौ (३१५५११) = twin-born sisters; यम्यौ सवन्धू (५१४७५) = twins having the same father. समानः बन्धुः पिता ययोः ते समानबन्धू. असृते = अमरण-
 (३१५५११); अ-अविद्यमानं मृतं मरणं ययोः ते असृते; अमरणं धर्मः ययोः ते अमरण-
) ह्यस्ते; death (मरण) can be associated with living beings; night and
 ), both are mere forms of time and not living beings; consequently they cannot be called mortal. Was अमरणधर्माणौ really अरणधर्माणौ? अरण = movement; it is the characteristic of night and dawn to move; they are not stationary; अरणधर्माणौ would express the dislike of the Nairuktas for associating life, death or immortality with natural phenomena; I do not however know how to evolve अरणधर्माणौ out of असृते. 20 अनुची = अनुच्यौ; अनु + अञ्च् = अन्वञ्च्; अनुची fem. of अन्वञ्च्; those that go after (अनुच्यौ) is said with regard to (अभिप्रेत्य) each other (इतरेतरं); Dawn goes after (अनुची) Night and Night after Dawn; really Night goes after the Sun; but the Sun is nothing but an extension of the Dawn; in short Dawn stands for day: day and night follow each other; इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (दुर्ग). द्यावा = द्यावौ; ते एव रात्र्युपसी द्यावौ द्योतनात् (दुर्ग) = those two viz. Night and Dawn are द्यावौ because they shine; vide दुः ० द्योतते: (२११२२); द्यावौ (dual of दु) = द्योतमाने. उपाः हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिः अपि स्वेन तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वम् अधिकारं प्रति द्योतते (दुर्ग); Night shines on account of the light of the stars; but how can she shine by the strength of darkness or by pitchy darkness (तमोवीर्येण)? Durga wants to say that Night displays her authority in the form of dense darkness or by the light of stars. 21 द्यावा चरतः = तया सह चरतः; or (अपि वा) Night and Day move along with heaven or the sky; there is as it were a sort of rivalry or competition between the sky on one side and Night and Dawn on the other; this may be (स्यात्) the explanation of द्यावा चरतः. Yaska prefers the first explanation of द्यावा. द्यावा is instr. sing.; Night and Dawn move (चरतः) along heaven or the sky; the use of of the instr. is idiomatic; cf. दिवा यान्ति स्रुतो भूम्या अग्निः अयं वातः अन्तर्दिक्षेण याति (११२६११४). 22 आमिनाने = अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे; आङ् अध्यर्थे । उपाः अपि रात्रेः अधि आत्मानं निर्मिमीते । रात्रिः अपि उपसः । इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे रात्र्युपसी । तस्मात् एवम् उच्यते अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे इति (दुर्ग); आङ् = अधि = from; Dawn creates herself out of Night and Night out of Dawn; this is said because Night and Dawn

living creatures ; so acts have always to be known (वेदितव्याः). Black and white day which colour things with their own colours follow each other along with the endless activities of living beings.

4 जायमानः = उद्यन् = rising ; न = इव. राजा = आदित्यः ; सर्वेषां ज्योतिषां राजा = the king of all luminaries ; सर्वभूतानां राजा आदित्यः (दुर्ग) ; thus Durga has सर्वभूतानां for सर्वेषां ज्योतिषां ; most probably सर्वेषां ज्योतिषां is an interpolation ; Durga appears to explain राजा by सर्वभूतानां राजा. 5 अव + अतिरत् = अव + अहन् ; Durga has अपहन्ति for अवाहन. Agni drives darkness away with his light as does the king viz. the Sun when he rises.

सायणः— रजसी = स्वस्वभासा सर्व जगत् रञ्जयन्तौ (रात्रिदिवसौ). वेद्याभिः = वेदितव्याभिः अदुल्लतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः = with their activities or movements that can be easily known ; one is able to understand the activities of day and night without any effort. यद्वा । रजसी चावा-
पृथिव्यौ लोकत्रयं प्रति आवर्तते = Or Night and Day return to Heaven and Earth i. e. to all the three worlds. They do it by Agni's com-
mand ; (by these words Sāyana connects the two halves of the Rk). जायमानः न राजा = प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजा इव = Like a king growing in power.

Yāska, Durga and Sāyana make Night and Day the subject of विवर्तते. The dawn is addressed as अर्जुनि (114913) ; her clothes (वस्त्राणि) are अर्जुना i. e. अर्जुनानि (313912). Indra's thunderbolt is अर्जुन (314415). कृष्णा रूपाणि अर्जुना (1012113) ; here अर्जुना (अर्जुनानि) is opposed to कृष्णा (कृष्णानि). In sec. XX (38114) कृष्णा (Night) is opposed to रुग्ती and श्वेती ; so अर्जुन seems to mean red. अर्जुनम् अहर् is opposed to कृष्णम् अहर् ; अर्जुनम् अहर् = the red Dawn ; कृष्णम् अहर् = black night. अप अन्यत् एति उप अन्यत् एति विष्टरूपे अहनी संचरेते (११२३१७) ; here Dawn and Night which are of different colours (विष्टरूपे) are अहनी. उभे यथा नो अहनी निपातः उपानान्ता (४१५५१३) ; here उपानान्ता are अहनी. विवर्तते अहनी (११२८५१३) = (Heaven and Earth) rotate (विवर्तते) day and night. Though अर्जुनम् अहर means the dawn, ultimately it stands for day as opposed to night. अहश्च कृष्णश्च अहरर्जुनं च is equal to अहनी and is an adverb of time. वृत् = to roll, to move smoothly ; वृत् रथो वर्तते यन् अभि क्षां (११२८३१२) = Your chariot that has well-rotating wheels (वृत्) rolls (वर्तते) round (अभि) the earth (क्षां) ; रथः त्रिचक्रः परि वर्तते रजः (४१६६११) = The chariot with three wheels rolls round heaven ; वृत् रथो वर्तते

दक्षिणायाः (१०१०७११) = The chariot of the Dawn that has well-rotating wheels (सुवृत्) rolls on ; नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्ति (१०३४११) = Dice roll (वर्तन्ते) on the floor (नीचा) and yet they kick (स्फुरन्ति) up (उपरि). विवर्तेते = roll round, rotate. रज्ज् = a world ; रज्ज्सी = two worlds ; रज्ज्सी occurs 9 times in RV and means Heaven and Earth. यत् सोमासः ममदन् यत् उक्थ्या उभे भयेते रज्ज्सी अपारे (४४२१६) = When Sōma-drink and certain songs called उक्थ्य excite me, that is, make me look terrible, then both Heaven and Earth that have no end quake through fear. Heaven and Earth (रज्ज्सी) rotate (विवर्तेते) night and day ; cf. विवर्तेते अहनी (११२८५११). विद् = to have a penetrating intellect, to have profound knowledge ; कत्रा पूर्वा कत्रा परायोः कथा जाते कवयः को विं वेद (११२८५११) = Oh men of penetrating imagination (कवयः), which of you penetrates the secret (वि वेद) as to which of these two i. e. Heaven and Earth was born first (पूर्वा) and which later (अपरा) and also how (कथा) they were born (जाते) ? अयोः = अनयोः . वेद्याभिः (in the present Rk) = on account of the impenetrable genius or skill of the Creator ; the Creator makes Heaven and Earth rotate round themselves night and day without cessation by his impenetrable skill. न in the second half of the Rk means immediately ; राजा वैश्वानरः अग्निः जायमानः न एव ज्योतिषा तमांसि अवातिरत् = Agni, the moment he was born, annihilated darkness by his light. अव + तिर् is opposed to प्र + तिर् ; प्र + तिर् = to increase ; अव + तिर् = to decrease, to annihilate ; प्र सु तिरा न आयुः (१०५१५) = Extend or lengthen our life to the utmost length ; मायाभिर् इन्द्र मायिनं त्वं शुष्णम् अवातिरः (११११७) ; अव तस्य बलं तिर (१०१२३१५) ; अव + तिर् = to annihilate.

6 मेहति = सिञ्चति ; मिह सेचने (धा० ११२०१७) ; मिह् + अः = मिह् + अः = मेघ् + अः = मेघः . A cloud has various names such as अद्रि, ग्रावन् etc. ; a cloud is called अद्रि because it has to be broken open for rain ; hence अद्रि comes from आ + दृ (= to tear) ; it is ग्रावन् because it rumbles ; ग्रावन् comes from गृ (= to sound) ; गृ शब्दे (धा० ११२६) ; it is called मेघ when it showers (मेहति) rain-water.

7 Durga :— तेषां मेघनाम्नाम् आ उपरः उपलः इति प्राक् उपरः उपलः इति एताभ्यां यानि नामानि तानि साधारणानि पर्वतनामभिः । आ उपरः इति एतस्मात् इति वक्तव्ये आ उपरः उपलः इति एताभ्याम् इति उक्तम् । उभौ अपि हि एतौ समाननिर्वचनौ शब्दौ एकार्मन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यतः इति । रलोः च अविशेषस्यापनार्थम् । उपरैः उपलः मेघः भवति । उपरः इति उपलः इति च मेघः उक्तः भवति । उपरैश्चोदात्

आरभ्य मेघनामानि एव न पर्वतनामानि । उपगम्य उपगम्य रमन्ते अस्मिन् अभ्राणि ।
 अथवा । उपगम्य अस्मिन् रताः आपः भवन्ति इति उपरः । उपलः अपि एतस्मात् एव
 रतोः अविशेषेण । तेषां मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गवाचिका एषा कृद् भवति;
 in Durga's Nir. तेषां most probably preceded आ उपरः उपलः etc. ; आ =
 प्राक् ; एताभ्यां प्राक् = (names) preceding these two viz. उपर and उपल;
 the first 17 names of clouds are also the names of mountains. In-
 stead of आ उपरः इति एतस्मात् Yāska says आ उपरः उपलः इति एताभ्यां ;
 the reason why he says so is that when one of them is
 derived (एकस्मिन् निरुक्ते), both will have been derived.
 Another reason is to declare that there is no difference between २ and
 ल्. उपरः उपलः मेघः भवति = उपरः इति उपलः इति च मेघः उक्तः भवति.
 Names beginning with उपरः and ending with the last word viz. कौशः
 are names of clouds only. उपरः = उप + रः ; उपलः = उप + लः ;
 लः = रः ; उप = उपगम्य उपगम्य ; र = रमन्ते ; clouds (अभ्राणि) sport
 (रमन्ते) in it (अस्मिन्) after having come in succession. (Durga is
 silent about the sense of अभ्राणि). Or उप = उपगम्य ; र = रताः ;
 waters (आपः) become (भवन्ति) pleased (रताः) after coming into it
 (अस्मिन्). उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि: was in his Nir. ; he was bound there-
 fore to notice it ; but these words are appropriate to a mountain
 and not to a cloud ; clouds gather and sport on mountains while
 waters sport within a cloud ; if रम् and उप + रम् mean to halt,
 then clouds halt on mountains and waters within clouds.
 The text is corrupt. तेषां = तेषां मेघानाम् ; there is a certain Rk in
 which उपरः means clouds.

स्कन्दस्वामि (quoted by देवराज) :—आ उपरः उपलः इति । आह् अभिविधौ ।
 मर्यादायाम् इति अन्ये । विना उपरः उपलः इति एताभ्यां साधारणानि इत्यर्थः । आ
 उपरात् इति वक्तव्ये उभयोः उपादानं रलयोः अविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोः च एक-
 निर्वचनत्वप्रदर्शनार्थम् । एकयोगपक्षत्वं च अङ्गीकृत्य आह । उपरः उपलः मेघः भवति
 इति वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया । उपलशब्दस्य च पापाणे प्रासिद्धत्वात् (तेषाम् उपरः स्थविष्ठः
 मध्यमः) इति तत्तत्प्राप्तिशब्दे पर्वते उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रासिद्धः एव इति मेघग्रहणं कृतं
 मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणम् एव लिङ्गम् इति । उत्तराणि मेघस्य एव इति । यदा पर्वतः
 तदा उपेत्य रमन्ते हि अस्मिन् अभ्राणि इति । मेघपक्षे आपः इति ; आह् मर्यादाभिविध्योः
 (पा० २।१।२३) ; आ expresses exclusion (मर्यादा) and also inclusion
 (अभिविधि) ; in either sense it governs the ablative of that which is
 to be excluded or included. एताभ्याम् आ = एताभ्यां विना = exclu-
 ding nouns beginning with उपर and उपल. The reason why he
 uses उपर and उपल instead of उपर alone is to declare that there is no
 difference between २ and ल् and that the two words have the same

derivation. As उपर and उपल have the same derivation, Yāska says उपरः उपलः मेघः भवति ; उपर and उपल also mean a mountain but Yāska says that they mean a cloud because उपर has that sense in the Rk quoted in the next section. उपल means a stone in ordinary Sanskrit ; a mountain is nothing but a collection of stones ; this sense of उपल is well-known. Here insistence is laid on the unusual sense of उपल viz. a cloud ; उपर is nothing but उपल ; when उपल i. e. उपर means a mountain, then the derivation is उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि ; when it means a cloud, the derivation is उपरमन्ते अस्मिन् आपः . स्कन्द-स्वामिन् says that a Rk should be found out to illustrate the second sense of उपर viz. a mountain. He too had a corrupt text before him.

The question is about the sense of आ ; if it means inclusion, then all the first 19 names ending with उपल mean both a cloud and a mountain ; the remaining 11 mean a cloud only. If उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि be genuine, आ must mean inclusion ; in that case the text most probably was:—तेषाम् आ उपरः ° पर्वतनामभिः । उपरः उपलः पर्वतः भवति । उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि । उपरः उपलः मेघः भवति । उपरताः अस्मिन् आपः . If आ means exclusion, उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि would be an interpolation ; then the text would be:— तेषाम् आ उपरः ° पर्वतनामभिः । उपरः उपलः मेघः भवति । उपरताः अस्मिन् आपः .

9 We expect तस्य in place of तेषां ; तस्य मेघवाचिनः उपरशब्दस्य ; Yāska seems to have used तेषां as the word in the Rk quoted in the next section is उपराः . उपल occurs in उपलप्रक्षिणी only (IX 11213) ; vide Yāska on उपलप्रक्षिणी (84118) ; उपल does not mean a cloud there.

12 माने = निर् + माने = निर्माणे. प्रथमाः = माध्यमकाः देवगणाः . दुर्गः— देवानां दानादिगुणयुक्तानां माने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना तदा एते एव माध्यमकाः देवगणाः प्रथमाः अतिष्ठन् । एते अपि हि दानादियोगात् देवाः उच्यन्ते ; when प्रजापति created the gods, these multitudes of aerial gods were created first; देव means one who is possessed of certain qualities such as those of making gifts and shining ; the aerial gods give rain and also shine ; therefore they too deserve the name of देव ; vide देवः दानात् वा दीपनात् वा द्योतनात् वा (10611). प्रथम (प्रथमः) is another name of ' chief ' (मुख्यनाम). 13 प्रथमः = प्र + थमः ; थमः = तमः ; प्रथम is (भवति) प्रतम. दुर्गः— प्रथमाः प्रतमाः प्रकृष्टतमाः । मुख्याः इत्यर्थः ; Durga's Nir. had प्रथमाः प्रतमाः in place of प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति. प्र = प्रकृष्ट ; प्रतमाः = प्रकृष्टतमाः = greatest. But प्रथम may be derived

from प्रथ् (= to make famous); प्रथ् + अ + मः = प्रथमः=foremost; Gr. protos=first. Durga :-- If the aerial gods had not been created first, there would have been no rain which is absolutely necessary for existence; the life of other gods depends on rain i. e. on the aerial gods; from this it follows that the aerial gods were created first.

दुर्गः :--कृन्तत्रात् उत्कृतात् प्रदेशात् एषां मेघानाम् इन्द्रेण उपराः आपः उत् आयन् आगताः आगच्छन्ति च । विकर्तनेन हि मेघानाम् उदकं जायते । उपरेशब्देन अत्र उदकम् उक्तम् ; कृन्तत्रात् = उत्कृतात् प्रदेशात् ; कृती छेदने (धा० ६।१५४) ; कृत् + अ + त्रम् = कृन्त् + अ + त्रं = कृन्तत्रम् ; waters (उपराः) came (आयन्) out (उत्) from the hole cut into the clouds by Indra. मेघानां विकर्तनेन उदकं जायते = water is obtained by cutting up clouds. Durga's Nir. seems to have been :-- कृन्तत्रात् उत्कृतात् प्रदेशात् एषां मेघानाम् आपः उत् आयन् । विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते. विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते in the text seems abrupt and disconnected. Māhā. has कृन्तत्रम् अन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् । before विकर्तनेन० जायते. Though उपर means a cloud, here it means water, says Durga.

14 त्रयः = पर्जन्यः वायुः आदित्यः . तपन्ति = शीतोष्णवर्षैः ओषधीः पाचयन्ति ; Rain, Wind and Sun ripen (तपन्ति = पाचयन्ति) plants by means of cold (शीत), heat (उष्ण) and showers (वर्ष) ; Yāska most probably wrote वर्षशीतोष्णैः and not शीतोष्णवर्षैः ; Durga has वर्षादिभिः which stands for वर्षशीतोष्णैः . 14-15 अनृपाः । अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा ; the three gods are called अनृप because they favour (अनुवपन्ति = अनुगृह्णन्ति) the worlds with their special acts ; Rain, Wind and Sun send down showers, cold and heat respectively. अनृप comes from अनु + वप् ; वप् becomes उप् by संप्रसारण ; अनु + उप् + अः = अनृपः . अनृप current in ordinary Sanskrit (इतरः) comes from the same root viz. अनु + वप् because an अनृप is favoured (अनु + उप्यते) by water (उदकेन). 16-17 Or the derivation of अनृप may be (स्यात्) अनु + आप् (अन्वाप्) ; आप् becomes उप् after अनु ; अनु + उप् + अः = अनृपः . दुर्गः—अयम् अपि इतरः अनृपः नद्यनृपः समुद्रानृपः वा एतस्मात् एव वपते धातोः । असौ अपि अनुवप्यते प्रकीर्यते नित्यकालम् उदकेन ; इतरः अनृपः = नदी-अनृपः समुद्र-अनृपः वा = a place near a river or a sea that is slightly covered with water, a shoal. अनु + उप्यते = प्रकीर्यते = scattered ; वप् = बीजसंताने (धा० १।१०२८) ; बीजसंतानं = क्षेत्रे विकिरणं (भट्टोजी दीक्षित) ; वप् = to scatter. Yāska most probably interpreted अनुवप्यते by अनुगृह्यते and not by प्रकीर्यते. दुर्गः—अपि वा । आप्नोते । अनु आप्नोते असौ उदकेन इति अन्यत्रि । यथा पुरस्तात् अथति इति प्राक् । तस्य अन्वाप् इति सतः अनृपः इति एव

शब्दः स्यात् यथा प्राचीनम् इति । प्राक् इति एवं सतः प्राचीनम् ; or अनुप may come from अनु + आप् because such a place is obtained or taken possession of all around by water ; अन्वाप् is changed to अनुप just as प्राक् is changed to प्राचीन ; अन्वाप् resembles प्राक् ; अनुप resembles प्राचीन . प्राक् means that which goes (अश्नति) forward (पुरस्तात्) . But there is no analogy between अन्वाप् and प्राक् since the आ in आप् changes to उ while there is no change whatever in the अ of अश्न ; अनु + आप् + अः = अनु + उप् + अः = अनुपः ; but प्र + अश् + ईनं = प्राचीनम् . Instead of प्राक् and प्राचीनं we expect अन्वक् and अन्वची ; अनु + अश्न = अनु + उच् = अन्वच् ; अन्वच् + ई = अन्वची . अपि वा । अन्वाप् इति अस्य अनुपः इति स्यात् यथा प्राक् इति अस्य प्राचीनम् इति should be the order of the words ; but यथा प्राक् प्राचीनम् इति seems an interpolation . अप् (= water) becomes ईप् after द्वि, अन्तर, प्रति and सम् (पा० ६।३।९७) ; thus we have द्वीपं, अन्तरीपं, प्रतीपं and समीपं ; अप् becomes ऊप् after अनु and so we have अनुप (पा० ६।३।९८) . जलप्रायम् अनुपं (अमर २।१।१०) ; अनुगताः आपः अत्र अनुपम् (क्षीरस्वामी) ; अनुपं = a place abounding in water ; Amar has अन्वपं and not अनुपः .

17 द्वा = द्वौ = वाय्वादित्यौ . वृक्कं = उदकम् ; वृक्क is a name of water (उदकनाम) ; it comes from वृ (व्रवीति :) which means to make a sound (शब्दकर्मणः) ; व्र व्यक्तायां वाचि (धा० २।३४) ; water is called वृक्क because it makes a noise while flowing . व्र reduplicated becomes वृव्र ; वृव्र = वृ + उ + वृ + र् + ऊ = वृ + र् + उ + वृ + ऊ = वृ + क् + वृ + ऊ = वृक्क ; वृक्क + कं = वृक्कम् . Or वृक्क comes from व्रंश् (व्रंशते :) ; व्रंश् अवसंसने (धा० १।७।५७) ; water is called वृक्क because it falls or flows down . व्रंश् reduplicated becomes व्रंश्श् ; व्रंश्श् = व्रंश्श् = व्रश् = व्रव ; व्र = वृ by संप्रसारण ; व = वृ ; वृ + वृ + कं = वृक्कम् . पुरीप comes from पृ (पृणाते :) or from पूरप् (पूरयते :) ; पृ पालनपूरणयोः (धा० १।१७) ; पृ and पूरप् both mean to fill ; पृ + ईपं = पूर + ईपं = पुरीपम् ; or पूर + ईपं = पूर + ईपं = पुरीपम् . Durga has पुरीपं प्रीणयितृ पूरयितृ वा ; so his text had प्रीणातेः for पृणातेः ; प्री तर्पणे (धा० १।२) ; water is पुरीप because it gratifies thirst (प्रीणयितृ) or because it fills rivers, tanks etc. (पूरयितृ) ; प्री + ईपम् ; प्री = पू + र् + ई = पू + ई + ॥ = पू + उ + र् = पूर ; पूर + ईपं = पुरीपम् .

देवराजः— पृ पालनपूरणयोः (धा० १।१७) ; पूरयति जगत् प्रलयकाले । पूर्यते अनेन तडाकादि । पालकं वा जगतः तस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणाति जगत् पुरीपम् .

Yāska and Durga :— At the creation (साने) of the gods the aerial gods viz. clouds stood out chief ; waters sprang up out of the

hole (कृन्तव्रात्) made in them (एषां); three gods viz. Rain, Wind and Sun who favour the earth each in his own way (अनूपाः) heat (तपन्ति) the earth; two of them viz. Wind and Sun fetch up (वहतः) water (वृष्टकं) into the sky in the shape of vapour, water which fills the sky and earth and which gratifies thirst (पुरीषं).

सायणः--देवानां माने = सर्वेषां देवानां निर्माणे. जगत्स्थितिहेतुभूतरसातुप्रदान-
कर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमाः अतिष्ठन् । इन्द्रादेशात् एते पूर्वे स्थिताः मेघाः । मेघाः एव
माध्यमिकाः देवगणाः = The aerial gods viz. clouds stood foremost (प्रथमाः)
by the order of Indra as they had to be created for giving
water which was essential for the continuance of the world. एषां
= एवंभूतानां मेघानाम्. उपराः = मेघाः = मेघस्थाः आपः. कृन्तव्रात् = छेदनात्.
उत् आयन् = उत्तन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ निपातिताः = Waters in the clouds
fell on the earth as rain. पृथिवीं = भूमिं = तत्रस्थाः ओषधीः. तपन्ति =
वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति पाव (च ?)-यन्ति. अनूपाः = अनु + ऊपाः; अनु =
आनुवृत्त्येण = in their proper order; ऊपाः = वतारः = प्रभावयितारः =
प्रक्षेप्तारः. These three gods viz. Rain, Wind and Sun shed on the
earth rain-water, cold and heat and thereby ripen earthly plants by
order of Indra. पुरीषं = सर्वस्य प्रीणयितृ. वृष्टकं = उदकम्. The two
gods viz. Wind and Sun convey to the solar sphere water that re-
mains after earthly plants have been ripened.

The Rk is abrupt in Sūkta X 1 27 and is exceedingly difficult.
देवानां माने = देवमाने = in the mansion of the gods; इदं यमस्य सादनं
देवमानं यदुच्यते (१०।१३।५७) = This is Yama's residence and is called
देवमान; भोजस्येदं पुष्करिणीव वेदम परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् (१०।१०७।१०) =
This residence of Bhōja resembles (इव) a lake full of lotuses
(पुष्करिणी) and looks resplendent (चित्रं) like (इव) देवमान; so देवमान
means (1) a highly decorated mansion fit for the gods, (2) a temple.
गृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते (५।८८।५) ; मानं = गृहम्; this
house of Varuṇa has one thousand entrances; स्वधावः वरुण = O
rich Varuṇa. कृन्तव्र seems to be the name of a region; धन्व च
यन् कृन्तव्रं च कति स्विता ता वि योजना (१०।८६।२०) ; here धन्वन् and कृन्तव्र
are two regions and the distance between the two is any number
of Yōjanas; we do not know where these regions lie; the word
कृन्तव्र occurs only twice.

उपर occurs 27 times in RV; Sāyaṇa interprets it by मेघ in 8
places and by पाषाण in 3 places; in the remaining 16 he as-
signs various meanings to that word. Sometimes he derives उपर

from उप + रम् and sometimes from वप्; sometimes he renders उपर by उपरि. Nowhere does उपर mean a cloud; originally it was an adjective; दिवो रजः उपरम् अस्तमायः (१।६२।५) = Thou, (Oh Indra), didst prop up the upper world of heaven; उपरं qualifies रजः. जुह्वे मनुष्वत् उपरासु विष्णु (४।३७।३) = I make offerings to the upper people i. e. the gods that live in the upper region viz. heaven. तम् अस्य वृक्षम् उपरासु धमिहि (१।१२७।५) = We give to the upper ones (उपरासु) viz. the gods the offering (वृक्षं) which we have offered unto him viz. Agni; here उपरासु qualifies विष्णु understood. सदः दधानः उपरेषु सानुषु अग्निः परेषु सानुषु (१।१२८।३) = Agni taking his seat on the upper tops viz. in heaven; उपरेषु = परेषु. श्रावाणः उपरेषु आ महीयन्ते (१।०।१७।३) = The crushing stones are highly valued among the upper ones viz. the gods; उपरेषु qualifies देवेषु understood. उपराः in the present Rk qualifies देवाः understood. Certain gods stood (अतिष्ठन्) foremost (प्रथमाः) in the residence of the gods viz. heaven; the principal ones (उपराः) of these (एषां) had come (आयन्) up out (उत) of रुन्तत्र. त्रयः and द्वा in the second half seem to refer to the five seasons; three of these viz. spring, summer and autumn heat (तपन्ति) the earth (पृथिवी), that is, they transform water on the earth into vapour which moves up to the sky. अनूपा like द्वा is dual; अनूपा द्वा = अनूपौ द्वौ = the two seasons viz. the rainy season and winter which are full of water. अनूप occurs twice in RV: अनूपे गोमान् गोभिः अक्षाः सोमः (१।१०७।९); अनूपे = निम्ने देशे = कलशे; गोभिः = गोविकारैः क्षीरादिभिः सह; अक्षाः = क्षरति; गोमान् = गोशुक्तः (सायण). Sōma-juice which is to be mixed with the milk of cows (गोभिः गोमान्) flows into a vessel full of water (अनूपे). पुरीष occurs 12 times in RV; Sāyana renders it by उदक in 9 places. वृद्धक occurs in the present Rk only; it is impossible to guess its sense; वृद्धकं qualifies पुरीषं and may mean abundant.

वाक् from वच् (वच्चे); वच् परिभाषणे (धा० २।५३); उच्यते अनया इति वाक् (दुर्ग). 2। नदीवत् = नदी इति कृत्वा = as a river; देवतावत् = देवता इति कृत्वा = as a goddess; there are (भवन्ति) Rks (निगमाः) in which सरस्वती is sometimes a river and sometimes a goddess. Yaska does not quote a Rk in which सरस्वती means speech; similarly he has not quoted a Rk in which गो means पृथिवी (3।३-4). सरस्वती meaning speech is a modern word; ब्राह्मी तु भारती भाषा गीः वाक् वाणी सरस्वती (अमर १।४।१); सरः प्रसरणं अस्याः सरस्वती (क्षीरस्वामी). देवराजः—सरः

गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणं यस्याः . This shows that Ng contains modern words also.

4012 शुष्मेभिः = शुष्मैः = शोषणैः ; शुष्मैः = बलैः (दुर्ग) ; Durga has no शोषणैः . शुष्मं = बलं (निघ० २।१।११) ; शुष्म from शोष्य् (शोषयति इति सतः) ; strength is called शुष्म when it dries up the strength of enemies ; शुष् शोषणे (धा० ४।७७) ; शुष्यति = dries ; शोषयति = causes to dry ; शुष् + मं = शुष्मम् . ३ विस from विस्र् (विस्र्यतेः) which means to split (भेदनकर्मणः) ; विस्र प्रेरणे (धा० ४।१११) ; विस्र which means a lotus fibre breaks easily or at a touch . Or विस्र् means to grow (वृद्धिकर्मणः) ; a lotus fibre grows large in size . विस्र्वाः इव = यथा विस्र्वाः विसान् अनादरेण एव सृष्ट्वात् खनति (दुर्ग) ; अनादरेण = without care, most carelessly, without the least effort . सानु = सोनु = स + उ + नु ; स = सम् ; उ = उत् ; श्रितं to be understood for the purpose of bringing out the sense of सानु just as हत was understood after उत् for bringing out the sense of उत्तर समुद्र (3518) ; vide note thereon (34917-15) ; नु is a noun-making termination . Or नु may be equal to नुद् ; in this case nothing is to be understood after उत् ; सम् + उत् + नुद् + तं = समुद्रान्नम् ; a mountain-top is called सानु because it is raised on high (उत् + श्रितं) in a mass (सं) or because it is pushed up (उत् + नुत्तं) in a mass (सं) . सनोति ददाति सुखं सानुः (अमर २।३।९ क्षीरस्वामी) . सानु originally meant a head ; a mountain-top is nothing but a head of a mountain and so came to be called सानु . 4 तविपेभिः = तविपैः = महद्भिः .

पारावतघ्नी = पारावारघातिनीम् ; पारावत = पार + अवत ; अवत = अवार ; घ्नी = घातिनीम् ; पारं is (भवति) परं ; अवारं is अवरं ; पारं = परम् ; अवारं = अवरम् ; पारं परं भवति अवरस्मात् कृत्वात् । अवारम् अवरं भवति परस्मात् कृत्वात् । सा हि ऊर्मिभिः पारं च अवारं च उभे अपि कृत्वा हन्ति (दुर्ग) ; पारं = the other bank of a river ; अवारं = the bank on this side of a river ; सरस्वती strikes both banks with her mighty (तविपेभिः = महद्भिः) billows (ऊर्मिभिः) . अवसे = अयनाय = रक्षणाय आत्मनः (दुर्ग) ; अव रक्षणे (धा० १।६०१) ; अच् + अस् = अवस् . 5 सुवृत्तिभिः = सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः ; सुवृत्तिभिः = सु + वृत्तिभिः ; वृत्तिभिः = वृत्तिभिः ; the root apparent in वृत्ति is वृज् which means to avoid ; वृजी वर्जने (धा० २।१९॥७२४) ; but avoidance has nothing to do with praises ; वृत्ति is nearest to वृत्ति सुशोभना वृत्ति प्रवृत्तिः यासां ताः सुप्रवृत्तयः ; सुप्रवृत्तयः = सुप्रवृत्ताः स्तुतयः = praises well begun or well recited . So वृत्ति comes from (प्र) वृत् . सुवृत्तिभिः = सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसौकुमार्याभिरुक्ताभिः (दुर्ग) = with well-

pronounced praises or songs : सुप्रवृत्ताभिः etc. is an explanation of सुप्रवृत्ताभिः which word Durga has not used here, though he uses it later on when he renders सरस्वती by माध्यमिका वाक् where he says:- सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम गतार्थम्. This shows that सुप्रवृत्ताभिः was his reading as in the text ; though he does not use सुप्रवृत्ताभिः after सुवृत्तिभिः, he paraphrases सुप्रवृत्ताभिः by सुप्रयुक्ताभिः etc. Mahā. has शोभनाभिः between सुप्रवृत्ताभिः and स्तुतिभिः. धीतिभिः = कर्मभिः ; आविवासेम = परिचरेम ; विवाततिः परिचर्याकर्मा (154/20-21) ; सरस्वतीम् आ आभिसुख्येन अवस्थिताः परिचरेम (दुर्ग) ; आ = आभिसुख्येन अवस्थिताः = standing with our faces towards सरस्वती.

Yaska and Durga :— This river is smashing mountain-tops by her force and mighty waves like one who breaks a lotus-stalk without the least effort ; we shall for self-preservation serve or worship with well recited verses and due rites सरस्वती who is beating against both banks with her billows.

Durga :—The Rk contains तविषेभिः ऊर्मिभिः पारावतघ्नीं which shows that सरस्वती here is a river and not a goddess. In Mait. S. (21514) on the contrary सरस्वती is treated as a goddess to whom offerings of animal-food are to be made accompanied by the recital of the present Rk and the five Rks that follow : thus there is an opposition between the view of the Nir. and that of Mait. S.; but Rks are potent in meaning and can be interpreted in different ways so that really there is no opposition.

दुर्ग :— देवतापक्षे सरस्वती माध्यमिका वाक् । सा मेवानां (गिरीणां) सावृत्ति भञ्जती महद्भिः (तविषेभिः) स्तनयितुभिः (ऊर्मिभिः) यावावृत्तिव्यौ (पारावारे) हन्ति ; तविषेभिः ऊर्मिभिः = with mighty thunder-rolls ; सुवृत्तिभिः धीतिभिः clearly shows that सरस्वती is a goddess ; in this case सरस्वती is माध्यमिका वाक् ; but this interpretation is unnatural.

सायणः— विसं खनति इति विसखाः । स यथा विसार्थे पङ्कं रुजति तद्वत् = like one who digs into the mud of a lake for obtaining lotus-stalks. पारावतघ्नीं = परावति दूरदेशे विद्यमानस्य अपि वृक्षादेः हन्त्रीं = who destroys trees etc. even though they be in a distant tract. यद्वा ! पारावतघ्नीं पारावारे पारावाची तीरे । तयोः घातिनीम् ; पारावत = पार + अवत ; पारावते = पारावारे = पार + अवारे = पार + अवाची ; पारं तीरं = the bank on the other side of a river ; अवाक् तीरं = the bank on the hither side of a river ; पारावाची is the dual of पारावाक् which is neuter. Sāyaṇa agrees with Durga in other respects.

विस्तृताः is suspicious; विस occurs here only; was it विष? उत क्षितिभ्यो अवनीः अविन्दः विषम् एभ्यो अस्रवः (६।६।३) ; here सरस्वती gives water (अवनीः) to the five Āryan tribes; she lets flow (अस्रवः) water (विप्रं.) for their use. स्वा means a store or a mine as in कृष्याम् ते वरुण स्वाम् कृतस्य (२।२।५) and स रायः स्वाम् उप सृज (६।३।४) ; कृतस्य स्वां = उदकस्य निधिम् ; रायः स्वां = धनस्य निधिम् . If विषस्वां was the word, it would mean a cloud which is the store-house of water. इष. यथा इन्द्रः शुष्मैः वज्रप्रहारैः विषस्वाम् उदकनिधिं मेघम् आरुजतिं भिनत्ति तथा इयं सरस्वती तविषेभिः ऊर्मिभिः गिरीणां सानूनि आरुजति. तवम् = strength; तवः अस्ति अस्मिन् तत् तविषम् ; तविष is an adj.; here it qualifies ऊर्मिं ; तविषेभिः ऊर्मिभिः = with dashing waves. परावत् means a heaven; there are three such heavens one above another; परावताम् अयं परावत् ; परावत् means the vast region of the three heavens ; सरस्वती strikes all these three heavens with her dashing billows; this is clear exaggeration; the poet wants to say that the river is a terrible one; he therefore wishes to propitiate her. वृज् (वृज्) = to cut; वासत्याभ्यां बर्हिरेव प्र वृजे स्तोमान् इयमि (१।११।१) = I cut out (प्र वृजे) prayers as though they were grass-seeds (बर्हिः); I send forth to them such well-fashioned prayers. वृज् + तिः = वृक्तिः ; सु शोभना वृक्तिः सुवृक्तिः = a well-fashioned song or prayer. इन्द्रं ववृत्याम् अवसे सुवृक्तिभिः (१।५।१) = I would turn Indra towards me by my sweet songs for help. नोघः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः (१।६।१) = Oh bard (नोघः), offer sweet songs to the Maruts. इयं वा ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिः ब्रह्म इन्द्राय वाजिणे अक्रुरि (७।१७।३) ; the ब्रह्म poem has been specially fashioned for the two gods. परा मे यन्ति धीतयः (१।२।१६) = My prayers go to heaven (in search of Varuṇa). अध प्र सू नः उप यन्तु धीतयः देवान् अच्छा न धीतयः (१।१३।१) = Let these prayers of ours go quickly (प्र = सू) to the gods. दीदिवांसम् अपूर्व्यं वस्वीभिः अस्य धीतिभिः ० अग्निम् इन्धते (३।१३।५) = They kindle Agni who is shining (दीदिवांसं) and who therefore appears unsurpassed (अपूर्व्यं) with rich (वस्वीभिः) offerings (धीतिभिः). So धीति means (१) a prayer, (२) an offering ; if we take the first, सुवृक्ति and धीति would mean prayers ; if taken separately the first would mean prayers and the second offerings. विवाम् = to call ; आ = towards or down ; महाम् उग्रम् अवसे ० आ विवासेम वृत्रतूर्येषु (६।३।१०) = We shall call in battles the great and terrible Indra towards us for our welfare; इन्द्रं गीर्भिः तविषम् आ विवासेत् (८।१।१) = Call down powerful Indra by your prayers ; दधिरे दिवि क्षयम् । तान् आ विवासे नमसा सुवृक्तिभिः महो आदित्यान् अदितिं स्वस्तये (१०।६।५) = Aditi and her sons reside in

heaven; call them down for thy welfare (स्वस्तिवे) by thy well-fashioned prayers. In the present Rk the poet calls by his prayers सरस्वती who is among the mountains to come down for the welfare (अवस्ते) of people living on the plains; by coming down she would irrigate the lands and supply drinking-waters. While dashing down, her currents strike against mountain-tops: not tolerating this obstacle, these currents send up spouts of water against the sky.

7 उनत्ति इति सतः = यदा जलम् उनत्ति तदा तत् उदकम् इति उच्यते; उदक comes from उन्द्; उन्दी ह्रस्वे (घा० ७।२०); उन्द् + अकं = उद् + अकं = उदकम्. Durga:— When water goes or flows, it is called अर्दीम्; when it wets at once, it is called क्षोदन् and when it powders food, it is called क्षदन्.

8 Rivers are called नद्यः because they are (भवन्ति) producers of noise (नदनाः); नद् अव्यक्ते शब्दे (घा० १।५४); but नद् in नदनाः must mean to sound loudly, to roar; नद् + ई = नदी. Yāska uses नद्यः and not नदी because in the Rks quoted in the next 3 sections certain rivers are addressed in the plural. आसां = आसां नदीनाम्; आसां refers to नद्यः just mentioned; नैषण्डुकं = subordinate; वृत्तं = occurrence or mention; बहुलं (always neuter) = numerous; there are lots of Rks in which rivers occupy a subordinate position. प्राधान्येन = प्रधानदेवताः इति कृत्वा = as principal deities; प्राधान्येन वृत्तम् आश्चर्यम् इव = Their occurrence as principal deities is almost rare; इव expresses rarity; there may be a Rk or two in which rivers are principal; आश्चर्यम् expresses surprise: to find rivers mentioned anywhere as principal deities must be a sort of surprise. बहुलं and आश्चर्यम् are adv. and not adj.

9 यस्मिन् नृत्ते प्रधानाः नद्यः एव तत्र ईमं निदानभूतम् इतिहासम् आचक्षते वदन्ति आचार्याः (दुर्ग). 10 विश्वामित्रः = विश्वमित्रः = सर्वमित्रः. सर्वम् एव हि स मित्रम् । सर्वम् एव वा तस्य मित्रम् (दुर्ग). विश्वानि मित्राणि यस्य सः विश्वामित्रः = one who has all for his friends: विश्वेषां मित्रं विश्वमित्रं is a तत्पुरुष compound and so the name cannot be विश्वामित्रः. मित्र is neu. in modern Sanskrit; but the word विश्वामित्रः shows that मित्र was mas. in RV. सर्व comes from ह्र because 'all' is spread (ह्रते) everywhere (स्रं); 'all' in the expression 'all men' extends to every man in the world; ह्र गतौ (घा० १।९६०); ह्र + वं = स्र् + वं = सर्वम्. Yāska should have derived विश्वे also; विश्व् + वं = विश्वम्; 'all' enters everything. सुदासः gen. sing. of सुदान्;

सुदाः = सु + दाः ; सु = कल्याण ; दाः = दानम् ; सुदाः = कल्याणदानः . But सुदास् is like द्रविणादेस् and रिशादस् ; द्रविणस् and रिशा are the objects of दस् ; दस् must have once meant to give ; द्रविणः दसति असौ द्रविणोदाः ; रिशा दसति असौ रिशादाः ; सु धनं दसति असौ सुदाः . 11-12 पैजवनः = पिजवनस्य पुत्रः ; the name पिजवन does not occur in RV ; पैजवन in the form पैजवनस्य is found in Rks 22, 23 and 25 of VII.18. पिजवनः = स्पर्धनीय-जवः ; पिजवनः = पि + जवनः ; पि = स्पर्धनीय ; जवनं = जवः ; तस्य हि स्पर्धाहिः जवः वेगः (दुर्ग) ; पि गतौ (धा० ६।१२४) ; but पि in Yāska's धातुपाठ seems to have meant to rival ; or did Yāska interpret पयनीय by स्पर्धनीय ? पयनीयं गमनीयं स्पर्धनीयं जवनं यस्य सः = he whose speed deserves to be gone to i. e. to be rivaled ; पिजवन was a king whose speed was so great that it deserved to be rivaled ; that speed, in short, was unrivaled. Or पिजवनः = आमिश्रीभावगतिः ; न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिः अन्यैः वेगवाद्भिः अतिशैघ्र्यात् (दुर्ग) = His speed was so exceedingly quick that it could not be mixed with or joined by others ; no one could join his speed, that is, rival it ; this cannot be a different derivation of पिजवन ; it seems to be an explanation of स्पर्धनीयजव ; people might ever so much try to equal his speed but they must fail in that task. 12 वित्तं = पौरोहित्योपाजितं धनम् (दुर्ग) . संभेदं = संगमं = a confluence. संभेदः सिन्धुसंगमः (अमर १।९।३५) . इतरे = तदनुयायिनः (दुर्ग) = his followers ; Durga adds तस्कराः वा (or thieves) ; did Durga find any authority for adding these words ? 13 गाधाः = fordable. Vide note on अपि (232।12-14) . द्विवत् = द्वे इति कृत्वा = as two ; बहुवत् = बह्व्यः इति कृत्वा = as many i. e. more than two.

18 Yāska prefixes उप which precedes सुहृते to रमध्वं because रम् by itself does not mean to halt in modern Sk ; उप + रम् = to halt. But in RV रम् itself means to halt ; अयं चित् वातः रमते (२।३८।२) = Even the wind halts (at the Sun's bidding) ; मो ए त्वां० नि रीरमन् यजमानासो अन्ये (२।१८।३) = Let not other sacrificers stop thee (on the way). It should be remembered that Yāska hardly ever changes the order of words in Rks except in one respect viz. that of bringing together prefixes and verbal forms whenever they are separated by other words. सोम्याय = सोमसंपादिने ; Durga has सोमस्य संपादिने ; सोमाः हि अनेन अस्मद्वचसा देवतानाम् अन्नभूताः बहवः संपादिताः । ताः घृयस् अस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे । सत्यतार्थं कथं नाम सत्यम् इदं स्यात् इत्यर्थम् उपरमध्वम् । मन्दवेगाः गाधाः च भवत (दुर्ग) = Ample Sōma-juice has been prepared for the rivers in pursuance to our promise ; 'Oh rivers, halt in order to test the truth of this promise of ours'. The poet pro-

mises Sōma-drink to the rivers and requests them to halt for doing justice to the drink prepared by him. सोम्याय वचसे = सोमसंवद्धाय वचनाय = in response to our promise of Sōma-drink. 18-19 कृतावरीः = कृतवत्यः; कृतं = उदकम् (निघ० १।१२।६८); कृत comes from कृ; कृ गतौ (घा० ३।१६); water is called कृत because it goes (कृतं भवति) to (प्रति) all lands or countries. एवैः = अयनैः = with your movements; Durgā has no अयनैः; Durgā :— एवैः = एभिः उदकैः अतिप्रवृद्धैः = with these swollen waters. Or एवैः = अवनैः = कासैः एतैः अस्मत्प्रार्थनाविशेषैः (दुर्ग) = for these special supplications of ours; halt in response to our prayers. एव comes from इ (= to go); इ + वः = एवः; अयनैः seems to be the meaning and not the derivation of एवैः; or did the interpolator think that just as ए is changed to अय् before a vowel, so अय् may be changed to ए? In that case अय् would be the root in एव; अय् + वः = ए + वः = एवः. I do not know how Durgā gets the sense of एभिः उदकैः अतिप्रवृद्धैः out of एवैः. By changing व in अयनैः to कृ we get अवनैः; अय् + वः = अय् + वः = एवः. Durgā does not think that एव has been derived by Yāska; but here too the question is how Yāska interprets एवैः by अवनैः. 19-20 सुहृत् = सुहुः कृतुः; सुहृत् = सुहु + उर्तः; सुहु = सुहुः; उर्तः = उ + र् + त् + अः = र् + त् + उ + अः = कृ + त् + उ + अः = कृतुः. 20 कृतु comes from कृ (अर्तेः) which means to go (गतिकर्मणः); कृ + तुः = कृतुः. सुहुः इयति सुहृत् (अमर १।३।११ क्षीरस्वामी); सुहृत् = सुहु + उर्तः; सुहु = सुहुः; उर्तः = इर्तः = इति = इयति; सुहृत् is so called because it passes quickly. सुहुः comes from सुहृ; सुहृ वैचित्ये (घा० ४।१२); वैचित्य = distraction of mind, bewilderment; सुहुः = मूढः; time (कालः) that is frequent (सुहुः) is so short that it seems to be (इह) bewildered (मूढः) as to its own existence; second follows second in such rapid succession that a single second has hardly any existence. How long does सुहुः last? यावत् अभीक्ष्णं = (It lasts) as long as अभीक्ष्ण does. मूढः इव कालः and यावत् अभीक्ष्णं refer to सुहुः. Durgā :— सुहुः मूढः इव कालः अल्पत्वात्। मूढः इव यः कालः कृतुः सः सुहृत् इति उच्यते। यावत् एव च अभीक्ष्णं तावान् सुहृत्। तावान् च सुहृत् तावत् एव अभीक्ष्णम् इत्यर्थः; Durgā considers मूढः इव कालः as an explanation of सुहृत् and not of सुहुः; according to him अभीक्ष्ण and सुहृत् have the same sense. But in Amara सुहुः has the meaning of अभीक्ष्ण; सुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णम् असकृत् समाः (अमर २।२।१); सुहुः = पुनःपुनः = शश्वत् = अभीक्ष्णं = असकृत्. 21 अभीक्ष्णं = अभिक्षणम्; अभीक्ष्ण is (भवति) simply a corruption of आभिक्षण; तत् हि क्षणम् आभिक्षण्येन स्थितं भवति (दुर्ग) = सुहृत् or अभीक्ष्ण faces a moment only i. e.

lasts for a moment. अभीक्षणं may be a corruption of अभीक्षणं ; अभीक्षणं = अभि + ईक्षणं = a portion of time occupied by a glance. क्षण comes from क्षण (क्षणोते :) ; क्षणु हिंसायाम् (धा० ८।३). प्रक्षणुतः कालः = स हि प्रक्षणुतः प्रकर्षेण हिंसितः कालः अल्पत्वात् (दुर्ग) = क्षण is a portion of time which being short is as it were sharpened to extreme thinness; क्षणु तेजने (धा० २।२७) : क्षण् + अः = क्षणः. Perhaps Yaska derives क्षण from क्षणु which would be another derivation of that word : क्षणु = क्ष् + ण् + उ ; उः = अः ; क्ष् + अ + ण् = क्षण् ; क्षण् + अः = क्षणः. 21 काल comes from कालय् (कालयते :) which means to go (गति-कर्मणः) ; but कालय् itself is a root made from काल ; कलयति आयुः कालः (अमर १।१।५९ क्षीरस्वामी) ; कल संख्याने (धा० १।०।३२२) ; कल = to enumerate, to measure.

22 अच्छ = अभि (८१।१०) ; अह्वे = ह्वयामि ; अ + अच्छ + अह्वे = प्राभिह्वयामि = I invoke. ब्रह्मती = ब्रह्मत्या = महत्या. 22-23 मनीषा = मनीषया ; मनीषया = मनसः ईषया = मनःप्रधिक्रिया स्तुत्या (दुर्ग) = with a heart-felt praise ; ईषया = गत्या. Or मनीषया = प्रज्ञया (अमर १।१।१) ; a mental movement may be a praise or an act of reasoning ; प्रज्ञया here and in Durga's Vrtti must be an interpolation as he does not explain it ; मनुते मनीषा । मनसः एव ईषा वा (क्षीरस्वामी). 23 अवस्युः = अवनाय ; this would be an instance of यथार्थे विभक्तीः संनमयेत् (३०।५) ; but अवस्युः = अवनम् इच्छन् = गमनम् इच्छन् (दुर्ग). 24 कुशिक comes from कुञ् (क्रोशते :) which means to sound (शब्दकर्मणः) ; कुञ् आह्वाने रोदने च (धा० १।८८१) ; कुशिकः = कुञ् + इकः ; कुञ् = कुञ् ; स हि साधु एव क्रियताम् इति एवं नित्यकालम् एव क्रोशयति (दुर्ग) = That king always makes the town-criers to proclaim to his subjects. ' Let good things alone be done '. Or कुशिक may come (स्यात्) from क्रञ् (क्रंशते :) which means to publish (प्रकाशयतिकर्मणः) ; स हि प्रकाशयिता साधुनां धर्माणाम् । आत्मना एव प्रकाशः (दुर्ग) = he publishes good laws and he himself is clean in soul ; कुञ् = कञ् = क्रञ् = क्रंञ् ; क्रंञ् is not given either in the धातुपाठ or in Apte's Dic. साधु विक्रोशयिता अर्थानाम् इति वा = Or he announces gifts to worthy people (साधु = साधुषु) ; Durga has साधुषु for साधु. कुशिक comes from वि + कुञ्. This last derivation should have followed क्रोशते वा and not क्रंशते वा.

Yaska and Durga :— O watery ones (कृतावरीः), halt (उपरमध्वं) for a short while (सुहृते) with your exceedingly swollen waters (एवैः) or with your movements (एवैः = अयनैः) or to gratify our longing for crossing you, reaching home, obtain wealth etc. (एवैः = अवनैः) in

order to make true our promise of an offer of Sōma-drink to you ; desirous of going to the other side (अवस्युः), I, son of Kuśika, invoke Sindhu in a great song of praise.

सायण :—सोम्याय वचसे = उत्तीर्य अहं सोमं संपादयामि इत्येवं सोमसंपादिने वचसे = for the sake of my promise that I would offer you Sōma-drink when I have crossed safely. एवैः = शीघ्रगमनेभ्यः ; सुहूर्तं एवैः उपरमध्वं = क्षणमात्रं शीघ्रगमनात् उपरताः भवत. मनीषया = स्तुत्या. The rest as in Durga's Vṛtti. Sāyana has no प्रज्ञया.

Geldner :—O ever-flowing ones (ऋतावरीः), stop (उपरमध्वं) a moment (सुहूर्तं) in your course (एवैः) for my (मे) Sōma-like (सोम्याय) speech (वचसे); to (अच्छा) the river (सिन्धुं) (goes) forth (प्र) a great (बृहती) demand (मनीषा); seeking protection (अवस्युः) have I, (son of Kuśika), invoked (अहे).

In RV वचस् very often means a poem or a song ; अत्रोचाम अग्नये मधुमत् वचः (१।७८।५) = We have sung a song full of honey i. e. as sweet as honey to Agni. प्र मन्दिने पितुमत् अर्चता वचः (१।१०१।१) = Offer to the rejoicing Indra a song full of Sōma-juice i. e. as sweet as Sōma-juice; पितु and मधु mean the same thing. तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचः तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे (५।११।५) = O Agni, let this song (वचः), let this poem (मनीषा), be agreeable to thy heart ; here वचः and मनीषा mean the same thing. In these three quotations we have मधुमत् वचः, मधुमत्तमं वचः and पितुमत् वचः : do these expressions mean a song as sweet as honey or Sōma-juice ? Or do they mean a song accompanied by Sōma-drink ? Most probably they have the first meaning. So in the present Rk वचसे सोम्याय may mean to listen to a song that is as sweet as Sōma-drink. Was सोम्याय originally स्तोम्याय ? अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः (१।५४।३) and अधि द्वयोः अदधाः उक्थ्यं वचः (१।८३।३) ; शूष्यं वचः = a song cast in the शूष form ; उक्थ्यं वचः = a song cast in the उक्थ form ; शूष and उक्थ seem to have been particular metres ; स्तोम्यं वचः = a song cast in the स्तोम form ; स्तोम also was a particular metre. बृहती मनीषा in the second half of the present Rk seems to confirm the reading स्तोम्याय (वचसे) ; स्तोम्यं वचः = बृहती मनीषा = a mighty song. मनस् means imagination or genius ; मनसः ईषा = a flight of imagination ; vide note on मनोजवेषु (25 I . 23-28). The poet tempts the rivers with a song of supreme imagination and execution. इमं स्तोमम् अर्हते जातवेदसे रथम् इव सं महेमा मनीषया (१।९४।१) = By the help of our imagination or poetic faculty (मनीषया) we will

Geldner:—Indra, the club-bearer (वज्रबाहुः), split (अरदत्) us (अस्मान्); he drove out (अप + अहन्) Vṛtra who enclosed (परिधिं) rivers (नदीनां); god (देवः) Savitr with beautiful hands (सुपाणिः) guided (अनयत्) us; because of his impetus (प्रसवे) we flow on (यामः) widely (उर्वीः).

वज्रबाहुः अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनां = Indra, thunderbolt in hand, struck away or drove away Vṛtra, obstructor (परिधिं) of rivers. अहन् अहिं परिशयानम् अर्णः प्र वर्तनीः अरदः (४।१९।२) = Indra struck away Ahi who lay around waters and let loose (प्र + अरदः) rolling rivers (वर्तनीः). इन्द्रः अस्मान् अरदत् = Indra has let us loose or released us. रद् here means to let loose. देवः अनयत् सविता सुपाणिः = (Just as the Sun awakens sleepers with his soft hands and leads them to their daily work, so) god Indra who has awakened (सविता) us with his soft hands is leading us towards our destination. तस्य प्रसवे = तेन प्रसूताः = awakened by him, despatched by him. Despatched by him (तस्य प्रसवे) we are speeding on (यामः), spreading far and wide (उर्वीः) in our journey. The rivers overflow their banks by Indra's order. उरु = wide, wide-spread.

प्रत्याख्याय = having refused. The bard flatters the rivers in the first 3 Rks of the Sūkta; in the 4th they reply that their flow cannot be stopped (न वर्तये प्रसवः). The bard repeats his request and they repeat their refusal. After a little more persuasion they yield. अन्ततः = towards the end of the Sūkta, says Durga; but their acceptance of the bard's request happens earlier. आशुश्रुवुः = They listen to his request. ताः नयः श्रुतवत्यः। तदा च श्रुतं भवति यदा तत् वचः क्रियते (दुर्ग). But आ + श्रु = to promise; Yaska has deliberately prefixed आ to श्रुश्रुवुः; in the next section he prefixes आ to शृणवाम.

11 आ + शृणवाम = आभिमुख्येन अवस्थिताः सत्यः शृणवाम (दुर्ग) = We will listen (to thy words) with our faces turned towards thee i. e. most willingly. But आशृणवाम = we will grant (thy request); शृणवाम which is imperative has the sense of the future. कारो = स्तोमनां कर्तार (84।21-22). वचांसि = वचनानि. ययाथ = याहि; an instance of यथार्थ etc. (3015). दुर्गः—ययाथ याहि त्वम् अनसा शकटेन सह रथेन च। कस्मात् पुनः एवम् आदरवत्यः ब्रूमः ययाथ इति। इतः यस्मात् आयातः दूरात् त्वं परिश्रान्तः तस्मात् कारुण्यं नः त्वयि; thus Durga evolves a sentence out of दूरात्; do cross the river-bed with thy carts and chariots since thou hast come a long distance and art extremely fatigued which fact inclines us to show regard and compassion to thee. नम्

+ स् (of लेट्) + ऐ = नंसै ; नंसै = नमै ; but नंसै = नमाम ; another instance of यथार्थ etc. ; the plural is due to the plurality of the rivers. पीप्याना = पाययमाना ; पुत्रं understood. मर्याय = मनुष्याय (इर्ग) ; मर्यः = मनुष्यः (5017). शश्वचै = शश्वचे ; another instance of यथार्थ etc. श्वच् becomes शश्वच् by reduplication ; ए inf. ter. ; शश्वच् + ए = शश्वचे = सत्त्वजे = परिष्वजनाय. Or निनंसै = निनमै ; निनमै would be right if only one river were speaking ; if more speak, then निनमाम.

Yaska and Durga :— O maker of songs, we will listen to thy words most willingly ; go i. e. cross with thy carts and chariots since thou hast come a long distance and art fatigued ; we will bend for thee as a suckling mother bends over a baby-son or as a newly-married bride bends in order to embrace her man i. e. her husband. Durga says :—The rivers employ another simile lest the first offend him ; the bard would not like to be treated as a baby son ; he would prefer being compared to a husband.

सायण :— आ + शृणवाम = शृणुमः = तव समीहितं प्रयोजनं कुर्मः . अनन्ता शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतः दूरात् आगतः अस्ति. ते = त्वदर्थम्. निनंसै = ननचैः नमाम = रथेन गन्तुं गाथोदकाः भवाम. पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा ब्रह्मीभवति. यथा कन्या युवतिः मर्याय मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् = like a young girl who bends down that she might be embraced by her father or elder brother ; मर्य which means a man is here either a father or an elder brother.

Geldner :— O bard (कारो), we will give hearing (शृणवाम) to thy words (वचांसि). Thou art come (आययाथ) from afar (दूरात्) with carts (अनन्ता) and chariots (रथेन). I shall bend (नि नंसै) to thee (ते) as the milk-swollen (पीप्याना) woman (योषा) to her children ; I shall yield (शश्वचै) to thee (ते) like a maiden (कन्या) to her lover (मर्याय).

Yaska, Durga and Sāyana prefix आ to शृणवाम ; the last renders ययाथ by आगतः अस्ति. In explaining the preceding Rk. (III | 3319) he prefixes आ to शृणोत and renders ययौ by प्रातः अस्मि. But आ ought to be prefixed to ययौ ; आ ययौ = I have come. हे कारो ते तव वचांसि शृणवाम = O bard, we will listen to thy prayer. आययाथ दूरात् अनन्ता रथेन = (since) thou hast come down over a long distance with a long train of carts and chariots. शश्वचै is grammatically like नंसै. उद् श्वश्वस्व पृथिवि मा नि वायथाः ह्वायन्तस्मै सव (१०१८११) = O earth, lie (श्वश्वस्व) a little up (उद्) over this dead man ; do not injure him

by pressing down on him ; be hospitable to him. In the preceding Rk (XI 18.10) the dead man is asked to approach mother-earth who will be warm and soft to him. Earth was thrown over a corpse after it was put into a pit ; the corpse is still supposed to be sensitive to touch ; the earth that is thrown over the corpse should not touch it ; this request is due to the affection of the survivors. उत् श्वश्वस्व नि नम वर्धमान (१०.१४.२६) ; Agni is blazing up furiously ; he is asked to lower his flames ; श्वश्वस्व = नि नम = sink down ; उत् ? अवासृजः प्रस्वः श्वश्वयः गिरीन् उद आजः उन्नाः (१०.१३.८२) = Thou hast let loose rivers, flooded (श्वश्वयः) mountains and let out imprisoned cows. श्वच् must have the sense of श्वश्च i. e. to lie low. Each river asks humorously :— Shall I bend or sink as low as a mother when she is suckling her babe lying on her lap ? Or shall I sink low to the bottom as a young bride lies low on the bed for the convenience of her husband ? In the preceding Rk the bard says :— नि पू नमध्वं भवता सुवाराः अधोअक्षाः सिन्धवः क्षोत्याभिः = O rivers, do (सु) bend low, be fordable, sink down with your currents below the axles of our carts and chariots. Here the rivers are requested by the bard to sink to a very low depth ; in their turn they make fun of him. You ask us, say they, to sink below the axles ; but would it not be agreeable to you if we sank still lower or for the matter of that to the very bottom itself ? Would you not prefer a dry river-bed ? ते before नंसै and that after श्वश्चै are dat. sing. ; so is मर्याय ; consequently we expect a dat. sing. in place of पीप्याना which is a nom. sing. The poet must have used some other word than पीप्याना which cannot be altered to पीप्यानाय ; पीप्याना besides cannot mean one who is suckled. पूर्वीः एकः अधयत् पीप्यानाः (३.१.१०) = Though one, he (Agni) sucked (अधयत्) the milk of his many (पूर्वीः) suckling mothers (पीप्यानाः). पि (= to suckle) becomes पीपि by reduplication ; पीपि + आना = पीप्याना.

13 The last 8 names viz. अत्यथयः , द्येनासः , सुपर्णाः , पतङ्गाः , नरः , ह्यार्याणां , हंसासः and अश्वाः are always used in the plurals ; बहुवत् = ब्रह्मवः इति कृत्वा = in the plural. The forms of अत्यथि in RV are अत्यथिः , अत्यथी , अत्यथीः , अत्यथिभिः and अत्यथिबु ; the last two forms are represented in Ng as अत्यथयः ; but ह्यार्याणां is retained and not reduced to ह्यार्याः . अत्यथि is an adjective and means most probably untiring ; देवराज quotes पतत्रिभिः अश्रमैः अत्यथिभिः (७.६९.७) ; here अश्रमैः and अत्यथिभिः qualify पतत्रिभिः . भुज्यं याभिः अत्यथिभिः जिजिन्वथुः (१.११.२६) ;

here अञ्जयिभिः stands for untiring birds. ज्येन, सुपर्ण and पतङ्ग are birds and not horses; आ वां ज्येनासो अश्विना बहन्तु रथे युक्तासः आश्वः पतङ्गाः (११११८४); birds (ज्येनासः = पतङ्गाः) are yoked to the chariots of the Āświns as though they were so many horses (आश्वः). आ ज्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत (८२०१०) = O brave (नरः) Maruts, come down to eat our offerings like hawks; was the word नरः interpreted as horses by the author of Ng? देवराज quotes त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन् (११२११३) = Thou didst halt (रामयः) the Sun's mares; हरितः is fem. while नृन् is mas.; yet नृन् seems to qualify हरितः and means most probably bold, strong. निगमः अन्वेपणीयः is what Devarāja says about सुपर्णाः; कृष्णं नितानं हरयः सुपर्णाः अपो वसानाः दिवम् उत्पतन्ति (११३४१४७); सुपर्णाः which qualifies हरयः may have been considered as a noun like हरयः; सुपर्णाः = हरयः. उत स्म दुर्गभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणां (५११४); ह्यार्याणां = सर्पाणाम् । अथवा । अश्वानां (सायण); it is almost impossible to guess the sense of ह्यार्याणां which occurs only here; it may mean अपां; Agni is the son of waters and is therefore called अपां नपात्; as he lay at the bottom of water, it was found difficult to seize hold of him. हंसासो वे वां० हिरण्यपर्णाः उहुवः (४१४५४); here swans are yoked to the chariot of the Āświns; हंस and ज्येन are particular birds and not horses. To say that अश्व occurs in the plural only is against RV which contains such singular forms as अश्वः, अश्वं, अश्वेन, अश्वाय, अश्वान् and अश्वस्य. Ng is a queer document indeed !

14 अश्व + वः = अश्वः; अश्व इत्येतौ (घा० ५१८); a horse is called अश्व when he occupies (अश्रुते) a road (अश्वानं); vide what Gārgya says about अश्व in sec. 12 and 13 of chap. I. Or because a horse is (भवति) an animal that eats an amount (महाशनः); अश्व भोजने (घा० ११५१). 15-16 दधिक्राः = दधि + क्राः; दधि = दधत् + क्रा = क्रामति; दधत् धारयन् अश्वारोहम् अयं क्रामति (दुर्ग). क्रा = क्र = क्रन्दति; or because he neighs (क्रन्दति) while having a rider on his back. क्रा = क् + रा; क् = का = आका; रा = नी; आका + री = आकारी; or because he seems to have an agreeable shape (आकारी) on account of his having a rider on his back. 16-17 तस्य = दधिक्रावणः. अश्ववत् = अश्वः इति कृत्वा. देवतावत् = देवता इति कृत्वा = as a god. निगमाः = ऋचः. तत् = that being the case viz. since D. is both a horse and a god. यत् देवतावत्० तत् = दधिक्राः इति यत् देवतानाम् तत्. एतत् अश्ववत् = दधिक्राः इति यत् अश्वनाम् एतत्. एतत् = in the Rk that follows. तत् = in a Rk quoted in chap. X sec. 31. Yāska used तत् and एतत् according to the idiom of his day.

21 उत्त = अपि. स्यः = सः. वाजी = वेजनवान्; विजी भयचलनयोः (धा० ७।२३); भयवान् परेभ्यः भयदाता। परेषां हि तं दृष्ट्वा भयम् उत्पद्यते। चलनवान् वा। स हि नित्यं चलनशीलः (दुर्ग); वाजी = विजी = भयवान् = परेभ्यः भयदाता; परेभ्यः = to enemies; चलनवान् = one who is always on the trot. क्षिपणि = क्षेपणम् अनु = कशाघातम् अनु (दुर्ग); क्षिप् = to fling; क्षिप् + अ + निः = क्षिपाणिः = a flinging or a flick of a whip; क्षेपणम् अनु = the moment he feels a flick of the whip. तुरण्यति = तूर्णम् अश्नुते अध्वानम्; तुरण = तूर्णम्. ग्रीवा comes from गृ (गिरतेः) or from गृ (गृणातेः) or from ग्रह् (गृह्णातेः). गृ निगरणे (धा० ६।१२९); गृ शब्दे (धा० १।२६); गृ + ई + वा = ग्रीवा. ग्रह उपादाने (धा० १।६१); ग्रह loses ह् and becomes गृ before ई and वा; गृ + ई + वा = ग्रीवा. तथा हि गिलति अन्नम्। अथवा। तथा हि शब्दः गीर्यते। अथवा। तथा हि उदकादि गृह्यते। तस्यास् एव वा गृह्यते यः झङ्खलीक्रियते (दुर्ग). The meaning of अपिकक्ष and आसन् is evident or well-known (व्याख्यातं); this shows that अपिकक्ष was a familiar word in Yāska's time. ग्रीवायां = उरसि (दुर्ग); but Durga has just said that ग्रीवा means a throat or a neck. कक्षे = कक्षायां (दुर्ग) = in the armpit; Durga detaches अपि from कक्षे and repeats it before आसनि; अपि कक्षे अपि आसनि = कक्षे च आसनि च. But the word is अपिकक्ष and not mere कक्ष; vide note on कक्ष (25019-13); if कक्ष means the middle part of a horse's body, अपिकक्ष would mean the central part of कक्ष; a rope is tied round this part of the horse's body; then it passes round the neck; lastly the bit which is attached to the rope is thrust into the mouth. 23 कर्तुं = कर्म (निघ० २।१।१०); कर्तुं = प्रज्ञां (निघ० ३।६।५). कर्तुम् आत्मीयं गमनकर्म प्रज्ञां वा अश्वारोहस्य संतनोति। कामम् अभिप्रेतेन अर्थेन शीघ्रगामित्वात् दधिक्राः अश्वः अनुसंतनोति (दुर्ग) = The horse दधिक्रा continues his act of galloping and also gratifies the desire in the rider's mind by taking him to the desired object. दुर्गः—प्रकृत्यन्तः सनन्तः च यङन्तः यङ्लुक् एव च। ण्यन्तः ण्यन्तसनन्तः च षड्विधः धातुः उच्यते ॥ आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिः तथा एष निगमः। न सन्-प्रकृति-इत्यादीनाम् अन्यतमया; a root has six bases viz. (1) the root itself, (2) its desiderative base, (3 and 4) its frequentative bases, (5) its causal base and (6) its causal-desiderative base; तवीत्वत् is formed from the first and not from any other base. I do not understand what Yāska and Durga mean by तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः; I do not see any trace of तन् in तवीत्वत्. तवीत्वत् is a Vedic form of तन् from the first base; this is a literal translation. Does Yāska mean that तवीत्वत् is formed from the first letter of तन् viz. त? Is त the पूर्वाप्रकृति and त् the उत्तराप्रकृति of तन्?

If so, वीवत् would be a termination affixed to त् ; वीवत् is made up of वीत्, उ, अ and त् : उ is the sign of the 8th conj.; त् stands for ति; वीन् and अ are meaningless augments; अनुसंतवीवत् therefore really represents अनुसंतनोति according to Durga; अनुसंतनोति = (The horse) continuously (अनु) and fully (सं) stretches (तनोति) or strains (his own act of galloping); the animal gallops at the highest possible speed: or he strains to the utmost (the alert mind of the rider who is compelled to be on constant watch to avoid a fall). 24 अङ्गांसि = कुटिलानि = bends in a road. पथिन् (पन्थाः) comes from पत् (पततेः) or पद् (पद्यतेः) or पन्थ् (पन्थतेः); पत् गतौ (धा० १८७०); पद् गतौ (धा० ४१३३); पथि गतौ (धा० १०४२); पत् and पद् become पथ् before इन्; पथ् + इन् = पथिन्. अङ्गम् comes from अङ् (अञ्जतेः); अङ् = to bend, to curve (Apte's Dic.); अङ् + अम् = अङ्ग + अम् = अङ्गम्. 4211 पनीफणत् is the frequentative (चर्करीत) form (वृत्तं) of फण् (फणतेः); फण गतौ (धा० १८४६); फण् becomes पनीफण् by reduplication. याति अपि च कानिश्चित् पथां मार्गाणाम् अङ्गांसि आश्रितानि कुटिलानि तानि अपि सन्ति अनुलोमानि इव कुर्वन् आहृगामित्वात् अभिमुख्येन पुनः पुनः वा भ्रमं वा फणति गच्छति (दुर्ग) = Quick in his movements he goes along the bends or curves of roads facing them as though they were no curves; a road though ever so full of bends is altogether straight to him; so rapid is his flight!

सायणः — याजी = वेजन्वान् अश्वरूपः देवः. ग्रीवायां (नरणाधनायां) = कण्ठे; नरण is the root-meaning of ग्रीवा. अपिकक्षे = कक्षप्रदेशे. आसनि = आप्ये. तुरण्यति = तुरण्यति गन्तुम्. अयं दधिक्राः देवः क्रतुं कर्म प्रजां वा अनु अनुवृत्त्य संतरीवत् प्रवृद्धवलवान् सन्न पथां मार्गाणाम् अङ्गांसि कुटिलानि अनुवृत्त्य आपनीफणत् सर्वतः भ्रमं गच्छति. Sāyana considers तरीवत् to be a pres. part. of तु (= to increase); तु इति सौवः धातुः गति-वृद्धि-वृत्तात् (भट्टोजी दीक्षित).

सायण (तै० सं० १११८) :— क्षिपणिं तुरण्यति = कक्षां तुरयति । बहुधा-वृद्धत्वात् रथं भञ्जयितुम् इतस्ततः न गच्छति । कक्षया अश्वः शीघ्रं धावति इत्यर्थः. दधिक्राः = धारकान् मार्गावरोधकान् पापाणादीन् अपि अतिक्रामन्; this is the root-meaning of दधिक्रा. क्रतुं = ताम्रिनः अभिप्रायम्. अनुसंतवीवत् = सम्यक् अनुसंदधानः = duly following or obeying (the wish of the rider). अङ्गांसि = लक्षणानि = कुटिलानि = निम्नोन्नतानि. अनु + आ + पनीफणत् = अनुक्रमेण ऋत्वात् समर्थं च आपादयन् (तुरण्यति). भास्करगुप्तु explains अनुसंतवीवत् by अनुसंवर्धमानः; so he too derives it from तु.

Geldner :— And (उत्त) the runner for the prize (वाजी) forestalls (तुरण्यति) the lift of the whip (क्षिपणि), harnessed (बद्धः) at his neck (ग्रीवायां), at the saddle-place (अधिकक्षे), at the jaw (आसनि); while he gathers together (अनुसंतवीत्वत्) his strength (क्रतुं) according to his wish and takes in his springs (आपनीफणत्) the twists (अङ्गुं) of the paths (पथां).

Two corruptions must be taken into consideration first; rhythm requires ग्रीवायां to be ग्रीवासु in line 2 and अङ्गुं to be अङ्गुस्: or अङ्गुस् in line 4; a comparison of ग्रीवासु बद्धो अधिकक्ष आसनि with ग्रीवायां etc. and of पथाम् अङ्गुसो or अङ्गुस्म अनु आ पनीफणत् with पथामङ्गुंसि अनु etc. clearly brings this fact out. Besides ग्रीवायां RV has ग्रीवा: and ग्रीवाभ्यः; all three occur once only. The order ग्रीवा, अधिकक्ष and आसन् should help us in determining the sense of ग्रीवा; the bit attached to the reins is put into the mouth; the saddle is placed just at the middle of the back or backbone; then comes ग्रीवा which should mean the backbone; a strap or a rope passes from beneath a horse's tail towards the saddle where its two ends are fixed; thus the horse is in a right trim to be ridden on. It is necessary for a correct interpretation of the present Rk to quote the Rk that precedes; उत्त स्म अस्य द्रवतः तुरण्यतः पर्णं न वेः अनु वाति प्रगर्धिनः। श्येनस्य इव ध्रजतः अङ्गुस् परि दधिक्रावणः सह ऊर्जा तरिव्रतः = उत्त द्रवतः तुरण्यतः प्रगर्धिनः अङ्गुस् परि श्येनस्य इव ध्रजतः ऊर्जा सह तरिव्रतः अस्य दधिक्रावणः पर्णं वेः पक्षिणः पर्णं न इव अनु वाति स्म; द्रवतः, तुरण्यतः, प्रगर्धिनः and ध्रजतः denote a rushing movement; दधिक्रा rushes like a hawk through (परि) अङ्गुस् which should mean space; दधिक्रा is as it were a hawk that rushes through the air instead of galloping on the earth. While he does so, his tail blows after him like that of a bird; ऊर्जा सह = with booty or plunder. One thing has to be borne in mind that दधिक्रा is spoken of with a feeling of positive dislike or hatred in the Rk quoted in Nir. IV. 24 (6418-19) where he is compared to a thief that steals clothes and to a hungry hawk that swoops down on prey; people raise a hue and cry when he raids their villages for carrying away cattle and even treasure; he is a terrible raider. सह ऊर्जा तरिव्रतः दधिक्रावणः = of D. who crosses the distance between the plundered villages and his own home with the booty he has captured; in order to escape pursuit he has to spur his horse till he reach home. क्षिपणिं तुरण्यति yields no sense; was क्षिपणि originally क्षिपणोः or क्षिपणेः? सृगाः इव क्षिपणोः ईषमाणाः (४।५।८।६) = fleeing like deer from an archer; भियां दृस्म आयं गौरो न क्षेप्नोः (१०।५।१।६) = I ran away through

fear like a deer from an archer. क्षिपणुः=क्षेप्तुः=one who hurls arrows, an archer. क्षिपणि seems to have the sense of क्षिपणु in the present Rk; तुरण्यति is intr.; क्षिपणोः or क्षिपणेः तुरण्यति = D. runs away from an archer that might follow him to recover the theft. वाजी therefore means booty-laden; D. has on his back a quantity of plunder with which he wishes to escape from his pursuers in safety; to effect this purpose he is well-equipped or in a right trim. दक्षिणा which is the name of a raider stands here for the horse which he rides. क्रतु = (i) wealth, (ii) strength; तु=to prosper, to increase; from this तु there is a word तवत् which means strength; क्रतुम् अतु सं तवीत्वत् = successively increasing his strength i. e. speed. पथां here does not mean 'of roads'; we have उरौ पथि (III.154.19) which has the sense of उरौ अन्तरिक्षे; उरु अन्तरिक्ष occurs about eight times in RV and means the wide aerial region; पथाम् अङ्गसं = the expanse of the three aerial regions; the adj. three is sometimes found in company with अन्तरिक्ष, द्यौस् and पृथिवी. D. rushes (पनीकणत्) through (अनु+आ) the vast region of the sky; he is afraid of touching the ground and so seems to rush through the upper air; cf. पथ उद्व्यल्बुतत्वात् विपति बहुतरं स्तोक्म् उर्यौ प्रयाति (Śāk. II.7). It is unsafe to determine the meanings of Vedic words by deriving them from modern roots; अङ्ग which means to be crooked in modern Sk. has not that sense in RV; in the case of difficult words one must rely on collation of passages and also on guess. Yāska, Durga, Sāyana and even modern interpreters have misinterpreted अङ्गम् by false derivation. Grassmann :-- अङ्गम् (IV.140.14) = bend, curvature; अङ्गम् (IV.140.13) = bend between arm and haunch, a flank or side. Geldner :-- अङ्गसं परि (IV.140.13) = against crookedness; पथाम् अङ्गांसि = the twists of the paths. अङ्गाः अङ्गसौ अङ्गसः, अङ्गसं etc. was how अङ्गन् was declined; अङ्गांसि as I have said above is a corruption.

2 Ng has आदिष्टोपयोजनानि only; Yāska supplies इति आचक्षते; Durga understands आचार्याः after आचक्षते; आचार्याः = नैरुक्ताः? Does उपयोजन mean use or a user? आदिष्टम् उपयोजनं येषु तानि अश्वनामानि । अथवा । आदिष्टाः उपयोजनाः येषु तानि ; animals whose use is mentioned or whose riders are mentioned in Ng 1115; उपयोजनं = उपयोगः; or उपयोजनः=उपयोक्ता. साहचर्यज्ञानाय=in order that one may know the riders who are associated with these animals; इन्द्रः हरिभ्यां सह चरति । अग्निः रोहिङ्भिः सह चरति; सह चरति असौ सहचरः; Indra, Agni etc. are always found in company with certain animals. Durga has not साहचर्यज्ञानाय.

Chapter III

4311-2 क्रियते इति सतः कर्मणः कर्म इति नाम भवति. 3 अपत्यं = अप + त्यम् ; त्यम् = त् + य + म् = त + त + म् = ततम् ; पितुः सकाशात् अपेत्य पृथक् इव ततं भवति (दुर्ग) = A child departing from the body of its father becomes extended or torn as though it were separate from him, that is, a child has a distinct existence or individuality from that of its father ; अप = अप + इत्य ; so अपत्य comes from अप + तन्. Or अपत्यं = अ + पत्यम् ; अ = न ; पत्य = पतनम् ; अ अविद्यमानं पतनं येन तत् अपत्यम्. न अनेन पतति = अनेन जातेन सता पितरः नरके न पतन्ति (दुर्ग) = Dead ancestors do not fall into hell when a child or a son is born. Every Hindu has to pay what is called पितृकृत्य ; one discharges this debt when he begets a son who when grown up will as a matter of course offer libations and balls of rice to them ; cf. अहो दृष्यन्तरय संशयम् आरूढाः पिण्डभाजः and the śloka that follows (Śāk. VI 125). पतति in the text should be पतन्ति because the reference is to dead ancestors and not to one ancestor ; or पिता may be the subject of पतति. अ + पत् = अपतनम्. अपति (= अवतने) साधु अपत्यम् (अमर २।६।२८ क्षीरस्वामी). Most probably त्य is added on to अप ; we find त्य in नित्य, अत्रत्य, तत्रत्य. 4 एवम् अर्थः एवमर्थः । एवमर्थः अस्यां विद्यते सा एवमर्थीया = (a Rk) in which there exists or is found this subject viz. that the off spring belongs to the begetter ; एवमर्थीये qualifies ऋचौ ; we will quote (उदाहारिण्यामः) two Rks (ऋचौ) which contain this subject-matter (एवमर्थीये). मतौ छः सूक्तसामोः (५।२।५९) ; छ = ईय ; ईय means मत्त ; this सूत्र is applicable to sūktas and Sāmans only ; सतौ छः only may have been a सूत्र in the grammars known to Yāska. दुर्गः -- वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रं अग्निः अभ्यर्चितः पुत्रं मे देहि इति । तेन किल असौ प्रत्युक्तः क्रीतिकः--छत्रिम-दत्तकादीनां पुत्राणां अन्यतमं कुरुष्व पुत्रम् इति । तः एवम् उक्तः एताभ्याम् ऋग्भ्याम् अन्यजान् पुत्रान् निन्दन् आरसं पुत्रं ययात्वे ; this is the motive-cause (निदान) of the two Rks quoted in this and the next section. 7 परिपद्यं = परिहर्तव्यम् ; Durga has परिहर्णीयम् ; he says:—परिहर्णीयं परित्याज्यम् । परिहर्तव्यम् इत्यर्थः ; another's son should be avoided ; he adds न उपसर्तव्यं (= should not be approached) for explanation. अरणः = अ + रणः ; अ = अप ; रणः = र् + अ + णः = अ + र् + णः = अर्णः = उदकम् ; but Amara has अर्णम् and not अर्ण (१।१।४). अपार्णस्य = अपगताणस्य = अपगतोदकसंबन्धस्य = परकुलजस्य (दुर्ग) ; families may be bound together by blood-relationship ; when such is the case, members of such families offer libations of water to the memory of a dead member ; when there is no such relationship between family and

family, they are altogether separate; members of these families are अरण i. e. strangers to one another. 7-8 रिचू + नन् = रिचू + णन् = रेचू + णन् = रेचणन्; रेचणः (निघ० २।१०।२) = धनन्; रिचू वियोजने (धा० १०।२८३); धनन्तः = क्षियमाणस्य (दुर्ग); wealth is separated from one who is dying. प्र + इ = to go to the other world; यत् pres. part. of इ. But रिचू in RV means (1) to vacate, (2) to surpass; if रेचणन् comes from रिचू, then wealth is called रेचणन् because its possessor surpasses those who have no wealth or less wealth. नित्यस्य रायः = पित्र्यस्य इव धनस्य; दुर्गः— यथा हि यत् एव पित्र्यं धनं पुत्र-वे भवति तस्य एव हि उपरि अगौर्णं स्वानित्यं भवति एवं यत् एव स्वयंजातम् अपत्यं भवति तत् एव दुर्ग्यं भवति न इतरत् क्षेत्रजं वा क्रीतकं वा = Just as a son has absolute mastership of the wealth that has come to him from his father, so that child which is born of our own loins is principal, that is, absolutely ours and not that which is begotten on our wives by others (क्षेत्रजं) or which is actually purchased (क्रीतकं). Yāska and Durga render नित्य by पित्र्य; this meaning was most probably inferred by them from the ordinary-meaning of नित्य; नित्य is that which always stays with one; wealth inherited from one's father stays with him. 9 होपः (निघ० २।२।६) = अपत्यम्; it comes from होप्; होप् = to leave behind; होष्यते is left behind; तत् हि होष्यते इह एव लोके अवतिष्ठते पिदुः अहं लोकं प्रयतः गच्छतः (दुर्ग). देवराजः— होप सर्वोपभोगे सुगदिः भुङ्गादिः च। त्रियमाणे पितरि कुलमन्तादार्यं परिजेष्यति परिहोष्यते वा। विद्यादिभिः सह न त्रियते। स्वयम् अवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा। होष्यते विज्ञोपणे रुधादिः। विहोष्यते पित्रादिः आत्मानम् अतिहोषितं करोति हि विद्यादिभिः। यद्वा। होप हिंसार्यः भुङ्गादिः। होपति हिनस्ति मातापितरौ; thus Devarāja gives three different derivations of होपन्. But होप अन्तर्गोपयोगे (धा० १०।२८४) as against होप सर्वोपभोगे of देवराज. Did होप belong to the 4th conjugation in Yāska's time and did it mean 'to remain behind'? होष्यते = remains behind; प्रयतः = of one who is going to the other world after death. यः एव जनयति तस्य एव हि तत् भवति न इतरस्य (दुर्ग); अन्यजातं = अन्येन जातम् (दुर्ग) = begotten by another. अचेतानस्य = अचेतनमांसस्य = प्रसूतस्य; तत् भवति understood; Yāska evolves a sentence out of अचेतानस्य; Durga explains this sentence thus:— यः एव हि अचेतनमांसः भवति अविद्वान् प्रमादी तस्य एव अचेतनस्य प्रसूतस्य अश्रुतवतः धर्मं परितेपिमात्रं भवति नत इन् अपत्यम् इति। न अपत्यकार्ये अवतिष्ठते = A child begotten by another is considered as his own child by one who never thinks and is liable to err because he has not studied the true law; a child of this type can never discharge the duties of one's own child. 10 नः under-

stood. विदूषः = विदूषः; मा अस्मान् एतस्मात् पितृ-पितामह-प्रपितामह-अनु-
संततात् पथः मार्गात् येन केनचित् प्रत्याख्यानद्वारेण विदूषः त्वम् । देहि नः पुत्रम्
औरसम् (दुर्ग) = Do not make us sin i. e. go astray from this path
followed consecutively by our fathers, grandfathers and great-
grandfathers by refusing our request by one argument or another ;
give us a child born of our own body.

Yaska and Durga :— The wealth belonging to another must by
all means be avoided ; we should like to be masters or possessors
of a son of our own begetting just as one has complete ownership
of wealth which he inherits from his father ; a child begotten by
another can never be ours ; such a child is considered to be his own
by one who cannot think for himself i. e. who is wrong-headed ;
do not, Oh Agni, divert us by one spacious argument or another
from the path that has been consecutively followed i. e. trodden by
our fathers, grandfathers and great-grandfathers.

सायणः— अरणस्य = अनुणस्य (अ=अन् ; रण=ऋण). परिषद्यं = पर्याप्तं
भवति. नित्यस्य = अयुनर्देयस्य = (of wealth) that is not to be returned
to its former owner. यद्वा ! परिषद्यं = परिहर्तव्यं भवति. नित्यस्य = औरसस्य.
रायः = पुत्राख्यस्य धनस्य. अन्यजातं = अनौरसं = not born of our loins.
अचेतानस्य = अविदूषः . पथः = मार्गात् . पुत्रोत्पादनप्रसुखान् मार्गान् मा वि
दूषः मा विदूषः = Do not spoil the means by which children are
born to people who are ignorant ; do not disable the wife of an
ignorant man to beget sons. दुष वैकृत्ये (धा० ४।७९).

नित्य in RV very often means one's own ; as for instance in नित्यो
न स्रुतः (१।६६।१), आपिर्नित्यः (३।५३।२४), पतिं न नित्यं (१।७१।१), नित्यं तनयं
(३।१५।२) and नित्यात् रायः (८।५६।२) ; निज (modern Sk) = नित्य ; नितरां जायते
निजम् (Apte's Dic.) ; स्वके नित्ये निजम् (अमर ३।३।३२) ; नियते जायते निजम्
(क्षीरस्वामी). Since निज in अमर means (i) one's own and (ii) lasting,
निज may be a corruption of नित्य of RV ; the intermediate step may
have been निज्ज which is found in Prakṛta dialects. It is opposed to
अरण as in अश्वम् अरणं न नित्यं (३।५३।२४) and नित्यं अरणं वा (५।८५।७)
where अरण means a stranger. Vedic poets disliked or even hated two
things viz. childlessness and indebtedness ; they scorned the idea of
adopting a son and borrowing money. मा त्वा वयं सहसावन् अवीराः मा
अप्सवः परि पदाम मा अदुवः (७।४।६) = Let us not, Oh Agni, sit round thee
i. e. worship thee as long as we are sonless (अवीराः), without wealth
(अप्सवः) and even without the means of making offerings (अदुवः)

to thee. This same idea is expressed in the present Rk; another's wealth must certainly be avoided; we would always prefer (स्याम) to be possessors (पत्यः) of our own (नित्यस्य) i. e. of unborrowed wealth (रायः); (in the same way we should like to have sons of our own begetting, for) a son born of another (अन्यजातं) can never be a son (शेषः) of ours. Agni is supposed to persuade his devotees to enjoy life by means of borrowed wealth and to adopt sons of others; they deprecate this idea of dependence on others. Yāska considers दुक्षः to be a verbal form of दुष्; but I think दुक्षः is an intentional pronunciation of धुक्षः; पयो अस्य दुक्षत (१।१६०।३) and हरिं यत् ते मन्दिनं दुक्षन् (१।१२०।८); here धुक्षत and धुक्षन् appear as दुक्षत and दुक्षन्; the change of धु to दु is due most probably to the sensitive ear of the composers; this is an indication that ध् was often changed to द् when Rks. had to be recited; I think there would be a gain in mellowness if धुक्षन्त, धुक्षस्व and धुक्ष्व were pronounced as दुक्षन्त, दुक्षस्व and दुक्ष्व. All these are forms of दुह्; so दुक्षः in the present Rk must really be धुक्षः which in sense is equal to धुक्ष्व. चित् sometimes means to burn, blaze, be kindled; स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमे अग्निः यज्ञस्य अध्वरस्य चेतति (१।१२८।४) = Agni possessed of offerings (सुक्रतुः) and the leader (पुरोहितः) of every sacrifice (यज्ञस्य = अध्वरस्य) burns or is kindled (चेतति) in every house (दमेदमे); अग्निः धिया स चेतति केतुः यज्ञस्य पूर्यः (३।११।३) = Agni, the best (पूर्यः) banner (केतुः) of sacrifices (यज्ञस्य), blazes up (चेतति) on account of offerings (धिया). चित् + आनः = चेतानः = kindling; अचेतानः = one who does not kindle Agni. Oh Agni, do not (ना) milk (वि + दुक्षः) the paths of one who does not kindle thee (अचेतानस्य) i. e. do not give wealth to such a man. वि नः पथः सुविताय चियन्तु (१।१०।४) = May Indra and certain other gods increase (वि + चियन्तु) our (नः) wealth (पथः); वि पथः सातये सितम् (८।५।९) = Loosen (वि + सितं) i. e. give wealth (पथः) in order that we may enjoy it (सातये) or give it in charity to others. I cannot explain how पथः came to have this sense. परि + सद् = To sit round i. e. to enclose either in a friendly or in a hostile spirit; Vṛtra and the other foes of Indra are called परिषदः (III।३३।७) because they enclose water and thus prevent it from flowing out; ऊर्वं गव्यं परिषदन्तः (४।२।१७) = enclosing a herd of cows; परिषद्धानः (१०।६१।१३) = enclosing. नरः परि षदन् उषासम् (४।३।११) = Sacrificers sat round the Dawn i. e. worshipped her; परि यज्ञं नि षेदधुः (४।५६।७) = The two goddesses sit round the sacrifice for

the purpose of protecting it or for receiving offerings; परि स्वज्ञो नि वेदिरे (१।२५।३) = Varuṇa's spies sat round in order to detect sin. Thus परि + सङ् has only two senses, one hostile and the other friendly or reverential. In the present Rk परिपद्यं is used about रेवजः and is rendered by परिहर्तव्यं which sense cannot be justified by the above quotations. Shall we say that न was the original word in place of हि? अरण्यस्य रेवजः न परिपद्यं = Wealth belonging to another should never be sat round i. e. accepted; was this the meaning intended? 11 भूयसे निर्वचनाय; vide note on (284। 14-17).

14 व्रभाय = व्रहीतव्यः. दुर्ज्ञेयः = सुखतमः; Durga has सुखतमः; सुखतमः = परिचरिता = हितैषी (दुर्ग) = serviceable, well-inclined; ज्ञेयः इति सुखनाम (१३१।२). अपि understood. अन्योदर्यः = अन्येन उदीरितात् रेतसः जातः। अन्यजायोदरसंभूतः वा (दुर्ग) = born of semen discharged by another or born in the womb of another's wife. अपि understood after मनसा. मन्तवै = मन्तव्यः. मम अयं understood; Mahā. reads मम अयं पुत्रः इति. 15 अथा = अथ = अथ = यस्मात् (दुर्ग). पुनर् इत् = पुनर् एव. तत् and यतः आगतः भवति (understood) are not in Durga's Vṛtti. 15-16 Durga has not ओक्कः इति निवासनाम उच्यते; उच्यते ought to be उच्यते: which is abl. sing. of उच्यति which stands for the root उच्; उच्च समवाये (घा० ४।११७); उच् = to congregate; ओक्कम् is another name for a place of residence (निवासनाम) comes from उच्; when family members congregate i. e. live together in one house, then such a house is called ओक्कम्. उच् + अन् = ओच् + अन् = ओक्क + अन् = ओक्कम्; in short ओक्कम् means a home. 16 आ + एतु = ऐतु. बाजी = वेजनवान् = परेभ्यः भयदाता (दुर्ग) = one who terrifies his enemies; vide note on बाजी (41-21). We do not expect बाजी before वेजनवान् as Yāska as a rule gives only equivalents of words in Rks. अभीषाद् = अभिषहमाणः; अभि + सह् = to overcome; अभिषाद् nom. sing. of अभि + सह्. सपनान् understood. 16-17 नव्यः = नवजातः; Durga has शिशुः इत्यर्थः after नवजातः; नवजातः शिशुः = a newly-born son. 17 स एव पुत्रः इति = because a boy of this character alone deserves to be called a son. Durga understands आगच्छतु after पुत्रः.

Yāska and Durga :— A stranger born of another's semen, however serviceable, should not be accepted or adopted as a son nor even should he be considered as such by one's mind; for such a one does return again to his own home; let a new-born son who would in future shake his enemies with terror and overcome them come to us.

सायण :— अरणः = अरममाणः ; रण = र + ण ; र = रम ; ण = माण. सुशेवः = सुखतमः. ग्रभाय = पुत्रत्वेन ग्रहणाय. ओकः = संस्थानं (स्वस्थानं ?). वाजी = अन्नवान्.

ग्रभाय and मन्तवै are dat. sing. forms of ग्रभ and मन्तु which in Vedic literature are nouns ; words ending in तु like क्रतु, गतु, मन्तु were regularly declined like भानु. शेव = welcome, desirable, dear; सु in सुशेव intensifies these senses and may be translated by very or most. आत्मेवशेवः (१७३१२) = (Agni is) as dear as one's own life ; मित्रं न शेवं (१५८१३) = (Agni who is) as dear as a friend ; वज्रम् आयत्तं शेवं (१०११३१५) = the thunderbolt of steel always welcome or helpful ; सखा सुशेव एवि नः (११३११३५) = Be to us a very helpful friend ; दितेव सोम हतवे सुशेवः (८१४८१४) = Oh Sōma, thou art as dear to us as a father is to his son ; प्रति मे स्तोमम् अदितिः जग्मूयात् तूष्णं न माता हृद्यं सुशेवं (५१४२१२) = May Aditi take hold of i. e. embrace my prayer as a mother embraces a dear lovable son ; उप सूर्य मातरं भूमिम् एनम् उरुव्यचम् वृथिवीं सुशेवां (१०११८१०) = Oh corpse, approach this very affectionate (सुशेवां) mother i. e. the spacious earth i. e. the broad and deep pit made in the earth. वि एतु दिद्युत् विद्याम् (विज्ञानम् ?) अशेवा (७३४१३) = May this weapon i. e. poverty which is so disagreeable or unwelcome to people depart ; अत्रा जहाम ये असन् अशेवाः (१०५३१८) = We shall leave here all those who are unwelcome or not helpful. सुशेवः in the present Rk means most welcome or desirable on account of his excellent qualities. अद्य generally means and, then, therefore ; अत्रा चित् means on that very account as in द्यं हि दा सुदानवः इन्द्रज्येष्ठाः अभिचवः । अत्रा चित् वः उत कुवे (८१८३१९) and एवा गतिः तुवीमव विश्वेभिः धायि धातुभिः । अत्रा चित् इन्द्र मे सत्रा (८१३२१२९). This meaning of अत्रा चित् is not applicable in the present Rk; अंधा means darkness as Durga says ; चित् = एव. वाजी = one who brings booty from battle or wealth (वाज) by his own efforts. अभीषाद् = one who overcomes enemies : poverty may be one of those enemies : a son by acquiring wealth defies poverty ; he amasses such immense wealth that there is not the remotest fear of poverty. नव्य = new i. e. one that does not belong to any other family, one who is not stale. Pāṇini does not include अन्योदर्य in समानोदरे ज्ञयितः (१४११०८) and सोदरात् यः (१४११०९) ; Yāska instead of explaining अन्योदर्य retains it in his Bhāṣya which shows that अन्योदर्य was not considered as altogether a Vedic word. A stranger (अरणः) conceived in the

womb of another woman than one's wife, though ever so desirable on account of his qualities, is not suitable for adoption (ग्रभाय भवति); nor can he be thought (मन्तव्ये भवति) as fit for adoption; for such a one *does* return to his own home for some reason or other; therefore let there come to us a fresh son i. e. one born of our own loins who would defy poverty by amassing wealth. I have said above that the Vedic R̥ṣis desired two things above all viz. sons born of their own loins and wealth obtained by their own efforts; they hated adopted sons and livelihood on borrowed money.

17-18 Durga says:— As sons and daughters are both of them अपत्य, daughters like sons are entitled to all the rights that belong to अदत्त such as a share in the paternal property; this question of their rights is to be discussed henceforth; अथ introduces the topic. दायं रिक्थम् आदत्ते दाय्यादः (अमर ३।३।८९ क्षीरस्वामी); दाय्यादस्य भावः दाय्याद्यं = the status of an inheritor; द्रुहितुः दाय्याये = to prove the status of a daughter to be an inheritress or to receive a share in the paternal property. Durga understands धर्मविदः after उदाहरन्ति; धर्मविदः उदाहरन्ति = Those who know the law i. e. those expert in law quote (the following R̥k). एषा वक्ष्यमाणा ऋक् पुत्रदायाये वर्तते इति एके धर्मविदः मन्यन्ते is what Yāska wants to say by पुत्रदायाये इति एके; but some (एके) experts say that the R̥k quoted is about a son's right to paternal property and not a daughter's right. पुत्रदायाये इति एके must be an interpolation, for had it been genuine, Yāska would certainly have quoted the interpretation of the R̥k illustrating this view.

441I शासत् = प्र + शास्ति = प्रख्यापयति (दुर्ग) = prescribes, announces; शास्य अनुशिष्टौ (धा० २।६५); अनुशिष्टिः = announcement. शासत् 3rd per. sing. of शास्. वन्हिः = वोढा = उद्बोढा (दुर्ग) = one who marries; वह् = उद्बह् = to marry; नि = तृ; वह् + ता = वोढा. वोढा in the sense of उद्बोढा seems to have been current in Yāska's day. संतानकर्मणे and पुत्रभावं understood. यः उद्बोढा स्त्रियाः भवति सः तस्यां या जायते द्रुहिता तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणे अर्थाय (दुर्ग) = He who marries a woman announces the status of a son to a daughter born of her for the purpose of the continuation of the family-name, that is, he would make no distinction between a daughter and a son and that a daughter like a son can extend the family-name to future generations. द्रुहिता = दृ + हिता = दृर् + हिता; सा हि यत्र एव दीयते तत्र एव दुर्वृत्ता भवति (दुर्ग) = A daughter is always ill-given i. e. unwelcome into whatever family she is born or is given

in marriage. Or दूर=दूर=दूर=दूरे; दूरे वा सती सा पितुः हिता पथ्या भवति (दुर्ग)
 = A daughter when placed at a distance or given in marriage to a
 husband who lives in a distant place is always a relief to her father
 because he is freed from the burden of feeding and clothing her. 2
 Or दुहितृ comes from दुह् (दोग्धे:); दुह् + इ + तृ = दुहितृ; सा हि नित्यम् एव
 पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् (दुर्ग)=Being in the habit of always
 soliciting one thing or another, she manages to get money from
 her father every now and again. Durga has वा after दूरे हिता and
 rightly. All these derivations are based on prejudice against daugh-
 ters who are even now looked upon as a nuisance. The word is
 दुहितृ and not दुहिता; but Yaska derives दुहिता for the sake of हिता;
 had he derived दुहितृ then दुह् would have been the only root. दुहितृ
 is like thugather (Gr.), dugheter and dugedar (Avesta),
 dohtor (old Eng.), tochter (Ger.) and daughter. It is
 difficult to guess why daughters were called दुहितृ; daughters before
 marriage had perhaps to milk cows in their fathers' homes.
 नप्यं=नसारम्. गात्=उपागमत्. दौहित्रं पौत्रम् इति understood. दौहित्रं दुहितृ-
 पुत्रं पौत्रम् इति पौत्रः सम अयम् इति उपागच्छति। न च अपुत्रस्य पौत्रः स्यात्।
 उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रः सम अयम् इति दौहित्रम्। तस्मात् दुहिता अपि
 पुत्रः एव (दुर्ग); one who has no son can have no son of a son
 (पौत्रः) and yet he approaches mentally i. e. considers his daughter's
 son as his पौत्र; therefore his daughter becomes his son. ऋतं =
 यज्ञः (६३।१५); ऋतस्य = प्रजननयज्ञस्य = of the sacrifice viz. that of
 begetting children; there is no difference, says Durga, between
 the act of conceiving a son and that of conceiving a daughter; the
 ritual in each case is the same; the same Mantras have to be recited
 at the performance of the religious rite called गर्भाधान. Or ऋतस्य =
 रेतसः; ऋतस्य = ऋ + तस्य; ऋ = रू = रे तस्य=तसः; रे + तसः=रेतसः.
 दीधितिं = विधानम्; सपर्यन् = पूजयन्; Durga has इत्यर्थः after विधानं and
 also after पूजयन् which shows that these two words were absent
 in his text. 3-4 तद् हि अङ्गात् अङ्गात् संसृतं सर्वगावेभ्यः हृदयात्तुस्मरण-
 विमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रवृत्तं प्रवृत्तं भवति रेतः। तस्य रेतसः विधानम् अविशेषेण
 पूजयन् स षोडा दौहित्रं पौत्रः सम अयम् इति एवम् उपागच्छति चेत्तत्ता। येनैव हि
 विधानेन पुत्रजन्मने रेतः उत्पद्यते तेनैव हि दुहितृजन्मने अपि (दुर्ग)=That semen
 is produced from every limb of the husband immediately after his
 heart thinks of cohabiting with his wife and passes into the mother's
 womb for the purpose of producing a foetus there; honouring
 (सपर्यन् = पूजयन्) the discharge (दीधितिं = विधानं) of that semen

womb of another woman than one's wife, though ever so desirable on account of his qualities, is not suitable for adoption (अमाय भवति); nor can he be thought (मन्तव्यं भवति) as fit for adoption; for such a one *does* return to his own home for some reason or other; therefore let there come to us a fresh son i. e. one born of our own loins who would defy poverty by amassing wealth. I have said above that the Vedic R̥sis desired two things above all viz. sons born of their own loins and wealth obtained by their own efforts; they hated adopted sons and livelihood on borrowed money.

17-18 Durga says:— As sons and daughters are both of them अवयव, daughters like sons are entitled to all the rights that belong to अदत्त such as a share in the paternal property; this question of their rights is to be discussed henceforth; अथ introduces the topic. दायं रिक्थम् आदत्ते दायदः (असर ३३।८९ क्षीरस्वामी); दायदस्य भावः दायदं = the status of an inheritor; दृष्टिः दायदे = to prove the status of a daughter to be an inheritress or to receive a share in the paternal property. Durga understands धर्मविदः after उदाहरन्ति; धर्मविदः उदाहरन्ति = Those who know the law i. e. those expert in law quote (the following R̥k). एषा वक्ष्यमाणा ऋक् पुत्रदायादे वर्तते इति एके धर्मविदः मन्यन्ते is what Yāska wants to say by पुत्रदायादे इति एके; but some (एके) experts say that the R̥k quoted is about a son's right to paternal property and not a daughter's right. पुत्रदायादे इति एके must be an interpolation, for had it been genuine, Yāska would certainly have quoted the interpretation of the R̥k illustrating this view.

441I शास्तु = प्र+ शास्ति = प्रख्यापयति (दुर्ग) = prescribes, announces; आसु अनुशिष्टौ (धा० २।६५); अनुशिष्टिः = announcement. शास्तु 3rd per. sing. of शास्. वन्हिः = वोढा = उद्बोधा (दुर्ग) = one who marries; बह् = उद्बह् = to marry; नि = तृ; बह् + ता = वोढा. वोढा in the sense of उद्बोधा seems to have been current in Yāska's day. संतानकर्मणे and पुत्रभावं understood. यः उद्बोधा स्त्रियाः भवति सः तस्यां या जायते दृष्टिता तस्याः पुत्रभावं प्रजास्ति संतानकर्मणे अर्थाय (दुर्ग) = He who marries a woman announces the status of a son to a daughter born of her for the purpose of the continuation of the family-name, that is, he would make no distinction between a daughter and a son and that a daughter like a son can extend the family-name to future generations. दृष्टिता = दृ + हिता = दृ + हिता; सा हि यत्र एव दीयते तत्र एव दुर्दत्ता भवति (दुर्ग) = A daughter is always ill-given i. e. unwelcome into whatever family she is born or is given

in marriage. Or दूर=दूर=दूर=दूरे; दूरे वा सती सा पितुः हिता पथ्या भवति (दुर्ग)
 = A daughter when placed at a distance or given in marriage to a
 husband who lives in a distant place is always a relief to her father
 because he is freed from the burden of feeding and clothing her. 2
 Or दुहितृ comes from दुह् (दोग्धे:); दुह् + इ + तृ = दुहितृ; सा हि नित्यम् एव
 पितुः सकाशात् त्र्यं दोग्धिं प्रार्थनापरत्वात् (दुर्ग)=Being in the habit of always
 soliciting one thing or another, she manages to get money from
 her father every now and again. Durga has वा after दूरे हिता and
 rightly. All these derivations are based on prejudice against daugh-
 ters who are even now looked upon as a nuisance. The word is
 दुहितृ and not दुहिता; but Yaska derives दुहिता for the sake of हिता;
 had he derived दुहितृ then दुह् would have been the only root. दुहितृ
 is like thugather (Gr.), dugheter and dugedar (Avesta),
 dohtor (old Eng.), tochter (Ger.) and daughter. It is
 difficult to guess why daughters were called दुहितृ; daughters before
 marriage had perhaps to milk cows in their fathers' homes.
 नप्यं=नप्तरम्. गात्=उपागमत्. दौहित्रं पौत्रम् इति understood. दौहित्रं दुहितृ-
 पुत्रं पौत्रम् इति पौत्रः मम अयम् इति उपागच्छति। न च अपुत्रस्य पौत्रः स्यात्।
 उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रः मम अयम् इति दौहित्रम्। तस्मात् दुहिता अपि
 पुत्रः एव (दुर्ग); one who has no son can have no son of a son
 (पौत्रः) and yet he approaches mentally i. e. considers his daughter's
 son as his पौत्र; therefore his daughter becomes his son. ऋतं =
 यज्ञः (६३।१५); ऋतस्य = प्रजननयज्ञस्य = of the sacrifice viz. that of
 begetting children; there is no difference, says Durga, between
 the act of conceiving a son and that of conceiving a daughter; the
 ritual in each case is the same; the same Mantras have to be recited
 at the performance of the religious rite called गर्भाधान. Or ऋतस्य =
 रेतसः; ऋतस्य = ऋ + तस्य; ऋ = रू = रे तस्य = तसः; रे + तसः = रेतसः.
 दीधिति = विधानम्; सपर्यन् = पूजयन्; Durga has इत्यर्थः after विधानं and
 also after पूजयन् which shows that these two words were absent
 in his text. 3-4 तत् हि अङ्गात् अङ्गात् संभूतं सर्वगात्रेभ्यः हृदयानुस्मरण-
 विमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रत्युतं प्रवृत्तं भवति रेतः। तस्य रेतसः विधानम् अविशेषेण
 पूजयन् स षोढा दौहित्रं पौत्रः मम अयम् इति एवम् उपागच्छति चेतसा। येनैव हि
 विधानेन पुत्रजन्मने रेतः उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजन्मने अपि (दुर्ग)=That semen
 is produced from every limb of the husband immediately after his
 heart thinks of cohabiting with his wife and passes into the mother's
 womb for the purpose of producing a foetus there; honouring
 (सपर्यन् = पूजयन्) the discharge (दीधिति = विधानं) of that semen

into her womb without making any difference as to the development of the foetus into a son or a daughter he approaches mentally his daughter's son as though he were a son's son, that is, there is no difference whatever in the character of the semen whatever its development be; the semen is the same. Instead of हृदयात् अधिजातस्य Durga has हृदयानुस्मरणनिमित्तस्य which may be a paraphrase of हृदयात् अधिजातस्य; the impulse to the limbs is given by the husband's heart i. e. his passion or lust; when he feels this lust he cohabits with his wife and discharges semen into her womb; at the time when he does so he does not intend that the semen should develop into a boy or a girl. Whether कृत means the duty of begetting children (प्रजनयज्ञ) or semen (रेतस्), both sons and daughters (मिथुनाः) are inheritors of their father's property (दायादाः) without any difference whatever (अविशेषेण); मिथुनाः = पुरुषाः स्त्रियश्च (दुर्ग); both males and females are sons (पुत्राः) on this account. 5-6 अङ्गात् ० शरदः ज्ञातम् is called a Rk; but the words do not sound like a Rk. 6-7 मिथुनानां पुत्राणां = of both kinds of sons i. e. of sons and daughters. विसर्गादौ = at the beginning of creation; Manu born of the self-existent (स्वायम्भुवः) i. e. the Brahman said at the very beginning of creation that both kinds of sons i. e. sons and daughters had a claim to their father's property (दायः) in accordance with divine law (धर्मतः). 5 अभ्युक्तं = (The statement that both sons and daughters have a share in their father's property) is spoken to i. e. endorsed (by the Rk and the Śloka).

The Rk and the Śloka, however, do not seem to endorse this view. आत्मा वै पुत्रनामासि does certainly refer to sons and sons alone, for in India sons have been always preferred to daughters. The Ait. Br. dwells on the necessity of having sons in a series of ten Ślokas (3311); सायणः—रूपेण ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्; रूपेण=केवलं दुःखकारित्वात् दैन्यहेतुः; ज्योतिः० व्योमन्=ज्योतिःस्वरूपं तमोनिवारकत्वेन । स हि पितरं परमे व्योमन् उत्कृष्ट आकाशे परब्रह्मस्वरूपे अवस्थापयति. In this connection Sāyaṇa quotes संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमये अर्थहारिका । यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः . मिथुनानां पुत्राणां in the Śloka most probably refers to sons that are twins; twins have an equal share in their father's property; अविशेषेण=without any difference. The Śloka does not occur in the present मनुस्मृति. It is impossible to say decisively what मिथुनानां means in the Śloka.

8 न दुहितरः (दायादम् अर्हन्ति) इति एके (धर्मविदः मन्यन्ते). Some say that daughters are unfit for paternal inheritance and quote the Mait. S. 8-10 यत् स्थालीं रिञ्चन्ति न दाहमयं तस्मात् पुमांश्च दायादः अदायन्ती इति विज्ञायते. Durga has ह between इति and विज्ञायते. The repeated Mait. S. reads स्त्री अदायादा for अदायादा स्त्री. In the Sōmanag sacrifice the Sōma-juice is offered into the fire in the name of several deities; each libation is called a ग्रह; a certain ग्रह is called आद्यायण in which the Sōma-juice is taken in an earthen pot but the libation is made out of a wooden one (दाहमयं पात्रं); the fact that they empty (रिञ्चन्ति) the earthen pot (स्थालीं) and pour its contents into the wooden shows that man i. e. the son has a claim to the paternal property and not woman i. e. the daughter. अथ यत् स्थालीं परास्यन्ति न दाहमयं तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसन्; and since the earthen pot is cast away and not the wooden one which is taken to the अवभृथ, men cast away a girl as soon as she is born but not a boy. स्थाल्यां गृह्णाति वायस्येन जुहोति। तस्मात् स्त्री निर्वीर्या अनिर्वीर्याः पुमांश्च। पयः स्थालीं परास्यन्ति न वायस्यन्। तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसन् (काठक सं० २७।९); thus the Kāthak too says the same thing.

This gives us a picture of the dark times of the Brāhmaṇa literature. Girls were often left in wild deserts to be devoured of course by cruel beasts. Female infanticide has darkened the page of Indian history. Durga and Sāyana have softened down the brutality of this treatment; दुर्गाः— परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति; सायणः— वरकुले परित्यजन्ति (तै० सं० भाष्य १।४।२८). Though दाहमयं पात्रं is neuter, it is superior to the स्थालीं which is feminine.

10 Brides are given in marriage and not bridegrooms; even in civilized Europe and America where women are free to choose their partners in life giving away of brides is a phrase used on occasions of marriage, though the words are a mere formality; but even the formality shows that once it was a serious affair; in India कन्यादान is a fact and not a formality. Greedy parents are often found even in these days selling their girls to rich men; there is no wonder that this custom existed even in the days of Yāska who says विजामाता इति० क्रीतापतिश्च आचक्षते (8713). It existed even in the days of the Brāhmaṇas; Durga says:— तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति। अद्वयं वै एषा करोति या पन्थुः क्रीता सती अन्यथा अन्यैः चरति (मैत्रा० सं० १।१२।११). The custom, however, was condemned; Durga says:— विक्रयं च

अपि अपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमन्यते । स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति भगवता वासुदेवेन उक्तं सुभद्राहरणे ; the Śloka in the present आदिपर्व, however, is worded differently ; प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत् कोऽनुमन्यते । विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात् पुरुषो भुवि (२२३।४). It is also condemned in the मनुस्मृति ; ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः अधि-प्रदानं स्वाच्छन्द्यात् आसुरो धर्म उच्यते (३।३१). अतिसर्गः = abandonment of girls or their exposure to wild beasts in forests ; poor helpless parents had recourse to this barbarity as they could not secure husbands for their girls ; vide note on परास्यन्ति above (421). Durga, however, interprets अतिसर्ग differently ; परित्यज्यते हि कन्या स्ववन्धुभिः स्वयंवरे यः बलिष्ठः स गृह्णातु इति यो वा तुभ्यं रोचते तं वृणीष्व इति ; among the warrior-classes girls were allowed to choose their husbands ; the strongest man after defeating rivals claimed the hand of a क्षत्रिय girl ; sometimes there was no conflict among rivals and a girl could choose the person whom she liked best. But this cannot be the meaning of अतिसर्ग.

दान, विक्रय and अतिसर्ग point to the fact that girls had no will of their own ; they were disposed of like cattle ; consequently they could not claim a share in the paternal property. Sons alone are sharers of such property as they have a will of their own and cannot be disposed of like cattle. This is controverted by some who say that even men are sometimes dealt with as though they were animals. 10-11 शौनःशेषे (आख्यानं) दर्शनात् ; शुनःशेष was sold by his father to रोहित, son of हरिश्चन्द्र ; bound to the sacrificial post as a victim, he invoked Varuṇa's help and secured release by the grace of that god ; विश्वामित्र then adopted him ; getting wroth at the impudence of some of his sons who opposed the act of adoption he abandoned them (Ait. Br. 3313).

11 शासद्वाहिः इत्यस्याम् कचि अत्रातृमत्याः वादः वर्णनम् अस्ति इति अपरम् आचार्यमतम् ; in the R̥k शासत् etc. there is mention (वादः) of a daughter who has no brother and not of any daughter ; she alone has a share in her father's property because her son or sons offer rice-balls to her dead ancestors. वाद has a special sense ; it means mention or description ; vide ब्राह्मणवादाः (37।13). अपरे for अपरं सत्तं would be better as we have एके in पुत्रदायाये इत्येके (43।17) and दुहितरः इत्येके (44।8). Durga quotes :—पिता उत्तुजेत् पुत्रिकाम् अनपत्यः अग्निं प्रजापतिं च इष्ट्वा अस्मदर्थम् अपत्यम् इति संवाद्य (गौ० ध० २८।१६) ; a sonless (अनपत्यः) father should give (उत्तुजेत्) his daughter in

marriage to the would-be son-in-law after making a contract (संवाद्य) with him with due religious rites viz. offering oblations to Agni and Prajāpati that the son born of the marriage would be *his* heir and not that of the husband. 12 अभ्रातरः = अभ्रातृकाः. संतानकर्मणे पिण्डदानाय ~~हृत्तवर्त्मनः~~ ^{हृत्तवर्त्मनः} = हृत्तवर्त्मनः. Durga quotes the whole Rk and cloud is rains it; अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः । अभ्रातर इव योषाः inference is ~~हृत्तवर्त्मनः~~ (अथर्व सं० १।१७।१) ॥ इयम् ऋक् प्रसवमार्गवहनरोगिणी या ~~याम्~~ ^{याम्} and नोः तत्प्रतीकारकर्मणि विनियुज्यते । अमूः याः यन्ति स्रवन्ति नाड्यः ~~शू + मन्~~ = ^{विरताः} स्त्रियः इव अतिलोहितवस्त्राः सर्वाः एताः तिष्ठन्तु उपरमन्तु ~~मन्~~ ^{मन्} ~~तवहनमार्गाः~~ अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । यथा काश्चित् अभ्रातृकाः योषाः हतभर्तृ-
वशमार्गाः तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय एवम् एताः नाड्यः तिष्ठन्तु. In the case of certain women there is unceasing menstrual flow for stopping which this Rk is recited during a certain religious rite. The menstrual veins that bleed unceasingly are compared to women that wear red garments. यन्ति = (1) go about, (2) flow. The verb तिष्ठन्तु contains a command that the menstrual veins shall stop the flow of blood; the same word is a prohibitory injunction to the effect that brotherless girls shall not marry. हृत्तवर्त्मनः = (1) whose passage by which blood is flowing is blocked; (2) who block the path of the continuation of their husband's families. The Rk in the अथर्वसंहिता published at Ajmer runs thus:-- अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अभ्रातर इव जामयः तिष्ठन्तु हृत्तवर्चसः (१।१७।१); here we have योषितः for जामयः, जामयः for योषाः, हिराः for सर्वाः and हृत्तवर्चसः for हृत्तवर्त्मनः; हिराः = blood-vessels; हृत्तवर्चसः = whose vigour has been killed i. e. lost. The अथर्ववेद is said to have had nine recensions of which only two have been discovered. We cannot say from which one of these nine Yāska quoted the Rk in the text; our text has तिष्ठन्ति for तिष्ठन्तु. Mahā. quotes the whole Rk. 13 अनिर्वाहः = negation or prohibition of marriage. औपमिकः = उपमायां भवः = implied in the comparison i. e. to be inferred from the comparison. एवम् अस्याम् ऋचि अभ्रातृकायाः अनिर्वाहः उपमया लिङ्गतः दर्शितः (दुर्ग); उपमया लिङ्गतः दर्शितः = (The prohibition of the marriage of a brotherless girl) is shown in the Rk through a comparison; it is not actually stated. The comparison is a source from which to draw the inference; अभ्रातरः इव is a comparison from which we draw the inference.

17 अभ्राता = अभ्रातृका. पुंसः = पितृन्. प्रतीची = अभिमुखी; प्रति = अभि; अच् = to go; प्रति अभि अच्चति असौ प्रतीची = one who goes

towards i. e. returns. संतानकर्मणे पिण्डदानाय and न पतिं understood. Durga says :— A 'brotherless woman even when married continues the extension of her father's family and not that of her husband's.

18 गर्तारुक् = गर्तारोहिणी ; गर्तम् आरोहति असौ गर्तारुक्. सन्ध्ये धनानां =

धनलाभाय ; Durga has लब्धये धनानां. सन् संसक्तौ (धा० १।४६५) ; सन् to distribute, (2) to possess ; but in Yaska's धातुपाठ it meant

दाक्षिणाजी understood ; Gur. has दाक्षिणायाजी, Sāyana दाक्षिणायाजी

Durga दाक्षिणाया ; दाक्षिणाजी and दाक्षिणायाजी are wrong

दिशि वर्तमानाः दाक्षिणाः । तेषु जाता दाक्षिणाजा = a woman

southerners. In VI,9 the word is दाक्षिणाजाः (8713) but

reads दाक्षिणाजाः ; so here the original word seems to have been

दाक्षिणाजा, though Durga has दाक्षिणाया ; दाक्षिणाया may be an expla-

nation of दाक्षिणाजा or दाक्षिणाजा ; दाक्षिणस्यां जाता दाक्षिणाजा. गर्तः =

सभास्थानः = अक्षनिवपनपीठं (दुर्ग) = a raised place or a dais for

throwing dice on ; सभा = a gaming-house, a gamblers' den ; सभिः =

an owner of such a house. गर्त comes from गृ (गृणाते) ; गृ शब्दे

(धा० ९।२६) ; गृ + तः = गृ + तः = गर्तः ; सत्यः संगरः यस्मिन् सः सत्यसंगरः ;

संगीर्यते हि तत्र सत्यम् इदम् अत्र पतितम् इदम् अत्र न पतितम् इति एवम् ।

प्रायेण कित्वाः तत्र अचुतं ब्रुवते (दुर्ग) ; a dais for throwing dice on is

called गर्त because dicers have to speak the truth about each cast of

the dice. 19-20 तं तत्र या अपुत्रा या अपातिका सा आरोहति । तां तत्र अक्षैः

आदधन्ति । सा रिक्थं लभते = A woman who has lost her husband and

has no son mounts the dais ; when she sits on the dais, the people

seated around her strike her with dice after which she gets money.

Gur. has अक्षेण for अक्षैः ; Durga has no तां तत्र अक्षैः आदधन्ति ; दुर्गः—

तं सभास्थानं तत्र कितवमध्ये अवस्थितं या अपुत्रा स्त्री या अपातिका सा आरोहति ।

ततः सा भर्तृवन्धुभ्यः सकाशात् रिक्थं लभते यः तस्याः भर्तृसक्तः धनंशः तन् ; such

a woman sits upon the dais in the midst of gamblers and speaks

the truth and nothing but the truth, for such is the law of the gam-

ing-house ; the gamblers then being convinced of the righteousness

of her claim to her late husband's share in the family-property obtains

it from his relatives who have till then denied her claim. Durga's

explanation is sensible and intelligible ; there is no propriety what-

ever in striking the woman with dice. 20 इमं शानानां संचयः = A

collection or a series of graves ; such a series is called गर्त because evil

spirits are ready to pounce upon the dead ; गर्त in this sense comes

from गृ (गृते) ; गृसी उद्यमने (धा० ६।११६) ; उत् + यन् = to become

ready ; ग्र् + तः = गर् + तः = गर्तः ; Durga has not अपगूर्णः भवति. अपगूर्ण

p. p. of अपगृह्; अप + गृह् = to avoid, to curse; a burial-ground is a place that is avoided by people or cursed by them. 21 स्मशानं = स्म + शानन्; शानं = श + अ + नं = श + य + नं = शयनन्; a burial-ground is the sleeping-place of dead bodies; स्मन् = a body (शरीरं). Durga says:—The reason why the derivation of शरीर given on p. 3718 is repeated here is that शरीर there was not a real body since Vṛtra being a cloud is bodiless while here शरीर is a real body. This defence is altogether lame: शृणाते: वा शम्नाते: वा is a derivation of स्मन् and not of शरीर; शरीरं after स्म शरीरम् is an interpolation. शृ + मन् = श + ऋ + मन् = श् + मन् = स्मन्; शस् + मन् = श + अ + स् + मन् = श + मन् = स्मन्. 21-22 स्मश्रु = स्म + श्रु; स्म = स्मनि = शरीरे; श्रु = श्रि = श्रितम्; स्मश्रु is hair (लोम) because it lies (श्रितं भवति) on the body (स्मनि). 22 लोमन् comes from लृ (लृणाते:) or from ली (लीयते:); लृ डेदने (घा० १।११); ली श्लेषणे (घा० १।३३); लृ + मन् = लो + मन् = लोमन्; ली + मन् = लू + मन् = लोमन्; hair is called लोमन् because it is cut or because it clings to the body. 22-23 उपरः = यूपस्य अतः प्रदेशः (दुर्ग) = the unhewn part of a sacrificial post; it is the lowest part of the यूप and measures 1/8th of the whole; it should never be exposed to view; if it is, then the sacrificer dies (प्रमायुकः भवति) prematurely and stands in a burial-pit (गर्तेष्टाः) i. e. lies buried therein. This उपर is hidden in what is called यूपवट; अवट = a pit; this अवट is said to be पितृपदन i. e. the abode of the *manes*. यत् निखातं तत् पितृणाम् । यत् ऊर्ध्वं तत् मनुष्याणाम् (मैत्रा० सं० ३।१।४) = The part buried in the pit belongs to the *manes* and that above the pit to men. मी हिंसायाम् (घा० ४।३१।१।४) प्र + मी = to kill; प्र + मी + उकः = प्र + मै + उकः = प्रमायुकः = liable to destruction. Neither Amara nor Apte's Dic. gives प्रमायुक. The printed edition of the Mait. S. has न उपरस्य आविः कर्तव्यै । यत् उपरस्य आविः कुर्यात् रथेष्टाः (or रतेष्टाः) स्यात् प्रमायुकः यजमानः . रथेष्टाः or रतेष्टाः shows that the sentence is corrupt since the word ought to be गर्तेष्टाः . As Yāska almost always quotes from Mait. S., the quotation in the text must be genuine; Durga also quotes this genuine text.

23-24 गर्तः = रथः; it comes from गृ (गृणाते:); a chariot is called गर्त because it is the most praiseworthy (स्तुततमं) vehicle (यानं). Oh Mitra, Oh Varuṇa, you two mount (आरोहथः) your chariot (गर्ते). The Mait. S. says that Mitra and Varuṇa represent the two arms of the king who is engaged in performing the राजसूय ! Such is the

unnatural interpretation given of Rks by the Brāhmanas. 45-2 उशती = कामयमाना. ऋतुकालेषु understood. हस्ता = हसना. दन्तान् understood. नि रिणीते = विवृणुते. अप्सः = रूपाणि ; अप्सः = रूपं (निघ० ३।७।६). यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासाः भूत्वा ऋतुकालेषु आत्मानं दर्शयति एवम् उपाः आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च । हस्ता इव यथा हसनस्वभावा स्त्री हसनस्वभावात् दन्तान् आत्मनः दर्शयति एवम् उपाः अपि आत्मनः अन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विवृणुते । शार्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानि इव करोति (दुर्ग) ; in this passage we do not find कामयमाना and हसना ; perhaps हसनस्वभावा is an explanation of हसना. (For जायेव पत्ये उशती सुवासाः vide 2816). The Dawn reveals all objects that lie hidden in darkness ; she as it were washes things that have been smeared with or smirched by darkness with the water of her light. यथा अश्वत्था पित्रुन् एव प्रत्येति न पतिम् एवम् उपाः आदित्यम् एव प्रत्येति । यथा दाक्षिणात्या स्त्री गर्तं सभास्थानं धनानां लब्धये आरोहति एवम् उपाः अपरकाले रात्र्याः नभः आरोहति (दुर्ग) ; just as a brotherless woman returns to her parents (that is, continues her father's family and not her husband's), so the Dawn returns to the Sun (that is, illumines him that he might continue his journey in heaven) ; just as a woman in the south of India ascends (or sits upon) a dais, so the Dawn ascends the sky towards the latter end of the night.

सायणः—यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितुन् एति । सति भ्रातरि सः एव उचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति = Just as a brotherless woman resorts to her father for obtaining from him clothes, ornaments etc. suited to her position ; if she had a brother he would have satisfied her in these respects ; but since she has no brother, she has recourse to her father. यद्वा । सति स्वभ्रातरि सः एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्य अभावात् स्वयम् एव तत् कर्तुं पित्रादीन् गच्छति. तद्वत् इयम् उपाः अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यम् आभिमुख्येन गच्छति = So the Dawn too goes to her father, the Sun, for obtaining light etc. from him or for giving light to him. गर्तः इति गृहनाम (निघ० ३।४।३) । अत्र औचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिः च अधिष्ठितं स्थानम् उच्यते । तत् आरोहति इति गर्तारुक् । यथा लोके काचित् गतभर्तृका योषित् धनानां स्वकीयरीक्त्यानां सनये लाभाय गर्तम् आगच्छति । तां तु सभ्याः विचार्य यत् इयं रीकथं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति = गर्त usually means a house ; but here it means a law-court presided over by judges who are also assisted by officers of the king ; just as a widow goes to such a law-court for obtaining the property that belongs to her by right ; the men assembled in the court question

her and strike her with dice after which they give her what is hers. तथा इयम् अपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तम् आकाशं सूर्य-स्थानम् आरोहति = So the Dawn too goes to the sky where the Sun is for obtaining light which is a means for securing wealth. Here धन is derived from धिन् which means to please; धिवि प्रीणने (घा० १।५९४). यथा लोके सुवासाः दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती त्वानान्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय काङ्क्षन्ती तेन सह संक्रीडते तथा इयम् उपाः अतिनैशेन अन्धकारेण आवृतत्वात् मलिन-वसना अपि प्रभाते स्वतेजसा आवृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्त्रा इव हसना इव अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । नि नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयति । यथा लोके काचित् रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथा इयम् अपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति = Just as a woman whose clothes are soiled during menstruation puts on well-washed clothes and ornaments after menstruation has ceased and thus decked desires the company of her husband for sexual enjoyment, so the Dawn too who was covered with dense darkness of the night puts on clothes in the shape of her own light and sports in the company of the Sun who is her husband and while doing so displays her various colours which are like the teeth of a smiling damsel or she illumines all earthly things.

Sāyaṇa could not have written this Bhāṣya as it contains a grammatical blunder like सति भ्रातरि सः where सः stands for भ्राता; the same mistake is repeated in सति स्वभ्रातरि सः एव etc.; तां तत्र विचार्य यत् इयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य is loosely constructed and consequently obscure.

Geldner :— Like (इव) a brotherless maiden (अभ्राता) she comes (एति) towards (प्रतीची) men (पुंसः); she is like (इव) one who mounts the stage (गर्तारूक्) to earn (सनये) treasure (धनानां). Beautifully clad (सुवासाः) like (इव) a wife (जाया) longing (उक्षती) for her husband (पत्ये), Uṣas discloses (नि रिणीते) her breasts (अप्सः) like (इव) a courtesan (हस्त्रा).

4513 For अभ्रात्री Durga has अभ्रातृकां. उप + यम् = to marry; उपयमनं = marriage. Thus (इति) there are four comparisons in this Rk. The conclusion to be drawn from the first comparison is that no one should marry a brotherless girl; the prohibition

here is not direct as it is to be inferred from the comparison ; the same is true about अत्रातरः इव योवाः etc. in the last section (44111). But there is a Vedic statement viz. न अत्रात्री० अस्य भवति in which the prohibition is direct (प्रत्यक्षः). Durga :— न अत्रातृकाम् उपयच्छेत इति अयं प्रत्यक्षः एव उपयमनप्रतिषेधः । पितुः च पुत्रभावः प्रत्यक्षः श्रूयते । कथम् । तोकं हि अस्य तत् भवति । तोकम् इति अपत्यनाम (निघ० २।२।२) । यत् अपत्यम् अत्रातृकायाः तत् पितुः भवति न इतरस्य वोटुः इति. तोकं हि अस्य तत् भवति appears abrupt after न अत्रात्रीम् उपयच्छेत ; there must have been a sentence or two between the two which have been omitted here. Or तोकं० भवति may be interpreted differently ; तत् = सा अत्रातृका ; सा is changed to तत् on account of अपत्यं ; सा अत्रातृका अस्य पितुः तोकम् अपत्यं भवति = A brotherless girl is always the child i. e. the son of her father ; any child born of her belongs to her father and not to her husband. Durga's words viz. इति अन्यत्र अपि च उक्तं and इति श्रूयते show that न अत्रातृका० अस्य भवति is a Vedic quotation which I have not traced.

एषा प्रतीची दुहिता दिवः (५।८०।६) ; here प्रतीची stands for उषाः ; it means shining or dazzling ; this dazzling Dawn (प्रतीची), the daughter of Dyaus. असत् उ केतुः उषसः पुरस्तात् प्रतीची आगात् अधि हर्म्येभ्यः (७।७६।२) = Here in the east rises the banner (केतुः) of the Dawn ; the dazzling one (प्रतीची) has come down from her heavenly mansion (हर्म्येभ्यः). यो विश्वतः प्रत्यङ् असि दर्शतः (१।१४४।७) = (thou) who, being dazzlingly bright (प्रत्यङ्), art visible (दर्शतः) everywhere (विश्वतः). प्रतीची fem. of प्रत्यङ्. In the present Rk प्रतीची stands for the Dawn. गर्त in RV always means a chariot ; the Dawn ascends into her chariot (गर्तारूक्). एषा गोभिः अरुणेभिः युजाना (५।८०।३) and एषा स्या युजाना (७।७५।४) ; युजाना = रथं युजाना ; रथं यम् अधि अस्थाः उषः त्वम् (१।४९।२). So here गर्तारूक् is used of the Dawn. In RV सन् = to give ; आग्निः० सनोति वाजम् (३।२५।२), सनोति वाजम् इन्द्रः (६।६०।१), पूषा वाजं सनोतु नः (६।५४।५) and विश्वे सन्वन्तु० वाजम् (१।२२२।२) ; in all these Rks सन् means to give. सनि is a noun from सन् ; रदा० नः सनि (६।६१।६) = Give us a gift of wealth. नि + रि means to destroy in some Rks ; ममन्तु येन नि रिणासि शत्रून् (१०।११६।३) = Let this Sōma-drink by which thou destroyest enemies exhilarate thee ; पुरूणि० नि रिणाति जम्भैः (१।१४८।४) = Agni destroys any number of trees or forests with his jaws i. e. flames ; शोचिष्केशो नि रिणाति वना (५।४१।१०) ; शोचिष्केशः = one who has flames for his hair ; वना = वनानि ; असुर्ये वर्णे नि रिणीते अस्य तम् (९।७१।२) = Sōma destroys his own ugly (असुर्ये) colour (after being diluted in water and milk). But रि also means

to let loose ; त्वं वृतान् अरिणाः इन्द्र सिन्धून् (४।११।५) = Oh Indra, thou hast let loose the seven rivers that had been enclosed (वृतान्) by Vṛtra; यो हत्वा अहिम् अरिणात् सप्त सिन्धून् (२।१२।३) means the same thing. रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्ताः ० सूर्यो न अबौत् (१।१२।५) = Oh Mitra and Varuṇa, your chariot that contains abundant wealth is shining like the Sun ; दीर्घम् अप्सः यस्मिन् सः दीर्घाप्ताः ; भवा नः सहस्राप्ताः पृतनापाद् (१।८८।७) = Oh Sōma, be the destroyer of our enemy as thou hast countless wealth ; सहस्रम् अप्सः यस्य सः ; पृतना here is poverty which is compared to an enemy. एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृत् योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः (५।८०।६) = This dazzling Dawn, daughter of Dyaus, as beautiful (भद्रा) as any damsel (योषा) lets loose (नि रिणाति) wealth (अप्सः = नृत्). Or अप्सः may mean a ray of light ; दीर्घाणि अप्सांसि यस्य सः = (a chariot) which has rays that go to the longest distance ; सहस्राप्ताः = Sōma who spreads about thousands of rays ; Sōma which has a dark colour gets rid of it by dilution in water and milk after which he looks as resplendent as the Sun. The light of the Dawn lay smothered in the darkness of night ; but in the morning she loosens her light from the grip of darkness and spreads it everywhere ; most probably this is the sense. For the sake of rhythm अप्सः ought to precede रिणीते and इव after गर्तारुक् ought to be एव or एवा ; एवा = एवेन = धनेन. If अभ्राता be altered to आ भ्राता then the first line would be आ भ्रातेव पुंस एति प्रतीची; the brother of the Dawn is the Sun. भगस्य स्वसा ० उपः सृष्टे प्रथमा जरस्व (१।१२३।५) ; here the Dawn is the sister of भग i. e. the Sun. Brother and sister were both wealthy and were liberal in distributing it to their devotees. भ्राता इव गर्तारुक् प्रतीची एवा एवेन धनेन सह धनानां सनये पुंसः आ एति = Like her brother (the Sun) the dazzling one after getting into a chariot comes unto men bringing wealth with her for giving it to them. पत्ये उशती जाया इव सुवासाः हस्ता स्मयमाना उषाः अप्सः स्वतेजः नि रिणीते = The Dawn clad in fine garments and smiling like a young wife who desires the company of her husband spreads her light everywhere. If this be the real text and the real sense, then there are only two similes viz. भ्राता इव and जाया इव ; इव after हस्ता is simply a repetition of इव after जाया ; there are a few instances in RV in which two signs of comparison are used when one would have done.

Durga :— Yāska after interpreting the first half of the Rk relegates the interpretation of the second to the end of the fifth section ; the reason for this relegation is his desire to state the various views

about the right of daughters to the property of their fathers ; it is necessary to state such views for a clear understanding of Rks. Durga was bound in duty to justify Yāska's method of interpretation. Yāska could have and should have interpreted the whole Rk after which he could have stated the various views about inheritance. He can hardly be said to interpret Rks ; his main business was the derivation of words ; in his zeal for derivation he sometimes leaves parts of Rks unnoticed ; vide remark on अपो दिव्या असृजत् वर्षा अभि (35011). 4-5 अप्रन्तायाः understood ; अप्रन्तायाः दुहितुः = of a daughter not given in marriage. सेकं = रेतःसेकं = रेतसः सेकारं (दुर्ग) = one who drops his semen, a husband ; सिञ्चति असौ सेकः . कञ्जन् = प्र + अर्जयति = प्रसाधयति = प्रकल्पयति = उपावर्तयति (दुर्ग) = procures or induces ; the father who has no son manages to procure a husband for his daughter by all sorts of arguments and inducements. Here कञ्जन् is altered to अर्जयति ; an instance of यथार्थं (3015). कञ्जतिः प्रसाधनकर्मा (9315) ; प्रसाधनं = आत्मसात्करणं (देवराज) = an act of appropriation, an act of securing to oneself. The causal of कञ्ज् is अर्जय् ; but कञ्जि भर्जने (धा० ११७७) and कञ्ज गति-स्थान-अर्जन-उपार्जनेषु (धा० ११७६) ; Durga interprets प्रार्जयति by प्रसाधयति ; but Yāska had कञ्ज् (= to procure) in his mind. सं + दधन्वे = संदधाति = अभिसंदधाति आत्मानं यत् अत्र अपत्यम् उत्पत्स्यते तत् मम इति (दुर्ग) = comforts himself with the thought that a son born of his daughter would be his son because he makes a contract with the would-be husband (अभिसंदधाति). धवि गतौ (धा० १५९८) ; in दधन्वे which is equal to संदधाति there is a substitution of one root for another for which there is no rule in Nirukta ; the बृहद्देवता, however, says :— लिङ्गं धातुं विभक्तिं च संनमेत् (२१०१) = (For the proper interpretation of Rks) one should, if necessary, change the gender and case terminations of nouns and substitute one root for another ; so धा is substituted for धव् . सं शग्म्येन = संगमेन ; शग्म्येन = श् + अ + ग् + म् + य् + एन ; श् and य् to be omitted ; अ + ग् + म् + एन = ग् + अ + म् + एन = गमेन ; सं + गमेन = संगमेन. संगमेन मनसा = विगतापुत्रत्वसंतापेन ज्ञेयता । न अहम् अपुत्रः । इयम् एव पुत्रिका मम पुत्रः । यः हि अस्याम् उत्पत्स्यते सः पौत्रः मम भविष्यति इति एवं सुखेन मनसा संदधाति आत्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् (दुर्ग) ; Yāska prefixes सं to both शग्म्येन and दधन्वे ; or श् instead of being omitted may be altered to स and then to सं ; in this case सं would be prefixed to दधन्वे only.

Translation of शासद्बह्नि in accordance with its interpretation by Yaska and Durga :— Honouring (सपर्यन्) the performance (दीधिति) of the sacrifice of begetting children (ऋतस्य) or honouring the act (दीधिति) of discharging his semen (ऋतस्य = रेतसः) into his wife's womb without any previous thought of begtting a son or a daughter, the man who marries a woman (बह्निः) declares publicly (शासद्) that his daughter has the status of a son in his own eyes and that she would be equally instrumental like his sons in continuing the family and approaches (गात्) his daughter's son with the conviction that that son is his own son ; when (यत्र) he procures (ऋजन्) a bridegroom who would instil his semen into the daughter's womb (दुहितुः सेकं), a sonless father (पिता) enters into a contract (सं दधन्वे) that the son born of such a marriage would be his son and not the bridegroom's and by doing so comforts himself (सं दधन्वे) as now his mind (मनसा) is free from anxiety on the score of the non-continuation of his family (शग्म्येन).

सायण :— बह्निः = अपुत्रः यः पिता कन्याम् अन्यकुलं प्रापयति = a sonless father who sends his daughter into another family by marriage. शासद् = “अप्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्याम् अलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत्” (वासिष्ठ १७।१७) इति स्मृत्या उक्तम् अनुशासनं कुर्वन् ; अनुशासनं कुर्वन् = carrying out the command. दुहितुः = पुत्रिकायाः . नप्त्यं गात् = नप्तृभवं पिण्डदानादिकं (कर्म) कर्तव्यतया गच्छति. विद्वान् = अस्यां दुहितरि जातः पुत्रः सम स्वधाकरः भविष्यति इति जानन् ; स्वधा = the oblation of food offered to dead ancestors. ऋतस्य = सत्यस्य ; ऋतं = सत्यं वा यज्ञं वा (निरु० ४।१९) ; Sayana interprets ऋतस्य by सत्यस्य but does not say how सत्यस्य is to be construed with धर्तारं ; सत्यस्य was most probably put in by an ignorant man. ऋतस्य = पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसः . दीधिति = धर्तारं जामातरं तत्पतिम् . सपर्यन् = वस्त्रालंकारादिना पूजयन् . ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् = honouring with presents of rich clothes, ornaments etc. the bridegroom who possesses semen capable of procreating sons. यत्र = यस्याः . दुहितुः पिता = दुहितुः पालकः पतिः जामाता = his son-in-law or the husband who would take care of her throughout her life. सेकं = तस्यां रेतःसेकम् . ऋजन् = प्रसाधयन् . शग्म्येन मनसा = केवलं सुखनिमित्तेन मनसा न तु पुत्रनिमित्तेन ; शग्मं = सुखं (निघ० ३।११२) . सं दधन्वे = तया स्वशरीरं संधत्ते. Translation of the above :— A sonless man who conveys his daughter into another family by marriage (बह्निः) declares that the son born of this marriage shall be his son and not the bridegroom's (शासद्). Knowing or being convinced that his daughter's

son would offer him oblations when he joins his dead ancestors (विद्वान्) he honours (सपर्यन्) his son-in-law who would instil (दीधिति) into his daughter's womb his semen and feels satisfied that his daughter's son would perform such rites as that of offering oblations of rice to him (नप्यं गात्). The son-in-law who is to take care (पिता) of his daughter (दुहितुः) and who would cause (ऋञ्जन्) the discharge of his semen (सेकं) into her cohabits (सं दधन्वे) with her with a mind (मनसा) bent on sensual pleasure only (शगम्येन) and not on begetting sons.

Geldner :—The carrier of the sacrifice (वह्निः) came (गात्) directing (शासत्) the grand-daughter (नप्यं) of the daughter दुहितुः knowing (विद्वान्) (the law), highly prizing (सपर्यन्) his legal (ऋतस्य) knowledge (दीधिति), whereby (यत्र) the father (पिता) was emulous (सं दधन्वे) with righteous (शगम्येन) intent (मनसा) while he made (ऋञ्जन्) the sprinkling of the progeny (रेतःसेकं) of his daughter (दुहितुः) or while he interested himself in (seminal) flow of the daughter.

महे यत् पित्रे ई रसं दिवे कर् अवत्सरत् पृथग्यः चिकित्वान् । सृजत् अस्ता धृपता दिद्युम् अस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् (१।७।१।५); in the first half of this Rk the father is Dyaus; an archer (अस्ता) boldly (धृपता) hurled (सृजत्) at him (अस्मै) an arrow (दिद्युम्) because that god (देवः) had deposited (धात्) his lustre (त्विषिं) i. e. his semen into his daughter. The Rk is interpreted otherwise by Sāyaṇa. अत्रा पिता दुहितुः गर्भमाधात् (१।१६।४।३३) refers to the same thing; the father deposited a foetus in (the womb of) his daughter in this place. पिता यत् स्वां दुहितरम् अधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानः नि पिथ्वत् (१०।६१।७) = The father, when outraging (अधिष्कन्) his own (स्वां) daughter, let flow (नि पिथ्वत्) his semen (रेतः) along the earth (क्षमया) while cohabiting (संजग्मानः) with that daughter. सेक in the present Rk comes from सिञ्च which we find in निपिथ्वत्; though सेक means Sōma-juice that is poured into a jar in the few places where it occurs, here it seems to mean semen that is poured in. ऋञ्ज among other senses means to give; अग्ने० आ राधः चित्रम् ऋञ्जसे (५।१३।६) = Oh Agni, give (ऋञ्जसे) shining (चित्रं) wealth. दुहितुः सेकम् ऋञ्जन् = giving i. e. bent on giving his semen (सेकं) to his daughter. शगम occurs eleven times in RV and is an adjective with one exception; यः शगमः तुविशगमः० सोमः सुतः स इन्द्र ते अस्ति स्वधापते मदः (६।४।४।२); here सोम or मद is शगम and तुविशगम; शगम = powerful; तुविः शगमः यस्य सः = whose

power is great ; in this Rk शग्म is both an adjective and a noun ; Indra was exceedingly fond of strong Sōma-drink. शग्म qualifies chariot (VI 7518), horses (VII 9716 and VIII 212), the sons of Aditi (VII 16015), the Vājas (XI 3115), prayer (V 143111) and means of protection (I 130110 and I 14318); ' शग्म्य = physically strong, powerful and efficacious. शग्म्येन = शग्मयुक्तेन = full of lust ; शग्म्येन मनसा = with a lustful mind. धन्व् always means to rush ; सं दधन्वे = rushed. When (यत्र) the father intent on imparting (कञ्जन्) his semen (सेकं) to his daughter (दुहितुः) rushed up (सं दधन्वे) to her with a heart full of lust. Some may mean संजग्मानः = intent on cohabiting. Supposing this to be a correct interpretation, I would interpret the first half thus. विद्वान् = giving ; विद् frequently means to give. धि = to give ; धेहि अस्मे अधि श्रवो माहिनं यत् जरित्रे (४।१७।२०), अस्मे धेहि शुमती वाचम् (१०।९८।३), श्रवांसि उत्तमानि धिष्व (१।९१।१८); धेहि = धिष्व = give. धि reduplicated becomes दीधि ; दीधि + तिः = दीधितिः = a gift. ऋत = (1) wealth, (2) offering, (3) incantation or praise, (4) loyalty, (5) light and (6) water. (1) द्रविणोदाः ऋतावा (१०।२।२) ; द्रविणोदाः = a giver of wealth ; ऋतावा = possessed of wealth ; ते हि सत्याः ऋतस्पृशः ऋतावानो जनेजने । सुनीथासः सुदानवः अंहोः चित् उरुचक्रयः (५।६।७।४) ; ऋतस्पृशः = सुनीथासः = सुदानवः = givers of wealth ; सत्याः = ऋतावानः = possessed of wealth ; they i. e. Mitra, Varuṇa and Aryaman possess wealth and distribute it among all the five Āryan tribes and permanently (चित्) keep them at a long distance (उरुचक्रयः) from the great calamity (अंहोः) i. e. poverty ; अंहुः = a calamity, poverty ; चक्रिः = one who makes ; उरु = wide apart ; उरुचक्रिः = one who keeps (his devotees) far off ; ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः । यच्छन्तु चन्द्राः उपमं नो अर्कम् (७।३९।७) ; ऋतावानः = चन्द्राः = possessed of wealth ; उपमं = largest ; अर्क = wealth. (२) उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानाम् अवसा जनित्री (१।१८।५।६) ; सद्मनी = two residences i. e. Heaven and Earth ; उर्वी = बृहती = extensive ; देवानां जनित्री = mothers of the gods ; all the gods are the children of Heaven and Earth ; ऋतेन = अवसा = हविषा ; I invoke (हुवे) Heaven and Earth that they may partake of my offering ; ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि (१।८०।१) = (The sacrificer) invites (हवते) the gods to come down from (परि) heaven (दिवः) to partake of his offering. (३) ये उक् आजन् पितरः गोमयं वसु ऋतेन अभिन्दन् परिवस्सरे वलम् (१०।६२।२) = Our ancestors (पितरः) who drove (आजन्) out (उक्)

wealth in the shape of cows and broke open (अभिन्दन्) by means of their incantation (ऋतेन) Vala i. e. the enclosure in which Vala had cooped up the cows; these ancestors while on earth bawled out so loudly that the enclosure broke open and Vala's cows got out; दूरम् इत पणयः वरीयः उत् गावः यन्तु मिनतीः ऋतेन (१०११०८११) = Oh Panis, go (इत) far (दूरं) and farther (वरीयः) and let the cows get out of the enclosure by the incantation (ऋतेन) of the destroyers (मिनतीः = मिनतां ?); the destroyers are बृहस्पति etc. mentioned in the second half of the Rk. (4) ऋतेन राजन् अनृतं विविश्वन् मम राष्ट्रस्य आधिपत्यम् एहि (१०१२४५) = Oh king Varuṇa, repelling (विविश्वन्) untruth (अनृतं) i. e. disloyalty by truth (ऋतेन) i. e. loyalty, do become the overlord (आधिपत्यम् एहि) of this kingdom of mine, that is, rule it sternly for me. (5) आ यः ततान रोदसी ऋतेन (५११७) = who (Agni) stretched (ततान) to the utmost (आ) heaven and earth (रोदसी) by his light (ऋतेन); heaven and earth lie muffled up or compressed in darkness; light extends them to their fullest dimensions; ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः । सूर्यम् आ धत्थः दिवि चित्र्यं रथम् (५६३७) = (Oh Mitra and Varuṇa), you illumine (वि राजथः) the whole world with light (ऋतेन); you place in heaven that refulgent (चित्र्यं) chariot (रथं), the Sun; the Sun is as it were the chariot of the two gods. (6) रमध्वं० ऋतावरीः (३३३५) = Halt, oh rivers overflowing with waters (ऋतावरीः); ऋतं = water. सपर्यं = (1) to please, to propitiate, (2) to give, (3) to enjoy or acknowledge. (1) देवान् देवापे हविषा सपर्यं (१०१९८४) = Oh D., propitiate (सपर्यं) the gods with offerings. (2) अग्नीषोमा यो अय वाम् इदं वचः सपर्यति (११९३२) ; इदं वचः = this praise ; सपर्यति = offers in order to propitiate you. (3) अधा ते अप्रतिष्कुतं देवी शुष्मं सपर्यतः (८१३१२) = The two goddesses i. e. Heaven and Earth acknowledge (सपर्यतः) thy power (शुष्मं). विद्वान् = सपर्यन् = giving.

वह्निः = (1) a conveyer of offerings or praises or gods; (2) a horse that carries one to a desired destination; (3) one who performs wonderful or mighty deeds. (1) अग्निं० वह्निं देवाः अरुणवत् (३११४) = The gods made Agni a conveyer of offerings and praises to them; त्वं होता मनुर्हितः वह्निः आसा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः (६१२६१) = Oh Agni, as thou art an invoker (होता), placed among men (मनुर्हितः), a conveyer of offerings (वह्निः) by thy mouth (आसा) and one who knows all the gods (विदुष्टरः), offer our offerings (यक्षि) to the people (विशः) of heaven (दिवः) i. e. the gods; उपः० ये त्वा

गृणन्ति वह्नयः (११४८११) = Oh Dawn, offerers of praise (वह्नयः) who praise thee (गृणन्ति). (2) ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान् सोमपीतये (१११४६) = those horses that bring thee and the gods down for drinking Sōma ; अजा अन्यस्य वह्नयः हरी अन्यस्य (६५७३) = The horses of one viz. Pūṣan are goats and those of the other are called Hari. (3) अधारयन्त वह्नयः अभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् (११२०१८) = (The R̥bhus), performers of miracles (वह्नयः), obtained (अधारयन्त = अभजन्त) their portion (भागं) of sacrificial offerings (यज्ञियं) by their miraculous deeds (सुकृत्यया) ; अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते अपाहाय सहमानाय वेधसे । तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत (२१२१२) = Utter praise to Indra who defeats foes (अभिभुवे = अभिभङ्गाय = वन्वते = सहमानाय = सत्रासाहे) and who is never defeated (अपाहाय = दुष्टरीतवे) and who is a performer of mighty deeds (वेधसे = वह्नये) ; तुविग्रये ? स वह्निभिः ० जिगाय ० सखिभिः (६३२३) = He (Indra) conquered with the help of friends (the Maruts) who were performers of mighty deeds. वह्नि in this third sense is found used of gods and also of men. All the three meanings are traceable to the root वह् (= to carry) ; Agni is वह्नितम (IV. 114) because he is the best carrier. शाम् = to punish, to chastise ; वह्निष्मते रन्धया शासत् अव्रतान् (१५११८) = Subdue (रन्धय) breakers of laws (अव्रतान्) for the sake of him who offers offerings (वह्निष्मते) by punishing them ; मनवे शासत् अव्रतान् त्वचं कृष्णाम् अरन्धयत् (११३०१८) = Punishing (शासत्) breakers of laws (अव्रतान्) he (Indra) subdued enemies having a black (कृष्णां) skin (त्वचं) for the sake of Manu. नप्त्यं is accu. sing. of नप्ती as गौर्यं is of गौरी ; नप्ती = a daughter ; नप्तीः, नप्त्यं, नप्त्यः, नप्त्या, नप्तीभिः and नप्त्योः are its forms in RV ; each occurs only once. If my interpretation of the second half of the R̥k be correct, नप्त्यं cannot have been the original word ; we require a word which means a violator ; Indra, performer of mighty deeds, rushed (गात्) to the violator of his own daughter (दुहितुः) for (the purpose of) chastising (शासत्) him. ऋतरय दीधितिं विद्वान् सपर्यन् = giving (विद्वान् = सपर्यन्) a gift (दीधितिं) of wealth (ऋतरय) ; the father who was going to commit incest desired to bribe his daughter into that foul act ; or ऋत may mean truth, eternal truth, a law which endures for all time ; knowing (विद्वान्) and acknowledging (सपर्यन्) the gift (दीधितिं) of the ever-enduring law given to all rational creatures that they shall abstain from incest ; Indra knew the binding nature of such a law and rushed to chastise the breaker of that law.

The story of incest seems based on a natural phenomenon. Uṣas is the red light seen in the east just at the break of day ; after a time there appears the Sun who may be supposed to be the son of Uṣas ; he lay hidden in the womb of the Dawn. Who impregnated her ? Dyaus, her father ; Dyaus is the sky or the eastern part of the sky where the Dawn appears ; this is considered an incest which must be avenged and the avenger is Indra ; the latter is the god of rain who submerges the sky and the Dawn in it in darkness and thus as it were chastises both father and daughter. There are R̥ks in which Indra is described as defeating and terrorising Dyaus and also as smashing the car of the Dawn. Uṣas is often described as possessed of wealth ; it was Dyaus who had given her that wealth in order to bribe her into a vile act ; so ऋत may mean wealth in the R̥k. The old legislators tortured the R̥k into yielding a sense which cannot be obtained from the wording ; Yāska, Durga and Sāyaṇa have followed suit ; mine is but an attempt, a mere guess.

5-6 जात्याः = स्वसुः ; जामिः स्वसु-कुलस्त्रियोः (अमर ३।३।१४२). Durga understands धर्मविद् after उदाहरन्ति ; experts in law quote the R̥k in the next section to prove the denial of wealth (विषयप्रतिषेधे) to a sister ; if a sister demand a share of her father's property, her brother or brothers would be legally right in denying her claim. 6 दुर्गः— ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येके = ज्येष्ठम् अपत्यं यत् पुत्रिकायाः तत् एव मातामहस्य न इतराणि । जनयितुः एव इत्येवम् एके मन्यन्ते ; a brotherless daughter may have more than one child or son ; some experts in law think that it is the eldest child or son alone that becomes the heir to the property of a sonless maternal grandfather ; the others are heirs to the property of their begetter and not to that of their grandfather. अथवा । ज्येष्ठं पुत्रिकायै इत्येके = यत् उत्सृष्टायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितुः अन्ये पुत्राः जायेरन् तदा विभागकाले ज्येष्ठं धनभागं पुत्रिकायै दद्यात् । यथाभागम् इतरान् पुत्रान् विभजेत् । अभागाः एव इतराः दुहितरः इति = If, however, sons are born after the marriage of a brotherless daughter, then she is entitled to the largest share of her father's property ; the rest of the property should be divided equally among the sons ; other daughters than the eldest have no share whatever. Durga has used अन्ये before पुत्राः intentionally ; before the birth of her brothers she was a son to her father ; so the sons born after her marriage are other sons of her father. पुत्रिकाया इति is equal to पुत्रिकायाः इति or पुत्रिकायै इति ; hence the two interpreta-

tions of ज्येष्ठ पुत्रिकाया इत्येके. But Manu says :—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समः तत्र विभागः स्यात् (१।३४). यस्यास्तु न भवेत् धाता न विज्ञायेत वा पिता । नोपपच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया (मनुस्मृति ३।११); कुल्लूक in his comment on this śloka says :—यस्याः पुनर्धाता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् । ‘यत् अपत्यं भवेत् अस्याः तत् मम स्यात् स्वधाकरम्’ (मनुस्मृति १।१२७) इति अभिसंधानमात्रात् अपि पुत्रिका भवति । ‘अभिसंधिमात्रात् पुत्रिका इति’ इति गोतमस्मरणात्.

ज्येष्ठ पुत्रिकाया इत्येके seems to be misplaced ; it should precede अथ एतां उदाहरन्ति. If a man has more than one son, then all the sons are entitled to inherit his property : when a sonless father declares his daughter to be his son, then all her sons would be entitled to inherit their grandfather's property ; but certain experts in law acknowledge the claim of the eldest son only. Again if a man after declaring his daughter to be his son begets sons subsequently, then the question arises whether the daughter would be the sole claimant of her father's property ; but law says that in such a case she is entitled to the largest share of the property ; her other sons have no claim whatever ; they inherit *their* father's property ; as to daughters they have no share whatever. Then would follow the statement that sisters cannot claim any share of their father's property from their brothers.

9 जामये = भगिन्यै. जामिः = जा + मिः ; जां = अपत्यम् ; a sister is called जामि because men other than her paternal male relatives (अन्ये) produce (जनयन्ति) in her (अस्यां) i. e. from her a child ; जा meaning a child is Vedic and not classical. 9-10 Or जामि may have come (स्यात्) from जम् (जमतेः) which means to go (गतिकर्मणः) ; निर्गमनं प्रायेण यस्याः सा निर्गमनप्राया ; or because most often she is (भवति) one who goes into another family ; but जम् अदने (घा० १।४७२) ; जम् = to eat. Durga has not जामिः ० गतिकर्मणः ; it is an interpollation inserted by a wag who wanted to make fun of the Nirukta method of derivation. क्षीरस्वामी (अमर ३।३।१४२) :—जमति विरुद्धं जामिः । यथा । जामयो यानि गेहानि शपन्ति अप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः (मनुस्मृति ३।५८). तान्वः = आत्मजः = पुत्रः ; Durga has not पुत्रः ; आत्मनः धियः जातः आत्मजः (दुर्ग) ; I do not know why Durga has धियः between आत्मनः and जातः . आरैक् = प्र + अरिचत् = प्र + अदात् ; Durga has not प्रारिचत् ; but आरैक् = अरिचत् (38।12 and 38।18). आ + रिच् = to empty ; giving away (प्रदान) is a consequence of emptying one's

purse. रिक्थं=पैतृकं धनं (दुर्ग). 11 एनां understood ; it refers to जामये. Durga has not एनां ; he has करोति for चकार. गर्भ + निधानं = गर्भनिधानीम् ; Durga has गर्भनिधानं ; गर्भनिधानं = a repository of fetuses. सनितुः = हस्तग्राहस्य = of one who receives her hand in marriage ; हस्तं गृह्णाति असौ हस्तग्राहः. सन् = to obtain ; सनिता = one who obtains (the hand of a bride in marriage). दुर्गः— चकार ० निधानं = प्रसवसमर्थी करोति = पुष्पाति = (A brother) makes his sister physically capable of conception and delivery, that is, he makes her physically fit by feeding her.

11-12 यदी = यत् इह ; Durga has no इह. वह्नि = पुत्रम् ; अवह्नि च स्त्रियं understood on account of सुकृतोः ; वह्नि = वध्वाः वोढारं = पुत्रम् । अवह्नि = अवोर्द्धा स्त्रियं (दुर्ग) ; a son is वह्नि because he carries away a girl by marriage ; not so a daughter who therefore is अवह्नि. जनयन्त = अजनयन्त ; जनयन्त = जनयन्ति (दुर्ग). यत् पुत्रद्वयं मातरः जनयन्ति (दुर्ग) = when mothers beget two sons viz. a son and a daughter. 12 अन्यः = अन्यतरः = one of the two. कर्ता = संतानकर्ता ; भवति understood ; Durga has संतानकर्मणः कर्ता for संतानकर्ता. पुमान् दायदः understood ; the one who is the maker i. e. the cause of the continuation of his father's family is the male child (पुमान्) and as such is entitled to a share of his father's property (दायदः). 13 अन्यः = अन्यतरः. कन्धन् = अर्धयित्वा ; जामिः प्रदीयते परस्मै understood ; that other is the daughter who is given in marriage to another after having been bred up. कष्ट वृद्धौ (पा० ४।१३९) ; कष्ट = to grow ; अर्धय् = to cause to grow, to breed up. Durga renders सुकृतोः by सुकृतयोः ; most probably सुकृतयोः was in his Nirukta text, for Yāska could not have neglected सुकृतोः as it is an important word. कृत् in सुकृत् becomes कृत ; सुकृतोः = सुकृतयोः . सुकृतोः = तयोः उभयोः अपि सुकृतयोः सुतराम् एकेन अपि प्रयत्नेन कृतयोः उत्पादितयोः (दुर्ग) ; both son and daughter are produced in the womb by the same effort ; the father has not to make a greater effort in the case of a son than in that of a daughter ; the effort required for instilling semen into the wife's womb is the same.

Durga :— This Rk clearly states that daughters have no share whatever in their father's property ; the statement पुंसः अपि दान-अतिसर्ग-विक्रयाः विद्यन्ते has no universal application ; these things are accidents in the case of males but they are quite usual in the case of females.

Yaska and Durga :— A son does not give a share of his father's property to his sister; he makes her a repository of foetuses from the semen of one who receives her hand in marriage, that is, he makes her physically fit and then gives her in marriage to another; when a mother begets a son and a daughter, the son continues the family of his father while the daughter is bred up and then given away in marriage.

सायण :— तान्वः = तनूजः = औरसः पुत्रः ; तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात् तनूः प्राणवती । तन्वाः विकारः तान्वः = The body being the seat of life is a living thing ; a son is a development of such a body. सनिहुः = एनां संभजमानस्य भर्तुः = of the husband who receives her in marriage ; सन संभक्तौ (धा० १।४६५). गर्भं = गर्भस्य. निधानं = रेतःसेकनिधानी = one who holds in her womb the discharge of her husband's semen. चकार गर्भे सनिहुः निधानं = पाणिग्रहणेन संस्कृताम् एनां करोति = He performs the ceremony of her marriage. असंस्कृताः तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः (याज्ञवल्क्यस्मृति २।१२४) ; असंस्कृताः = not married ; संस्कार्याः = should be given in marriage ; पूर्वसंस्कृत = already married. यदि = यद्यपि. मातरः = मातापितरौ. उक्रतोः = उ + क्रतोः ; क्रतोः = क्रतोः ; क्रतुः = कर्म (निघ० २।१।१०) ; उक्रतोः = शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः ; one of the two viz. a son offers balls of rice etc. to his ancestors. ऋन्धन् = वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमाना = augmented i. e. furnished with clothes, ornaments etc. ; the other one viz. a daughter is given away in marriage after being clothed and adorned. For explanation of the other words in the Rk vide Yaska and Durga.

Geldner :— The natural son born of the body (तान्वः) has not (न) handed over (आरैक्) the inheritance (रिक्थे) to his sister (जामये) ; he made (चकार) her womb (गर्भे) into a treasure-room (निधानं) for the winner (सनिहुः). When (यदी) the mothers (मातरः) produced (जनयन्त) the carrier of the sacrifice (वह्नि), one (अन्यः) of the two beneficent ones (उक्रतोः) was the producer (कर्ता), the other (अन्यः) is the one who reaps the benefit (ऋन्धन्).

Geldner adds the following :—Rks 1 to 3 of III. 31 form an introduction ; the installation of the sacrificial fire is represented by an allegory of which the meaning is quite obscure. Ludwig and Bergaigne have already thought of an incest intended by a father i.e. द्यौः with his daughter उपत् (Ait. Br. 3।33) ; Oldenbergh has followed up the idea further. The characters that play a part are the same,

especially the birth mentioned in Rk 3, if this could be referred to the Angirasas. But in that myth the grandson from his daughter does not come in and the myth is not applicable in details. It may be correct to say that the poet alludes to the myth in a few details and as in Rk 20 gives a mythical colouring in his own manner ; but in Pādas 2 and 4 of Rk 1 he deliberately represents the incident as a legal one in opposition to the myth. Further it is certain that Rk 2 contains a juristic exposition of the succession-rights of the son as compared with those of the daughter (not the पुत्रिका as Yāska, Durga and Sāyaṇa take it) and relations between the natural and adoptive fathers. चक्षि in Rks 1 and 2 being identical and denoting the sacrificial fire, it also appears certain that he himself is called तान्व in Rk 2 and that the कर्ता in Pāda 4 of Rk 2 is identical with the father in Pāda 3 of Rk 1. The two beneficent beings in Pāda 4 of Rk 1 appear to be the priest and the sacrificer. The father in Rk 1 is also surely the priest. He and Agni are the chief characters in the allegory. सेक in Pāda 3 of Rk 1 does not necessarily refer to seminal flow, although the poet might be punningly referring to it. The allegory is perhaps to be explained as follows. The father is the sacrificial priest who begets the fire, the वृताक्षी is his daughter, and इष्टा is her daughter. The newly kindled sacrificial fire claims her in Pādas 1 and 2 of Rk 1 and the father (priest) comes in his way. Since Agni is also the offspring of the priest, वृताक्षी is his sister. He does not give her the hereditary succession, the offering in Pāda 1 of Rk 2. The content of her गर्भं, also the offering, is of service to the brother (the fire). Thus the priest comes to be the natural father ; the other (यजमान) reaps the benefit of the sacrifice.

जामि = (1) a mother, (2) a sister, (3) a wife, (4) a friend and (5) one belonging to one's tribe or side. (i) अम्बयः यन्ति अध्वभिः जामयः अध्वरीयताम् । वृथ्यतीः मधुना पयः (१२३।१६) = Mothers (अम्बयः = जामयः) i. e. rivers (आपः) flow (यन्ति) along their paths (अध्वभिः), giving (वृथ्यतीः) water mixed with honey to those who offer sacrifices (अध्वरीयतां). (2) यत्र जामयः कृणवन् अजामि (१०१०१०) = (There will come times) when (यत्र) sisters (जामयः) will perform deeds unbecoming to sisters (अजामि) ; जामी सयोनी मिथुना समोकसा (११५१४) = . Heaven and Earth who are) twins (मिथुना = मिथुनौ), sisters (जामी), occupying the same place (सयोनी = समोकसा). (3) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः (११२३।५) = (The Dawn is) the sister of Bhaga and wife of

Varuṇa : हिन्वन्ति० स्वसारो जामयः पतिस् (१।६५।१) = (The ten fingers are) sisters (स्वसारः) of one another and wives (जामयः) of Sōma ; they dispatch (हिन्वन्ति) their husband i. e. Sōma-juice towards the jars. (4) त्वं जामिः जनानाम् अग्ने मित्रो आसि प्रियः । सखा सखिभ्य ईड्यः (१।७५।४) = Thou art, Oh Agni, the friend (जामिः = मित्रः) of the five Aryan tribes (जनानां), a friend (सखा) welcome (ईड्यः) to thy friends (सखिभ्यः) ; न अनुष्वेः आपिः न सखा न जामिः (४।२५।६) = (Indra is) never the friend (आपिः = सखा = जामिः) of one who does not offer Sōma-juice (अनुष्वेः). (5) एषा० न अजामि न परिवृणक्ति जामिम् (१।१२४।६) = This (Dawn) does not avoid (न परिवृणक्ति) enemies (अजामि) as she does not avoid men belonging to her side (जामि) ; the Dawn was one of the principal deities of the five Aryan tribes who therefore were her favourites ; men belonging to tribes other than these five were not her favourites ; yet she sends her light to both ; जामि = one belonging to the side you espouse ; अजामि = one belonging to another side ; अग्ने० जामिम् अजामि प्र वृणीहि शत्रून् (४।४।५) = Oh Agni, destroy enemies whether they belong to our party (जामि) or to some other party (अजामि) ; जहि शूर शत्रून् जामिम् अजामि मयवन् अमित्रान् (६।४४।१७) ; जामि and अजामि as in the preceding Rk. तान्वः occurs again in X।१३।१५ where it is the name of a certain king. तान्वा occurs twice ; निरिगानो वि धावति जहत् शर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा (१।१४।४) = Sōma-juice runs (धावति) i. e. flows through (वि) the strainer ; discharging (जहत्) arrows (शर्याणि), he i. e. Sōma who is bent on killing (निरिगानः) enemies kills (जिघ्रते) them with (सं) the help of a companion (युजा) i. e. the strainer (तान्वा) ; the strainer is the helper of Sōma : the enemy to be destroyed is foul matter in the juice itself ; this foul matter sticks to the strainer ; so Sōma and the strainer combine in getting rid of that matter ; गृभ्णाति रिप्रम् अविः अस्य तान्वा । शुद्धो देवानाम् उप याति निष्कृतम् (१।७८।१) = A goat catches (गृभ्णाति) foul matter (रिप्रं) in Sōma-juice (अस्य) by means of its hair (तान्वा) ; purified (शुद्धः) Sōma goes to the residence (निष्कृतं) of the gods. तनुभवः तान्वः = a thing born of the body ; goat's hair is born of the goat's body ; therefore it is तान्वः ; तान्वः and तान्वा ought to be तानवः and तानवा respectively in the Rks just quoted on account of syllabic and rhythmical reasons. तान्वः i. e. तानवः in the present Rk should mean a son born of one's body ; if that be the meaning, जामि should mean a mother. जामये न्वियम् आरैक्

is like उवसे योनिस् अरैक् (३८।९) and अरैक्० सदनानि अस्याः (३८।१४) ; रिक्थ = a vacated place ; the son (तान्वः) did not vacate (न अरैक्) the place for his mother (जामये). Now the question is who the mother and son are. सन् = to give ; सनिता = a giver ; स वाजं० अस्तु सनिता (१।२७।९), वाजस्य सनिता (१।३६।१३), सनिता धनानि (९।९०।३) and बृहस्पतिं सनितारं धनानां (५।४२।८) ; here सनिता = a giver ; the objects of giving are वाज and धन. निधान occurs twice again viz. in यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य (३।५३।५) and इमा ते वाजिन् अवमार्जनानि इमा शफानां सनितुः निधाना (१।१६३।५) ; बृहतो रथस्य निधानं = the-halting-place of the big chariot ; सनितुः = वाजिनः = of a horse that brings wealth by way of booty from battlefields ; सनितुः शफानास् इमानि निधानानि = halting-places for the hooves of the bringer of booty ; the war-horse rushes with booty on-back towards his home and halts there ; so his hooves i. e. legs halt after their hot journey ; this may be the sense of शफानां सनितुः निधाना. But this sense of सनितुः निधानं does not seem applicable here ; if जामि and सनिता are one and the same person, then जामि must be masculine and cannot mean mother ; जामि means a friend and also one belonging to one's race or party ; but the word तान्वः requires जामि to mean a father ; जामि may have had this sense too, though I have not come across that sense in RV. The father gives his own place to his son but the latter does not vacate it when the father wants it for himself ; on the contrary he appropriates it (चकार गर्भे). गर्भ = (१) a foetus, (२) anything placed within another ; (१) अत्र पिता दृष्टिः गर्भन् आ धात् (१।१६४।३३) ; (२) गर्भो यो अयां गर्भो वनानां गर्भः च स्थातां गर्भः चरथास् (१।७०।२) = Agni resides within (गर्भः) rivers, woods, things stationary (स्थाता) and things moving (चरथा = चरता) ; कृतस्य गर्भः (९।६८।५) = (Sōma-juice when mixed with water) lies within it i. e. becomes one with it. गर्भं चकार = placed (चकार) within himself ; the son appropriates his father's place. In the second half अन्यः occurs twice ; बह्नि therefore ought to be वह्नी ; बह्नि means an individual that is capable of doing something important ; one who fights and obtains wealth is बह्नि ; when (यदी = यदि) mothers (मातरः) beget (जनयन्त) two sons who are capable of earning wealth (वह्नी), one of them (अन्यः) becomes a maker of gifts (कर्ता) and the other (अन्यः) an increaser of his wealth (कृन्धन्) ; सुकृतं सुपाजिः स्ववाच कृतावा देवः त्वष्टा अत्रसे तानि नो धात् (३।५४।१२) ; कृत = स्व = कृत = wealth ; सुकृत = स्ववाच = कृतावा = possessed of wealth ; सु धनं

पाणौ यस्व सः सुपाणिः ; may god त्वष्टृ give us riches as he is abundantly endowed with it. सुकृतोः = of the two sons that possess wealth. ऋधत् यः ते सुदानवे धिया मर्तेः शशमते (६।२।४) = May the man (मर्तेः) who offers his offerings and praise (धिया शशमते) prosper (ऋधत्) i. e. increase his wealth. The present Rk is more difficult than शासद्वह्निः . This guess-work is hardly satisfactory.

I may hazard another guess. तान्व which occurs in two other places referred to above means a strainer ; if तान्व has that meaning in the present Rk too, then the sense of the whole would be different. The strainer (तान्वः) did not vacate or make room (रिक्थम् आरैद्) for his friend (जामये), that is, he did not admit additional Sōma-juice into it. सनिहुः दातुः (= सोमस्य) निधानं निहितं रसं गर्भे चकार = (Because) he had appropriated (गर्भे चकार) or absorbed the deposit (निधानं) of the donor (सनिहुः) ; that is the strainer instead of letting the Sōma-juice already poured into it flow through into the jar retains it because its pores have become clogged. मातरः may refer to the rams ; when (यदी) the mothers (मातरः) i. e. the rams beget (जनयन्त) two strainers (बह्वी), one of them (अन्यः) being well-made (सुकृतः) is a maker (कर्ता) i. e. a giver of Sōma-juice while the other (अन्यः) not being well-made becomes an absorber (क्लृप्यन्) of the juice poured into it. So there may be a comparison or a contrast between two strainers ; the pores of the one never get clogged while those of the other do ; Sōma-juice flows through the one without any impediment which is not the case with the other. I read बह्वी for बह्वि and सुकृतः for सुकृतोः .

15-16 मनुष्याः = मन् + उ + स्याः ; मन् = मत्वा ; उ to be dropped ; स्याः = सि + जाः = सिद् + याः = सिव्याः = सीव्याः = सीव्यन्ति ; मन इति (घा० ४।७०) ; सिद् तन्तुसंताने (घा० ४।२) ; सिद् = to stitch together, to sew ; मत्वा ज्ञात्वा ततः एते कर्मणि सीव्यन्ति संतक्षन्ति इत्यर्थः (दुर्गा) = (Men are called मनुष्य because) they stitch together or put together acts after having thought them out ; thus मनुष्य comes from मन् and सिद् . मनुष्याः = मनस्याः = मनस्यमानेन मृष्टाः = because they were created by the creator when he was in a jolly mood ; the creator rejoiced when he set about creating men as these are the highest of all creatures. This is another derivation and Durga therefore has अयवा ; his text therefore must have had वा or इति वा after मृष्टाः ; मनस्य् (मनस्यतिः) means to be jolly (मनस्वीभावे) ; मनस्वीभावः = प्रहृष्टता (दुर्गा) = a state of rejoicing. There is no मनस्यति in the घाटुपाठ.

स पितृन् सृष्ट्वा अमनस्यत् । तत् अन्तु मनुष्यान् अन्तुजत । तत् मनुष्याणां मनुष्यत्वम् ।
 यः एवं मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद मनस्वी एव भवति (तै० ब्रा० २।३।८) ; सायणः—
 किम् इदानीम् अन्यत् सृजामि इति एवम् अमनस्यत् = सृष्टिविषयं मनः अकरोत् ;
 तत् अन्तु = तत् मनः अन्तुसृत्य = following that mind i. e. the reflection in his mind ; man is called मनुष्य because he was created just after the impulse in the Creator's mind ; so मनुष्य is connected with मनस् ; मनस्वी = सर्वकार्येषु स्थिरचित्तः . मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः मनस्वीभावे in the text seems to be an abstract of this quotation from TB. Or man is called मनुष्य because he is the offspring (अपत्यं) of मनु or मनुस् ; मनोः जातौ अञ्-यतौ षुक् च (पा० ४।१।१६१) ; मनु + स् + अः = मानुषः ; मनु + स् + यः = मनुष्यः . In RV मनुस् is earlier than मनु ; मानुष and मनुष्य come from मनुस् while मानव comes from मनु. 17 निगमाः = instances or Rks. Durga says पञ्चजन is doubtful (संदिग्ध) as to its real sense.

21 मंसीय = मंसीय. प्रथमं = परमम्. तत् वीर्यं वाचः परमम् उत्कृष्टम् अहं मंसीय मन्ये (दुर्ग) = I consider that efficacy (वीर्यं) of speech to be the highest. अभि + अस्माम् = अभिभवेम ; येन वीर्येण असुरान् अभिभवेम वयं देवाः (दुर्ग) = by which efficacy of speech we gods shall defeat the demons.

असुराः = अ + सु + राः ; राः = रताः ; सुरताः = well-pleased ; असु-रताः = ill-pleased ; स्थानेषु understood ; Asuras are called so because they are not happy in the places where they are. ते हि न सुष्ठु रताः स्थानेषु । चपलाः इत्यर्थः (दुर्ग) = They are not well-pleased with their residences, that is, they wish to leave them as they are fickle-minded (चपलाः) ; they wander from place to place. 22 असुराः = अस् + उ + राः ; उ to be omitted ; राः = ताः ; अस् + ताः = अस्ताः ; स्थानेभ्यः understood ; or they are called so because they have been hurled from their residences by the gods ; they once lived in heaven from which they were hurled down by the gods because they proved mischievous. अस्तुः = प्राणः ; breath is called अस्तु because it is cast (अस्तः) into the living body (शरीरे) ; the Creator cast i. e. breathed the breath of life into bodies and made them alive ; अस्तु comes from अस् (= to cast). 23 तेन = अस्तुना ; तेन तदन्तः = अस्तुमन्तः ; असुराः = अस्तु + राः ; रः = मत् ; they are called Asuras because they are full of life.

The Creator desired to beget ; he became pregnant on account of which he was so fatigued that there remained in him nothing

but breath : तस्य अहः एव अजीवत् । तेन अहना असुरान् अमृजत । तत् असुराणाम् असुरत्वं (तै० ब्रा० २।३।८). This seems to be the foundation of the derivation given by Yāska. 23-24 अहः = प्रशस्तः ; the 'Creator created (अमृजत) the gods (देवान्) from the best part (तोः) of himself ; this is the reason (तत्) why the gods are called Sura (सुराः) ; दुर्गः— प्रशस्तात् आत्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः सुरान् अमृजत । ऊर्ध्वेभ्यः प्राणैभ्यः । तत् उक्तम् । ऊर्ध्वे तत् अतृणत् पूर्वपक्षः पञ्चदशः । तेन देवान् अमृजत (मैत्रा० सं० १।१।३). There are five winds in the living body viz. प्राण, अपान, समान, उदान and व्यान (अमर १।१।३३) ; प्राण is the air that one inhales at the mouth and the nostrils ; अपान is the air or wind that one exhales at the anus ; the first fortnight of a month (पूर्वपक्षः पञ्चदशः) cut up the upper part of the Creator's body ; the Creator created the gods out of this upper part. The Creator created the demons out of the undignified part (अतोः) of himself i. e. from his anus ; therefore the demons came to be called Asuras : अमृः = अ + मृः = अप्रशस्तप्रदेशः ; अवाङ् अवातिरत् अपरपक्षः । तेन असुरान् अमृजत (मैत्रा० सं० १।१।३) ; the dark fortnight cut the lowest part viz. the anus of the Creator's body ; the Creator created the Asuras from this vile part of his body. सोर्देवान्० असुरत्वं cannot be traced. Perhaps तोः देवान् अमृजत० असुरत्वं was an abstract of this quotation from Mait. : if that was the case, इति विज्ञायते must be an interpolation.

असुर is used of various individual gods, gods in general and liberal-handed men about 60 times. The word originally meant one who wrought miracles ; all the gods are miracle-workers ; महत् देवानाम् असुरत्वं एकं is the conclusion of every Rk in III, 55 ; असुरत्वं = an act of working miracles. Afterwards असुर came to mean a wealthy individual ; in this sense gods, men and enemies of gods can be called असुर ; असुर as a wealthy enemy occurs about 9 times ; असुराः अदेवाः (८।९।६।९) = wealthy enemies who do not believe in the gods ; हत्वा देवा असुरान् यत् आयन् (१०।१५।७।४) = when the gods returned after killing Asuras ; here we find a distinct mention of the hostility between gods and Asuras. The derivations given by Yāska are based on the evil sense of असुर. अह in असुर may mean life, power and wealth ; र shows possession ; असुर is one who has power or wealth ; this may be the derivation of the word.

24 ऊर्जादः = अन्नादाः = अन्नभक्षयितारः (दुर्ग). यज्ञियासः = यज्ञियाः = यज्ञसंपादिनः देवाः (दुर्ग) = gods who carry sacrifices to completion.
 4611 ऊर्क = अन्नम् (निघ० २।७।१५); ऊर्जयति इति सतः अन्नस्य ऊर्क इति नाम भवति; ऊर्जयति = बलिष्ठं करोति (दुर्ग); ऊर्ज बलप्राणनयोः (धा० १०।१६). पक्कं सुप्रवृक्कणम् इति वा = अथवा । पक्कम् एतत् सुप्रवृक्कणं भवति । ककाररेफसामान्यात् पच्चेः ब्रश्चतेः वा स्यात् । द्वयोः अपि वा । तत् हि पक्कं सत् सुदुत्यात् लुप्तेषां भवति (दुर्ग); ऊर्क may be derived from पच् because क् is common to ऊर्क and पक्क; or it may come from ब्रश्च् as र् is common to ऊर्क and ब्रश्च्; or it may come from both since food i. e. well-cooked food can be easily cut, says Durga. ब्रश्च् छेदने (धा० ६।१२); ब्रश्च् = ब् + र् + अ + ङ् + च् = ऊ + र् + क् = ऊर्क; पक्कं सुप्रवृक्कणं is the reason for this derivation; वृक्कणं pp. of ब्रश्च्; छ + प्र + वृक्कणं = that can be cut down to small particles with perfect ease (छ) i. e. without any effort; when food is cooked (पक्कं) no effort whatever is required in atomizing it with the teeth.

Yaska and Durga:—I consider today that part of speech to be the best by which we gods would be able to overcome the Asuras; Oh gods, you who eat food and carry sacrifices to completion, Oh five people, accept my offering.

सायणः—प्रथमं = मुख्यम्. तत् प्रथमं वाचः = वाचां मुख्यं तत् वाचः वचः वचनम्. मसीय = मंसीय = उच्चारयामि. I recite a prayer that is chief of all prayers i. e. the best prayer. अभि + अस्मां = अभिभवेम; the subject is अहं and देवाः. ऊर्जादः = अन्नादः. यज्ञियासः = यज्ञार्हाः. पञ्चजनाः = देवमनुष्यादयः.

Could the composer have written मसीय when the correct form was मंसीय? If he had मंसीय in his mind, he must have written the first Pāda of the Rk as मंसीय वाचः प्रथमं तत् अद्य. I venture to say that the original word in place of मसीय was असीय; अस् = to throw, to hurl; I would hurl at the enemy that best form of speech viz. an efficacious prayer addressed to the gods; by means of such a speech we would overcome the Asuras i. e. poverty. In RV we find Rks in which poverty is described as an enemy. We would utter such an efficacious appealing prayer to the gods that our poverty must immediately disappear. देवाः is vocative notwithstanding the accent. Dr. Sarup says that Durga takes देवाः as a vocative which is not only against Yaska's explanation, but is

impossible on account of the accent. He has, however, misunderstood Durga who says:—येन असुरान् अभिमवेम वयं देवाः where देवाः is in apposition to वयं. Durga understands हे देवाः when he explains the second half; he says:—अपि च हे यज्ञियासः देवाः यूयमपि च etc; here there is nothing to show that देवाः is not vocative. ऊर्जाद् उत यज्ञियासः has 9 syllables instead of 11; ऊर्जाद् was most probably ऊर्जादसः and there was वे before यज्ञियासः; in पञ्चजना सम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः which follows the present Rk we find वे before यज्ञियासः. ऊर्जादसः=givers of wealth; vide note on जुवाः (398। 1-4). स त्वं नः ऊर्जा पते रयिं रास्व (८। २३। १२) = Oh lord of riches (ऊर्जा), do thou give (रास्व) us wealth (रयिं); अग्ने० ऊर्जा पितृस्व सस्य इपो दिदीहि नः (३। ३। ७) = Oh Agni, prosper (पितृस्व) us with wealth (ऊर्जा); give (सं दिदीहि) us wealth (इषः); स त्वं नः ऊर्जसने ऊर्जे धाः (६। ४। ४) = Oh giver of wealth (ऊर्जसने), give (धाः) us wealth (ऊर्जे). यज्ञियासः = worthy of being praised in poems called यज्ञ; vide note on यज्ञ (248। 15-16); तद् एव ऋषिं तन् उ ब्रह्माणस् आहुः। यज्ञान्यं सामगास् उक्थशासम् (१०। १०७। ६); ब्रह्मन्, यज्ञ, सामन् and उक्थ were particular metres; यज्ञीनिः = one who leads यज्ञ which is the longest metre to the end, one who composes a long poem. होत्रं = an offering; vide note on होत्र (347। 28-29).

2 We do not know who these एके were. The Ait. Br. says (13। 7):—देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च; Sāyana splits देवमनुष्याणां into देवानां and मनुष्याणां; according to him देव, मनुष्य, गंधर्वाप्सरस्, सर्प and पितृ are पञ्चजन. बृहदेवता:—शालाहृख्यः (१) प्रणीतः (२) च पुत्रः गृहपतेः (३) च वः। उत्तरः (४) दक्षिणः (५) च अग्निः पते पञ्चजनाः षष्टाः (७। ६७)॥ मनुष्याः (१) पितरः (२) देवाः (३) गंधर्व (४)—वरुण (५)—राक्षसाः (६)। गंधर्वाः (१) पितरः (२) देवाः (३) असुराः (४) पक्ष (५)—राक्षसाः (६) (६८)॥ यास्कौपमन्यवौ एतान् आहृतुः पञ्च वै जनान्। निषाद-पञ्चमान् वर्णान् (५) मन्यते शाकटायनः (६९)॥ ऋग्विजः (४) यजमानं (५) च शाक-प्रणिः तु मन्यते। होता (१) अध्वर्युः (२) तथा उद्गाता (३) ब्रह्मा (४) च ह्यति वदन्ति तान् (७०)॥ चक्षुः (१) श्रोत्रं (२) मनः (३) वाक् (४) च प्राणः (५) च इति आत्मवादिनः। गन्धर्व (१)—अप्सरसः (२) देवाः (३) मनुष्याः (४) पितरः (५) तथा (७१)॥ सर्पाः (६) च ब्राह्मणे च एव श्रूयन्ते हि ऐतरेयके (७२)॥ Yaska expresses no opinion about पञ्चजन; the view of औपमन्यव is attributed to शाकटायन. I do not know whence the author of बृ० दे० quoted such different opinions.

The पञ्चजन were five tribes descended from Manu; they are also called in RV पञ्चकृष्टि, पञ्चक्षिति, पञ्चचर्पाणि, पञ्चमानुष, पञ्चजात, पञ्चव्रात and

पञ्चदश. Though the evidence is not very strong, one may say that the पञ्चजन were अनु, द्रुह्यु, यदु, तुर्वश and पूरु. They were very numerous and wide-spread; on account of their fabulous wealth they were attacked by foreigners led by Indra who ultimately conquered them. Their original deities were अग्नि, अश्विनौ, उपस्र, सूर्य, सवित्र, मित्र, वरुण, अदिति and सरस्वती; Indra forced his way into this pantheon and became supreme. On account of his conquest of these five tribes he is called जनभक्ष and जनसह (II12113) and also जनयोपन (XI86122). There is nothing in RV to substantiate the view of एके or that of औपमन्यव.

The पञ्चजन addressed in the present Rk are not the five tribes residing on the earth but those members of these tribes that were translated to heaven after death; it was on this account that they came to be called Pitrs. These Pitrs received offerings and praise like the gods; they too were invoked to bestow wealth on their earthly descendants; hence they are called in the present R ऊर्जादः i. e. ऊर्जादसः. Like gods, they too were glorified in poem called यज्ञ (यज्ञियासः). Amara includes पञ्चजन among names for man (II1511); पञ्चभिः भूतैः जातः पञ्चजनः (क्षीरस्वामी); man is called पञ्चज because he is born of the five elements.

3-4 निषादः = नि + सादः; सादः = सद्; निषादः = निषदन्; निषद्य निषहन्ति इति प्राणिवधजीवनः (दुर्ग) = (The fifth caste is called निषाद because) members of that caste kill game by squatting on the ground they do not run after game but lie concealed and then attack it. Durga and Gur. have no निषदनो भवति; Durga, however, seems to paraphrase these words by निषद्य निषद्य etc. Or a member of that tribe is called निषाद because sin (पापकं) sits fast (निषण्णं) i. e. clings to him (अस्मिन्). The Nairuktas smelt sin whenever they had to derive words like निषाद, तस्कर (४१।२३), स्तेन (५२।१६-१७) etc. पापक is a noun and means sin or crime. निषाद comes from नि + सद्. दुर्गः—सौधन्वनाः इति एके मन्यन्ते। स च रथकारः। तस्य हि भिन्नकालम् आधानं श्रूयते = Some think that निषाद means a son of सुधन्वन्; such a son is by profession a chariot-builder; we read in the Veda that he should kindle the sacrificial fire in a season different from the seasons prescribed to sacrificers of the higher castes. But Yaska did not consider the निषाद to be रथकार as the derivations given by him of निषाद point to the wicked nature of that tribe.

5 पाञ्चजन्यया=पञ्चजनीनया. यत् पाञ्चजन्यया विशा इन्द्रे घोषाः असृक्षत= यत् यदा पञ्चजनीनया विशा पञ्चजनससुदायलक्षणया सहितैः स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः अवर्षति इन्द्रे वर्षार्थिभिः घोषाः स्तुतयः असृज्यन्त (दुर्ग) = when praises were offered by priests in company with the five castes to Indra when the latter did not send down rain. Durga says that Yaska quoted this Rk for proving the truth of the opinion of औपमन्यव ; men alone are distressed by drought and not गन्धर्व etc. . But पाञ्चजन्य refers to the five tribes who offer praises to Indra because they had been completely subjugated by him ; they were altogether humbled. पाञ्चजन्यः इन्द्रः (११००१२) and पाञ्चजन्यस् इन्द्रं (५३२१११) ; here Indra is पाञ्चजन्य, that is, overlord of the five tribes whom he had conquered. अग्निः ० पाञ्चजन्यः पुरोहितः (१६६२०) = Agni is the messenger of the five tribes whose praises and offerings he conveys to the gods. ऋषिः ० पाञ्चजन्यं ० अत्रिं (१११३७३) ; Atri was a bard of the five tribes ; the Aświns rescued him from danger. पाञ्चजन्येन राया (७७२१५) ; the Aświns are requested to bring with them the wealth of the five tribes. पाञ्चजन्यास्तु कृष्टिषु (३१५५१६) ; कृष्टि, जन and विज्ञ mean the same thing viz. people ; पाञ्चजन्यया विशा is the same as पाञ्चजन्यास्तु कृष्टिषु ; the two expressions mean the people called पञ्चजन or the five tribes. Vide remarks made above about पञ्चजन (447137-448110).

पञ्च = पृच्छ ; पञ्चन् comes from पृच्छ ; पृच्छी संपर्के (धा० ७२५) ; पृच्छ = to touch, to come into contact with ; पृक्ता = संपृक्ता = स्त्री-पुं-तण्डुलकेषु अविशिष्टा ; अ-विशिष्टा = not differentiated, not declined differently, to suit different genders ; पञ्चन् is a number that qualifies nouns whether mas., fem. or neu. ; एक, द्वि, त्रि and चतुर् are declined according to the genders of the nouns they qualify ; not so पञ्चन्.

6-7 बाहू=बाधू ; बाधू लोडने (धा० ११५) ; लोडनं=प्रतिघातः (भ० की०) ; प्रबाधते = प्रकर्षेण बाधते = प्रक्षपयति (दुर्ग) = ends ; बाहू comes from (प्र+) बाधू because with these (आभ्यां) i. e. his hands one strikes (प्रबाधते) acts (कर्माणि), that is, carries them to the end. क्षीरस्वामी (अमर २६६८०) :— वहति बाधते प्रयतते वा बाहुः । बाहु प्रयत्ने (धा० १६४६) ; बाहुः = बाहुः ; a hand is called बाहु because it tries to do acts ; बाधते = प्रयतते ; or बाहुः = बाहुः=बहुः ; or because a hand carries things ; वह प्रापणे (धा० ११०२९). 8 अङ्गुलयः = अङ्गु + यलयः ; अङ्गु = अङ्गुः = अङ्गु = अङ्गुः ; गुलयः = गलयः = गमयः = गमनाः = गामिन्यः ; fingers are called अङ्गुलि because they go forth whenever acts are to be performed. 9 Or गुलयः =

गलयः=गालिन्यः ; अग्रे हि एताः गलन्ति उदकानि (दुर्ग) = because they drop water from their tips. Or गुलयः = कुलयः = कुरयः = करयः = करणाः = कारिण्यः ; अग्रे हि एताः कर्माणि कुर्वन्ति (दुर्ग) = because they do acts before any other part of the body. Durga and Gur. read अग्रकारिण्यो वा भवन्ति for अग्रकारिण्यो भवन्ति इति वा. Mahā. has अग्रसारिण्यो भवन्ति इति वा after अग्रकारिण्यो वा ; गुलयः = गलयः = सारिण्यः ; or because fingers move in front. अङ्गुलयः = अङ्गुलयः = अङ्गुनयः = अङ्गुनयः = अङ्गुनाः ; यः हि एताभिः अभिहन्यते असौ अङ्गितः इव भवति (दुर्ग) = Whoever is struck by these fingers bears as it were their marks on his body ; अङ्गु लक्षणे (धा० १०१२१४) ; अङ्गु = to mark. 10 अङ्गुलयः = अङ्गुलयः = अङ्गुनयः = अङ्गुनयः = अङ्गुनाः ; अङ्गुनयः = अङ्गुनाः ; अङ्गु व्यक्ति-ब्रक्षण-कान्ति-गतिषु (धा० ७१२१) ; fingers make things manifest or anoint them or beautify them or go to them.

Durga has no अङ्गुनाः. अङ्गुलयः = अङ्गुलयः = अङ्गुलयः = अङ्गुनयः = अङ्गुनाः ; अपि वा अभ्यञ्जनात् एव स्युः । एताः हि तं तम् अर्थम् आभिमुख्येन अङ्गुन्ति गच्छन्ति (दुर्ग) = Fingers go to all sorts of things (in order to take them up). दुर्गः—ये तु अभ्यञ्जनाः इति अधीयते तेषाम् अभ्यज्यते आभिः इति अङ्गुलयः ; some read अभ्यञ्जनाः for अभ्यञ्जनाः ; fingers are अभ्यञ्जनाः because they go to things (to take them up) ; so Durga had अभ्यञ्जनाः for अङ्गुनाः in his text while others had अभ्यञ्जनाः for the same.

RV has अङ्गुरि and not अङ्गुलि ; या सुबाहुः सु-अङ्गुरिः (२१२२७) ; (सविता) सु-अङ्गुरिः (४१५४१४) ; सुबाहो सु-अङ्गुरे (१०८६१८) ; all these three persons possess excellent fingers. क्षीरस्वामी :—अङ्गुं पाणिपादं लाति अङ्गुली । अङ्गौ तिष्ठति अङ्गुष्ठः (अमर २१६१८२) ; अङ्गुः = पाणिपादं = hands and feet ; ला आदाने अथवा दाने (धा० २१४८) ; a finger is that which is taken on by hands and feet. But अङ्गु does not exist in RV nor in modern Sk. Latin :—unguis = the nail of a finger or a toe ; ungula = a hoof, a claw. This ungula in Lat. we find in दशाङ्गुलं (X १००१) ; Pāṇini says that अङ्गुलि is altered to अङ्गुल in पञ्चाङ्गुल ; vide अङ्गुलेः दारुणि (पा० ५१४११४). But it would be better to say that अङ्गुल itself meant a finger and was not a substitute for अङ्गुलि in compounds like पञ्चाङ्गुल. अङ्गु in अङ्गुरि may have meant a nail in pre-Vedic literature ; अङ्गुरि is that which has a nail ; रि shows possession.

14 अवनयः (११), कक्ष्याः (१०), योक्त्राणि (१६), योजनानि (१७) and अभीशवः (२०) mean अङ्गुलयः (Ng 215) ; अवन्ति कर्माणि, प्रकाशयन्ति कर्माणि

and अभ्यञ्जुवते कर्माणि are the reasons why fingers are called अवनिः, कक्ष्याः and अमीशवः. अञ् + अ + निः = अवनिः; अवन्ति = रक्षन्ति भक्षयन्ति वा। क्षययन्ति इत्यर्थः (दुर्ग); fingers protect (रक्षन्ति) and devour (भक्षयन्ति) acts (कर्माणि) i. e. carry them to completion. अञ् in the घातुपाठ (१:६०१) has more than a dozen senses assigned to it among which भक्षण is absent; some of these senses would certainly be applicable in the case of अवनिः fingers go to (गति), love (प्रीति), know (अवगम), enter upon (प्रवेश), wish (इच्छा), obtain (अवाप्ति) and embrace (आलिङ्गन) acts. 15 Fingers are called कक्ष्याः because they bring to light (प्रकाशयन्ति) acts; acts lie as it were hidden and are revealed when they are actually performed; काशू दीप्तौ (घा० १:६४८ ॥ ४:५६); प्रकाशते = shines; प्रकाशयन्ति = cause to shine; काञ् + न् + या = कश् + न् + या = कक्ष् + प् + या = कक्ष्या. योक्त्राणि योजनानि इति व्याख्यातं = योक्त्राणि इति एतत् पदं योजनानि इति अनेन पदेन व्याख्यातम् (दुर्ग); योजन comes from युज्; this derivation of योजन guides one to that of योक्त्र. But Yāska may have meant to say that the derivation of both and the reasons for it are plain enough; युज् + अ + नं = योजनम्; युज् + वं = योक्त्रम्; युजिर् योगे (घा० ७:७): fingers are called योक्त्र and योजन because they are yoked to, employed in, acts. 16 अमीशवः = अभ्यशवः; अशू व्यातौ (घा० ५:१८); अञ् becomes इञ् after अमि; अमि + इञ् + उः = अमीशुः; fingers are called अमीशवः because they occupy (अभ्यञ्जुवते) i. e. perform acts. Thus fingers have different names according to the different acts with which they are connected. दशभिः अवनिभिः दक्षभिः कक्ष्याभिः दशभिः योक्त्रैः दशभिः योजनैः दशभिः अमीशुभिः ये उपचर्यन्ते तेभ्यः श्रावभ्यः हे ऋत्विजः अर्चत। स्तुतीः प्रोच्चारयत (दुर्ग); उपचर्यन्ते = are waited upon i. e. handled; अर्चत = offer praises. अजरेभ्यः = सजरणवर्मभ्यः (दुर्ग) = to (the crushing-stones) that know no old age i. e. decay.

दश धुरः = दश धुरः ये एते श्रावाणः तेभ्यः अर्चत (दुर्ग); धुरः = श्रावाणः; तेभ्यः understood after श्रावाणः. दश युक्ताः बहद्भ्यः = दशभिः दशभिः अङ्गुलीभिः ये एते युक्ताः बहन्ति श्रावाणः तेभ्यः एभ्यः दश युक्ताः बहद्भ्यः (दुर्ग); युक्ताः qualifies श्रावाणः and also अङ्गुलीः both understood; दशभिः is repeated because fingers have five different names in this Rk; अङ्गुलीभिः युक्ताः श्रावाणः = the crushing-stones that come into contact (युक्ताः) with the fingers; दश युक्ताः = the ten fingers that come into contact with the crushing-stones; the crushing-stones carry (बहन्ति) with them the

ten fingers; both come into contact with one another and move along in company. दश before धुरः seems to have been joined to दश which precedes युक्ताः because the fingers are ten and not the crushing-stones. Durga most probably wanted to say :— धुरः ये एते ग्रावाणः तेभ्यः अर्चत । दशभिः दशभिः (युक्तेभ्यः) दश दश युक्ताः (अङ्गुलीः) वहद्भ्यः (ग्रावभ्यः); the crushing-stones come into contact with the ten fingers and carry the ten fingers along with them while they move to and fro. Yāska should not have left the task of explaining दश धुरः वहद्भ्यः to subsequent interpreters; Durga has discharged the task as best as he could. 17 धूर् comes from धूर् (धूर्वतेः) which means to strike (वधकर्मणः); दुर्गः— धूर्वति इति वधकर्मस्य पठितः (निघ० २।११।४); by dropping व् and shortening धृ we get धुर; धूः धुरौ धुरः is the declension. धूर् (धूः) meaning a yoke comes from the same root viz. धूर्; a yoke is called धूर् because it strikes (विहन्ति) the hump (वहं) of draught-animals; or it comes from धृ (धारयतेः) because it is held on their shoulders by these animals; सा हि धारयति अश्वम् अनड्वाहं वा (दुर्ग) = A yoke holds in i. e. prevents a horse or a bull from going astray; धृ धारणे (घा० १।९।२५); धृ = धृ + ऋ; ऋ = अर् = उर्; धृ + उर् = धूर्.

सायण :— अवन्ति = गच्छन्ति. कर्माणि अभितः व्याप्नुवन्ति ताः अभीशवः. दश = दशभिः; धुरः = धूर्भिः = हिंसितृभिः अङ्गुलीभिः = with the fingers which crush Sōma; युक्ताः = युक्तान् ग्रावणः = the crushing-stones which are united with (i. e. held by the ten crushing fingers); वहद्भ्यः = वहतः = अभिपवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् = which crushing-stones are engaged in extracting Sōma-juice. अवनिभ्यः etc. which are dat. are altered to acc. because अर्च् governs the latter case in modern Sk. अर्च पूजायाम् (घा० १।२०।४). दश अवनयः येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनः (न्यः ?) ते दशावनयः = the crushing-stones with which the ten fingers are connected (संबन्धिन्यः) as these take hold (ग्राहकत्वेन) of those stones; दशकक्ष्याः etc. are to be similarly dissolved. दश-योक्त्राः = योक्त्रवत् बन्धने साधनभूताः दश अङ्गुलयः येषां तान् = the stones for holding which (बन्धने) the ten fingers fulfil the purpose of cords by which animals are tied to the poles of carts. दशयोजनाः = सोमेन सह योजने साधनभूताः दश अङ्गुलयः येषां तान् = the stones which are brought into contact (योजने) with (सह) Sōma (सोमेन) through the instrumentality of the ten fingers.

अवनि occurs 15 times in RV; in 12 places it means a river. आ वां रथः अवनिः न प्रवत्वान् सृप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः (१।१८।१३); पृषदश्वासो

अवनयः न रथाः (११८६।८) ; here chariots are compared to rivers. In the present Rk अवनि is metaphorically used for a chariot because a chariot moves as smoothly and rapidly as a river ; the ten fingers are ten chariots which convey Sōma forward and backward. कक्ष्या = a mantle that covers a horse's body, a caparison ; इन्द्रासोमा परि वां भुतु विश्वतः इयं सतिः कक्ष्या अश्वेव वाजिना (७१०४।६) = Let this praise of ours surround or envelop you on all sides as a caparison (कक्ष्या) envelops two horses ; the horses are two because इन्द्रासोमा are two ; actually one caparison covers one horse only ; अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (१०।१०।१३) ; यमी says to यमः — Another woman will enclose thee as (इव) a caparison (कक्ष्या) encloses a horse (युक्तं) or as a creeper (लिबुजा) envelops a tree ; आ तू विश्व हरिम् ईं ब्रौः उपस्थे वाशीभिः तक्षत अदमन्मयीभिः । परिष्वजध्वं दश कक्ष्याभिः उभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त (१०।१०।१०) = Do strew this Sōma on a hollow oak-slab (ब्रौः उपस्थे), pound (तक्षत) him with stone-crushers (अदमन्मयीभिः वाशीभिः) ; envelop (परिष्वजध्वं) these stones with ten caparisons (कक्ष्याभिः) ; yoke (युनक्त) the horse (वह्निं) to (प्रति) the two yokes (धुरौ) ; the ten fingers of the two hands hold the crushing-stones ; these fingers are कक्ष्या ; उभे धुरौ means the two crushing-stones which are placed as it were on the neck of Sōma who is a horse here ; अरं रोदसी कक्ष्ये न अस्मै (११७३।६) = Oh Heaven and Earth (रोदसी), be sufficient to the man (अस्मै) like two caparisons ; the favour of Heaven and Earth is to envelop the devotee as a caparison envelops a horse ; कक्ष्ये is dual on account of रोदसी ; वृक्षवा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा (११०।३) = Yoke the two powerful (वृषणा = वृषणौ) hairy (केशिना = केशिनौ) horses that are stout enough to fill caparisons (कक्ष्यप्रा = कक्ष्यप्रौ) ; रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यप्राम् । अदात् (८।३।२२) = पाकस्थामन् has given me a horse that can bear a yoke (सुधुरं) and fill a spacious caparison. A horse that requires a spacious or large caparison must be stout-bodied ; कक्ष्यप्रा was probably shortened to कक्ष्यप्रा for the sake of convenient pronunciation. In the present Rk the ten fingers are so many caparisons that cover the crushing-stones. योक्त्र = a leather-strap by which a horse is yoked to a chariot ; the word occurs in हरीणां वृषन् योक्त्रम् अश्वेः (५।३३।२) and आपो योक्त्राणि सुध्वत (३।३३।१३) ; in the latter the rivers are requested to let alone i. e. not to wet the leather-straps of the horses harnessed to chariots ; हरीणां योक्त्रं = the leather-straps of Indra's horses ; अश्वेः ? The ten fingers are

so many ropes with which the two crushing-stones are tied. योजन means a horse; ता भुज्युं विभिः ° समुद्रात् ° ऊह्युः रजोभिः । अरेणुभिः योजनेभिः ° पतत्रिभिः अर्णसः निग् उपस्थात् (६।६२।६); the Aświns pulled सुज्यु out of the sea; for that purpose they rode in a chariot to which horses i. e. birds were harnessed; योजनः = रजः = a horse; विः = पतत्री = a bird. Indra is called हरियोजन (I।62।13); हरी योजनौ यस्य सः हरियोजनः; युज्यते असौ योजनः = one that is yoked, a horse; cf. हर्यश्व which occurs frequently in RV; हरी अश्वौ यस्य सः हर्यश्वः; so योजन means अश्व. The fingers are ten horses. There is no question whatever about अभीशु; the ten fingers are so many reins; they are ten yokes (धुरः) placed on the necks of the stones. युक्त = a horse that is harnessed to a chariot; युक्ता = a mare; the fingers are mares. अङ्गुलीरूपाः दश धुरः दश युक्ताः वहद्भ्यः ग्रावभ्यः = to the stones that carry ten yokes on their necks and also ten mares in their journey to and fro. Previous interpreters were misled because instead of दशधूर्भ्यः दशयुक्तेभ्यः the composer of the Rk wrote दश धुरो दश युक्ताः वहद्भ्यः. दश अवनयः कक्ष्याः योक्त्राणि योजनाः अभीशवः येषां ते दशावनयः दशकक्ष्याः दशयोक्त्राः दशयोजनाः दशाभीशवः च; this is the correct dissolution of the compounds. The queer way in which these compounds were dissolved by Durga and Sāyana was due to the misinterpretation of अवन्ति etc. by Ng. The fingers are horses, mares, caparisons, yokes, reins, ropes and chariots. The metaphors are funny though fantastic. अर्च in RV governs both the acc. and dat.; अर्च = to offer praises.

19 अन्नं = अ + न् + नम्; अ = आ; न् = न; नं = तम्; आ + न + तं = आनतम्; food is called अन्न when it bows before (hungry) creatures (भूतेभ्यः) i. e. presents itself to them in order to satisfy their hunger; अन्न comes from आ + नम्. But आनीतं also would be equally appropriate because food is brought towards the tongue; so अन्न would come from आ + नी. Or it comes from अद् (अत्ते); अद् + तं = अन्नम्; Yāska gives a secondary place to this derivation because it does not bring out the real connotation of अन्न. Durga quotes:— अद्यते अत्ति च भूतानि (तै० उप० २।२); अद्यते = भुज्यते भूतैः. 21 दुर्गः— त्रियते हि सः यः बलिष्ठः भवति । विभर्ते वा । स हि अन्येषां भर्ता भवति = He who is strongest has to be nourished or fed by others or he feeds (विभर्ति) others; बल comes from भृ; भृ धारणपोषणयोः (धा० ३।५); भृ + अं = भर् + अं = बल + अं = बलम्. In the text there is no वा after विभर्ते; though Durga has it; one may however say that

बल comes from भू because it supports or helps men on all occasions. 21-22 अष्टाविंशतिः एव = (The names for wealth) are *only* 28 like those for strength. 22 Wealth is called धन when it gratifies (धिनोति) men's desire for its acquisition; धि तर्पणे (घा० १।५९३); धि + नं = ध + नं = धनम्; but why not derive धन from दा? Wealth is given to men by their own exertions or by fate or by God; दा + नं = द + नं = ध + नं = धनम्.

4714 संक्षिप्तः विकर्षः = विकृष्टः विक्षिप्तः अर्थः संक्षिप्तः सन्न क्षिप्रम् उच्यते (दुर्ग)
= When a thing (अर्थः) stretched far (विकृष्टः = विक्षिप्तः) is contracted (संक्षिप्तः), then the manner of such an act is called क्षिप्र i. e. quick; क्षिप् + रं = क्षिप्रम्; वि + क्षिप् = वि + कृप् = to stretch far; सं + क्षिप् = to contract. 5 That which is near (अन्तिकं) is something that is brought (आनीतं) to one; thus अन्तिक comes from आ + नी; आनीतं = आ + नी + तम्; आ = अ; नी = न् + ई; ई = इ; त = व् + अ; न् + व् + इ = न्ति; अ + न्ति = अन्ति; अं = कम्; अन्ति + कं = अन्तिकम्. 6 संग्राम comes from सं + गम्; सं + गम् + रः; गम् = ग् + अ + म्; ग् + र = ग्र; सं + ग्र + अ; म् = म; सं + ग्रा + मः = संग्रामः; संगच्छन्ते हि परस्परं तत्र योधाः (दुर्ग). Or from सं + गृ; गृ शब्दे (घा० १।१८); सं + गृ + आ + मः = संग्रामः; संयुजन्ति (= संशब्दायन्ते) शूराः तत्र परस्परं (दुर्ग) = Enemy-warriors revile one another in battle. संग्रामः = सं + ग्रामः; ग्रामः इति संघातः उच्यते। तौ हि परस्परं विजिगीषया समागतौ तत्र भवतः (दुर्ग); ग्रामौ = संघातौ = two hostile groups or armies; संगतौ = समागतौ. But ग्राम may be taken in its usual sense of a village; two villages often fight with each other for one reason or another.

क्षीरस्वामी :— अघते इति अन्नम् (अमर २।१।४८); बलति (प्राणिति) बलम् (२।८।७९); बलं = बलम्; दधन्ति (ति?) धनम् (२।१।९०); क्षिपति क्षिप्रम् (१।१।६४); अन्तः अस्य अन्ति इति अन्तिकः (३।१।६८); संग्रामयन्तः (न्ति?) अस्मिन् संग्रामः (२।८।१०७); संग्रामयन्ति = संग्रामं कृष्यन्ति.

तत्र संग्रामनामगणे खले इत्येतस्य नाम्नः निगमाः संविग्धाः भवन्ति। इतरः अपि धान्यखलः खलः इति उच्यते। संग्रामोऽपि च। तत्र एवं सति अस्याम् ऋचि वक्ष्य-माणायां खले न पर्यान् इति व्यपदेशात् विभागः लक्ष्यते सस्यखलसंग्रामखलयोः (दुर्ग); निगम in Nirukta means (1) a Vedic word, (2) a Vedic instance, (3) a Vedic use and (4) a verbal form; but according to Yāska and Durga, the word seems to mean 'a meaning' (अर्थ). खल which is mentioned in the next Rk has two senses (निगमौ); the distinction between these two viz. a threshing-floor and a battle-

field is given in the interpretation of that Rk in the next section. सं + दिद् = to combine in one and the same Rk; vide note on सं + दिद् (329|10-16) and तयोर्विभागः (330|18-31). The two senses of निर्वृति and चकार are found together in य ई चकार etc. (331|6-25) and those of समुद्र in आर्द्धिषेणो होत्र etc. (351|1-8). निगमाः भवन्ति ought to be निगमौ भवतः; खले इति एतस्य संदिग्धौ निगमौ भवतः। तयोः विभागः may have been the original text.

7 खल in the form खले occurs only once in RV; खलः पात्रं स्फ्यौ अंसौ ईषे अनुक्ये (अथर्व सं० ११।३।९); त्रपु (= tin or lead) occurs in the preceding Rk; so here खल may mean quick-silver; vide Apte's Dic. But I do not know what स्फ्य and अंस have to do with quick-silver; स्फ्य = a sword-shaped implement used in sacrifices; अनुक = the backbone; अनुक्य = belonging to the backbone; अंसौ = shoulders; ईषे ? खल, पात्र, स्फ्य, अंस and ईष may be the names of sacrificial articles. येषां पश्चात् प्रपदानि पुरःपाणीः पुरोमुखाः। खलजाः शाकधूमजाः उरुण्डाः ये च सद्मटाः कुम्भमुष्काः अपाश्वः। तान् अस्याः ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय (अथर्व सं० ८।६।५); here various sorts of ghosts and evil spirits seem to be referred to; खलजा ? नमः० खल्याय (सै० सं० २।१।६ ॥ तै० सं० ४।५।६ ॥ वा० सं० १६।३३); खलः = धान्यखलः (उवट) = a threshing-floor; खलः (१) कल्के (२) भुवि (३) धान्ये (४) पूरे (५) कर्णे (६) जये (७) अधमे (महीधर); all these senses of खल are modern. खलः = धान्यविवेचनदेशः (सायण).

11 अमि + अस्मि = अभिभवामि. Durga has not the second अस्मि viz. that before निःपहमाणः. निष्पाळ = निः + साङ् = निःपहमाणः; सपत्नान् understood; सपत्नान् निःपहमाणः = entirely overcoming foes. 12 अमी (+ अस्मि) = अभिभवामि. द्वा = द्वौ. किञ्च = किञ् + उ; उ expletive. करन्ति = कुर्वन्ति.

एक comes from इ (= to go); इ + कः = ए + कः = एकः; एक is a number (संख्या) gone (इता); इता संख्या = संख्यात्वं प्राप्ता (दुर्ग); एक is a thing that has gone to the status of a number. But Yāska may have meant to say that एक is a number that goes or moves while zero does not move as it by itself is useless for counting-purposes; or because एक goes to make up द्वि. द्वि (द्वौ) is a number (संख्या) that goes i. e. runs quicker (द्रुततरा) than one; द्वि comes from द्रु; द्रु गतौ (धा० १।१७०); द्रु + औ; द्रु = द्रु = द्व; द्व + औ = द्वौ. 13 Three (त्रयः) is a number that has most certainly crossed (तीर्णतमा) two; three goes beyond zero, one and two; त्रि comes from

वृ; वृ तरणे (धा० ११९४); वृ + अ + यः; वृ = वृ + ऋ; ऋ = र; वृ + र + अ + यः = त्रयः. Four (चत्वारः) is a number that moves fastest (चलिततमा); the word comes from चल्; चलिततमा त्रिभ्यः सकाशात् (दुर्ग) = gone farthest from three; चल कम्पने (धा० १८५७); चल विलसने (धा० ६१७५); what did चल् mean in Yāska's days? Was it equal to चर्? चर गतौ (धा० ११५६०); or did it mean to shine? Four is a number that outshines three. चर् + तु + आ + :; च् = च + र; तु + आ = त्वा; र = र; र + : = रः; च + त्वा + रः = चत्वारः. For पञ्चन, षट् and सप्तन् vide 4615, 6715 and 66113 respectively. अष्टौ अश्नोतिः । ते हि सप्तसंख्यां व्याप्य वर्तन्ते (दुर्ग); अश् = to pervade; अश् + तन् = अप् + टन् = अष्टन्. 13-14 न वननीया = न संभजनीया; नवसंख्यायुक्तायां तिथौ न कश्चित् अपि आरम्भः क्रियते (दुर्ग); नवन् = न + वन्; वन संभक्तौ (धा० ११४६४); वन् = to honour, to resort to; nine is a number that is not resorted to or utilised as it is inauspicious. But what about रास-नवमी and नवरत्न? Durga has not न अवाप्ता इति वा; नवन् = न् + अव + न्; न् = न; अव = अव + आप्ता; nine is a number that is not obtained or utilised. दस उपक्षये (धा० ४११०७); दस्ता = उपक्षीणा = exhausted, ended; दशान्ता एव हि संख्या भवति (दुर्ग) = All single numbers have ten at the end, that is, they are followed by ten. Ten itself is a combination of one and zero; दस् + अन् = दश् + अन् = दशन्. Or दशन् comes from दृश् because its use (अर्थ) is seen (दृष्ट) in every subsequent number; 11 = 10 + 1; 19 = 10 + 9; 20 = 10 × 2; 90 = 10 × 9; 100 = 10 × 10 etc.

Avesta:—एएव (1), द्व (2), त्रि (3), चतुर or चथ्रु or चथ्वरे (4), पंचन् (5), क्ष्वञ् (6), हप्तन् (7), अस्तन् (8), नवन् (9), दसन् (10); Greek:—eis or en (1), duo (2), treis or tria (3), tettāres or tettara (4), pēnta (5), hex (6), hepta (7), okto (8), ennea (9), deka (10); Latin:—unus (1); duo (2), tres (3), quattuor or quatuor (4), quinque (5), sex (6), septem (7), octo (8), novem (9), decem (10); Anglo-Saxon:—ān (एन् = 1), twā or tu (2), threō (3), fēower (4), fif (5), six (6), seofn (7), eahta (8), nigon (9), tyn (10); English:—one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten.

One would like to enquire how Greek and Latin etymologists would have derived or did derive their names for numbers; it is needless to say that the derivations of एङ्ग etc. are mere freaks.

विंशतिः = द्विः + दशतः; दशतः = a group of ten; विंशतिः = वि + शतिः; वि = द्वि; शतिः = दशतिः; दशति is found shortened to ति in षष्टि, नि. ५८

सप्तति, अशीति and नवति and also in twenty to ninety in Eng. ; पृ + (दश-) ति: = पष्टि: ; so सप्तति etc. . शत् in त्रिंशत्, चत्वारिंशत् and पञ्चाशत् stands for दशत् ; दशत् and दशति (= 10) may have been once in existence. Were त्रिंशत्, चत्वारिंशत् and पञ्चाशत् originally त्रिंशति, चत्वारिंशति and पञ्चाशति like विंशति which originally may have been द्विंशति ? Again there is a question about the nasal in these four words. In Latin we find the nasal in viginti (= 20), triginta (= 30), quadraginta (= 40), quinquaginta (= 50), sexaginta (= 60), septuaginta (= 70), octoginta (= 80) and nonaginta (= 90). विंशति: = viginti ; त्रिंशत् = triginta ; चत्वारिंशत् = quadraginta ; पञ्चाशत् = quinquaginta. पष्टि, सप्तति, अशीति and नवति differ in their finals from sexaginta, septuaginta, octoginta and nonaginta. Was पञ्चाशत् once पञ्चांशत् ? And were पष्टि, सप्तति, अशीति and नवति once पडंशति, सप्तांशति, अष्टांशति and नवांशति ? What was this इंशति or इंशत् ? Did they stand for दशति and दशत् ? How are we to account for the nasal in Sk. and in Lat. and also in ' twenty ' in English ? दशति also resembles पष्टि, सप्तति, अशीति and नवति and therefore must mean 100 ; दश + (दश-) ति: = दशति: = 10 × 10 = 100. Apte's Dic.:—दशत् or दशति or दशक = 10 ; दशत: = in 10 ways. But दशत in Yāska's days meant 10 ; Durga had विंशति-द्विदशत: in his text ; but he explains विंशति by द्विदश which shows that दशत meaning a group of 10 had gone out of use in his time. शत = श + त ; श = दश ; त = दशत ; दश (= 10) × दशत (= 10) = 100. शत (Avesta) ; centum (Lat.). Was centum originally decentum ? Decentum = decem (= 10) × tum (= 10) = 100 ; if so, शतं may originally have been दशतं.

Yāska should have written सहस्रम् अयुतं प्रयुतं नियुतम् अर्बुदम् इति तत् तत् अभ्यस्तम् ; in the quotation from Kāth. S. given below every second number is a tenth multiple of the first ; e. g. दश = एक × दश ; शतं = दश × दश ; सहस्रं = शतं × दश and so on ; so दशकृत्वः is understood before अभ्यस्तं ; दशकृत्वः अभ्यस्तं = repeated 10 times ; 1 repeated 10 times is 10. Yāska must have had this Kāth. quotation in his mind when he wrote अयुतं प्रयुतं नियुतं तत् तत् अभ्यस्तम्.

15 सहस्रं = सहस् + रस् ; सहस् = बलं (निघ० २।१।१७) ; रं = वत् ; a group of even 1000 weaklings, says Durga, becomes strong or powerful (सहस्वत्). अयुतं प्रयुतं नियुतं तत् तत् अभ्यस्तम् ; तत् तत् = every one of these three words ; each one of

these three words is a ten-fold summation of the preceding word; अयुतं is preceded by सहस्रं, प्रयुतं by अयुतं and नियुतं by प्रयुतं; अयुतं = सहस्रं × दश; प्रयुतं = अयुतं × दश; नियुतं = प्रयुतं × दश; the order in the text is that of Kāth (17110), Mait (II18114), and Kap. (2619); in the printed edition of Mait. अयुतं substituted for नियुतं is evidently an error as अयुतं has been already mentioned after सहस्रं. T. S. (IV14111) places नियुतं before प्रयुतं which order is found in Durga's Vṛtti; he says:—सहस्रं दशकृत्वः अभ्यस्तम् अयुतम् । अयुतम् अपि दशकृत्वः अभ्यस्तं नियुतम् । नियुतम् अपि दशकृत्वः अभ्यस्तं प्रयुतम् ; Yāska usually quotes from Mait; in later times different values came to be attached to प्रयुत and नियुत; the alteration of प्रयुतं नियुतं to नियुतं प्रयुतं must have been made by someone in imitation of T. S. in order to suit the opinion of his own day. Durga must have had this altered text before him. काठक सं० :—एका च दश च । दश च शतं च । शतं च सहस्रं च । सहस्रं च अयुतं च । अयुतं च प्रयुतं च । प्रयुतं च नियुतं च । नियुतं च अर्बुदं च । अर्बुदं च सप्तदश । मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च (१७१०); there are a few departures from this order and also a few omissions in Mait. and Kap; तै० सं० :—एका च शतं च सहस्रं च अयुतं च नियुतं च प्रयुतं च अर्बुदं च न्यर्बुदं च सप्तदश मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च (१४१११); here there is not the repetition of शत, सहस्र etc. that is found in the other three. Mait., Kap. and T. S. insert न्यर्बुदं between अर्बुदं and सप्तदश. The enumeration shows that people in the days of these three Vedas could count upto परार्ध which has 17 ciphers after 1.

15-16 Now Yāska derives अर्बुद which occurs in the above enumeration. अर्बुद (अर्बुदः) = a cloud (मेघः); अर्बुदः = अर् + बु + दः; अर् = अरणम्; बु = अम्बु; अर्बुदः = a cloud that gives flowing water. Ng does not include अर्बुद among names of clouds (I110). The text follows Gur.; अर्बुद is mas. while अम्बुमत् is neu; this shows that the derivation of अर्बुद is senseless; अम्बुमत् should have been अम्बुमान्; a cloud is called अर्बुद because it contains water (अम्बुमान्). अम्बुमत् भाति may be the explanation of अर्बुदं; अर्बुद is a number that appears (भाति) to contain a huge quantity of water like a cloud; a cloud bulges with water; अर्बुद bulges with a long array of 7 ciphers after 1. Mahā :—अम्बुदः मेघः भवति । अरणम् अम्बु । तद्वः । अम्बुदः । अम्बुमत् भाति इति वा । अम्बुमत् भवति इति वा; thus it substitutes अम्बुदः for अर्बुदः and places अम्बुमत् भाति इति वा before अम्बुमत् भवति इति वा; this exchange of भाति and भवति is senseless. The text in Gur. should have been:—अर्बुदः मेघः अम्बुमान् भवति । अर्बुदं अम्बुमत् भाति. Durga omits

अम्बुमत् भवति० भाति इति वा. स यथा उदकभावस् आपयमानः महान् बहुः भवति वर्षन् तत् इव अर्बुदम् । तत् अपि वर्षत् इव यत् बहु द्रव्यजातं भवति तत् अर्बुदम् इति उच्यते (दुर्ग) ; a cloud which at first consists of vapour and at the time of raining has that vapour transformed into water becomes big (महान् = बहुः) ; so अर्बुद is like (इव) that (तत्) cloud ; a huge number of anything that seems as it were to burst down on account of its very hugeness is called अर्बुद. बहुः is simply a paraphrase of महान् ; वर्षन् is not required ; both seem interpolated ; सः अर्बुदः मेषः यथा महान् भवति तथा विशिष्टसंख्यावाचकम् अर्बुदं महत् भवति ; तत् इव ought to be सः इव because it stands for सः अर्बुदः ; सः is changed to तत् on account of अर्बुदं. The process by which अर्बुद originally meaning a cloud came to mean a huge number would be called लक्षणा ; the relation between the two senses is that of hugeness. अर्बुद occurs 7 times in RV and is the name of an enemy of Indra ; इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानम् अभिनत् अर्बुदस्य । अहन् अहिम् अरिणात् सप्तसिन्धून् (१०.६७.१२) ; here अर्बुद is अर्णव and अहि ; अर्णव = full of water ; अर्बुद therefore like अहि means a cloud. Perhaps Yāska had this Vedic अर्बुद before him when he says अर्बुदः मेषः भवति. अर्बुदः = (1) अद्रिः, (2) व्याधिः and (3) संख्याविशेषः (अमर २.५.१९ क्षीरस्वामी). अर्बुद does not mean a cloud in modern Sk. अर्बुदः or अर्बुदं = a cloud (Apte's Dic.) ; but no instance is quoted.

17-18 न=इव. खल comes from खल् (खलतेः) or खल्व् (खलतेः) ; खल् + अः = खलः ; खल्व् + अः = खल् + अः = खलः . दुर्गः—खलः खलतेः वा भ्रश्यन्त्यर्थस्य । भ्रश्यन्ति हि तत्र योधाः । खलतेः वा हिंसार्थस्य । हिंस्यते हि तत्र परस्परेण ; the senses assigned by Durga to खल and खल् are not those given in the धातुपाठ ; खल संचये (धा० १.५४६) and खल संचलने (धा० १.५४५) ; खलन्ति = भ्रश्यन्ति = fall down ; खल्यते = हिंस्यते ; warriors wound each other. खलतेः and खलतेः were खलतेः and खलतेः in Durga's text ; his text seems to have been खलतेः वा भ्रश्यातिकर्मणः । खलतेः वा हिंसाकर्मणः in place of खलतेर्वा । खलतेर्वा. 19 खलः = धान्यखलः = a threshing-floor ; दुर्गः—तत्रापि भ्रश्यन्ति चूर्ण्यमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा । चूर्ण्यन्ते इत्यर्थः . समास्कन्नो भवति ought to be followed by इति वा, for Durga has अथवा समास्कन्नः असौ भवति. स्कन् + अः ; स्कन् = स् + क + न् + द् ; स् and न् to be omitted ; क = ख ; द् = ल् ; ख + ल् + अः = खलः ; a threshing-floor is (भवति) spread over by grain in a disorderly manner ; समास्कन्नः = विप्रकीर्णः (दुर्ग). We do not find समास्कन्न in Apte's Dic. ; आ + स्कन् = to assail, to attack ; सं = in a mass ;

समास्कन्नः = attacked in a mass ; a threshing-floor is attacked on all sides by the flail ; Durga's विप्रकीर्णः seems to be a mere guess. धान्य-खलः after खलः must be an interpolation (though Durga has it) as Yāska never explains words current in his time.

अमर (३।१।४७) :— पिशुनो दुर्जनः खलः ; क्षीरस्वामी :—खं शून्यं लाति खलः । खलति चलति वा. देवराजः—खज मन्थे (धा० १।२३२) । मथ्यन्ते हि योद्धारः तत्र । खल सञ्चलने । खलन्ति तत्र कातराः ; खज्+अः = खल+अः = खलः.

20 अनिन्द्राः = ये इन्द्रं न विदुः = ये मास् इन्द्रं न विदुः याथात्म्यतः (दुर्ग) = who do not know as I am, that is, do not realise or fathom my character ; ignorant as they are of my true character they have no business to fall foul of me. अनिन्द्राः इतरे इति वा । अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथम् इन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति । ननु नाम इन्द्रत्वेन एव अहम् अतिरिक्तः तेभ्यः (दुर्ग) ; the mere fact that I am Indra and that they are not Indra ought to silence them as the very name Indra ought to convince them that I am superior to them in every possible way. Thus Yāska evolves a sentence out of अनिन्द्राः . Durga's text seems to have had अनिन्द्राः इतरे इति वा and not इन्द्रो हि अहम् अस्मि which latter words may be a mere inference from अनिन्द्राः इतरे. Mahā. has वि before विदुः. अविद्यमानः इन्द्रः येषां ते अनिन्द्राः = those who do not possess Indra i. e. know him intimately ; or न इन्द्राः अनिन्द्राः = those who are not Indra.

दुर्गः—आध्यात्मिकः मन्त्रः । इदं तावत् जगत् एकः एव अहम् अभ्यस्मि अभिभवाभि अभिभूय च वर्ते । अस्य सर्वस्य अहम् एकः अधिपतिः इति अभिप्रायः = In this Rk Indra speaks about himself ; “ I, single-handed, overcome all this universe and stand outside it, that is, I am the overlord of all ” ; इदं = इदं जगत् ; निष्पाद् = निःपहमाणः सपत्नान् ; शत्रून् निश्चयेन अधिकं वा अभिभवाभि = I overcome foes most certainly (निश्चयेन) or even more than they expected. I alone overcome a foe that confronts me, even two that do so ; even if three come together, what can they do unto me ? Nothing at all. यथा खलस्थाने कर्षकेण पर्पान् बहून् अपि संचितान् पूलान् अप्रतिबन्धेन क्षुरेण एवम् अहम् अपि भूरीन् (भूरि) अपि शत्रून् आगतान् क्षणादेव तैः अप्रतिबध्यमानः हन्मि ; पर्पान् बहून् अपि संचितान् पूलान् ought to be पर्पाः बहवः अपि संचिताः पूलाः ; just as sheaves of corn piled one upon another, whatever their number, are easily pounded by a cultivator, so I too strike down in a moment any number of foes that may confront me without let or hindrance in battle (खले). तस् एवंप्रभावं सन्तं मां किं निन्दन्ति शत्रवः = Do foes dare revile me,

knowing as they do what I am? नाहं निन्दार्हः स्तव्यः अहं = They ought to praise me and not revile me. Vide Durga's explanation of ये इन्द्रं न विदुः । इन्द्रः हि अहम् अस्मि अनिन्द्राः इतरे इति वा (46। 8-16).

सायण :- अहम् इदानीम् (इदं) एकं शत्रुम् एकः असहायः एव सन् अभ्यस्मि । अभिभवामि । किञ्च । निष्पाद् सपत्नान् निःषहमाणः अहं द्वा द्वौ अपि असह्यौ शत्रू अभ्यस्मि । किमु किं वा त्रयः शत्रवः करन्ति । ह्रवन्ति । तान् अपि अभिभवामि इत्यर्थः । किं बहुना । खले न यथा जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान् अनायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्पान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रतिहन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिताः इन्द्रम् अजानन्तः इन्द्रविरोधिनः शत्रवः माम् इन्द्रं किं निन्दन्ति । निन्दितुम् अशक्ताः इत्यर्थः । अत्र अभिभवामि इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ; इदं = इदानीम् ; एकः = असहायः सन् ; किमु = किं वा ; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान् understood ; पर्पान् = निष्ठुरान् शत्रून् ; अनिन्द्राः = इन्द्ररहिताः = इन्द्रम् अजानन्तः इन्द्रविरोधिनः शत्रवः . पर्पान् = निष्ठुरान् शत्रून् ; is this a mere guess ?

इदं ought to be इमं as द्वा and त्रयः are mas. ; अभीममेकः एकस्मि निष्पाद् is rhythmically faultless. सद् = to overcome ; निःसद् = to overcome completely ; निष्पाद् = one who overcomes one and all completely, one who spares none. As I spare none but overcome all that oppose me (निष्पाद्), here I bear down (अभि + अस्मि) this (इमं) one (एकं) alone (एकः). अभी = अभि + ई ; ई = ई = these ; ईम् एतौ द्वौ अभि अस्मि = Here I bear down these two fellows that are coming at me. What (किं) indeed (उ) can these three do unto me ? It is impossible to fix the senses of खल and पर्प ; if we read खलेन for खले न, खलेन may mean with a खल i. e. bludgeon. पर्प = contemptible enemies ? भूरि was most probably भूरीन् . प्रति + हन् = to strike back, to repel. Here I repel (प्रतिहन्मि) these numerous (भूरीन्) contemptible foes (पर्पान्) with blows from my bludgeon. अनिन्द्राः = those who are not Indra i. e. those who do not possess Indra's strength ; Indra was a tower of strength ; in comparison his foes were mere weaklings. ब्रुहो ब्रुहामि सं महीः अनिन्द्राः (१।१३३।१) ; अनिन्द्राः महीः ब्रुहः = feeble, though numerous, foes. किं माम् अनिन्द्राः कृणवन् अनुकथाः (५।२।३) ; I, Indra, deserve to be sung in उकथ songs ; but these godlings are never praised in those songs ; what can such worthless and contemptible godlings do unto me ? Feeble wretches (अनिन्द्राः) ! Do they dare revile (निन्दन्ति) me ? The five Āryan tribes defied Indra continuously, reviled him and even poured contempt on him ; Indra was more than a match for them and smashed them completely. Has पर्प anything to do with the Greek word

Persae (= Persians)? There was enmity between the Āryans and the Persians who reviled each other's gods; Indra was an abomination to the ancient Persians; so they might be called अनिन्द्र i. e. haters of Indra; he must have wreaked his vengeance on them. Perhaps they were the देवनिदः (= revilers of the gods) mentioned in I 15212, II 12318 and VI 16116. When Indra forced his way into the pantheon of the five Āryan tribes, he must have become a defender of the new faith.

21-22 In the catalogue of roots that mean to pervade (व्याप्ति-कर्माणः) there are two declinable forms (नामनी) viz. आक्षाणः and आपानः; आक्षाणः = आक्षुवानः; अक्ष् व्याप्तौ (धा० ५।१८); अक्ष् + स् = अक्ष्; आ + अक्ष् + आनः = आक्षाणः. आपानः = आप्नुवानः; आप् + आनः = आपानः. मक्षु ता ते इन्द्र दानापन्नः आक्षाणे शूर वज्रिवः (१०।२२।११); सायणः—हे शूर वज्रोपेत इन्द्र दानापन्नः दानकर्माणः। स्तोतृभ्यः सततम् अभीष्टफलप्रदस्य इत्यर्थः। ते तव स्वधृतानि मक्षु क्षिप्राणि अबिलम्बितानि। क्षिप्रकारणयुक्तानि इत्यर्थः। आक्षाणे योद्धृभिः व्याप्यमाने त्वयि अवस्थितानि ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्ति इति शेषः. दानम् अप्नः कर्म यस्य तस्य तव = of thee whose action is towards making gifts to devotees; Indra constantly gives wealth to them; hence they praise all the deeds that stand in Indra, that is, are performed by him when he is occupied with enemies. But अप्नस् means wealth; अप्नसः धनस्य दाना दानानि; हे वज्रयुक्त शूर इन्द्र त्वया आक्षाणे कृतानि धनस्य ता तानि दानानि मक्षु मक्षुणि बहुनि सन्ति; आक्षाण seems to be a proper name; Indra bestowed wealth on him from time to time; आक्षाणे दाना = आक्षाणाय दानानि; आक्षाणे is the only form of आक्षाण in RV. आक्षाणः = अक्ष्णः पुत्रः; but अक्षन् is not the name of any person in RV; vide पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः (4०।१।१) and the note thereon (39815-6).

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयत् दिवेदिवे (२।३४।७); सायणः—तं = तं पुत्रम्; वाजिनं = अश्ववन्तं बलवन्तं वा; रथे = रंणे = शुष्मदीये आगमने निमित्तधृते सति = on the occasion of your visiting our house; दिवेदिवे = प्रतिदिवसम्; चितयत् = प्रज्ञापयत् = शुष्मद्विगुणप्रख्यापकम्; ब्रह्म = स्तोत्रम्; आपानं = आप्नुवन्तम्; दात = प्रयच्छत. But the sense seems to be:—रथे was most probably रथं; वाजिनं रथं = a chariot full of wealth; चितयत् = shining; ब्रह्म = wealth; चितयत् ब्रह्म = shining wealth i. e. gold. दा = (१) to protect, (२) to drink; these senses of दा are very frequent in RV; but in one or two Rks it seems to mean 'to give'; तत् वार्यं वृणीमहे० मित्रो यत् पान्ति वरुणो यत् अर्यमा (८।२५।१३) = We solicit that wealth (वार्यं) which the three gods

give (पान्ति) to their devotees. पिवतं घर्म० अश्विना । ता मन्दमाना मनुषो दुरोणे आ नि पातं वेदसा वयः (८।८।२) = Drink warm milk, Oh Aświns; while drinking (मन्दमाना = मन्दमानौ) in the house (दुरोणे) of the man (मनुषः) i. e. the sacrificer, give (आ + पातं) wealth (वयः) to us (नि = नः ?) out of your wealth (वेदसा). These are solitary instances no doubt. आपानं = that which gives fully; Oh Maruts, give (दात) us (नः) that chariot (रथं) which contains wealth (वाजिनं) and which gives fully (आपानं) shining (चितयत्) wealth (ब्रह्म) daily (दिवेदिवे). आ + पा is the root in आपानं and not आप्. आपानासो विवस्वतः जनन्त उपसो भगम् । सूरः अण्वं वि तन्वते (१।१०।५); विवस्वतः = इन्द्रस्य; आपानासः = आपानभूताः; उपसः भगं जनन्तः जनयन्तः सूरः सरन्तः सोमाः अण्वं वि तन्वते । अभिषववेलायाम् उपरवेणु शब्दं कुर्वन्ति (सायण); Sōma (Sōma-juice) who (which) is the drink of Indra and who generates the Sun from the Dawn makes a noise while flowing into उपरव at the time of extraction. But the sense is:—Sun-bright (सूरः) Sōma who is going to be drunk (आपानासः) and who generates the Dawns (उपसः) and the Sun (भगं) from shining Dyaus (विवस्वतः) stretches (वि तन्वते) the hairy strainer (अण्वं); आपानासः = आपीयमानाः; सूरः = सूर्यसदृशः सोमाः; विवस्वतः = दिवः; the Dawn and the Sun are the offspring of Dyaus; all this means that Sōma-juice when diluted liberally with water and milk looks exceedingly bright or in the language of exaggeration as bright as the Sun; the juice when poured into the strainer naturally swells it in size; आपान here comes from आ + पा (= to drink fully). 23 दुर्मः—तत्र (= वधकर्मधातुमध्ये) वियातः इति एतत् नाम; वियातयते = नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून् सः वियातः = वियात is one who torments foes in a variety of ways; यत निकारे (धा० १०।२०२); निकारः = torment. अथवा । वियातय एवम् यः उच्यते स्तोतृभिः सः वियातः = Or वियात is one who is requested by devotees to torment their foes in a variety of ways. वियात thus comes from वि + यत्; यती प्रयत्ने (धा० १।३०); वि + यत् + अः = वि + यात् + अः = वियातः. देवराजः—तत्र वियातः इति एतत् वियातयन इति वियातय इति वा इति भाष्ये । अत्र स्कन्दस्वामीः—विपूर्वस्य यातयतेः वा । ये प्रत्यये वियातयः इति भवति । धारयः पारयः इतिवत् । तस्य संबोधनं वियातय इति । वियातयित् इति वा पाठान्तरम् ; Durga has वियातयते while here we have वियातयन इति; most probably वियातयन is a misprint for वियातयत् i. e. वियातयते; just as धारय and पारय are nouns so is वियातय; वियातय is one who makes people strive in a variety of ways; य in धारय, पारय and वियातय is a noun-making termination; वियात was originally वियातय.

Another reading for वियातय is वियातयितर्. So वियात was either वियातय or वियातयितर्; both are voc. sing. But here there is much ado about nothing, for वियात does not occur in any Veda. धृष्टे धृष्णुः वियातः च (अमर ३।१।२५); क्षीरस्वामीः—विरुद्धं याति वियातः; वियातः = धृष्णुः = daring. So वियात is a modern word; वैयात्यं (an abstract noun from वियात) means boldness, immodesty, rudeness (Apte's Dic.). From the inclusion of वियात in Ng it seems that that word was used of Indra in the literature of that time.

48।I आखण्डल=आखण्डयितर्; खडि भेदने (धा० १०।४८); आ+खण्ड्+अलः = आखण्डलः; आभिमुख्येन (आ) अवस्थितः यः खण्डयति मेघान् सः आखण्डयिता (दुर्ग) = one who confronting clouds smashes them; आखण्डल प्रहृयसे = Oh smasher of clouds, thou art invoked. The Rk from which these words are quoted contains three difficult words viz. शाचिगो, शाचिपूजन and आखण्डल; आखण्डयितर् is a mere guess; the word occurs here only. Mahā has खण्डं खण्डयते: after आखण्डयितर्.

In Ng (2।19) तडित् (20) precedes आखण्डल (21) and yet Yāska reverses the order of the two words on which Durga says:—आखण्डलशब्दे अल्पतरं वक्तव्यम् । बहुतरं तडित्-शब्दे इति क्रमभेदेन एतौ निरुच्येते; but in Yāska's Ng आखण्डल most probably or even certainly preceded तडित्.

2 संसृष्टे कर्मणी यस्मिन् = in which two senses are combined viz. अन्तिक and वध; तडित् = (1) अन्तिकम् (निघ० २।१६।१); तडित् = वधः (निघ० २।१९।२०); अन्तिकम् इति वधः इति च कर्मणी (अर्थौ) संसृष्टे (संसृष्टौ) तडित्-शब्दे भवतः; अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म is not good Sk; it ought to be संसृष्टान्तिकवधकर्म. दुर्गः—तडित् इति एतद् शब्दरूपम् अन्तिकाभिधायि वधाभिधायि च इति एकम् एव हि एतद् उभाभ्याम् अर्थाभ्यां संप्रयुज्यते which seems to be a paraphrase of Yāska's words. संसृष्ट is different from संदिग्ध; vide note on संदिग्ध (329।10-16); by संसृष्टकर्म Yāska simply means that तडित् has two meanings only; these two meanings are found in two different Rks. तडित् comes from तड् (ताडयति); तड् + इत् = तडित् = तडित्. Durga has विद्युत् अपि च तडित् इति उच्यते before ताडयति इति सतः and rightly, for तडित् when it means वध comes from तड् and not when it means अन्तिक. ताडयति इति सतः = यदा विद्युत् (वृक्षादीन्) ताडयति तदा सा तडित् इति उच्यते । यदा सा विद्योतते तदा सा विद्युत् इति उच्यते. RV has however तडित्; the only form of तड् or तड् is ताडिह found in संशाय पविम् इन्द्र तिग्मं वि

शत्रून् ताडिह वि सुधो दुदस्व (१०१८०१२). Devarāja derives तडित् from तड् even when it means अन्तिक. तडे आघाते (धा० १०१४६). May not तडित् be a mere imitation of the crackling sound that follows lightning? दुर्गः— यथा तु अन्तिकनाम इदं तथा इयम् ऋक् उदाहरणम् ; so his text seems to have been :— त्रिद्युत् तडित् भवति । ताडयति इति सतः । अन्तिककर्मणः एषा भवति; अन्तिक० भवति is a necessary introduction to the next section where Yāska renders तडितः by अन्तिके.

6 सुदृष्टा = सुवर्धयित्रा ; दुर्गः— त्वया वयं सुदृष्टु वर्धयित्रा वर्धिताः अनुगृहीताः सन्तः = we favoured by thee who favourest (thy devotees) exceedingly well ; सुदृष्टा inst. sing. of सुदृष्ट. स्पार्हा = स्पृहणीयानि. 7 वसु = वसूनि. मनुष्या = मनुष्या + आ ; मनुष्या = मनुष्येभ्यः ; आ to be prefixed to ददीमहि. दुर्गः— मनुष्येभ्यः तान् (मनुष्यान्) अभिधूय आददीमहि = We will take wealth from men who are our enemies by defeating them. च after the first दाः and that after the second दाः understood. तडितः = अन्तिके. 7-8 अरातयः = अदानकर्माणः वा । अदानप्रज्ञाः वा ; दुर्गः— रातिः दानार्थः । अस्माकम् अभिमतान् अर्थान् ददतः ये निवारयन्ति ते अरातयः = those who forbid donors who give us wealth desired by us ; दानं कर्म येषां ते दानकर्माणः = those who are always engaged in making gifts ; अदानकर्माणः = those who oppose such liberal-minded men ; अदानप्रज्ञाः वा = न दातव्यम् अस्माभिः इति एवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः = those who have no mind whatever to make gifts. अदानकर्माणः would ordinarily mean those who do not make gifts ; but here it has a different sense on account of अदानप्रज्ञाः ; there is no point in saying that those who are disinclined by nature towards charity make no gifts ; according to Yāska and Durga अदानप्रज्ञाः are different from अदानकर्माणः . 8-9 अप्नस् = रूपं (निघ० ३।७।८) ; अप्नस् comes from आप् (आप्नोते) ; आप् + नस् = अप् + नस् = अप्नस् ; तत् हि आप्नोति आश्रयम् (दुर्ग) = Beauty or form is called अप्नस् because it obtains i. e. resorts to things for its abode ; beauty or form belongs to things and can never be independent of them. दुर्गः— तान् जम्भय स्तम्भय निश्चेष्टान् कुरु ; जम्भय = स्तम्भय = निश्चेष्टान् कुरु = Root them to the ground, prevent their movements ; अनप्नस्तः अरूपान् च एतान् कुरु = and deform them. Thus Durga evolves a sentence out of अनप्नस्तः . जभि गात्रविनामे (धा० १।३८८) ; जभि नाशने (धा० १०१८३) ; but Durga attaches a different sense to जस् .

Yāska and Durga :— Oh Br. , we will extort from enemies desirable wealth with the help of thee who favourest thy devotees ;

root to the spot our enemies who are at a distance (दूरे) and who are near (तल्लितः) us ; deform them.

सायण :— मनुष्या = मनुष्येभ्यः = दातृभ्यः . आ ददीमहि = गृहीमहि . दूरे = दूरदेशे . तल्लितः = अस्तिके . अरातयः = शत्रवः (अमर २।८।११) ; इयति अरातिः (क्षीरस्वामी) . अनप्नसः = कर्महीनान् (शत्रून्) ; अप्नः = कर्म (निघ० २।१२) . जम्भय = नाशय ; जभि नाशने (धा० १०।१८३) .

Geldner :— Through thee (त्वया), highly conducive to prosperity (सुवृधा), may we possess (आ ददीमहि) the longed-for (स्पर्हा) human (मनुष्या) belongings (वसु), Oh Brahmanaspati. The ill-will (अरातयः) which (याः) threatens (अभिसन्ति) us (नः) from afar (दूरे) and near (तल्लितः), smother (जम्भय) the refusers of largess (अनप्नसः) .

For the sake of rhythm the Rk should be thus arranged :— त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते । स्पर्हा वसु मनुष आ ददीमहि । या नो दूरे तल्लित आ अरातयः । अभी सन्ति जम्भय ता अनप्नसः ; line 2 loses one syllable by मनुष्या ; तल्लितो या in line 3 is quite unrhythmical . सु धनं वर्धते वर्धयति ददाति वा असौ सुवृध् ; वर्ध शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान् (७।९।५।६) = Oh white river (शुभ्रे), give (वर्ध = रासि) wealth (वाजान्) to the praiser (स्तुवते) ; वर्धो अग्ने वयः अस्य (१०।१।६) = Oh Agni, increase his wealth . Br. increases the wealth of his devotees . मनुस् = (1) Manu, the progenitor of mankind ; (2) one descended from him, man ; मनुषः = descendants of Manus ; होत्राभिः अग्नि मनुषः समिन्धते (१।३।६।७) = The descendants of Manus kindle Agni with offerings ; तन् उ हव्यैः मनुषः ऋजते गिरा (२।२।५) = The descendants of Manus propitiate him alone with offerings and praise ; वयं मनुषः स्पर्हाणि वसूनि आ ददीमहि = We hope to receive desirable i. e. abundant wealth from thee, descended as we are from Manus ; Manus was a name to conjure with ; an appeal for abundant wealth is made to Br. in the name of Manus ; no god or goddess would deny a request made by a descendant of Manus . आ after तल्लितः means इव ; तल्लितः इव याः दूरे सन्त्यः अरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति ताः अनप्नसः जम्भय . रातिः = अप्नस = धनम् ; रा = to give ; रातिः = a gift, wealth ; अरातिः = negation of wealth, sheer poverty . अप्नस् = wealth ; यत् चित्रम् अप्नः उपसः वहन्ति ईजानाय शशमानाय (१।१३।१२०) = that shining (चित्रं) wealth (अप्नः) viz. gold which (यत्) the Dawns (उपसः) fetch down (वहन्ति) in order to give it to the acrificer (ईजानाय = शशमानाय) ; ते सौभगं वीरवत् गोमत् अप्नः) दधातन द्रविणं चित्रम् अस्मे (१०।३।६।१३) = Oh All-gods, give (दधातन

us (अस्मे) shining (चित्रं) wealth (सौम्यं = द्रविणं = अन्नः) which should consist of heroic sons (वीरवत्) and cows (गोमत्). अनन्तः = धनविहीनः = containing not even a farthing. Before sheer poverty attack the devotee like lightning, he requests Br. to destroy it altogether by making ample provision of wealth to him. Abundance of wealth would certainly keep off the great enemy viz. poverty. This is no unusual prayer in RV. जम्भ = a jaw, a molar ; अग्निः जम्भैः तिगितैः अन्ति० वना (११४३।५) = Agni devours forests with his sharp teeth viz. flames ; जम्भैः संधेहि अभि यातुधानान् (१०।८७।३) = Seize fast magic-dealers with or between thy jaws. जम्भय् = to seize with the jaws, to crush, to destroy altogether ; जम्भयन्तः अहिं दृक् रक्षांसि सनेमि अस्मत् घुयवन् अमीवाः (७।३८।७) = May the gods by utterly crushing (जम्भयन्तः) vile enemies (अहिं = दृक् = रक्षांसि), keep off (घुयवन्) these pests (अमीवाः) from us (अस्मत्) for ever and ever (सनेमि).

9-10 तद्धित् (तल्लितः) here means lightning (विद्युत्) ; lightning (विद्युत्) is called तद्धित् because (हि) she i. e. lightning strikes down (अवताडयति) trees etc. ; Durga says lightning does this by assuming the form of a thunderbolt ; another reason why तद्धित् means lightning lies in the word दूरे ; lightning is seen (दृश्यते) from afar (दूरात्). Yāska should have explained the second half of the Rk from the point of view of शाकपूणि, for the stumbling-block is यः after तल्लितः . Perhaps शाकपूणि said that both lightnings and enemies attacked the devotees of Br. He insists that तद्धित् here means lightning and lightning only. Yāska said in the last section that अन्तिक and वध were combined in तद्धित् ; in the present Rk he is for अन्तिक and quotes शाकपूणि who is for वध ; Ng does not mention names of lightning anywhere ; as lightning is a tool with which to strike, it most probably included तद्धित् among words that mean to strike ; वध therefore seems to have been used by Yāska to mean lightning ; तद्धित् इति अन्तिकविद्युतोः संसृष्टकर्म would have been more intelligible. As Yāska did not agree with शाकपूणि, he ought to have quoted a Rk in which तद्धित् does mean वध beyond any doubt ; he could not do it as तद्धित् occurs only in two Rks which are quoted in this section.

10-11 इदं = तद्धित् - नाम = तद्धित् which occurs in the following quotation. अपि तु = but then ; तद्धित् (तल्लित्) in the above Rk may mean ' near ' or ' lightning ' ; but then in the following Rk it

seems to have been intended (अभिप्रेतं स्यात्) to mean 'near' (अन्तिकनाम) only (एव). This is what Durga says; but स्यात् conflicts with एव; if स्यात् be omitted, then the words would mean:— तद्धित् in the following Rk is intended (अभिप्रेतं) to mean near (अन्तिकनाम). चित् = अपि. तद्धित् = अन्तिके. सन् after इव is omitted by Durga and is not wanted. अतिरोचसे = दृश्यसे; but Yāska should have said अतिरोचमानः दृश्यसे; अतिरोचमानः त्वं दूरे अपि सन् अन्तिके इव दृश्यसे = Being exceedingly refulgent thou, though far off, appearest as though thou wert near. दुर्गः— दूरे अपि सन् अन्तिके इव दृश्यसे = दूरे अपि सन् अतिभ्राजिष्णुत्वात् तद्धित् इव अन्तिके इव अवस्थितः अतिरोचसे अतिरोचिष्णुः दृश्यसे; अतिरोचसे = अतिरोचिष्णुः दृश्यसे; on account of thy exceeding refulgence thou, though far off, appearest as though near (अन्तिके इव अवस्थितः) and very refulgent. Durga should have omitted अतिरोचिष्णुः .

सायणः— दूरे चित् सन् = दूरे अपि वर्तमानः . तद्धित् इव = अन्तिके वर्तमानः इव. अतिरोचसे = अतिशयेन दीप्यसे.

Geldner :—Thou shinest (रोचसे), even (अपि) when thou art (सन्) afar (दूरे), from beyond (अति), as though (इव) thou wert near (तद्धित्).

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ् अस्ति दूरे चित् सन् तद्धित् इव अति रोचसे । रात्र्याः चित् अन्धः अति देव पद्मसि अग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव (११९४१७); here Agni is सुप्रतीक i. e. lustrous and सदृङ् i. e. visible with the same lustre everywhere; Agni might be ever so far (दूरे चित् सन्), yet crossing (अति) the intervening space, he shines like (इव) lightning (तद्धित्); just as the light of lightning has the same brilliance everywhere so has Agni's light; he sees objects through even the intensest darkness of the night. By these words the poet emphasizes the far-spreading brilliance of Agni. एतन्ना हि सदृङ् अस्ति विश्वः विश्वाः अनु (८१११८) = Oh Agni, thou hast the same brilliance (सदृङ्) among (अनु) all (विश्वाः) people (विश्वः) i. e. everywhere (एतन्ना); distance cannot and does not diminish Agni's brilliance even by an iota. तद्धित् or तद्धित् occurs in these two Rks only and means lightning and lightning only. As Yāska does not quote the opinion of Śākapaṇi about the sense of तद्धित् in दूरे चित् सन्, it is clear that Śākapaṇi too agreed with Yāska. दूरे seems to have misled interpreters even before Ng which assigns two meanings to तद्धित्; they thought that तद्धित् was used in the sense of 'near' on account of the presence of दूरे; according to them तद्धितः being plural could

not mean अन्तिक notwithstanding the juxtaposition of दूरे; interpreters like Yāska, however, ignored the plural and insisted that even तद्धितः meant 'near'.

दुर्गः— एवम् अन्तिकनामत्वेन वा विद्युत्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवश्य यथासंभवं निर्वक्तव्यम्; तद्धित् should be interpreted according to context and the words among which it occurs as meaning 'near' or 'lightning' or 'वध'. Durga should have stated the meaning of वध which usually means killing, murder etc.; it means a thunderbolt in RV; as I have said above, वध meant विद्युत् according to Yāska (4681 27-30); Durga is wrong in thinking that वध is different from विद्युत्; as there are only two Rks in which तद्धित् occurs, it can have only two and not three senses.

12-13 वर्जयति = वियोजयति प्राणैः प्राणिनः (दुर्ग); वृजी वर्जने (घा० १०१२७९); a thunderbolt is called वज्र when it deprives living beings of their life; वृज् + अः = वर्ज् + अः = व + र् + ज् + अः = व + ज् + र् + अः = वज्रः. कृत् + सः = कुत् + सः = कुत्सः; कुत्स meaning a thunderbolt comes from कृत् (= to cut); कृत्यते अनेन इति कुत्सः (दुर्ग) = अनेन वज्रेण शत्रुः कृत्यते तस्मात् वज्रः कुत्सः. कृ + त्सः = कु + त्सः = कुत्सः; स and त्स are noun-making terminations; स्तोमानां understood; a certain Ṛṣi was called कुत्स because he was a maker i. e. a composer of songs.

14 अत्रापि अस्य वधकर्म एव भवति; अत्र = अस्मिन् ऋषौ; अस्य = कुत्स-शब्दस्य; वधकर्म = वधार्थः; even in the case of this Ṛṣi his name कुत्स has the sense of वध i. e. वज्र; (because) his friend (तत्सत्तः) Indra killed (जघान) Śuṣṇa; Kutsa may be said to have killed Śuṣṇa as his friend Indra had done it for him. As fine an argument as when Fluellen compares Henry V to Alexander the Great because the names of their birth-places (Monmouth and Macedon) began with M (Henry V, Act IV, sc. 7)! तेन (कुत्सेन) स्तूयमानः इन्द्रः विवृद्धवलः शुष्णं शोषयितारं रसानाम् अयुरं मेघं वा जघान। मेघः हि शुष्णः। तदुदये हि धान्यानि उदकग्राहनिमित्तेन शुष्णन्ति (दुर्ग); उदकग्राहनिमित्तेन = on account of his imprisoning waters within himself; he (the cloud) appears in the sky and persists in withholding water.

Durga reads अभिप्रेतं स्यात् for भवति in अत्रापि० भवति; Yāska sometimes uses स्यात्, स्युः etc. whenever he has to give an alternative derivation or explanation; अभिप्रेतं स्यात् therefore can be treated as genuine and not भवति. Durga elsewhere renders कुत्स by कृषीवल i. e. a farmer; vide his Vṛtti on कुत्साय० दंसयः (६५१०).

Devarāja derives वज्र from व्रज् (= to go) or from वृज्; he refers to some who derived the word from वृज् of 10th conj. (= to destroy); a bolt goes (व्रजति) towards enemies to destroy them or it deprives them of their lives (वर्जयति प्राणैः) or it destroys (वर्जयति) them. He derives कुत्स not only from कृत् but also from कुत्स् of 10th conj.; कुत्सयति वज्रेण शत्रून्; कुत्सयति = repels. He quotes (कुत्साय शुष्णम् अशुपं निवर्हीः।) सद्यः दस्युन् प्र मृण कुत्स्येन (४।१६।१२); कुत्स्येन = कुत्सेन = वज्रेण; य in कुत्स्य is a useless affix. But what about कुत्साय in the same Rk? Indra killed शुष्ण for the sake of his friend कुत्स; is it consistent that in one and the same Rk कुत्स should have two meanings? Indra takes कुत्स with him in order to destroy enemies; so here कुत्सेन means in company with कुत्स; कुत्स्येन is clearly a corruption of कुत्सेन. Or कुत्सेन in this Rk and in त्वं कुत्सेन अभि शुष्णम् इन्द्र अशुपं वृधय (६।३१।३) may have been interpreted by the predecessors of Ng to mean 'with a thunderbolt'. यासि कुत्सेन सरथम् (४।१६।११), वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैः अवनोः ह शुष्णम् (५।२९।९) and उरु प सरथं सारथये कर् इन्द्रः कुत्साय (६।२०।५); it is clear from these three Rks that Kutsa accompanied Indra. कुत्सेन therefore should not have misled interpreters. वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्य अश्वैः (१।१७।४); here कुत्सं is in apposition to वधं; but the Rk is rhythmically defective and consequently corrupt. कुत्साः एते हरि-अश्वाय शूपम् इन्द्रे सहो देवजूतम् इयानाः (७।२५।५); the plural shows that कुत्स was a patronymic or a family-name. इन्द्रं कुत्सः ० ऋषिः अहव ऊतये (१।१०।६); this R̥ṣi may have been the founder of the कुत्स family. One कुत्स is called आर्जुनेय (I, 112, 23; IV, 26, 1; VIII, 1, 11), another आयु and अतिथिग्व (II, 14, 7; VI, 18, 13; VIII, 53, 2) and अतिथिग्व (I, 53, 10), another श्रुतर्य and नर्य (I, 112, 9) and another कुत्सपुत्र and कुत्सवत्स (X, 105, 11). कुत्स occurs in 39 places; in 2 the Aświns favour a Kutsa; in 34 Kutsa is a devotee and friend of Indra; but in 3 he and his sons are treated as enemies; Kutsa here is आयु अतिथिग्व (I, 53, 10; II, 14, 7; VIII, 53, 2). In none of these occurrences we are compelled to render कुत्स by वज्र.

16-17 इन (= ईश्वर) comes from सन्; सन संभक्तौ (घा० १।४६।५); सन् = to enjoy, to possess; सन् + अः = अन् + अः = इन् + अः = इनः; सनितः ऐश्वर्येण = (A ruler is called इन because) he is possessed or clung to by rulership; सनितम् अनेन ऐश्वर्यम् इति वा = or because rulership is enjoyed by him. ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम्; a ruler (ईश्वर) is called इन because rulership (ऐश्वर्य) possesses or enjoys him or rulership is

possessed or enjoyed by him ; thus इन् is intimately connected with ईश्वर. Devarāja derives इन् from इ or from सम् + इ ; इ = to cling to, to enjoy : इ + तः = इतः ; सन्तित = सम् + इत ; सम् = सम् ; सन्तितः = सम्मितः = clung to. एति इति इतः प्रभुः स्वामी (अमर ३।३।१११ क्षीरस्वामी).

20 यत्रा = यत्र. सुपर्णाः = सुपतनाः ; आदित्यरश्मयः understood ; Mahā has सुपर्णाः before सुपतनाः and also before सुपतनानि (4911). दुर्गः — यत्र यस्मिन् मण्डले अवस्थिताः सुपतनाः आदित्यरश्मयः । ते हि तमोऽपघात-लक्षणं शोभनम् अर्थम् उद्दिश्य पतन्ति । अथवा । शोभमानाः पतन्ति इति सुपर्णाः ; sunbeams are called सुपर्ण because they fall or come down in order to achieve a good object i. e. that of killing darkness or they fall on earth in a beautiful manner i. e. they beautify earthly objects. सुपर्ण = सु + पर्ण ; पर्ण = प + र् + ण ; २ = त ; ण = न ; प + त + न = पतन ; शोभनं पतनं येषां ते सुपतनाः ; so पर्ण comes from पत्. अमृतस्य = उदकस्य (निघ० १।१२।८३). देवराजः — अमृतं = अ + मृ + तम् ; न त्रियन्ते हि प्राणिनः अनेन (उदकेन) पीतेन ; अत्यन्तस्वादुरसत्वाद् अमृतम् इति उच्यते. अनिमेषं (adv.) = अनिमिषन्तः (adj.) ; an instance of यथार्थं (3315) ; Durga has अनिमिष-माणाः for अनिमिषन्तः and understands इव after it ; अनिमिषन्तः or अनिमिष-माणाः = आदरन्तः (दुर्ग) = never winking i. e. ever vigilant. 21 विदध्या = विदधेन = वेदनेन ; दुर्गः — वेदनेन विज्ञानेन स्वकर्माधिकारयुक्तेन अन्विताः सन्तः इदम् एव अस्माभिः कर्तव्यं रस्तादानादिलक्षणं कर्म = having a knowledge of their appointed duty i. e. that of taking up water. सृ शब्दोपतापयोः (धा० १।९५७) ; अभि + स्वरन्ति = अभि + तपन्ति : or अभि + स्वरन्ति = अभि + प्रयान्ति ; दुर्गः — अभिस्वरन्ति आदित्यमण्डलम् । आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति ; Durga has यान्ति for यन्ति. Sunbeams either heat (अभितपन्ति) the earth or they go to the solar orb carrying water thither. But सृ does not mean ' to go ' in घातुपाठ.

इतः = ईश्वरः (निघ० २।२२।४). विश्वस्य भुवनस्य = सर्वेषां भूतानाम् ; Durga retains विश्वस्य and renders भुवनस्य by भूतस्य. 21-22 गोपाः = गोपायिता ; आदित्यः understood ; दुर्गः — आदित्यः = मण्डलान्तरपुरुषः यः तत्र मण्डले अवस्थितः ; here आदित्य is not the orb of the Sun but the individual that resides within the orb. धीरः = धीमान् = प्रतिविशिष्टया बुद्ध्या अन्वितः (दुर्ग) = having the required intellect ; धीः = बुद्धिः (अमर १।४।१) ; बुद्धिः एव तस्य शरीरम्, says Durga. 22-23 पाकं = पाकः ; another instance of यथार्थं ; पाकः = पक्त्वः = विपक्वप्रज्ञः आदित्यः ; पक्त्वप्रज्ञः = विपक्वप्रज्ञः = सम्यग्दर्शनः (दुर्ग) = having ripe wisdom or highest knowledge ; पाक comes from पच्. Durga has no भवति after पक्त्वः ; पक्त्वः भवति seems interpolated here and in 4913-4, for पक्त्व means

one who is to be cooked i. e. ripened in wisdom ; but the solar deity and the soul are ripe in wisdom by their own nature ; Yāska must have written पाकः विपकप्रज्ञः only ; वि विशेषेण पक्का प्रज्ञा यस्य सः = one whose wisdom is ripe in a special degree as it surpasses that of the other gods. मा आ विवेश = माम् अनुग्राह्यताया आविशतु (दुर्ग) = May he enter into me as one who should be favoured by him ; Durga changes आ विवेश to आविशतु for the sake of asking a boon (आशीः). He does not explain अत्र which means here below i. e. on the earth ; the solar deity sends his wisdom into the seeker on earth. इति winds up the first interpretation. यत् विज्ञानम् उपगतस्य सतः गर्भ-जन्म-जरा-मृत्यवः विनिश्चयेन सीदन्ति सा रहस्या विद्या उपनिषद् इति उच्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यते इति उपनिषद्दर्शनः मन्त्रः (दुर्ग) ; उपनिषद् is that secret lore by having recourse to which conception, birth, old age and death to which man is liable sink i. e. disappear ; one who has grasped this secret lore becomes free from all the bonds of earthly life ; the present Rk has the characteristic of this secret lore. But वर्ण means वर्णन in Nir. ; vide युद्धवर्णाः and मन्त्रवर्णाः (37 | 12-13) and the note (372 | 34). उपनिषद्ग्रन्थः वर्णः यस्मिन् सः मन्त्रः = a मन्त्र or Rk which contains an account of the secret lore. इति अधिदैवतं (विवरणम्) = Here ends the interpretation of the Rk with regard to the Sun-god.

Yāska and Durga :— The Sun has entered into me or may the Sun enter into me, the Sun who is the lord and protector of all creatures, who is endowed with a special understanding, whose wisdom is ripe and whose beams existing in the solar disc descend on the earth for the beneficent object of destroying darkness or for the purpose of beautifying earthly objects ; these beams, having a knowledge of their duty of taking up earthly liquids in the shape of vapour and therefore each one taking with it its special portion of water without ever winking, go to the solar disc or heat earthly objects.

अथ अध्यात्मं (विवरणम्) = Now follows the interpretation of the Rk as regards the soul ; vide notes on याज्ञ, दैवत and अध्यात्म (286 | 36-287 | 24). 49 | 1 सुपर्णाः = सुपतनानि इन्द्रियाणि ; an instance of यथार्थ. दुर्गः— यत्र = यस्मिन् शरीरे ; सुपतनानि इन्द्रियाणि अवास्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु कृष्णसारादिषु = the organs of sense which are situated in their several places such as the pupil of the eye etc. अमृतस्य = ज्ञानस्य ; दुर्गः— अमृतस्य अमरणधर्मगः ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणम् अंशम्

absorbed in self-contemplation, that is, always unchangeable; the soul that passes from one body into another in a series of rebirths is not at all affected by change of body. पाकं = परिपक्वमनस्कं = (into me) whose mind is entirely ripe in transcendental knowledge. याग-दान-आदिना अपगतरजस्तमस्कत्वेन दर्पणवत् अतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं माम् आ विवेश = That soul being free from passion (रजस्) and ignorance (तमस्) by such acts as sacrifices, gifts etc. and on that account having only one shining quality viz. that of सत्त्व has entered into me; उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरति इत्यर्थः = All which means that the real soul shines in, or reveals itself to, a mind that has been freed from रजस् and तमस् and on that account is capable like a mirror of reflecting with perfect clearness the soul which alone exists. यद्वा । 'अपरिपक्वमनाः (पाकः) अहं पूर्वम् अज्ञानदशायां सत् अन्यः ईश्वरः अस्ति इति अविद्वान् ततः परम् अस्ति कश्चित् सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षणः इति निश्चित्य पश्चात् गुरुशालाभ्यां स एव अहम् अस्मि इति मत्वा एवं पारंपर्येण अवगत्य असंभावना-विपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्मा अभूवम् इत्यर्थः ; I was पाक i. e. ignorant of the fact that there is a ruler other than myself; then I became certain that there is someone omniscient, omnipotent and having the characteristic of truth and knowledge; then I came to the conclusion by the teaching of preceptors and study of the true science that I am that same one; thus I arrived at the true knowledge gradually; I cast away from me those false ideas that there is no possibility of such a one and that the one who rules the universe is the very contrary of the one described in the Upaniṣads; (most men think that there is no god whatever and that if there be one, he must be ignorant, powerless and incapable of ruling inasmuch as the universe is full of disorder, injustice, misery etc.); my feeling revealed unto me the one perfect soul and consequently I have become *that* soul.

Geldner :— There where (यत्र) the birds (सुमर्णाः) cry (स्वरन्ति) after (अभि) a share (भागं) of immortality (अमृतस्य), through wisdom (विद्वद्भा), with ever-watchful eyes (अनिमेषं), there (अत्रा) is the powerful (इन्द्रः) protector (गोपाः) of the entire (विश्वस्य) world (भुवनस्य); that wise one (धीरः) entered (आ विवेश) into me (who am) a fool (पाकं).

सुपर्ण = (1) having wings as in वयः सुपर्णाः उप सेदुः इन्द्रं (१०।७३।११) and हरयः सुपर्णाः (१।१६४।४७) ; (2) a bird, a vulture as in मा त्वा ज्येनः उद्धधीत् मा सुपर्णः (२।४२।२) and दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिणे आभरत् (८।१००।८) ; उपसः ० सुपर्णः (१०।८८।१९) ; सुपर्णः = female birds ; (3) सुपर्ण is used of gods as in वि सुपर्णो अन्तरिक्षाणि अख्यत् (१।३५।७), चन्द्रमा अप्सु अन्तरा सुपर्णो धावते दिवि (१।१०५।१), अरुणः सुपर्णः ० इन्द्रः (१०।५५।६), (अश्विनौ) दिवं आजाता दिव्या सुपर्णा (४।४३।३) and यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे (१।१६४।२२) ; the highest one is called सुपर्ण in सुपर्णे विप्राः कवयो वचोभिः एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति (१०।११४।५). सुपर्णाः in the present Rk means the gods. Gods are also called अमृत as in यो विश्वेषाम् अमृतानाम् उपस्थे ० वावृधे (७।५।१) ; they are called अमृतस्य पुत्राः (X, 13, 1) and अमृतस्य सूनवः (VI, 52, 9) ; Agni (III, 20, 3), Indra (IV, 16, 4) and Sōma (IX, 70, 2) are called अमृत because they possess wealth ; अमृत means wealth in several Rks ; कुवित् मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः (३।४३।५), समिध्यमानो अमृतस्य राजसि (५।२८।२) and वैश्वानरः ० अमृतस्य रक्षिता (६।७।७). विदथ = (1) a world ; उमे हि विदथे कविः अन्तः चरति दूत्यं (८।३९।१) = Agni discharges the function of a messenger or an agent (दूत्यं) between (अन्तर्) two (उमे) worlds (विदथे) viz. heaven and earth ; अग्निः त्रीणि ० आक्षेति विदथा (८।३९।९) = Agni resides in three worlds ; (2) a gift ; प्र तु वोचं विदथा जातवेदसः (६।८।१) = Now I shall proclaim the gifts of Agni, the rich one ; अग्निं होतारं विदथाय जीजनन् (१०।११।३) ; विदथाय = for giving wealth. विदथा in the present Rk is equal to विदथानि as in the other six Rks where it occurs.

स्वर = (1) to flow, to rush ; (2) to call ; (3) to praise ; (4) to sound or resound ; (5) to give : (1) अभि स्वर धन्वा पूयमानः (९।९७।३) = (Oh Sōma), rush (अभि स्वर) along the sky (धन्वा) i. e. through the strainer while thou art being purified (पूयमानः) ; युजानः सोमपीतये हरी इन्द्र ० अभि स्वर (८।१३।२७) = Oh Indra, having yoked thy horses, run down (अभि स्वर) for drinking Sōma ; (2) स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो ० उक्थिनः (८।३३।२) = Oh wealthy Indra (वसो), sacrificers (नरः), makers of उक्थ songs (उक्थिनः), call or invite (स्वरन्ति) thee (त्वा), now that Sōma-juice has been extracted (सुते) ; अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र स्तोमेभिरायवः ० ऋभवः समस्वरन् (८।३।७) = Oh Indra, the Āyus and the R̥bhus are inviting thee (समस्वरन्) by their स्तोम songs for drinking their Sōma first (पूर्वपीतये) ; सम् ई रेभासो अस्वरन् इन्द्रं सोमस्य पीतये (८।९७।११) ; ईम् इन्द्रं = this इन्द्र ; रेभासः = bards ; समस्वरन् = are inviting ; (3) समी सखायो अस्वरन् ० इन्द्रं (१।४५।५) = Poets (सखायः)

are praising (अस्वरन्) this (ई) Sōma (इन्दुं); सोमम् ० मती विप्राः समस्वरन् (१६३१२१) = Bards (विप्राः) are praising (समस्वरन्) in their songs (मती = मत्या) Sōma; अभिस्वरन्ति बहवः मनीषिणः राजानम् अस्य भुवनस्य निसते (१८५१३) = Numerous bards extol (अभिस्वरन्ति) the lord of this world and bow (निसते) to him; (4) स्तोमान् अभिस्वर (११०१४) = Recite stoma songs; (5) इषम् अस्मभ्यम् अभितः समस्वरन् वसुविदः (११०१११) = Givers of wealth (वसुविदः) are giving (समस्वरन्) us wealth (इषम्) from every side (अभितः); Sōma-juice while flowing through the strainer in a number of streams gives wealth by each one of these streams to the extractors of the juice.

पाक = having no knowledge; पाकः पृच्छामि मनसा अविजानन् देवानाम् एना निहिता पदानि (११६४१५) = Ignorant (पाकः) and not being able to fathom (अविजानन्) by my imagination these (एना = एनानि) footsteps (पदानि) planted (निहितानि) by the gods (देवानां) everywhere in the universe; gods are present everywhere and yet ignorant men are unaware of their presence; यो मा पाकेन मनसा चरन्तम् अभिचष्टे अचूतेभिः वचोभिः। आपः इव काशिना सङ्गृभीताः असन् अस्तु (७१०४१८) = May he be (अस्तु) non-existent (असन्) like water (आपः इव) pressed (सङ्गृभीताः) by one's fist (काशिना), he who misleads (अभिचष्टे) with false words (अचूतेभिः वचोभिः) me (मां) moving about (चरन्तम्) with a mind (मनसा) ignorant of the ways of the world (पाकेन). Every mortal man is ignorant of the mysteries of the universe. धीरः = one possessed of profound knowledge. धीर and पाक are contrasted with each other. सः which qualifies धीरः requires an antecedent; यत्र अमृतस्य = यस्य अमृतस्य; यस्य अमृतस्य भागं विदथानि सुपर्णाः देवाः अनिमेषं सततम् अभिस्वरन्ति स्तुवन्ति सः धीरः अमृतः पाकं माम् आविवेश = That only immortal one, possessed of deep understanding, has entered into me who have been ignorant of the mysteries of the universe; the gods who constantly imbibe these gifts (भागं = विदथानि) of profound knowledge imparted to them by the great one and adumbrate these gifts. इनः विश्वस्य भुवनस्य गोपाः = he the lord (इनः) protector (गोपाः) of the whole (विश्वस्य) universe (भुवनस्य). The individual soul has received the highest knowledge possible by the grace of Him who alone knows.

6 प्रभवति इति सतः = यदा किञ्चित् प्रभवति तदा तत् बहु इति उच्यते = When a thing shows its power over others or when it prevails over others it is called बहु; दुर्गः—प्रभवति हि एतत् बहुभ्यः अपि दीयमानं = A thing that is large in quantity, though given to any number of

people, still prevails on account of its unending largeness ; what is large is almost inexhaustible ; cf. भूरि इति० प्रभवति इति सतः (३३१८). बहु comes from प्र + भू; भू = भू + ऊ; भू = भू + ह; ऊ = उ; भू + ह + उ = भू + अ + ह + उ = बहु. But बहु may be the root in बहु; बहि वृद्धौ (घा० १६३४); बहु + उ = बहु; a thing is बहु- when it increases in quantity.

7 हृत् from हन् (हृत्ते:); हन् + वः = हृत्तः; दुर्गः—हृत्तः हि भवति सः महत्तः सकागात् = He who is little or small looks diminished when compared with one who is large in size. हन् = to become small or diminished (Apte's Dic.); हन् शब्दे (घा० १७१२); हन् in Yaska's धातुपाठ must have meant to decrease, to decay. देवराजः—हृत्तः हृत्तेः। हृत्तः शब्दार्थे पठितः। तथापि अत्र न्यूनार्थे वर्तते.

8 महान् = म + हा + अन्; म = मा = मानेन्; हा = to abandon; अन् = अन्यान्; महान् is he who abandons (जहाति) or leaves behind others in the matter of respect (मानेन); such a one appropriates the largest amount of honour in the society in which he lives, thus leaving very little to others who are positively inferior to him; or मान may mean measure, stature; the stature of one who is महान् is by far higher than that of ordinary men who in comparison are mere pygmies. Or महान् is one who is (भवति) worshipful (महनीयः); मह पूजायां (घा० १७३१); मह + अन् = महत्. But मह् may be the root in महत्; महि वृद्धौ (घा० १६३५). In the present Ng the word is महत् (३३११); Durga has महः; perhaps in the Ng before Yaska the word was महान्. If शाकपूणि had महत् instead of महान्, he would not have said मानेन अन्यान् जहाति.

9 तत्र = तेषु महत्तामसु; ववक्षिथ and विवक्षते are verbal forms; एते = एते आख्याते (दुर्ग); they are forms of either वच् (वक्तेः) or वह् (वहतेः) when they are reduplicated (ताभ्यास्तात्); वच् becomes ववच् or विवच् and वह् becomes ववह् or विवह्; ववच् + न् = ववक्ष्; विवच् + न् = विवक्ष्; ववह् + न् = ववक्ष्; विवह् + न् = विवक्ष्; थ and ते are terminations.

(1) आ पप्रौ पार्थिवं रजः। वद्वधे रोचना दिवि। न त्वावान् इन्द्र कश्चन। न जातो न जनिष्यते। अति विश्वं ववक्षिथ (१८१५) = Indra occupied the broad world of heaven and fixed three stories in that heaven; 'there is none like thee, Oh Indra : none that has been born or will be born (can be thy equal) : thou hast been spoken of (ववक्षिथ) as being beyond or above the universe'. विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगत् अति

ववक्षिथ अतिशयेन वोढुम् इच्छसि । सर्वस्य जगतः निर्वाहकः भवसि इत्यर्थः (सायण)
 = Thou desirest to carry the whole world in an absolute manner,
 that is, thou art the supporter or the prop of the whole world. अति
 विश्वं ववक्षिथ may very well be omitted as the preceding four lines
 are self-sufficient. Did Ng interpret अतिविश्वं ववक्षिथ thus:— विश्वं सर्वं
 जगत् अति अतीत्य महान् भवसि = Thou art greater than the whole world ?
 (2) साकं जातः क्रतुना साकम् ओजसा । ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः । सासहिः सृधः
 विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु (२।२।३) ; क्रतुना = ओजसा =
 वीर्यैः = with strength ; ' Oh Indra, thou art spoken of (ववक्षिथ) as
 being born with strength ' ; वृद्धः इन्द्रः सृधः सासहिः = Strong Indra
 is the overcomer of enemies ; possessed of the wealth of the five
 Āryan tribes (विचर्षणिः) he gives (दाता) wealth (राधः = काम्यं = वसु)
 to him who praises him. ववक्षिथ = विश्वं वोढुमिच्छसि (सायण). Vide
 lines 5-6 above. (3) अति इदं विश्वं भुवनं ववक्षिथ (१।१०२।८) = Thou
 art spoken of as being greater than this whole world. (4) अति वृष्टं
 ववक्षिथ (३।१।३) ; वृष्टं स्तोतुः तृष्णाभिलाषं तद्वाचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुम् अति
 अतिशयेन ववक्षिथ वोढुम् इच्छसि (सायण) ; वोढुम् इच्छसि = Thou wishest to
 lead us to our desired object. Perhaps Ng interpreted the words
 thus:— वृष्टं सृष्टम् अति अतीत्य ववक्षिथ महान् असि इति उच्यसे ; वृष्टं = सृष्टं =
 the whole created world. (5) मदेमदे ववक्षिथ आ सुकृत्वने (८।१३।७) ;
 ववक्षिथ = अपेक्षितं फलं वहसि (सायण). But the words mean:— Thou
 bringest (आ ववक्षिथ) wealth to the doer of good deeds (सुकृत्वने) at
 every Sōma-drink. (6) अनु स्वधां ववक्षिथ (८।८।५) ; अस्माकं स्वधाम्
 अन्नम् उदकं वा अनु ववक्षिथ अनुवोढुम् इच्छ (सायण) = Desire to carry along
 with thee the food or water offered by us. But अनु स्वधां ववक्षिथ =
 Thou carriest in thy belly potfuls (स्वधां) after (अनु) potfuls of
 Sōma-drink. (7) महाम् उरुण्वः शवसा ववक्षिथ (२।२४।११) = ब्रह्मणस्पति has
 brought down (ववक्षिथ) i. e. defeated great enemies (महान्) by his
 thunderbolt (शवसा). ववक्षिथ = स्तोतारं वोढुम् इच्छति । सर्वदा वहति इति
 यावत् (सायण) = Br. props up or rewards his praiser. (8) येना नु सय
 ओजसा ववक्षिथ (८।१२।४) = by which song of ours thou bearest down
 (ववक्षिथ) enemies by thy thunderbolt (ओजसा) in a trice (सयः).
 Praise sharpens Indra's prowess and enables him to conquer foes
 in no time. ववक्षिथ = अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि (सायण).
 (9) इन्द्र विश्वाभिः ऊतिभिः ववक्षिथ (८।१२।५) = Oh Indra, thou
 bearest i. e. bringest wealth to us out of thy immense (विश्वाभिः)
 riches (ऊतिभिः). ववक्षिथ = वहसि = श्रेयांसि अस्मान् प्रापयसि (सायण).
 (10) दिवो न वृष्टिं प्रथयन् ववक्षिथ (८।१२।६) = (Indra) brings wealth

to us, spreading or showering it on us as though it were a shower of rain from heaven. Here ववक्षिथ is 3rd and not 2nd per. sing. ववक्षिथ = अस्मान् वोढुम् इच्छसि (सायण) = Thou wishest to lead us to our desired object. In the first six Rks the पदपाठ has ववक्षिथ and in the last four ववक्षिथ. Sāyaṇa nowhere renders ववक्षिथ by महान् असि.

विवक्षसे occurs in 22 Rks viz. X, 21, 1-8; X, 24, 1-3; X, 25, 1-11. (1) आ अग्निं न स्ववृक्तिभिः । होतारं त्वा वृणीमहे । यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे (वि वो मदे) । शीरं पावकशोचिषं (विवक्षसे) (१०।२।११); वि वो मदे and विवक्षसे form no essential part of the Rk which means:— Oh Agni (अग्नि=अग्ने ?), we choose thee as our invoker by our well-fashioned songs (स्ववृक्तिभिः = सुवृक्तिभिः ?), thee who art refulgent (शीरं=श्रीरं) and possessed of purifying flames (पावकशोचिषं) that thou mayst invite the gods to attend our sacrifice (यज्ञाय) in which grass-seats are spread about for sitting. सायण:— वि वो मदे = वः तव स्वभूते विमदे एतदाख्ये ऋषौ सधि इयं स्तुतिः प्रवृत्ता अस्ति = This praise has been inspired in me, a seer by name विमद, one who belongs to thee; न = संप्रति = at this moment. विवक्षसे = हे अग्ने त्वम् अपि महान् भवसि = Oh Agni, even thou like the gods art great; यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पान-जन्यविविधमदार्थं त्वाम् आ वृणीमहे = Or we choose thee to experience the varied hilarity produced by drinking our Sōma. Perhaps विवक्षसे is dat. sing.; विवक्षसे=वोढुं=to fetch down (the gods); मदे = सोम-पानाय; वः expletive; or वि मदे = विशिष्टसोमपानार्थं = to drink our special brand of Sōma-drink. I cannot guess who inserted these words and why; they do not add to the sense of the Rks where they are inserted. (2) इन्द्र सोमम् इमं पिब । मधुमन्तं चमूयतन् । अस्मे रयिं नि धारय (वि वो मदे) । सहस्रिणं पुस्त्वसो (विवक्षसे) (१०।२।४।१); here, however, the interpretation given by me above would not do; विवक्षसे = विशेषेण उच्यसे = Thou art addressed in a special manner; वः विमदे = That thou mightest quaff our Sōma-drink; सायणः— वि वो मदे = (हे इन्द्र) वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति = when thou art made specially hilarious by our Sōma-drink. विवक्षसे = त्वं महान् भवसि = Thou becomest great or most powerful (by drinking our Sōma).

10-11 गृहाः पुंसि भूमि एव (अमर २।२।५); when neu. गृह is sing. (अमर २।२।४); perhaps in Yāska's time गृह was mas. only. When a residence receives (गृह्णन्ति) inmates, it is called गृह which though pl. is sing. in meaning. ते गृहाः यावत् एव किञ्चिद् आह्रियते तत् सर्वम् एव गृह्णन्ति दुःपूरत्वाद् (दुर्ग); a house in the eyes of the housewife can

never be too sufficiently furnished; housewives never express content; they always desire to stuff their houses with anything and everything. गृह comes from ग्रह्; ग्रह् + आः = गृह् + आः = गृहाः. गृह meaning a house is both sing. and pl. in Vedic and classical Sk. The sing. however, is far more frequent; गृह pl. occurs only five times in RV. I cannot say why the pl. came to be used even when there was a single house. Was it in honour of the housewife?

12 सुखं = सु + खन्; सु = सुहितम्; ख comes from खन् (खनते.); organs of sense are called ख because they are holes such as eyes, ears and nostrils dug into or made in the face; the tongue or the mouth is a big hole; the skin is porous; thus ख comes from खन्. सु सुहितम् एतद् खेभ्यः इन्द्रियेभ्यः (दुर्ग) = Happiness is called सुख because it is well-placed i. e. pleasing to the senses. In RV सुख means smooth in movement and is always used of chariots; how would Yāska derive सुख in this sense? Perhaps he would say that a smoothly-moving chariot is very agreeable to the senses of touch and hearing.

13 दीप्यमानमिव हि तत् प्रकाशं भवति (दुर्ग) = Beauty as it were dazzles and as such becomes clear (प्रकाशं) to the sight; रुच दीप्ती (घा० १।७४६); vide रूपं रोचते: (3।1।5-16) and note (3।2।36-3।3।2); तद् हि रोचिष्णु भवति is what Durga says there. रूप रूपक्रियायां (घा० १०।४००); रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया (म० दी०); as the root रूप् means to see or form beauty and not to shine, it cannot be the root in रूप; an instance of अर्थान्तरः परीक्षेत (३०।२).

15 सत्यं = सद् + त्यन्; त्यं = त् + य् + अन् = ता + य्; अन् omitted; ताप् is an optional form of तन् in the passive; सद् = सत्तु; ताप् = तापते; दुर्गः—सत्तु एव हि तद् तापते विस्तीर्यते। न हि सतां समीपे शक्यम् अनृतं वक्तुम् = Truth alone spreads or prevails among the good; it is not possible to utter lies in their presence; सत्य comes from सद् + तन्. Or सत्यं = सद् + त्यन्; त्य is a Tad. ter. and means source or rise (प्रभव); truth has its rise in the good and not in the wicked; सति प्रभवः यस्य तद् सत्यम्; was प्रभवे त्यः a Sūtra in grammars known to Yāska? दुर्गः—ये एव हि सन्तः ते एव हि सत्यं वदन्ति. Vide derivation of सत्य by शाकटायन (25।4-5) and note (260।21-262।21); Yāska seems to ignore this derivation as he does not allude to it here.

16 अष्टौ उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माणः धातवः चायतिप्रभृतीनि च नामानि आमिश्राणि ; eight words are mixed up in this section ; some of them are roots that mean to see ; others are nouns like चायति. उत्तरे before धातवः in Mahā is a useless interpolation. The present Ng has चिक्यत् १ चाकनत् २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४ विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अवचा-कशत् ८ इति अष्टौ पश्यतिकर्माणः ; पश्यतिकर्माणः = पश्यत्यर्थाः ; विचर्षणिः and विश्वचर्षणिः are nouns i. e. declinables ; the rest are verbal forms ; all have the sense of seeing. In the text चायति and some other words are said to be *nouns*. नामानि which is pl. requires at least three nouns while in the present Ng there are only two ; so Ng text must be corrupt.

दुर्गः— अष्टौ यानि उत्तराणि पदानि चिक्यत्-इत्येवमादीनि ते पश्यत्यर्थाः च धातवः चायति-प्रभृतीनि च । तानि एव नामानि भवन्ति ; it is impossible to guess Durga's text as he mentions only चिक्यत् and चायति ; he says that the words beginning with चायति are nouns ; but चायति is a verbal form and can never be a noun.

दुर्गः— तानि पुनरुतानि आमिश्राणि । संसृष्टानि इत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवति । तत्र कुत्र किञ्चित् नाम कुत्र किञ्चित् आख्यातम् इति एवम् एके मन्यन्ते = Certain commentators think that in this section nouns and verbs are mixed up and that which of them are nouns and which are verbs can only be determined by context and by words in their neighbourhood. This view is different from that of Durga who thinks that there is no mixture.

दुर्गः— अन्ये पुनः चिक्यत् चन विचर्षणिः विश्वचर्षणिः इति एतानि नामानि । यानि अन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः । तानि पुनरुतानि पूर्वाचार्यप्रामाण्यात् आमिश्राणि पठ्यन्ते इति एवं मन्यन्ते = Other commentators, however, say that चिक्यत्, चन, विचर्षणि and विश्वचर्षणि are nouns and nouns only and that the rest are verbs ; they are mentioned in this section as mixed up and not stated separately according to the authoritative statement of previous teachers. Though these eight words are mixed up, there should be no question as to which of them are nouns and which verbs ; the very forms ought to settle the question once for all ; we need have no recourse to context and neighbouring words. चन mentioned among nouns here must be चनस् which word is derived from चाय् ; चायतेः अन्ते ह्रस्वः च (उ० सू० ४।६३९) इति असुनन्तः । चकारात् ण्डागमे यलोपः (ऋ० सं० १।३।६ सायण) ; चनस् comes from चाय् ; चाय् + अस् = चय् + अस् = चय् + न् + अस् = च + न् + अस् = चनस्.

Yāska renders चनम् by अन्न (90110) but does not derive it. He renders चर्षणिः by चायिता (79115); चायिता = an observer who in the Rk quoted there is the Sun (आदित्यः); so चर्षणि comes from चाय्; hence the inclusion of चायति in the section under question. In the cursory examination of Ng I have stated more than once that roots or verbal forms were included in Ng not because they occur in RV but because certain Vedic words were derived from these roots by previous etymologists.

From the above quotation from Durga there is no question about the inclusion of चिक्यत्, चनम्, विचर्षणि, विश्वचर्षणि and चायति in this section; we want three more words to make up eight; चट्ते must have been one of these. अवचाकशत् which is an adj. or a declinable must originally have been अचाकशम् which occurs in X, 86, 19 and X, 135, 2. If the word was अवचाकशत् it would have to be included among declinables. आचक्ष्म does not occur in RV. विचट्टे differs from चट्टे by वि which is a mere prefix; was the original word विचक्षे? दध्रं पश्यद्भ्यः उर्विया विचक्षे उपा अजीगर भुवनानि विश्वा (१११३५); उर्विया विचक्षे = to see far and wide; here विचक्षे is an inf. अचाकशम्, चट्टे and विचक्षे added to the five already mentioned would make up eight. चाकनत् has nothing to do with this section as it is mentioned in Ng 216115. If the original word was चाकशत् there would be an additional adj. in which case विचक्षे would have to be given up. चट्टे, चायति and अचाकशम् would be three verbal forms and the remaining five declinables. According to Durga चिक्यत् is a verb and चायति is a noun; but as I have said above चायति can never be a declinable; was it चायिता? If so, चायिता would be a noun; चायिताप्रभृतीनि च नामानि may have been the original text. चिक्यत् occurs only in यः स्मारुन्धानो गध्या समस्तु सनुतरः चरति गोपु गच्छन् । आविर्जजीकः विद्या निचिक्यत् तिरः अरतिं परि आप आयोः (४१८५); निचिक्यत् = पश्यन् = जानन् (सायण); Durga takes it to be a verb. Besides चिक्यत् there are चिक्यतुः (VIII, 25, 9) and चिक्युः which occurs four times. कि reduplicated becomes चिकि; चिकि + अतुः = चिक्यतुः; चिकि + उः = चिक्युः; if चिकि be the base in the present tense, then चिक्यन्ति would be 3rd per. pl. and चिक्यत् would be pres. part.; I do not think चिक्यत् to be a verbal form. Was चिक्यत् originally चिकेतत् which is a verb and occurs six times in RV? If so, चिकेतत्, चट्टे, विचक्षे, चायिता, चनम्, विचर्षणिः, विश्वचर्षणिः, अवचाकशत् may have been the original text, the first three being verbs

and the rest declinables. So Durga's statement चिक्यत्-इत्येवमादीनि may be altered to चिकेतत्-इत्येवमादीनि and चायति-प्रभृतीनि to चायिता-प्रभृतीनि. One expects the inclusion of दृश् which occurs more than 260 times in a variety of forms and also पश्य् which occurs more than 130 times in RV. चाकश् occurs 14 times only and yet it has been included. चक्ष् stands next to दृश् in numerical strength. ईक्ष् is negligible as it occurs only four times.

17 Vide note on नव० सर्वपदसमाम्नानाय (203116-21).

18 The उपमा section too is irrelevant; vide note (203122-27). यत् वस्तु अ-तत् सत् तत्सदृशं = When (यत्) a thing which is not the other thing (अ-तत्) is like that thing (तत्सदृशं = तेनसदृशं), (such resemblance is called उपमा); cf. साधर्म्यम् उपमा भेदे (का० प्र० १०१). When a face (मुख) which is not the Moon resembles the Moon, there is what is called a comparison between the two; चन्द्रमुखी, कमलनयना etc. are examples. आसां = उपमानाम्; आसां refers to उपमा: just mentioned; आसाम् उपमानां तत् कर्म = That is the function or purpose of comparisons; a comparison brings together two distinct things on account of some conspicuous resemblance between them. 19 ज्यायान् = superior in qualities; कनीयान् = inferior in qualities. A king is called राजसिंह though in point of courage he may not be quite the equal of a lion. प्रख्याततम = best known; the Moon for instance is known as the best luminary; अप्रख्यातं = not known; the face of a fair woman is familiar to a limited society while the Moon is known to the whole world and yet a fair woman is called Moon-faced. In short the उपमान must have qualities that are acknowledged by all; the उपमेय cannot have the celebrity of the उपमान. The subject of उपसमीते is उपमा. The word यजेन in the text is not very happy; गुण = a good quality such as brilliance: this brilliance is super-eminent in the Moon; the brilliance of a fair woman's face must be in the very nature of it inferior; and yet there is comparison between the two qualities; it would be better to say that two things are compared to each other notwithstanding the acknowledged difference in point of a certain quality between the two. Sometimes one superior in a certain quality is compared to another that is inferior in that quality; the purpose of such perverse comparisons is sometimes mere humour or humiliation or satire. 20 उपसमीते understood after ज्यायांसं.

22 तनूत्यक् = तनूत्यक्ता = one who abandons his body, that is, one who is so desperate as not to care for his body or life; तनूत्यजति असौ तनूत्यक्; तनूत्यजा = तनूत्यजौ = तनूत्यक्तरौ (तस्करौ). दुर्गः—तनूत्यजा तनूत्यक्ता । चौर्याभिप्रायेण हर्तव्यं वा मर्तव्यं वा इति कृताध्यवसायौ तस्करौ; Durga must have written तनूत्यक्तौ and not तनूत्यक्ता; तनूत्यक्तौ = तन्वा त्यक्तौ = abandoned by their bodies; this is explained by हर्तव्यं वा etc.; desperadoes who are resolved to abscond with stolen property or if it came to that, to die in the attempt. वनर्गू = वनर् + गू = वनगामिनौ; वनर् = वनम्; गु from गम्; वनर्गू = going to or dwelling in forests. दुर्गः—वनर्गू = वनगामिनौ = मार्गमोषकौ = प्रसृतौ (?); मार्गमोषकौ = highway robbers; they are called वाटमारे in Marathi. 22-23 अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्याम् उपमिमीते = (The Rk or its seer) compares the arms or hands that churn Agni with thieves. दुर्गः—तौ यथा उपमार्थत्वेन (?) सुष्ठौ भवतः न तथा ग्रामतस्करौ । तौ यथा कंचित् अध्वगं बध्नीयातां रज्या एवम् एतौ अस्मद्बाहू रशनाभिः अङ्गुलीभिः दशभिः अभ्यधीतां प्रतिनिबध्नीतः । अभिनिबध्य च अग्निमन्थनयोकत्रेण अधरारणी—उत्तरारणीभूतं त्वां तस्करौ इव कंचित् अध्वगं गाढं बध्वा सुष्ठुशम् आकर्षतः ; highway robbers are better fed and hence physically stronger than those who commit thefts in villages or towns; just as two such stout robbers tie a passing traveller with a strong rope and drag him along with them, so do these stout arms of ours seize hold of Agni with the ten fingers. Agni is nothing but two wooden pieces, the lower one being called अधरारणी and the upper one उत्तरारणी; Agni is produced by rubbing the upper one on the lower one; thus Agni is dragged out of his hiding place. The two wooden pieces are held fast by the two hands or ten fingers of him who produces fire. The two hands are compared to two robbers who are absolutely hateful. अभ्यधीतां = अभ्यधाताम्; Durga has no अभ्यधाताम्; he explains अभ्यधीतां by प्रतिनिबध्नीतः . 23-24 तस्करः = तत् + करः = तत् + करः; a thief is called तस्कर because he does (करोति) that (तत्) which (यत्) is sinful (पापकं). तत्-बृहतोः करपत्योः चोरदेवतयोः quoted under पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् (पा० ६।१।१५७); or तस्कर may have come (स्यात्) from तन् (तनोते); दुर्गः—स हि संततकर्म भवति । रात्रौ ग्रामे सुष्णाति दिवा अरण्ये । एवम् अहोरात्रकर्म; तस्कर according to grammarians, says Durga, comes from तन् because his vocation (कर्म) continues (संतत) as he commits thefts or robberies by night in villages and towns and in forests by day; thus he is an operator both by day and night; तस्करः = तम्

+ करः ; तम् = तन् = तत = संतत ; संततं चौर्यं करोति असौ तस्करः ; thus the word comes from तन् and कृ. संततकर्मा = अहोरात्रकर्मा. Durga has not तनोतेः वा स्यात्. 5011 ज्यायान् तत्र गुणः अभिप्रेतः = एवम् अत्र बाह्वोः ज्यायान् गुणः अभिप्रेतः । तयोः प्रशस्तत्वात् । अप्रशस्तत्वात् तस्करयोः कनीयान् (दुर्ग) ; the two hands of the churner are superior in virtue while the two thieves are inferior i. e. wanting in virtue ; the hands churn out the sacrificial fire which is a meritorious act ; thieves commit villainous acts. Thus a superior quality is compared with an inferior one. The comparison is a humorous one.

Yāska and Durga :— (These two hands) like two daring thieves residing in wild places tie thee with ten fingers.

सायण :— वनर्गु = वनगामिनौ. तन्व्यजा = चौर्यं मर्तुं कृतनिश्चयौ = धृष्टौ = daring. यथा तस्करौ पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वा आरुण्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्. अभिधीता = स्थापयतः . Just as two desperate thieves tie a traveller with a rope and dragging him along station him in a particular place in order to strip him of all he possesses, so these two hands of ours station thee on this sacrificial ground.

The question is as to what two things are mentioned here ; Yāska, Durga and Sāyana think that they are the two hands of the churner. But may not the two things be the two crushing-stones that are used for extracting Sōma-juice ? In 319 (4612-13) crushing-stones are spoken of in connection with the ten fingers which hold them while Sōma-juice is being extracted. रक्षना = a rope ; the ten ropes are the ten fingers. वनर्गु = dwelling in wild places. ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तन्व्यजः (१०१५४३) ; here तन्व्यजः qualifies शूरासः and means ' ready to sacrifice their bodies or lives (in order to achieve victory) '. तन्व्यजा may be inst. sing. of तन्व्यज्. इव यथा तस्करौ तन्व्यजा राजपुरुषेण रक्षनाभिः अभिधीयेते एवम् एतौ घ्रावाणौ दशभिः अङ्गुलिरूपाभिः रक्षनाभिः अभिधीयेताम् = Let these two crushing-stones be tied all round with ten ropes just as two desperate robbers are tied with ropes by a policeman who is ready to risk his life in the attempt ; he has to deal with desperadoes. The thieves are two because the crushing-stones are two. स ईं सृगो अप्यो वनर्गुः उप त्वच्चि उपमस्यां नि धायि (१११४५५) ; Agni lay in water (अप्यः) like a lion (सृगः) ; the gods after a long search discover him and place him in the highest (उपमस्यां) surface (त्वच्चि) i. e. heaven ; here वनर्गुः qualifies सृगः and seems to mean living in

deep forest. In the present Rk वनर्गू qualifies तस्करो; वनर्गू = living in unfrequented wild places. अभ्यधीतां = अभि + अधीताम्; अभि = अभितः = all around; अधीतां = अधि + इताम्; एतु इताम् यन्तु; इतां imperative 3rd per. dual; अभि + अधि + इतां = Let (the two crushing-stones) be gone all around or seized on every side. धा does not seem to be the root in अधीतां. The second half of the Rk is addressed to Agni; the two halves have no connection with each other.

4 कुह (which occurs four times in this Rk) = क. स्वित् कु । स्वित् इति परिदेवनायाम् ईर्ष्यायां वा (दुर्ग); स्वित् = कु; स्वित् expresses complaint or jealousy; the devotee complains that the two gods should neglect him or he expresses his jealousy that they should show favour to others. दोषा = रात्रौ. भवथः understood. वस्तोः = दिवा. पि गतौ (धा० ६।१२४); पि + त्वं = पित्वं = गमनम्; अभिपित्वं = अभिगमनं = अभिप्राप्तिम्; अभिपित्वं = अभिप्राप्ति = स्नानभोजनादि-अर्थ (दुर्ग); अभिप्राप्ति = approaching or visiting (a house for bath, dinner etc.). करतः = कुरुयः. 5 ऊपतुः = वसथः. शयुत्रा = शयने. 5-6 A widow is called विधवा because she is (भवति) without a supporter (विधातृका); विगतः धाता धारयिता पोषयिता वा भर्ता यस्याः सा विधातृका (दुर्ग); धवः = धाता = a husband who supports; विगतः धवः यस्याः सा विधवा; विधातृका is not a derivation but simply the meaning of विधवा. विधवा = वि + धवा; धव from धू (= to shake); धू कम्पने (धा० १।१५); or विधवा comes from वि + धू; धू + अः = धवः; धवनं = shaking; वि विशेषेण धवः धवनं कम्पनं यस्याः सा; a widow is called विधवा because she trembles i. e. feels nervous exceedingly for want of a protector. 6 Or विधवा comes from वि + धाव्; धाव गतौ (धा० १।६०२); धवः = धावः = धावनम्; वि विशेषेण धावनं यस्याः सा; दुर्गः—सा हि भर्तु-अभावात् अनुरुध्यमाना तत्र तत्र विधावति = She on account of the death of her husband runs about here and there for the purpose of soliciting protection. 6-7 Or धवः = मनुष्यः; वि विगतः धवः मनुष्यः यस्याः सा विधवा; a widow is विधवा because she is without her man i. e. her husband. धव in विधवा विधातृका भवति means a supporter but in धवः इति मनुष्यनाम it simply means a man; most probably धवः इति मनुष्यनाम is an interpolation, for there is no difference between धव meaning धाता and धव meaning मनुष्य. Yaska ought to have derived धव when it has these two senses. धवः प्रियः पतिः भर्ता (अमर २।६।३५); धुनोति धवः (क्षीरस्वामी); a husband is called धव because he causes his wife to tremble; पति-शाखि-नराः धवाः (अमर ३।३।२०७);

धव = (i) a husband, (ii) a tree, (iii) a man ; धवति धूयते वा धवः (क्षीरस्वामी). धव does not occur in RV. Lat:— vidua = a widow ; viduo = to deprive of ; viduus = (i) separated from something, (2) deprived of a husband, (3) widowed ; vidua-ae used of a tree to which no vine is trained ; widwe (Old Eng.) ; wittwe (Ger.) ; eitheos (Gr.) ; widow (Eng.). 7 A brother-in-law is called देवर when his special duty consists in sporting or cohabiting with the wife of his dead brother (दीव्यतिकर्मा) ; दीव्यति = देवनं = sporting ; दिव क्रीडायां (धा० ४।१) ; दिव् + अरः = देवरः ; अर्थ = duty ; दुर्गः— स हि भर्तुः भ्राता नित्यकालम् एव तया भ्रातृभार्या देवनार्थं त्रियते इति देवरः इति उच्यते ; he is called देवर because he is chosen by the wife of his dead brother for cohabiting with her ; thus Durga derives देवर from दिव् and वृ ; Yāska, however, derives it from दिव् only. भ्रातरः ० स्वामिनः देवदेवतौ (अमर २।६।३२) ; स्वामिनः भ्रातरः = the brothers of a husband ; क्षीरस्वामी :— दीव्यति देवा = देव comes from दिव् ; RV has देवदु (X, 85, 46) which shows that देव was the Vedic base and that देवर was acc. sing. of देव. It is impossible to guess the derivations of देव, स्वसृ, ननान्द, श्वशुर and श्वश्रू. Mahā :— विधवेव देवरम् । देवरः कस्मात् । द्वितीयः वरः उच्यते ; देवरः = दे + वरः ; दे = द्वे = द्वितीयः ; a brother-in-law is called देवर because he is a second husband to the wife of his dead brother ; Mahā has also देवरः दीव्यतिकर्मा as in the text. This is the earliest reference to नियोग which was considered lawful for several centuries but was disallowed in later times. मर्यः = मनुष्यः ; man is called मर्य because death is his characteristic (मरणधर्मा) ; मर्य comes from मृ ; मरणं धर्मः यस्य सः मरणधर्मा ; cf. मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् (रघु० ८।८७). 7-8 योषा comes from यु (यौतिः) ; यु मिश्रणे अमिश्रणे च (धा० २।२३) ; यु + सा = यो + सा = योषा ; दुर्गः— सा हि मिश्रयति आत्मानं पुरुषेण साकम् ; a woman is called योषा when she mixes herself with a male. 8 कुरुते सधस्ये आ = आ कुरुते सधस्ये ; आ कुरुते = आकुरुते = आभिमुख्येन आत्मनः कुरुते परिचरणाय (दुर्ग) = turns his face i. e. inclines him towards herself for doing her service i. e. for cohabiting with her. सधस्ये = सहस्याने = समानस्थाने (दुर्ग). दुर्गः— यथा मृतभर्तुका काचित् स्त्री शयने रहसि अतितरां यत्नवती देवरम् उपचरति । स हि परकी-यत्वात् नार्या दुराराध्यतरः भवति इति यत्नेन उपचर्यते । न तथा निजः भर्ता । तस्मात् तेन उपमीयेते अश्विनौ । मर्यं मनुष्यं देवरं सा एव मृतभर्तुका योषा आ कुरुते आभिमुख्येन कुरुते । कः कतमः यजमानः युवाम् एवम् आभिमुख्येन सहस्याने सहयोगिनौ आत्मना कृत्वा परिचचार येन इह न उपगतवन्तौ स्थः अस्मद्दर्शनम् । एवम् अस्याम् क्वचि देवरेण कनीयसा ज्यायांस्तौ अश्विनौ उपमीयेते विधवया च यजमानः ; a brother-in-law in comparison with her husband must be a stranger in the eyes of

a widow who consequently has to exert herself to win him over to gratify her desire ; she inclines him towards herself and has her desire gratified. The complainant asks who that devotee was who by uncommon exertion had completely won them over and made them forget himself. The Aświns are compared to a brother-in-law who is hard to please and the devotee to a widow. Compared with the Aświns the brother-in-law is inferior in rank. Durga does not consider मर्ये न योषा as distinct from विधवेव देवरं.

Yāska and Durga :— Oh Aświns, where indeed can you be by day and by night ? Where do you bathe and dine ? In short where have you been dwelling all these nights and days ? Who is he who has appropriated you two wholly to himself as a widow appropriates a brother-in-law wholly to herself by continuous humouring ?

सायण :— कुह स्विद् = क्व चित्. अभिपित्वं = अभिप्राप्तिम्. कः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये आ कृणुते आकुरुते । परिचरणार्थम् आत्माभिमुखीकरोति । शयुत्रा शयने विधवा इव यथा द्यूतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरम् अभिमुखीकरोति । मर्ये न यथा च सर्वे मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोगकाले अभिमुखीकरोति. सधस्थे = सहस्थाने = वेद्याख्ये = on the raised sacrificial platform (where the Aświns are propitiated with offerings by the sacrificer).

Śāyana renders पित्वं by प्राप्तिं or पतनं ; पित्वं = पात्वं = प्रात्वं = प्राप्तं = प्राप्तिम् ; or पित्वं = पत्वं = पत् + त्वम् ; त्वं = अनम् ; पत् + अनं = पतनम् ; thus according to him पित्वं comes from प्र + आप् or from पत्. St. Petersburg Dic:— अपपित्वं = separation ; अभिपित्वं = (i) lodging, putting up at an inn ; (ii) day's going to quarters i. e. evening ; प्रपित्वं = (i) to go to meet, to face ; (ii) the bursting forth of day, dawn ; सपित्वं = something like society, company. Thus here too पित्वं seems to have been derived from प्र + आप् (= to arrive at).

क्व is a corruption of कुह. स्विद् expresses complaint, jealousy, surprise, anger, curiosity. दोषा seems to be inst. sing. of दोस् which must have meant evening ; दोस् however occurs only once in RV and does not seem to have that sense there. दोषा is found in company with उपसि (II, 8, 3 ; IV, 2, 8 ; VII, 3, 5 ; VIII, 22, 14), दोषां with उपासं (IV, 12, 2 ; V, 5, 6 ; X, 39, 1) and दोषाः with उपसः (I, 34, 3 ; I, 179, 1). वस्तोः gen. sing. of वस्तु ; क्षपो वस्तुषु राजसि (८।११।३१) = Thou shinest at evenings and at dawns. वस् = to rise, to dawn ; उवास उपा उच्छात् च (१।४।८।३) = The Dawn has dawned and will dawn in future ; वस् + तुः = वस्तुः = that which dawns. वस्तोः ought to

be वस्तर for the sake of rhythm ; कुह स्विन् दोषा कुह वस्तरश्चिना is rhythmically faultless but कुह वस्तरश्चिना is rhythmically faulty ; वस् + तर् = वस्तर् = at the dawn ; it is an adv. like प्रातर and सनुत्. पि = to sip, to drink ; पि + तुः = पितुः ; पि + त्वं = पित्वम् ; पितुः = पित्वं = Sōma-drink ; पित्व is found in अपित्व, अभिपित्व, प्रपित्व and सपित्व. The expressions अभिपित्वे अह्नां (I, 126, 34 ; IV, 34, 5 ; IV, 35, 6), दिवा अभिपित्वे (V, 76, 2), प्रपित्वे अह्नः (IV, 16, 12) and उत प्रपित्वे उत मध्ये अह्नां (VII, 41, 4) show that अभिपित्व and प्रपित्व were names of particular hours of the day. मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः । मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसो आ स्तोमासो अहन्तत (८।१।२९) ; सूर उदिते = at sunrise ; दिवः मध्यंदिने = at noon-time ; दिवः प्रपित्वे = at evening ; अपिशर्वरे = in the depth of the night i. e. at midnight. ध्वान्तात् प्रपित्वात् उदरन्त गर्भाः (१०।७।२) = The foetuses i. e. the cows or the Dawns came (अरन्त) out (उत) of dark (ध्वान्तात्) evening (प्रपित्वात्). अह्नाम् अभिपित्वे = at the approach of day i. e. in the morning ; दिवा अभिपित्वे means the same thing ; प्रपित्वे अह्नः or अह्नां = at evening. These words originally referred to the hours set apart for drinking Sōma ; afterwards they came to denote specific hours of the day only. तस्मै इत् अन्यः सुपुमा सुदक्षम् इह अभिपित्वं करते (४।१६।१) = We are extracting strong Sōma-drink for him and him alone as he always has his morning-drink here with us. इमे इन्द्र भरतस्य पुत्राः अपित्वं चिकितुः न प्रपित्वम् (३।५३।२४) = Oh Indra, these sons of Bharata have given thee अपित्व only and not thy evening draught. अपित्वं may originally have been अभिपित्वं as अपित्वं does not yield any sense. सपित्वं (I, 109, 7) = drinking Sōma-juice together, a symposium. There is also आपित्वे (52।23) which will be dealt with there.

कुह अभिपित्वं करतः = Where indeed do the Aświns have their morning Sōma-drink ? ऊपतुः cannot have been the original word as its meaning has been conveyed by भवथः understood by Yaska after राज्ञौ ; the relevant word may have been something like आशतुः or आशतः ; अञ् = (i) to eat, (ii) to drink ; (i) यत् अश्वस्य क्वविदः मक्षिका आश (१।१६।२९) = the part of the flesh of the horse which the fly has eaten ; अन्ना यत् इन्द्रः प्रथमा वि आश (३।३६।८) = when, Oh Indra, thou didst eat various foods first ; (ii) अश्वीतं मध्वो अश्विना (७।७।२) = Oh Aświns, drink this Sōma-juice ; तुभ्येदेते चमसाः इन्द्रपात्राः । वि अशुहि (१।५४।९) = Oh Indra, here are potsful of Sōma-juice for thee and thee alone ; do drink of them. कुह

आशतुः or आशतः = (i) where do these Aświns eat their dinners and suppers or (ii) where do they drink (subsequent) Sōma-drinks? The first half speaks of the two gods in the 3rd per; the second half is addressed to them in the 2nd per. शयुत्रा = शयुत्रौ = saviours of the life of the infant शयु; कुह यान्ता ० शयुत्रा (१११७।१२); here the Aświns are called शयुत्रा which word cannot be rendered by शयने. शयुः = an infant, perhaps one lying on its back; Agni is called द्विमाता शयुः (I, 31, 2 and III, 55, 6). The Aświns filled the udders of a barren cow with milk for the purpose of nourishing the helpless infant शयु (I, 116, 22 and I, 117, 20). But शयुत्रा cannot have been the original word; was it शयत्रा or शयात्रा? शये वत्रिः चरति (१०।४।४) = The coverer (वत्रिः) i. e. Agni moves about in (his watery) bed; शये शयासु (३।५।५।४) = (Agni) sleeps (शये) on (his watery) beds (शयासु). शय + त्रा = शयत्रा; शया + त्रा = शयात्रा; शयत्रा = शयात्रा = शयने; we find त्रा in अत्रा, कुत्रा, तत्रा, यत्रा etc. सध सह तिष्ठन्ति अत्र तत् सधस्थं = a place where family-members live together, a place where there is an atmosphere of love and affection, a home. श्रुधी नो अग्ने सद्ने सधस्थे (१०।११।१३) = Do hear us, Oh Agni, in our homes; उद्मसि त्वा सधस्थे आ (८।४।५।२०) = (Oh Agni), we desire thy company in our home. सधस्थ means a heaven because it is the home of the gods. यथा विश्वा देवरं यथा वा योषा मर्यं शयने आकुरुते तथा युवां सधस्थे स्वगृहे कः आकुरुते = What (fortunate) man draws you two into his home as a widow draws her brother-in-law or a fair damsel her handsome mate into bed? The two women do not let go their men until the full satisfaction of their passion; a devotee attracts the Aświns by unceasingly pleasing them to stay with him for days and days together. मर्यं is used of both gods and men; (i) Agni (I, 77, 3), Indra (III, 31, 7), Sōma (IX, 97, 18), the Maruts (III, 54, 13; V, 59, 6; V, 61, 4; VII, 56, 16) and the gods (I, 6, 3); it is used of men in several Rks; मर्यं = (i) a handsome youth; both gods and men may be described as handsome youths; Agni is called मर्यव्रीः (II, 10, 5) i. e. one who has the brightness of a handsome young man. In a few Rks मर्यं means (ii) a liberal giver as in III, 31, 7 and also (iii) a brave person, a stalwart hero.

9 कर्मणा उपमा = कर्मोपमा = a comparison in respect of a common act. 9-10 यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्य सहयेहि जरायुणा = यथा वात-वन-समुद्राः कल्पन्ते एवं त्वं हे दशमाससंभूत गर्भं

एतस्मात् मातुः उदरात् अद्ःखयन् एताम् एजन् चलन् अत्र अर्वाङ्गि एहि जरायुणा उत्वेन सह (दुर्ग); here Durga understands एजन् for the purpose of bringing out कर्मोपमा. The Rk preceding this would be more appropriate as an instance of कर्मोपमा; यथा वातः पुष्करिणीं समिद्ध्यति सर्वतः । एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः (५।७।७); here the common act is that of movement on all sides; the water in the tank moves on all sides under the influence of wind; the foetus moves about in the womb on account of its full growth.

10-11 भ्राजन्तो अग्नयो यथा = (the rays of the Sun) dazzling like so many fires; here the common act is that of dazzling. 11 यत् इमाः वाजयन् अहम् ओषधीः हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवन्मो यथा = The moment I hold these medicinal herbs in my hand the life of consumption dies just as the life of one caught alive dies before he is actually punished. A thief caught red-handed feels dead through terror; consumption disappears out of fear of the medicinal herbs; the common act is instantaneous death. 12-13 आत्मन् comes from अत् (अतते:); अत सातव्यगमने (घा० १।३८); अत् = to move constantly; अत् becomes आत् before मन्; आत् + मन् = आत्मन्; दुर्गः— सर्वम् एव हि तेन अतितं भवति सर्वगतत्वात्. Or आत्मन् comes from आप् (आप्ते:); आप व्याप्तौ (घा० ५।१४); आप् becomes आत् before मन्; दुर्गः— सर्वमेव हि तेन व्याप्तं भवति सर्वगतत्वात् एव; आप् is the root because everything is pervaded by the soul which is everywhere. दुर्गः— आप्तः व्याप्तः इव हि असौ कार्यकरणेन स्यात् । किञ्च । सर्वगतत्वे अपि सति यावन्मात्रम् एव तस्य कार्यकरणेन व्याप्यते तावन्मात्रभूतः एव असौ लक्ष्यते । तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिः अभिव्यज्यते तत्तायसि दर्भसुष्टिप्रक्षेपात् अग्नि-अभिव्यक्तिवत् इति । सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते न स्थूलेन सूक्ष्मम् । स्थूलं च कार्यकरणम् । सूक्ष्मः आत्मा । तस्मात् इव-शब्दः ; though the soul is everywhere, its existence becomes manifest only when it creates activity in a material thing; hence people think that the material thing viz. the body obtains i. e. contains the soul; this is a delusion, for the material is occupied by the immaterial and not vice versa; इव expresses this delusion; an instance in point is the manifestation of fire when a handful of dry grass is put upon a hot iron-plate; fire was invisible before its contact with the dry grass. Appropriation of the soul by one single body is a delusion since the soul cannot be limited by anything. Autos (Gr.) = self. व्याप्तिभूतः must have been व्याप्तीभूतः ; अत्याप्तः व्याप्तः भूतः व्याप्तीभूतः by कृ-भू-अस्तिशोने (पा० ५।४।५०); the soul is not pervaded by anything; yet it appears to be pervaded or contained by the material

body ; यावता व्याप्तीभूतः = यावद्-व्याप्तीभूतः ; आत्मा यावता वस्तुना व्याप्तीभूतः तावता तेन वस्तुना सः आप्तः इव स्यात् = The soul may be supposed to have been obtained by that much by which it is pervaded though in truth it can never be pervaded or contained as it is unlimited. The derivation of आत्मन् from आप् is accounted for in two ways ; (i) the soul obtains the body for its temporary residence on earth or (ii) it seems to be obtained or taken possession of by as much as limits it for the time ; the body seems to limit the soul during its stay on earth. These derivations are relevant when आत्मन् means the soul ; but in RV the word means ‘(i) life, (ii) body’ ; (i) तस्मिन् (पर्जन्ये) आत्मा जगतः तस्थुषश्च (७।१०।१६) ; आत्मा यज्ञस्य (१।२।१०) ; आत्मा इन्द्रस्य भवमि (१।८।५।३) ; सूर्यं चक्षुः गच्छतु वातम् आत्मा (१०।१६।३) ; नौभिः आत्मन्वतीभिः (१।११६।३) ; प्लवम् आत्मन्वन्तं पक्षिणं (१।१८२।५) ; in all these instances आत्मन् means life. (2) यक्ष्मं सर्वस्मात् आत्मनः ० वि दृहामि ते (१०।१६३।५) ; बलं दधान आत्मनि करिष्यन् वीर्यं महत् (१।११८।१) ; in these two places it means a body. The word may mean ‘soul’ in a few instances only.

Yāska usually quotes one instance while here we have three. यथा वातो etc. is not complete, for the कर्मोपमा requires the second half also ; even then the कर्मोपमा is implied and not directly stated. भ्राजन्तः is an adj. ; it may be substituted by सुरुचः and यथा by इव ; भ्राजन्तः अग्नयः इव or सुरुचः अग्नयः इव would not be a कर्मोपमा. The only relevant instance is the last.

14 न = इव. भ्राजसा = भ्राजस्वन्तः ; an instance of यथार्थे (3015). But this change of भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः is not at all called for ; ये रुक्मवक्षसः मरुतः भ्राजसा तेजसा अग्निः इव ; दृश्यन्ते would complete the sentence ; Yāska perhaps wanted a कर्म for the sake of कर्मोपमा and therefore altered भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः ; but भ्राजस्वन्तः is an adj. like भ्राजन्तः ; यथेति कर्मोपमा is what Ng says ; न is not यथा and so the change of भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः is uncalled for. Durga :— Some commentators do not have अग्निर्न ये in their text as न as a sign of comparison has been already illustrated by हर्मदासो न सुरायाम् (20115) but अग्निर्न ये occurs in Ng and therefore must be considered relevant here. दुर्गा :— अग्निः इव ये भ्राजसा भ्राजिष्णुतया रोचमानाः ; he renders भ्राजसा by भ्राजिष्णुतया and not by भ्राजस्वन्तः and completes the meaning by understanding रोचमानाः . अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमानाः रोचिष्णुस्काः भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ; the words underlined are added by Mahā ; भ्राजसा =

भ्राजमानाः = भ्राजस्वन्तः ; रुक्मवक्षसः = रोचिष्णूरस्काः ; रोचिष्णूरस्काः seems to have been borrowed from Durga's Vṛtti where we have रुक्मवक्षसः रोचिष्णूरस्काः मरुतः . वक्षःसु रुक्माः (१।१६६।१०॥५।५४।११॥७।५६।१३) and वक्षःसु रुक्मान् अधि येतिरे (१।६४।४) show that रुक्म was a kind of ornament ; the Maruts wore any number of such ornaments on their chests ; रुक्माः वक्षःसु येषां ते रुक्मवक्षसः .

17 अक्षान् understood after चतुरः ; ददमानात् = धारयतः ; vide ददतेः धारयतिकर्मणः ० अभिभाषन्ते (3112-3) and note thereon (305132-36). चित् = यथा. इति तत्, कितवात् and also एवमेव दुरुक्तात् understood. यथा चतुरः अक्षान् ददमानात् कितवात् विभीयात् एवम् एव दुरुक्तात् विभीयात् = One should be afraid of or shrink from foul speech just as one should shrink from a dicer who holds in his hand four dice ; a false dicer manages with the four dice in his hand to have any throw he desires because he has the trick of playing falsely ; an honest dicer must naturally be afraid of playing with an artful one. कदाचित् understood ; one should never show a liking for foul speech. दुर्गः — चतुरः अक्षान् धारयमानात् कितवात् कितवः विभीयात् किमपि पतिष्यते तत् अन्यत् वा किञ्चित् येन माम् अयं जेष्यति इति । एवं सर्वदा एव दुरुक्तात् विभीयात् । उद्विजेत् इत्यर्थः । तथा तथा वर्तेत यथा यथा दुरुक्ते न शृणुयात् न ब्रूयात् । दुरुक्ते हि वरुणः देवता । तस्मात् न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् अपि । किंतु सु-उक्तम् एव हि शृणुयात् ब्रूयात् च । तत्र हि मित्रः देवता अर्यमा च ; निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राक् निधानात् = One is not frightened by the actual throw of the dice but one gets nervous about the throw that is to be because the latter is quite uncertain ; दुरुक्ते हि etc = Varuṇa punishes speakers of foul words ; तत्र हि etc = Mitra and Aryaman reward good words. Durga has धारयमानात् for धारयतः and has no इति तत् यथा.

सायणः—चतुरः = चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् = four cowries. The rest as in Durga's Vṛtti.

Except the last line viz. न दुरुक्ताय स्पृहयेत् the rest has hardly any verse-value. चतुरश्विददमानात् is unrhymical ; विभीयात् आ निधातोः is unrhymical and has only seven syllables. If चतुरश्विददमानात् विभीयात् be taken as a line of 11 syllables, then आ निधातोः would be a line of 4 syllables only. The text is undoubtedly corrupt. Or the two quarters may be thus rearranged :—ददमानात् चित् चतुरः । विभीयात् आ निधापतेः . The preceding Rk runs thus :—मा वो ह्यन्तं मा शपन्तं प्रति वोचेऽदेवयन्तम् । सुमैः इत् वः आ विवासे ; हे वरुणादयः देवाः वः पुष्मान्

हन्तं शपन्तम् अदेवयन्तं मा प्रतिबोचे । वः युष्मान् सुम्नैः इत् एव आ विवासे = Oh gods, let me not revile or I shall not revile a hater of the gods who strikes you i. e. breaks your images and curses you; I shall propitiate you with my prayers and do nothing else. Most probably the Āryans worshipped the images of Mitra and other gods; non-Āryans often broke these images and reviled them as demons. The devotee says that he would never resort to foul language, in short he would not care what those enemies said or did; he *would* continue his worship of those gods. The reviler of the gods is called दुरुक्त in the present Rk; दुःकुष्टम् उक्तं येन सः दुरुक्तः = a foul speaker; न दुरुक्ताय स्पृहयेत् = A true devotee will not desire or seek the company of a blasphemer. चतुरः must qualify a noun which is absent here. रायः समुद्रान् चतुरः अस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः (१।३३।६) = Oh Sōma, by purifying thyself give (पवस्व) us four oceans of wealth that contain an incalculable amount. So समुद्रान् may be understood here. Or चतुरः itself may mean incalculable wealth. तं वाजं चित्रम् ऋभवो ददा नः (४।३६।९), ये ददति प्रिया वसु (७।३२।१५), ये राधांसि ददति (७।१६।१०); in these three Rks दद् means to give. निधा = a treasure. गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः (१।८३।४) = Sōma, lord of treasures of wealth, seizes hold of the enemy viz. poverty by means of the bonds (निधया) of wealth. रायः चतुरः समुद्रान् चित् अपि ददमानात् निधापतेः आ विभीषात् = A wise man should shrink from (आ) a master of immense riches, even though the latter offer four oceans of wealth. An enemy of the gods may tempt the devotee with the lure of immense wealth; but the latter should avoid the company of that reviler and not seek or desire it. This may be the meaning of the Rk. चित् here means अपि and not यथा. निधापतेः which I have substituted for निधातोः adds a necessary syllable to the defective second line and improves its rhythm too.

Durga has ब्राह्मणा व्रतचारिणः इत्यतए उपरिष्ठात् व्याख्यास्यते (१२३।११-१४) । वृक्षस्य तु ते पुरुहूत वयाः इत्येतत् पुरस्तात् व्याख्यातम् (२०।२१-२२) between कदाचित् and आ इत्याकारः; these words must have existed in his text because Yāska follows the order of Ng where ब्राह्मणा व्रतचारिणः and वृक्षस्य तु ते etc. occur between चतुरश्रित् ददमानात् and जार आ भगम्. Mahā and Gur have not ब्राह्मणाः ० व्याख्यास्यते and वृक्षस्य ० व्याख्यातम्.

20 आ = इव. Here जार is the Sun (आदित्यः); he is called जार because he is a decreaser or a witherer (जरयित्वा) of the night (रात्रेः); ज

वयोहानौ (घा० १२२); जृ + अः = जार + अः = जारः; जृ = to become old; जरय् = to cause to become old, to wither; night withers at the approach of the Sun. दुर्गः—उदीरय पितरा जार आ भग्न = हे अग्ने उत् ईरय उद्गमय अरणी पितरौ प्रति । ते प्रति आत्मलामाय उपज्वलय त्वम् आत्मानम् । जारः आदित्यः यथा भग्नं भजनीयं भौमम् आन्तरिक्षं च रत्नं त्वं वा ज्योतिः ऊर्ध्वम् ईरयति एवं त्वम् आत्मानं पितरौ प्रति उदीरय; the two churning wooden pieces are Agni's parents; he raises himself out of those pieces, that is, he begins to flame up; just as the witherer of the night i. e. the Sun raises up into heaven earthly or aerial liquids or his own light; earthly and aerial liquids and also sunlight are things that are enjoyed by man on earth; they are enjoyable or serviceable.

सायणः—हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति उद्गमय = Oh Agni, raise up thy light to Heaven and Earth who are the parents of all creatures. रात्रेः नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयित्वात् जारः आदित्यः = The Sun is जार because he withers away night and the light of all luminaries. स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भग्नं भजनीयं ज्योतिः उद्गमयति तद्वत् .

The Nairuktas who disliked to associate adultery and other human sins with gods interpreted जार by जरयित्; but जार in RV always means an adulterer as for instance in गच्छन् जारो न योषितं (१३८१४), प्रियां न जारः (१९६२३), स्रत् जारो न योषणां (११०११४) and योषा जारम् इव प्रियम् (१३२१५). Agni is called जार; उषो न जारः (१३१५ ॥ ७१०११) is said of Agni; अजोधि जारः उपत्तान् उपर्यात् (७१११) = The adulterer (Agni) wakes up from the lap of the Dawn; प्रत्नम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जारं (१०७५) = to the adulterer and the time-honoured priest of sacrifice: he is of course Agni. योषा जारस्य चक्षसा वि भाति (१९२१११) = The damsel viz. the Dawn shines with the light of the adulterer (Agni). Savitr is called भग्न in several Rks as for instance in सवितर् ० भग्नं ज्ञातर् (३५३१६), भग्नः सविता दाति वार्य (५१४८५), देवस्य सविता वर्यं ० भग्नस्य रातिम् ईमहे (३६२१११) and तत् सविता वृणीमहे ० भोजनम् । श्रेष्ठं ० भग्नस्य घीमहि (५८२११). उदीरय पितरि जार आ भग्नं is superior in rhythm to उदीरय पितरा जार आ भग्नं. द्यौः पितरं पृथिवि मातर् (१५११५), तत् माता पृथिवी तत् पिता द्यौः (१८११४) and मधु द्यौः अस्तु नः पिता (१३०१७); here Dyaus is पिता. पितरि=दिवि; इव यथा जारः अग्निः भग्नं सूर्यं पितरि दिवि उदीरयति आरोहयति तथा हे सोम त्वम् अपि सूर्यं दिवि उदीरय आरोहय. As जार is Agni, some other god must be addressed by उदीरय;

there is nothing in the Rk to determine that Agni is its deity; Agni is said to have taken up the Sun into heaven in अग्ने ० आ सूर्ये रोद्वयो दिवि (१०।१५।४); so Sōma too on account of his sunlike refulgence may be said to send that god up into heaven. Another instance of आ meaning इव is प्र बोधया पुरन्धि जार आ ससतीम् इव (१।१३।३); यथा जारः ससतीं स्वपतीं प्रियां प्रबोधयति तथा हे अग्ने पुरन्धिम् उपसं प्र बोधय; आ = इव.

22 सः आदित्यः एव चन्द्रादीनां भासां जारः जरयिता = The same Sun is the decreaser of the light of the Moon and other luminaries. स्वहः = उपसः; the Sun is the witherer (जारः) of the light of the Dawn; the Dawn becomes invisible in sunlight. 5111 Vide साहचर्यात् रसहरणात् वा (38।17) and note (38।128-33). दुर्गः— ब्राता स्वस्रा साकं बाल्ये नित्यमेव चरति तथा च उपसा साकम् आदित्यः । रसहरणात् वा उपाः स्वसा अस्य आदितस्य । ब्रातृस्वस्रोः बाल्ये सहभोजनं दृश्यते ; the Sun and the Dawn move together and are brother and sister by analogy only ; we see that brothers and sisters when mere children play in company ; we see them also eating and drinking together. But the dislike of the Nairuktas towards associating blood-relationship and immoral connections with gods is not justified by what actually occurs in RV where blood-relationship and adultery are believed to be facts ; these things are found in other mythologies such as the Greek.

2 Or (अपि वा) जार may have been intended (अभिप्रेतः स्यात्) to mean a human adulterer (मनुष्यजारः) and भग to mean the sexual organ of women (स्त्रीभगः) by the seer in जार आ भगं. Durga :— An adulterer is called जार because he exhausts (जरयति) by sexual intercourse the strength of his paramour ; he shows no feeling whatever in his cohabitation with her and thus differs from her husband who by his very nature must be tender in his sexual relations with her. At the very sight of the adulterer the vagina of the adulteress thrills and almost protrudes with excitement and demands immediate cohabitation ; so Agni is requested to protrude himself at the sight of the tools by whose friction he is to be generated. This second rendering is anything but natural. भग comes from भज् (भजतेः) ; भज सेवायां (घा० १।१०२३) ; भज् + अः = भग् + अः = भगः ; स हि भज्यते सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः (दुर्ग). Besides जार RV has जारिणी (X, 34, 5) ; how would Yāska and the Nairuktas derive जारिणी ? The rendering of जार by जरयिता is simply due to

the obstinate determination of the Nairuktas to leave no word underived.

2-3 भूतशब्देन उपमा भूतोपमा = a comparison in which the word भूत is used. According to Durga the seer of the Rk reminds Indra how without making any noise and carrying with him numbers of gifts that god had approached a very ancient ancestor of his and requests him to confer a similar favour on himself. मेघः भूतः = मेघः इव किञ्चित् अपि उत्तरम् अब्रुवन् = without uttering even a single word or making a sound like a goat; अभि यन् अयः = आहुतः याज्ञे कर्मणि आभिमुख्येन अभ्युद्यतैः महाद्भिः दायैः गच्छन् आह्वाननमनन्तरम् एव अविलम्बमानः त्वम् आप्तवान् असि = Thou didst approach him immediately after receiving an invitation to attend a certain sacrificial performance, taking with thee rich gifts for bestowal on him.

सायणः—मेघः भूतः = मेघरूपतां प्राप्ताः = assuming the shape of a goat, that is, disguised as a goat. अभि यन् = अभिगच्छन्. अयः = अगमयः = Thou didst cause (मेधातिथि) to go (to heaven). मेधातिथि हि काण्वायनि मेघः भूत्वा आजहार (पङ्क्तिश्च ब्राह्मण १।१) = (Indra) becoming a goat took (आजहार) मेधातिथि, son of कण्व, (to heaven). The पङ्क्तिश्च ब्राह्मण published by जीवानन्द at Calcutta has :—मेधातिथेः मेघ इति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेघो भूत्वा जहार (१।१) = Indra is addressed 'Oh goat of मेधातिथि' because becoming a goat he carried मेधातिथि, son of कण्व. Indra is called मेघ in अभि त्वं मेघं पुरुहूते (१।५१।१), त्वं सु मेघं महया (१।५२।१) and नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं विप्राः (८।१७।१२). Sāyaṇa in his comment on नेमिं नमन्ति etc. says :—इन्द्रो मेघो भूत्वा मेधातिथिं स्वर्गम् अनयत्. But while interpreting अभि त्वं मेघं he says :—कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानम् इन्द्रः मेघरूपेण आगत्य तदीयं सोमं पयो। स ऋषिः तं मेघ इति अवोचत्। अतः इदानीम् अपि मेघः इति इन्द्रः अभिधीयते = Indra disguised as a goat approached मेधातिथि, son of कण्व, who was performing a sacrifice and drank Sōma on account of which the sacrificer called him goat; this epithet has stuck to Indra since then. Sāyaṇa thus gives two different accounts about मेधातिथि and इन्द्र.

RV does not say anywhere why Indra became or was called a goat. The name मेध्यातिथि occurs nine times and मेधातिथि once (VIII, 8, 20); most probably मेधातिथि was originally मेध्यातिथि. This मेध्यातिथि was a favourite of Agni, Indra and the Aświns. कण्व मेध्यातिथि kindled Agni (I, 36, 10 and 11); Agni protects M. i. e. endows him with wealth (I, 36, 17);

Indra also endows him with wealth (VIII, 49, 9) and drinks Sōma at his house (VIII, 33, 4 and VIII, 51, 1); the Sōma-drink prepared by this devotee goes to Indra (IX, 43, 3). The Aświns also bestow wealth on him (VIII, 8, 20). मेध्यातिथि is asked to praise certain liberal-minded donors (VIII, 1, 30). None of these Rks throws any light on the present Rk. इत्था धीवन्तम् अद्विवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेघः भूतः अभि यन् अयः ; Durga renders अयः by आप्तवान् असि and Sāyana by अगमयः ; but they do not trouble themselves to explain this verbal form. अयः cannot be developed out of इ or या ; the 2nd per. sing. imperfect of इ is ऐः and that of या is अयाः . अयः is a corrupt word ; was it अपाः ? इत्था धीवन्तं = possessed of such (i. e. immense) wealth ; Indra endowed M. with abundant riches ; becoming a goat and going (यन्) towards (अभि) this favourite in that disguise he drank (अपाः) Sōma. This may be the sense of the Rk.

4 मेघ comes from मिष् (मिषतेः) ; मिष स्पर्धायाम् (धा० ६।७१) ; मिष् + अः = मेघः ; goats are called मेघ because they vie or fight with one another. But मिषतेः दर्शनार्थस्य (दुर्ग). The word मेघ suggests पशु which comes from पृश् (पश्यतेः) ; पश्य् + उः = पशु + उः = पशुः . क्षीरस्वामी (अमर २।१।७६) :— मेघः मेघति वाशति ; वाशति = bleats.

मेघः भूतः = मेघः इव (दुर्ग) ; मेघः भूतः = मेघरूपतां प्राप्तः (सायण) ; Durga renders भूत by इव ; but where is the comparison in Indra's becoming a goat ? Perhaps Indra was not a goat (अ-तत्) and yet he looked like a goat (तत्सदृश) ; in this way मेघो भूतः seems to conform to the definition of उपमा given by Gārgya : (49।18). In modern rhetoric मेघो भूतः would not be considered a comparison.

Ng has मेघो भूतोऽभि यन्नयः and तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् ; मेघः इति भूतोपमा is Yāska's statement about the first and अग्निः इति रूपोपमा about तद्रूपः and तद्वर्णः . Just as मेघः इति भूतोपमा refers to a particular Rk, so अग्निः इति रूपोपमा refers to हिरण्यरूपः etc. 5 हिरण्यरूपः = हिरण्यवर्णस्य इव अस्य रूपं = The beauty or lustre of this Agni is like the beauty or lustre of the colour of gold ; vide note on अस्व (3।2।25-27) ; हिरण्यवर्णस्य ought to be हिरण्यस्य, for there is no वर्ण in हिरण्यरूप ; in कल्याणवर्णस्य इव अस्य रूपं (3।1।14-15) there is वर्ण because the word is कल्याणवर्ण which means gold ; Durga explains हिरण्यरूपः by हिरण्यसमानरूपः . हिरण्यरूपः = हिरण्यसदृश् = हिरण्यवर्णः ; रूप, सदृश् and वर्ण mean hue, lustre ; Agni has the lustre of gold ; रूप stands for all words that mean

hue or lustre. सेदु = सः + इत् + उ = the same one viz. Agni. अपां नपात् = Agni.

6 था इति अयं च उपमाशब्दः (दुर्ग) = था also is a sign of comparison. 7 प्रत्नथा = प्रत्ने इव ; but प्रत्न is not a pronoun ; it is a mere adj. ; प्रत्ने ought to be प्रत्नाः . पूर्वथा = पूर्वे इव ; विश्वथा = विश्वे इव ; इमथा = इमे इव . इमथा shows that इम was once a pronominal base and was declined as इमः इमौ etc ; we have इमस्य in यदि मे सख्यम् आवरः इमस्य पाहि अन्धसः (८१३।२१) ; (Oh Indra), if thou likest my friendship, then drink (पाहि) of this (इमस्य) Sōma-drink. Durga has not प्रत्ने इव ° इमे इव इति . दुर्गः—तं = इन्दं वा वैश्वदेवं गणं वा = either Indra or the All-Gods : प्रत्नथा = चिरंतनाः इव । महर्षयः भृगु-आदयः = like the ancient sages such as भृगुः पूर्वथा = पूर्वे स्रष्टारः इव = like the old creators ; (the story goes that certain great sages created the world) ; विश्वथा = सर्वे ऋषिपुत्रकाः ऋषयः इव = like all sages born of ancient sages ; इमथा = वर्तमानकालीनाः यजमानाः इव = like sacrificers of the present day.

सायण :— प्रत्नथा = पुरातनाः यजमानाः इव ; पूर्वथा = अस्मदीयाः पूर्वे यथा ; विश्वथा = विश्वे सर्वे प्राणिनः यथा ; इमथा = इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः यथा .

प्रत्नथा occurs 8 times, पूर्वथा 9 times, विश्वथा thrice and इमथा only once in RV ; वैश्वानरः प्रत्नथा नाकम् आरुहत् ° स पूर्ववत् जनयन् जन्तवे धनं (३।२।१२) ; Agni has risen in heaven as in old days ; he creates or gives wealth to men as before ; प्रत्नथा = पूर्ववत् = as before ; त्वम् अग्ने पुरुषो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुषुत (५।८।५) = Oh Agni who art praised by all, rich as thou art, give wealth to all people as in old days ; एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा (६।१७।३) = Do drink ; let this drink exhilarate thee as in old days . तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथा इद्रे उक्था समगमत (१।८०।१६) = Songs, both ब्रह्म and उक्थ, have centred in Indra as in old days ; पुनः ज्योतिः युवतिः पूर्वथाकः (५।८०।६) = The young damsel (the Dawn) spreads her light as in old days ; अया तम् अस्य महिमानम् आयवः अनुष्टुवन्ति पूर्वथा (८।३।८) = The Āyus extol the greatness of him as in old days . यत् सीम् अनु क्रतुना विश्वथा विभुः अरान् न नेमिः परिभूः अजायथाः (१।१४।१९) = since being powerful thou dost surround them with thy power as a felly surrounds spokes : यः अवेरे वृजने विश्वथा विभुः महाह्व रणवः शवसा ववक्षिथ (२।२४।११) = Great, mighty and powerful, he supports everything in this lower world by his power . विश्वथा in these two Rks was very likely विश्वतः ; विश्वतः परिभूः = existing on all sides i. e. surrounding on all sides ; विश्वतः ववक्षिथ = sup-

ports in all directions ; cf. विश्वतः परिभूः असि (१११४), त्वं हि विश्वतो-
मुख विश्वतः परिभूः असि (११७६) and इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वतः इयं मतिः
(७१०४६). So विश्वथा like इमथा occurs only once in RV. तं प्रत्नथा
पूर्वथा विश्वथा इमथा ० गिरा दोहसे = Milk him (Indra) i. e. obtain
from him wealth by means of thy praises (गिरा) as they did in
ancient times and are doing in the present times. प्रत्नथा = as in
very ancient times. पूर्वथा = in less ancient times. विश्वथा = in
middle or later times ? इमथा = in these times.

8-9 अयम् comes from आ + इ; इ + अं = ए + अं = अय् + अं
= अयम्; आ + इत = एत = come; दुर्गः—एततरः हि आगततरः आसन्न-
तरः यः अमुष्मात् दूरस्थात् भवति सः अयम् इति उच्यते; when a thing or a
person comes nearer (एततरः = आगततरः = आसन्नतरः) than a thing
or a person standing at a distance, we speak of the thing or the per-
son by using the word अयं. अयं (= this) suggests असौ (= that);
असौ comes from अस् (= to throw); अस् + औ = असौ; दुर्गः—असौ
अस्ततरः अस्मात् क्षिततरः इव विप्रकृष्टत्वात् भवति = A thing or a person
that is at a distance is indicated by असौ because it seems as it were
thrown farther (अस्ततरः = क्षिततरः) than a thing or a person that is
nearer. अमुथा is explained (व्याख्यातं) by यथा असौ; अमुथा = अमु +
था; अमु = असौ; था = यथा; दुर्गः—यः एव अर्थः असौ इति अनेन शब्देन
उक्तः भवति सः एव अर्थः अमुथा इति अनेन अपि उक्तः भवति; but Durga's
interpretation is incorrect as असौ is declinable while अमुथा is not;
असौ = that; अमुथा = like that. Amara has not अमुथा; Apte's
Dic. mentions that word but quotes no instance of its use. अमु
like इम must once have been a pronominal base; अमुः, अम्, अमुं
etc. was its declension. अमुत्र = in that i. e. in the next world;
was अमुथा current in Yāska's times? Yāska should have derived
इम (in इमथा) and अमु (in अमुथा); he would have said that इम
comes from इ and अमु from अस्; इ + मः = इमः; अस् + मुः = अ + मुः = अमुः.

9-10 सिद्धेन वस्तुना सिद्धैः वस्तुभिः वा उपमा = a comparison with an
unquestioned or standard thing or things; in चन्द्रवत् आल्हादकरः, सूर्य-
वत् तापदः and अग्निवत् दाहकः the Moon, the Sun and fire are acknow-
ledged to be standards of certain qualities. So also ब्राह्मण in ब्राह्मण-
वत् and वृषल in वृषलवत् are standards in certain particulars; दुर्गः—
ब्राह्मणवत् अधीते । वृषलवत् आक्रोशति; a certain man of a lower caste
studies like a Brāhmaṇa who is acknowledged by all as a type of
what a student should be; a man of a higher caste uses foul lan-

guage (आक्रोशति) like a man of the lowest caste members of which are notorious for foul speech. ब्राह्मणवत् = ब्राह्मणाः इव. II वृषलवत् = वृषलाः इव ; ब्राह्मणवत् down to the end seems interpolated inasmuch as प्रियमेववत् etc. in the next section illustrates this sense of वत्. Mahā has वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा after वृषला इव इति : वृषलः = वृष + लः ; ल = शील ; a वृषल is one who has the temperament of a bull, that is, who is as naughty as a bull ; वृषस्य वृषणो वा शीलम् इव शीलं यस्य सः वृषशीलः ; वृषाशीलः is wrong, for वृषा is nom. sing. of वृषन्. क्षीरस्वामी (अमर २।१०।१) :— वृषान् लुनन्ति (= They cut or slaughter bulls) वृषलाः । ‘ वृषो हि भगवान् धर्मः तस्य यः कुरुते लवम् । वृषलं तं विजानीयात् ’ (नारदस्मृति) ; वृषल is one who causes the cutting (लवं) or destruction of righteousness.

The order in Ng is तद्वत् । तथा (III । 13) ; था इति च in the text is misplaced ; वत् इति सिद्धोपमा । था इति च should be the order ; or था इति सिद्धोपमा । वत् इति च would be better as the next section contains a Rk about वत्. था इति च in its present place creates a misunderstanding, for it follows अग्निः इति रूपोपमा and would mean था इति च रूपोपमा which however is wrong : Durga consequently explains था इति च by था इति अयं च उपमाशब्दः . प्रत्ने, पूर्वै, विश्वे and इमे in प्रत्नथा, पूर्वथा, विश्वथा and इमथा are सिद्ध i. e. acknowledged as standards of comparison. तथा in Ng is equal to सः इव, सः standing for all acknowledged standards of comparison.

13 प्रियमेवः = प्रियाः अस्य मेधाः = one whose sacrifices are dear (to the gods) or one to whom performance of sacrifices is dear ; अस्य = यस्य ; vide 500 । 32. श्रुषी = शृणु. हवं = ह्वानं = invitation. invocation. यथा ० शृणु ह्वानं is the substance of the Rk. 14-15 प्रस्कण्वः = कण्वस्य पुत्रः ; प्र = प्रभवः ; कण्वात् प्रभवः यस्य सः प्रस्कण्वः . 15 प्रगतम् अग्रं प्राग्रम् ; Durga :— Just as गत is understood after प्र in dissolving प्राग्र, so भव is to be understood after प्र in dissolving प्रस्कण्व. प्राग्रं = highest (Apte's Dic.) ; प्रकृष्टम् अग्रं प्राग्रं (अमर ३।१।५८ क्षीरस्वामी). But Yaska perhaps wanted to say that प्र has the sense of प्रभव as in प्राग्रः अग्रात् प्रभवः यस्य तत् प्राग्रं = A thing is प्राग्र i. e. foremost because it sprouts from the extreme end of a creeper. प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रौ कपी (पा० ६।१।१५३) ; प्र + कण्वः = प्रस्कण्वः . प्रस्कण्व was a seer ; RV says nothing about the birth of प्रस्कण्व from कण्व. पुत्रः कण्वस्य वाम् इह रुपाव सोम्यं मधु (८।८।४) and पुत्रः कण्वस्य वाम् कपिः गीर्भिः वत्सो अवीदृषत् (८।८।८) ; in these two Rks there is the expres-

sion पुत्रः कण्वस्य but we are not told the name of this son. अत्रा ह तत् कण्वः ० कण्वतमः नाम गृणाति नृणाम् (१।४८।४) ; here a certain Kaṇva is described as the best of all Kaṇvas ; here too we are not told the name of this highest Kaṇva. प्रस्कण्व may be the same as कण्वतम.

अस्ज पाके (घा० ६।४) ; अस्ज (= to roast) + उः = भृज् + उः = भृगु + उः = भृगु ; भृगु was called so because he was roasted (भृज्यमानः) in fire ; notwithstanding this roasting, he was not burnt (न देहे). संवभूव = had his birth, was born. 16 अङ्गारेषु अङ्गिराः संवभूव ; अङ्गिरस् was called so because he was born in live coals ; अङ्गाराः = अङ्गिराः . अङ्गाराः = अङ्कानाः ; अङ्गार comes from अङ्क (= to mark) ; अङ्किलक्षणे (घा० १।८७) ; coals are called अङ्गार because they leave their mark on whatever they touch ; अङ्क + आ + रः = अङ्का + रः = अङ्गा + रः = अङ्गारः . Mahā has अञ्चनाः after अङ्कानाः ; अञ्चु गतौ (घा० १।८८७) ; अञ्च् = अङ्क = अङ्ग् ; अङ्ग् + आ + रः = अङ्गारः . आङ्गिरसः अङ्गानां हि रसः अतः आङ्गिरसः (वृ० उ० १।३।८) ; आङ्गिरसः = आङ्गि + रसः = आङ्ग + रसः = अङ्ग + रसः = अङ्गरसः = अङ्गानां रसः . अत्र + इः = अत्र् + इः = अत्रिः ; (the people standing about) said (ऊचुः) ' go (कच्छत) to i. e. find the third (तृतीये) even (एव) here (अत्र) ' ; hence (तस्मात्) the third sage was called अत्रि. 17 भृगु was born first, then अङ्गिरस् and after him अत्रि. Durga has वा after न त्रयः इति and rightly because it is another derivation of अत्रि ; अत्रिः = अ + त्रिः ; अ = न ; त्रिः = त्रयः ; there are not (न) only three (त्रयः) but there is a fourth one too ; that fourth one was वैखानस ; you say that अत्रि is the third and last but he is not (अ) the third and last (त्रिः). वैखानस was called so because he came out of the pit that was dug down still deeper ; वैखानस comes from वि + खन (विखननात्) ; वि + खन + असः = वै + खान् + असः = वैखानसः .

दुर्गः — प्रजापतिना किल शुक्रम् आत्मीयम् आदाय अग्नौ हुतम् । ततः अर्चिषि ज्वालायां भृगुः नाम महर्षिः संवभूव । व्यपगते अर्चिषि यः अङ्गारेषु संवभूव सः अङ्गिराः नाम अभवत् । तस्मिन् उत्पन्ने द्वितीये अत्र एव तृतीयम् कच्छत इति ऊचुः ये पूर्वोपन्नाः ते । तस्मात् अत्र एव तृतीयः इति एतस्मात् अनुव्याहारात् अत्रिः अभवत् । अथवा । एवम् अन्यथा स्यात् । अत्रिः । प्रतिषेधार्थः अत्र अकारः । न त्रयः एव अत्र । खन्यताम् एतत् अग्निस्थानम् । चतुर्थः अपि अत्र भाविष्यति इति एवम् अनुव्याहारात् अत्रिः अभवत् । व्युदुह्य अग्निं तस्मिन् अग्निस्थाने स्वाते यः उत्पन्नः सः विखननात् वैखानसः ; व्यपगते अर्चिषि = when the flames disappeared ; अनुव्याहारः = utterance ; व्युदुह्य = वि + उद + उह्य = having removed. Durga says that for the sake of derivation Yāska has departed from the order in which the names viz. अत्रि,

विरूप and अङ्गिरस् occur in the Rk. RV has not वैखानस. शत० ब्रा० (४।५।१।८):— अङ्गारेभ्यो अङ्गिरसः (सप्तमवत्). ऐ० ब्रा० (३।३४):— तस्य (प्रजापतेः) यत् रेतसः प्रथमम् उदेदीप्यत तत् असौ आदित्यः अभवत् । यत् द्वितीयम् आसीत् तत् भृगुः अभवत्. भारद्वाज comes from भृ (भरणात्); भरद्वाजः = भरत् + वाजः; भरत् = भरति = विभर्ति; वाजं विभर्ति असौ भरद्वाजः । भरद्वाजस्य पुत्रः भारद्वाजः. Durga has not भरणात् भारद्वाजः. 17-18 विरूपः = वि + रूपः = नानारूपः; वि = नाना. 18 महिब्रतः = महि + ब्रतः; महि = महत्; ब्रतं = कर्म (निय० २।१।७); महान्ति ब्रतानि कर्माणि यस्य सः महिब्रतः = one whose religious acts are great. But the Rk has no विसर्ग after महिब्रत; महिब्रत qualifies जातवेदः; does Yāska mean that महिब्रतः qualifies विरूपः? But the word is विरूपवत् and not विरूपः. The alteration of महिब्रत to महिब्रतः is an instance of यथार्थ (३०।५). Perhaps महिब्रतः qualifies त्वं understood.

Yaska and Durga:— Oh Agni, listen to the invocation of प्रस्कण्व as thou didst listen to that of प्रियमेध, अत्रि, विरूप and अङ्गिरस्.

सायणः— महिब्रत = प्रभूतकर्मत्; जातवेदः = अग्ने; प्रस्कण्वस्य = कण्व-पुत्रस्य महर्षेः; हवं = आह्वानम्; श्रुधि = शृणु; प्रियमेधवत् = प्रियमेधस्य इव; अत्रिवत् = अत्रेः इव; विरूपवत् = विरूपस्य इव; अङ्गिरस्वत् = अङ्गिरसः इव; तत्र तस्य इव (पा० ५।१।१२६); वत् (= इव) is affixed to words which when the तद्धित is dissolved take the gen. or the loc. according to context.

विरूप does mean नानारूप in समानं नाम विब्रतः विरूपाः (७।१०३।६) and याः सरूपाः विरूपाः एकरूपाः (१०।१६१।२); in the first frogs are described as having various colours; in the second some herbs have similar forms or colours, some have different forms or colours and some only one form or colour. But what authority is there to say that the sage विरूप was नानारूपः? तस्मै ० वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् (८।७।५।६) = Oh विरूप, send or offer to the mighty one an excellent praise out of thy own mouth; विरूप was a great bard; विरूपासः इत् ऋषयः (१०।६२।५) shows that his descendants too were great bards. RV has both महि and महत्; अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः (१।७।१।४), तस्य ब्रतं रक्षतं पातम् अंहसः विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् (१।९।३।८) and तत् वां द्वात्रं महि (१।११।३।६); here महि qualifies श्रवम्, शर्म and द्वात्रं. महि ब्रतं यस्य सः महिब्रतः = one whose wealth is large. जातं वेदः धनं यस्य सः जातवेदः = one who has abundant wealth. Since Agni is abundantly wealthy, he is requested to listen to the prayer of प्रस्कण्व who desires wealth; Agni had bestowed wealth on प्रियमेध etc; he is asked to bestow a similar favour on प्रस्कण्व.

20 दुर्गः—शब्दवत्यः च उपमाः भवन्ति । लुप्तोपमाशब्दाः च इति = Comparisons are of two sorts viz. (i) those in which the signs of comparison are expressed and (ii) those in which they are omitted. In modern rhetoric the first are called शाब्दी and the second आर्थी. Uptil now Yāska gave instances of the first. पदानि understood after लुप्तोपमानि and अर्थोपमानि ; दुर्गः—येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दाः इव-आदयः तानि पदानि अर्थोपमानि । तेषु पदेषु वक्तुः अभिप्रायगताः एते एव उपमाशब्दाः अर्थतः लिङ्ग्यन्ते = The signs of comparison are to be inferred from the intention of the speaker who calls a brave man a lion and a despicable man a crow ; अर्थेन उपमा येषु तानि अर्थोपमानि ; words in which comparison is implied on account of the sense they bear in the context ; when we call a brave man a lion and a despicable man a crow, the two men are really compared, the first to a lion and the second to a crow ; no one would mistake the brave man for a lion or the despicable man for a crow. सिंहः व्याघ्रः इति पूजायां (वर्तते) = The comparison lying in सिंह and व्याघ्र conveys the idea of high respect ; when a man is called a lion or a tiger, the idea conveyed by such a comparison is that of bravery which quality excites admiration and high respect. 21 श्वा काकः इति कुत्सायां (वर्तते) ; when one is compared to a cur or a crow, the idea conveyed by such a comparison is that of utter contempt ; we despise such a man as though he were a cur or a crow. राजसिंहः = राजा सिंहः इव ; इव disappears in the compound राजसिंहः ; such a comparison is called रूपक ; but when we omit the word राज before सिंहः, the comparison would be called अतिशयोक्ति ; there is complete identification between a king and a lion in the use of the single word सिंह ; in राजसिंह there is no such identification ; the dissolution of the compound shows that it is a comparison. दुर्गः—यः हि लौल्यादिदोषसमन्वयेन कुत्सनीयः भवति सः एवम् उच्यते श्वा अयम् इति । धाष्टर्यादिदोषसमन्वयेन यः कुत्स्यते सः काकः अयम् इति उच्यते ; लौल्यं = जिह्वालौल्यं = the foul use of the tongue ; a dog's tongue does not distinguish between clean and foul ; rather it is fond of foul matter ; धाष्टर्यं = boldness, temerity. 22 शब्दानुकृतिः = imitation of a sound or a cry ; a crow or a rook is called काक on account of its *caw* ; the Greek word for such imitation is onomatopoeia. This imitation is frequent (बहुलं) in the case of birds (शकुनिषु) i. e. bird-names. Such names are कोकिल, उलूक, घूक, कूकवाकू, तित्तिरि in Sk, घुवड, चिमणी, कोंबडा in Marathi and crow, cuckoo, owl and tyrwhit in Eng. But

birds are also given names on account of colour, shape, act, resemblance and dwelling-place; colour:—black-swan, redbreast, redwing; shape:—crossbill, horn-owl; act:—woodpecker, wag-tail; act and colour:—black-diver; resemblance:—scissor-tail.

औपमन्यव who was an extremist or rather a fanatic in respect of derivation denies onomatopœia; he *must* derive words like काक. A crow is called काक because it is (भवति) fit for being driven away (अपकालयितव्यः): काक comes from (अप +) काल् (= to drive away); कल् गतौ (धा० १०३३२); काल् = to cause to go; अपकालयितव्यः = fit to be caused to go away or fit to be driven away; or कल् क्षेपे (धा० १०७१); अप + काल् = to throw or hurl away; a crow deserves to be driven away or hurled away because whatever it touches becomes tainted or contaminated; कल् + कः = काल् + कः = का + कः = काकः. का-शब्दं कायति । ककते वा लौल्यात् काकः (अमर २।५।२१ क्षीरस्वामी); कायति = utters; ककते = is unsteady. काक suggests other bird-names. 23 तित्तिरिः = तित्ति + रिः = तत्त + रिः = तत्त + रिः = ततरिः; वृ (= to cross) becomes तवृ by reduplication; तवृ + इः = ततर् + इः = ततरिः = तित्तिरिः; वृ प्लवने (धा० १।९९४); a pigeon is called तित्तिरि because it floats through air. Or तित्तिरिः = तित् + ति + रिः; तित् to be omitted; रिः = लिः = लः; ति + लः = तिलः = तिलमात्रचित्रः = one whose body is marked with spots of the size of sesamum-seeds; तिलाः एव तिलमात्राः । तैः चित्रः (= चित्रितः) तिलमात्रचित्रः. Thus तित्तिरि comes from वृ (तरणात्) or तिल. But तित्तिरि seems to be an imitation of the peculiar sound made by a pigeon; तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः (अमर २।५।३६ क्षीरस्वामी). कपिञ्जलः = कपि + ज् + जलः; ज् to be omitted; जलः = जीलः = जीरः = जीर्णः; कपिः इव जीर्णः = looking faded or gray in colour like a monkey; the bird has a skin of a faded hue. 5211 जलः = जवः = speed; this bird is called कपिञ्जल because it speeds (जवते) like (इव) a monkey (कपिः). कपिञ्जलः = क + पिञ्जलः; क = ईषत्; ईषदर्थे (पा० ६।३।१०५) = क is used in the sense of a little; पिञ्जलः = पिङ्गलः; or this bird is called कपिञ्जल because it is slightly tawny or faintly red. Or क = कमनीयम्; पिञ्जयति इति पिञ्जलः; पिञ्जयति = अभिव्यनक्ति (दुर्ग) = utters; पिजि भाषायां (धा० १०।२२४); or because it utters (पिञ्जयति) an agreeable or sweet (कमनीयं) sound (शब्दं). 2 श्वा = शु + आ = आ + शु = आशु (+ यायी); a dog is called श्वा because it goes fast; दुर्गः — शु इति क्षिप्रनाम (८२।४-५) । क्षिप्रम् असौ शीघ्रत्वाद् एति इति श्वा. Or the word may have come (स्यात्)

from शव् (शवतेः) which means to go (गतिकर्मणः). Durga has no स्यात्. शव गतौ (धा० १।७२६); श्वा = श् + व + अ = श् + अ + व = शव; Or शव = श् + अ + व = श् + व + अ = श्वा. Or (वा) श्वन् comes from श्वस् (श्वसितेः); दुर्गः—श्वसितेर्वा गतिकर्मणः एव; but श्वस् प्राणने (धा० २।५९); श्वन् = श्वन्; a dog is called श्वन् because he pants or breathes hard. Why not say that श्वन् comes from अन्? अन प्राणने (धा० २।६०); झु (= fast) + अन् = श्वन्; श्वन् comes from अन् because dogs breathe fast; did Yaska write श्वनितेः for श्वसितेः? श्वाश्रुयायी and शवतेर्वा are derivations of श्वा; but श्वसितेः or श्वनितेः is the derivation of श्वन्. सिंह comes from सह् (सहनात्) because he bears down all other creatures; दुर्गः—सहते = अभिभवति = conquers or bears down; but पह (= सह) मर्पणे (धा० १।७७); सह् + अः = सिह् + अः = सिह् + अः = सिंहः. 3 Or सिंह comes from हिस् (हिंसितेः) the letters of which root are to be transposed (विपरीतस्य); हिस् = ह् + इ + स् + स् = न् + इ + स् + ह् = सिह्; सिह् + अः = सिंहः; हिंसि हिंसायां (धा० ७।१९); a lion is called सिंह because he destroys living beings. Durga has not हिंसेर्वा विपरीतस्य. Mahā has स्यात् before विपरीतस्य. Or सिंह comes from सं + हन् (संपूर्वस्य हन्तेः); सं becomes सि before हन्; सि + हन् = सि + ह = सिंह; सं = संहाय = going to a mass or a group; a lion goes to a group of animals and then kills them all; इति वा after हन्ति seems interpolated both in the text and in Durga's Vṛtti. Durga says that संहाय हन्ति is a derivation of सिंह given by grammarians. 3-4 व्याघ्र comes from वि + आ + घ्रा (व्याघ्राणात्); घ्रा गन्धोपादाने (धा० १।९५१); दुर्गः—विविधम् असौ जिघ्रति । तस्य हि घ्राणेन्द्रियं पटु भवति; the tiger has a keen sense of smell and knows all sorts of creatures by its help; वि + आ + घ्रा + अः = वि + आ + घ्न + अः = व्याघ्रः. Or व्याघ्र comes from वि + आ + हन्; वि + आ = वि + आ + दाय; हन् = घन् = घ् + अ + न् = घ् + अ + र् = घ् + र् + अ = घ्र; वि + आ + घ्नः = व्याघ्रः; दुर्गः—स किल व्यादाय वक्त्रं विवृतं कृत्वा ततः हन्ति । अथवा । यः किल प्रथमे ग्रहे न शक्तिः तेन हन्तुं भवति मृगो वा अन्यो वा कश्चित् तम् असौ अमर्षात् विवृण्व्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय ततः हन्ति; वि + आदाय = वक्त्रं विवृतं कृत्वा = having opened his mouth to the full; a tiger devours animals after expanding his mouth to the full; वि + आदाय = विवृण्व्य आनीय; a tiger seizes a creature which he is not able to kill at the very first attack and brings it back to the very place from whence it made its escape and then kills it.

Ng (III, 13) states the various ways of expressing comparison ; the signs of comparison are इव, यथा, न, चित्, तु, आ, वत्, था and perhaps भूत as in मेधोभूतः ; the sign of comparison is to be understood after ब्राह्मणाः in ब्राह्मणाः व्रतचारिणः . It is also understood in तद्रूपः and तद्वर्णः . Yāska illustrates these signs by quotations which are not all of them poetic in character ; his business was to convey the idea that comparison can be expressed in a variety of ways. From the expressions कर्मोपमा, सिद्धोपमा, रूपोपमा and अर्थोपमा it seems that there was a sort of science of rhetoric in his day ; but we cannot infer from these technical names the whole character of that science.

6 One is called मेधावी because he is (भवति) possessed of intellect (मेधया तद्धान्). 7 मेधा = मे + धा ; मे loc. sing. of म which is the first letter in मति ; मे = सतौ = in the mind or the brain ; धा = धीयते = is placed ; मेधा i. e. intellect is that which is placed in the brain ; intellect is the chief part of the brain. दुर्गः—मेधा हि मतौ धीयते । मतिः बुद्धिः । तस्यां या पुरुषशक्तिः अभिव्यज्यते सा मेधा इति उच्यते ; thus according to Durga मेधा is that power that resides in the intellect. क्षीरस्वामीः—मेधते संगच्छते अस्यां मेधा (अमर १।४।२) ; मेधु संगमे (धा० १।८९५) ; मेधा is that in which all the power of the mind is concentrated. Mahā has स्तोता स्तवनात् after पञ्चदश (5217) ; दुर्गः—प्रत्यक्षवृत्तित्वात् अस्य शब्दस्य न उक्तं स्तोता कस्मात् इति ; प्रत्यक्षवृत्तिः = (स्तुति is) a form whose development from स्तु is clear and not disguised by subsequent alteration in that form.

8 In the word यज्ञ there is the well-known (प्रख्यातं) act of sacrifice (यजतिकर्म) ; यज्ञ comes from यज् (= to sacrifice) ; यज् + नः = यज्ञः . 9 Or यज्ञ comes from याच् because यज्ञ is (भवति) or has to be solicited (याच्यः) ; यज्ञः वै देवानां न समभवत् । तं भृत्या समभावयन् । यत् भृतिं वहुते यज्ञस्य संभृत्यै (मैत्रा० सं० ३।६।९) = The sacrifice of the gods did not go to completion ; they (the gods) made it complete by giving it food in the shape of abundant offerings ; so यज्ञ requires amounts of food in order to reach completion. दुर्गः—याच्यः भवति इति यज्ञः । याच्यते हि अत्र । यज्ञः वै देवानां अन्नं समभूत् । तं भृत्या समभावयन् इति ह विज्ञायते । तस्मात् याचनात् यज्ञः ; अन्नं ought to be न ; यज्ञ is begged (याच्यते) to go to completion. शत० ब्रा० (१।५।२।६) :—यज्ञः ह देवेभ्यः अपचक्राम । तं देवाः अन्वमन्त्रयन्ता नः गृणु उप नः आवर्तस्व इति । सः अस्तु तथा इति एव देवान् उपावर्तत । तेन उपावृत्तेन देवाः अयजन्त ; अपचक्राम = walked away in dis-

pleasure; अन्वसन्वयन्त = invited back; उद आवर्तन् = return; उवा-
वर्तन् = returned. तै० ब्रा० (३।३।१०।१) :— यितुं यज्ञः अगच्छत् । तं देवाः
उत्तरं अयाचन्त. अयाचन्त in this quotation may have suggested the
derivation of यज्ञ from याच्. Thus we have two different ex-
planations of याच्ञः भवति; in Mait. S. sacrifice had to be gratified
with a sufficient amount of food in order to induce it to go to
completion; in the second sacrifice which had departed in displea-
sure had to be coaxed back. याच् + नः = यज्ञ + ज्ञः = यज्ञ + ज्ञः
= यज्ञः. We get याच्ञा by यज्ञ-याच्-यत्-विच्छ-यच्छ-रक्षो नञ् (पा०
३।३।१०); याच् + न + ज्ञ = याच्ञा; याच्ञा विद्यते अस्मिन् तः याच्ञः =
that which contains solicitation. यहुक्त्वः = यहुः + क्तः = यहुर्भिः
उक्तः; दुर्गः— यहुर्भिः अयम् उक्तः इव संक्षिप्तः इव भवति बहुधात् अत्र यहुपात्;
sacrifice is as it were drenched in a number of Yajus-Mantras; यज्ञः
= यहु + नः; यज्ञ = यहुक्त्वः; नः = उक्तः; उक्तः pp of उन् (= to bathe,
to drench); thus यज्ञ comes from यहु and उन्. यज्ञः = यहु + नः
= य् + ज्ञ + नः = इ + ज्ञ + नः = ज्ञ + नः + इ + नः =
अजिनः; बहुनि अजिनानि विद्यन्ते अस्मिन् तः अजिनः; दुर्गः— बहुउपजाजिनः ।
नौने अजिनद्वयम् । यजमाने अपि अजिनद्वयम् । अवहृत्पमानेषु हि हविःसु अजिनम् ।
वर्नरात्रेषु अपि अजिनम्; in a Sōma-sacrifice a number of antelope-hides
are required; thus यज्ञ is really अजिन. 10 यज्ञः = यहु + नः; यहु =
यहुक्त्वः = यहुर्भिः; नः = नयन्ति; दुर्गः— यहुर्भि एवम् उपक्रमात् आगम्य अन्ते
नयन्ति इति यज्ञः = A sacrifice is called यज्ञ because Yajus-Mantras
carry यज्ञ from beginning to end; thus यज्ञ comes from यहु and नी.
This derivation should have been placed after यहुक्त्वः भवति इति वा.

11 ऋन्विक् = ऋ + तु + इक्; ऋ = ऋः ऋ गतौ (पा० ३।१३); तु an aug-
ment and इक् a noun-making ter.; इयति (यज्ञं वा ऋतुतीः वा) अन्तौ ईरणः =
(A ऋन्विक् is) one who propels a sacrifice from beginning to end or
one who propels or utters praises from moment to moment; thus
ऋन्विक् comes from ऋ; दुर्गः— ईरणेति हि तः ऋतुतीनां भवति. ऋन्विक् = ऋतु
+ इक्; ऋतु = ऋत् + उ = ऋच् + उ; उ to be omitted; इक् = यज्ञ
= यज्ञाः ऋन्विक् comes from ऋच् and यज्ञ; दुर्गः— ऋतेन अर्ना यजति इति -
ऋन्विक् = The priest called Hotr recites a number of Rks called ऋक्
and यजुः. ऋन्विक् = ऋतु + उक्; इक् = यज्ञ = याजीः दुर्गः— न हि
रात्रेरात्रे देवताः यजति इति वा = or because he gives offerings to the
gods from time to time: thus ऋन्विक् comes from ऋतु and यज्ञ.

ऋतुना ऋतुभिः वा यजति अन्तौ ऋन्विक् = one who offers offerings out
of vessels called ऋतु; को आग्निं ईहे हविषा घृतेन अन्ना यजति ऋतुभिः घृतेभिः

(१८४१८) ; सुम्, ऋतु and ध्रुव are particular vessels. इन्द्र सोमं पिब ऋतुना (११५११), मरुतः पिबत ऋतुना (११५१२), नेष्टः पिब ऋतुना (११५१३), अग्ने ० पिब ऋतुना (११५१४), विश्वान् ऋतुना ० देवान् उशतः पायया हविः (२३७१६), यत् त्वा तुरीयम् ऋतुभिः ब्रविणोदः यजामहे (११५११०), उत ऋतुभिः ऋभवः मादयध्वम् (४३४१२); in all these places ऋतु means a vessel that contains fluid offering. अग्निः विद्वान् स यजात् स इत् उ होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयति (१०२१३); अध्वरान् = offerings ; ऋतून् = offerings made out of ऋतु vessels ; सजोषाः इन्द्र वरुणेन सोमं ० पाहि ० मरुद्भिः ० ऋतुपाभिः (४३४१७); here the Maruts are called ऋतुपा ; ऋतुपाः = those that drink out of ऋतु vessels. ऋतु also means a god that drinks out of a ऋतु vessel ; पिप्रिहि देवान् उशतो यविष्ठ विद्वान् ऋतून् ऋतुपते यज इह (१०२११); Agni knows all the gods ; he is also their leader ; he is asked to gratify them with Sōma-drink since they are fond of such drink out of ऋतु vessels ; स यज्ञियो यजतु यज्ञियान् ऋतून् (१०११११); Agni and the gods are यज्ञिय i. e. worthy of being praised in यज्ञ songs ; he is to offer offerings unto them ; ऋतु here means a god. If ऋतु means a god, then ऋत्विक् means one who makes offerings unto them ; ऋतून् देवान् यजति असौ ऋत्विक्. ऋतु also means an hour or a season ; विश्वानि अन्यो भुवनाभिचष्टे ऋतून् अन्यो विदधत् जायते एतः (१०८५१८) = One i. e. the Sun observes all the worlds ; the other i. e. the Moon is born again and again, creating by these repeated births specific divisions of time (ऋतून्) ; उत् ० अस्यात् वि ऋतून् अर्धः ० सविता देव आगात् (२३८१४) = The Sun-god has risen and come into the sky ; he has dug up specific portions of time, that is, he enables men to measure time ; ऋतून् = कालविशेषान् (सायण).

13 दुर्गः—अध्येषणा = सत्कृत्य प्रार्थना = entreaty to elders by treating them with due honour. अमर (२१७३२) :—अध्येषणा = सनिः = गुर्विदेः क्वचित् अर्थे प्रार्थनया नियोजनम् (क्षीरस्वामी) = an act of engaging elderly persons like teachers in certain acts by requesting them. Apte's Dic. :—अध्येषणा = अधिकम् एषणा प्रार्थना = solicitation, entreaty. परिलव (१) पवस्व (२) अभि + अर्ष (३) आशिपः (४) इति अध्येषणा-कर्माणः धातवः चत्वारः ; परिलव = flow through (the strainer) ; पवस्व = be purified ; अभि + अर्ष = rush towards (Sōma-jars) ; by these three words Sōma is requested to perform three acts for the sake of pleasing the gods. But आशिपः is a noun and not a verb ; it occurs 5 times in RV and means wealth ; it is pl. of आशिप्. 14 सस्ति = स्वपिति ; स्वपितिः कर्म अर्थः ययोः तौ स्वपितिकर्माणौ धातु ; vide note

on सस्ति and स्वपिति (204117-19). दुर्गः—स्वशब्देन एव उच्चार्य द्विग्रहणम् अवधारणार्थम् एतौ एव द्वौ निगमे न पुनः तृतीयः अस्ति इति । अल्पत्वात् वा द्विग्रहणम् ; द्वौ is used here for the purpose of stating that these two roots only exist in RV in the sense of 'to sleep' ; or द्वौ may convey the idea that roots having the sense of 'to sleep' are very few. सस्ति and स्वपिति stand for सम् and स्वप् ; in RV स्वप्, स्वपन्, स्वपन्तः are the only verbal forms of स्वप् ; स्वप्न is a noun from स्वप्. ससतः, ससतां, ससती, ससन्तः ससन्तः, ससन्तु, सस्ति, सस्तां, सस्तः, सस्तु and अससन्तः are forms of सम्. शय् (= to sleep) occurs very frequently and ought to have been mentioned along with सस्ति and स्वपिति ; vide note on शय् (36912-4).

15 कूपः = कू + पः ; कू = कु ; प = पानम् ; कु कुत्सितं पानं यास्मिन् सः कूपः ; दुर्गः—यत्र हि असौ (कूपः) भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति साधना-पेक्षत्वात् ; when wells are deep, it is laborious to draw water out of them ; satisfaction of thirst therefore is never full ; insignificant (कुत्सितं) or insufficient is (भवति) drinking (पानं) in the case of wells ; such is not the case with tanks, rivers etc. Or कूप comes from कुप् (कुप्यतेः), for those who gather to draw water out of a well get angry with one another because there is a regular struggle for drawing water first ; a true picture of village-life ! देवराजः—कुत्सितं पानम् अत्र इति कूपः । रुच्छ्रसाध्यत्वात् शौच-असंभवात् वा । यद्वा । कुप्यन्ति अस्मै (कृपाय) मनुष्याः दूर-आदान-जलत्वात् । यद्वा । कवतेः गतिकर्मणः । गम्यते जलार्थिभिः .

16 स्तेन comes from स्तै ; स्तै संघाते (धा० १।९३५) ; स्तै becomes स्ति by संप्रसारण ; स्ति + नः = स्ते + नः = स्तेनः ; स्यान् pp of स्तै ; sin (पापकं) is thickly (सं) heaped together (स्यान्) in him (अस्मिन्) ; a thief is called स्तेन because he is packed through and through with sin ; his life is a tissue of sinful deeds. But स्तेन may have had its origin in स्ति which in RV means cattle ; स्तीन् नयति असौ स्तेनः ; cattle-lifting was a regular form of theft in primitive times.

17 Mahā has निर्णीतं कस्मात् । निर्निकं भवति after पठ् ; निर्णीतं = निर् + नीतम् ; नीतं = नि + इ + तम् ; इ to be omitted ; तं = क्तम् ; नि + क्तं = निकम् ; निर् + निकं = निर्निकम् ; thus नीत in निर्णीत comes from निज् ; णिजिर् (णिज् = निज्) शौचे (धा० ३।११) ; शौच = cleansing ; निर्णीत is that which is perfectly cleansed i. e. made fully clean.

18 दूरं = दृ + ऊ + रम्; ऊ = उ; रं = तम्; दृ + र् + उ + तं = द्रुतम् : that which is दूर is as it were a thing that has fled (द्रुतं भवति) from you ; thus दूर comes from द्रु ; द्रु द्रु गतौ (धा० १।९६९-७०). Why not derive दूर from दृ ? दृ + उ + रं = दूरम् . Or दूरं = दृ + र् + अम् : दृ = दु ; दु + र् = दूर् ; अं = अयः : दूर् अयः यत् प्रति तत् दूरयम् = दूर is that going (अयः) to which (यत् प्रति) is difficult (दूर्) ; thus दूर comes from दूर् + अय् or इ ; अय गतौ (धा० १।४७५) ; इ + अं = ए + अः = अय् + अः = अयः . Gur has दूरयं for दूरयं . दूर्यते अत्र दूरम् (अमर ३।१।६९ क्षीरस्वामी) ; दूङ् परितोषे (धा० ४।२७) ; दृ + रं = दूरम् ; दूर is that in going to which one is afflicted with fatigue (दूर्यते).

19 पुराणं = पुरा + नन् ; नं = नवम् ; पुराण is that which was new (नव) in old times (पुरा), though it has ceased to be new at present. पुराण may be an abbreviation of पुरातन which latter word, however, is not found in RV ; we find नूतन however there ; or न , a noun-making termination, may have been affixed to पुरा.

20 नवं = न + वम् ; न = नी = आनी ; नं = तम् ; आनी + तं = आनीतम् ; thus नव comes from (आ +) नी ; दुर्गः—तत् हि सयः एव कुतश्चित् आनीतं भवति = नव is that which is brought just now from somewhere. क्षीरस्वामी :—पुरा अपि नवं भवं पुराणं (अमर १।५।५) ; नूयते (= स्तूयते) नवं (अमर ३।१।७८) ; नव comes from नु (= to praise) ; नु + अं = नो + अं = नवम् ; नव is that which is praised for its attractiveness.

22 द्विः = द्वि + शः ; संख्यैकवचनात् शः वीप्तायाम् (पा० ५।४।४३) = श is affixed to numerals in the sing. when those numerals have to be repeated : द्वे द्वे द्विः (दुर्ग) = two and two ; नामनी understood after द्वे ; द्वे द्वे नामनी = (This section contains) pairs of two declinables each, (both having the same meaning). प्रपित्वे अभीके for instance is such a pair.

22-23 प्रपित्व and अभीक both mean near (आसन्न) ; आसन्नस्य नामनी भवतः (दुर्ग) . - प्रपित्वे = प्राप्ते ; प्रापित्व comes from प्र + आप् ; आप् + त्वं = इप् + त्वम् ; इप् = इ + प् = प् + इ = पि ; प्र + पि + त्वं = प्रपित्वम् . अभीके = अभ्यक्ते ; अभीक from अभि + अञ्च् ; अञ्च् + अं = अञ्च् + अं = अक् + अं = अकम् ; अकं becomes ईकं after अभि ; अभि + ईकं = अभीकम् ; अभ्यक्ते = अभि + अक्ते . अभीके = आभिमुख्येन अञ्चिते = अभ्यागते (दुर्ग) : अभ्यागत = (that which has) come near i. e. approached. The pp of अञ्च् is अञ्चित and not अक्त which latter is pp of अञ्च्.

23-24 दुर्गः— आपित्वे = आपानकाले ; पि (= to drink) + त्वं = पित्वं = पानम् ; आ + पित्वं = आपानम् ; त्वयं = क्षिप्रम् ; आ गहि = आगच्छ ; (Oh Indra), come quickly, now that the time of drinking Sōma has drawn near.

सायणः— आपित्वे = बन्धुत्वे ; आपिः = बन्धुः ; प्रपित्वे = प्राप्ते सति ; बन्धुत्वे प्राप्ते सति = since friendship has arrived or approached us, that is, since we are friends.

24 दुर्गः— अभीके चित् उ लोककृत् सङ्गे ० वृत्रहा ; अभीके = अभ्यागते ; सङ्गे = एतस्मिन् संग्रामकाले ; लोककृत् = स्थानकृत् ; वृत्रहा = शत्रुहन्ता इन्द्रः (भविष्यति) ; Indra will make room for us since the time of fighting has arrived ; (that is, when we are in the thick of battle Indra will repel enemies who hem us in).

सायणः— सङ्गे = संगमनीये शत्रुबले ; अभीके चित् = अभ्यर्णे अपि = निकटं प्राप्ते अपि ; लोककृत् = स्थितिकृत् = न पलायिता ; वृत्रहा = आवरकाणां हन्ता ; अस्माकं बोधि चोदिता = एवंविधः इन्द्रः अस्माकं स्तोतृणां चोदिता धनानां प्रेरिता सन् बोधि अस्माकं कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ; instead of running away Indra would hold his ground when enemy-forces approach him ; by destroying enemies who surround him, he would give us their wealth ; let him in this way be conscious of or recognise our worship of him.

Durga is right in rendering आपित्व by आपान ; आपित्व may be the same as अभिपित्व which means morning Sōma-drink ; प्रपित्वे = at the evening Sōma-drink ; vide note [49113-27] ; (Oh Indra), come (आ गहि) (and be present) at our morning Sōma-drink (आपित्वे) and also at our evening Sōma-drink (प्रपित्वे) immediately (त्वयं). The words preceding आपित्वे etc. are as follows :— यथा गौरः अपाकृतं तृष्यन् एति अव इरिणम् which mean :— just as a thirsty deer (गौरः) goes down to a brook (इरिणं) that is at a distance (अपाकृतं). Indra who must be as thirsty as a deer is asked to come down without delay in order to satisfy his thirst.

अभीक means (1) a battle, (2) seizure or grip and (3) poverty ; (1) सं यत् विशः अववृत्रन्त युध्माः आत् इत् नेमे इन्द्रयन्ते अभीके (४१२४१४) = (The moment half of) the five Āryan tribes (विशः) played the part of Vṛtra (सम् + अववृत्रन्त), that very moment (आत् इत्) the other half of them (नेमे), brave warriors (युध्माः), played the part

of Indra (इन्द्रयन्ते) in battle (अभीके); यः दध्रेभिः हव्यः यः च भूरिभिः ० अभीके ० नृपाहो (१०३८५) = (Indra) who has to be invited (हव्यः) for help by the many (भूरिभिः) as well as by the few (दध्रेभिः) in battle (अभीके = नृपाहो); ता नो यामन् उरुष्यताम् अभीके (७८५१) = May the two gods (ता = तौ) protect (उरुष्यतां) us in battle (यामन् = अभीके). (2) आस्तः वृकस्य वर्तिकाम् अभीके युवं नरा नास्तया असुमुक्तम् (१११६१४) = Oh Aświns, Oh brave ones (नरा = नरौ), you released (असुमुक्तं) a ram or a sheep (वर्तिकां) from the seizure or grip (अभीके) of the jaws (आस्तः) of a wolf (वृकस्य); पाताम् अवचाद् दुरिताद् अभीके पिता माता (११८५१०) = May father and mother i. e. Heaven and Earth save (पातां) us from the grip (अभीके) of the unmentionable (अवचाद्) calamity (दुरिताद्) i. e. poverty; आरे त्याम दुरिताद् अभीके (३३९१७) = We should like to be (त्याम) at a distance (आरे) from the grip (अभीके) of calamity (दुरिताद्). (3) ता युवोः ० चित्राः अभीके अभवन् अभिष्टयः (१११११८) = (Oh Aświns), resplendent (चित्राः) gifts (अभिष्टयः) have been (अभवन्) to us from you two (युवोः) in poverty (अभीके). अभीक is to be classed with अपाक, अर्वाक, उपाक, पराक and समीक; there is also अस्तमीके. The root in all these words is अश् which we find in प्राची, उदीची, समीची, अपाचीन, अर्वाचीन etc. अश् = to go; अक or आक = a place that is gone to; this अक or आक is changed to ईक after अभि, अस्तम् and सम्. अप + अक = a place that is gone far off; अभि + अक (= अभीक) = a place that is gone round or surrounded; अर्वा + अक = a place that is gone down; परा + अक = a place that is gone up i. e. heaven; सम् + अक (= समीक) = a place in which people gather together for fighting; अस्त + अक (= अस्तमीक) = a place that is one's home. The three senses of अभीक given above have their root in the literal sense of that word just stated; a battle is a place that is thickly surrounded by or filled with hostile warriors; अभीक = the thick of the battle; a grip or a seizure of a thing consists in that thing's being surrounded by some injurious agent: poverty goes round a man i. e. overwhelms him.

उ which follows अभीके चिद् should be prefixed to लोकहृद्, for the word for space is उलोक; लोक meaning a world occurs only in the last two Mandalas of RV. उ लोकः यः ते अद्रिवः इन्द्र इह ततः आ गहि (३३७११); here उ though detached from लोकः really goes with it; उ लोकः = उलोकः = a spacious house: Indra is requested to come

down from his spacious house. इन्द्रासोमा ० अस्मिन् भयस्थे कृणुतम् उ लोकम् (२।३०।६) = Oh Indra and Sōma, make ample space in this fearful situation. कर्ता वीराय सुष्वये उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् (६।२३।३) = Indra makes wide space for the man (वीराय) who offers him Sōma-drink (सुष्वये); he gives (दाता) wealth (वसु = चित्) to the bard (कीरये) who praises him (स्तुवते). उत् वान् इव इत् तृष्णजः नाथितासः उद्दीधयुः दाशराज्ञे वृतासः । वसिष्ठस्य स्तुवतः इन्द्रः अश्रोत् उरुं तृत्सुभ्यः अकृणोत् उ लोकम् (७।३३।५) = The Trtsus being hemmed in (वृतासः) during their war with the ten kings (दाशराज्ञे) and being harassed (नाथितासः) sent up a prayer (उत् + दीधयुः) to Indra just as (इव) thirsty birds (तृष्णजः) send up a prayer to the sky above (वां); Indra listened to (अश्रोत्) the prayer of वसिष्ठ and made wide (उरुं) space (उ लोकं) for them. उरुं न इन्द्रः कृणवत् उ लोकम् (७।८४।२) = May Indra make wide room for us. उ लोकं करोति असौ उलोककृत् ; अर्भके = संगे = समस्तु = in the thick of battle ; Indra, the killer of Vṛtra (वृत्रहा), makes wide space or ample elbow-room even (चित्) in the thickest warfare. अस्माकं बोधि चोदिता = (Oh Indra), be (बोधि = भव) our encourager, that is, inspirit us in this hard fight. The Rk may also refer to poverty which hems people in and torments them fiercely ; Indra is asked to give them wealth, for उलोक may be interpreted to mean wealth ; कृत् which is affixed to लोक may be affixed to चित् also ; उलोककृत् = चित्कृत् = a giver of wealth ; by doing so Indra would put heart into people tormented by poverty.

5311-2 अल्पस्य नामनी भवतः. दध्न comes from दध् (दध्नोते); दध्मन् = cheating ; but दध् here means to cut ; दध् + रं = दध्मन् ; सुदध्मन् = सुकरः दध्मन् छेदः यस्य तत् ; सुदध्मन् = सुच्छेदं (दुर्ग) ; दध्न is that which can be easily cut. अर्भक from अव + हृ ; हृ = हर् = भर् = भू + अर् = अर् + भू = अर्भ् ; अर्भ् + अं = अर्भम् ; अर्भ् + कं = अर्भकम् ; अर्भकं = अवहृतं = नृस्वं (दुर्ग) ; अर्भक is that which is brought down i. e. made little.

2-3 दुर्गः—उप=उपगम्य ; उप = उपश्लिष्य ; परावृश = यः प्रदेशः पुरुषेण स्त्रियाः परामर्ष्टव्यः तं परावृश ; दध्नाणि = अल्पकानि लोमानि ; सर्वा अहम् अस्मि रोमशा = सर्वेषु एव अवयवेषु नम उत्पन्नानि रोमाणि येषु स्त्रीणाम् उत्पद्यन्ते : गन्धारीणां = गन्धारदेशजातानाम् अविकानाम्. King भावयव्य who refuses to cohabit with his wife is addressed by her thus :— O king, approaching and embracing me touch fully that part of mine which ought to be touched by a husband when he cohabits with his wife ; do not disregard me on account of the little hair on my body. सर्वा अहम् अस्मि रोमशा गन्धारीणाम् इव अविका = I am covered all

over with hair like a ram among rams bred up in गन्धार. She says:— I know that cohabitation with a woman who has not hair on her body is prohibited in the Smṛtis; न अजातलोम्ब्या उपहासश्च इच्छेत् (गोभिलगृह्यसूत्र ३।५।३) = One should not desire amorous sport (उपहासं) with a woman who has not hair on her body.

सायणः— मे = माम् ; द्वितीयः उप-शब्दः पादपूरणः ; उप = उपेत्य ; पराशुश = सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यां माम् अवगच्छ इत्यर्थः. यद्वा । मे मम गोपनीयम् अङ्गम् उपोप पराशुश अत्यन्तम् अन्तरं स्पृश. Or touch the most secret and inmost part of my body, मे मदङ्गानि रोमाणि दध्राणि मा मन्यथाः अल्पाणि मा बुध्यस्व = Do not consider the hair on my body as too few. अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता अस्मि = I am covered with a lot of hair. सर्वा = संपूर्णा-वयवा अस्मि = I have everything that a young woman should have, गन्धारीणाम् इव अविका = गन्धाराः देशाः । तेषां संचन्धिनी अविजातिः इव = like the breed of rams in the country of गन्धार ; I am as hairy as any ram in गन्धार.

Geldner :— Do (उप + उप) grasp (स्पृश) me (मे) thereby (परा) ; do not (मा) believe (मन्यथाः) that I have (मे) only a few (दध्राणि) (hair) ; I am (अहम् अस्मि) quite (सर्वा) covered with hair (रोमशा) like (इव) a little sheep (अविका) of Gandhari (गन्धारीणां).

Sūkta I, 126 consists of 7 Rks of which उपोप मे is the last ; all the preceding 6 Rks mention gifts made by a certain king ; is it possible that the last one should mention a different thing altogether ? स्पृश sometimes does mean 'to give' : आ नो भर दाक्षिणेन सव्येन प्र स्पृश । इन्द्र मा नो वसोः निर्भाक् (८।८।१६) ; उत उ पु णः वसो महे स्पृशस्व शूर राघते (८।७।१९) ; प्र स्पृश = आभर = give. Someone says to the king :— Give (परा स्पृश) me (मे) more (उप) and more (उप) ; do not (मा) think (मन्यथाः) of making me (मे) small (दध्राणि) gifts. भूरिदा भूरि देहि नः मा दध्रं भूरि आ भर (४।३।२०) = As thou givest a lot (भूरिदाः), do give (देहि) us (नः) a lot (भूरि) ; do not (मा) give a little (दध्रं) ; do give (आ भर) a lot (भूरि) ; here दध्रं is opposed to भूरि ; this same idea is expressed in the first half of the present Rk. The second half has nothing to do with this first, its subject-matter being quite different.

दध्र् in दध्र means to be limited in number, quantity or extent ; दध्रेभिः चित् ० हंसि भूयसः (१।३।१६) = Thou striketh the many (भूयसः) by using the few (दध्रेभिः). दध्रं in the Rk just quoted (vide line 28) means (wealth) limited in quantity. दध्रं पश्यद्भ्यः उर्विया विचक्षे (१।१।३।५) =

for enabling creatures that see only to a small distance (दम्) to see (विचक्षे) to a wide extent. वं रक्षन्ति प्रचेतसः वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित् त दभ्यते जनः (१।४१।१) = That man whom these three gods of liberal mind (प्रचेतसः) protect is never (नू चित्) reduced to little (दभ्यते). दम् also means to pass over ; मा ते राधांसि मा ते ऊतयो वसो अस्मान् कदाचन आ दभन् (१।८४।२०) = Let not thy riches (राधांसि = ऊतयः) ever pass over (आ दभन्) us (अस्मान्), Oh wealthy one (वसो). It also means to elude or hoodwink ; उत् उ त्यत् चक्षुः महि मित्रयोः आ एति वरुणयोः अद्वधम् (६।५१।१) = There comes (आ + एति), there rises (उत् + एति) the big (महि) eye (चक्षुः) of Mitra and Varuṇa, the eye that cannot be eluded (अद्वधम्). The Sun is that big eye which penetrates every nook and corner of the world ; none dare elude this searching eye of the two gods whose duty it is to discover sin ; ते आदित्यासः उरवः गभीराः अद्वधासः दिप्सन्तः भूरि-अक्षाः । अन्तः पश्यन्ति वृजिना उत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चित् अन्ति (२।२७।३) = Those sons of Aditi who are everywhere (उरवः), who are serious (गभीराः), who have any number of eyes (भूरि-अक्षाः) and who on that account can never be hoodwinked (अद्वधासः), who on the other hand elude the attention of sinners (दिप्सन्तः), look into bad acts (वृजिना) as well as into good (साधु) ; everything (सर्वं) though (चित्) ever so far (परं) is quite near (अन्ति) to these real rulers (राजभ्यः) of the world.

3-4 दुर्गः—महद्भ्यः = महत्परिमाणेभ्यः देवेभ्यः ; अर्भकेभ्यः = अल्पपरिमाणेभ्यः देवेभ्यः . सायणः—महान्तः = गुणैः अधिकाः ; अर्भकाः = गुणैः न्यूनाः . Geldner :—A bow (नमः) to the great (महद्भ्यः), and a bow (नमः) to the little (अर्भकेभ्यः).

महद्भ्यः = to the great gods ; here greatness refers to their power ; अर्भकेभ्यः = to the small gods ; the smallness here refers to the power of certain gods. Certain gods are very powerful while others are less powerful ; or certain gods are large in size while certain others are diminutive.

अर्भ occurs 11 times and अर्भक 6 ; अर्भ was the original word to which क came to be added later on ; अर्भ occurs 7 times in Man-
dala I, once in VI, VII, VIII and X each ; अर्भक occurs twice in I, once in IV and VII each and twice in VIII ; this clearly shows that अर्भक was a later word than अर्भ. Besides meaning small in size, अर्भक also means a little child (VIII, 30, 1 and VIII, 69, 15).

5 प्राप्तस्य नामनी भवतः ; प्राप्त = (that which has) arrived, that is, that which is near. Durga says that some read अप्राप्तस्य for प्राप्तस्य : अप्राप्त = (that which has) not arrived i. e. that which is at a distance ; but he himself explains तिरः by अप्राप्ते ; most probably he said :— तिरः सतः इति अप्राप्तस्य नामनी भवतः । प्राप्तस्य इति केचित् अधीयते । तथापि योज्यम् . तिरस् comes from तृ (= to cross) ; तृ + अस् = तिर + अस् = तिरस् ; दुर्गः— तिरः तीर्णं हि तत् भवति दूरम् अध्वानं = तिरस् is that which has crossed a long road and come near. सतः = सृतः = संसृतः = संसृतम् ; दुर्गः— एकीभूय सृतं भवति = सतः is that which becoming one flows towards a place ; सतः comes from सं + सृ.

6 दुर्गः— तिरः चित् = अप्राप्ते अपि = दूरे एव स्थाने ; अर्यया = ईश्वरया रथ-गत्या = देवगत्या = with a powerful speed of your chariot, that is, with a speed that is characteristic of the gods ; परि वर्तिः = परिवर्तनं कृत्वा = turning back your chariot ; अदाभ्या = अदाभ्यौ = अहिंस्यौ = अनुपहिंसितौ ; Oh invulnerable (अदाभ्या) Aświns, come even though you be in a distant tract with a powerful speed of your chariot or with a speed that is characteristic of gods, after turning your chariot hitherward ; or अर्यया = अर्यौ = Oh masters ; अदाभ्या = अदाभ्यया = अदध्या (रथगत्या) = (with a speed of your chariot) that cannot be impeded.

सायणः— अदाभ्या = अहिंस्यौ = पूज्यौ ; अर्यया = अर्यौ = स्वामिनौ ; तिरः = अन्तर्हितात् = दूरदेशात् ; वर्तिः = अस्मद्-यज्ञगृहम् ; परि यातं = आगच्छतम् ; Oh venerable Aświns, O masters, come to our sacrificial house even from a distant place.

6-7 दुर्गः— पात्रा = पात्राणि कौलालानि = pots made by a potter ; भिन्दन् = लगुडेन अप्रतिषिध्यमानः भिन्दन् = smashing (earthen pots) with a cudgel without being hindered ; एति = अभि + एतु = May he come ; सतः = दूरात् प्रदेशात् . May Indra come to us from a distant tract, smashing on the way enemies (रक्षसः) just as a man comes smashing earthen pots with a cudgel.

सायणः— पात्रा = मृन्मयानि पात्राणि ; इव = सुदूरः इव : सतः = प्राप्तान् ; रक्षसः = राक्षसान् ; भिन्दन् = हिंसन् ; एति = अभि + एति ; Indra goes on smashing demons that approach him as a big hammer smashes earthen pots.

अर्यया which occurs here is a suspicious word; was it अर्य आ as in आ याहि अर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये (८।३४।१०)? आ याहि = पीतये = Come, passing over (आ = परि) other devotees (अर्यः) in order to drink our Sōma out of a स्वाहा vessel. This आ after अर्य is apt to be mispronounced as या ; I have already said that या नो दूरे ललितो या अरातयः was या नो दूरे ललित आ अरातयः ; vide page 467।13-14 and 30 ; मनुष आ also in that same Rk was altered to मनुष या and then to मनुष्या. तिरः चित् अर्य आ परि = passing over (तिरः = आ = परि) even (चित्) other devotees (अर्यः) ; अर्यः तिरः = अर्यः आ = अर्यः परि ; the repetition is intended to show the earnestness or urgency felt by the composer of the Rk. अर्यः is acc. pl. of अरि which means a devotee. पुरु त्वा दाश्वान् बोचे अरिः अग्रे तव स्विता आ (१।१५०।१) = Oh Agni, I am a devotee (अरिः) of thee and thee alone ; therefore I pray (आ बोचे) unto thee while making a number of offerings (पुरु दाश्वान्) ; ता वां नु नव्यौ अवसे करामहे अयं नासत्या अत अरिः यथा दधत् (१०।३९।५) = Oh Aświns who deserve praise (नव्यौ), we invite (आ करामहे) you, now that (यथा) the devotee (अरिः) is making offerings (अत) unto you. तिरः and परि govern acc. ; तिरो अर्यः हवनानि श्रुतं नः (७।६८।२) ; तिरः चित् अर्यः सवना वसो गहि (८।६६।१२) ; आ० इन्द्र याहि० तिरः चित् अर्यः सवना पुरुषि (४।२९।१) ; here तिरः governs हवनानि and सवना (= सवनानि). For परि vide lines 2-4 above.

- वर्तिः occurs twenty-four times in RV . Durga renders परि वर्तिः by परिवर्तनं कृत्वा (5।9।14), Sāyaṇa by गृह् or मार्ग or रथ and Geldner by round ; all three derive it from वृत् . According to Sāyaṇa वर्तिः is a house in which people live (वर्तन्ते) ; वृत् also means to roll along or turn round ; परिवर्तनं कृत्वा = turning back a chariot ; the sense of round is derived from this second sense of वृत् ; वर्तिः also means a road because a chariot rolls along a road ; it also means a chariot for the same reason.

The question as to what वर्तिः means depends in the first place on that of या ; does या mean to give ?

(1) आ अश्विनौ अश्वान्वया इषा यातं शवीरया । गोमत् दक्षा हिरण्यवत् (१।३०।१७) ; सायणः— अश्वान्वया = बहुभिः अश्वैः युक्तया ; शवीरया = प्रेर्यमाणया ; इषा = अन्नेन सह ; आ + यातं = आयातम् : गोमत् = बहुभिः गोभिः युक्तम् ; हिरण्यवत् = बहुना हिरण्येन युक्तम् ; अस्मदीयं गृहम् अस्ति and शुष्मत्प्रसादात् understood : O Aświns, come with food and with many

horses; by your favour our house is full of cows and gold. Geldner :-- Ye Áswins, come (आ यातं) with overwhelming (शवीरया) wealth (इषा) in horses (अश्वावत्या); cattle (गोमत्), ye masters (दत्ता), possession of gold (हिरण्यवत्) (be ours). My interpretation :-- Oh Áswins, Oh givers of wealth (दत्ता = दत्तौ), give (यातं) (wealth) that consists of cows (गोमत्) and gold (हिरण्यवत्) out of your abundant (अश्वावत्या = शवीरया) wealth (इषा). The आ before अश्विनौ was added for the sake of यातं; but आ is not wanted since गोमत् and हिरण्यवत् are the objects of यातं. दन् (= to give) + रः = दत्तः = a giver. A neuter word for wealth such as राघः is to be understood.

(2) यत् वां पज्रासः अश्विना हवन्ते यातम् इषा च विदुषे च वाजम् (१११७।१०); सायणः— यत् = यदा; पज्रासः = अङ्गिरसां गोत्रोत्पन्नाः यजमानाः = sacrificers born in the family or tribe of A's; हवन्ते = स्तुतिभिः आत्मीयार्थम् आह्वयन्ति; इषा = दातव्येन अन्नेन सह; यातं = आयातं = आगच्छतम्; विदुषे = युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते मह्यम्; वाजं = अन्नं वलं वा; प्रयच्छतम् इति शेषः. Geldner :-- When Pajras call (हवन्ते) you (वां), ye Áswins, come (यातं) then with gifts (इषा) (and bring) gain (वाजं) to the knowing one (विदुषे). Sāyaṇa is compelled to understand प्रयच्छतं for the sake of वाजं; but या itself does certainly mean 'to give'. The repetition of च shows that इषा was originally इषं; Oh Áswins, give (यातं) wealth (इषं = वाजं) to the offerer of oblations (विदुषे).

(3) न हि रश्चरि ऋतुथा यातमस्ति नोत् श्रवो विविदे संगमेषु। गव्यन्तः इन्द्रं सख्याय विप्राः अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः (१०।१३।१३); सायणः— A cart that is drawn by a single bull is called रश्चरि; ऋतुथा = ऋतौ = काले काले; यत् यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तत् योग्यकाले अनः (रश्चरि) यातं तं देशं प्राप्तं न हि अस्ति = The cart which comes to the place at due times has not arrived there; संगमेषु = संग्रामेषु; श्रवः = अन्नं यज्ञः वा; न विविदे = न लभ(भ्य?)ते; वृषणं = वर्षितारं तम् इन्द्रम्; गव्यन्तः = गाः इच्छन्तः; अश्वायन्तः = अश्वान् इच्छन्तः; वाजयन्तः = अन्नकामाः बलकामाः च; विप्राः = मेधाविनः वयम्; सख्याय = सखिकर्मणे; आह्वयामः to be understood.

But रश्चरि = large (in quantity); यातं = given; large wealth (रश्चरि) has not been given (न यातमस्ति) at the needy season

(कृतुथा); in battles too wealth was not given (न विविदे); on this account bards (विप्राः) desirous of cows and horses invoke powerful (वृषणं) Indra for help (सख्याय). वाजयन्तः was most probably आ हवन्ते. Cows and horses are quite sufficient to denote wealth; the poet must certainly have supplied a verb in the second half.

(4) येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिः अस्मभ्यं यातम् (१।११७।२); सायणः—सुकृतः = शोभनं यागं कुर्वतः यजमानस्य; दुरोणं = देवयजनलक्षणगृहं = to the house where offerings are made to the gods; नरा = नेतारौ; अस्मभ्यं = अस्माकम्; वर्तिः = वर्तनाधिकरणं गृहं = to a house which is the place of our residence; यातं = आगच्छतम्; रथेन understood after येन and तेन. Geldner:—Make your round journey (वर्तिः यातं) to us (अस्मभ्यं) in that (तेन) (chariot), Oh masters (नरा = नरौ). My interpretation:—O donors (नरा = नरौ = दातारौ), give (यातं) us (अस्मभ्यं) wealth (वर्तिः) by that chariot (तेन) i. e. by bringing it in your chariot by which chariot (येन) i. e. sitting in which chariot you go (गच्छथः) to the house (दुरोणं) of the meritorious man (सुकृतः) or of the liberal-handed man (सुकृतः). अस्मभ्यं ought to be अस्मास्तु for the sake of rhythm; अस्मास्तु = अस्मभ्यम्.

(5) यासिष्टं वर्तिः वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वाम् अवः (१।१११।४); सायणः—वृषणा = वृषणौ = कामानां वर्षितारौ (अश्विनौ); विजेन्यं = दूरे वर्तमानम्; वर्तिः = to the house of a certain devotee; यासिष्टं = अगच्छतम्; दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धि रक्षणं (अवः) महत् (महि) ज्ञायते (चेति). Thus Sāyana understands कृतं after दिवोदासाय. Geldner:—Ye bulls (वृषणा), you made the return trip (यासिष्टं वर्तिः) in the strange place (विजेन्यं?); for D. (दिवोदासाय) your great (महि) protection (अवः) manifested (चेति) itself. My interpretation:—Oh Aświns, Oh donors (वृषणा = वृषणौ), give (यासिष्टं) dearest (विजेन्यं) wealth (वर्तिः) to दिवोदास, since your (वां) wealth (अवः) is known (चेति) to be great (महि).

(6) गोमत् ऊ पु नासत्या अश्वावत् यातम् अश्विना । वर्तिः रुद्रा नृपाय्यम् (२।४१।७); सायणः—नासत्या = नासत्यौ = अनुत्भाषणरहितौ; रुद्रा = रुद्रौ = रोरुयमाणौ ब्रवन्तौ पुवां = you who roar (रु) while moving fast (द्र); वर्तिः = मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा; नृपाय्यं = नृभिः नेतृभिः देवैः पातव्यं सोमम्; गोमत् = गोमत् यथा भवति तथा; अश्वावत् = अश्ववत् यथा भवति तथा; यातं = गच्छतम्. Here वर्तिः is rendered by मार्ग or रथ. Geldner:—Oh

ye Nāsatyas, drive (यातं) skilfully (रुद्रा ?) on your round journey (वर्तिः) which brings cattle (गोमत्) and horses (अश्वावत्) and protects men (नृपाय्यं). My interpretation :— Oh generous (रुद्रा = रुद्रौ ?) Aświns, do (ऊ पु) give (यातं) abundant (नृपाय्यं) wealth (वर्तिः) that consists of cows (गोमत्) and horses (अश्वावत्).

(7) आ नो अश्वावत् अश्विना वर्तिः यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमत् दक्षा हिरण्यवत् (८।२२।१७) ; सायणः— मधुपातमा = अतिशयेन मधोः पातारौ ; नरा = नेतारौ ; दक्षा = दक्षौ = सर्वैः दर्शनीयौ ; नः = अस्माकम् ; वर्तन्ते अत्र इति वर्तिः गृहम् ; अश्वावत् = अश्वयुक्तम् ; गोमत् = गवादिभ्युक्तम् ; हिरण्यवत् = सुवर्ण-रत्नकादियुक्तम् ; कृत्वा understood ; आ यासिष्टं = आगच्छतम् ; यद्वा । अस्मात् प्रति वर्तिः यज्ञमार्गम् अश्वादिभ्युक्तं कृत्वा आगच्छतम्. वर्तिः = (1) गृहम् ; (2) यज्ञमार्गः. Oh handsome (दक्षा = दक्षौ) Aświns, Oh leaders (नरा = नरौ), as you are exceedingly fond of Sōma-drink, come, having made our house full of horses (अश्वावत्), cows and gold ; or come to us after filling the path that leads to our sacrifice with horses, cows and gold. My interpretation :— Oh Aświns, Oh donors (नरा = दक्षा), you who are the foremost drinkers of sweet Sōma, give (यासिष्टं) us wealth (वर्तिः) consisting of horses, cows and gold. आ at the beginning is a stumbling-block no doubt : but गोमत् etc. is a strong reason why आ has to be ignored ; आ may have been unconsciously substituted for ता : ता = तौ = of wide repute.

(8) अस्मभ्यं सु वृषण्वत् यातं वर्तिः नृपाय्यम् (८।२६।१५) ; सायणः— वृषण्वत् = वर्षणशीलधनवन्तौ ; अस्मभ्यं = अस्मदर्थे to be construed with वृषण्वत् : नृपाय्यं = नेतृभ्यां पातय्यं सोमं प्रति = towards Sōma fit to be drunk by you two who are leaders ; वर्तिः = अस्मदीयं गृहम् ; सु = सुष्टु ; यातं = आयातम् : O Aświns who possess wealth that has a tendency to come down in showers (वृषण्वत्) for our sake (अस्मभ्यं), come to this house of ours for the purpose of drinking Sōma which is fit to be drunk by you since you are great leaders. My interpretation :— O Aświns who possess abundant wealth (वृषण्वत्), give (यातं) us (अस्मभ्यं) wealth (सु = वर्तिः) which is abundant (नृपाय्यं). The datives द्विवोदासाय and अस्मभ्यं must convince one that या means to give.

(9) सा अस्माह धाः गोमत् अश्वावत् उक्थ्यम् उपः वाजं सुवीर्यम् (१।४८।१२) : सायणः— गोमत् = गोमन्तम् ; अश्वावत् = अश्वैः उपेतम् ; उक्थ्यं = प्रशस्यम् ; सुवीर्यं = शोभनवीर्योपेतम् ; वाजं = अक्षम् ; धाः = निषेहि = स्थापय. गोमह

and अश्वावत् qualify वाजं. Geldner:—Bring (धाः) thou to us (अस्मासु), Oh Uṣas, the possession of cattle (गोमत्), the possession of stallions (अश्वावत्), which are precious things (उक्थ्यं), -prize of honour (वाजं) and the mastery (सुवीर्यं). My interpretation:—धाः = give; अस्मासु = to us; उक्थ्यं = worthy of being praised in उक्थ songs; वाजं = wealth; सुवीर्यं = abundant. गोमत् and अश्वावत् being neu. must qualify a neuter word like राधः. हे उषः वाजं देहि। राधः च देहि.

(10) गोमत् अश्वावत् रथवत् सुवीरं चन्द्रवत् राधः मरुतः ददा नः (५।५७।७); सायणः—राधः = अन्नम्; चन्द्रवत् = हिरण्योपेतम्; गोमत् etc. qualify राधः.

(11) इषं च नो दधती विश्ववारे गोमत् अश्वावत् रथवत् च राधः (७।७७।५); गोमत् etc. qualifies राधः.

In these three Rks (nos. 9-11) अश्वावत् etc. qualify राधः expressed or understood; these same adj. in 6 and 7 therefore must qualify वर्तिः which should mean wealth like राधः. These Rks (nos. 1-11) have led me to the conclusion that दा means 'to give' and that वर्तिः means 'wealth'.

अदाभ्या = अदाभ्यौ; vide the senses of दम् given above (517134); दम् = to be little in quantity; दाम् = littleness of quantity; दाम्य = liable to littleness of quantity, liable to be reduced to little: अ अविद्यमानं दाम्यं ययोः तौ अदाभ्यौ; the Aświns have wealth which is not (अ = न) or never liable to be reduced to little; their wealth is inexhaustible. Oh Aświns whose wealth is inexhaustible (अदाभ्या = अदाभ्यौ), give (यातं) us wealth (वर्तिः), passing over (तिरः = आ = परि) even (चित्) other devotees (अर्यः).

अभि इत् उ शक्रः परशुः यथा वनं पात्रा इव भिन्दन् सतः एति रक्षसः; रक्षस here means a dealer in evil magic; he is called यातु in the first half of the Rk. The Sukta from which this Rk is quoted speaks of the wicked activities of these evil-minded magicians; Indra and Sōma are asked to castigate them in the severest manner possible. सतः has the sense of अभि + सतः; cf. अभि + अस्मि = अभिभवामि (४७।११); अभि + सत् = acting against i. e. in an injurious manner; these dealers in evil magic perpetrate injuries on men and cattle; Indra (शक्रः) goes (एति) against (अभि) such villains and smashes them as a hatchet (परशुः) breaks trees (वनं) or earthen pots (पात्रा = पात्राणि).

8 त्व comes from तन्; तन् = त् + अन्; अन् to be omitted; त् + वः = त्वः. अप + ततः = अपेत्य ततः (दुर्ग) = (Half is called त्व because) it is stretched after going away (from one); half is a part of one separated from it and standing by itself. नेम comes from नी; नी + मः = ने + मः = नेमः; अप + नीतः = अपभज्य नीतः (दुर्ग) = (Half is called नेम because) it is taken away from one after dividing it; two halves divide one and stand separate from it. न एम (Avesta); निम्मे (Marathi); नीमे (Gujarathi). 9 अर्ध comes from हृ (हरते:); हृ + अं = हर् + अं = धर् + अम्; धर् = धृ + अर् = अर् + धृ = अर्ध; अर्ध + अं = अर्धम्; हरतेः विपरीतस्य = of हृ the two parts of which are reversed; half is called अर्ध because it is taken away from one and stands apart from it. Or अर्ध may have (स्यात्) come from धृ (धारयते:); धृ + अं = धर् + अम्; the rest as above. उद्धृतं भवति is the reason for these two derivations; उत् + हृतं = उद्धृतम्; उत् + धृतं = उद्धृतम्; half is called अर्ध because it is taken out (उत् + हृतं) of one or it is drawn out (उत् + धृतं) of one. 9-10 Or अर्ध may have (स्यात्) come of i. e. from ऋधृ (ऋध्नोते:); ऋधृ वृद्धौ (धा० ५।२५); ऋधृ = ऋ + धृ = अर् + धृ = अर्ध; अर्ध + अं = अर्धम्. ऋद्धतमः विभागः = (because one half is) the largest part (of one); one can be split into two, three, four, eight etc; of these parts $\frac{1}{2}$ is the largest.

II दुर्गः—उभयेषां प्राजापत्यानां देवासुराणां द्वेधा विभक्तानां पीयति त्वः हिनस्ति एकम् अर्धम् असुराख्यम् । अतु त्वः अनुगृणाति अनुष्टौति एकम् अर्धं देवाख्यम् = Of the two races born of the Creator namely gods and demons separated into two hostile parties, one half viz. the demons hates thee while the other half viz. gods continuously praises thee.

सायणः—त्वः = लोके एकः जनः = someone among people; पीयति = हिनस्ति = यज्ञादिना न पूजयति = hates (thee), that is, does not honour (thee) with sacrifices, praises etc; अनुगृणाति = अनुकूलम् उच्चारयति = utters what is agreeable.

Geldner :— One (त्वः) speaks with dislike (पीयति), another (त्वः) speaks with praise (अनुगृणाति).

पीय appears in such forms as पीयतः, पीयत्वन्, पीयोः, पीयन्ति and प्रति-पीयन्ति besides पीयति in the present Rk. पीयति being opposed to गृणाति should mean 'reviles'; some people revile or dislike Agni while others praise him continuously. Here there is nothing to show that त्व means half; Sayana is right in rendering त्व by एक; vidē त्व

इति विनिश्चयार्थीयं० अर्धनाम इत्येके (१७) and note (24614-10). There is hardly a Rk in which त्व decidedly means 'half'.

12-13 'नक्षत्राणां नामनी. नक्षत्र (नक्षत्राणि) comes from नक्ष (नक्षतेः) which means to go (गतिकर्मणः); नक्षति (निघ० २१४१३१) = गच्छति. दुर्गः—एतानि (नक्षत्राणि) हि नित्यम् एव गच्छन्ति; नक्ष + अ + त्रं = नक्षत्रम्; the धातुपाठ has no नक्ष. दुर्गः—न इमानि क्षत्राणि धनानि । धनसरूपाणि एतानि सूर्यरश्मि-अनुवेधात् अस्मयानि सन्ति हिरण्मयानि इव भ्राजन्ते = These (stars) are not (न) riches (क्षत्राणि) i. e. gold, but they look like riches i. e. gold; these stars consisting of water (अस्मयानि) shine as though they were made of gold on account of their being penetrated (अनुवेधात्) by sun-beams; क्षत्रं = धनं (निघ० २१९१९). Gur has नेमा न क्षत्राणि for नेमानि क्षत्राणि. तु = च (दुर्ग); but तु always means 'but'; vide अहिबत् तु (37112) and note (312116-20); some say that नक्षत्र comes from नक्ष; but a Brāhmaṇa which is an unquestionable authority says that नक्षत्र is made of न and क्षत्र and means not wealth. नाना ह वै एतानि अग्रे क्षत्राणि आसुः । यथा एव असौ सूर्यः एवं तेषाम् एषः उद्यन् एव वीर्यं क्षत्रम् आदत्ते । तस्मात् आदित्यः नाम यत् एषां वीर्यं क्षत्रम् आदत्त (शत० ब्रा० २११२१८) = In the beginning there were numbers of warriors (क्षत्राणि); just as this (Sun) rising strips the stars of their strength i. e. lustre, so this king rising i. e. coming into power has stripped all the warrior-classes (तेषाम्) of their strength. An ambitious king weakens all warriors and nobles in order that they may not do him harm. The stars are called नक्षत्र because the Sun reduces them to the status of non-lustre (न क्षत्र); lustre is the power of the stars. The Sun is called आदित्य because he took away (आदत्त) the strength i. e. lustre of these stars (एषां); vide आदत्ते भासं ज्योतिषाम् (३५१२०). ते ह देवाः ऊचुः । यानि वै तानि क्षत्राणि अभूवन् न वै तानि क्षत्राणि अभूवन् इति तत् वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् । तस्मात् ऊचुः । सूर्यः नक्षत्रः एव स्यात् । एष हि एषां वीर्यं क्षत्रम् आदत्त (शत० ब्रा० २११२१९) = The gods said " What are called warriors (क्षत्राणि) were not at all (न) warriors (क्षत्राणि); this is the reason why stars are called नक्षत्र (न + क्षत्र); hence they said " The Sun alone deserves to be called नक्षत्र since he has taken away their strength i. e. lustre ". In these two quotations ambitious kings that brook no opposition are glorified. Pāṇini gives this same derivation of नक्षत्र (613175); did he borrow this derivation from the above quotations or from Yāska or from else-

where? I have not been able to trace न इमानि क्षत्राणि; in the two quotations given above the words are एतानि and तानि while the text has इमानि. क्षीरस्वामी (अमर १।२।२२):— न क्षरति नक्षत्रम् । क्षर गतिहिंसनयोः; but क्षर संचलने (धा० १।८७६). सिद्धांत कौमुदी (पा० ६।३७५):— न क्षरति इति नक्षत्रम्.

(1) अग्रे नक्षत्रम् अजरम् आ सूर्ये रोहयः दिवि । दधत् ज्योतिः जनेभ्यः (१०।१५६।४); (2) उत उखियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यत् नक्षत्रम् अर्चिवत् (७।८१।२); (3) अग्निं देवाः अजनयन् । नक्षत्रं प्रतनम् ० चरिष्णु ० बृहन्तम् (१०।८८।१३); in these three Rks the Sun is नक्षत्र. (4) प्र नाकम् ऋष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथत् च भूम (७।८६।१) = (Varuṇa) pushed up (प्र नुनुदे) the big (ऋष्वं = बृहन्तं) heaven (नाकं) permanently (द्विता) and spread out (पप्रथत्) the earth (भूम). Here heaven is नक्षत्र. It was believed that heaven was close to the earth and that the gods separated the two by pushing up heaven; earth as it were felt smothered under the weight of heaven and could not expand itself; it could do this when the great weight was lifted up. (5) अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्ति अक्षुभिः । सूराय विश्वचक्षते (१।५०।२) = The stars depart along with nights as though they were so many thieves at the sight of the Sun who is the eye of the all-gods. (6) अभि श्वावं न रुशनेभिः अश्वं नक्षत्रेभिः पितरो वाम अपिशान् (१०।६८।११) = The Pitṛ decked heaven with stars just as people deck a dark (श्वावं) horse with gold ornaments (रुशनेभिः). (7) अथो नक्षत्राणाम् एषाम् उपस्थे सोम आहितः (१०।८५।२) = Hence the moon was placed in the midst of the stars. (8) शृणोतु नः पृथिवी द्यौः उत आपः सूर्यः नक्षत्रैः उरु अन्तरिक्षम् (३।५४।१९); here the earth, heaven, rivers, the Sun with the stars and the wide aerial region are requested to listen; was नक्षत्रैः originally नक्षत्रः? In १-३ the Sun is called नक्षत्र. (9) दृक्कः नक्षत्रः ० भूमिम् आताम् वाम् (६।६७।६) = The strong नक्षत्र viz. the Sun spread out (आताम्) earth and heaven. Since the Sun and heaven are called नक्षत्र, that word was originally an adj. Monier William's Dic:— 'नक्षत्र from नक्ष्; नक्षत्र = coming or ascending. Or नक्षत् + वं = guarding the night. Or न + क्षत्र = decaying.'

नक् = night (7।7।12); नक् nom. sing. of नक्ष्; नक्ष् resembles nux (Gr.). शद् = to injure, to destroy; इन्द्र जहि ० त्रियं मायया शाशदानाम् (७।१०४।२४) = Oh Indra, kill the female who injures (us) by magic: त्वया वयं शासद्वाहे रणेष्टु = With thee (to help us) we shall destroy (our enemies) in battles. नक् + शद् + व = नक्षत्र

= that which destroys night or darkness; the Sun destroys the darkness of night completely while the stars do it partially; so both Sun and stars are नक्षत्र.

13 ऋक्षाः = ऋ + क्षाः; ऋ = ऋ; the pp. of ऋ is ईर्ण; ईर्ण = gone; उत् + ईर्ण = gone out; क्षा = ख्या = ख्यायन्ते; stars are called ऋक्ष because they are seen (ख्यायन्ते) as things that have as it were (इव) gone (ईर्णानि) into the sky out of (उत्) the sea. All luminaries appear as having gone up into the sky out of the sea. दुर्गः— एतानि उदीरितानि इव केनचित् ऊर्ध्वं गमितानि इव ख्यायन्ते दृश्यन्ते = Stars are seen as things that have been as it were made to go up by some one. Durga renders उदीर्ण by उदीरित. ख्या is substituted for चक्ष (पा० २।४।५४) and means both 'to tell' and 'to see' like चक्ष; ख्यायन्ते = दृश्यन्ते. Ng has ऋक्षाः (mas.); but both Yāska and Durga treat ऋक्ष as neu. because it has that gender in modern Sk; vide नक्षत्रम् ऋक्षम् भं तारा (अमर १।२।२२); क्षीरस्वामीः— ऋपति गच्छति। ऋक्षोति तमः वा ऋक्षम्.

ऋक्ष means a bear in V, 56, 3 and VIII, 24, 27; the word was applied to the seven stars of Ursa Major (The Great Bear) and Ursa Minor (the Little Bear); the सप्तऋषि were really सप्तऋक्ष i. e. seven bears. अर्ष (Avesta); Ursa (Lat.); Arkturos or Arktos (Gr.); रीस (Mar.). ऋक्ष-अच्छमल्ल-भालूकाः (अमर २।५।४).

14 दुर्गः— अमी = अमूनि; ये = यानि; ऋक्षाः (= ऋक्षाणि) = नक्षत्राणि; निहितासः = निहितानि = अवस्थापितानि; उच्चा = उच्चैः; नक्तं = रात्रौ एव; दृष्ट्रे = दृश्यन्ते; कुह = क; चित् = हि; ईयुः = गच्छन्ति; these stars which are placed on high are seen at night; where indeed do they go by day?

सायणः— अमी रात्रौ अस्माभिः दृश्यमानाः ऋक्षाः सप्तऋषयः। यद्वा। ऋक्षाः सर्वे अपि नक्षत्रविशेषाः; ऋक्ष here may mean the particular constellation called सप्तऋषि or it may stand for all stars; Yāska holds the latter view.

Geldner :— Those (अमी) stars (ऋक्षाः) which (ये) appear (दृष्ट्रे) at night (नक्तं) set firmly (निहितासः) above (उच्चा) are gone away (ईयुः) somewhere (कुह चित्) by day (दिया).

My rendering :— Where (कुह) indeed (चित्) do these (अमी) Seven Bears (ऋक्षाः) that are seen (दृष्ट्रे) placed (निहितासः) on high (उच्चा) at night (नक्तं) go (ईयुः) by day (दिया)?

13-14 Vide note on स्तुभिः (204124-28). Yaskā treats स्तु as neu. because ऋक्ष is so; स्तृणि = स्तीर्णानि. स्तुभिः = स्तृ + भिः; स्तृ = स्तृ = स्तीर्णानि; भिः = क्षाः; स्तुभिः = स्तृक्षाः; stars are called स्तुभिः because they are seen (ख्यायन्ते) to be things that are as it were scattered (स्तीर्णानि) over the whole sky. The form स्तुभिः shows the blind loyalty of Yāska to Ng. स्तर (Avesta); aster or astron (Gr.); aster or astrum (Lat.) and also stella (= sterula); star (Eng.). Besides ऋक्ष and स्तृ RV has तारः in दिवि तारो न रोचन्ते (८1542); तारः here may be a corruption of स्तारः (pl. of स्तृ).

15 दुर्गः— दमेदमे पश्यन्तः=यज्ञगृहे यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्यापृतं पश्यन्तः स्तुमः = Observing him engaged in all sacrificial acts in every sacrificial house, we praise him; याम् इव स्तुभिः=अनेकधा दीप्यमानः (अग्निः) याम् इव स्तुभिः नक्षत्रैः पृथिवीं चित्ररूपां वेदीं वा करोति = The blazing Agni makes the earth or the sacrificial platform variegated like heaven which is spotted all over with stars.

सायणः— स्तुभिः नक्षत्रैः परिवृतं याम् इव विस्फुलिगैः समेतं पश्यन्तः ऋत्विगादयः दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे जगृध्रिरे गृह्णन्ति = Seeing Agni covered with sparks as heaven is covered with stars, sacrificial priests and sacrificers receive him i. e. welcome him in every sacrificial house.

Geldner:— Recognizing (पश्यन्तः) the illuminator (हस्कर्तारं) of all (विश्वेषां) sacrifice (अध्वराणां) in every house (दमेदमे) as (इव) (one recognizes) the sky (द्यां) by the stars (स्तुभिः).

The Rk is somewhat unintelligible because there is nothing corresponding to स्तुभिः in it; Sāyana understands विस्फुलिगैः. The following may be the sense:—Observing (पश्यन्तः) Agni (covering) heaven (द्यां) (with his sparks) as though (इव) (these sparks were) stars (स्तुभिः). पिपेश नाकं स्तुभिः दमूनाः (१1६८1५) = Agni spangled heaven with stars (in the shape of sparks); these words may confirm the above interpretation. We have to understand a verb like स्तुमः or to borrow जगृध्रिरे from the preceding Rk.

पश्यन्तः is a suspicious word; was it पिशन्तं? नक्षत्रेभिः पितरः याम् अपिशन् (१०1६1११) = The Pitrs spangled heaven with stars; पिञ् = to spangle. ऋतावानं विचेतसं पिशन्तं याम् इव स्तुभिः । विश्वेषाम् अध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे (४171३); पिशन्तं याम् इव स्तुभिः = (Agni) spangling heaven as it were with stars; the words underlined qualify त्वा mentioned in the preceding Rk; त्वा is the object of जगृध्रिरे; or all

these adj. may qualify दूतं in Rk four, दूतं being the object of आजुः .

16-17 सीमिकानां नामनी. दुर्गः—याः एताः पिपीलिकाः उच्यन्ते लोके ताः इमाः सीमिकाः ; सीमिका seems to have been in use in Yāska's time ; सीमिकाः = पिपीलिकाः = ants. वन्ध्यः pl. of वन्त्री ; Yāska derives वन्ध्यः and not वन्त्रीभिः ; why did he not change स्तृभिः to स्तारः ? Vide 529।9. Was it mere carelessness or ignorance ? वन्त्री (वन्ध्यः) comes from वम् (वमनात्) ; दुर्गः—ताः हि वमन्ति उदकं येन सृद् आर्द्राभवति = Earth becomes wet with the water or acid which ants vomit. There are only two forms of वम् in RV viz अवमीत् and वमन् ; उप ब्रह्मा शृणवत् शस्यमानं चतुःशृङ्गः अवमीत् गौर एतत् (४।५।८।२) ; अवमीत् = उद्धिरति = निर्वहति (सायण) = vomits i. e. carries to the end ; ते एतम् ऊर्वे वि भजन्त गोनाम् अथैतत् वचः पणयो वमन् इत् (१०।१०।८।८) ; वमन् = वमन्तः = परित्यजन्तः भवथ (Sāyana) = abandon. But the words seem to mean :—These men will divide among themselves this large herd of cows ; (in reply to these words of सरमा) the Panis immediately said. वमन् = said ; so अवमीत् also may mean ' said '.

सीमिका comes from स्यम् (स्यमनात्) ; दुर्गः—स्यमन्ति हि ताः । नित्यमेव गच्छन्ति ; स्यमति (निघ० २।१४।८) = गच्छति ; but स्यमुशब्दे (धा० १।८।५१) and स्यम वितर्के (धा० १०।१६०). स्यम् + इका = सीम् + इका = सीमिका. सीमिका स्यमनात् should have preceded वन्ध्यः वमनात् as the derivation of नक्षत्र precedes that of ऋक्ष ; or it should have followed the derivation of उपजिह्विका. उपजिह्विकाः = उपजिह्व्यः ; दुर्गः—उपजिघ्रन्ति हि ताः । पटु हि तासां घ्राणेन्द्रियं भवति. उपजिह्विका comes from उप + घ्रा ; घ्रा reduplicated becomes जिघ्र् ; जिघ्रति असौ जिघ्री ; जिघ्री = one that smells ; जिघ्र् + इका = जिह्व् + इका = जिह्विका. 18 दुर्गः—यत् अन्ति उपजिह्विका यत् वन्नः अन्ति सर्पति । सर्वे तत् अस्तु ते घृतम् = यत् अन्ति भक्षयति उपजिह्विका अन्तर् अनुप्रविश्य यत् च आतिसर्पति आर्द्रया सृदा परिवेष्टयन् एव वन्नः । बहिर् न शक्नोति अन्तुं खादिरसारादि । सर्वे तत् उभयजातीयम् अपि तव हे भगवन् अग्रे घृतम् अस्तु = Whatever the female ant (उपजिह्विका) devours by entering into it and whatever the male ant (वन्नः) devours after first covering it with wet mud, let both these things be thy ghee i. e. thy food, oh Agni. As certain woods such as खदिर and सार (साल ?) are hard to bite, the male ant covers their outside with wet mud which softens their bark and then devours it. This male ant is perhaps the white ant which in Marathi is called चाळवी. 18-19 निगमः भवति shows that Yāska quoted one Rk only

as it contains both उपजिह्विका and वज्र. But वज्र is not वज्री ; or did he think that वज्र includes वज्री ?

Mahā has वज्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् । यद्युपाजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पति इत्यपि निगमौ भवतः ; this recension did not consider वज्र to be the same as वज्री and therefore inserted वज्रीभिः पुत्र etc. वज्रीभिः पुत्रम् अग्रुवः अदानं निवेशनात् हरिवः आ जमर्थ (४।१९।९) ; सायण :— हे हरिवः = हे हरिसंज्ञकाश्वोपेत इन्द्र = Oh Indra who possessest horses by name हरि ; वज्रीभिः = उप-जिह्विकाभिः ; अदानं = अद्यमानम् ; अग्रुवः पुत्रं = अग्रू नाम काचित् । तस्याः पुत्रम् ; निवेशनात् = बल्मीकाख्यात स्थानात् ; आ जमर्थ = आहूतवान् असि ; Oh Indra, thou didst drag the son of a female called Agrū who was being eaten by ants from an ant-hill. Geldner :— Oh driver of great stallions (हरिवः), thou didst drag (आ जमर्थ) out of its pit (निवेशनात्) that son (पुत्रं) of the virgin (अग्रुवः) who was being gnawed (अदानं) by ants (वज्रीभिः).

As we do not know who this son of Agrū was and as वज्री in the form वज्रीभिः occurs here only, it is difficult to guess the sense of वज्री. The Sun is called अग्रु in ५, 4417 ; अग्रू is fem. of which अग्रुवः is either nom. pl. or gen. sing. अग्रुवः occurs nine times in RV. दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातम् अभि सं रमन्ते (३।२९।१३) = Ten bright damsels (अग्रुवः) who are sisters (स्वसारः) and who work with one mind (समीचीः) hold all round (अभि सं रमन्ते) i. e. embrace the male child just born ; the male child is Agni ; the ten sisters seem to be the waters who are the mothers of Agni. सृजन्ति त्वा समग्रुवः अन्त्रे० अधि ष्वणि (९।६६।९) = (Ten) damsels wash (सृजन्ति) thee in the hairy (अन्त्रे) top i. e. the strainer. उत त्वं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेषु इन्द्र आभजत् (४।३०।१६) = Indra, lord of immense riches (शत-क्रतुः), gave a share (आभजत्) in उक्थ songs to that son of Agrū who had disappeared (परावृक्तं). Tradition says that Agni tired of carrying offerings unto the gods fled in disgust and hid himself in deep water : the gods after long search discovered his whereabouts and promised him whatever he desired ; in this Rk Indra instead of the gods undertakes to conciliate Agni. The Rk quoted by Mahā may therefore mean :—Oh Indra (हरिवः), thou didst fetch (आजमर्थ) from his hiding-place (निवेशनात्) by offers of उक्थ songs (वज्रीभिः) Agni the son of Agrū who refused to convey offerings unto them (अदानं) ; दाति इति दानः = a giver ; अदानः = who does not give,

Since Ng has वज्रीभिः Yāska was expected to quote a Rk which contains that form of वज्री. Shall we say that his Ng text had वज्री उपजिह्विकेति सीमिकानाम्? In the Rk quoted उपजिह्विका is sing; some vedic recension may have वज्री in place of वज्रः; यत् अन्ति उपजिह्विका यत् वज्री अतिसर्पति may have been the wording of the Rk in that recension. Or shall we say that the text in Mahā is genuine? In that case वज्रीभिः० आजमर्थ would be a quotation about वज्रीभिः and यत् अन्ति उपजिह्विका० सर्पति a quotation about उपजिह्विका only. In this case Yāska's Ng text must have been वज्रीभिः उपजिह्विकेति सीमिकानाम्, उपजिह्विका being sing. as in the Rk. This textual problem can never be satisfactorily settled.

19-20 आवपनस्य नामनी; दुर्गः--उप्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुशूले अन्यत्र वा वैणवादौ कस्मिंश्चित् तत् आवपनम्; आवपन is a granary or something made of bamboo-chips in which grain is stored. ऊर्द्वरं is (भवति) उत् + दीर्णः; दुर्गः--ऊर्ध्वं हि तत् दीर्णं भवति=A granary is called ऊर्द्वरं because it is torn i. e. open at the top. ऊर्द्वरं = ऊर् + द्रस्; ऊर् = उत् = ऊर्ध्वस्; द्रं = दीर्णस्; ऊर्द्वरं comes from उत् + दृ; दृ विदारणे (घा० १।८१०।१।२१). Or ऊर्द्वरं = ऊर् + द्रस्; ऊर् = ऊर्ध्वं = ऊर्जे; or a granary is called ऊर्द्वरं because it is open at the top for receiving food-grain (ऊर्जे). 20-21 न = इव; पृणत = पूरयति. तं० यवेन is an interpolation as तस्मद्द्वरं न पृणता यवेन requires no explanation. दुर्गः--न यथा कश्चित् मनुष्यः ऊर्द्वरं यवेन पूरयेत् तथा यूयम् इन्द्रं सोमैः पूरयत. Sāyana interprets the Rk like Durga. Geldner:--Fill up (पृणत) him (तं) i. e. Indra (इन्द्रं) with Sōma (सोमेभिः) as you fill (न) a granary (ऊर्द्वरं) with corn (यवेन).

21-22 ऊद्वरं = ऊ + द्रं = कृत + द्रस्; a granary is called ऊद्वरं because it has a hole (द्रं) made into it (कृत). Durga does not derive ऊद्वरं perhaps on the ground that the derivation is too obvious.

दुर्गः--हे भगवन् अग्रे समिद्धः संदीप्तः त्वम् अञ्जन् गमयन् आत्मानं प्रति ऊद्वरम् आवपनं मतीनाम् । देवानां हि सर्वेषां घृतम् आवपनं मतीनाम् । ते हि तत्र सर्वाः मतीः प्रक्षिपन्ति मम इदं स्यात् इति ; समिद्धः = संदीप्तः = kindled ; अञ्जन् = गमयन् आत्मानं प्रति = taking (the ghee) into himself ; ऊद्वरं मतीनां = Ghee which is the receptacle of the desires of the gods ; every god desires to have his share of the ghee that is poured into Agni ; Agni conveys the ghee that is poured into him unto each and every god

सायण (तै० सं० ५।१।११) :— समिद्धः = सम्यक् प्रदीप्तः ; रुदरशब्दः धान्या-
नाम् आवापनं कुमूलादिकम् आचष्टे = रुदर means a store-house, a granary ;
मतीनां = अभिज्ञानां = of those that know ; अञ्जन् = प्रकाशयन् ; Agni
when fully kindled reveals the ghee that is poured into him to the
gods who recognize it.

उवट (वाज० सं० २९।१) :— समिद्धः = संदीप्तः ; अञ्जन् = व्यक्तीकुर्वन् =
revealing ; आज्ये हि सर्वासां देवतानां मनांसि एतानि (उतानि ?) मम इदं स्यात् इति
= The minds of all the gods are centred in the ghee-offering ; every-
one desires it for himself.

Durga has तमूर्द्धं न पृणता समिद्धो अञ्जन् इति निगमौ ; was his
text तमूर्द्धं न पृणता यवेन समिद्धो अञ्जन् रुदरं इत्यपि निगमौ भवतः ? In the
text there is इत्यपि निगमः भवति after each Rk ; most probably
Durga's text is genuine.

541I रम्भ comes from आ + रम्भ् (= to seize hold of, to grasp) ;
a big walking-stick or a staff (दण्ड) is called रम्भ because old men
seize hold of (आरभन्ते) it (एनं) or lean upon it for support or to
prevent stumbling ; Yaska uses आरभन्ते instead of आरभते because
in the Rk that is quoted जिब्रयः and वयं are pl. This is a charac-
teristic of Yaska ; प्रतिपिनष्टि for instance which is the derivation
of पिनाक is sing. because पिनाकहस्तः which qualifies Rudra is sing.
आ and सं were prefixed to रम्भ् to intensify the sense of grasping ;
आ is found prefixed to रम्भ् in आरभं, आरभे, आरभ्य, आ ररभ्म, आ रभामहे,
आ रभस्व, आ रारभे, आ + अरब्ध, and आरभमाणा and सं in सं रभध्वं, सं
रभेमहि, सं रभन्ते and संरभ्य. There are three nouns रम्भ, रम्भिणी and
आरम्भणं from रम्भ्. Modern Sk has only आ + रम्भ्.

3 आ ररभ्म = आरभामहे. जिब्रयः = जीर्णाः = worn out or en-
feebled by old age. न = इव. रम्भं = दण्डम्. दुर्गः :— हे भगवन् इन्द्र आर-
भामहे वयं त्वां रम्भं न दण्डम् इव जिब्रयः जीर्णाः । यथा केचित् वृद्धाः दण्डम् आर-
भेरन् अवष्टम्भनार्थम् एवम् आरभामहे त्वाम् । त्वं नः आश्रयः इति अभिप्रायः .

सायणः— जिब्रयः = क्षीणाः वृद्धाः ; ररभ्म = रभामहे.

पिनाक comes from (प्रति +) पिष् ; पिष संचूर्णने (धा० ७।१५) ;
अपिणक् is a form of पिष् ; by dropping अ we get पिणक् ;
पिणक् + अं = पिनक् + अं = पिनाक् + अं = पिनाकम् ; a club is called
पिनाक because one pounds or pulverizes (प्रतिपिनष्टि) hard solid
things with it (एनेन) ; प्रतिपिनष्टि = हन्ति (दुर्ग) = strikes ; प्रतिपिनष्टि
= हिनस्ति (देवराज). क्षीरस्वामी :— पिनह्यते पिनाकः (अमर १।१।३५) ;

अपिनह्यते पिनाकं (अमर ३।३।१४); पिनाक comes from अपि + नह् (= to bind tightly); पि = अपि; नह् + अः = नाह् + अः = नाक् + अः = नाकः; पि + नाकः = पिनाकः; पिनाकः = Śiva's bow; पिनाकं = Śiva's trident.

4 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा (काठ० सं० १।८); पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः अवततधन्वा (मैत्रा० सं० १।१०।४); अवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः (तै० सं० १।८।६). The order if the three words in Durga's Vṛtti is that of TS while his explanation follows the order in Mait; it is evident that some one thoughtlessly substituted the TS text for that of Mait. दुर्गा :—आ त्वा रम्भं कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः इति निगमौ; again कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा इति व्याख्यातः अयं तृतीयेऽध्याये निगमः (५।२२); Yāska quoted from Kāth here and in VI22 (78।21); Durga's text too in both places was that of Kāth. Just as someone substituted the TS text, so some other man who was familiar with Mait. may have changed the order of the words in Durga's explanation of them. There is no reason whatever why Durga should depart from the order in his text. The explanation in the Vṛtti is :—पिनाकहस्तो भूत्वा कृत्तिवासाः चर्मवासाः अवततधन्वा च एवम् अतीहि; most probably Durga wrote :—कृत्तिवासाः चर्मवासाः त्वं पिनाकहस्तः अवततधन्वा च भूत्वा एवम् अतीहि. पिनाकं दण्डः हस्ते यस्य सः पिनाकहस्तः; अवततधनुः यस्य सः अवततधन्वा = one whose bow is unstretched i. e. unstrung; कृत्यः वासांसि यस्य सः = one whose clothes are hides.

सायण (तै० सं० १।८।६) :—अयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुः हस्ते गृहीत्वा अवततधन्वा ज्याकर्षणेन विस्तारितधनुष्कः कृत्तिवासाः चर्मवसनः भवतु । अथवा । अवततधन्वा आरोपितमौर्वीकधनुर्युक्तः; Sāyaṇa renders पिनाक by धनुस् and explains अवततधन्वा in two different ways; अवततधन्वा = one who stretches the bow by pulling the bow-string or one who has mounted the bow-string on the bow.

वाज० सं० (३।६१) :—अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः; here we find पिनाकावसः in place of पिनाकहस्तः. उवटः—अवततधन्वा = अवतारितधनुः = one who has taken down his bow from his shoulders for using it against foes; पिनाकावसः = पिनाकः रुद्राङ्कुशः । रुद्राङ्कुश-कृतकुशलः? कृत्तिवासाः = चर्मवसनः. महीधरः—अवततधन्वा = अवरोपितधनुष्कः; as you have, Oh Rudra, repelled our enemies, there is no need of keeping the bow strung; do unstring it; पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुः अवः ते सर्वतः आच्छादयति इति पिनाकावसः; thy पिनाक bow covers all thy devotees on all sides to keep off harm; अवस् from वस् (= to clothe); पिनाकः

अवः सर्वजनाच्छादकं वस्त्रं यस्य सः पिनाकावसः . पिनाकावसः is obscure ; I cannot guess why पिनाकहस्तः was replaced by पिनाकावसः .

पिनाक has three senses viz. (i) a club or a mace, (ii) a goad and (iii) Śiva's bow. Rudra as an archer is differently equipped from Rudra as an ascetic ; as an archer he wears a forester's dress and carries a bow that is always strung ; as an ascetic he wears hides and carries a club in his hand, for he does not use his bow in the ascetic state ; पिनाक must mean a club or a mace and not a bow, for he is अवततधन्वा i. e. one whose bow is unstretched or unstrung ; as an archer Rudra is terrible ; as an ascetic he is approachable.

5 स्त्री comes from स्तृ (स्थायते :) which has the sense of shrinking in bashfulness (अपत्रपणकर्मणः) ; but स्तृ शब्दसंघातयोः (धा० १।१३५) ; in Yāska's धातुपाठ it seems to have had a third sense viz. that of shrinking in bashfulness. स्तृ becomes स्ति by संप्रसारण ; स्ति = स्त्रि = स्त्री ; क्षीरस्वामी (अमर २।६।२) :— स्थायते अस्यां गर्भः स्त्री = A woman is called स्त्री because the foetus is solidified in her womb ; the महाभाष्य too gives the same derivation (Vol. I, pp. 245-246). स्त्री (Avesta). Yāska uses स्त्रियः and not स्त्री on account of स्त्रीणां just mentioned. 6 मेनाः = मानाः = मान्याः = worthy of respect ; women are called मेना because men respect (मानयन्ति) them (एनाः) ; thus मेना comes from मान् (= to respect). ज्ञाः = ग् + नाः = ग + नाः = ग + माः = गमाः = गम्याः = fit to be gone to for sexual purposes ; women are called ज्ञा because men go (गच्छन्ति) to them (एनाः) for cohabitation ; ग्ना from गम् . येना or गेना (Avesta) ; Gune (Gr.) = a woman.

7 दुर्गः—अमेनान्=अस्त्रीकान् स्तोतृन् ; जनिवतः=स्त्रीमतः ; चकर्थ = करोषि. Sāyaṇa gives a similar interpretation. गन्धन्तः इन्द्रं सख्याय विप्राः अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः । जनीयन्तो जनिदाम् अक्षितोतिम् आ च्यावयामः अवते न कोशम् (४।१७।१६) ; Indra is a treasure-house that contains all desirable objects ; his devotees get cows, horses and wives from him ; for this last gift he is called जनिदा i. e. a giver of wives. In the present Rk wifeless devotees begged wives and Indra gratified them in that respect. There seems to have been a time when women were scarce on account of which many men remained unmarried ; Indra created, it seems, a fresh supply of marriageable

damsels. Creation of more women was a miracle for which Indra deserved praise.

7-8 Mait. S. and Durga have अतन्वत for अतन्वतेन; the substitution of अतन्वतेन for अतन्वत is unaccountable. Acceptance of gifts from sacrificers subjected one to certain physical injuries and yet gifts had to be accepted; to avoid such injury a Mantra had to be recited in which the receiver of gifts said that he did not receive gifts with his own hands but with those of certain deities. When a piece of cloth was handed over to a priest he recited a Mantra in which ग्नाः त्वा etc. occurs. The priest addresses the cloth thus:-- Women (ग्नाः) i. e. the wives of weavers have cut (अकृन्तन्) thee (त्वा) i. e. have spun cotton into threads (for making cloth); weavers (अपसः) have stretched (अतन्वत) thee i. e. the cotton-threads on the loom. दुर्गः—ग्नाः त्वा अकृन्तन् = स्त्रीभिः त्वं कर्तितं सूत्र-करणाभिप्रायेण; अपसः = अल्पकाः अनुपजातपुंस्त्वाः जननासमर्थाः कुविन्दपुत्रकाः। ते हि कुविन्दानां परिकर्मकराः = Small boys of weavers in whom the generative organ has not developed served under weavers. It was boys of this type that were considered sinless and fit to weave cloth.

ग्ना in RV is almost always found used of goddesses; it meant a woman in the Brāhmaṇas; modern Sk. has no ग्ना. Besides मेना and ग्ना there are जनि, योषा, योषणा, योषित् and स्त्री all of which mean 'woman'; it is unreasonable to bring two words only for the sake of forming a pair; Ng ought to have devoted a whole section to names for woman. अपस् in RV means (1) cloth, (2) a cloth-maker or weaver, (3) a work of skill, (4) any skilful worker or artist, (5) a marvellous act, (6) a miracle-worker. (1) तत् मे अपः तत् उ तायते पुनः (१।११।१) = My cloth has been stretched; that same cloth is being stretched again; सीव्यतु अपः सूच्या अच्छिद्यमानया (२।३२।४) = May the goddess sew the cloth with a needle that never breaks. (2) One who made cloth was called अपस् as in the present Mantra. Cloth weaving was considered an act that required great skill; hence (3) any act of great skill or (5) any marvellous act was called अपस्. (3) and (5) त्वष्टा यत् वज्रं स्वपाः अवर्तयत्। धत्ते इन्द्रो० अपांसि कर्तवे (१।८५।९) = Indra holds in his hand for performing marvellous deeds the thunderbolt which Twaṣṭr, a skilful artist, had turned out; सु + अपाः = one who manufactures articles of skill.

अपांसि = marvellous deeds. The R̥bhus went to heaven on account of their works of marvellous skill (III, 3311). (4) अपसो० दुहस्ताः (५।४२।१२); the R̥bhus who had skilled hands created marvellous things; अपसः = makers of marvellous things. (6) अयं देवानाम् अपसाम् अपस्तमः यः जजान रोदसी (१।१६०।४) = He (अयं) who created (जजान) heaven and earth must be declared to be the greatest miracle-worker (अपस्तमः) of all miracle-workers (अपसां). Lat. :-- opus = (1) a work, labour; (2) work in the fields, a building, a military work; (3) work as opposed to nature, art, the work of an artist; (4) a literary work.

8-9 पुंस्प्रजननस्य नामनी; पुंसः प्रजननं = the organ of the male that begets. Amara has नो प्रजनन. शेष comes from शप् (शप्तेः) which means to touch (स्पृशतिकर्मणः); दुर्गः—स्पृश्यते हि तेन स्त्री = (The male organ is called शेष) because woman i. e. woman's particular part is touched i. e. entered into by it; अनेन refers to पुंस्प्रजनन; शप् + अः = शेष + अः = शेषः. But शप् आक्रोशे (घा० १।१०२।४।४।६२). शिञ्जः मेढ्रं मेहनशेषसी (अमर २।६।७६); शिनोति घर्षति भगं शेषः (क्षीरस्वामी); शि + फच् = शे + फच् = शेफम्. Apte's Dic. gives शेष, शेफम्, शेफ and शेफम्. 9-10 वैतस (वैतसः) comes from वि + तस् because after cohabitation the male organ (पुंस्प्रजननं) becomes (भवति) exceedingly feeble (वितस्तं); दुर्गः—उप-क्षीणं तत् भवति प्राक् अनुस्मरणात् स्त्रियाः = The male organ is depressed in size before its owner thinks of woman; it becomes swollen in size when he is eager to cohabit with her. तद्ध उपक्षये (घा० ४।१०६); वि + तस् + अः = वै + तस् + अः = वैतसः. वितस्तं is neu. because it qualifies पुंस्प्रजनन; यदा पुंस्प्रजननं वितस्तं भवति तदा तत् वैतसः इति उच्यते.

10 दुर्गः—उशन्तः = पुत्रजन्म कामयमानाः; प्रहराम = प्रतिप्रक्षिपेन्. सायणः—उशन्तः = कामयमानाः; शेषं = स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननम्; प्रहराम = व्यञ्जनसंबन्धं करवाम = We will cause a contact of the male organ (with the female organ). Sāyana is right in rendering उशन्तः by कामयमानाः. The wife desirous of cohabitation (उशती) widens (विश्रयाते) the space between her thighs (ऊरू) for the sake of the husband after which he thrusts his organ into her, being equally desirous of cohabitation.

11 दुर्गः—हे पुरुषः त्रिः अह्नः माम् अवधीः (श्रययः) त्वं वैतसेन शिश्वदण्डेन पूर्वम् = Oh P, thou didst strike me thrice every day with thy organ. Sāyana agrees with Durga. श्रय् always means to strike, to smash, to destroy. श्रयत् वृत्रं (६।६०।१), वज्रिन् इति हि अमित्रान् (१।६३।५), नि. ६८

इन्द्रस्य वज्रः अनथिता हिरण्ययः (१। ५७। २), अहम् अत्कं कवये शिश्नथं हथैः । अहं ह्युष्णस्य अनथिता (१०।४९।३), अप श्वानं अनथिष्टन (१।१०।११); in all these Rks श्रथ् means to strike, to smash, to destroy. Indra did not shrink from striking the Dawn; नि यत् सीं शिश्नथत् वषा (४।३०।१०) and उषासम् इन्द्र सं पिणक् (४।३०।९); here Indra strikes or even smashes the Dawn. दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन (१०।९५।४); पुरुरवम् mercilessly beat उर्वशी by day and by night i. e. very frequently. In the present Rk त्रिः अहः means a number of times during the day; therefore it was that she fled from him and positively refused to return notwithstanding his persistent entreaties. वैतस means a Bamboo-stick; Modern Sk. has वैतस.

12 उपदेशस्य नामनी = names of the demonstrative pronoun that points to things that are near; उप समीपे वर्तमानं वस्तु यः दिशति सः = उपदेश is a pronoun that points to things near. Ng notices अया and एना because they are not found in modern grammar; it should have noticed अयोः and एनोः also because these two are irregular; but then it would be a group of *four* instead of *two*. इदं and एतत् must have been mentioned in pre-Pāṇinian grammars as instances of उपदेश; these two stand for all their declensional forms whether mas. fem or neu. Was उपदेश also a technical term in those old grammars? उपदेश = a pronoun that points to distant things, its instances being अदम् and तत्. But अया and एना are quite regular according to Vedic grammar; अया inst. sing. of आ (fem.) and एना of अ (mas. and neu.). The subject will be dealt with at length in the introduction.

12-13 स्त्रियाः उपदेशः = अया points to a fem. noun viz. समिधा. दुर्गः— हे भगवन् अग्ने अया अनया समिधा ते तव विधेम परिचर्यो कुर्मः = Oh venerable Agni, we do service unto thee with this offering.

सायणः— समिधा = दीप्त्या स्तुत्या = with (this) light and praise; ते त्वां विधेम परिचरेम. Geldner:— With this (अया) fire-wood (समिधा) do we worship (विधेम) thee (ते), Oh Agni (अग्ने). But समिधा here means with an offering.

13-14 नहुंसकस्य उपदेशः; एना in the Rk quoted qualifies नमसा; दुर्गः— एना अनेन वः शुष्माकं नमसा अन्नेन अभ्युद्यतेन अग्निम् आ हुवे आह्वये = I invite Agni with this food of yours that is being taken in hand (अभ्युद्यतेन) by me as an offering unto him. नमसा = स्तोत्रेण (सायण). नमन् = (i) an offering, (ii) praise; either meaning would do in the present Rk.

14-15 पुंसः उपदेशः ; दुर्गः— हे वधु एता पत्या अनेन भर्त्रा सह तन्वं स्वां तनुं सं सृजंस्व मिश्रीकुरु = Oh bride, unite thy body with (that of) this husband of thine.

15 सेवमानस्य नामनी भयतः ; but आख्याते would be appropriate. Or does Yāska mean to say that roots being conjugated can be called declinables because like declinables they change their forms in different moods and tenses ? Ng also says :— इति पङ्क्तिशक्तिः द्विशः उत्तराणि नामानि ; Yāska obediently follows Ng ; he dared not criticise a venerable document.

सायण :— अत्र सिपक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्कः आह । सिपक्तु सचते इति सेवमानस्य इति । प्रत्यायकौ शब्दौ इति शेषः ; Sāyaṇa uses शब्दौ and not नामनी ; सिपक्तु and सचते are words that convey the idea of one who serves or is useful. Was सेवमानस्य originally सेवनस्य ? सेवनस्य नामनी = words that mean 'to serve' ; सिपक्तु = Let him serve ; सचस्व = Serve. Gur has सिपक्ति for सिपक्तु ; but सिपक्ति is inconsistent with सिपक्तु in the Rk quoted. सिपक्तु and सचस्व are forms of सच् which has other forms also in RV such as सिपक्ति, सिपक्षि, सिपक्त, सचसे, सचन्ते etc. सिपक्तु and सचस्व form no real pair as the root is the same in both.

15-16 सिपक्तु = सेवताम् : दुर्गः— सः अस्मान् सिपक्तु सेवतां पुत्रः युष्मत्प्रसादात् यः तुरः तूर्णकारी पटुः = May that son of ours who has become deft in action (तुरः) by your favour serve us. सायण :— यः तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः सः ब्रह्मणस्पतिः नः अस्मान् सिपक्तु सेवताम् । परिग्रह्य अनुग्रह्णातु इत्यर्थः = May Br. who endows acts with immediate fruit favour us by taking us under his shelter. Geldner :— May he (सः) be (सिपक्तु) with us (नः), the Lord (तुरः).

तुर = (1) abundant (wealth), (2) a donor, (3) a warrior, (4) quick of movement, (5) ailing ; (i) ब्रविणसः तुरस्य (१९६।८) and तुरस्य राधसः (५।८६।४) ; ब्रविणसः = राधसः = of wealth ; तुरस्य = abundant ; (2) तुराः नरः (८।२७।६) and तुरस्य पुष्णः (५।४३।९) ; तुराः = नरः = donors ; (3) न हि त्वा शूरो न तुरो न वृष्णुः न त्वा युधो मन्यमानो युयोध (६।२५।५) ; शूरः = तुरः = वृष्णुः = युधः = a warrior ; (4) इमे तुरं मरुतो रामयन्ति (७।५६।१९) = These Maruts compel the quickest runner (तुरं) to halt (रामयन्ति), that is, they outrun him ; (5) भिषक्ति विश्वं यत् तुरम् (८।७९।२) = (Sōma) heals all who are ailing (तुरं). In the present Rk तुरः means a donor ; may he who is a donor assist (सिपक्तु) us with wealth. सच् = to help ; सच् becomes सिपच् by reduplication ; सिपच् + तु = सिपक्तु.

17 सचस्व = सेवस्व. I do not understand why Yāska's words सेवस्व नः स्वस्तये should be accented. स्वस्तये = स्वस्ति-अयनाय (दुर्ग) = for our faring well, that we may fare well, for our welfare. Yāska renders स्वस्तये by स्वस्त्ययनाय in V 128 (8119). सायणः— स्वस्तये = विनाशराहित्यार्थं = that we may be free from destruction; सचस्व = समवेतः भव = Be united (with us) i. e. be always with us i. e. never leave us.

Geldner:— Stay (सचस्व) with us (नः) for our good luck (स्वस्तये). But vide the sense of सच् given above (539 | 37).

17-18 स्वस्ति is another name for absence of or freedom from destruction (अ-विनाशनाम); विनाशस्य अभावः अविनाशः तस्य नाम. अविनाशनाम. दुर्गः— स्वस्ति इति एतत् अविनाशिनः अर्थस्य नाम । अन्ये तु अधीयते अविनाशनाम इति । तेषाम् अविनाशस्य एव नाम; स्वस्ति is a name for a thing that is not perishable; a thing that lasts is स्वस्ति; it is lasting happiness; 'help us-for our lasting happiness is Durga's rendering of सचस्वा नः स्वस्तये; others read अविनाश for अविनाशि. स्वस्ति = सु + अस्ति; अस् + तिः = अस्तिः = a state of being, existence; सु = honourable or honoured (अभिपूजितः); vide अति सु इति अभिपूजितार्थे (2015) and note (23012); existence that is honourable and honoured is स्वस्ति; स्वस्तये = for an honourable existence; अस्ति is a noun here; Gur. has स्वस्ति which is wrong.

18-19 भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः नामनी; vide सेवमानस्य नामनी (54115) and note thereon (53914-8). भ्यस् and रेज् express fear (भय) and tremor (वेपन). For यस्य शुष्मात् etc. vide X 110 (13712-3). 20 दुर्गः— रेजते = विभेति कम्पते वा; मखेभ्यः = महद्भ्यः (मरुद्भ्यः). सायणः— मखेभ्यः = मंहनीयेभ्यः; रेजते = कम्पते.

अग्ने was most probably अग्ने, for Agni has nothing to do here. येषाम् अज्मेषु प्राथिवी जुजुर्वान इव विदपतिः । भिया यामेषु रेजते (११३७१८) = During whose stormy march (अज्मेषु = यामेषु) the earth quakes (रेजते) in fear (भिया) like an aging monarch (विदपतिः). So here रेजते = quakes (through fear); रेज् here does not mean to fear. मख = (i) wealth, (ii) powerful; (i) नियुत्वता रथेन आ याहि दावने वायो मखस्य दावने (११३४११); मखस्य दावने = धनस्य दानाय; (ii) सं यत् मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे (१११११३) = when the innumerable (अमिताः) and powerful (मखाः) Maruts, confident of conquering (जायवः), went together (सम् अगमत) contending (पस्पृधानास्तः) with one another (मिथः) for winning the damsel (शुभे) in battle (रणे). मखेभ्यः = from the powerful (Maruts).

रेलते अग्रे पृथिवी मरवेभ्यः = The earth quakes before (अग्रे) the mighty Maruts.

21 For यावापृथिवीनामधेयानि vide 20511-2.

Yāska does not interpret quotations which are followed by इत्यपि निगमो भवति or इत्यपि निगमौ भवतः. तस्मै यथेन (५३।२१) and आरभामहे० दण्डम् (५४।३) must be declared interpolations. अर्यया and यातं (५३।६) do require explanation and yet Yāska does not explain them on account of इत्यपि निगमौ भवतः (५३।७-८).

5511 कतरापरायोः = कतरा अपरा अयोः ; अयोः = एनयोः ; दुर्गः— अयोः = अनयोः (यावा पृथिव्योः). कथा = कथम् ; दुर्गः— कथा जाते = केन प्रकारेण एते जाते स्याताम्. 2 एने understood; Durga has एते. वि वेद = विजानाति; दुर्गः— कः चित् विस्पष्टं जानाति. विश्वं = सर्वम्. तस्मात् = आत्मना. दुर्गः— आत्मना एव विभूतः धारयतः. नाम = एनयोः कर्म ; Durga has no कर्म ; perhaps कर्म stands for नमन-कर्म; दुर्गः— यत् ह नाम = यदर्थम् अनयोः नाम नमनम् = यस्मात् भूतग्रामधारणार्थम् एते नते परिणामत्वेन तत् सर्वम् एते विभूतः ? Perhaps Durga means :— Heaven and Earth produce the five elements and then carry with them all things that are developed out of those elements.
3 च एनयोः understood. अहनी = अहोरात्रे. चक्रिया = चक्रयुक्ते. दुर्गः— वि वर्तते च = विपर्ययेण वर्तते च ; एनयोः एव अन्तर्भूते अहोरात्रे चक्रिया इव चक्रयुक्ते इव । चक्रयुगलम् इव अवियोगेन संयुक्ते संबद्धे.

Yāska and Durga :— Who knows clearly which of these two viz. Heaven and Earth was born first and which was born afterwards ? In what manner were they born ? Were they born one after the other or at one and the same time ? They bear everything even along with themselves ; they carry with them all objects developed out of the five elements, those elements also being a creation of these two ; day and night inseparable like a pair of wheels revolve between these two. Day and night can never be separated ; they *must* follow each other. They are part and parcel of Heaven and Earth.

3-4 इति यावापृथिव्योः महिमानम् आचष्टे = The Rk or its seer describes the greatness of Heaven and Earth.

सायण :— अयोः = एनयोः यावापृथिव्योः मध्ये ; पूर्वा = पूर्वम् उत्पत्त्या ; अपरा = पश्चात् भाविनी ; एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोः अविनाभावेन सह एव वर्तमानत्वात् = The question is about the priority of their birth ; this question arises from the fact that they for ever co-exist ; neither of them can ever exist by itself ; कथा जाते = केन हेतुना जाते = For what purpose

were they born ? कवयः = क्रान्तदर्शिनः = अतीन्द्रियज्ञाः = those who know things that lie beyond the province of the human organs of sense : कः वि वेद = पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति = Which of you knows i. e. can answer the question of the priority of their birth and the author of their creation ? Which of you has considered these questions ? All this means that none, though ever so wise, can solve those riddles ; यत् ह = यस्मात् खलु हेतोः ; नाम = प्रसिद्धम् ; विश्वं = कृत्स्नम् अपि जगत् अविशेषेण ; त्मना = आत्मना एव = अन्यनैरपेक्षेण एव = without the help of any other agent i. e. solely by themselves ; विभूतः = धारयतः ; यद्वा । यत् ह नाम यत् किञ्चित् पदार्थ-जातम् अस्ति विश्वं तत् सर्वम् आत्मना विभूतः ; no one knows the purpose for which without extraneous help these two support the whole well-known world ; or these two support everything that exists ; अनेन यत् कारणं ब्रूमः तत् अपि आभ्याम् एव भ्रियते इति कारणाभावः प्रतिपादितः = All this declares that there can be no creator of Heaven and Earth since everything whatever is within them and supported by them ; since nothing exists outside Heaven and Earth, none could have created them ; अहनी = एते यावापृथिव्यौ ; चक्रिया इव = चक्रयुक्ते इव ; these two revolve as though they were seated on wheels.

Geldner :— Which (कतरा) of these two (अयोः) is the earlier (पूर्वा), which (कतरा) the later (अपरा) ? How (कथा) did they originate (जाते), oh ye seers (कवयः) ? Who (कः) knows (वेद) it exactly (वि) ? They themselves (त्मना) carry (विभूतः) everything (विश्वं) which (यत्) is a name (नाम). The two halves of the day (अहनी) revolve (वि वर्तेते) like (इव) wheels (चक्रिया).

कथा जाते = How were they born i. e. from what substance were they created and who created them ? कवयः = men of transcendental intellect, men who see deep into things. कः वि वेद = Which of you, Oh men of genius, has penetrated this problem ? यत् ह नाम ; here ह and नाम both mean खलु ; यत् ह नाम अस्ति = Whatever conceivable exists : Heaven and Earth carry along with them everything that can possibly exist. There is nothing that does not exist within them. These two revolve (वि वर्तेते) round themselves day and night and night and day (अहनी) like two extraordinary wheels. यो अक्षेण इव चक्रिया शचीभिः विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीम् उत याम् (१०।८।१४) = Who supported earth and heaven with his marvellous power as one supports two wheels with an axle ; here चक्रिया is fem. because

रोदसी is fem. and perhaps means mighty wheels; चक्रिया = चक्रिये = two mighty wheels. In the present Rk चक्रिया (= चक्रिये) must have the same meaning; Heaven and Earth like two mighty wheels rotate day and night i. e. unceasingly; the comparison is about rotation; cf. अहश्च कृष्णम् अहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी (39।1).

Supplementary Notes

(298।25-28) 'The injunction (यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्) is out of place here etc.; it is difficult to suggest its location'. The injunction may be placed before नैकपदानि निर्द्वायात् (३१।१६); in sections 1-3 Yāska states the method of deriving words; this is one kind of निर्वचन; but Yāska also interprets Rks in doing which he utilizes the above injunction occasionally.

(384।10) 'Neither Yāska nor Durga explain वर्ण'. The former renders आमिनानि by अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे (38।22). If वर्ण be construed with अन्योन्यस्य, then अन्योन्यस्य वर्णम् अध्यात्मं कुर्वाणे would mean:— (Night and Dawn) placing within themselves each other's colour. Night places within herself the colour of Dawn and Dawn places within herself the colour of Night. Placing within herself means causing to disappear. When Night rules in the sky, there is no Dawn or day; when Dawn rules in the sky, there is no Night.

(428।15) 'न अभ्रातृकां० अस्य भवति is a Vedic quotation which I have not traced'. We find न उपयच्छेत् अभ्रातृकाम् in गोतमस्मृति (10।18) but not तोकं हि अस्य भवति.

(437।6-7) 'अभिसंधिमात्रात् पुत्रिका इति इति गोतमस्मरणात्'.

पिता उत्सृजेत् पुत्रिकाम् अनपत्यः अग्निं प्रजापतिं च इष्ट्वा अस्मदर्थम् अपत्यम् इति संवाद्य (गोतम० 10।16). = A sonless father should give his daughter in marriage after making offerings to Agni and Prajāpati and after making a contract that the son born of the marriage shall be his son and not the bride-groom's. अभिसंधिमात्रात् पुत्रिकाम् इति एकेषाम् (10।17) = According to some legislators a brotherless

daughter becomes a son to her father by the mere fact of the contract made by the latter with the would-be husband. No offerings are necessary for making the contract binding. Durga refers to this in words quoted on page 430|21-22.

(438|24-26) 'Durga renders सुकृतोः by सुकृतयोः; most probably सुकृतयोः was in his Nirukta text, for Yāska could not have neglected सुकृतोः as it is an important word'. But I think संतान-कर्ता is the rendering of कर्ता सुकृतोः; Sāyaṇa renders सुकृतोः by शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः (439|19). सुकृतोः = सुकृतोः = शोभनकर्मणः = संतानकर्मणः; begetting children is a religious act; संतानकर्ता = संतानकर्मणः कर्ता.

456|23-24 'अभि+अस्मि=अभिभवामि. Durga has not the second अस्मि i. e. that before निःपह्माणः'. But अभि=अभिभवामि. अस्मि निष्पाद =अस्मि निःपह्माणः सपत्नान्=I am an overcomer of foes. So also अभी (26)=अभिभवामि; (+ अस्मि) should be omitted. These two are instances of योग्यक्रियाध्याहार.

(500|16-19) 'मेघ comes from मिष् (मिषतेः) and पशु comes from पश्य (पश्यतेः)'. Were मिषतेः and पश्यतेः originally मिस्यतेः and पिस्यतेः? पिस्यति (21) and मिस्यति (23) are included among verbs that mean to go (Ng 2|14). A goat is called मेघ because it goes (मिस्यति) and an animal is called पशु because it too goes (पिस्यति). धातुपाठ has no मिष्; it has however पिस; पिस गतौ (धा० १०|३५).

502|27 'Was अमुथा current in Yāska's times?' Add:— अमुथा यथा असौ इति व्याख्यातम् should be either अमुथा यथा असौ or अमुथा इति व्याख्यातम्. अमुथा=यथा असौ. Or अमुथा is plain (व्याख्यातं). But अमुथा is not plain. It is not a Vedic or a classical word. Most probably अमुथा० व्याख्यातं is an interpolation.

(513|18) 'Gur has दूरयं for दुरयं'. दूरयं = दूर् + रयम्; दूर् दुष्करः रयः यत् प्रति तत् दूरयम्; so दूर् comes from दूर् and रय; रय = to go; रयः = an act of going.

A Serious Omission

यद्वर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते happens to be omitted after तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते (38|11).

Index No. I

WORDS IN निघण्टु

(The figures indicate Chap., Sec. and serial number)

अंसत्रं	४।२।७५	अण्व्यः	२।५।२	अनुष्टुप्	१।१।५१
अंहुरः	४।३।११२	अतति	२।१४।३८	अनेद्यः	३।८।३
अकूपारस्य	४।१।३३	अत्यः	१।१४।१	अनेमाः	३।८।२
अक्तुः	१।७।४	अथर्यः	२।५।८	अन्तमानां	२।१६।९
अक्रः	४।३।७६	अथर्युं	४।२।४१	अन्तरिक्षं	१।३।६
अक्षरं	१।१।१४६	अथर्वा	५।६।२१	अन्धः	२।७।१
अक्षरं	१।१।२।३२	अथर्वाणः	५।५।१३	अन्धः	४।२।६
अक्षाः	५।३।४	अदितिः	१।१।१४	अन्नं	१।१।२।६४
आक्षितं	१।१।२।७७	अदितिः	१।१।१४८	अपः	१।१।२।८१
अगन्	२।१४।१११	आदितिः	२।१।१६	अपः	२।१।१
अग्रायी	५।३।२८	अदितिः	४।१।४९	अपत्यं	२।२।१०
अग्निः	५।१।१	अदितिः	५।५।१६	अपो नपात्	५।४।११
आग्नेः	५।४।२३	अदित्ती	३।३।०।२१	अपरे	३।३।०।२४
अग्निर्न ये	३।१।३।३	अद्धा	३।१।०।४	अपीच्यं	३।२।५।६
अग्रिया	४।३।६३	अद्धातयः	३।१।५।२१	अप्नः	२।१।२
अग्रुवः	१।१।३।१४	अद्भुतं	३।३।२।३	अग्नः	२।२।७
अग्रुवः	२।५।१	अद्भसत्	४।१।२।४	अग्नः	३।७।८
अवशंसः	३।२।४।१३	अग्निः	१।१।०।१	अघ्नवाना	२।४।४
अच्या	२।१।१।१	अग्निगुः	४।२।४।३	अप्रतिष्कृतः	४।३।६९
अच्या	५।५।३।१	अध्वरः	३।१।७।३	अप्रायुवः	४।१।३।७
आङ्गिरसः	५।५।१।१	अध्वरं *	१।३।१।६	अप्त्रा	४।३।४।८
अच्छ	४।२।७।८	अध्वा	१।३।१।२	अप्त्रा	५।३।२।७
अज एकपाद्	५।६।१।८	अनभिज्ञस्त्यः	३।८।५	अप्सः	३।७।६
अजगन्	२।१४।१।१२	अनर्वा	४।३।१०।५	अभिख्या	३।९।१।१
अजाः पूष्णः	१।१।५।५	अनर्शरातिं	४।३।१०।४	अभिधेतन	४।३।१।११
अजिरं	२।१।५।१३	अनवः	२।३।१।९	अभीके	२।१।७।१०
अजिराः	१।१।३।३५	अनवद्यः	३।८।४	अभीके	३।२।९।२
अजीगः	४।३।३।६	अनवब्रवः	४।३।१।१९	अभीशवः	१।५।५
अज्म	२।१।७।४३	अनवायं	४।३।४।३	अभीशवः	२।५।२०
अज्म	३।४।२।२	आनिति	२।१४।१०७	अभीशवः	५।३।१।१
अज्राः	२।१।५।२१	अनुमतिः	५।५।२।०	अभीशू	२।४।३

अभ्यर्घयज्वा	४१३२६	अर्णः	११२११	अस्तमीके	२१६५
अभ्यर्घ	३२११३	अर्णाः	११२३२०	अस्मे	४३२९
अभ्रं	११०१२२	अर्दति	२११७३	अस्य	४११६२
अभ्वः	३३१९	अर्दयति	२१९१११	अस्याः	४११६१
अभ्वं	११२१८९	अर्भकः	३२१९	अस्त्रेमाः	३१११
अमतिः	३१७५	अर्भकं	३२९१४	अहना	१८१०
अमतिः	४३१४९	अर्यः	२२२१२	अहिः	११०१२१
अमत्रः	४३११०२	अर्वा	१११४३	अहिः	११२१३१
अमवान्	४३१४५	अर्वाके	२११६८	अहिः	५१४२९
अमा	३१४११	अलातृणः	४३१५	अहिर्बुध्न्यः	५१४३०
अमिनः	४३१६७	अल्पः	३२१११	अही	२१११४
अमीवा	४३१४६	अवः	२१७९	अही	३३०१२२
अमूरः	४३१३७	अवचाकशत्	३१११८	अह्नाय	३२७६
अमृतं	१२१२२	अवतः	३२३१७	अह्वयाणः	४२१५५
अमृतं	११२१८३	अवति	२११४११	आ	४२१३२
अम्बरं	१३११	अवतिरति	२११९१८	आकाशं	१३१७
अम्बरं	२१६३	अवनयः	११३११	आकीं	३१२१५
अम्बु	११२१९१	अवनयः	२१५१११	आकृतं	३१२१९
अम्भः	११२१५	अवनिः	१११९	आके	२१३६
अम्भसी	३३०६	अवमे	२१६१०	आके	३२६११
अम्भृणः	३३११६	अविष्यन्	२८६	आकेनिपः	३१५१८
अम्पक्	४३१६०	अव्यथयः	१११४१९	आक्रन्दे	२१७६
अयः	१२१४	अशत्	२१८१७	आक्षाणः	२१८३
अयते	२११४२	अश्नः	११०१५	आखण्डल	२१९१२२
अया	३२९१२१	अश्नुते	२१८१०	आ गनीगन्ति	२११८४
अयुथुः	२११४१२२	अस्मा	११०८	आवृषिः	४२१३९
अरण्यानी	५३१२४	अश्वः	५३११	आवृगृषः	४२१४४
अरारिन्दानि	११२१२६	अश्वाः	१११४२६	आचक	२६१११
अरुण्यो गाव उषसां	११५१७	अश्वाजनो	५३१५	आचक्ष्म	३१११३
अरुषः	१११४१७	अश्विनौ	५६११	आजौ	२१७८
अरुषति	२११४६५	असक्रां	४३११७	आणौ	२१७३४
अरुषं	३१७१५	असश्चन्ती	४२१७	आताः	१६११
अरुषी	१८१३	असामि	४३१०६	आतिरत्	२१९१२०
अर्कः	२१७१८	असिक्री	१७१३	आदित्याः	५६१२४
अर्कः	२२०११०	असिन्वती	४३२७	आधवः	४३११८
अर्कः	४२२४	असुः	३१६	आनद्	२१८४
अर्चति	३११४१	असुनीतः	५१४२५	आनशे	२१८९
अर्चिः	११७५	असुरः	११०२९	आनुषक्	४३५६
अर्जुनं	३१७१३	असूतं सूतं	४३५९	आपः	१३८
अर्जुनी	१८६	अस्क्रुधायुः	४३१११	आपः	११२५२
		अस्तं	३४५	आपः	५३२११

आपानः	२११८६	इन्द्राणी	५१५१७	उपरः	११०११८
आपान्तमन्युः	४१२१४५	इन्द्रियं	२११०१४	उपराः	११६३
आप्याः	५१५१५	इन्वाति	२११४११५	उपलः	११०११९
आयती	२१४१	इन्वति	२११८१	उपलप्रक्षिणी	४१३२३
आयवः	२१३१७	इयक्षति	२११४४०	उपसि	४१३२४
आयुः	२१७२३	इयति	२११४७८	उपाके	२११६७
आयुधानि	१११२२९	इरज्यति	२१२११	उराणः	४१३७७
आरितः	४१२५७	इरज्यति	३१५१	उरु	३१११
आरे	३१२६४	इरा	२१७१२	उर्वशी	४१२४७
आर्त्नी	५१३३३	इरावत्यः	११३२२५	उर्वशी	५१५२५
आर्यति	२११४६६	इळः	५१२५	उर्वी	११११०
आवयति	२१८१	इळा	११११५	उर्वी	३१३०१९
आवयाः	११२४६	इळा	११११३	उर्व्यः	११३२४
आशाः	११६२	इळा	२१७१३	उलूखलं	५१३१६
आशाभ्यः	४१३२	इळा	२१११७	उलूखलमुसले	५१३२९
आशिषः	३१२१४	इळा	५१५३५	उल्व	४१३३२
आशीः	४१३३५	इलीविशः	४१३८६	उशिक्	२१६१२
आशु	२११५१६	इपति	२११४१००	उशिजः	३१५१९
आशुः	१११४१५	इषं	२१७१४	उश्मसि	२१६२
आशुशुक्षणिः	४१३१	इषिरेण	४११७	उषाः	५१५३४
आष्ट	२११८५	इषुः	५१३१४	उषाः	५१६२
आष्टाः	११६४	इषुधिः	५१३९	उषासानक्ता	५१२८
आसात्	२११६२	इषुध्यति	३१९१४	उक्ता	२१११२
आहनः	४१२११	इष्टिः	३१७९	उक्ताः	११५९
आहनसः	४११२३	इष्मिणः	४११२५	उल्लिया	२१११३
आहवे	२११७७	इक्षे	४१३२७	उक्तिः	४१२१५
आहिकं	३११२४	इङ्खते	२११४८०	ऊधः	११७२०
इत्था	३११०५	ईम्	१११२६३	ऊर्क	२१७१५
इत्था	४१२२९	ईम्	४१२८०	ऊर्जस्वत्यः	११३२८
इदं	१११२१०१	ईमहे	३११९१	ऊर्दरं	३१२९१३
इदमिव	३११३१	ईते	२११४७९	ऊर्मा	११७५
इदं यथा	३११३२	ईर्मान्तासः	४१११४	ऊक्	११११३४
इदंयुः	४१३१२७	इषति	२११४७०	ऊक्षाः	३१२९९
इदा	३१२८५	उक्थयः	३१८६	ऊचीषमः	४१३१०३
इदानीं	३१२८६	उक्षा	३१३११	ऊच्छति	२११४३५
इध्मः	५१२२	उक्षितः	३१३५	ऊच्छति	३१५८
इनः	२१२२४	उत्सः	३१२३१०	ऊजुनीती	४१३९३
इन्दुः	११२२८४	उदकं	११२३६	ऊज्जतिः	४१३९२
इन्दुः	३१७१३	उपजिह्विका	३१२९१२	ऊणद्धि	३१५७
इन्दुः	५१४२७	उपब्धिः	११११२६	ऊणोति	२११४५३
इन्द्रः	५१४४	उपमः	२११६११	ऊण्वति	२११४५२

कृतः	५१४२६	कल्पयं	४१३७	किरणाः	१५१२
कृतं	१११२६८	कनति	२१३१७	कीकटेषु	४१३१२८
कृतं	३११०६	कनकं	११२१९	कीरिः	३१६६६
कृतस्य योनिः	१११२७०	कपना	४१३१८	कीलालं	२७२२७
कटूदरः	४१३१४	कं	३६६२०	कीस्तासः	३१५१२०
कटूपे	४३१५	कम्पते	२११२१	कुटस्य	४१२७०
कथक्	४११६०	करणानि	२१११२	कुणारं	४१३४
कध्नोति	३५६	करन्ती (न्ति?)	२१११५	कुत्सः	२२०१११
कवीसं	४१३१३३	करस्नौ	२१४७	कुरवः	३१८१२
कभवः	५५५१०	करांसि	२१११३	कुरुतन	४११८
कभुः	३१५१८	करिक्त्	२१११४	कुलिशः	२२०११२
कभुक्षाः	३३३१०	करुणं	२११९	कुलिशः	४१३८२
कश्यदात्	३२३१११	कल्लती	४१३१२४	कुल्याः	११३३२२
कष्वः	३३३३	कर्तः	३२३३३	कुवित्	३१११२
कहन्	३२२१	कर्तव्ये	२१११९	कुशयः	३२३१३३
एजाति	२१४११०३	कर्तोः	२१११८	कुहूः	५५२३
एतग्वः	११४१९	कर्त्तुं	२१११७	कूपः	३२३११
एतशः	११४११०	कर्त्तरं	२११८	कृण्वति	२१९७
एति	२१४१२०	कल्मलीकिनं	११७२	कृत्तिः	३४१३३
एनं	४२१८२	कवते	२१४१२७	कृत्तिः	४२१६७
एना	३२९१२२	कवन्धं	११२६६	कृत्वी	२११२०
एनां	४२१८३	कविः	३१५१०	कृदरः	३४१२
एन्यः	११३३६	कशः	११२११७	कृदरं	३२९११४
एरिरे	४११५०	कशा	११११४३	कुधु	३२१६
एहः	२१३३६	कसति	२११४६	कृन्तति	२१९१८
ओजः	११२१४३	काकुत्	११११२८	कृपण्यति	३१४११४
ओजः	२१९११	काकुदं	४२१७६	कृपण्युः	३१६१३३
ओण्यौ	३३०११५	काञ्चनं	११११०	कृपायति	३१४१३३
ओदती	१८१४	काटः	३२३१५	कृपीटं	११२१९४
ओदनः	११०१२६	काणुका	४२१४२	कुशनं	१२१७
ओमना	४३३२२	कातुः	३२३३२	कुशनं	३७१११
ओमासः	४३३४१	कानिपत्	२६११८	कुष्टयः	२३१७
ओषं	२१५१४	कायमानः	४१११५	केतः	३१९१२
ओषधयः	५३३२२	कारुः	३१६६३	केतुः	३१९११
औच्चैःश्रवसः	११४१३३	कारोतरात्	३२३१२२	केपयः	४२१७३
कः	५१४१४	कालयति	२१४११८	केवटः	३२३११४
ककुभः	१६१७	काशिः	४३३३	केशिनः	५६१५
ककुहः	३३३१९	काष्ठाः	१६१५	केशी	५६१४
कक्ष्याः	२१५१०	किः	४३३३३१	कोशः	११०३३०
कण्टति	२१४१२०	किमीदिमे	४३३४४	कौरयाणः	४२१५३
कण्वः	३१५१७	कियेधाः	४३३८७	क्रतुः	२११११

क्रतुः	३१९५	गभस्तयः	२५१२२	ज्ञाः	११११४०
क्राणाः	४११४३	गभस्ती	२४४६	ज्ञाः	३०२९१८
क्रिविः	३१२३८	गभीरः	३१३१८	ग्ना	१११२
क्रिविर्दती	४१३१२३	गभीरं	११२१६१	ग्रावा	११०१२
क्षत्रं	११२१४५	गभीरा	११११७	ग्रावाणः	५१३५
क्षत्रं	२११०९	गभीरे	३१३०१३	घर्मः	११९७
क्षत्र	११२१३	गमति	२११४८८	घर्मः	३१७०१५
क्षत्र	२१७१९	गम्भरं	११२१६२	घृणः	११९८
क्षपः	११२१३०	गम्भीरा	११११८	घृतं	११२११०
क्षपा	११७२	गम्भीरि	३१३०१४	घृतवती	३१३०११
क्षमा	१११६	गयः	२१२८	घृताची	११७१६
क्षयति	२१२१३	गयः	२११०१२	घोषः	११११३०
क्षा	१११५	गयः	३१४१	घंसः	११९६
क्षितयः	२१३६	गर्तः	३१४३	चक्रमानः	२१६१६
क्षितिः	१११८	गल्दया	४१३१०७	चक्रत्	२१११६
क्षिपः	२१५३	गल्दा	११११५४	चताति	२११४३७
क्षिपस्ती	२१४१०	गवते	२११४२८	चतुरश्रिद्विमानात्	
क्षियति	२११४४९	गहनं	११२१६०		३१३३४
क्षीरं	११२११४	गाति	२११४३९	चनः	४१३६४
क्षु	२१७१०	गातुः	१११२०	चन्द्रं	११२२
क्षुम्पाति	२११४१६	गातुः	४११५५	चन्द्रमाः	५१५३
क्षुम्पं	४१२६१	गाथा	११११३७	चमसः	१११०२०
क्षुल्लकः	३१२१०	गान्धर्वी	११११६	चम्बौ	३१३०१६
क्षेत्रस्य पतिः	५१४८	गायति	३११४२	चयसे	४११५८
क्षोणस्थ	४१३२८	गावः	११५३	चरुः	१११०१२
क्षोणी	१११७	गिरिः	१११०१०	चर्षणयः	२१३८
क्षोणी	३१३०५	गिर्वणसे	४१३५८	चर्षणिः	४१२७१
क्षोदः	११२२२	गीः	११११३६	चष्टे	३१११४
क्षोदति	२११४३०	गूर्धयति	३११४५	चाकत्	४१३११५
क्ष्मा	१११४	गृणाति	३११४६	चाकनत्	२१६१५
खजे	२११७३९	गृत्सः	३११५३	चाकनत्	३१११२
खले	२११७३८	गोत्रः	१११०३	चिक्क्यत्	३११११
खाः	११३३३	गोत्रा	१११२१	चित्	४१२३१
खातः	३१२३६	गौः	११११	चित्तं	३१९४
खादोअर्णाः	११२३१०	गौः	११४४	चित्रामघा	१८८५
खेदयः	११५१	गौः	११११४	चेतः	३१९३
गणः	११११३८	गौः	३११६७	चोष्क्यते	४१३९७
गधिता	४१२५२	गौः	४११५४	चोष्क्यमाणः	४१३९६
गर्धयं	४१२५१	गौः	५१५२९	च्यवते	२११४२६
गन्ति	२११४८३	गौरी	११११५	च्यवनः	४११३८
गभस्तयः	११५७	गौरी	५१५२८	च्यवाना (नः ?)	२१४२

च्यौत्नं	२।९।१५	जिगाति	२।१४।१३	तविषी	२।९।१०
छद्यते	३।१४।२१	जिन्वति	२।१४।८६	तस्करः	३।२४।८
छदिः	३।४।१९	जिन्वति	४।३।१०१	तस्थुषः	२।३।२२
छन्त्सत्	२।६।१४	जिह्वा	१।११।२९	ताजत्	२।१५।२४
छन्दः	३।१६।१०	जीराः	२।१५।५	ताम्रं	३।७।१४
छन्दति	३।१४।२०	जुषते	२।६।९	तायुः	३।२४।७
छर्दिः	३।४।१८	जुहुरे	४।१।४१	ताक्षर्यः	१।१४।१४
छाया	३।४।२०	जूर्णिः	२।१३।९	ताक्षर्यः	५।४।१७
जंगतः	२।३।२१	जूर्णिः	२।१५।६	ताळिह	२।१९।२८
जगती	२।११।८	जूर्णिः	४।३।२१	तिग्मः	२।२०।१४
जगायात्	२।१४।१२१	जहते	२।१४।९४	तितउ	४।१।१०
जङ्गान्ति	२।१४।८५	जोषवाकं	४।२।६६	तिरः	३।२९।५
जङ्गतीः	४।३।६८	ज्मा	१।१।३	तिस्रो देवीः	५।२।१०
जञ्जणाभवन्	१।१७।३	ज्या	५।३।१३	तुक्	२।२।१
जठरे	४।१।९	ज्योतते	१।१६।९	तुग्न्या	१।१२।२१
जन्तवः	२।३।४	ज्यति	२।१४।८१	तुग्वनि	४।१।२०
जन्म	१।१२।१८	ढीयते	२।१४।६७	तुज्यमानासः	२।१५।२०
जवारु	४।३।८०	तकति	२।१४।६८	तुञ्जः	२।२०।१३
जमत्	१।१७।१	तकम	२।२।५	तुञ्जः	४।३।८३
जमति	२।१४।१०४	तक्वा	३।२४।२	तुञ्जति	३।२०।९
जरते	३।१४।७	ततनुष्टिं	४।३।८५	तुरीपं	४।३।९०
जरते	४।१।५२	तथा	३।१३।१२	तुरीयति	२।१४।३६
जरिता	३।१६।२	तद्रूपः	३।१३।९	तुर्वणिः	४।३।५७
जरुथं	४।३।८१	तद्वत्	३।१३।११	तुर्वशाः	२।३।१५
जर्ल	१।१२।९९	तद्वर्णः	३।१३।१०	तुर्वशे	२।१६।४
जलाषं	३।६।१४	तनयः	२।२।३	तुवि	३।१।२
जलाषं	१।१२।१००	तना	२।१०।१९	तूताव	४।१।५७
जल्पाति	३।१४।४४	तनूनपात्	५।२।३	तूतुजानः	२।१५।१९
जल्ह्वः	४।३।१०८	तपः	१।१७।७	तूतुजिः	२।१५।१८
जवति	२।१४।१०५	तपुषी	२।१३।८	तूतुमा कृषे	४।२।७४
जसति	२।१४।८७	तमः	१।७।११	तूयं	१।१२।९३
जसुरिः	४।१।५१	तमस्वती	१।७।१५	तूयं	२।१५।११
जहा	४।१।१	तराणिः	२।१५।२५	तूर्णांशं	४।२।६०
जाः	२।२।९	तरः	२।९।५	तूर्णिः	२।१५।१२
जातरूपं	१।२।१५	तरस्वत्यः	१।१३।३०	तृणेळिह	२।१९।२७
जातवेदाः	५।१।२	तरुष्यति	४।२।९	तृपुः	३।२४।१
जामयः	२।५।१४	तळिक्	२।१६।१	तृप्तिः	१।१२।३४
जामि	१।१२।२८	तळिक्	२।१९।२१	तृषु	२।१५।१०
जामिः	४।१।४६	तवः	२।९।४	तेजः	१।१२।९६
जार आ भगं	३।१३।७	तवसः	३।३।६	तेजः	१।१७।८
जारयायि	४।३।६२	तविषः	३।३।७	तोकं	२।२।२

तोक्म	२।२।४	दीयति	२।१४।६९	डूणाति	२।१९।२३
तोद्:	४।२।३५	दुन्दुभिः	५।३।८	डूळति	२।१४।१०२
तोयं	१।१२।९२	दुरितं	४।३।४७	द्वारः	५।२।७
तौरयाणः	४।२।५४	दुरोणे	३।४।७	द्विता	४।२।१९
त्यजः	२।१३।४	दुर्याः	३।४।९	द्विवर्हाः	४।३।७५
त्वः	३।२९।७	दुवस्यति	३।५।५	धनुः	५।३।१२
त्वक्षः	२।९।६	दूतः	४।२।३	धन्व	१।३।५
त्वष्टा	५।२।११	दूतः	४।३।१००	धन्व	४।२।२७
त्वष्टा	५।४।२१	दूरे अन्ते	३।३०।२३	धन्वति	२।१४।६४
त्वष्टा	५।६।६	दृतिः	१।१०।२५	धमति	२।१४।५०
त्तरति	२।१४।४२	देवताता	३।१७।१०	धमति	२।१९।३३
दंसः	२।१।३	देवपत्न्यः	५।६।३१	धमति	३।१४।१२
दंसयः	४।१।५६	देवयवः	३।१८।८	धमनिः	१।११।१७
दक्षः	२।९।१३	देवाः	५।६।२६	धरुणं	१।१२।२४
दध्यति	२।१४।६१	देवी ऊर्जाहुती	५।३।३६	धर्णसिः	२।९।२५
दत्रं	१।२।१४	देवी जोष्ट्री	५।३।३५	धवाः	२।३।३
दद्वि	३।१९।४	देवो देवाच्या कृपा		धाता	५।५।६
दधिक्राः	१।१४।७		४।३।३९	धारा	१।११।२
दधिक्राः	५।४।१९	दैव्या होतारा	५।२।९	धासिः	२।७।११
दधिक्रावा	१।१४।८	दोधति	२।१२।७	धिषणा	१।११।४४
दध्यङ्	५।६।२३	दोषा	१।७।९	धिषणे	३।३०।३
दनः	४।३।१२५	दौर्गहः	१।१४।१२	धीः	२।१२।१
दभ्नोति	२।१४।६२	द्यविद्यवि	१।९।१२	धीः	३।९।७
दभ्नोति	२।१९।१	द्यावापृथिवी	५।३।३१	धीतयः	२।५।७
दभ्रं	३।२।८	द्युः	१।९।२	धीरः	३।१५।४
दभ्रं	३।२९।३	द्युगत्	२।१५।२३	धुनयः	१।१३।७
दमूनाः	४।१।५	द्युमत्	१।१६।११	धुरः	२।५।१८
दमे	३।४।१२	द्युम्नं	२।१०।३३	धूर्वति	२।१९।४
दयते	४।१।२९	द्युम्नं	४।२।३३	धेना	१।११।३९
दाति	३।२०।१	द्योतते	१।१६।१०	धेनुः	१।११।५२
दावने	४।१।३२	द्योतना	१।८।११	धेनुः	५।५।३०
दाशति	३।२०।२	द्रमति	२।१४।११६	ध्रजति	२।१४।४६
दासति	३।२०।३	द्रवत्	२।१५।३	ध्रति	२।१४।८९
दिद्युत्	२।२०।१	द्रवति	२।१४।११७	ध्रयति	२।१४।९१
दिनं	१।९।९	द्रविणं	२।९।२६	ध्राति	२।१४।९०
दिवा	१।९।१०	द्रविणं	२।१०।२५	ध्वंसति	२।१४।१३
द्विविष्टिषु	४।३।९९	द्रविणोदाः	५।२।१	ध्वरति	२।१९।३
द्विवेद्वे	१।९।११	द्राति	२।१४।१०१	ध्वस्मन्वत्	१।१२।२७
दीद्यति	१।१६।४	द्रुचणः	५।३।१८	नंसन्ते	४।१२।१
दीधितयः	१।५।६	द्रुपदे	४।१।१९	नकिः	३।१२।६
दीधितयः	२।५।२१	द्रुहवः	२।३।१६	नकीं	३।१२।८

नक्ता	१।७।१०	नितोऽशते	२।१९।२९	पयः	१।१२।३७
नक्षति	२।१४।३१	निधा	४।१।२	पयः	२।७।३
नक्षति	२।१८।२	निबर्हयाति	२।१९।३०	पयस्वती	१।७।१४
नक्षदाभं	४।३।१०	नियुतो वायोः	१।१५।१०	पयस्वत्यः	१।१३।२९
नदः	३।१६।४	नियुत्वाच्	२।२२।३	परशुः	२।२०।१८
नदः	४।२।१२	निर्क्रातिः	१।१।१६	पराक्ते	३।२६।२
नदति	३।१४।९	निर्णिक्	३।७।१	परान्वैः	३।२६।३
नदनुः	२।१७।४	निवपन्तु	२।१९।१७	परावतः	३।२६।५
नद्यः	१।१३।३७	निवित्	१।११।२३	पराशरः	४।३।१२४
नद्यः	५।३।२०	निवृम्भाः	४।३।१२	परि	४।२।७९
नना	१।११।४२	निष्पपी	४।२।५९	परितक्म्या	४।१२।७
नपात्	२।२।१३	नीरं	१।१२।७२	परिस्त्रव	३।२१।१
नभः	१।४।६	नीलं	३।४।८	परीणसा	३।१।७
नभः	१।१२।४	नु	२।१५।१	पर्जन्यः	५।४।५
नभते	२।१९।१०	नुकं	३।१२।२	पर्वतः	१।१०।९
नभन्वः	१।१३।१५	नू च	४।१।३१	पवते	२।१४।१०८
नभसी	३।३०।७	नू चित्	४।१।३०	पवस्व	३।२१।२
नमः	२।७।२२	नूतनं	३।२८।३	पविः	१।११।१५
नमः	२।२०।४	नूत्नं	३।२८।२	पविः	२।२०।५
नमस्याति	३।५।४	नृम्णं	२।९।९	पविः	४।२।२५
नम्या	१।७।८	नृम्णं	२।१०।२०	पवित्र	१।१२।८२
नरः	१।१४।२३	नेमः	२।७।२०	पवित्रं	४।२।३४
नरः	२।३।२	नेमः	३।२९।८	पस्त्यं	३।४।६
नराशंसः	५।२।४	नेमधिता	२।१७।१३	पाकः	३।८।८
नवते	२।१४।२९	नेमिः	२।२०।२	पाजः	२।९।२
नवं	३।२८।१	नौः	१।११।४५	पाथः	४।३।३०
नवेदाः	३।१५।९	नौति	३।१४।२९	पादुः	४।२।६४
नर्व्यं	३।२८।४	पचता	४।३।६५	पार्वत्यः	१।१३।२६
नशत्	२।१८।८	पञ्चजनाः	२।३।२३	पार्श्वौ	३।३०।१७
नसते	२।१४।७६	पङ्क्तिः	४।२।१७	पितरः	५।५।१२
नसन्त	४।१।२२	पणते	३।१४।३२	पिता	४।१।४७
नहुषः	२।३।९	पणायति	३।१४।३१	पितुः	२।७।६
नाकः	१।४।३	पतङ्गाः	१।१४।२२	पितुः	५।३।१९
नादः	३।१६।९	पतति	२।१४।१४	पिनाकं	३।२९।१६
नाम	१।१२।७९	पत्यते	२।२।१२	पिप्पलं	१।१२।१३
नाराशंसः	५।३।६	पश्या	५।५।३२	पिटं	३।७।९
नार्यः	३।१७।६	पदिं	४।२।६३	पिस्त्यति	२।१४।२१
नाळीः	१।११।१८	पनस्याति	३।१४।१५	पीपरत्	३।१९।११
निघृष्वः	३।२।३	पनायते	३।१४।१६	पुरन्धिः	४।३।५१
निचुम्पुणः	४।२।६२	पपृक्षाः	३।१४।३४	पुरन्धी	३।३०।२
निण्य	३।२५।१	पयः	१।७।२१	पुरीषं	१।१२।१२

पुरु	३११३	प्रतिष्ठा	३१२५	वेकुरा	११११५७
पुरुभोजाः	११०६	प्रतीच्यं	३१२५५	वन्नः	११११६
पुस्तरवाः	५११३२	प्रत्नं	३१२७१	वन्नः	३३३२
पुलुकामः	४३१६	प्रदिवः	३१२७२	वह्न	२१२५
पुष्करं	१३१३३	प्रपित्वे	३१२९१	वह्न	२१०२४
पूजयति	३११३७	प्रवते	२११४२४	ब्रह्मणस्पतिः	५११७
पूर्वः	२३२०	प्रवयाः	३१२७३	ब्राह्मणाः व्रतचारिणः	
पूर्णं	११२१७५	प्राग्	२११५१७		३१३५
पृथि	३१२९६	प्रवते	२११४२५	भगः	२१०१०
पृथ्वी	३१२७५	प्ताति	२११४९७	भगः	५१६८
पृषा	११११९	प्नुः	३१७७	भनति	३११३०
पृषा	५६१३०	फणाति	२११४७१	भन्दते	११६१७
पृक्षः	२१७५	फलिगः	११०१७	भन्दते	३१११३
पृक्षे	२१७३३	वांहिष्टः	३३३२४	भन्दनाः	४२१३०
पृच्छति	३१११०	वहुरः	४३१०९	भरताः	३१०११
पृणक्षि	३१०६	वट्ट	३१०११	भरिञ्च	२१११२
पृणाति	३१०७	वतः	४३११३	भरे	२१७५
पृतनाः	२३३२५	वन्धुः	२१०२१	भर्म	१११११
पृतनाः	२१७१९	वप्सति	२०८७	भर्वाति	२०८२
पृतनाज्यं	२१७८	वच्यं	२०८३	भविष्यत्	११२५१
पृत्नु	२१७२१	वभस्ति	२०८३	भत्तयः	२०८८
पृथिवी	१३१९	वर्हणा	४३१८४	भाक्कजीकः	४३१९
पृथिवी	५३३२६	वर्हिः	१३३४	भानुः	११३३
पृथिवा	५५२६	वर्हिः	११२१७८	भानः	२१३५
पृथिवी	५३१९	वर्हिः	५३२६	भानते	२१२३
पृथुज्याः	४२१४०	वर्हिषत्	३३३२५	भारती	११११६
पृथ्वी	१११११	(व ?) बलाहकः	११०२३	भास्वती	१०८३
पृथ्वी	३३०२०	बहुले	३३०१२	भास्वत्यः	११३३४
पृथिः	११४२	बाधः	२१३८	भुरप्यति	२१११६
पृषत्यः सरुतां	१११५६	बाहू	२१३८	भुरप्युः	२१११४
पृलयति	२१११९	चिस्पति	२११४२२	भुरिजौ	२१३३
पेशः	१२६	बीजं	२१११५	भुवनं	११२५०
पेशः	३१७१०	बीरिदे	४२१७७	भुः	१११३७
पैद्वः	११११११	बुन्दः	४३१२२९	भुः	१३१३०
पौल्यानि	२१३२४	बुजुरं	११२२२२	भुनं	११२४९
पौत्ये	२१३४०	बुत्तं	११२२०	भुनिः	१११३८
प्रकलवित्	४३३२५	बुववुक्यं	४३१३३	भुरि	३११४
प्रजा	२२११४	बुवुकं	११२१९	भुगवः	५५११४
प्रजापतिः	३१७१४	बुहव	३३३४	भुणीयते	२१२३४
प्रजापतिः	५१२८	बुहस्पतिः	५१६	भुनिः	४३१८८
प्रतद्वसू	४३१९४	बुकनादाव	४३११०	भेयजं	११२३३

भेषजं	३६१३	मयः	३६१७	मुषीवाच्	३२४११
भोजते	२१२१०	मयूखाः	१५१२	मूषः	४११६
भोजनं	२१०१८	मरीचिपाः	१५११	मृत्युः	५५५४
भ्यसते	३२९१२५	मरुत्	१२१३	मृधः	२१७२०
भ्रमति	२१४१४५	मरुत्	३७१२	मेधः	११०२४
भ्रजते	११६११	मरुतः	३१८६	मेधः	३१७४
भ्राशते	११६१२	मरुतः	५५५८	मेधा	२१०२२
भ्राश्यति	११६१३	मर्ताः	२३१३	मेना	१११२०
भ्रीणाति	२१२१५	मर्त्याः	२३१२	मेनाः	३२९१७
भ्रेषति	२१२१६	मर्दति	२१४१७४	मेनिः	२२०१५
मंहते	३२०१०	मर्याः	२३११	मेळिः	११११९
मक्षु	२१५१२	मलिस्तुचः	३२४१२	मेषो भूतोऽमि यन्नयः	३१३८
मखः	३१७११	मल्मलाभवंच्	११७१४	मेहना	४११४
मघं	२१०११	महः	११२१५६	मोकी	१७१८
मज्जना	२१२१३	महत्	११२१५३	म्यक्षति	२१४३३
मण्डूकाः	५३३३	महत्	३३३१	यज्ञः	३१७११
मतयः	३१५१२२	महयति	३१४३५	यतते	२१४१४४
मतुथाः	३१५१२३	महाधने	२१७१४१	यन्नस्तुचः	३१८५
मदति	३१४३९	महिषः	३३३८	यदवः	२३३८
मदेमाहि	३१९१५	जही	१११२	यन्तारः	३१९१२
मधु	११२१११	मही	११११४७	यन्धि	३१९१३
मध्या	४११२	मही	२११५	यमः	५४१२
मनश्चित्	३१५१५	मही	३३०१८	यमः	५६१७
मनामहे	३१९१६	मांश्चत्वः	११४१८	यमी	५५२४
मनीषी	३१५११	माकिः	३१२१७	यस्या	१७१७
मनुः	५६१२२	मातरः	११३३६	यव्याः	११३२
मनुष्याः	२३११	मायते	३१९१७	यशः	११२१५५
मन्दते	११६१६	माया	३१९१९	यशः	२७२८
मन्दते	३१४१८	मायुः	१११२७	यशः	२१०२३
मन्दिने	४११५३	मायुकः	३२१४	यहः	११२१४२
मन्दू	४११२३	माष्टि	२१४१५	यहः	२११८
मन्द्रयते	३१४१४३	साहिनः	३३१७	यहुः	२२११
मन्द्रा	११११९	मित्रः	५४१३	यह्वः	३३१३
मन्द्राजनी	११११०	मिनाति	२१४१५१	यातयाति	२१९१४
मन्धाता	३१५१२	मिनाति	२१९३१	याति	२१४१९
मन्महे	३१९१३	मिनोति	२१९३२	यादुः	११२१४८
मन्यते	२६१३	मि.मिद्धि	३१९१७	यादृश्मिन्	४३६१
मन्यते	३१४३८	मिमीहि	३१९१८	यामि	३१९१२
मन्युः	२१३१०	मिच्यति	२१४२३	युध्यति	२१४६३
मन्युः	५४१८	मीळहुं	२१०११	योक्त्राणि	२५१६
ममसत्यं	२१७१२	मीळह	२१७१७		

योजनानि	२।५।१७	रिणाति	२।१४।५८	वग्नः	१।११।२५
योनिः	१।१२।६९	रिपः	१।११।३	वज्रः	२।२०।९
योनिः	३।४।१४	रिपुः	३।२४।४	वञ्चति	२।१४।१०६
योषिष्ठि	२।१४।५७	रिम्बा	३।२४।३	वधः	२।९।१९
यौति	३।१४।२७	रिरिद्धि	३।१९।९	वधः	२।२०।८
रंसु	४।३।७४	रिरीहि	३।१९।१०	वध्वः	१।१३।१६
रंहति	२।१४।४३	रिशादसः	४।३।५३	वर्न	१।५।८
रजः	१।७।१२	रिहति	३।१४।११	वर्न	१।१२।९
रजः	४।१।३९	रिहायाः	३।२४।६	वनर्गुः	३।२४।९
रजति	२।१४।४७	रीयते	२।१४।५९	वनस्पतिः	५।२।१२
रजयति	३।१४।२४	रुक्मं	१।२।३	वसुष्यति	२।१२।८
रजसी	३।३०।८	रुजानाः	१।१३।८	वसुष्यति	४।२।८
रञ्जयति	३।१४।२३	रुजानाः	४।३।२०	वन्नाति	२।६।८
रणः	२।१७।१	रुद्रः	३।१६।१२	वप्ः	१।१२।९०
रत्नं	२।१०।७	रुद्रः	५.४।३	वपुः	३।७।४
रथः	५।३।७	रुद्राः	५।५।९	वस्रकः	३।२।७
रथर्यति	२।१४।९३	रुश्व	४।३।५२	वस्रोभिः	३।२९।११
रथर्यति	४।३।११६	रेक्णः	२।१०।२	वयुनं	३।८।१०
रभसः	३।३।२०	रेजति	२।१४।६०	वयुनं	३।९।१०
रम्णाति	२।१९।२४	रेजते	३।२९।२६	वयुनं	४।२।४८
रम्भः	३।२९।१५	रेतः	१।१२।१६	वराहः	१।१०।१३
राघेः	१।१२।७३	रेभः	३।१६।१	वराहः	४।२।२१
राघेः	२।१०।८	रेभति	३।१४।३	वरिवः	२।१०।५
रशनाः	२।५।६	रेळते	०।१२।१	वरुणः	५।४।२
रश्मयः	१।५।४	रैवतः	१।१०।१६	वरुणः	५।६।१३
रसः	१।१२।३५	रोचते	१।१६।८	वरुथं	३।४।१७
रसः	२।७।१६	रोदसी	३।३०।४	वर्गः	२।९।२०
रसति	३।१४।४०	रोदसी	५।५।३६	वर्चः	२।७।२६
राका	५।५।२१	रोधचक्राः	१।१३।११	वर्तते	२।१४।१
राजति	२।२१।४	रोधस्वत्यः	१।१३।३३	वर्षः	३।७।३
राति	३।२०।४	रोहितः	१।१३।१८	वर्यः	१।१३।२३
रात्रिः	५।३।२३	रोहितः अग्नेः	१।१५।२	वलः	१।१०।४
राधः	२।१८।१७	रौति	३।१४।२८	वालिज्ञानः	१।१०।७
राम्या	१।७।६	रौहिणः	१।१०।१५	वल्गुः	१।११।५३
रायः	२।१०।१६	लजति	२।१४।४८	वल्गुयति	३।१४।१७
राद्री	२।२२।१	लोठते	२।१४।३	ववक्षिथ	३।३।१४
रासति	३।२०।५	लोठते	२।१४।४	वन्नः	३।२३।४
रासभावश्चिन्तोः	१।१५।४	लोर्ध	४।१।१६	वात्रिः	३।७।२
रास्तिपनः	४।३।९१	लोहं	१।२।८	वास्मि	२।६।१
रिक्थं	२।१०।३	वक्षः	४।२।२६	वष्टि	२।६।७
रिक्वा	३।२४।५	वक्षणाः	१।१३।९	वसवः	१।५।१०

वसवः	५६१२९	विस्वादः	२११७३	विद्वन्वी	२११६
वसु	२१०११५	विघ्नः	२११५२	विष्णुः	३११७१२
वस्तोः	११९११	विचर्षाणिः	३१११६	विष्णुः	४१२३८
वस्त्री	११७२३	विचष्टे	३१११५	विष्णुः	५६१११
वहते	२११४१२	विजाज्ञातुः	४३१४०	विष्पितः	४३१८९
वह्निः	१११४६	विदथः	३११७५	विस्तुहः	४३१८
वाः	१११२१८	विदथानि	४३३३३	विहायाः	३३३१२
वाक्	११११५०	विदधे	४३११८	वीरुधः	४३३९
वाक्	५५११९	विधाता	३११५१३	वीळु	२१११४
वाघतः	३११५२४	विधाता	५५५७	वृक्	२११२१
वाघतः	३११८३	विधेम	३१५२	वृकः	२१२०७
वाचस्पतिः	५५११०	विनङ्गुसौ	२१४५	वृकः	३१२४१४
वाजः	२१७२	विषः	२१५९	वृकः	४३१६५
वाजगन्ध्यं	४३२५०	विषः	३११५१४	वृक्तवर्हिषः	३११८४
वाजपस्त्यं	४३२४९	विषन्यवः	३११५१७	वृक्षस्य सु ते	
वाजयति	३११४३६	विषाश्चि	३११५१६	पुरुहूत वयाः	३११३६
वाजसातो	२११७३६	विषा	११११४१	वृजनं	२११२१
वाजिनः	५६३०	विपादुतुद्री	५३३३२	वृणाक्ते	२११९५
वाजिनी	११८७	विप्रः	३११५१	वृतं	२११०२८
वाजिनीवती	११८८	विभादरी	११८१	वृत्रः	१११०२८
वाजी	१११४४	वियत्	११३२	वृत्रतूयं	२११७३२
वाजे	२११७४२	वियातः	२११९१९	वृत्रं	२११०२७
वाञ्छति	२१६६	नियुते	४३१५९	वृन्दं	४३३३३०
वाणः	१११११४	विरण्शी	३३३२२	वृश्चति	२११९६
वाणी	१११११२	विवक्षसे	३३३१५	वृषन्विः	१११०२७
वाणीची	१११११३	विदस्वन्तः	२३३२४	वृषभः	५३३१७
वातः	५५१२२	विवाक्	२११७२	वृषाकपायी	५६४
वातरंहाः	२११५२६	विवासति	३५११०	वृषाकापिः	५६११६
वाताप्यं	४३३११४	विशः	२३३५	वेति	२१६३
वाति	२११४१८	विश्वकर्मा	५५११६	वेति	२१८४
वामः	३१८९	विश्वचर्षणिः	३१११७	वेति	२११४११८
वायुः	५५११	विश्वं	३३३६	वेदः	२११०४
वारि	१११२९८	विश्वरूपा बृहस्पतेः		वेधाः	३११५६
वार्यं	४३२५			वेनः	३११५५
वावशानः	४३२४			वेनः	३११७२
वाशी	११११११	विश्वानरः	५५५५	वेनः	५५१२४
वाशी	४३१४४	विश्वानरः	५६१२	वेनति	२१६४
वासरं	११९४	विश्वदेवाः	५६२७	वेनति	२११४१४
वास्तोष्पतिः	५५१९	विषं	११२११५	वेनति	३११४४२
वाहः	४३१२६	विपुणः	४३१४५	वेपः	२११५
वाहिष्टः	४३२२	विष्टप्	१४१५	वेवेष्टि	२१८५

वेषः	२।१।४	शराहः	४।३।१२६	शूर्ताः	२।१।५।७
वेषिष्टि	२।१।४।५६	शर्धः	२।९।७	शूर्धं	२।९।१६
वेसति	२।६।५	शर्म	३।४।२१	शूर्धं	३।६।१०
वैतसः	३।२९।२०	शर्याः	२।५।५	शृङ्गाणि	१।१७।११
वैश्वानरः	५।१।३	शर्याः	४।२।२३	शृणाति	२।१९।२५
व्यथिः	२।१३।११	शर्वरी	१।७।३	शेषः	३।२९।१९
व्यन्तः	४।१।४२	शवः	१।१२।४१	शेषं	३।६।१७
व्यानाशिः	३।१।८	शवः	२।९।३	शेषुष	३।६।६
व्योम	१।३।३	शवति	२।१४।१७	शेषः	२।२।६
व्योम	१।६।६	शशमानः	३।१४।२२	शोकी	१।७।१९
व्योम	१।१२।५४	शशमानः	४।३।३८	शोचति	१।१६।५
व्रजः	१।१०।११	शश्वत्	३।१।५	शोचिः	१।१७।६
व्रतं	२।१।७	शाखाः	२।५।१९	श्रोतति	२।१४।१२
व्रन्दी	४।२।५८	शातपन्ता	३।६।३	श्नथति	२।१९।२
व्राः	४।२।२०	शाशदानः	४।३।७०	श्मशा	४।२।४६
व्राताः	२।३।१४	शिक्षति	३।२०।८	श्यावाः सवितुः	१।१५।८
व्राधन्	३।३।२१	शितान्न	४।१।३	श्यावी	१।७।१
व्रिशः	२।५।४	गिपिद्विष्टः	४।२।३७	श्येनः	५।५।१
शंयोः	४।१।४८	शिप्रे	४।१।११	श्येनासः	१।१४।२०
शंसति	३।१४।२५	शिप्रे	४।३।७३	श्रत्	३।१०।२
शकुनिः	५।३।२	शिसी	२।१।२४	श्रद्धा	५।३।२५
शक्तिः	२।१।२५	शिम्बाता	३।६।१	श्रवः	२।७।४
शक्म	२।१।१०	शिरिणा	१।७।१७	श्रवः	२।१०।२६
✓ शक्वरी	२।४।११	शिरिम्बिठः	४।३।१२१	श्रायन्तः	४।३।३४
✓ शक्वरी	२।११।९	शिलगुः	३।६।४	श्रुष्टी	४।३।५०
शग्धि	३।१९।५	शिल्प	२।१।२६	श्लोकः	१।११।१
शग्मं	३।६।१२	शिल्पं	३।७।१६	श्वघ्नी	४।२।६८
शची	१।११।४९	शिवं	३।६।१८	श्वसिति	२।१९।९
शची	२।१।२२	शिशीते	४।१।३४	श्वत्रति	२।१४।८२
शची	३।९।८	शीर्भं	२।१५।९	श्वत्रं	२।१०।६
शतं	३।१।९	शीरं	४।१।१७	श्वत्रं	४।२।१४
शतरा	३।६।२	शु	२।१५।१५	श्वेत्या	१।८।१२
शब्दः	१।११।३२	शुकं	१।१२।९५	ष्वःकति	२।१४।९५
शं	३।६।१९	शुनं	३।६।११	संयत्	२।१७।४५
शमी	२।१।२३	शुनासीरौ	५।३।३४	संयुगे	२।१७।२९
शम्नाति	२।१९।२६	शुभं	१।१२।४७	संवतः	२।१७।४६
शम्बः	४।२।७२	शुरुधः	४।३।६६	सक्षति	२।१४।३२
शम्बरः	१।१०।१४	शुष्णं	२।९।१२	सगरः	१।३।१४
शम्बरं	१।१२।८८	शुष्मं	२।९।११	सङ्काः	२।१७।१४
शम्बरं	२।९।२८	शूयनासः	२।१५।८	संख्ये	२।१७।२७
शरणं	३।४।१६	शूरसातौ	२।१७।३५	संगथे	२।१७।३०

संगमे	२१७३१	सरः	११२३८	सी	४१२८१
संगे	२१७३८	सरण्यूः	५६५	सीराः	११२३४
सचति	२१७३४	सरमा	५५११७	सुकं	३१२३३
सचते	३१२१२४	सरस्वती	११११२२	सुक्षेम	११२२२३
सचा	४१२३०	सरस्वती	५५११८	सुखं	११२१४४
सत्	११२१७४	सरस्वत्यः	११२३३१	सुगम्यं	३६६८
सतः	३१२१६	सरस्वान्	५५११५	सुतः	२१७१७
सतीनं	११२१५९	सारितः	११२३१३	सुतुकः	४११३५
सत्यं	११२१७१	सर्गाः	११२१८७	सुदत्रः	४३१५४
सत्रा	३११०३	सर्णाकिं	११२१५७	सुदिनं	३६६९
सदनं	११२१६७	सर्पति	२११४७	सुनीथः	३१८१७
सदसी	३३०१९	सर्पिः	११२१८०	सुपर्णः	५५१३१
सदान्वे	४३११२०	सर्वे	११२१७६	सुपर्णाः	१५११५
सद्म	११२१६६	सर्मुते	२११४७५	सुपर्णाः	१११४२१
सद्म	२१७४४४	सल्लूकं	४३६६	सुपर्णा	११११५६
सद्म	३१४१५	सलिलं	११२१७	सुप्रायणाः	४११३६
सद्मनी	३३०११०	सलिलं	३११११	सुमत्	४३१९८
सनाभयः	२१५१५	सवनं	३१७१७	सुमं	३६६१६
सनुतः	३१२५३	साविता	५५१२०	सुम्नावरी	१८१९
सनेमि	३१२७४	साविता	५६१७	सुरा	११२१२५
सपति	३१५१९	सवीमनि	४३३३१	सुविते	४११२८
सपति	३११४३३	सश्वाति	२११४४१	सुविदत्रः	४३१५५
सपर्याति	३१५३	ससं	२१७२१	सुशिप्रः	४३१७२
सप्तक्रपयः	११५१३	ससं	४१२१८	सूदः	३२३१९
सप्तक्रपयः	५६१२५	सस्ति	३१२१२	सूदरी	१८१२
सप्तिः	१११४५	सस्ति	४१२१	सूदुः	२१२१२
सप्रथाः	४३३३२	सन्तुतः	११२३१९	सूनृता	१८११४
सबाधः	३११८७	सस्वः	३१२५२	सूनृता	२१७२४
समत्सु	२११७२२	सहः	११२१४०	सूनृतावती	१८११५
समनं	२११७१६	सहः	२१११७	सूनृतावरी	१८११६
समनीके	२११७३७	सहस्रं	३१११०	सूरिः	३११६८
समरणे	२११७२४	साचीवित्	२११५२२	सूर्ते	४३१५९
समर्थे	२११७२३	साध्याः	११५१४	सूर्यः	५६६९
समस्य	४१२६९	साध्याः	५६१२८	सूर्या	११११२१
समितिः	२११७१५	सायकः	२१२०१७	सूर्या	५६६३
समिधे	२११७२६	सिनं	२१७८	सूकः	२१२०६
समिके	२११७११	सिनं	४१२१८	सूणिः	४१२८४
समुद्रः	१३३१५	सिनीवाली	५५१२२	सुप्रः	४३१७१
समुद्रः	५६१२०	सिन्धवः	११२३२१	संधाति	२११४११०
समोहे	२११७२५	सिपकु	३१२१२३	सोमः	५५१२
सरः	११११५५	सिसर्ति	२११४५५	सोमानं	४३१४२

सोमोअक्षाः	४।२।१३	स्वनः	१।११।३३	हरी इन्द्रस्य	१।१५।१
स्तामुः	३।१६।५	स्वापिति	३।२२।१	हर्म्यं	३।४।४
स्तिपाः	४।३।७९	स्वयंभूः	१।३।११	हर्यति	२।६।१०
स्तियानां	४।३।७८	स्वरः	१।११।३१	हर्यति	२।१४।७७
स्तुप्	३।१६।११	स्वरति	२।१४।५४	हविः	१।१२।६५
स्तृणाति	२।१९।१२	स्वरति	३।१४।४१	हविर्धनि	५।३।३०
स्तृभिः	३।२९।१०	स्वसराणि	१।९।५	हस्तघ्नः	५।३।१०
स्ताभाति	३।१४।४	स्वसराणि	३।४।१०	हासमाने	४।२।१६
स्तौति	३।१४।२६	स्वसराणि	४।२।२२	हिकं	३।१२।१
ज्ञेहयति	२।१९।१३	स्वसारः	२।५।१३	हिनीत	४।३।९५
स्पृधः	२।१७।१९	स्वस्तिः	५।५।३३	हिमा	१।७।२२
स्फुरति	२।१९।१५	स्वाहा	१।११।२४	हिरण्यं	१।२।५
स्फुलति	२।१९।१६	स्वाहाकृतयः	५।२।१३	हिरण्यवर्णाः	१।१३।१७
स्यन्दते	२।१४।५	स्वृतीकं	१।१२।५८	हिरुक	३।२५।४
स्यन्द्रासः	२।९।२७	हंसासः	१।१४।२५	हुराश्चत्	३।२४।१०
स्यनति	२।१४।८	हनति	२।१४।७२	ह्राणिः	१।१७।१८
स्यूमकं	३।६।५	हन्ति	२।१४।०९	ह्राणिः	२।१३।३
स्योनं	३।६।१५	हयः	१।१४।२	हेतिः	२।२०।३
स्त्रंसते	२।१४।१०	हयन्तात्	२।१४।११९	हेम	१।२।१
स्त्रवति	२।१४।९	हरः	१।१७।९	हेम	१।१२।८५
स्त्रवन्त्यः	१।१३।२७	हरः	२।१३।२	हेळः	२।१३।१
स्त्रोतः	१।१२।३३	हरः	४।१।४०	हेळते	२।१२।२
स्त्रोत्याः	१।१३।५	हरयः	२।३।१०	होत्रा	१।११।३५
स्वः	१।४।१	हरयाणः	४।२।५३	होत्रा	३।१७।८
स्वः	१।१२।८६	हरस्वन्यः	१।१३।३२	ह्रस्वः	३।२।२
स्वञ्चाः	४।२।३६	हरितः	१।६।८	ह्रयते	३।१४।८
स्वधा	१।१२।९७	हरितः	१।१३।१२	ह्ररः	२।१३।७
स्वधा	२।७।१७	हरितः	२।५।१२	ह्ररति	२।८।१०
स्वाधितिः	२।२०।१६	हरितः आदित्यस्य	१।१५।३	ह्वार्याणां	१।१४।२४
स्वधे	३।३०।१				

Index No. II

Names of Sections in निघण्टु and निरुक्त

निघण्टु chap. 1 to 3 and निरुक्त 2 and 3.

(The figures refer to page and line)

अङ्गुलिनामानि ६२; ४६७ अत्तिकर्माणः धातवः ६१५; ४६११९-२० अध्येषणाकर्मणः धातवः १३७; ५२१३ अन्तरिक्षनामानि ११४; ३४१४ अन्तिकनामानि ८२०; ४७४ अन्ननामानि ६१२; ४६१८ अपत्यनामानि ५१३; ४३२ अर्चतिकर्माणः धातवः १२७; ५२५ अश्वनामानि ४१५; ४११३ (१०) अहर्नामानि २१२; ३८२२ आदिष्टोपयोजनानि (अश्व- नामानि) ४१५; ४२२ ईश्वरनामानि ९२३; ४८१५ उदकनामानि ३२६; ४०६ उपमाः ११२२; ४९१८ उषोनामानि २१९; ३८५ ऋत्विङ्नामानि १२२३; ५२१० ऐश्वर्यकर्मणः धातवः ९२१; ४८१५ कर्मनामानि ५१९; ४३१ कान्तिकर्माणः धातवः ६६; ४६१८ (२०) कूपनामानि १३१२; ५२१४ कुध्यतिकर्माणः धातवः ७७; ४७१ क्रीधनामानि ७१०; ४७२ क्षिप्रनामानि ८१७; ४७३ गतिकर्माणः धातवः ८११; ४७२ गृहनामानि १०१७; ४९१०	गोनामानि ७४; ४६२२ ज्वलतिकर्माणः धातवः ४२२; ४२३ ज्वलतोनामधेयानि ४२५; ४२४ दानकर्मणः धातवः १३५; ५२१२ (३०) दिङ्नामानि १२२; ३६२४ दूरनामानि १३२०; ५२१७-१८ यावापृथिव्योः नामधेयानि १४१२ यावापृथिवीनामधेयानि ५४२१ द्विशउत्तराणिनामानि १४६; ५२२२ धननामानि ७२; ४६२१ नदीनामानि ४९; ४०७ नवनामानि १३२४; ५२१९-२० निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि १३१८; ५२१७ परिचरणकर्मणः धातवः १०२०; ४९११ पश्यतिकर्माणः धातवः १११५; यश्यतिकर्माणः धातवः चायति- प्रभृतीनि च नामानि आभिश्वाणि ४९१६; ४८३१-४८५७ (४०) पुराणनामानि १३२२; ५२१८-१९ पृथिवीनामधेयानि १६; ३३१४ प्रज्ञानामानि १११०; ४९१४ प्रशस्यनामानि ११७; ४९१३ बलनामानि ६२१; ४६२० बहुनामानि १०३; ४९६ बाहुनामानि ५२२; ४६६ मनुष्यनामानि ५१९; ४५१५

- महन्नामानि १०१२; ४९१७
मेघनामानि २१९; ३९१५
(५०) मेधात्रिनामानि १२१३; ५२१५-६
यज्ञनामानि १२१२०; ५२१८
याश्चाकर्माणः धातवः १३१२;
५२१२
रश्मिनामानि १२०; ३६२३
रात्रिनामानि २१५; ३८१३
रूपनामानि १११४; ४९१३३
वज्रनामानि ९११९; ४८१२
वधकर्माणः धातवः ९११५; ४७२२
वाङ्मनामानि ३१५; ३९१२०
व्याक्तिकर्माणः धातवः ९१७; ४७२१
(६०) सत्यनामानि १११२२; ४९१३४
सर्वपदसमाम्नाय १११२८;
४९१३७-१८
साधारणानि ११३६; ३५१८
सुखनामानि १०१२५; ४९१३१-३२

- संग्रामनामानि ९१४; ४७१५
स्तेननामानि १३१३६; ५२१२५
स्तोत्रनामानि १२१३६; ५२१७
स्त्रपितिकर्माणौ धातू १३१८;
५२१३४
हिरण्यनामानि १११०; ३४१११
(६९) ह्रस्वनामानि १०१६; ४९१७

मिथण्डु Chap. IV & V

- (१) द्विपट्टिः पदानि १५१५
(२) चतुरस्ररमशीतिः पदानि १५१२४
(३) त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि १७१४
(४) त्रीणि पदानि १७१८
(५) त्रयोदश पदानि १७१२२
(६) पद्मत्रिंशत् पदानि १७१२१
(७) द्वात्रिंशत् पदानि १८१३
(८) पद्मत्रिंशत् पदानि १८१११
(९) एकत्रिंशत् पदानि १८१८

The following indices relate to the first three chapters
of निरुक्त

Index III

Words derived; words in मिथण्डु

- अद्भुतं २११२४; २४०१२१-२३
अध्वरः (यज्ञनाम) २३१६; २४७११८-२३
अन्तरिक्षं ३४११४-१५; ३४११३१-३४२१
२५
अन्नं ४६११९; ४५४१२५-३३
अपत्यं ४३१२-३; ४१२११-१८
अप्लः (रूपनाम) ४८१९-१०; ४६६१२६
-३०
अभीके ५२१२३; ५१३१३२-३६
अभीश्वः ४६११६; ४५११२०-२३
अम्बु (अर्बु?) ४७११६; ४५९१३४
अर्भकं ५३११-२; ५१६१२७-२९
अवनयः ४६११४; ४५११२-९
अश्वः (Nṅ. अश्वः) २४११९-२०; ४११
१४; २५९११२-१३; ४०७१२४-२८
नि० ७१

- अहिः (मेघः) ३७११९-२०; ३७३११९-
२३
आक्षाणः ४७१२१-२२; ४६३१११-१२
आखण्डल ४८११; ४६५११०-१२
आपानः ४७१२२; ४६३११२-१३
इतः ४८११६-१७; ४७११३३-४७२१४
उदकं ४०१६-७; ३९७१८-१०
उपजिह्विकाः ५३११७; ५३०१२५-२७
उपरः } (मेघः) ३९१७-८; ३८८११३-२३
उपलः }
उर्व्यः ४११७; ४०३११२-२७
ऊर्क (अक्षनाम) ४६११; ४४६१३-१५
ऊर्द्वरं ५३११९-२०; ५३२११४-२०
ऊक् २२१२४; २४६११४-१५
ऊक्षाः ५३११२-१३; ५२८१४-१६

ऋतं (उदकनाम) ४०१८-१९; ३९९१४-६
कक्ष्याः ४६१४-१५; ४५११९-१४
काष्ठाः (दिशाः) ३६१२६-३७११;

३६६६६-१२

कुत्सः ४८१३-१४; ४७०१६-१८

कूपः ५२१५; ५१२१२-२३

कृदरं ५३१२१-२२; ५३१२६-२९

क्षा (महा०) ३२११८; ३२११२३-२५

(खले)खलः (संग्रामनाम) ४७११८; ४६०१-
२२-३०

(गीः Ng) गिरः (स्तुतयः) २४१४-५;
२५४१५

गिरिः (पर्वतः) २९१६; २९२.७-१०

गिरिः (मेघः) २९१८; २९३३३-६

गौः (पृथिवी) ३२१३-४; ३१.७१-११

गौः (आदित्यः) ३६११५; ३६११६-१८

गौः (द्यौः) ३६११५-१६; ३६११९-२२

ग्राः ५४१६-७; ५३५१२२-२५

चित्तं २११२५; २४०३५

जरिता २२१६-७; २४११२०-२३

तमः ३७१९; ३६८१२७-३८

(तल्लित् Ng.) तल्लित् (अन्तिक वधयोः
संयुक्तकर्म) ४८१२; ४६५३१-३२
(. Vide Index VI)

तस्करः ४९१२३; ४८६१२९-४८७३

तिरः ५३१५; ५१९१६-८

त्वः ५३१८; ५२५११-४

दधिक्राः ४१११५-१६; ४०७१२८-३३

दध्रं ५३१२; ५१६१२४-२७

द्युः (अह्नः नामधेयं) २११२२; २४०११४-१८

धूः (Ng. धुरः) ४६११७; ४५२११०-१२

नयः ४०१७; ३९७१३३-१७

नभः (आदित्यः । द्यौः) ३६११९-२१;
३६११२६-३३

नवं ५२१२०; ५१३१६-१९

नाकः (आदित्यः) ३६११०-११;
३६०१२९-३६

नाकः (द्यौः) ३६१११-१२; ३६०१३६-
३६११२५

निर्झरतिः (पृथिवी) ३३११५; ३३०१६-९

नेमः ५३१८; ५२५१४-८

पर्वतः (मेघः।पर्वतः) २९१६; २९२१११-१३
पाकः ४९१३-४; ४७४१४-२१; ४७२३४
-४७३१५

पिनाकं ५४१३; ५३३३१-३६-५३४३

पुरीषं ३९११८-१९; ३९११२६-३५

पृथिवी २५१२-३; २६०१४

पृश्निः (आदित्यः) ३६१९-१०; ३६०१
१५-२४

पृश्निः (द्यौः) ३६११०-११; ३६०१२५-२८

प्रपित्वे ५२१२३; ५१३३३०-३१

वाहू ४६१७; ४४९१२८-३५

वृत्तकं (उदकनाम) ३९११८; ३९१११८-२६

वृहत् २२११२; २४३११४-१६.

भगः २२१११; २४३११२-१३

भूरि (बहुनो नामधेयं) ३३१८; ३२५११०-
१२

मघं (धन नामधेयं) २२१६-७

मनुष्याः ४५११५-१७; ४४३१२६-४४४१
११

(Ng. मर्याः) मर्याः (मनुष्यः) ५०१७;
४८९१२३-२५

महान् (Ng. महत्) ४९१८-९; ४७९१
१३-२५

मेघः ३९१६; ३८७१२७-३२

मेनाः ५४१६; ५३५१२०-२२

यज्ञः ५२१८-१०; ५०९१२५-५१०१२४

रम्भः ५४११; ५३३११४-१७

रश्मिः (Ng. रश्मयः) ३६१२३; ३६४१७-
११

रेक्णः (धननाम) ४३१७-८; ४१३१२-८

वज्रः ४८११२-१३; ४७०१३३-१६

वनर्गु (Ng. वनर्गुः) ४९१२२; ४८६१८-
११

वन्म्यः (वन्नीभिः Ng.) ५३११६-१७;
५३०१५-१०

ववक्षिथ ४९१९-१०; ४७९१२६-३१

वत्रिः (रूपनाम) ३४१९; ३३८१११-१३

वाक् ३९१२०-२१; ३९३३३०-३१

वाजी ४११२१; ४०८१३-५

वियातः ४७१२३; ४६४१२४-४६५१२

विवक्षते ४९१९-१०; ४७९१२६-३१

विष्टप् (आदित्यः। यौः) ३६।१७-१८; ३६१।
२४-२५
वृत्रः ३७।२२-२३; ३७४।११-३७५।१३
वैतसः ५४।९-१०; ५३७।१९-२५
व्रतं (कर्मनाम) ३६।३-४; ३५७।१४-२०,
२९-३४; ३५८।१६-२५; ३५९।२६
-२७
शुष्मं (बलनाम) ४०।२; ३९४।४-७
शेषः ५४।९; ५३७।१६-१९
शेषः (अपत्यनाम) ४३।९; ४१३।१८-२८
श्वेत्या ३८।१७; ३८१।३७-३८२।३
सतः ५३।५; ५१९।८-१०
सत्यं २५।४-५; २६०।२१-२६१।१४
सत्यं ४९।१५; ४८२।२६-३६

समुद्रः (अन्तरिक्षं) ३४।१६-१७; ३४२।
३१-३४
सुपर्णाः (आदित्यरश्मयः) ४८।२०; ४७२।
५-१३
स्तुमिः ५३।१३-१४; ५२९।२-६
स्वर (आदित्यः। यौः) ३६।६-७; ३५९।
३०-३६०।१४
हिरण्यं ३४।११-१३; ३४१।११-२८
ह्रस्वः ४९।७; ४७९।७-१२

तद्विद् नभस्, पर्वत, विष्टप् and स्वर to
be counted twice each.
Number of Ng. words 112.

Index IV

Words derived : words outside निघण्टु

अंशुः ३२।१०-११; ३२०।६-१४
आक्षि २३।१३-१४; २४८।३३-३७
अङ्कः ४२।१; ४०९।१२-१४
अङ्गाराः ५१।१६; ५०४।९-१४
अङ्गिराः ५१।१६; ५०४।८-९
अङ्गुल्यः ४६।८-९; ४४९।३५-४५०।
१९
आत्रिः ५१।१६-१७; ५०४।१६-२५
अङ्गुतं २१।२४; २४०।२४-२८
अय २१।२२; २४०।१२-१३
अधरः ३५।९; ३४९।२२-२४
अधः ३५।९; ३४९।३२-३९
अध्वर्युः २३।४-५; २४७।२-१८
अनूपः ३९।१४-१५; ३९०।२५-३९१।१७
अनूपाः ३९।१४; ३९०।२२-२५
अन्तरपुरुषः (अन्तरपुरुषं Text) ३१।९;
३०९।३०-३३
आन्तिकं ४७।५; ४५५।१२-१५, २८
अन्यः २१।२५; २४०।२९-३५
आभिपित्वम् ५०।४; ४८८।१४-१६

अभीक्ष्णं ४०।२१; ३९९।३६-४००।१-२
असुथा ५१।९; ५०२।१९-२४
अम्बुदः (महा०) ४७।१६; ४५९।३४-३७
अयं ५१।८; ५०२।९-१४
अयातः ३३।१०; ३२५।२१-२३
अरणः ४३।७; ४१२।३२-४१३।२
(vide index vi)
अरातयः ४८।७-८; ४६६।१५-२६
अर्थः २७।२३; २८१।३५-२८२।५
अर्थं ५३।९-१०; ५२५।८-२०
अर्द्धदः (मेघः) ४७।१५; ४५९।२६-३४
अर्द्धदं ४७।१६-१७; ४६०।१-११
अवत्तं (गावःपथ्यदनस्) २७।६-७;
२७७।१६-१७
अवारं ४०।५; ३९४।२५-२८
अटौ ४७।१३; ४५७।९-११
असुः (प्राणनाम) ४५।२२-२३; ४४४।
३०-३३
अनुराः ४५।२१-२५; ४४४।२०-४४५।२२
असौ ५१।९; ५०२।१४-१९

अहः ३८१२३; ३८५११०-१७
 अहिः (सर्पः) ३७११९; ३७३१२४-२७
 आचार्यः २०११७-१८; २३३६-१९
 आत्मा ५०१२२-१३; ४९३१६-४९४१९
 आद्वयः २३१६; २४९१३२-३५
 आदित्यः ३५१२०-२१; ३५४१२६-३५
 आदिषेणः ३५१३; ३४६१८-९; १७-२६
 (vide Index vi)
 आस्यं २३११७; २५०१६-२३
 इन्द्रशत्रुः ३७११०-११; ३६९१७-११
 उत्तरः ३५१८-९; ३४८३६-३४९१५
 उषाः ३८६; ३७७१७-२२
 ऋतस्य (रतसः २) ४४१३; ४१९१२७-२८ (vide Ind. vi)
 ऋतुः ४०१२०; ३९९१२०-२१
 ऋत्विक् ५२१११-१२; ५१०१२५-३५
 ऋषिः ३५१५-६; ३४७३५-३४८१४
 एकः ४७११२; ४५६१२८-३३
 एवैः ४०११९; ३९९११०-१८
 ओकः (निवासनाम) ४३११५-१६; ४१६१२०-२४
 कक्षः ३११५-६; ३०७३३०-३०८११
 कक्ष्या (रज्जुः अश्वस्य) ३११४-५; ३०७१२०-३०
 कपिञ्जलः ५११२३-५२११; ५०७३५-३५
 कम्बलः ३०१२२; ३०४१५-७
 कम्बोजाः ३०१२१-२२; ३०४११-५
 कर्णः २३११४-१५; २४९१३३-२०
 कर्म ४३११-२; ४१२११
 कल्याणवर्णरूपः ३१११४; ३१२११८-३१
 कल्याणं ३१११५; ३१२१३३-३५; ३१३१२-४
 काकः ५११२१-२२; ५०७१८-१४
 कालः ४०१२१-२२; ४००१९-१२
 काष्ठा (आज्यन्तः) ३७१२; ३६६११९-२४
 काष्ठा (आदित्यः) ३७१२; ३६६११७-१९
 काष्ठाः (आपः) ३७१३; ३६६१२४-३६७१४
 काष्ठाः (उपदिशः) ३७११; ३६६१३३-१७

कुचरः २९१४-५; २९२१२-६
 कुत्सः (ऋषिः) ४८१३३-१४; ४७०११८-३७
 कुल्माषाः २०११९; २३३१२६-३०
 कुशिकः ४०१२३-४१११; ४००१२३-३३
 कुन्तत्रं ३९११३; ३९०११०-१६
 कुष्णं ३८११८-१९; ३८२१२०-२३
 क्षणः ४०१२१; ४००१२-८
 क्षिप्रं ४७३३-४; ४५५१८-१२, २७
 क्षीरं ३२१८; ३१९१२४-३१
 खं ४९११२; ४८२१९-१२
 खण्डं (महा°) ४८११; ४६५११६
 (धान्य-) खलः ४७११९; ४६०१३०-४६११३
 गर्तः (सभास्थानं) ४४११८-१९; ४२४११६-२१
 गर्तः (श्मशानसंचयः) ४४१२०; ४२४१३४-४२५१२
 गर्तः (रथः) ४४१२३-२४; ४२५१३३-३४
 गर्ताक्रक् ४४११५ and १८; ४२४१४
 गायत्रं २२१२४-२३११ (Index v)
 गृहाः ४९११०-११; ४८१३३४-४८२१३
 गौः (पशुनाम) ३२१५; ३१७११४-२६
 गौः (ज्या) ३२११४-१५; ३२१११-९
 ग्रीवा ४११२२; ४०८१८-१३
 चत्वारः ४७११३; ४५७१२-८
 चर्म ३२१११; ३२०११४-२२
 जारः (आदित्यः) ५०१२१; ४९६१३६-४९७१३
 जामिः ४५१९-१०; ४३७१२२-३३
 ताडित् (विद्युत्) ४८१९; ४६५१३१-४६६१४
 तित्तिरिः ५११२३; ५०७११६-२५
 तृणं २४१२०; २५९१३३-१५
 त्रयः ४७११३; ४५६१३६-४५७१२
 दंशः २९१२; २९११२९-३०
 दक्षिणः (हस्तः) २२१८-९; २४२१९-१४
 दक्षिणा २२१७-८; २४११२६-२४२१९
 दध्नं २३११७; २५०१२३-३२
 दण्डः ३११२-३; ३०५१३२-३०६१४; ३०७१८-९

दण्ड्यः ३११२; ३०५१२०-३२; ३०६।

४-९

दश ४७१४; ४५७१९-२३

दास्यः ३७१८; ३७३१५-१८

दिवाः ३६१४-२५; ३६५१२९-३६६६

दीर्घः ३७१९; ३६८१२२-२८

दुहिता ४४११-२; ४१८३६-४१९१६

दूरं ५२११८; ५१३११-१०; ५४४१२९

-३१

देवरः ५०५७; ४८६६६-१५; १८-२२

देवापिः ३५६-७; ३४८१२५-२८

द्यावौ ३८१२०; ३८३१९-२७

द्वौ ४७१२२; ४५६३३-३५

धनं ४६१२२; ४५५३३-७; २७

धातुः २८१२० (vide index v)

धूः ४६११७; ४५२१२-१८

नक्षत्राणि ५३१२२-१३; ५२६३३-५२७।

-५

नरकं २४१११; २५५१२-९

नव ४७१३३-१४; ४५७१२२-१७

निघण्टवः १९१२-४; २१७१२-२१९१५

निपाताः २०११०; २३२१११-१२

निर्ऋतिः (कुच्छ्रापतिः) ३३११५; ३३०

१२-१७

निर्णीतिः (महा०) ५२११७; ५१२३१३-३५

निषादः ४६३३-४; ४४८१२१-३०

पञ्च ४६१५; ४४९१२२-२७

पाणिः ३७१२०-२१; ३७३१२९-३१

पदं ३३१११-१२; ३२७३३७-३२८१२०

पदानि ३३१२२; ३२८११८-२०

पन्थाः ४११२४-४२११; ४०९११०-१२

पयः ३२१८; ३१९१९-१४

पर्व २९१७; २९२११४-१६

(अर्धमास-) पर्व २९१७; २९२११६-३७

पञ्चुः ५११४; ५००११८-१९; ५४४११७

-२२

पाणिः ४११५-६; ४०३११७-२१

पादः ३३१११; ३२७३३५-३७

पारं ४०१४; ३९४१२५-२८

पारावतर्त्तौ ४०१४-५; ३९४१२४-२९

पिजवनः ४०१११-१२; ३९८३६-१९

पुत्रः ३५३३-४; ३४७११६-२५

पुराणं ५२११९; ५१३१११-१५

पुरुषः २५३१; ३११८-११; २६०१२-५;

३०९११५-३०

पुरोहितः ३५११४; ३५१११४-१९

पैजवनः ४०१११; ३९८१४-५

प्रथमः (मुख्यनाम) ३९११२-१३; ३८९१

३४-३९८३

प्रस्कण्वः ५१११४-२०; ५०३१२७-३५

(समान-) वन्धू ३८११९; ३८२३३०-३५

वलं ४६१२१; ४५४३३३-४५५११; २७

बहु ४९१६; ४७९३३-६

विलं ३७१२२; ३७३३३६-३७४१४

विल्वं २८११९; २९११४-८

विल्वं २५१२२; २६३११०-१६

वित्तं ४०३३; ३९४१७-१०

ब्रह्म २३३३; २४६३३१-३५

ब्रह्मा २३३३; २४६३३८-३१

भारद्वाजः ५१११७; ५०५१४-६

भीमः २९१४; २९१३३५-३६

भीष्मः २९१४; २९१३३६

भृगुः ५१११५; ५०४१५-७

मत्तरः (सोनः) ३२१७; ३१८१३३-१८

मत्तरः (लोभनाम) ३२१७-८; ३१९११-८

मनीषा (स्तुत्या प्रज्ञया वा) ४०१२२-२३;

४००११४-१९

माता (अन्तरिक्षं) ३३१२३; ३३२१२३-

३०

मुहुः ४०१२०; ३९९१२४-२९

मुहूर्तः ४०११९-२०; ३९९११८-२३

मृगः २९१४; २९१३३३-३४

मेघा ५२१७; ५०९१३३-२१

मेघावती ५२१६-७; ५०९११२-१३

मेघः ५११४; ५००११८-१९; ५४४११७-

२२

योनिः (अन्तरिक्षं) ३३१२३; ३३२१३०-

३३३१२२

योनिः ३३१२४; ३३३१३६-१८

(स्त्री-)योनिः ३८११२-१३; ३७९१९-३६

योषा ५०१७-८; ४८९१२३-२९

राजपुरुषः ३११८; ३०९११

राजा ३१८; ३०९।७-१४
 रात्रिः ३८३; ३७६।३६-३७७।१४
 रुशत् (वर्णनाम) ३८।१६;
 [Vide Index V]
 रूपं ३१।१५-१६; ४९।१३; ३१२।३७-
 ३१३।२
 लोम ४४।२२; ४२५।१३-१७
 वणिक् ३७।२१; ३७३।११-३६
 वयाः २०।२३; २३४।२४-२७
 वरः २२।५; २४१।१३-१४
 वर्णः ३१।१५; ३१२।३६-३७; ३१३।५
 वाजी ४३।१६; ४१६।२४-२६
 वालाः २९।२; २९१।२८-२९
 विंशति. ४७।१४; ४५७।३६-३७
 विः (शकुनिनाम) ३२।२०; ३२१।३२-
 ३४
 विः (इषुनाम) ३२।२०-२१; ३२१।३४-
 ३२२।२
 विधवा ५०।५-७; ४८८।१७-४८९।२
 विश्वकद्वः ३१।१२-१४)
 विश्वकद्राकर्षः ३१।१२) ३१०।३०-
 ३१२।१६
 विश्वामित्रः ४०।१०; ३९७।२८-३३
 वीरः २२।१२-१३; २४३।२२-३०
 वृक्षः ३२।१८ ३२१।१८-२३
 वृषलः (महा°) ५१।११; ५०३।४-११
 वैखानसः ५१।१७; ५०४।२६-२७
 व्याघ्रः ५२।३-४; ५०८।२३-३७
 व्रतं (अन्नं) ३६।४-५; ३५८।६-१५;
 ३५९।२६-२९
 व्रतं (निवृत्तिकर्म) ३६।३; ३५७।३५-३५८।
 ५; ३५८।२५-३४; ३५९।२६-२९
 शक्यः (क्षत्रः) २३।१-२; २४६।१५-२२
 शग्म्येन (संगमेन ४६।५) ४३।२०; ४३०
 १३१-३८
 शतं ४७।१४-१५; ४५८।२३-२४
 शत्रुः ३७।१०; ३६९।८-१२
 शान्तनुः ३५।१३; ३५०।३२-३५१।१३
 शरीरं ३७।८।४४।२१; ३६८।१४-१७;
 ४२५।५-१०
 शाखाः २०।२३; २३४।२७-३०

शिशिरं २४।२; २५३।२९-३३
 शृङ्गं ३३।८-१०; ३२५।१२-२१
 श्म (शरीरं) ४४।२१; ४२५।१०-११
 श्मशानं ४४।२१; ४२५।२-४
 श्मश्रु (लोम) ४४।२१-२२; ४२५।११-
 १३
 श्वः २१।२३; २४०।१८-२०
 श्वा ५२।२; ५०७।३५-५०८।८
 संग्रामः ४७।६-७; ४५५।१६-२५, २८-
 २९
 समुद्रः ३४।१७-१८; ३४२।३४-३४३।
 १०
 सर्वं ४०।१०; ३९७।३३-३६
 सहस्रं ४७।१५; ४५८।३४-३६
 सानु ४०।३-४; ३९४।१३-२०
 सिंहः ५२।२-३; ५०८।१०-२४
 सीमा (मर्यादा) २२।१८-१९; २४५।
 ३६-२४६।३
 सीमिकाः ५३।१७; ५३०।१८-२१
 सुखं ४९।१२; ४८२।९, १३, १४
 सुदाः (कल्याणदानः) ४०।१०
 सुपर्णाः (इन्द्रियाणि) ४९।१; ४७२।५-
 १३
 सुरा २४।१२-१३; २५५।२१
 सुराः ४५।२३-२४; ४४५।४-१२
 सुरुचः (आदित्यरश्मयः) २२।१६-१७;
 २४५।११-१२
 सुवृत्तिभिः (स्तुतिभिः) ४०।५; ३९४।३१-
 ३९५।७
 सेना ३५।३; ३४६।२६-३४
 स्तेनः ५२।१६-१७; ५१२।२४-३०
 स्तोता (महा°) ५२।७; ५०९।२१-२४
 स्त्रियः ५४।५; ५३५।१२-१९
 स्त्रीभगः ५१।२; ४९८।३४-३६
 स्थाणुः २७।२४; २८१।३३
 स्वास्ति (अविनाशिनाम) ५४।१७-१८;
 ५४०।१०-२१
 हस्तः २२।९-१०; २४४।१५-१७
 ह्यः २१।२३; २४०।२०-२१
 हृदः २३।१९; २५१।२-८

Index V

Words that have not been developed in the notes

(For page and line refer to indexes 3 and 4)

Dr. = To be dropped.

अ + धृ + अः = अ + धवर् + अः = अध्वरः.
 कृ + वु = अर् + वु = अम् + वु = अम्बु (महा०
 अम्बुदः).

अय् + अम् = अयस् ; अयासः Pl.

अम् + उः = अम्बुः.

असु (a vile part of the body) + रः =
 असुरः ; असुराः pl.

उष् + अम् = उपस्.

ऊर्ज् = ऊर्क.

अर्च = अर् + च = कृ + च = कृच = कक्.

कृ + तं = कृतम्.

कृष् (to go) + इः = कृषिः.

कृ + मन् = कर् + मन् = कर्मन्.

कृष् + नं = कृष् + णं = कृष्णम्.

क्षि + आ = क्षै + आ = क्षाय + आ = क्षा +
 आ = क्षा.

खन् + अम् = ख + अन् (Dr.) + अम् =
 ख + अम् = खं.

गै + अ + व्रं = गाय + अ + व्रं = गायत्रम्.

गृ = गिरि ; गिरिः pl.

चित् + तं = चित्तम्.

जम् + इः = जाम् + इः = जामिः.

तृन्द् + अम् = तृन् + अम् = तृण् + अम् =
 तृणं.

दंश् + अः = दंशः.

द्युत् + स् = द्यु + स् = द्युः.

दक्ष + इनः = दक्ष + इणः = दक्षिणः.

दक्ष + इना = दक्ष + इणा = दक्षिणा.

दस् + नं = दस् + नं = दक्षन्.

दृश् + अन् = दर्श + अन् = दर्श + अन् =
 दर्शन.

दिश् = दिक् ; दिशः pl.

धा + तुः = धातुः.

नि + पत् + अः = नि + पात् + अः = निपातः ;
 निपाताः pl.

नि + सद् + अः = नि + साद् + अः = नि +
 पाद् + अः = निषादः.

पच् + अः = पाच् + अः = पाक् + अः = पाकः.

पाण् + इः = पाण् + इः = पाणिः.

पृथ् + इः = पृथ् + इ + वी = पृथिवी.

वन्ध् + उः = वन्धुः (समानवन्धुः).

विस् + अं = विसम्.

वृह् + मन् = वृह् + मन् = ब्रह् + मन् = ब्रह्मन्.

मनस् + ईपा = मन् + अम् (Dr.) + ईपा =
 मनीषा.

रस् + त्रिः = रास् + त्रिः = रा + त्रिः = रात्रिः.

रुच् + अत् = रुग् + अत् = रुशत्.

गम् + उः = ग् + अम् (Dr.) + उः = गुः ; वन
 + गुः = वनर् + गुः = वनर्गुः ; वनर्गु
 dual.

वस् + री = वस्त्री ; वस्त्र्यः pl.

वृ + अः = वर् + अः = वरः.

वह् + तिः = वह्निः .

वार् + अः = वाल् + अः = वालः ; वालाः pl.

वी + स् = वि + स् = विः.

शक् + वन् = शक्नः ; शक्नी fem. ; शक्न्यः
 pl.

शिष् + अस् = शेष् + अस् = शेषः.

आशु = आ + शु = शु + आ = श्वा ; or

शु + या = शु + य (Dr.) + आ = श्वा ;

शु and आशु both mean quick ,

यायी in आशुयायी understood ;

यी i. e. इन् is an affix added

to या ; शु याति इति शुयायी.

श्वित् + या = श्वेत् + या = श्वेत्या.

छ (to extract) + रा = सुरा.

छ (a good part of the body) + रः =

सुरः; सुरा: pl.

स्तु + तृ = स्तो + तृ = स्तोतृ; स्तोता Nom.
Sing.

हृ + तः = हृम् + तः = हस्तः.

हृद् + अः = हृद् + अः = हृदः.

हृद् = हृद् = हृद्; हृद् + अः = हृदः.

Index VI

Wrong interpretations or Wrong derivations

[346 | 18] कृप् (to go) + तिः = कृटिः = going, movement; कृष्टये गमनाय सेना यस्य सः = one whose army is going against the enemy i. e. one who sends his army against the enemy. इषित is the general sense and not the derivation of कृटि.

[383 | 12-13] 'I do not however know how to evolve अरण-धर्माणौ out of असृते'. असृत = अस् + कृत; अस् to be dropped; कृतं = अरणं = गमनम्; अरण धर्माणौ = गमन धर्माणौ. This may be a tolerable interpretation.

[400 | 6-8] Drop 'Perhaps Yāska derives क्षण down to क्षणः'; for प्रक्षुतः कालः is the reason for deriving क्षण from क्षणः.

[412 | 32] अ in अरण means not; अपगत is the derivative and not the primary sense of अ. अरणः = one with whom there is no (अ) relationship with regard to water = one to whom libations of water are not to be offered = a stranger.

[419 | 28] 'कृतस्य = कृ + तस्य; कृ = र् = रे; तस्य = तसः; रे + तसः = रेतसः'. This is wrong, for रेतसः is the sense of कृतस्य. कृतस्य = प्रति-कृतस्य (४४।३); रेतस् is called कृत because it flows into (प्रति-कृतस्य) the mother (मातरि) i. e. her womb; the semen is born of every part of the father's body; it is the heart of the father that brings the semen out of every part; अङ्गात् अङ्गात् प्रति-कृतस्य (४४।३) is the reason for this sense of कृतस्य; कृत comes from कृ (to go); vide अतैः गतिकर्मणः (४०।१८-१९). The semen is like water; just as कृत meaning water comes from कृ, so कृत meaning semen also comes from the same कृ.

[456 | 33-457 | 3] Instead of deriving द्वौ, त्रयः and चत्वारः we should derive द्वि, त्रि and चतुर् and not द्वौ, त्रयः and चत्वारः.

दु = द्वि = द्वि. तृ + इ = तृ + इ = त्रि. चत् = चर् = च + र्; तु an augment; च + तु + र् = चतुर्.

[460 | 32-33] ' समास्कन्नो भवति ought to be followed by इति वा etc.' I think, however, that समास्कन्नः भवति is the reason for deriving खल from either खल् or खल्; a battle-field is trampled upon (समास्कन्नः) by hostile armies ; a threshing-floor which is covered with heaps of corn-blades is actually trampled upon. एतस्माद् एव (47 | 19) raises a question about the genuineness of खलते वा खलते वा, for एतस्माद् एव leads one to expect one root only ; Vide Note (317 | 17-21). Yāska probably wrote खलः इति संग्रामनाम । खलतेः । अयमपि० एतस्मादेव । समास्कन्नो भवति.

[466 | 1-2] ' Devarāja derives तडित् from तड् even when it means अन्तिक '. He seems to be right, for ताडयति इति सतः most probably refers to both the senses of तडित्. So तडित् इति० इति सतः may have been the original text and not the one based on Durga's. Vrtti (466 | 4-6).

Index VII

Different forms in which roots are stated.

(Words enclosed within brackets are mentioned
in Indexes III and IV)

(Refer to Indexes III and IV for page and line)

Roots treated as nouns in the
Nominative

ध्वरतिः हिंसाकर्मा (अध्वरः)
मनस्यतिः मनस्वीभावे (मनुष्याः)

Roots treated as nouns in the
ablative

अञ्चतेः (अङ्कः)
अततेः (आत्मा)
अत्तेः (अन्नं)
अनक्तेः (अक्षि)
अर्तेः (अर्थः । ऋतुः)
अद्यतेः गत्यर्थस्य (अवसं)

नि० ... ७२

अश्रोतेः (अट्टौ)

अस्तेः (सत्यं)

अस्यतेः (आस्यं)

आत्तेः (आत्मा)

उच्यते(तिः ?) (ओकः)

ऊर्णोतेः (ऊर्णः)

ऋच्छतेः (कर्णः । निर्ऋतिः Ind. IV)

ऋधोतेः (अर्थः)

एतेः (सत्यं)

कषतेः (कक्षः)

कालयतेः गतिकर्मणः (कालः)

कुप्यतेः (कूपः)

कुन्ततेः (कर्णः । कुत्सः Ind. III)

कुष्यतेः (कुष्णः)

क्रंशते: प्रकाशयतिकर्मणः (कुशिकः)
 क्रोशते: शब्दकर्मणः (कुशिकः)
 क्षणोते: (क्षणः)
 क्षरते: (क्षीरं)
 (महा०) क्षियते: निवासकर्मणः (क्षा)
 (महा०) खण्डयते: (खण्डं)
 खनते: (खं)
 खलते: (खलः)
 ख्याते: (कक्षः)
 गाते: (गौः = पृथिवी)
 गायते: स्तुतिकर्मणः (गायत्रं)
 गाहते: (कक्षः)
 गिरते: (ग्रीवा)
 गुरते: (गर्तः = इमंशानसंचयः)
 गृणाते: स्तुतिकर्मणः (गिरः । ग्रीवा ।
 गर्तः = रथः)
 गृह्णाते: (ग्रीवा)
 घसे: (क्षीरं)
 चरते: (चर्म)
 चष्टे: (आक्षि)
 चेतते: (चिचं)
 जमते: गतिकर्मणः (जामिः)
 तनोते: (तमः । तस्करः)
 तिष्ठते: (स्थाणुः)
 दक्षते: उत्साहकर्मणः (दक्षिणः)
 दक्षते: समर्थयतिकर्मणः (दक्षिणा)
 दध्यते: स्रवतिकर्मणः (दध्मं)
 ददते: धारयतिकर्मणः (दण्डः)
 दधाते: (धातुः)
 दभ्रोते: (दध्मं)
 दशते: (देशः)
 दस्यते: (दघ्नं । दासः)
 दाशते: दानकर्मणः (दक्षिणः)
 दिशते: (दिशः)
 दोग्धे: (दुहिता)
 द्राघते: (दीर्घं)
 धारयते: (धूः Ind. IV । अधं)
 धूर्वते: वधकर्मणः (धूः Ind. III)
 नक्षते: गतिकर्मणः (नक्षत्रं)
 पणायते: पूजाकर्मणः (पाणिः)
 पतते: (पन्थाः)

पथते: (पादः । पन्थाः)
 पन्थते: (पन्थाः)
 पश्यते: (पशुः)
 पिबते: (पयः)
 पृणाते: (पर्व । पुरीषं)
 पूरयते: (पुरुषः । पुरीषं)
 प्यायते: (पयः)
 प्रीणाते: (अर्धमासपर्व)
 विभते: (विलम् । वलं)
 विस्वते: भेदनकर्मणो वा वृद्धिकर्मणो
 वा (विसं)
 ब्रवीते: शब्दकर्मणः (ब्रूवूकं)
 भजते: (भगः । स्त्रीभगः)
 भ्रंशते: (ब्रूवूकं)
 मंहते: दानकर्मणः (मघं)
 मंदते: दृष्टिकर्मणः (मत्सरः)
 माष्टे: गतिकर्मणः (मृगः)
 मिषते: (मेषः)
 यौते: (योषा)
 राजते: (राजा)
 राते: दानकर्मणः (रात्रिः)
 रोचते: ज्वलतिकर्मणः (रूपम् । रुशद)
 लीयते: (लोम)
 लुनाते: (लोम)
 वक्ते: (ववक्षिथ । विवक्षसे)
 वचे: (वाक्)
 वर्तते: (वृत्रः)
 वर्धते: (वृत्रः)
 वहते: (ववक्षिथ । विवक्षसे)
 वीरयते: (वीरः)
 वृणोते: (वर्णः । वृत्रः । उदर्यः)
 वेते: गतिकर्मणः (वयाः । वीरः । विः)
 शक्नोते: (शाखाः । शक्यः)
 शपते: स्पृशतिकर्मणः (शेषः)
 शम्नाते: (शिशिरम् । शृङ्गम् । शरीरं)
 शवते: गतिकर्मणः (श्वा)
 शृणाते: (शिशिरम् । शृङ्गम् । शरीरं)
 श्रयते: (शृङ्गं)
 श्वसिते: (श्वा)
 श्वेतते: (श्वेत्या)
 सुनोते: (सुरा)

स्खलते: (खलः)
 स्त्यायते: अपत्रपणकर्मणः (स्त्रियः)
 हन्ते: (हस्तः । सिंहः)
 हरते: (अर्थः)
 हर्यते: प्रेप्साकर्मणः (हिरण्यं)
 हिंसते: (सिंहः)
 हसते: (ह्रस्वः)
 ह्रदते: शब्दकर्मणः (ह्रदः)
 ह्रादते: शीतीभावकर्मणः (ह्रदः)

Roots in verbal forms.

अनुवपन्ति (अनूपाः)
 अनूप्यते (अनूपः)
 अभि-अश्नुवते (अभीशवः)
 अभि-आनर्षत् (ऋषिः)
 अव-ताडयति (तडित्)
 अवन्ति (अवनयः)
 अश्नुते (अश्वः)
 अश्नुवीत (अश्वः)
 आकर्षति (विश्वकद्राकर्षः)
 आ-चिनोति (आचार्यः)
 आ-दत्ते (आदित्यः)
 आप्नोति (अप्नः)
 आ-रभन्ते (रम्भः)
 आ-वृणोति (व्रतं=अन्नं)
 आ-स्यन्दते (आस्यं)
 आ-हन्ति (अहिः)
 उच्छति (उषाः)
 उंनन्ति (उदकं)
 उप-रमन्ते (उपरः । उपलः)
 उप-रमयति (रात्रिः)
 उप-आ-हरन्ति (अहः)
 ऊर्जयति (ऊर्कः)
 करोति (तस्करः)
 क्रन्दति (दधिक्राः)
 क्रामति (दधिक्राः)
 क्रियते (कर्म)
 ख्यायन्ते (वृक्षाः । स्तूभिः)
 गच्छति (गौः=आदित्यः)

गच्छन्ति (गौः=पृथिवी । गौः=घौः ।
 ग्राः)
 गमयति (गौः=ज्या । गौः=आदित्यः)
 गृह्णन्ति (गृहाः)
 चरति (कुचरः)
 जवते (कपिञ्जलः)
 जहाति (महात्)
 ताडयति (तडित्)
 तायते (सत्यं)
 तृन्यात् (तृणं)
 त्रायते (पुत्रः)
 दधति (पुरोहितः)
 द्योतते (द्युः)
 द्राति (विश्वकद्रः)
 धावति (अधः)
 धिनोति (धनं)
 धीयते (मेधा)
 नयन्ति (यज्ञः)
 नि-पतन्ति (निपाताः)
 निर्-मीयन्ते (माता)
 नेनेक्ति (वणिक्)
 पतति (अपत्यं)
 पिञ्जयति (कपिञ्जलः)
 पूरयति (अन्तरपुरुषः)
 प्रकाशयन्ति (कक्ष्याः)
 प्रति-पिनाष्टि (पिनाकं)
 प्र-वाधते (बाहू)
 प्र-भवति (भूरि । बहु)
 प्र-रमयति (रात्रिः)
 प्र-अश्नुते (पृश्निः)
 विभ्यति (भीमः । भीष्मः)
 भाति (नभः)
 मानयन्ति (मेनाः)
 मेहति (मेघः)
 युनक्ति (अध्वर्युः)
 रिच्यते (रिक्णः)
 वर्जयति (वज्रः)
 वारयति (व्रतं=निवृत्तिकर्म)
 वियातय (वियातः)
 वियातयते (वियातः)
 वि-षीव्यति (सीमा)

त्रि-ईरयति (वीरः)
 वृणोति (वृत्रिः । व्रतं = कर्मनाम)
 शिष्यते (शेषः)
 शोषयति (शुष्मं)
 सम्-अभि-द्रवन्ति (समुद्रः Ind. IV)
 सम्-उत्-द्रवन्ति (समुद्रः Ind. III)
 सम्-उनत्ति (समुद्रः Ind. IV)
 सम्-मोदन्ते (समुद्रः Ind. IV)
 सीदन्ति (कुलमाषाः)
 सीव्यन्ति (मनुष्याः)
 (संहाय) हन्ति (सिंहः)
 ह्रियते (हिरण्यं)

Nouns:—In the nominative.

अवयवः (योनिः = अन्तरिक्षं)
 ऋक्-यष्टा (ऋत्विक्)
 ऋतुयाजी (ऋत्विक्)
 कर्ता (कुत्सः Ind. IV)
 गरिता (जरिता)
 जरयिता (जारः)
 नेता (नाकः = आदित्यः । नभः = आ-
 दित्यः)
 (कु-)पानं (कूपः)
 प्रणयः (नाकः = आदित्यः । नभः =
 आदित्यः)
 (महा०)विकर्तनं (कुन्तत्रं)
 विक्रोशयिता (कुशिकः)
 वोढा (वह्निः)
 शमयिता (इन्द्रशत्रुः)
 शातयिता (इन्द्रशत्रुः)
 श्म-शयनं (श्मशानं)
 सं-स्पष्टा (पृथ्विः = आदित्यः)

instrumental

आप्त्या (देवापिः)
 विकर्तनेन (कुन्तत्रं)

dative

अननाय (अंशुः)

शरणाय (शृङ्गं)

ablative

अभि-अञ्चनात् (अङ्गुलयः)
 (गुर्जर) अभि-अञ्जनात् (अङ्गुलयः)
 अभि-अशनात् (दिशः)
 अयनात् (आहिः)
 आ-सदनात् (दिशः)
 आ-हननात् (निघण्टवः)
 तरणात् (तित्तिरिः)
 दमनात् (दण्डः)
 दर्शनात् (ऋषिः)
 द्योतनात् (द्यौः)
 नि-गमनात् (निघण्टवः)
 नि-परणात् (पुत्रः)
 नि-रमणात् (निर्ऋतिः Ind. III)
 पणनात् (पणिः)
 प्रथनात् (पृथिवी)
 भरणात् (बिल्वम् । भारद्वाजः)
 भेदनात् (बिल्वं)
 यमनात् (रश्मिः)
 वमनात् (वह्नयः)
 वि-खननात् (वैखानसः)
 वि-धवनात् (विधवा)
 वि-धावनात् (विधवा)
 वि-आ-घाणात् (व्याघ्रः)
 व्रश्चनात् (वृक्षः)
 सं-गमनात् (संग्रामः)
 सं-गरणात् (संग्रामः)
 सहनात् (सिंहः)
 सु-रोचनात् (सुरुचः)
 (महा०)स्तवनात् (स्तोता)
 स्यमनात् (सीमिकाः)

vocative

आखण्डयितृ (आखण्डल)

Present Participles

आप्नुवानः (आपानः)
 आशुवानः (आक्षाणः)
 दधत् (दधिक्राः)
 भृज्यमानः (भृगुः)
 मनस्यमानेन (मनुष्याः)

Past Participles

अप-ततः (त्वः)
 अप-ततं (अत्यं)
 अप-नीतः (नेमः)
 अभि-अक्ते (अभीके)
 अभि-मत्तः (मत्सरः = लोभनाम)
 अभि-युतः (स्त्री-योनिः)
 अ-भूतं (अद्भुतं)
 अव-हृतं (अर्भकं)
 अ-सु-रताः (असुराः)
 अस्तः (असुः)
 अस्त-तरः (असौ)
 अस्ताः (असुराः)
 आ-दीप्तः (आदित्यः)
 आ-नतं (अन्नं)
 आ-नीतं (अन्तिकम् । नवं)
 आप्तः (आत्मा)
 आ-विष्टः (विष्टप् = आदित्यः)
 आ-विष्टा (विष्टप् = द्यौः)
 इता (एकः)
 उद्-चृतं (चर्म)
 उद्-ईर्णानि (ऋक्षाः)
 उद्-गतं (गृङ्गं)
 उद्-दीर्णं (ऊर्दरं)
 उद्-हत-तरः (उत्तरः)
 उप-रताः (उपरः । उपलः)
 एत-तरः (अयं)
 कृत-दरं (कूर्दरं)
 (दूरं)-गता (गौः = पृथिवी । गौः = द्यौः)
 चलित-तमा (चत्वारः)
 जीर्णः (कपिश्रलः)
 तीर्ण-तमा (त्रयः)
 तीर्णं (तिरः)
 दस्ता (दश)

दीर्णं (ऊर्दरं)
 दूर-हिता (दुहिता)
 दूर-हिता (दुहिता)
 द्रुत-तरा (द्वौ)
 द्रुतं (दूरं)
 निर्-गतं (गृङ्गं)
 (सहा०) निर्णिक्तं (निर्णीतं)
 नि-षण्णं (निषादः)
 परि-युतः (योनिः = अन्तरिक्षं । योनिः
 = स्त्रियोनिः)
 परि-वृढः (ब्रह्मा)
 परि-वृढं (बृहत् । ब्रह्म)
 पृक्ता (पृथ्वी)
 प्रति-ऋतं (ऋतं = उदकनाम)
 प्रति-ऋतस्य (ऋतस्य = रेतसः Ind. VI)
 प्र-आप्ते (प्रपित्वे)
 मूढः (मुहुः)
 यजुः-उन्नः (यज्ञः)
 वि-तस्तं (वैतसः)
 श्रितं (श्मश्रु)
 सं-सृतं (सर्वम् । सतः)
 सं-स्त्यानं (स्तेनः)
 सं-स्पृष्टः (पृश्निः = आदित्यः)
 सं-स्पृष्टा (पृश्निः = द्यौः)
 सनितः (इनः)
 सनितं (इनः)
 सम्-उद्-गीर्णः (गिरिः = पर्वतः । गिरिः
 = मेघः)
 सम्-उद्-नुन्नं (सानु)
 सम्-उद्-श्रितं (सानु)
 सु-ऋतः (स्वर = आदित्यः)
 सु-प्र-वृक्कणं (ऊर्क)
 सु-प्र-वृत्ताभिः (सुवृत्तिभिः)
 स्थितः (काष्ठा = आदित्यः । काष्ठा =
 आज्यन्तः)
 स्थिताः (काष्ठाः = दिशः । काष्ठाः =
 उपदिशः । काष्ठाः = आपः)
 स्तीर्णानि (स्तृभिः)
 हित-रमणं (हिरण्यं)
 हीनः (ह्यः)

Indeclinable Past Participles

क्रान्त्वा (vide स्थितः and स्थिताः)
मत्वा (मनुष्याः)
(महा०) वृत्वा (वृक्षः)

Potential Passive Participles

अपकालयितव्यः (काकः)
उप-आ-शंसनीयः (श्वः)
कसनीय-भोजाः (कम्बोजाः)
कसनीयः (कम्बलः)
कसनीयं (कल्याणम् । कपिञ्जलः)
नानेयः (अन्यः)
पक्तव्यः (पाकः = आदित्यः । पाकः =
आत्मा)
मंहनीयः (महान्)
वननीया (नव)
वरयितव्यः (वरः)

Adjectives

अक्षयं (अन्तरिक्षं)
अग्रकारिण्यः
अग्रगामिन्यः
अग्रगालिन्यः
अग्रसारिण्यः
अङ्कनाः (अङ्गुलयः)
आभि-अञ्जनाः (अङ्गुलयः)
आभि-अञ्जनाः (अङ्गुलयः)
अध्वरयुः (अध्वर्युः)
अयनाः (अयासः)
अरः (अधरः)
अरणं (अर्बुदः)
अरणस्थः (अर्थः)
अर्चनी (ऋक्)
आकारी (दधिक्राः)
ईरणः (ऋत्विक्)
उपजिघ्रयः (उपजिह्विकाः)
ख-शयाः (शाखाः)
(महा०) तत्करः (तत्करः)
तत्-दः (अर्बुदः । अम्बुदः)

दूर-अयं (दूरं)
(गुर्जर) दूरयं (दूरं)
नदनाः (नद्यः)
नि-षदनः (निषादः)
पुरि-ज्ञायः (पुरुषः)
पुरिषादः (पुरुषः)
भनः (नमः = आदित्यः)
भासनं (विलम्बं)
(कसनीय-भोजाः (कम्बोजाः)
(कम्बल-भोजाः (कम्बोजाः)
महाशनः (अश्वः)
याच्चः (यज्ञः)
रमणं (नरकं)
वनगामिनौ (वनर्गं)
वेजनवाच् (वाजी)
संगमेन (शङ्खेन)
सु-अरणः (स्वर् = आदित्यः)
सु-ईरणः (स्वर् = आदित्यः)
सु-पतनाः (सुपर्णाः)
सु-पतनानि (सुपर्णाः)
हित-रमणं (हिरण्यं)
हृदय-रमणं (हिरण्यं)

Roots inferred

अदानकर्माणः (अरातयः)
अदानप्रज्ञाः (अरातयः)
अभिप्राप्तिं (अभिपित्वं)
अमिश्रीभावगतिः (पिजवनः)
अष्ट-मात्रः (अंशुः)
इषित-सेनस्य (आर्ष्टिषेणः Ind. VI)
कल्याणदानः (सुदाः)
दंशवारणार्थाः (वालाः)
दीव्यतिकर्मा (देवरः)
दुष्टार्था (दश)
मरणधर्मा (मर्यः)
यजतिकर्म (यज्ञः)
वधकर्म (कुत्सः ऋषिः)
समानगतिः (सेना)
स्पर्धनीयजवः (पिजवनः)
संक्षिप्तः विकर्षः (क्षिप्रं)

Index VIII

Roots and words derived from them

The verbal forms within brackets are from निवृणु

For page and line refer to Indexes III and IV

अङ्क् to mark	(२) एवैः	अस् to throw
(१) अङ्गराः	(३) दूरं	(१) असुः
(२) अङ्गिराः	अर्च् (अर्चति)	(२) असुराः
(३) अङ्गुलयः	to worship	(३) असौ
अञ्च् to go	(१) ऋक्	(४) आस्यं
(१) अङ्गुलयः	अव् (अवति) to go,	आप् to obtain
(२) अभीक	to protest	(१) अनूपः
अञ्च् to be crooked	(१) अवनयः	(२) अम्रः
(१) अङ्कः	(२) अवसं	(३) आत्मा
अञ्ज् to anoint	(३) एवैः	(४) आपानः
(१) आक्षि	अश् (अश्नुते) to occupy	(५) देवापिः
(२) अङ्गुलयः	(१) अंशुः	(६) प्रपित्वे
अत् (अतति) to go	(२) अभीश्वः	इ (एति) to go
(१) आत्मा	(३) अश्वः	(१) अयं
अद् to eat	(४) अष्टौ	(२) अहिः
(१) अन्नं	(५) आक्षाणः	(३) एकः
अन् (अनिति) to breathe	(६) दिशः	(४) एवैः
(१) अंशुः	(७) पृश्निः	(५) दूरं
अय् (अयते) to go	अश् to eat	(६) सत्यं
(१) अयासः	(१) अश्वः	(७) सेना
	अस् to be	इष् (इषति) to send
	(१) सत्यं	(१) आट्टिषेणः
		ईर् (ईर्ते) to go
		(१) ऋक्षाः
		(२) वीरः

(३) स्वर

उच् to congregate

(१) ओकः

उच्छ् to dispel darkness

(१) उषाः

उन्द् to wet

(१) उदकं

(२) यज्ञः

(३) समुद्रः

उर्जय् to make strong

(१) ऊर्कं

उर्णु to cover

(१) उर्व्यः

ऊ (इयति) to go

(१) अधरः

(२) अर्थः

(३) अर्बुः or अम्बु

(४) ऋतं

(५) ऋतस्य (रितसः)

(६) ऋतुः

(७) नरकं

(८) स्वर

ऊच्छ् (ऊच्छति) to go

(१) कर्णः

(२) निर्ऋतिः

ऊष् (ऊष्मति)

to prosper

(१) अर्थं

ऊष् to go

(१) ऋषिः

कम् to be pleasing,
to be agreeable

(१) कपिश्रलः

(२) कम्बलः

(३) कम्बोजाः

(४) कल्याणं

कल् (कालयति) to go

(१) काकः

(२) कालः

कष् to scratch

(१) कक्षः

(प्र)काग् to shine

(१) कक्ष्याः

कुप् to be angry

(१) कूपः

कृ to do

(१) अङ्गुल्यः

(२) कर्म

(३) कुत्सः

(४) कृदरं

(५) तस्करः

कृत् (कृन्ताति) to cut

(१) कर्णः

(२) कुत्सः

(३) कृन्तनं

कृष् to draw, drag

(१) कृष्णं

(२) (विश्वकद्व-)आकर्षः
(महा०)

क्रन्द् to cry

(१) दधिकाः

क्रम् to go

(१) काष्ठा

(२) काष्ठाः

(३) दधिकाः

कुग् to cry, to pro-
claim, to make
a sound

(१) कुशिकः

क्रंश् to declare,
to make public

(१) कुशिकः

क्षण् to wound

(१) क्षणः

क्षर् to flow

(१) क्षीरं

क्षि (क्षियति) to dwell

(१) क्षा

क्षि to decay

(१) अन्तरिक्षं

(सं)क्षिप् to shorten

(१) क्षिप्तं

खण्ड् to cut

- (१) आखण्डल
(२) खण्डं

खन् to dig

- (१) खं
(२) वैखानसः

खल् to destroy

- (१) खलः

ख्या to tell

- (१) कक्षः

ख्या to see

- (१) कक्षाः
(२) स्तुभिः

गस् (गन्ति । गमति)
to go

- (१) अङ्गुलयः
(२) गौः (आदित्यः)
(३) „ (ज्या)
(४) „ (यौः)
(५) „ (पृथिवी)
(६) ज्ञाः
(७) निघण्टवः
(८) वनर्ग्यं
(९) शग्म्येन
(१०) शृङ्गं
(११) संग्रामः

गल् to drop

- (१) अङ्गुलयः

गा (गाति) to go

- (१) गौः

नि० ...७३

गाह् to wade

- (१) कक्षः

गुर् to be elevated

- (१) गर्तः

गृ to vomit

- (१) गिरिः
(२) ग्रीवा

गृ (गृणाति) to speak,
to praise

- (१) गर्तः
(२) गिरः
(३) ग्रीवा
(४) जरिता
(५) संग्रामः

गै (गायति) to sing,
to praise

- (१) गायत्रं

ग्रह् to take

- (१) गूहाः
(२) ग्रीवा

घस् to eat

- (१) क्षीरं

घ्रा to smell

- (१) उपजिह्विकाः
(२) व्याघ्रः

चक्ष् (चष्टे) to see

- (१) अक्षि

च् to move

- (१) कुचरः

(२) चर्म

चल् to move

- (१) चत्वारः

चि to collect

- (१) आचार्यः

चित् to think

- (१) चित्तं

चृत् to cut

- (१) चर्म

जम् (जमति) to go

- (१) जामिः

जू to speed

- (१) कपिञ्जलः

जू to grow old, to
grow faded

- (१) कपिञ्जलः
(२) जारः

तड् to strike

- (१) तडित्

तन् to stretch

- (१) अपत्यं
(२) तमः
(३) तस्करः
(४) त्वः
(५) सत्यं

तस् to become
feeble or small

- (१) वैतसः

तृद् to cut
(१) तृणं

तृ to cross
(१) तिच्छिरः
(२) तिरः
(३) त्रयः

त्रै to protect
(१) पुत्रः

दक्ष् to be ready
(१) दक्षिणः (हस्तः)

दक्ष् to prosper
(१) दक्षिणा

दघ् (दध्याति) to flow
(१) दध्नं

दद् to hold
(१) दण्डः

दम् (दम्नोति) to cut
(१) दम्भं

दम् to be tamed
(१) दण्डः

दश् to bite
(१) दंशः

दस् (दासति)
to decrease, to end
(१) दध्नं
(२) दश
(३) दासः

दा (दाति) to give
(१) अर्जुनः or अम्बुदः

(२) आदित्यः
(३) सुदाः
दाश् (दाशति) to give
(१) दक्षिणः (हस्तः)

दिब् to play
(१) देवरः

दिश to point out
(१) दिशः

दीप् to shine
(१) आदित्यः

दुह् to milk
(१) दुहिता

दृश् to see
(१) ऋषिः
(२) दश
(३) पशुः

द्व् (द्वणाति) to cut
(१) ऊर्द्वं

द्युत् (द्योतते) to shine
(१) द्यावा (थावी)
(२) द्युः

द्रा (द्राति) to run for
vile objects
(१) विश्वक्वदः

द्राघ् to be long
(१) दीर्घं

द्रु (द्रवति) to run away
(१) दूरं
(२) द्रौ
(३) समुद्रः

धा to hold, to place
(१) दधिकाः
(२) धातुः
(३) पुरोहितः
(४) मेधा
(५) हिरण्यं

धा to give
(१) दुहिता

धाव् to run
(१) अधः
(२) विधवा

धि to please
(१) धनं

धू to shake
(१) विधवा

धूर्व् (धूर्वति) to strike
(१) धूः (Ind. III)
(२) धूः (Ind. IV)

धृ to hold
(१) अर्धं
(२) धूः (Ind. IV)

ध्व् (ध्वरति) to destroy
(१) अध्वरः

नक्ष् (नक्षति) to go
(१) नक्षत्राणि

नद् (नदति) to make
a sound

(१) नद्यः

नम् to bow

(१) अन्नं

निज् to wash,
to cleanse

(१) निर्णीतं (महा०)

(२) वाणिक्

नी to lead

(१) आन्तिकं

(२) अन्यः

(३) नभः

(४) नव

(५) नाकः

(६) नेमः

(७) यज्ञः

नुद् to drive,
to push up

(१) सानु

पच् to cook

(१) पाकः

पण् (पणायति)
to worship

(१) पाणिः

पण् (पणते) to barter,
to trade

(१) पाणिः

पत् to fall

(१) अपत्यं

(२) निपाताः

(३) सुपर्णाः

पत् (पतति) to go

(१) पन्थाः

पद् to go

(१) पन्थाः

(२) पादः

पन्थू to go

(१) पन्थाः

पा to drink

(१) कूपः

(२) पयः

पि to go

(१) अभिपित्वं

(२) पिजवनः

पिञ्ज् to utter

(१) कपिञ्जलः

(प्रति) पिष् to pound

(१) पिनाकं

पृच् to touch

(१) पञ्च

पृ (पृणाति) to fill

(१) (अन्तर-) पुरुषः

(२) पर्व

(३) पुरीषं

(४) पुरुषः

(नि) पृ to offer obla-
tions to the *manes*

(१) पुत्रः

प्याय् to fatten,
to nourish

(१) पयः

प्रथ् to spread

(१) पृथिवी

प्री to please

(१) (अर्धमास-) पर्व

बन्धू to bind

(१) (समान-) बन्धू

बाध् to strike

(१) बाहू

बिस् (बिस्त्यति) to
split, to increase

(१) विसं

ब्रू to speak,
to make a sound

(१) वृब्रुकं

भज् to serve

(१) भगः

(२) (स्त्री-) भगः

भन् (भनति)
to shine

(१) नभः

भा to shine

(१) नभः

भास् to shine (१) विलम्	मंह (महयति) to worship (१) महात्	मृज् (मार्षि) to go (१) मृगः
भिद् to split, to break, to divide (१) विलम् (२) विल्वं	मद् to be intoxicated (१) मत्सरः	यज् to sacrifice (१) ऋत्विक् (२) यज्ञः
भी to fear (१) भीमः (२) भिष्मः	मन्द् to rejoice, to be satisfied (१) मत्सरः	यम् to restrain (१) रश्मिः
भुज् to eat (१) कम्बोजाः	मन् to think (१) मनुष्याः	याच् to beg (१) यज्ञः
भुज् to enjoy (१) कम्बोजाः	मनस्य् to be glad (१) मनुष्याः	यातय् (यातयति) to drive off, to cause to go, to destroy (१) विघातः
भू to become (१) अद्भुतं (२) बहु (३) भूरि	[निर] मा to create (१) माता	यु to mix, to join (१) योनिः
भृ to fill (१) बलं (२) विलं (३) विल्वं (४) भारद्वाजः	मानय् to respect (१) मेनाः	यु (यौति) to worship (१) योषा
भ्रंश् to fall (१) वृचूकं	मिष् to see, to vie (१) मेषः	युज् to join (१) अध्वर्युः
भ्रस्ज् to cook, to fry (१) भृगुः	मिह् to shower (१) मेघः	(आ) रम् to take hold of (१) रम्भः
मंह (मंहते) to give (१) मघं	(सं) मुद् to rejoice (१) समुद्रः	रम् to be happy (१) असुराः (२) उपरः (३) उपलः
	मुद् to be bewildered (१) मुहुः	
	मृ to die (१) मर्यः	

(४) निष्कृतिः

(५) रात्रिः

(६) हिरण्यं

रा (राति) to give

(१) अरातयः

(२) रात्रिः

राज् (राजति)
to rule

(१) राजा

रिच् to survive, to
remain behind

(१) रेक्णः

रुच् (रोचत) to
burn, to shine

(१) रुशत्

(२) रूपं

(३) सुरुचः

ली to lie down

(१) लोम

लू to cut

(१) लोम

वच् to speak

(१) ववक्षिथ

(२) वाक्

(३) विवक्षसे

वन् (वनोति)
to desire

(१) नव

अनुवप् to favour

(१) अनूपः

(२) अनूपाः

वम् to vomit

(१) वम्यः

वह् (वहते) to carry,
to go

(१) ववक्षिथ

(२) वह्निः

(३) विवक्षसे

वारय् to drive off,
to avoid

(१) वालाः

(२) व्रतं

विज् to fear,
to tremble

(१) वाजी

विश् to enter

(१) विष्टप्

वी (वेति) to go

(१) वयाः

(२) विः

(३) वीरः

वीरय् to do brave
deeds

(१) वीरः

वृ to choose

(१) वरः

वृ to cover

(१) उर्व्यः

(२) वर्णः

(३) वानिः

(४) वृक्षः (महा०)

(५) वृत्रः

(६) व्रतं (अर्च)

(७) व्रतं (कर्म)

वृज् (वृणक्ति)
to deprive of

(१) वज्रः

वृत् (वर्तते) to be,
to go

(१) वृत्रः

(२) सुवृत्तिभिः

वृथ् to increase

(१) वृत्रः

वृद् to increase

(१) वृहत्

(२) ब्रह्म

(३) ब्रह्मा

व्रश्च (वृश्चति) to cut

(१) ऊर्क्

(२) वृक्षः

शक् to be able

(१) शक्त्यः

(२) शाखाः

शद् to cut

(१) (इन्द्र-) शत्रुः

शप् to touch

(१) शेषः

शम् (शम्नाति) to kill

(१) (इन्द्र-) शत्रुः

(२) शरीरं

(३) शिशिरं

(४) शृङ्गं

(५) इम

शव् (शवति) to go

(१) श्वा

शिष् to survive, to
remain behind

(१) शेषः

शी to lie down

(१) पुरुषः

(२) शाखाः

(३) इमज्ञानं.

शुष् to dry

(१) शुष्मं

शृ (शृणाति) to cut,
to destroy

(१) शरीरं

(२) शिशिरं

(३) शृङ्गं

(४) इम

श्रि to cling to, to
resort to

(१) शृङ्ग

(२) इमशु

श्वस् (श्वसति) to

breathe, to

pant, to destroy

(१) श्वा

श्वित् to become

white

(१) श्वेत्या

सद् to sit

(१) कुल्माषाः

(२) दिशः

(३) निषादः

(४) पुरुषः

सन् to enjoy

(१) इनः

सद् to overcome

(१) सिंहः

सीव् to sew

(१) मनुष्याः

(२) सीमा

सु to extract

(१) सुरा

सृ to move

(१) अङ्गुलयः (महा०)

(२) सतः

(३) सर्वे

सखल् to fall down

(१) खलः

स्तु (स्तौति) to praise

(१) स्तोता (महा०)

स्तृ to scatter

(१) स्तुभिः

स्त्यै to be bashful

(१) स्त्रियः

स्त्यै to collect,

to gather

(१) स्तेनः

स्था to stand

(१) अर्थः

(२) काष्ठा

(३) काष्ठाः

(४) स्थाणुः

स्पृश् to touch

(१) पृश्निः

स्यन्द् (स्यन्दते)

to flow

(१) आस्यं

स्यम् (स्यमति) to go

(१) सीमिकाः

हन् to kill

(१) आहिः

(२) पारावतर्घ्वी

(३) व्याघ्रः

(४) सिंहः

(५) हस्तः

हन् (हन्ति) to go (१) निघण्टवः	हिंस् to kill, to destroy (१) सिंहः	ह्रस् to become small (१) ह्रस्वः
हृय् (हृयति) to desire (१) हिरण्यं	हृ to take away (१) अर्धं (२) अर्भकं (३) अहः (४) निघण्टवः (५) हिरण्यं	ह्राद् to make a sound (१) ह्रदः ह्राद् to cool (१) ह्रदः
हा to abandon (१) महान् (२) ह्यः		

The senses assigned to certain roots in the Nirukṭa differ from those in Ng. The following is a list of such roots.

दध्यति (निघ० २।१४।६१) = goes ; but दध्यतेः स्रवतिकर्मणः (निरु० २३।१७) ; स्रवति may mean a particular sort of going or movement.

पणते (निघ० ३।१४।३२) = worships ; but पणिः पणनात् (निरु० ३७।२१) and note (373।29-30) ; or did the compiler of Ng. mean to say that a trader worshipped his wares i. e. highly valued them ?

विष्यति (निघ० २।१४।२२) = goes ; but विसं विष्यतेः भेदनकर्मणः वृद्धि-कर्मणः वा (निरु० ४०।३) ; did Yāska assigned these senses to विस् in contravention to the sense given in Ng. or is it an interpolation ? If the latter, then विसं विष्यतेः गतिकर्मणः must have been the text ; विस comes from विस्र which means to go ; a lotus-stalk or fibre goes i. e. grows ; or are we to suppose that भेदन and वृद्धि are different kinds of गति ?

मनति (निघ० ३।१४।३०) = worships ; मनः एवस्याद्विपरीतः (निरु० ३६।२०) and note (361।27-30) ; but Yāska may have meant to say that नमस् comes from मन् ; the Sun is called नमस् because he is worshipped ; मन्यते इति मनः ; मनः = नमः .

यौति (निघ० ३।१४।२७) = worships ; Yāska says योषा यौतेः (निरु० ५०।७-८) and note (489।26-29); perhaps Yāska meant to say that women were called योषा because they were worshipped by their husbands or children ; cf. मेनाः मानयन्ति एनाः (निरु० ५४।६).

वर्तते (निघ० २।१४।१) = goes ; वृत्रः वर्ततेः (निरु० ३७।२२-२३) and note (374।11-15); but वृत्र which means a cloud goes or moves in the sky ; this may be the sense of वृत्रः वर्ततेः .

श्वसिति (निघ० २।१९।९) = kills ; श्वा श्वसितेः (निघ० ५२।२) and note [(508।3-6) ; दुर्ग says श्वसितेः गतिकर्मणः ; but a hound is called श्वा because he kills game.

पिष्यति (निघ० २।१४।२१) and मिस्यति (निघ० २।१४।२३) = goes ; पशु was most probably derived from पिन् and मेघ from मिन् ; vide note (544।17-22).

Index IX

For page and line refer to indexes III and IV

Nouns etc. from which words are derived.

अ = अस्मिन्	(७) असुराः	अङ्गार live coals
(१) अय	(८) नाकः	(१) अङ्गिराः
अ not	अक्षयं without	अजिन antelope-
(१) आत्रिः	decay i. e. eternal	hide
(२) अधः	soul	(१) यज्ञः
(३) अध्वरः	(१) अन्तरिक्षं	अत्र here
(४) अध्वर्युः	अग्र a fore-part, a tip	(१) आत्रिः
(५) अरणः	(१) अङ्गुलयः	
(६) अरातयः		

अदितिः the mother
of the gods

(१) आदित्यः

अधस् down

(१) अधरः

अध्वर a sacrifice

(१) अध्वर्युः

अनु

(१) अनुपः

(२) अनुपाः

अन्तर inside

(१) अन्तरिक्षं (the soul)

अन्तर inside

(१) अन्तरपुरुषः

अन्तरा between

(१) अन्तरिक्षं

अन्य

(१) महात्

अप

(१) अपत्यं

अभि

(१) अभिषिक्तं

(२) अभीके

(३) अभीक्ष्णं

(४) अभीश्वः

अर्बुद a cloud

(१) अर्बुदं (name of
a number)

अरण departure
from this world
or a stranger

(१) अर्थः

अर्ण water

(१) अरणः

अव

(१) अर्भकं

(२) नवन्

अवर the hither side

(१) पारोवत्घ्नीं

अ + सुः a bad part
of the body

(१) असुराः

अस्ति existence

(१) स्वस्तिः

आ

(१) अन्तिकं

(२) अन्नं

(३) अहः

(४) अहिः

(५) आक्षाणः

(६) आखण्डल

(७) आचार्यः

(८) आदित्यः

(९) आस्यं

(१०) निघण्टवः

आकार a shape

(१) दधिक्राः

आचार good conduct

(१) आचार्यः

(Ng) आशु fast

(१) श्वा

आस् = आस्यं

= a mouth

(१) आदन्नासः

इनः a master, a
leader

(१) सेना

इना a movement

(१) सेना

इन्द्र

(१) इन्द्रशत्रुः

ईषा a movement,
a flight

(१) मनीषा

उत्

(१) उत्तरः

(२) ऊर्द्धं

उद=उदक = water

(१) समुद्रः

उप

(१) उपजिह्विकाः

(२) उपरः

(३) उपलः

ऊर्क (ऊर्जे)

(१) ऊर्दरं

ऋक्

(१) ऋत्विक्

ऋतुः time

(१) ऋत्विक्

(२) मूर्तः

क a little

(१) कपिश्रलः

(२) नरकं

क = किम् what

(१) कक्षः

क or कत् vile

(१) विश्वकद्रः

(Ng.) कं (सुखनाम)

(१) नाकः = यौः

कक्ष

(१) कक्ष्या

कण्व the name of a sage.

(१) प्रस्कण्वः

कम्बल a blanket

(१) कम्बोजाः

कु vile

(१) कुचरः

(२) कूपः

कु = क = where

(१) कुचरः

कुल a family

(१) कुलमाषाः

क्षण a moment

(१) अभीक्षणं

क्षत्र strength or wealth

(१) नक्षत्राणि

क्षा the earth

(१) अन्तरिक्षं

(२) वृक्षः

ख empty space

(१) शाखाः

ख an organ of sense

(१) सुखं

खण्ड [महा०] A piece cut out or a broken part

(१) आखण्डल

ख्यान mention

(१) कक्षः

ग्राम a village, an assemblage of men

(१) संग्रामः

जवन speed

(१) पिजवनः

जा = अपत्यं offspring

(१) जामिः

तत् that

(१) तस्करः

तनु a body

(१) शतनुः

तम sign of the superlative

(१) प्रथमः

तिल a sesamum-seed

(१) तित्तिरिः

ति three

(१) अत्रिः

दक्षिणा the south

(१) दक्षिणा (cows)

दण्ड a stick

(१) दण्ड्यः

दघ्न height or a measure

(१) आदघ्नासः

दर a hole

(१) कृदरं

दश ten

(१) विंशतिः

(२) शतं

दुर् unluckily

(१) दुहिता

(२) दूरं

दूर (दूरे)

at a distance

(१) दुहिता

देव

(१) देवापि:

द्यु a day

(१) अद्य

द्वि [-तीयः] second

(१) देवरः

द्विर twice

(१) विंशतिः

धव a man,

a supporter

(१) विधवा

न not

(१) अन्यः

(२) नक्षत्राणि

(३) नभस्

(४) नरकं

(५) नवन्

(६) नाकः

नव new

(१) पुराणं

नाना various

(१) अन्यः

नि

(१) निघण्टवः

(२) निपाताः

(३) निर्ऋतिः

(४) निषादः

निर्

(१) निर्ऋतिः

(२) निर्णीतं (महा०)

पण्य an article for
sale

(१) वणिक्

पर्वन् a joint

(१) पर्वतः

पर the other side

(१) पारावतर्ष्नी

परुस् a joint

(१) परुष

पिङ्गल tawny

(१) कपिञ्जलः

पुत (नरकं)

a particular hell

(१) पुत्रः

पु the vein पुरीतत्

(१) पुरुषः

पुरः in front

(१) पुरोहितः

पुरा old, formerly

(१) पुराणं

पुरु much

(१) पुत्रः

प्र = प्रभवः = a source

(१) प्रस्कण्वः

प्र

(१) प्रृक्षिः

(२) प्रथमः

(३) प्रपित्वे

भास् a luminary

(१) नभस्

मति the brain

(१) मेधा

मनस् a mind

(१) मनीषा

मनु or मनुस् the
human progenitor

(१) मनुष्याः

मान respect

(१) महान्

मुहुः little

(१) मुहूर्तः

मेधा intellect

(१) मेधावी

यजुस् a particular
Mantra

(१) यज्ञः

र = रमणं (स्थानं)
a happy place

(१) नरकं

वन a forest

(१) वनर्ग

वर a husband

(१) देवरः

वाज food

(१) भारद्वाजः

वि without

(१) विधवा

वि having

(१) विश्वकद्रः

वि

(१) वियातः

(२) वीरः

(३) वैखानसः

(४) व्याघ्रः

वृषन् a bull

(१) वृषलः (महा०)

शु = शरण = protection

(१) शृङ्ग

शु = शिरस् = a head

(१) शृङ्ग

शं (Ng.) welfare

(१) अंशुः

(२) शतनुः

शील a temperament

(१) वृषलः (महा०)

शु (Ng.) fast

(१) श्वा

श्मन् a body

(१) श्मशानं

(२) श्मश्रु

स with

(१) सेना

स = समान = equal

(१) सेना

सत् the good

(१) सत्यं

सं

(१) शम्भ्येन

(२) समुद्रः

(३) संग्रामः

(४) सिंहः

सहस् strength

(१) सहस्रं

सु excellent or
excellently

(१) असुराः

(२) सुखं

(३) सुदाः

(४) सुपर्णाः

(५) सुरुचः

(६) सुवृत्तिभिः

(७) स्वर

(८) स्वास्तिः

सु a good part of
the body

(१) सुराः

सेना an army

(१) आर्द्धिषेणः

हृदय the heart

(१) हिरण्यं

अजिन contained in
बहुकृष्णाजिनः
and तिल in तिल-
मात्रचित्रः

धव to be inferred
from विधातृका.

4 Words from Ng.—

(१) आशु (२)

कं (३) शं (४)

शु.

Index X

Words (used in connection with derivation) other than those mentioned in Indexes VII to IX.

Words within brackets are those from Indexes III and IV which should be referred to for page and line.

अङ्गात् अङ्गात् (ऋतस्य)
 अत्र (कुत्सःऋषिः । जारः)
 अथ (कुचरः । गौः=ज्या)
 अधि (गौः=यौः । ऋतस्य)
 अधीयाने (अध्वर्युः)
 अध्वरस्य (अध्वर्युः)
 अध्वानं (अश्वः)
 अनर्थकः (कक्षः । विश्वकद्वः)
 अनेन (अपत्यम् । इनः)
 अन्तकरणं (सत्यं)
 अन्तरिक्षे (गौः=आदित्यः । अहिः)
 अर्चं (आस्यं)
 अन्ये (जामिः)
 अपगूर्णः (गर्तः=श्मशानसंचयः)
 अपत्यं (मनुष्याः)
 अपि (नरकम् । व्रतम् । अनूपः । काष्ठा =
 आदित्यः । काष्ठा = आज्यन्तः ।
 काष्ठाः = आपः । अहिः Ind.
 IV । कुत्सःऋषिः)
 अपि वा (निघण्टवः । दक्षिणा ।
 अध्वर्युः । अनूपः । विधवा)
 आभि (मत्सरः = लोभनाम)
 अभिधानं (गौः=ज्या)
 अभिपूजितः (त्वास्ति)
 अभिप्रेत्य (दक्षिणा । अन्तरपुरुषं)
 अभ्यासः (कक्षः । विश्वकद्वः)
 अभ्राणि (उपरः । उपलः)
 अम्बुमत् (अम्बुदः । अर्बुदः)
 अमित्रान् (वीरः)

अमुष्मात् (अयं)
 अयं (कुचरः । योनिः । अहिः । अनूपः ।
 खलः Ind. IV)
 अर्चिषि (भृगुः)
 अर्थान् (आचार्यः)
 अर्थानां (कुशिकः)
 अर्थेषु (निपाताः)
 अर्हति (दण्ड्यः)
 अवश्यायाः (रात्रिः)
 आविशिष्टा (पञ्च)
 अश्वस्य (कक्षः)
 असः (अवसं)
 अस्ति (नरकम् । विश्वकद्वः)
 अस्तु (शंतनुः)
 अस्थावराणां (काष्ठाः = आपः)
 अस्मात् (भीमः । भीष्मः । समुद्रः ।
 असौ)
 अस्मिन् (नरकम् । अर्धसासपर्व ।
 कक्षः । विश्वकद्वः । माता । समुद्रः ।
 अहः । उपरः । उपलः । निषादः ।
 स्तेनः)
 अस्मै (शंतनुः)
 अस्य (कल्याणवर्णरूपः । इन्द्रशत्रुः ।
 कुत्सःऋषिः । हिरण्यरूपः ।
 प्रियमेधः)
 अस्यां (गौः=पृथिवी । गौः=यौः ।
 रात्रिः । जामिः)
 अहोरात्रकर्मा (तस्करः)
 आदित्यः (जारः)

आपः (समुद्रः । उपरः । उपलः)
 आत्तः (आत्मा)
 आभ्यां (बाहू)
 आयम्यमानं (हिरण्यं)
 इतरः (योनिः । अहिः । अनूपः । खलः
 Ind IV)
 इतरत् (अद्भुतं Ind IV । पर्व । व्रतम्
 = निवृत्तिकर्म)
 इतरा (निर्ऋतिः । धूः Ind IV)
 इतराणि (रात्रिः)
 इतरेतरं (काष्ठाः = उपदिशः)
 इति (क्षीरम् । अधः । अनूपः । कुत्सः
 ऋषिः । अत्रिः)
 इन्द्रः (कुत्सःऋषिः)
 इमे (निघण्टवः । अन्तरिक्षं)
 इयं (धूः Ind IV)
 इव (अद्भुतम् Ind IV । कल्याणवर्ण-
 रूपः । मुहुः । अर्बुदम् । आत्मा ।
 हिरण्यरूपः । कपिशलः । ऋक्षाः ।
 स्तुभिः)
 इषून् (गौः = ज्या)
 इह (गौः = पशुनाम । विः = इषुनाम)
 इरः (क्षीरं)
 उच्चावचेषु (निपाताः)
 उच्यते (व्रतम् = अन्नम् । काष्ठा =
 आदित्यः । काष्ठा = आज्यन्तः ।
 जारः = आदित्यः)
 उच्यन्ते (निघण्टवः । काष्ठाः =
 आपः)
 उदकं (कुन्तवात्)
 उदकेन (अनूपः)
 उद्धृतं (अर्थः)
 उपदासयति (दासः)
 उपबन्धः (अध्वर्युः)
 उशीरं (क्षीरं)
 कचुः (अत्रिः)
 कर्षगातिः (अधः)
 ऋच्छत (अत्रिः)
 ऋष्टतमः (अर्थः)
 ऋषिः (कुत्सः)

पतस्मात् एव (गौः = पशुनाम । विः
 = शकुनिनाम । योनिः = स्त्री-
 योनिः । व्रतम् Ind IV । अहिः
 Ind IV । अनूपः । धूः Ind
 IV । खलः Ind IV)
 पति (अहिः)
 पतेन (स्वरू = द्यौः । नभः = द्यौः)
 पनत् (आस्यं)
 पनं (समुद्रः । पुरोहितः । पृथ्विः =
 आदित्यः । यज्ञः । रम्भः)
 पनाः (मेनाः । शाः)
 पनां (स्त्रीयोनिः)
 पनेन (मत्सरः = लोभनाम । पिनाकं)
 एव (निघण्टवः । नाकः = द्यौः । कुत्सः
 ऋषिः । जारः = आदित्यः)
 ऐश्वर्यं (इनः)
 ऐश्वर्येण (इनः)
 ओकारः (गौः = पृथिवी)
 औपमन्यद्रः (निघण्टवः । ऋषिः ।
 कुत्सः ऋषिः । काकः । तित्तिरिः ।
 यज्ञः)
 और्णवाभः (उर्व्यः)
 कद्राति (विश्वकद्रः)
 कर्म (कुचरः)
 कर्मणा (अनूपाः)
 कर्माणि (दासः । अहः । मनुष्याः ।
 बाहू । अवनयः । कक्ष्याः । अभी-
 शवः)
 (यः -) कश्च (अश्वः)
 कस्मात् (निघण्टवः । आचार्यः (महा०)
 हिरण्यम् । अन्तरिक्षम् । समुद्रः ।
 आदित्यः । दिशः । रात्रिः ।
 उषाः । अहः । मेघः । वाक् ।
 उदकम् । नद्यः । अश्वः । कर्म ।
 अपत्यम् । मनुष्याः । निषादः ।
 बाहू । अद्भुतलयः । अन्नम् ।
 बलम् । धनम् । क्षिप्रम् । अन्ति-
 कम् । संग्रामः । वज्रः । बहु ।
 महान् । गृहाः । सुखम् । सत्यम् ।
 मेधावी । यज्ञः । ऋत्विक् । कूपः ।

स्तेनः । निर्णतिम् (महा०) ।
 दूरम् । पुराणम् । नवं)
 कामयते (अध्वर्युः)
 कारितं (सत्यं)
 कालः (श्वः । ह्यः । मुहुः । क्षणः)
 (यत्) किञ्चित् (तृणं)
 क्सः (कक्षः)
 गच्छन्ति (नाकः = यौः)
 गतिकुत्सना (विश्वकद्रः)
 गमनं (नरकं)
 गर्भः (स्त्रीयोनिः)
 गव्या (गौः = ज्या)
 गावः (अवसं)
 ग्राहयति (आचार्यः)
 चकद्रः (विश्वकद्रः)
 चकद्राति (विश्वकद्रः)
 चेत् (कुचरः । गौः = ज्या)
 छंदोभ्यः (निघण्टवः)
 जघान (कुत्सःऋषिः)
 जनं (हिरण्यं)
 जनयन्ति (जामिः)
 जनात् (हिरण्यं)
 जातस्य (ऋतस्य)
 ज्यायते (कुन्तत्रात्)
 ज्योतिभिः (पृश्निः = यौः । विष्टप् = यौः)
 ज्योतिषां (आदित्यः)
 ज्योतिषां (स्वर् । पृश्निः । नाकः ।
 विष्टप् । नभः ; all mean
 आदित्य)
 ज्योतींषि (गौः = यौः)
 तत् (तृणम् । विश्वकद्रः । नाकः = यौः ।
 अर्बुदं)
 ततः (पुत्रः)
 तत्र (नाकः)
 तत्प्रकृति (पर्व)
 तत्प्रतिषेधः (अध्वरः)
 तत्सखः (कुत्सःऋषिः)
 तत्सामान्यात् (कक्षः)
 तद्वन्तः (असुराः)

(तेन) तद्वान् (मेधावी)
 तद्वियोगात् (विधवा)
 तस्मात् (आत्रिः)
 तस्य (अनुपः)
 तादृशितं (गौः = ज्या)
 (महा०) तिष्ठति (वृक्षः)
 तृतीयं (आत्रिः)
 (महा०) दण्डपुरुषः (दण्ड्यः)
 ददर्श (ऋषिः)
 दाक्षिणाजी (गतार्कः)
 दिक् (दक्षिणा)
 दिशं (दक्षिणा)
 दूरं (गौः = पृथिवी । गौः = यौः)
 दूरात् (तडिङ् Ind. IV)
 दृश्यते (तडिङ् Ind. IV)
 देवताभिधानं (कुचरः)
 देवान् (अर्धमासपर्व । पाणिः)
 देशौ (सीमा)
 देहे (भृगुः)
 द्राति (विश्वकद्रः)
 द्रातिकुत्सना (विश्वकद्रः)
 द्वे (आक्षाणः । आपानः)
 धनं (सत्सरः = लोभनास)
 ध्रुवीकरोति (रात्रिः)
 न (कुचरः । गौः = ज्या । भृगुः)
 नक्तंचारीणि (रात्रिः)
 नाम (काष्ठाः)
 नामकरणः (अवसम् । कक्षः । गौ
 पृथिवी । क्षीरं)
 नामनी (आक्षाणः । आपानः)
 निकृत्तद्वारः (कर्णः)
 निकुटः (कुष्णं)
 निगन्तवः (निघण्टवः)
 निगमाः (निघण्टवः)
 निर्गमनप्राया (जामिः)
 निर्हसितोपसर्गः (आहिः Ind. IV)
 नीचैः (नरकं)
 नेता (अध्वर्युः)
 नैरुक्ताः (पृश्निः = आदित्यः । निषादः ।
 तस्करः । यज्ञः । स्तेनः)

पक्कं (ऊर्कः)
 पश्यदनं (अवसं)
 परियुतः (योनिः)
 परिवीतः (योनिः)
 पापकं (निषादः । तस्करः । स्तेनः)
 पाणी (पाणिः)
 पुण्यकृतः (नाकः = यौः)
 पुण्यकृद्भिः (पृथिवी = यौः । विष्टप् =
 याः)
 पुनः (पर्व । पिजवनः । मनुष्याः । खं)
 पुरुषः (दण्ड्यः)
 पूजयन्ति (पाणिः)
 पृथिव्यः (गौः = यौः)
 प्रक्षुतः (क्षणः)
 प्रख्यातं (यज्ञः)
 प्रगृह्य (पाणिः)
 प्रतिषिद्धं (नाकः = यौः)
 प्रतिषिद्धा (अधः)
 प्रदक्षिणागमनात् (दक्षिणा)
 प्रदानेन (देवापिः)
 प्रदीयन्ते (रात्रिः)
 प्रयतः (रेक्णः । शेषः)
 प्राक् (अनूपः)
 प्राग्रं (प्रस्कण्वः)
 प्राचीनं (अनूपः)
 (Ng.) प्राशुः (हस्तः)
 प्रीणन्ति (अर्धमासपर्व)
 बहुः (अर्बुदं)
 बाहुमूलसामान्यात् (कक्षः)
 बुद्धिं (आचार्यं)
 भरं (बिलम् । बलं)
 भवति (अर्बुदं)
 भाति (अम्बुदः । अर्बुदः)
 भाष्यते (विश्वकद्रः)
 भासं (आदित्यः)
 भासं (स्वर । पृथिवी । विष्टप् ;
 all mean आदित्य)
 भासा (आदित्यः)
 भासा (स्वर । पृथिवी । विष्टप् ;
 all mean आदित्य)

भासां (नाकः । नभः । जारः ;
 all mean आदित्य)
 भूतानि (गौः = पृथिवी । माता ।
 समुद्रः । रात्रिः ।
 भूतेभ्यः (अन्नं)
 भृगुः (भृगुः)
 मनुष्यकक्षः (कक्षः)
 मनुष्यनाम (विधवा)
 महान् (योनिः = अन्तरिक्षम् । अर्बुदं)
 मातारि (ऋतस्य)
 मेघो भवति (उपरः । उपलः)
 मेघानां (कुन्तत्रात्)
 यकारादिं (सत्यं)
 यत् (गौः = पृथिवी । व्रतं = अन्नम् ।
 गौः = यौः । तस्करः)
 यथा (क्षीरम् । अनूपः । अर्बुदः ।
 प्रस्कण्वः)
 यानं (गर्तः)
 यादवत् (आत्मा)
 युः (अध्वर्युः)
 युनक्ति (अध्वर्युः)
 रसान् (आदित्यः)
 रसान् (स्वर । पृथिवी । गौः । विष्टप् ;
 all mean आदित्य)
 राजा (कुशिकः)
 रात्रेः (जारः = आदित्यः)
 लोकान् (अनूपः)
 वधकर्म (कुत्सःऋषिः)
 वर्णः (पृथिवी = आदित्यः । कृष्णं)
 वर्षन् (अर्बुदं)
 वहं (धुः Ind. IV)
 वा (गौः = पृथिवी । क्षीरं)
 वातायनाः (वयाः)
 वायुना (योनिः)
 वि (विश्वकद्रः)
 विकर्षः (क्षिप्रं)
 विदस्ततरं (द्वं)
 वियुत् (तडिद् Ind. IV)
 विपरीतः (नभः = आदित्यः)
 विपरीतस्य (सिंहः)

विपरीतात् (अर्थं)
 विभागः (अर्थं)
 विहन्ति (धूः Ind. IV)
 व्याख्याता (स्वर = यौः । नभः = यौः)
 व्याख्यातं (अमुथा)
 व्याप्तिभूतः (आत्मा)
 व्युद्धं (दक्षिणा)
 शब्दं (कपिञ्जलः)
 शब्दवत्यः (नद्यः)
 शरीरं (व्रतं = अन्नं)
 शरीरे (असुः)
 शरीरेषु (अन्तरिक्षं)
 शुद्धं (सत्यं)
 शुष्णं (कुत्सः ऋषिः)
 (महा०) शोभनाभिः (सुवृत्तिभिः)
 श्रुततः (ब्रह्मा)
 श्वगतौ (विश्वकद्रः)
 सः (अर्जुनश्च । जारः = आदित्यः)
 सकारादि (सत्यं)
 संक्षितः (क्षिप्रं)
 संख्या (पञ्च । एकः । द्वौ । त्रयः ।
 चत्वारः)
 सतः (विश्वकद्रः)
 (इति) सतः (धुः । भूरि । वज्रिः ।
 व्रतं = निवृत्तिकर्म । व्रतं = कर्म-
 नाम । सेघः । शुष्मश्च । उदकश्च ।
 कर्म । वज्रः । ऊर्जः । धनश्च ।
 तडित् Ind. III । बहु)
 (इति) सतां (गृहाः)
 सत्यसंगरः (गर्तः = सभास्थाणुः)
 (इति) सत्याः (उषाः)
 सन्तः (निघण्टवः)
 संततकर्मा (तस्करः)
 संधिसामान्यात् (पर्व)
 समर्थयति (दक्षिणा)
 समाह्वताः (निघण्टवः)
 समास्कन्नः (खलः Ind IV)

समाह्वताः (निघण्टवः)
 समाह्वताः (निघण्टवः)
 समाहृत्य समाहृत्य (निघण्टवः)
 संपद्यते (दण्ड्यः)
 संवभूव (भृगुः)
 संभूतस्य (ऋतस्य)
 सर्वतः (ब्रह्म)
 सा (तडित् Ind IV)
 साधु (कुशिकः)
 साभ्यासात् (ववाक्षिथ । विवक्षसे)
 सुखनाम (नाकः = यौः)
 सुदम्भं (दम्भं)
 सृष्टाः (मनुष्याः)
 सेवते (कक्ष्या)
 स्तुततमं (गर्तः = रथः)
 स्तुत्या (देवापिः)
 स्तोमात् (ऋषिः)
 स्तोमानां (कुत्सः ऋषिः)
 स्त्रीपुंनपुंसकेषु (पञ्च)
 स्थानं (नरकं)
 स्थानेभ्यः (असुराः)
 स्थानेषु (असुराः)
 स्थावराणां (काष्ठाः = आपः)
 स्यात् (दक्षिणः । दघ्नश्च । हृदः । हिर-
 ण्यश्च । नभः = आदित्यः । रात्रिः ।
 अनूपः । कुशिकः । तस्करः ।
 आत्मा । श्वा । सिंहः । अर्थं)
 स्युः (निघण्टवः । अङ्गुलयः)
 स्वेन स्वेन (अनूपाः)
 हनने (हस्तः)
 हस्तप्रकृतिः (दक्षिणा)
 हि (नाकः = यौः । तडित् Ind IV)
 हृदयात् (ऋतस्य)

प्राग् in this list is from Ng.

Index XI

Quotations in the text

(Reference-figures after certain quotations have been found wrong; correct ones are placed within brackets and are underlined in this index.)

S = Sāyana.

G = Geldner.

A = Annotator.

अंशुं दुहन्तो ३२१९-१०; ३२०११-३
 अक्षण्वन्तः कर्ण २२१११-१२; २४८
 ३२-२५११२०; (A) २५११२१-३०
 अग्निरिव २०११२; २३२१२१
 अग्निरिव मन्यो २७११६; २८११६-७
 अग्निर्न ये ५०११३; ४९४१२४-४९५१६
 अतिष्ठन्तीनाम ३७१५-६; ३६८१७-
 ३६९११६; ३७०१५-२०; (S)
 ३७०१२१-३५; (G) ३७०१३६-
 ३७११४; (A) ३७११५-२९
 अत्राह गो ३३१२
 अथा वयमादित्य ३६१२; ३५७११०-१३
 आदित्योरिदि २६११०-११
 अभीके चिदु ५११२४; ५१४१८-१२; (S)
 ५१४१३-२०; (A) ५१४१२१-
 ५१६१२३
 अभीदमेक ४७१९-१०; ४५६१२३-२७;
 ४६११८-४६२१३; ५४४११२-१५;
 (S) ४६२१४-१३; (A) ४६२११४-
 ४६३१८
 अभ्रातेव पुंस ४४११५-१६; ४२३१३६-
 ४२६१२०; (S) ४२६१२१-४२७१

२६; (G) ४२७१२७-३२; (A)
 ४२८११६-४२९१३५
 अमी य कक्षा ५३११४; ५२८१२१-२६;
 (S) ५२८१२७-३०; (G) ५२८१
 ३१-३३; (A) ५२८१३४-३६
 अमेनांश्चिद् ५४१७; ५३५१२६; (A)
 ५३५१२७-५३६१२
 अयं स शिक्षे ३४१४-५; ३३७११२-
 ३३९१८; (S) ३३९१९-३४०१८;
 (A) ३४०१९-३४१११०
 अयमु ते २४१५; २५४१७-११
 अया ते अग्ने ५४११२-१३; ५३८१२७-
 २८; (S) ५३८१२९-३०; (G)
 ५३८१३०-३१; (A) ५३८१३१-३२
 अवसाय पद्वते २७१५; २७७१११-१५;
 (A) २७७१३५-२७९१३
 अवसायाश्वात् २७१७; २७७१२७-३४
 अशत्रुरिन्द्र २६१७; २७११७-९
 अश्वं न त्वा २९१३; २९११२४-२७
 अहं च त्वं च २१११-२; २३७११७-२०
 अहश्च कृष्णं ३९११-२; ३८५१२४-३८६१
 १०; (S) ३८६१११-१९; (A)
 ३८६१२०-३८७१२६
 आखण्डल ग्रहू ४८११; ४६५११०-१६
 आ ते कारो ४११९-१०; ४०४१२७-

- 405115; (S) 405116-22;
(G) 405123-28; (A) 4051
29-406130
- आत्मा यक्ष्मस्य ५०१११; 493110-16
आ त्वा रम्भं ५४१२; 533126-29; (S)
533130
- आदित्या दातु ३५१२४; 356137-
35712
- आपित्वे नः प्र ५२१२३-२४; 51411-4;
(S) 51415-7; (A) 5141
21-30
- आ रोहथो वरुण ४४१२४-४५११; 4251
34-42611
- आर्द्धिषेणो होत्र ३५११-२; 34618-
348135; 35011-9; (S) 3501
10-12; (A) 350113-31
- इदं श्रेष्ठं ३८१८-९; 377131-38016;
(S) 38017-25; (G) 3801
26-32; (A) 380133-381111
- इदमु २१११०; 23818-10
- इन्द्र इव २०११२; 232122-23
- इन्द्रं न त्वा २७११४-१५; 280127-30
- इन्द्रो अस्मान् ४११२-३; 403110-33;
(S) 403134-37; (G) 4041
1-4; (A) 40415-17; 6001
63-39
- इयं शुष्मेभि ३९१२४-४०११; 39413-
395128; (S) 395129-37;
(A) 39611-39717
- उत त्वः पश्यन् २८११-२; 28216-2831
9; (A) 283110-284113
- उत त्वं सख्ये २३१७-८; २८१९-१०;
[284118-287127; (S) 2871
28-28912; (A) 28913-30]
- इत स्य वाजी ४१११९-२०; 40811-
- 409121; (S) 409122-36;
(G) 41011-6; (A) 41017-
411129
- उतादः परुषे ३२१२१; 32319-25; (A)
323126-324115
- उतो त्वस्मै २३१९; २८१२ (vide उत त्वः
पश्यन्)
- उपोष मे परा ५३१२-३; 516130-
51715; (S) 51716-15; (G)
517116-19; (A) 5171
20-33
- ऋचां त्वः पोष २२१२१-२२; 246111 -
247135; (A) 247136-
248120
- एना पत्या तन्वं (१०१८५१२७) ५४११४;
53911-3
- एना वो अग्निं ५४११३; 538134-38
- एमेनं सृजता २४१३; 253134-25412
- कतरा पूर्वा ५४१२३-२४; 54119-30;
(S) 541133-542119; (G)
542120-25; (A) 542126-
54315
- कुह स्विहोषा (१०१४०१२) ५०१२-३;
48819-490113; (S) 490114
-22; (A) 490128-492133
- क्रीळन्तो पुत्रे (१०१८५१४२) २६११६;
272127-35
- गोभिः श्रीणीत ३२१६; 317138-3181
5; (A) 31815-12
- गोभिः संनद्धा ३२११३-१४; 320134-
38
- गोभिः संनद्धो ३२११२; 320128-32
- चतुरश्विद ५०११६; 49517-27; (S)
495128-29; (A) 495130-
496129

- जार आ भगं ५०१२०; 496136-4971
 12; 498123-34; (S) 4971
 13-18; (A) 497119-49817
 तत्त्वा यामि ३०१९; 299121-27
 तदय वाचः ४५११९-२०; 444115-19;
 44611-19; (S) 446120-
 24; (A) 446125-447120
 तदु २१११०; 238110-12
 तद्व्यजेव ४९१२१; 48611-487111;
 (S) 487112-17; (A) 4871
 18-48818
 तमिद्वधन्तु २४१३-४; 25413-4
 तसूदरं ५३१२०; 532120-22; (G)
 532123-25
 तं प्रलथा ५११७; 50114-16; (S)
 501117-18; (A) 501119-
 50218
 ता वां वास्तूनि ३३१५-६; 324137-
 325137; (S) 32611-16;
 (A) 326117-327133
 तिरश्चिद्वर्या ५३१६; 519111-19;
 (S) 519120-23; (A) 5201
 1-524125
 त्रिः स्म माहः ५४१११; 537135-37;
 (A) 537137-538111
 त्वया वयं ४८१४-५; 46618-46712;
 (S) 46713-6; (G) 4671
 7-12; (A) 467113-468114
 दज्ञावानिभ्यो ४६११२-१३; 450133-
 452118; (S) 452119-35;
 (A) 452136-454124
 दासपत्नीरहि ३७११६-१७; 373111-
 374110; 375114-19; (S)
 375120-28; (G) 375129-
 33; (A) 375134-376135
 दुर्मदासो न २०११५; 232128-29
 दूतो निर्कृत्या २७१९; 27914-15
 दूरे चित् सत् ४८११०-११; 46915-
 13; (S) 469114-15; (G)
 469116-18; (A) 469119-
 47013
 देवानां माने ३९११०-११; 389127-
 39215; (S) 39216-20; (A)
 392121-393128
 देवेभ्यश्च २११२-३; 237121-25
 न जामये ४५१७-८; 437122-43917;
 (S) 43918-24; (G) 4391
 25-440127; (A) 440128-
 443125
 न नूनमस्ति २११२०-२१; 24014-2411
 4; (G) 24114-9
 नमो महद्भ्यो ५३१३-४; 518122-30
 नहि ग्रभाय ४३११२-१३; 416110-38;
 (S) 41711-3; (A) 4171
 4-41819
 नूनं सा ते २२१३-४; 241110-243137;
 (G) 243138-24416; (A)
 24417-34
 नेन्द्रं देव २०११४; 232125
 परिषद्यं हि ४३१५-६; 412129-4141
 15; (S) 414116-23; (A)
 414124-41618
 परो निर्कृत्या २७११०-११; 279110-
 16
 पश्यन्तो यामिव ५३११५; 529110-15;
 (S) 529116-19; (G) 5291
 20-22; (A) 529123-53012
 पात्रेव भिन्दत् ५३१६-७; 519124-29;

- (S) 519|30-33; (A) 524|
26-36
- पीयति त्वो ५३११०; 525|21-25; (S)
525|26-29; (G) 525|30-31;
(A) 525|32-526|2
- प्र स मित्र ३५२५-३६११; 357|2-6;
(A) 357|7-9
- प्र सीमादित्यो २२११४; 244|35-
245|7
- प्रियमेध ५११२-१३; 503|23-27;
505|8-15; (S) 505|16-21;
(A) 505|22-38
- भ्राजन्तो अग्नयो ५०१०-११; 493|
9-10
- मृगो न भीसः २९१२-३; 291|31-33;
292|2-7; 293|1-2
- मेषो भूतो ५११३; 499|4-13; (S)
499|14-31; (A) 499|32-
500|15, 21-26
- य ई चकार ३३१८-१९; 330|31-
331|38; 332|1-333|30; (S)
333|31-35; (G) 333|36-
334|9; (A) 334|10-336|30
- यत् पाञ्चजन्यया ४६१४; 449|1-7;
(A) 449|7-21
- यत्रा सुपर्णा ४८१८-१९; 472|5-474|
33; (S) 474|34-476|30;
(G) 476|31-36; (A) 477|
1-478|34
- यथा वातो ५०१९; 492|37-493|3;
(A) 493|3-8
- यदत्युप ५३१८; 530|27-37
- यद्देवापिः ३५११-१२; 350|32-353|
15; (S) 353|16-21; (A)
353|22-354|5
- यस्य शुष्मा ५४११९; 540|24
- यस्यामुशन्तः प्र ५४११०; 537|27; (S)
537|28-30; (A) 537|31-34
- रमध्वं मे ४०११६-१७; 398|25-401|
3; (S) 401|4-8; (G) 401|
9-13; (A) 401|14-403|9
- रुशद्वत्सा रुशती ३८११४-१५; 381|12
-384|26; 543|13-21; (S)
384|27-385|3; (G) 385|4
-9; (A) Mixed up in 381|
12-384|26
- रेजते अग्ने पृथिवी ५४१२०; 540|25-
26; (A) 540|27-541|2
- वन्नीभिः पुत्र (महा०) ५३११८; (S)
531|5-11; (G) 531|11-
14; (A) 531|15-36
- वृक्षस्य जु ते २०१२१-२२; 234|21-24
- वृक्षेवृक्षे ३२११७; 321|16-322|20;
(A) 322|21-29
- शतं सेना २६१८; 271|7-9
- शासद्वाहिर्दु ४३११९-२०; 418|25-420|
15; 430|9-431|16; (S) 431|
17-432|9; (G) 432|10-17;
(A) 432|18-436|17
- सचस्वा नः ५४११६-१७; 540|1-9;
540|15-16
- स नः सिषक्तु ५४११५-१६; 539|20-
22; (S) 539|22-25; (G)
539|25-26; (A) 539|27-38
- सूर्यमादित्यं ३५२२; 355|20-356|1
- स्वसुर्जारः ५०२२; 498|10-17
- हन्ताहं २११४; 237|27-31
- हिरण्यरूपः हिरण्य ५११५; 500|29-
501|2

मैत्रायणीसंहिता

अग्नये समिध्य २६।९; २७१।१०-१३
असंख्याता २६।६; २७०।३७-२७१।७
उरु प्रथस्व इति प्रथयति २६।२; २६९।

१४-२४

ओषधे त्रायस्वैनं २६।३-४; २७०।१६-३०
ग्रास्त्वाकुन्त ५४।७-८; ५३६।१४-१९;

(A) ५३६।८-१४

तस्मात् पुमान् ४४।८; ४२१।३-१२

तस्मात् स्त्रियं ४४।९; ४२१।१२-१८

नेमे देवा ५३।११; ५९९।१३-६००।३५

वायुर्वा त्वा २१।६; २३७।३१-३६

त्रि सीमतः २२।१५-१६; २४५।८-१८

समिद्धो अन्नन् ५३।२२; ५३२।३०-३७;

(S) ५३३।१-५ (तै० सं०);

(उवट) ५३३।६-९ (वाज० सं०)

स्वाधिते मेनं हिंसीः २६।४-५; २७०।२०-

३०

काठकसंहिता

कृत्तिवासाः (९।७) ५४।४; ५३४।४-२१;

(S) ५३४।२३-२७ (तै० सं०);

(उवट and महीधर) ५३४।२८

-५३५।२ (वाज० सं०); (A)

५३५।३-११

न वा अमुं २६।१३; ३६।१६-९

सु विज्ञायेते इव २४।७; २५४।२३-३१

सु विदुस्वि २४।६; २५४।१२-२३

(वाज० सं०) सुपुष्णः सूर्य ३३।१; ३२४।

२६-२९

(गोपथ० ब्रा०) एतद्वै यज्ञस्य २६।१४-१५; २७१।३३-२७२।१८

(कौषी० ब्रा०) पर्याया इव २३।२०-२१; २५१।३१-२५२।१९

(कौषी० आर०) अङ्गादङ्गात् ४४।५-६; ४२०।१५-१६, २५-२८

(श्वेता० उप०) यस्मात् परं ३१।९-११; ३०९।३३-३१०।३

(ऋक् प्रातिशाख्य) पदप्रकृतिः संहिता २७।१२; २७९।२३-३०

(पाणिनी) परः संनिकर्षः संहिता २७।१२; २७९।२१-२२

UNTRACED

Mantras

अभ्रातर इव योषाः ४४।१२-१३; ४२३।४-२९

एक एव रुद्रो २६।५-६; २७०।३२-३६
निष्कृत्वास्तश्चिदि २४।१-२; २५३।१४-२०

प्रोहाणि २६।३; २६९।२५-२७०।१५

शिशिरं जीवनाय कं २४।२; २५३।१४-२०

Brāhmanas

असोरसुरा ४५।२३-२४; ४४५।६-२२

ऋच्छन्तवि स्वे २३।१५-१६; २४९।१६-

तद्यदेनां ३५५-६; ३४८१-११
 तद्यदाभिर्वृत्र २३११-२; २४६११७-२१
 तस्मादेते २३११४; २४९१४-८
 नाभ्रात्रिमुप ४५१३; ४२७१३३-४२८११५
 नेमानि क्षत्राणि ५३११२-१३; ५२६१६-
 १२
 नोपरस्या ४४१२२-२३; ४२५११७-३२
 यद्वर्तत ३७१२३-३८११; ३७४११४-
 ३७५१९
 यद्वर्धत ५४१३२; ३७४११४-३७५१९
 यद्वृणोत् ३७१२३; ३७४११४-३७५१९
 सोर्देवा ४५१२३; ४४५१६-२२

अविशेषेण पुत्राणां ४४१६-७; ४२०११७-
 २२, ३३-३७

Slokas

अकूरो ददते ३११३; ३०५१३६-३०६११८
 अध्यापिता ३११२३-२४; ३१६११-२९
 य आतृण्य ३११२१-२३; ३१६११-२९
 यद्वृणीत २७१२१-२२; २८११२८-३३
 यमेव विद्याः ३११२४-३२११; ३१६११-
 २९
 विद्या ह वै ३११२०-२१; ३१६११-२९
 स्थाणुरयं भार २७१२०-२१; २८११२८-
 ३३

५३।११ देवाश्च वै असुराश्च अस्पर्धन्त । नेमे देवा आसन् नेमे असुराः । ते देवा एतां वशाम् अपश्यन् । तया लोकं द्वितीयम् अवृजत असुरलोकम् । यस्य अवयति स देवलोकः । यस्य न अवयति सः असुरलोकः (मैत्रा० सं० १।११।९) = Devas and Asuras struggled with one another ; in onehalf were Devas, in the other Asuras ; Devas saw this barren cow ; through her they destroyed the second world i. e. the world of Asuras ; that part of the cow from which the sacrificer cuts out offerings is the world of Devas ; that part from which he does not is the world of Asuras.

देवाश्च वै असुराश्च अस्मिन् लोके आसन् । नेमे देवा नेमे असुराः । ते देवा एतां मारुतीं पृश्निं वशाम् अपश्यन् । ताम् आलभन्त । तया लोकं द्वितीयम् अवृजत असुरलोकम् । यस्य अवयन्ति स देवलोकः । यस्य न अवयन्ति सः असुरलोकः (काठक सं० १।४।९) = Devas and Asuras were in this world ; in one half were Devas, in the other Asuras ; Devas saw this red barren cow of the Maruts and killed her ; through her they destroyed the second world i. e. the world of Asuras ; that part of the cow from which they cut out offerings is the world of Devas ; that part from which they do not is the world of Asuras.

The quotation from Kāthaka seems to be an amplification of that from Maitrā. The words underlined show the difference between

the two texts. When a sacrificial cow was killed, a special part of her body was considered fit for offerings while the other part was treated as unfit; the first was Deva-lōka, the second Asura-lōka; from this division of the cow's body it seems that Devas and Asuras occupied two separate halves of the same world; the former drove the latter from the other half. So नेम seems to mean onehalf. Durga simply says अर्धतः देवाः अर्धतः असुराः आसन् ; अर्धतः = in one half.

नेम occurs 13 times in RV. प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्तः इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति । न इन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभिष्टवाम (८।१०।३) = As you are desirous of wealth (वाजयन्तः), do (सु) offer (प्रभरत) songs (स्तोमं) to Indra if (यदि) he really (सत्यम्) really (सत्यम्) exist; a certain one (नेमः) says "There is no इन्द्र. Who has seen him (ई)? Whom shall we praise (अभिष्टवाम)?" उ त्वः was most probably उत and preceded नेमः; उत = but; the whole Rk is uttered by one who is not certain of Indra's existence; that sceptic says:— If इन्द्र do really exist, then offer him praise by all means; but I ask who has seen him and whom shall we praise? I think there is no इन्द्र. नेम here means एक; नेमः आह = एकः आह = one says. Or आह was most probably आहुः; नेमे आहुः = certain people say; अभिष्टवाम which is plural requires आह to be आहुः. The third line would run like न इन्द्रो अस्तीत्युत नेम आहुः.

In सं यत् विशः अववृन्त गुध्माः आत् इत् नेमे इन्द्रयन्ते अभीके (१।१४।३२) I translated नेमे by half; but नेमे most probably means certain individuals; when the five Aryan tribes (विशः) played the part of Vṛtra, that very moment certain (नेमे) warriors (गुध्माः) (from those tribes) played the part of Indra.

वि क्रोशनासो विश्वश्च आयन् पचाति नेमः नहि पक्षदर्थः (१०।२७।१८); here नेम and अर्ध mean "half"; half of the people called क्रोशन cook (पचाति) while the other half do not cook (पक्षन्). In नेमे देवाः नेमे असुराः quoted in the text नेमे is not loc. Sing. as Durga thinks but Nom. pl.; of the whole multitude assembled for hostilities half were Devas and half Asuras, that is, both were equal in numbers; consequently victory could not be decided; Devas therefore had recourse to a sacrificial device by which they succeeded in conquering the region occupied by Asuras.

तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः (४१२ ;) Durga treats उर्वीः as an adjective (403।21-23) ; but Yāska may have attached the meaning given in NG viz. 'rivers' ; vide उर्व्यः (निघण्टु १।१३।२४) ; we (वयं) rivers (उर्वीः) are speeding on (यामः) at his (तस्य) bidding (प्रसवे).

Index XII

Words in quotations whose equivalents are given in the Bhāṣya
[Figures after the equivalents indicate page & line
in which they occur]

अकं (असुखं १४) ३६।१३; 36।19
अक्षण्वन्तः (अक्षिमन्तः १३)
२३।११; 248।33
अङ्गांस्ते (कुटिलानि २४)
४१।२०; 409।9
अचेतानस्य (अचेतयमानस्य तत् प्रम-
त्तस्य भवति १०)
४३।६; 413।31-38
अच्छा (आभि २२) ४०।१७; 400।13
अतिधक् (अस्मान् अतिदंहीः =
अस्मान् अतिहायदाः १०-११)
२२।४; 242।19-28
(अव) अतिरत् (अव अहन् ५)
३९।२; 386।8-9
अतिरोचसे (संदृश्यसे ११)
४८।११; 469।6-8
अत्रा (तत्र १०) ३३।६; 325।23
अदीधेत् (अनु + अध्यायत् १४)
३५।११; 352।9-13
अद्भुतं (अभूतं २४)
२१।२०; 240।21-22
नि. ७६

अघा (अथ १५) ४३।१२; 416।16
अनिन्द्राः (ये इन्द्रं इतरे इति वा २०)
४७।१०; 461।8-19
अनिमेषं (अनिमिषन्तः २०)
४८।१८; 472।15-18
अनिमेषं (अनिमिषन्ति ४९।१)
४८।१८; 474।2
अनिवेशनानां (अनिविशमानानां ७)
३७।५; 368।9-11
अनूची (अनूच्यौ २०)
३८।१५; 383।13-19
अनूपाः (अनुवपन्ति० कर्मणा १४-१५)
३९।११; 390।१2-25
अन्यः (अन्यतरः = पुमान् दायादः १२)
४५।८; 438।16-20
अन्यः (अन्यतरः = जामिः १३)
४५।८; 438।20-22
अप्सः (रूपाणि ४५।२)
४४।१६; 426।3-6
अभिपित्वं (अभिप्राप्तिं ४)
५०।२; 488।14-16

अभिसंचरेण्यं (अभिसंचारि २५)
 २१।२०-२१; 240।28-29
 अभिस्वरान्ति (अभिप्रयन्ति २१)
 ४८।१८; 472।22-25
 अभिस्वरान्ति (अभिप्रयन्ति ४९।२)
 ४८।१८; 474।9-12
 अभीके (अभ्यक्ते २३)
 ५२।२४; 513।34-35
 अभीवृता (अभिप्रवृत्ता ६)
 ३४।४; 337।16-19
 अभीषाद् (अभिषहमाणः सप्तान् १६)
 ४३।१३; 416।27-28
 अभ्यधीतां (अभ्यधातां २४)
 ४९।२१; 486।28-29
 अभ्रातरः (अभ्रातृकाः १२)
 ४२।११; 423।4
 अभ्राता (अभ्रातृका १७)
 ४४।१५; 423।37
 अमृतस्य (उदकस्य २०)
 ४८।१८; 472।13-15
 अमृतस्य (ज्ञानस्य ४९।१)
 ४८।१८; 473।37-474।2
 अमृते (अमरणधर्माणौ १९)
 ३८।१५; 383।5-13
 अयासः (अयनाः १०)
 ३३।५; 325।21-22
 अयोः (एनयोः ५५।१)
 ५४।२३; 541।9-10
 अरातयः (अदानकर्माणः वा अदानप्रज्ञाः
 वा ७-८) ४८।५; 466।15-26
 अर्जुनं (शुक्लं ३) ३९।१; 385।24-26
 अवसे (अवनाय ५)
 ४०।१; 394।30-31

अवस्युः (अवनाय २३)
 ४०।१७; 400।19-21
 अवातिरत् (अवाहन् ५)
 ३९।२; 386।8-9
 (अभि) + अत्ताम (अभि + भवेम २१)
 ४७।९; ४५।१९; 444।17
 (अभि) अस्मि (अभिभवामि ११) ४७।९;
 456।23-24; 544।12-16
 अहः कृष्णं (रात्रिः ३)
 ३९।१; 385।24-26
 अहनो (अहोरात्रे ५५।३)
 ५४।२४; 541।18
 अहिगोपाः (अहिना गुप्ताः १९)
 ३७।१६; 373।19
 (प्र अच्छा) अह्वे (प्राभिह्वयामि २२)
 ४०।१६-१७; 400।13-14
 आ (इव २१) ५०।२०; 496।36
 आकृणुते (आकुरुते ८)
 ५०।३; 489।29-32
 आखण्डल (आखण्डयित् १)
 ४८।१; 465।10-12
 आगात् (आगमत् १०)
 ३८।८; 377।37-378।2
 आदघ्नासः (आस्यदघ्नाः १६)
 २३।११-१२; 249।32-35
 आधीतं (आध्यातं = अभिप्रेतं २२।१)
 २१।२१; 240।36-37
 आमिनाने (अन्योन्यस्य अध्यात्मं
 कुर्वाणि २२) ३८।१५; 383।34-
 384।9; 543।13-21
 आररभ्म (आरभामहे ३)
 ५४।२; 533।26-29
 आरैक् (अरिचद् १२)
 ३८।९; 378।26-28

आरैक् (आरिचत् १८)

३८१४; ३८२१८-१९

आरैक् (प्र + अरिचत् = प्रादात्

१०-११) ४५१७; ४३७१३५-४३८-१

आर्षिषेणः (ऋषिषेणस्य पुत्रः इषितसेन-

स्येति वा ३) ३५११; ३४६१८-२६

(वि) आवः (वि + अवृणोत् १६)

२२११५, १६; २४५१८-९

आ विवासेम (परिचरेम ६)

४०११; ३९५१८-१०

आ विवेश (आपद्यते २०, २५)

३३११९; ३३०१३२-३३; ३३३११९-

२०

इनः (ईश्वरः २१) ४८११८; ४७२१२७

इनः (ईश्वरः ४९१२) ४८११८; ४७४११२

इन्द्रशत्रुः (इन्द्रः अस्य शसयिता वा

शातयिता वा । तस्मात् इन्द्रशत्रुः

१०-११) ३७१६; ३६९१६-८

इमथा (इमे इव ८)

५११७; ५०११६, १५-१६

उत (अपि २११२) २११२१; २४०१३५

उत (अपि ३२) २८११२; २८२१६

उत (अपि ११) २८१९; २८४११८

उत (अपि २१) ४१११९; ४०८११

उत (च ४५१२४, ४६११) ४५१२०

उतो (अपि ४) २८१२; २८२१११

उपकक्षासः (उपकक्षद्वन्वाः १६)

२३११२; २५०१७-९

उरुगायस्य (सहागतेः १०)

३३१६; ३२७११४-२०

उशती (कामयमाना ऋतुकालेषु ६)

२८१२; २८२१२५-३०

उशती (कामयमाना ऋतुकालेषु ४५१२)

४४११६; ४२६११-२

उश्मासि (कामयामहे ७)

३३१५; ३२४१३७-३८

ऊर्जादः (अन्नादाः २४) ४५११९; ४४६११

ऊषतुः (वसथः ५) ५०१२; ४८८११७

ऊर्जत् (प्र + अर्जयति ४५१५)

४३१२०; ४३०११२-२१

ऊतस्य (प्रजननयज्ञस्य ४४१२)

४३११९; ४१९१२३-२७

ऊतस्य (रेतसः ४४१२)

४३११९; ४१९१२७

ऊतावरीः (ऊतवत्यः ४०११८)

४०११६; ३९९१३-४

ऊन्धत् (अर्घयित्वा प्रदीयते परस्मै १३)

४५१८; ४३८१२१-२४

एवा (एवं १२) ३८१९; ३७८१२५

एवैः (अयनैः अवनैर्वा १९)

४०११६; ३९९१६-१०

(प्रति) औहत (प्राति + ऊहते ८-९)

३४१५; ३३८११०-११

कथा (कथं ५५११) ५४१२३; ५४१११०

करतः (कुरुथः ४) ५०१२; ४८८११६

करन्ति (कुर्वन्ति १२)

४७१९; ४५६१२६-२७

कर्ता (संतानकर्ता भवति १२)

४५१८; ४३८११६-१७; ५४११८-१०

कुचरः (चरति कर्म कुत्सितं ५)

२९१२; २९२१२-३

कुचरः (क अयं न चरति ५)

२९१२; २९२१३-६

कुह (क ४, ५) ५०१२; ४८८११९

कृपयन् (कृपायमाणः १४)

३५१११; ३५११३७-३५२११

(अहः) कृष्ण (रात्रिः ३)

३९११; ३८५१२४

कृष्णा (कृष्णवर्णा रात्रिः १८)

३८११४; ३८२११९-२०

क्रतुं (कर्म वा प्रज्ञां वा २३)

४११२०; ४०८१२३-२७

क्षिपणिं (क्षेपणम् अनु २१)

४१११९; ४०८१५-७

गमध्वै (गमनाय ७)

३३१५; ३२४१३८-३२५१५

गतीरुक् (गर्ता रोहिणी १८)

४४११५; ४२४१४-३४

गर्भं निधानं (गर्भनिधानीं ११)

४५१७; ४३८१२-३

गात् (उप + आगमत् ४४१२)

४३११९; ४१९११७-२२

गावः (रश्मयः ४) ३३१५; ३२५१५

गिरः (स्तुतयः) २४१४; २५४१३

गिरिष्ठाः (गिरिस्थायी ६)

२९१३; २९२१६-७

गिरिष्ठाः (मेघस्थायी ८)

२९१३; २९३११-२

गोपाः (गोपायिता आदित्यः २१-२२)

४८११९; ४७२१२९-३०

गोपाः (गोपायिता आत्मा ४९१३)

४८११९; ४७४११३

गौः (ज्या १४) ३२११७; ३२२११५

गौः (वाक् एषा माध्यमिका ७)

३४१४; ३३७१२७-२८

ग्रभाय (ग्रहीतव्यः १४)

४३११२; ४१६११०

(नि) चकार (नीचैः निरुति ८)

३४१५; ३३८१५-१०

चाक्रिया (चक्रयुक्ते ५५१३)

५४१२४; ५४१११८-२०

चतुरः (चतुरः अक्षान् १७)

५०११६; ४९५१७

(वि) चरन्ति (विजानन्ति ९)

३७१६; ३६८१२१-२२

चिकित्वात् (चेतनावात् ८)

३५११; ३४८१३०-३५

चित् (अपि ११) ४८११०; ४६९१५

चित् (यथा १८) ५०११६; ४९५१९

चित्तिभिः (कर्मभिः ८)

३४१५; ३३८१३-५

चित्रः (चित्रं १०) ३८१८; ३७८१२-६

जग्मुषे (गतवते १४)

३६११३; ३६११७-९

जघन्वात् (जघ्नित्वात् २२)

३७११७; ३७४१४-९

जनयन्त (अजनयन्त ११-१२)

४५१८; ४३८११३-१५

जातवियां (जाते जाते वियां २३१२)

२२१२२; २४६१२२-२८

जामये (भगिन्यै ९) ४५१७; ४३७१२२

जायमानः (उद्यत् ४) ३९१२; ३८६१४

जारः (आदित्यः २१)

५०१२०; ४९६१३६-३७

जारः (मनुष्यजारः ५११२)

५०१२०; ४९८१२३-२४

जिब्रयः (जीर्णाः ३)

५४१२; ५३३१२६-२७

तनूत्यजा (तनूत्यक्ता २२)

४९१२१; ४८६११-८

तन्वं (स्वस् आत्मानं ४ = ज्ञानं ५)

२८१२; २८२१११-१५

तपन्ति (शीतोष्णवर्षैः पाचयन्ति १४)

३९१११; ३९०११८-२२

तल्लित् (अन्तिके ११)

४८११०; ४६९१५

तल्लितः (अन्तिके ७) ४८१५; ४६६११४

तविषेभिः (सहज्रिः ४०१४)

३९१२४; ३९४१२३

ता (तानि ७) ३३१५; ३२४३७

तान्वः (आत्मजः = पुत्रः १०)

४५१७; ४३७३३-३५

तुरण्यति (तूर्णम् अश्रुते अध्वानं २१)

४१११९; ४०८१७-८

त्मना (आत्मना ५५१२)

५४१२४; ५४११२

त्रयः (पर्जन्यः वायुः आदित्यः १४)

३९११०; ३९०११८

त्वत् (च २१२) २३१२१; २५११३२-३३

त्वः (एकः २३ = होता २४))

२२१२१; २४६११३

त्वः (एकः = उद्गाता २४)

२२१२१; २४६११५

त्वः (एकः २३२) २२१२२

त्वः (एकः = अध्वर्युः २३१४) २२१२२

त्वः (एकः ३) २८११२; २८२१६

त्वं (एकं ११) २८११३; २८४११८

त्वस्मै (एकस्मै ४) २८१२; २८२१११

त्विषितः (ज्वलितः १७)

२७११६; २८१११४-१५

त्वे (अपरे १६२) २३११२; २५०११६

त्वे (एके १८) २३११२; २५०१३६-३७

ददमानात् (धारयतः कितवाद् १७-१८)

५०११६; ४९५१७-८, २६

ददर्श (पश्यति ३) २८११; २८२१६

ददृशे (ददृशिरे १८) २३११२; २५०१३७

(सं) दधन्वे (संदधाति आत्मानं ४५१५)

४३१२०; ४३०१२१-३१

दानुनः पती (दानपती २५)

३५१२४; ३५६१३८-३५७१२

दासपत्नीः (दासाधिपत्न्यः १८)

३७११६; ३७३१११-१५

दीधिति (विधानं ४४१३)

४३११९; ४१९१३८

(वि) दुक्षः (विदूषः १०)

४३१६; ४१४११-६

दुहितुः (दुहितुः अप्रत्तायाः ४५१४-५)

४३१२०; ४३०१९-१०

दुहितुः (दुहितुः पुत्रभावं ४४११)

४३११९; ४१८१३०-३६

(प्रति) दुहीयत् (प्रतिदुग्धां ५)

२२१३; २४११११-१३

देवश्रुतं (देवाः एनं शृण्वन्ति १५)

३५१११-१२; ३५२१२८-३०

देवभुमतिं (देवानां कल्याणीं मतिं ७)

३५११; ३४८१२८-३०

देवापिः (देवानाम् आप्त्या । स्तुत्या च ।

प्रदानेन च ६-७)

३५११; ३४८१२५-२८

दोषा (रात्रौ ४) ५०१२; ४८८११३

द्यावा (द्यावौ २०)

३८११५; ३८३११९-२७

द्यावा (तयासह २१)

३८११५; ३८३१२७-३१

द्वा (वायु-आदित्यो १७)

३९११७; ३९१११८

द्वा (द्वौ १२) ४७१९; ४५६१२६

(सनये) धनानां (धनलाभाय १८)

४४११५; ४२४१४-६

धीतिभिः (कर्मभिः ५)

४०११; ३९५१७

धीरः (धीमान् २२)

४८११९; ४७२१३१-३३

धीरः (धीमान् ४९१३)

४८११९; ४७४११४

ध्वसनौ (ध्वंसने मेघे ७)
 ३४१४; ३३७१२८-३०
 (नि) नंसै (निनमाम ११)
 ४१११०; ४०४१३७-४०५१३
 (नि) नंसै (निनमै १२)
 ४१११०; ४०५१६-७
 न २९११ (इव १); २९१२ (इव ३);
 ३९१२ (इव ४); ५०११३ (इव
 १४); ५३१२० (इव २१); ५४१२
 (इव ३)
 नप्त्यं (नप्तरं ४४१२)
 ४३११९; ४१९११७
 नव्यः (नवजातः १६-१७)
 ४३११३; ४१६१२९-३०
 नाम (एनयोः कर्म ५५१२)
 ५४१२४; ५४१११३-१४
 नि चकार (नीचैः निकरोति ८)
 ३४१५; ३३८१५-१०
 निष्यं (निर्णामं ९)
 ३७१६; ३६८११७-१९
 नित्यस्य (पित्र्यस्य इव ८)
 ४३१५; ४१३१८-१८
 (गर्भं) निधानं (गर्भनिधानीं ११)
 ४५१७; ४३८१२-३
 नि नंसै (निनमाम ११)
 ४१११०; ४०४१३७-४०५१३
 नि नंसै (निनमै १२)
 ४१११०; ४०५१६-७
 निरिणीते (विवृणुते ४५१२)
 ४४११६; ४२६१३
 निर्कतिं (कृच्छ्रं २०) ३३११९; ३३०१३२
 निर्कतिं (भूमिं २५)
 ३३११९; ३३३११९-२०
 निष्पाळ (निःपहमाणः सप्तान् ११)

४७१९; ४५६१२४-२५; ५४४११२-
 १६
 नु (इव) २०१२२; २३४१२१
 नो (नो एव २२) २११२०; २४०१९
 (प्र) पतान् (प्रपतन्ति १९)
 ३२११७; ३२११३०-३१
 (दानुनः) पती (दानपती २५)
 ३५१२४; ३५६१३८-३५७१२
 परमं (परार्थस्थं १०-११)
 ३३१६; ३२५१२६-३०
 परिवीतः (परिवीतः वायुना २४)
 ३३११९; ३३३१५-१५
 परिषद्यं (परिहर्तव्यं = न उपसर्तव्यं ७)
 ४३१५; ४१२१२९-३१
 परुषे (पर्ववति २२)
 ३२१२१; ३२२१३०-३५
 परुषे (भास्वति २२)
 ३२१२१; ३२३१३-५
 पाकं (पाकः २२ = विषकप्रज्ञः आदित्यः
 २३) ४८११९; ४७२१३३-४७३१५
 पाकं (पाकः ४९१३ = विषकप्रज्ञः आत्मा
 ४९१४) ४८११९; ४७४११४-२१
 पाञ्चजन्यया (पञ्चजनीनया ५)
 ४६१४; ४४९११
 पारावतघ्नीं (पारावारघातिनीं ४)
 ४०११; ३९४१२४-३०
 पीप्याना (पाययमाना पुत्रं १२)
 ४१११०; ४०५१३
 पुंसः (पितृन् १७) ४४११५; ४२३१३७
 पूरुषादः (पुरुषान् अदनाय १९-२०)
 ३२११७; ३२११३१
 पूर्वथा (पूर्वे इव ८)
 ५११७; ५०११५, १२-१४

पूणत (पूरयति २१)
 ५३१२०; 532120-21
 पृथिवीं (ओषधीः १४)
 ३९१११; 390118-20
 प्रकृतः (प्रकृतनं = प्रज्ञाततमं १०)
 ३८८८; 37816-9
 प्रति औहत (प्रत्यूहते ८-९)
 ३४१५; 338110-11
 प्रति दुहीयत् (प्रतिदुग्धां ५)
 २२१३; 241111-13
 प्रतीची (अभिमुखी १७)
 ४४११५; 423137-42411
 प्रत्नथा (प्रत्ने इव ८)
 ५११७; 50114-5, 11-12
 प्रथमं (परमं २१)
 ४५११९; 444115-17
 प्रथमाः (माध्यमकाः देवगणाः १२)
 ३९११०; 389127-33
 प्र पतात् (प्रपतन्ति १९)
 ३२११७; 321130-31
 प्र अच्छा अह्वे (प्राभिह्वयामि २२)
 ४०११६-१७; 400113-14
 वृबूकं (उदकं १७) ३९१११; 391118-19
 वृहत् (महतो नामधेयम् ११-१२)
 २२१४; 243110
 वृहती (वृहत्या = महत्या २२)
 ४०११७; 400114
 भगः (भगः अस्तु ११) २२१४; 24311
 भुवनस्य (भूतानां २१)
 ४८११९; 472127-28
 भुवनस्य (इन्द्रियाणां ४९१२)
 ४८११९; 474113
 भूरिवृद्धाः (बहुवृद्धाः ८)

३३१५; 32515-8
 भ्राजसा (भ्राजस्वन्तः १४)
 ५०११३; 494124
 मसयि (मंसीय २१) ४५११९; 444115
 मघोनी (मघवती ६)
 २२१३; 241123-24
 मनीषा (मनीषया = स्तुत्या प्रज्ञया वा
 २२-२३) ४०११७; 400114-19
 मनुष्या (मनुष्येभ्यः ७)
 ४८१४; 466111-13
 मनोजवेषु (मनसां प्रजवेषु १६)
 २३१११; 249128-31
 मन्तवै (मन्तव्यः समायं इति १४-१५)
 ४३११२; 416115
 महिब्रत (महिब्रतः = महाव्रतः १८)
 ५१११२; 505111-13
 माने (निर्माणे १२)
 ३९११०; 389127
 मायया (मायया वाक्प्रतिरूपया १३)
 २८११०; 28613-6
 मायुं (शब्दं ७) ३४१४; 337119-22
 मायुं (मायुम् इव = आदित्यम् इव ७)
 ३४१४; 337122-27
 मिमाति (करोति ७) ३४१४; 337119
 मीमयत् (शब्दं करोति १९)
 ३२११७; 321125-29
 यज्ञियासः (यज्ञियाः ४६११)
 ४५१२०; 44611-2
 यत्रा (यत्र २०) ४८११८; 47215,7
 यत्रा (यत्र ४९११) ४८११८; 473135
 यदी (यत् इह ११)
 ४५१७; 438110
 ययाथ (याहि ११)
 ४११९; 404131-37

- याः (याः च ७^२) ४८५^२; 466113-14
 योनिं (स्थानं १२) ३८१९; 378126
 रम्भं (दण्डं ३) ५४१२; 533127
 (आ) ररम्भ (आरभामहे ३)
 ५४१२; 533126-29
 राजा (आदित्यः ४) ३९१२; 38614-8
 राज्ञी (रात्रिः ११) ३८१९; 378125
 रायः (धनस्य ९) ४३१५; 41318-9
 रुशद्वत्सा (सूर्यवत्सा १६)
 ३८११४; 381112-14
 रेक्णः (धननाम ८) ४३१५; 41313
 (अति) रोचसे (संदृश्यसे ११)
 ४८१११; 46916-8
 वचांसि (वचनानि ११)
 ४११९; 404131
 वनर्गू (वनगामिनौ २२)
 ४९१२१; 48618-11
 वयाः (शाखाः २३) २०१२२; 234121
 वर्धन्तु (वर्धयन्तु ४) २४१३; 25413
 वसु (वसूनि ७) ४८१४; 466110
 वस्तोः (दिवा ४) ५०१२; 488113
 वह्निः (वोढा ४४११)
 ४३११९; 418127-30
 वह्निं (पुत्रं १२) ४५१८; 438110-13
 वाजिनेषु (वाग्द्वेयेषु = बलवन्तु १२)
 २८१९; 285119-31
 वाजी (वेजनवान् २१)
 ४१११९; 40813-5
 वाजी (वेजनवान् १६)
 ४३११३; 416124-25
 वारवन्तं (बालवन्तं २) २९११
 वि आवः (वि + अवृणोत् १६)
 २२११५, १६; 24518-9
 विचरन्ति (विजानन्ति ९)
 ३७१६; 368121
 विदथा (वेदनेन २१)
 ४८११८; 472118-21
 विदथा (वेदनेन ४९१२)
 ४८११८; 47413-6
 विदथे (स्वे वेदने ११)
 २२१४; 24318-10
 वि दुक्षः (विद्वदुषः १०)
 ४३१६; 41411-6
 विभ्वा (विभूततमं ११)
 ३८१८; 37819-10
 (आ) विवासेम (परिचरेम ६)
 ४०११; 39518-10
 विवेद (एने विजानाति ५५१२)
 ५४१२३; 541111-12
 विश्वथा (विश्वे इव ८)
 ५११७; 50115, 14-15
 विश्वं (सर्वं ५५१२) ५४१२३; 541112
 विश्वस्य (सर्वेषां २१)
 ४८११९; 472127-28
 विश्वस्य (सर्वेषां ४९१२)
 ४८११९; 474113
 वि सस्ते (विवृणुते ५)
 २८१२; 282112-14
 वृक्षेवृक्षे (धनुषि धनुषि १८)
 ३२११७; 321116-18
 वृष्टिवर्नि (वृष्टियाचिनं १५)
 ३५११२; 352130-33
 वृष्णः (विष्णोः १०)
 ३३१६; 327119-21
 (वि) वेद (विजानाति ५५१२)
 ५४१२३; 541111-12
 वेद्याभिः (वेदितव्याभिः प्रवृत्ताभिः ४)
 ३९११; 385130-38611

वेनः (आदित्यः १६)
 २२११५; २४५११०
 शम्भवेन (संगमेन ४५१५)
 ४३१२०; ४३०१३१-३८
 शयुत्रा (शयने ५) ५०१३; ४८८११७
 शश्वच्चै (परिष्वजनाय १२)
 ४१११०; ४०५१४-६
 शासत् (प्रशास्ति ४४११)
 ४३११९; ४१८१२५-२७
 शिक्ष (देहि कामाच्च १०)
 २२१४; २४२११८-१९
 शिङ्गे (शब्दायते ६)
 ३४१४; ३३७११२-१६
 शुश्रुवात् (श्रुतवात् १४)
 २८११०; २८६१२४
 शुष्मेभिः (शुष्मैः = शोषणैः ४०१२)
 ३९१२४; ३९४१३-४
 शोषः (अपत्यनाम ९)
 ४३१५; ४१३११८-१९
 श्रुषी (शृणु १४) ५१११३; ५०३१२५
 श्वः (श्वस्तनं २२)
 २११२०; २४०१९-११
 सः (सः मध्यमः २१, २२)
 ३३११८; ३३२१६-१२
 सख्ये (देव सख्ये ११-१२)
 २८१९; २८४१२३-३५
 सख्ये (रमणीये स्थाने १२)
 २८१९; २८४१३५-२८५११
 सख्ये (वाक् सख्ये ११)
 २८१९; २८४११८-२३
 सचस्व (सेवस्व १७) ५४११६; ५४०११
 सधस्थे (सहस्थाने ८)
 ५०१३; ४८९१३२
 सनये धनानां (धनलाभाय १८)
 ४४११५; ४२४१४-६
 नि. ७७

सनितुः (हस्तग्राहस्य ११)
 ४५१७; ४३८१३-६
 सं दधन्वे (संदधाति आत्मानं ४५१५)
 ४३१२०; ४३०१२१-३१
 सपर्यन् (पूजयन् ४४१४)
 ४३११९; ४१९१३८
 समानवन्धू (समानवन्धने १९)
 ३८११४-१५; ३८२१३०-३४
 सवाय (प्रसवाय ११)
 ३८१९; ३७८१२५
 सा (वाक् एषा माध्यमिका ७)
 ३४१५; ३३७१२४
 सिषक्तु (सेवतां १६)
 ५४११५-१६; ५३९१२०
 सीं (सर्वतः १५) २२११४; २४४१३५-३६
 सीमतः (सर्वतः १६) २२११५; २४५१९
 सीमतः (सीम्नः = सीमातः = नर्या-
 दातः १८) २२११५; २४५१२३-२६
 (कर्ता) सुकृतीः (संतानकर्ता भवति
 १२) ४५१८; ४३८११६-१७;
 ५४४१५-११
 सुपर्णाः (सुपतनाः आदित्यरश्मयः २०)
 ४८११८; ४७२१५-११
 सुपर्णाः (सुपतनानि इन्द्रियाणि ४९११)
 ४८११८; ४७३१३४-३७
 सुपाणिः (कल्याणपाणिः ५)
 ४११३; ४०३११६-१७
 सुरुचः (आदित्यरश्मयः १७)
 २२११५; २४५११०-१२
 (महा०) सुवात्ताः (कल्याणवात्ताः ६)
 २८१२; २८२१२५-२७
 सुवीराः (वीरवन्तः कल्याणवीराः वा
 १२) २२१४; २४३११६-२२
 सुवृत्तिभिः (सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः ५)
 ४०११; ३९४१३१-३९५१७

सुवृधा (सुवर्धयित्रा ६)	२३।१२; २५०।३२; २५१।१
४८।४; ४६६।८-१०	स्पर्हा (स्पृहणीयानि ६)
सुशेवः (सुसुखतमः १४)	४८।४; ४६६।१०
४३।१२; ४१६।१०-११	स्यः (सः २१) ४१।१९; ४०८।१
सेकं (रेतःसेकं ४५।५)	हतवर्त्मनः (हतवर्त्मनः १२)
४३।२०; ४३०।१०-१२	४४।११-१२; ४२३।५, १८-२०
सोम्याय (सोमसंपादिने १८)	हवं (ह्वानं १४) ५१।१३; ५०३।२५
४०।१६; ३९३।३३-३९९।३	हस्ता (हस्तना ४५।२)
स्थिरपीति (रममाणं ११)	४४।१६; ४२६।२, ९
२८।९; २८४।२०-२३	हिन्वन्ति (आप्नुवन्ति १२)
स्थिरपीति (विज्ञातार्थं १२)	२८।९; २८५।१८-२६
२८।९; २८५।१-७	हिरण्यरूपः (हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं
स्थिरपीति (विपीतार्थं ११)	६) ५१।५; ५००।२९-३४
२८।९; २८४।१९-२०	हिरूक् (आदित्योपाहितम् २२)
स्नात्वाः (प्रस्नेयाः १८ = स्नानार्हाः १९)	३३।१८; ३३२।१३-१६

Words in निघण्टु are placed within brackets ; reference-figures are placed after those that occur more than once.

The following words in this index are found exactly in those forms in निघण्टुः—

(१) अच्छ, (२) अप्सः, (३) उश्मसि, (४) गावः, (५) गौः (१।११।४), (६) दोषा, (७) धीरः, (८) वसु, (९) वस्तोः, (१०) सिषक्तु, (११) हिरूक्.

The following are found in altered forms:—

(१) अवातिरत् (अवातिरति), (२) अभिस्वरन्ति (स्वरति), (३) अमृतस्य (अमृतं), (४) आविवासेम (विवासति), (५) क्रतुं (क्रतुः = कर्म), (६) क्रतुं (क्रतुः = प्रज्ञा), (७) तविषेभिः (तविषः), (८) नव्यः (नव्यं), (९) सायुं (सायुः), (१०) शिक्ष (शिक्षति), (११) सचस्व (सचते), (१२) सपर्यन् (सपर्यति).

अवातिरति and स्वरति are not found in Rv.

The senses assigned by yāska to अद्भुत, निण्य and विदथ are different from those in Ng.

निघण्टुः— अद्भुतं = महत्; निण्यं = अन्तर्हितं; विदथः = यज्ञः.

Yāsk.—अद्भुतं = अभूतम्; निण्यं = निर्णामम्; विदथे = स्वे वेदने.

ऋञ्जन् (ऋञ्जति: निव० ४।३।१२); yāska renders ऋञ्जति: by प्रसाधन-
कर्मा (निव० ६।२१; ९।३।५-६); but he renders ऋञ्जन् by प्रार्जयति which
latter word Durga explains by प्रसाधयति.

करन्ती in Ng. was most probably करन्ति.

रायः Nom. pl. in NG. but in this index it is Gen. sing.

Actual forms 11

Altered forms 12

23

If we add करन्ति and रायः, the total would be 25.

Index XIII

Words in quotations whose equivalents are not given.

अंशुन् ३२।९; ३२०।२	अतन्वतेन ५४।८; ५३६।३-४, 13
अकृन्तन् ५४।७; ५३६।११	(चन्) अतत्ति २४।५; २५४।७
अकूरः ३१।३; ३०६।१८	अतिष्ठत् ३७।१३ (३७५।१६);
(उत्) अगन्तान् २३।१५; २४९।१७-२१	३९।१० (३९१।३७)
अग्रयः ५०।१०; ४९३।९-१०	अतिष्ठन्तीनां ३७।५; ३६८।७-९
अग्रये २६।९; २७१।१०	अतिसर्पति ५३।१८; ५३०।२८-२९, ३५
अग्निः २०।१२; २७।१६; ३९।२; ५०।१३	अत्ति ५३।१८; ५३०।२८-२९, ३१
अग्निन् ५४।१३; ५३८।३४	अत्र ३३।२;
अग्ने ४३।६; ५४।१२, २०	४८।१९ (४७३।२६; ४७४।१५-१७)
अग्रुवः (महा०) ५३।१८; ५३१।८-१०	अत्रिदत् ५३।१२; ५०५।१५
अङ्गात् ४४।५ ^२	अथा ३६।२; ३५७।१०
अङ्गिरस्वत् ५३।१२; ५०५।१५	अद्: ३२।२१; ३२३।९, १४
अजनिष्ट ३८।८; ३८०।२	अदानं (महा०) ५३।१८; ५३१।८-११
अजयत् २६।८; २७१।८-१०	अदाभ्या ५३।३; ५१९।१४, १८-१९
अजरेभ्यः ४६।१३; ४५१।२७-२८	अदायाद् ४४।८; ४२१।४, १२
अञ्जन् ५३।२२; ५३२।३२-३३	आदिति: २६।१० ^२ ; २७१।१७
अणयि: ३१।१०; ३०९।३४	अहु:त्वं ३३।२२

अद्य ४५१९; 446116
 अधरे ३५१२; 35018
 अधि २६१६; ३२१३ (32013); ४४१५
 अधिश्रिता ३४१४; 33811-3
 अधीत्य २७१२०
 अध्यापिता: ३११२३
 अधेन्वा २८१०; 28616-21
 अनग्नौ २७१२२
 अनमस: ४८१५; 466132-33
 अनयत् ४११२-३; 403131
 अनत्ता ४११९; 404132, 35
 अनुगृणाति ५३१९०; 525122
 अनुवृहि २६१९; 271110-11
 अनुसंतवीत्वत् ४११२०;
 408127-40919
 अचृजवे ३११२१; 316111-13
 अन्तर् ३३११९; 33113, 13;
 333122-24
 अन्तरिक्षं २६१११; 271118
 अन्यजातं ४३१९; 413130-31
 अन्यस्य २११२०; 24112
 अन्योदर्य: ४३११२; 416112-14
 अप अहच् ४११२; 403128-29
 अप ववार ३७११७; 375118
 अप: ३५१२; 35011-4
 अपरं ३११९; 309134
 अपरा ५४१२३; 541122
 अपस्त: ५४१७-८; 536113, 15-19
 अपां ३७११६; 375119
 अपां नपात् ५११५; 50112
 अपि २८१३; 285132-28612
 अपिकक्षे ४११९९; 408116-21
 अपिहितं ३७११७; 375118
 अकुण्यां २८११०; 286124-287124

अप्रसक्तं ३११२५
 अफलां २८११०; 286124-287124
 अन्नवीत् ४४१७; 420119
 अभवत् (नहा०) ३५१६; 348111-14
 अभि अद्य: ५११३; 499111
 अभि असृजत् ३५१२; 35011-4
 अभिवृद्धि २६११५; 271137-27211
 अभि तन्ति ४८१५; 467130-31
 अभीके ५२१२४; 51418, 11
 अभूत् २७१२०
 अभ्यसेतां ५४११९
 अभ्यानर्षत् ३५१६; 34812-11
 अभ्रात्रीं ४५१३; 427133
 असंसत् २०११४
 असन्वत ३३१२
 असी ५३११४; 528122, 24
 असुं ३६११३; 36116-7
 असू: (नहा०) ४४१११; 42318
 अमृतं ३११२२; 316118-19
 अमेनात् ५४१७; 535126
 (अभि) अद्य: ५११३; 499111
 अयच्छत् ३५११२; 353114
 अयताय ३११२१; 316113-15
 अयं २४१५; २७१२०; ३४१४
 अया ५४१२२; 538127
 अरण: ४३११२; 416133
 अरणस्य ४३११५; 412132-41312
 अरदत् ४११२; 403130
 अरुजत् ३९१२४; 395111
 अर्चत् ४६११३; 451127
 (अह:) अर्जुनं ३९११३; 385124-26
 अर्थज्ञ: २७१२१
 अर्थे २७१२०
 अर्भकेभ्य: ५३१७; 518122-23
 अर्यया ५३१६; 519111-12, 18

अवततधन्वा ५४१४; 534120-21
 अवतस्थे २६१५-६; 270132
 अव भाति ३३१६; 325130-31
 अवर्तत ३७२३; 374114-16
 अवर्धत 544133; 374123
 अवसाय २७१५; 277111-15
 अवसाय २७१७; 277127-28
 आविज्ञातं २७२२
 आवितथेन ३१२१; 316117-18
 आविशेषेण ४४१६; 420135-36
 अवृणोत् ३७२३; 374113-14
 अशकत् २३११; 246119
 अशत्रुः २६१७; 27117
 अशयत् ३७१६; 370111
 अश्रुते २७२१
 अश्वं २९११; 291125
 अश्वान् २७१७; 277128
 अश्विना ५०१२; 49019
 असंख्याताः २६१६; 27113
 अस्माः २३११; 251111
 अस्ति ३२१२ (320130); ४४१६
 असुरत्वं ४५२४
 असुराः ५३११; 60016-7
 असुराणां ४५२४
 असुरान् ४५१९ (444117);
 ४५२३ (445111-19)
 अस्यकाय ३१२०-२१; 316110-11
 (अभि) असृजत् ३५२; 35011-4
 (प्र) असृजत् २२१४; 244135
 असृजत ४५२३; 44514, 14
 असोः ४५२३; 445114-19
 अस्ति २१२०; ३१२; ४३१६
 (प्र) अस्तु ३५२५; 35712-3
 अस्ति ३१२०
 अस्मै ३५१२; 353114

अस्मान् ४१२; 403130
 अस्य ३३१८ (332111-12);
 ४५२ (42813-13)
 (परा) अस्यान्ति ४४१९; 421113, 15
 अस्याः ३८१४; 382125
 अह ३१२३; ३१२५ (316119);
 ३३२; ३३६ (325123)
 (अप) अहत् ४१२; 403111
 अहं २११; ४; ३१२०
 अहः अर्जुनं ३९११; 385124-26
 अह्नः ५४११; 537135, 36
 आ (च) २१२; 237125
 आ एतु ४३१३; 416124
 आ गहि ५२२३-२४; 51412-3
 आगात् ३८१४; 382116
 आ चक्ष्व २७११; 279112
 आ जगाम २७१९ (27914); ३१२०
 आतृणन्ति ३१२१; 316115-17
 आत्मा ४४१५; ५०११ (493111, 12)
 आ ददीमहि ४८१४; 466112
 आदित्यं ३५२२; 355126-35611
 आदित्य ३६११
 आदित्य ३६२; 357110, 11
 आदित्यः २२१४; 244136-37
 आदित्या ३५२४; 356137
 आद्रियन्ते ३१२३; 31614-5
 आ निधातोः ५०१६; 495121-24
 आपः ३७१६ (370115);
 ३७१६ (375114)
 आपनीफणत् ४१२०; 409118-19
 आपित्वे ५२२३; 51411, 3
 आभिः २३१; 246118
 आ रोहथः ४४२४; 425135
 आ विवेश ४८१९;
 47315-7; 474116-18

आविष्कृत्वात् ४४१२२, २३; 425119

आशयत् ३७१६; 370111

आ शृणुवाम ४११९; 404127-30

आश्विनं २३१२१;

251137-38; 252118-19

आसते ३२१९; 32011

आसनि ४१११९; 408123

आसीत् ३७११७; 375118

आ सृजत २४१३; 253134

आस्ते २२१२१; 247124

आहुः २३१८; २८१९

(284125; 28517-17)

इव २४११, ३; २७१२१; ३३११८; ४३११३;

५११५

इतः २४१९; 254138

इदं २१११०; २७१९; ३११११; ३८१८;
४७१९

इन्द्र २२१३; २६१७

इन्द्रः २०१२२; २६१८; ४१११

इन्द्रं २०११४; २७११४

इमानि ५३१२२; 52619

इमां २११४; 237128

इयं ३९१२४; 395111

इव २०११३; २३१२२, १४, १५, २०;

२४११; २७११६, २३; २८१२; ३११

१०; ३७११६; ३९१२४; ४१११३;

४४१११, १३, १६; ४८११०;

४९१२१; ५०१३; ५३१६, १५;

५४१२४

इव २४१६ (254112-23); २४१७

(254124-26)

इह २११३; 237128

ई २४१३ (253134);

३३११३ (33216, 17)

उ २१११३; २२१२२; २३११३; २४१५;
३८११४; ४३१२२; ४७१९; ५११५;
५२१२४

उच्चा ५३११४; 528125

उत २३१७; २४११०; ३२१२१

उतो २३१९

उत्तरस्मात् ३५१२; 35017

उत् अगन्तां २३११५; 249119-21

उत् आयत् ३९११०; 39017, 10-11

उप ५३१३; 516130

उपजिह्विका ५३११८; 530128-31

उपयच्छेत् ४५१३; 42814

उप रमध्वं ४०११६; 398125-27

उपरस्य ४४१२२, २३;

425117-19, 21-25

उपराः ३९११०; 39017, 10, 17

उरु २६१२; 269118

उर्वीः ४११३; 403121-23; 600136-39

उशन्तः ५४११०; 537127

उषसे ३८१९; 38014

उषाः ४४११६; 427116

ऊर्ध्वं ५३१२०; 532122

ऊर्मिभिः ३९१२४; 395112

ऊक् २६११५; 271137

ऊक्षाः ५३११४; 528124

ऊचां २२१२१; 247125

ऊच्छन्ति २३११५; 249117-19

ऊषयः (महा०) ३५१६; 348111-14

ऊषिः ३५११; 35015

ऊषित्वं ३५१६

ऊषीणां ३५१६

एकः २६१५; ३११११; ४७१२

(461122, 25)

एकं ४७१९

एके २४१३

एजति ५०१०; 492138
 एतद् २६११४; 27211
 एति २७२१; ४३११३; ४४११५; ५३१७
 (आ) एतु ४३११३; 416138
 एते २३११४; 24915
 एनं २४१३ (253134);
 २६१३ (270120, 21); २८१९
 (285118)
 एना ५४११३ (538134);
 ५४११४ (53911)
 एनात् ३५१५
 एनां २८११; 28217
 एव २६१५; २७१२२; ३११२३
 एवा ३८१९; 38014
 एषः २८११०; 286112
 एषां ३९११०; 39017, 11
 ओकः ४३११३; 416136
 ओषधे २६१३; 270117-28
 कः २११२०; ५०१३; ५४१२३
 कतमञ्चन अह ३११२३, २५; 316119
 कतरा ५४१२३; 541121, 22
 कन्या ४१११०; 405111-12
 कं २४१२; 253120
 कर्णवन्तः २३१११; 25119
 कर्णौ ३११२२; 316115-17
 कर्म २६११४; 27211
 कर्मणा ३११२३
 कर्हिचित् २७१२२
 कवयः ५४१२३; 54211-3
 कारो ४११९; 404131
 काष्ठानां ३७१५; 37015
 किंचित् ३११२३
 किं ४७१९ (461129);
 ४७११० (461137)

किल २७१२०
 कुर्वन् ३११२२
 कुशिकस्य ४०११७; 40112
 कृत्तिवासाः ५४१४; 534118, 21
 कृदरं ५३१२२; 532133-37
 कुन्तत्रात् ३९११०; 39019, 11
 क्रियमाणं २६११४; 27211
 क्रीळन्तौ २६११६; 272129
 क्षत्राणि ५३११३; 52618
 खले ४७११०; 461130, 36
 खे २३११५; 249117, 19
 गन्धर्वः ३३११; 324127-28
 गर्ते ४५११; 425135
 गर्तेष्ठाः ४४१२३; 425121
 गावि ३२११० (32011-2);
 ३२१२१ (32319-14)
 (आ) गहि ५२१२३-२४; 51412-3
 गायति २२१२१; 247128
 गायत्रं २२१२१; 247128
 गावः ३७११६; 375116
 गिरीणां ३९१२४; 395111
 गुरुं ३११२३
 गुरोः ३११२४; 31615-6
 (अनु) गृणाति ५३११०; 525122
 गृहीतं २७१२१-२२; 281128-29
 गोः ३३१२
 गोपाय ३११२०
 गोभिः ३२११६ (317138);
 ३२११२ (320128-30); ३२११३
 (320134-36)
 ग्नाः ५४१७; 536111
 ग्रीवायां ४१११९; 408115
 च २११३, २; ३११२२; ३९१३
 चकर्थ ५४१७; 535126

चकार ३३११८ (33211-6);

४५१७ (43818)

चन्द्रमाः ३३१३; 324127

चरतः ३८१५; 383127-31

चराति २८१०; 286112-13

चित् २४१३; ४३१३३; ५२१२४; ५३१६;
५४१७

चित्तं २११२०; 24112

जङ्घिषे २६१७; 27117

जानिवतः ५४१७; 535126

जम्भय ४८१५; 466130-32

जारित्रे २२१३; 243132-33

जातवेदः ५११२२; 505114

जातां ४४१९; 421113, 15

जाते ५४१२३; 541123

जामयः (महा०) ४४११३; 423114

जायसे ४४१५

जाया २८१२ (28313);

४४११५ (427113)

जारः ५०१२२; 498110-11

जिह्वायन्त्यः २४११०; 25512

जीव ४४१६

जीवगृभः ५०११३; 493111-14

जीवनाय २४१२; 253119-20

जुषध्वं ४५१२०; 446119

ज्ञानविधूतपाप्मा २७१२१

ज्यायः ३१११०; 309135

ज्योतिः ३८१८; 377131

ज्योतिषा ३९१२; 38619

ज्योतिषां ३८१७; 377131-33

ज्वलति २७१२२

तत् २१११०, २०; २३१३; २७१२२;
३०१९; ३११२४; ३३१६; ३५१५, ६;
३७११७; ४५१३, १९, २३, २४

ततः ३२११७; 322116

तथा ३११२१, २४

तन्वं ५४११४; 53911

तपस्यमानात् ३५१५; 34811

तं २४१३; ३११२२; ५११७; ५३१२०

तमः ३७१६; 37019

तमांसि ३९१२; 38619-10

तव ३६१२; 357110-11

तस्करा ४९१२१; 487110

तस्मात् २३११४ (24914); ३३११८
(332117-22); ४४१८, ९

तस्मै ३११२२; ३२११

तस्य ४११३; 403131-32

ताः ४८१५; 46711

तात् ३११२४

तिरः चित् ५३१६; 519111

तिष्ठति ३१११३; 31012

तिष्ठन्ति ४४११३; 423111, 28

तुरः ५४११६; 539121-22

तूयं ५२१२३; 51412-3

ते २०१२२; २२१३; २४१५; ३११२०, २४;
३५१६ (महा०); ३६१३; ४११३;
५४१२२

तेन ३११११

तोकं ४५१३; 42816-13

त्रयः ४७१९; 461129

त्रायस्व २६१४; 270117-28

त्रिः ५४११३; 537136

त्वः ५३१९, ०; 525125

त्वं २१११; २३१८

त्वया ४८१४; 46618-9

त्वस्मै २३१९

त्वा २१११३; २७११४; २९११; ३०१९; ५४१२, ७

दक्षिणा २२१३; 241126-24217

दक्षिणाभिः २४११०

ददते ३११३

ददर्श ३३१८; ३३२१६-१७
 (आ) ददीमही ४८४; ४६६१२
 (नि) दधानि २१४; २३७१२८
 दधिकाः ४१२०; ४०८२५
 दध्राणि ५३३; ५१६३१
 दश ४६१, ३; ४५११२९-४५२११०
 दशकक्ष्येभ्यः ४६१२२; ४५११२४-२७
 दशभिः ४९१२१; ४८७१११
 दशयोक्त्रेभ्यः } ४६१२२; ४५११२५-२७
 दशयोजनेभ्यः }
 दशमीशुभ्यः ४६१२२-१३;
 ४५११२५-२७
 दशावनिभ्यः ४६१२२; ४५११२४-२७
 दायः ४४१७; ४२०१२१
 दायदः ४४१८; ४२११३
 दिवि ३१११०; ३१०१२
 दिव्याः ३५२; ३५०१२
 दीर्घं ३७६; ३७०१९
 दुरुक्ताय ५०११६; ४९५११९-२०
 दुर्मदासः २०११५; २३२१२८-२९
 दुहन्तः ३२१९; ३२०१२
 दूतः २७१९; २७९१४
 दूरात् ४११९; ४०४१३२-३७
 दूरे ४८१५ (४६७११);
 ४८१० (४६९१७, ९)
 देवः ४१२; ४०३१२८
 देवता २७११५; २८०१२८
 देवं २०११४
 देवरं ५०३; ४९०११३
 देवाः ४५११९ (४४४११८-१९);
 ५३१११ (६००१७)
 देवात् ४५१२३; ४४५१४
 देवानां ३९११०; ३८९१२८
 देवापिः ३५१११; ३५३१९
 नि. ७८

देवेभ्यः २१२; २३७१२४
 द्यां ५३११५; ५२९११४
 द्यौः २६११०; २७१११७
 दुह्येत् ३१२३, २५
 द्वितीयः २६१६; २७०१३३
 धर्मतः ४४१७; ४२०१२१-२२
 धुरेः ४६१२३; ४५११२९
 न (like) २०११५; २७११४; ४७११०;
 ५०३
 न (not) २०११४; २१२०; २६१६;
 २७२०, २२; २८११२, ९; ३१
 nine times; ३३११८; ३६१२२;
 ४३१५, १२; ४४१९, २२; ४५१३, ७;
 ५०११६; ५३१२२
 नः २२१४; २४१४; ४३१२३; ४८१५;
 ५०२२; ५२१२३; ५४११५, १६
 नदीनां ४१२; ४०३१२९
 नष्टाभिः २६११६; २७२१२९
 नमः ५३३, ४; ५१८१२४
 नरः २४११; २५३११६
 नरकं २४१०; २५४१३४
 नश्यति २१२१ (२४०१३७-३८);
 ५०१११ (४९३१११-१३)
 नाकं २७२१
 निगदेन २७२२; २८११३०-३१
 नि दधानि २१४; २३७१२८
 (आ) निघातोः ५०११६; ४९५१२१-२४
 निधिपाय ३२११
 निन्दन्ति ४७११०; ४६११३७
 नियता ३२११७; ३२११२५
 निरुद्धाः ३७११६; ३७५११६
 निर्ऋत्याः २७१९; २७९१४
 निर्ऋत्यै २७११०; २७९१२
 निषीदन् ३५११; ३४७१२६-३५

निष्कृत्वाः २४११; २५३११६
 निहितं ३७५; ३७०१५
 निहिताः ५३१४; ५२८१२५
 नु ३३१८
 नूनं (विचिकित्सार्थिः १८) २१२०;
 २३९१११-१२
 नूनं (पदपूरणः २११९) २२३;
 २४११०
 नेत् २४११०; २५५१२
 नेमे ५३१११; ६००१६-७
 पञ्चजनाः ४५१२०; ४४६११८-१९
 पणिना ३७११६; ३७५११७
 पतति ३२११४; ३२०१३६
 पतयः ४३१५; ४१४१८
 पताम २४११०; २५४१३४
 पत्या ५४११४; ५३९११
 पत्ये २८१२ (२८३१४); ४४११६
 (४२७११५-१६)
 पथः ४३१६; ४१४११-४
 पथा ४११२०; ४०९११९
 पदं ३३१६; ३२५१२९
 पद्वते २७१५; २७७१११-१२
 परः २७११०; २७९११२, १६
 परं ३११९; ३०९१३४
 पराअस्यान्ति ४४१९; ४२१११३, १५
 परा मृश ५३१३; ५१६१३०-३१, ३५-३६
 परिधिं ४११२; ४०३१२९
 परि वर्तिः ५३१६; ५१९११३-१४
 पर्यायाः २३१२०; २५११३६-३७;
 २५२१३-१७
 पर्यान् ४७११०; ४६११३०-३३
 पश्यन् २८११; २८३११
 पश्यन्तः ५३११५; ५२९११०-१२
 पात्रा ५३१६; ५१९१२४

पितरं ३११२२
 पिता ४३११९; ४३१११२
 पितृभ्यः २११३; २३७१२५
 पिनाकहस्तः ५४१४; ५३४११९
 पीयति ५३११०; ५२५१२१-२२
 पुत्रनामा ४४१६
 पुत्रं (महा०) ५३११८; ५३११८, १०
 पुत्राणां ४४१७; ४२०१२०-२१
 पुत्रैः २६११६; २७२१२९
 पुनः ४३११३; ४१६१३६
 पुपुष्वात् २२१२१; २४७१२४
 पुमान् ४४१८; ४२११३, ११
 पुमांसं ४४१९; ४२१११३, १६
 पुरा ५०१११; ४९३१११, १३
 पुरीषं ३९११७; ३९२१५
 पुरुषेण ३११११
 पुरुहूत २०१२२; २३४१२२-२३
 पुरोहितः ३५१११; ३५३१९
 पूर्णं ३११११
 पूर्वा ५४१२३; ५४११२२
 पृणन्ति २७११५; २८०१२९
 पृथिवी ५४१२०; ५४१११
 पृथिवीं २११४; २३७१२८
 पोषं २२१२१; २४७१२४
 प्र असृजत् २२११४; २४४१३५
 प्र अस्तु ३५१२५; ३५७१२-३
 प्रति हन्मि ४७११०; ४६११३२, ३५
 प्रथस्व २६१२; २६९११८
 प्रपिन्वे ५२१२३; ५१४१३-४
 प्रमायुकः ४४१२३; ४२५१२६-२७
 प्रयस्वान् ३६११; ३५७१३-४
 प्रसवे ४११३; ४०३१३१-३२
 प्रसृता ३२११४ (३२०१३७);
 ३८१९ (३७८१३७-३७९१२)

प्रस्कण्वस्य ५११२-१३; ५०५११४

प्रहराम ५४१०; ५३७१२७

प्र ह्यसे ४८१३; ४६५११३

प्रियमेधवत् ५११२; ५०५११५

प्रोहाणि २६१३; २६९१३२; २७०११५

वद्धः ४१११९

वभूवुः २३१११; २५१११०

वहुप्रजाः ३३११९; ३३११५, २४, २७,

२९; ३३३१२५-२७

विभीयात् ५०११६; ४९५११०-११

विभृतः ५४१२४; ५४११२४

विभ्यस्यन्तः २४११; २५३११७-१८

विलं ३७११७; ३७५११८

वितखाः ३९१२४; ३९५११२

वृहस्पतिः ३५१२; ३५३११२

ब्रह्म ३५१६; ३४८११-२

ब्रह्मचर्योपपन्नं ३११२५

ब्रह्मणस्पते ४८१४; ४६६१३६

ब्रह्मन् ३२११

ब्रह्मा २२१२१; २४६१२३-२५

ब्राह्मणं ३११२०; ३१६१७-१०

ब्रूयाः ३११२१; ३२११

भगं ५०१२०; ४९७१५-६, ९-१०;

४९८१२४-२५

भद्रं २७१२१

भवतः २३११४; २४९१५

भवाति ४४१७; ४५१३

भवन्ती ३४१५; ३३९१४

भार्गं ४८११८; ४७३१२९; ४७४१३०

(अव) भाति ३३१६; ३२५१२९-३०

भारहारः २७१२०

भिन्दन् ५३१७; ५१९१२५-२६

भीमः २९१२; २९११३१

भुनक्ति ३११२४; ३१६१२३-२५

भूतः ५११३; ४९९१७-९

भूम्यां २६१३

भूरि ३३१६ (३२५१३६);

४७१० (४६११३१, ३५)

भूरितोक्ताः २४११; २५३११७

भोजनीयाः ३११२४; ३१६१२१-२३

भ्राजन्तः ५०१२०; ४९३१९-१०

मखेभ्यः ५४१२०; ५४०१२५

मणिम् ३११३

मतीनां ५३१२२; ५३२१३३-३७

मत्सरं ३२१६; ३१८११०

मदन्तः २४११०; २५४१३८

मध्ये ३७१५; ३७०१५

मनसा ३११२३; ४३१२२ (४१६१३५);

४३१२० (४३१११५)

मनुः २११६ (२३७१३४);

४४१७ (४२०११८)

(मा) मन्यथाः ५३१३; ५१६१३७

मन्येत ३११२२

मन्यो २७११६; २८११६

मम ४५१२०; ४४६११९

मर्तः ३५१२५

मर्त्यं ३४१५; ३३८११०

मर्यं ५०१३; ४८९१३५

मर्याय ४१११०; ४०५१३-४

महद्भ्यः ५३१३; ५१८१२२

मा (= me) ३११२०, २१; ३२११;

४७१०; ४८११९; ५४१११

मा (= not) २२१४; २६१४; ४३१६;

५३१३

मातरः ४५१८; ४३८११४-१५

मातरं ३११२२

मातुः ३३११९; ३३३१२२-२४

मात्रां २२१२२; २४७१३३

मित्र ३५२५; ४५१
 मिथुनानां ४४१७; ४२०१७-१८
 (वि) मिमीते २२२२; २४७१३२
 सुहृत् ४०१६; ४००१३५
 मृगः २९१२; २९१३१
 (परा) मृश ५३३३; ५१६३०-३१
 मूळ २७५; २७८२९-३०
 मे ४०१६; ५३२, ३
 मेधाविनं ३१२५
 मेषः ५१३; ४९९१७-९
 यः २७२०, २१; ३१२१, २५; ३३१८२;
 ३६१; ५४१६
 यक्ष्मस्य ५०११; ४९३११, १३
 यजमानः ४४१२३; ४२५१२०
 यजुः वा २६१५; २७२१९-२६
 यज्ञस्य २२२२ (२४७१३३);
 २६१४ (२७१३४; २७२३)
 यत् २१२०; २३१; २६१४२; २७२१;
 ३५५; ३५११; ३७१७, २३२;
 ४४२२; ४६४; ५३१८२;
 ५४२४; ५४४३२
 यत्र ३३५ (३२५३३);
 ४३२० (४३११०)
 यथा ३१२४; ३८९; ५०९२, १०, ११२
 यत् ५१३; ४९९१०
 यन्ति (महा०) ४४११; ४२३१५
 यं ३१२४
 यवेन ५३२०; ५३२१२
 यस्मात् ३१९, १०
 यस्य ५४१९
 यस्यां ५४१०; ५३७१३३
 याः (महा०) ४४११; ४२३१८
 यातं ५३६; ५१९१५
 यामः ४१३; ४०३३२

यामि ३०९; २९९१२१-२२
 युक्ताः ४६१३; ४५१३०-४५२१६
 ये २६६; ३१२३; ५०१३; ५३१४
 येन ३४४ (३३९१२);
 ४५१९ (४४४१७)
 योना ३३१९; ३३११३; ३३३१२२-२४
 योषा ४११० (४०५११); ५०३
 (४८९३५)
 योषाः ४४११; ४२३१०
 रक्षसः ५३१७; ५१९२८
 रजसी ३९१; ३८५२९-३०
 रथेन ४१९; ४०४३३, ३५
 (उप) रमध्वं ४०१६; ३९८२५-२७
 रराणः ३५१२; ३५३१४
 रक्षणाभिः ४९२१; ४८७११
 रिकथम् ४५१७; ४३८१
 रुक्मवक्षसः ५०१३; ४९४३६-३७
 रुद्र २७५; २७८३०
 रुद्रः २६५; २७०३२
 रुद्राः २६६; २७१२
 रुशती ३८१४; ३८१२६
 रूपसमृद्धं २६१४; २७१३३-२७२१२
 रेजते ५४२०; ५४०२५
 रोदसी ५४१९
 (आ) रोहथः ४४२४; ४२५३५
 लोककृत् ५२२४; ५१४९, १०
 लोकं ३६१३; ३६११६-७
 लोहितवाससः (महा०) ४४११;
 ४२३१५
 वचसे ४०१६; ४०११
 वज्रबाहुः ४१२; ४०३२८
 वदति २२२२; २४७१३०
 वदेम २२४; २४३१०
 वनं ५०१०; ४९२३८

वज्रः ५३११८; ५३०१२९, ३१
 वज्रीभिः (महा०) ५३११८; ५३११७
 वयः ३२११७; ३२२११६
 वयं ३६१२; ४११३; ४८१४
 वरं २२१३; २४११३
 वरुण ४४१२४; ४२५३५
 वर्णं ३८११५; ३८४११०
 (परि) वर्तिः ५३१६; ५१९११३-१४
 (वि) वर्तेते ३९११ (३८६१२-३);
 ५४१२४ (५४१२८)
 वर्ष्याः ३५१२; ३५०११-४
 (अप) ववार ३७११७; ३७५११८
 ववाशिरे २४११; २५१११८
 वव्नि ३४१५; ३३८१११
 वः ५४११३; ५३८१३४
 वहतः ३९११७; ३९२१३
 वहद्भ्यः ४६११३; ४५११३०-४५२११०
 वा २११३ (२३७१२८-२९);
 २११३ (२३७१३४, ३६); ३११२४
 वाचः ४५११९; ४४४११५, १६
 वाचं २८११ (२८३१२);
 २८११० (२८६१२४);
 ३५११२ (३५३११४-१५)
 वाचा ३११२३
 वातः ५०१९; ४९२१३८
 वां ३३१५ (३२५१३२);
 ५०१३ (४९०११२)
 वायुः २११६; २३७१३४
 वायुं २७११५; २८०१२९
 वास्तूनि ३३१५; ३२४१३७
 विज्ञानाति २७१२०
 (सु) विज्ञायते २४१७; २५४१२३, २५
 (सु) विदुः २४१६; २५४११२, २३
 विद्या ३११२०
 विद्याः ३११२५

विद्युत् ३४१५; ३३९१४-५
 विद्वात् ४३११९; ४३११२२-२४
 विधवा ५०१३; ४९०११२
 विधेम ५४११३; ५३८१२७, २८
 वि नश्यति २११२१; २४०१३७-३८
 विप्राः ३११२३; ३१६१२०
 वि सिमीति २२१२२; २४७१३२
 विरूपवत् ५१११२; ५०५११५
 वि वर्तेते ३९११ (३८६१२-३);
 ५४१२४ (५४१२८)
 (आ) विवेश ४८११९; ४७३१५-७;
 ४७४११६-१८
 विशा ४६१४; ४४९१२, ४
 विसर्गादौ ४४१७; ४२०११८
 वि सखे २३१९
 वीर्यवती ३११२१; ३१६१४
 वीळ्यस्व ३२१२२; ३२०१३१
 वृकात् २४११; २५३११८
 वृक्षः ३१११०; ३०९१३७
 वृक्षस्य २०१२१; २३४१२४
 वृतः ३५१११; ३५३११०
 वृत्रत्वं ३७१२३; ३८११; ५४४१३२
 वृत्रं २३११; ३७११७; ४११२
 वृत्रस्य ३७१६, २३; ३८११; ५४४१३२
 वृत्रहन् २११२; २३७११७-१८
 वेद २११२० (२४१११);
 ३३११८ (३३२१११)
 वेदं २७१२०
 वै २६११४; ३११२०; ३६११३; ४४१५
 वैतसेन ५४१११; ५३७१३६
 वैश्वानरः ३९११
 व्यक्ततरे २३११४; २४९१५-८
 व्रते ३६१२; ३५७११०, ११
 व्रतेन ३६११; ३५७११४-७
 शक्करीणां २३११-२

शक्ररीत्वं २३१२
 शक्ररीषु २२१२; 247128-30
 शचीः २४१९; 25511
 शतं २६१८; ४४१६
 शत्रवः ४७११९; 461137
 शतनवे ३५१११; 353110
 शब्दयते २७१२२; 281130
 शरदः ४४१६
 शरीरं ३७१५; 37016
 शवसा २७११४; 280129
 शिक्षाति ३६११; 35714, 5
 शिशिरं २४१२; 253118-19
 शुचिं ३११२५
 शुष्कैषः २७१२२
 शुष्मात् ५४११९
 शृणोति २८११; 28312
 शृणोतु ५०१२२
 शृण्वन् २८११; 28312
 शेषं ५४११०; 537133
 शेवाधिः ३११२०
 श्रथयः ५४१११; 537136
 (अधि) श्रिता ३४१४; 33811-3
 श्रीणीत ३२१६; 31814-5
 श्रुतं ३११२४
 श्रुष्टं ३८१८; 377131-33
 श्वेत्या ३८११४; 38212
 (नि) षीदन् ३५११; 347126-35
 सं सृजस्व ५४११४; 53912
 सः ३३११९ (333121-22);
 ३४१४; ३५११, २५; ४३११३; ४४१६;
 ४८११९; ५११३; ५४११५
 सकलं २७१२१
 सखायः २३१११; 249121-28
 सख्य २३१८
 सचन्ते २४१९; 254137

सतः ५३१७; 519127
 सदनानि ३८११४; 382124
 सत् ४८११०; 46919
 (अनु) संतवीत्वत् ४११२०;
 408124-26
 (अभि) सन्ति ४८१५
 संनद्धः ३२११२; 320130
 संनद्धा ३२११३-१४; 320135-36
 समतसि २४१५; 25417
 समिधा ५४११२; 538128
 समिद्धः ५३१२२; 532132
 समिध्यमानाय २६१९
 समुद्रः ५०११०; 492138
 समुद्रं ३५१२; 35017
 समृद्धं २६११४; 271133-34;
 27214-7
 संप्रयच्छन् ३११२२
 संभवसि ४४१५
 सरस्वतीं ४०११; 395114
 सर्वं ३११११
 सर्वाः (महा०) ४४१११; 42319
 सवनेषु २४१९
 साविता ४११३; 403113-16
 सावितुः ३८१९; 38013
 सहस्राणि २६१६; 27113
 सहस्व २७११६; 28116-7
 सा २२१३
 साकं २६१८; 27118-9
 सानु ३९१२४; 395111
 सिन्धुं ४०११६-१७; 40113
 सु २४१६ (254112, 20);
 २४१७ (254123)
 सुते २४१३; 253134-35
 सुन्वन्तः २४१९

सुरत्वं ४५२३
 सुराणां ४५२३
 सुरायां २०१५; २३२१२९
 सुवात्ताः ४४१६; ४२७१६, १४
 सुषुम्णः ३३११; ३२४१२६-२७
 सुनुः ४०१७; ४०११२
 सूर्ये ३५२२
 सूर्यरश्मिः ३३१
 (आ) सृजत २४१३; २५३१३४
 (सं) सृजत्स्व ५४१४; ५३९१२
 सेनाः २६१८; २७११८-९
 सेतोः ४५२३; ४४५१३-४
 सेमान् २४१३
 स्तब्धः ३११२०; ३०९१३५-३७
 स्तुभिः ५३१५; ५२९११२-१५
 स्तोतृभ्यः २२१४
 स्त्रियं ४४१९; ४२१११३
 स्त्री ४४१८; ४२११४, १२
 स्थाणुः २७२०
 (न) स्पृहयेत् ५०१६; ४९५११९-२०
 त्स ५४१११
 त्यात् ४४२३
 त्यास् ३१२१

त्याम ४३१५; ४१४१८
 स्वाधिते २६१४; २७०१२०-२८
 स्वयंसु ३५६; ३४८१२
 स्वर २४१९; २५४१३७
 स्वसुः ५०१२२; ४९८११०
 स्वस्तय ५४१७; ५४०१२-३
 स्वायंभुवः ४४१७; ४२०११८-१९
 त्वि ५०१२; ४८८११०-१३
 ह ३१२०; ५४२४
 हन्त २११४; २३७१२९-३१
 हन्तुं २३११; २४६११९
 (प्रति) हन्मि ४७१२०; ४६११३२, ३५
 हविर्भिः २४१९
 हि ३४१५; ४३१५, १२; ४५२३
 हिंसीः २६१४; २७०११७-२८
 हिरण्यवर्णः } ५११५; ५००१३४-३६
 हिरण्य संहृद्ः }
 हृदयात् अयि ४४१५
 होत्रं ३५११ (३४७१२६-२८);
 ४५२० (४४६११९)
 होत्राय ३५१११; ३५३११०
 हुदाः २३१२; २५१११२

The following words are found exactly in those forms in निबण्डः

(१) अयः (११२१८१), (२) अया, (३) एजाति, (४) एना, (५) तूयं, (६) तोक,
 (७) पञ्चजनाः, (८) यामि, (९) रजसी, (१०) रिक्थं, (११) रेजते, (१२) रोदसी,
 (१३) विधेम, (१४) शिक्षाति.

The following words are found in altered forms in निबण्डः—

(१) अगन्तां (अगन्), (२) अपत्तः (अयः २१११), (३) अभ्यस्तेतां (भ्यस्तेते),
 (४) आपनीफणात् (फणाति), (५) क्षत्राणि (क्षत्रं = धनं), (६) जुषध्वं (जुषते),
 (७) (दश) योक्त्रभ्यः (योक्त्राणि), (८) (दश) योजनेभ्यः (योजनानि),

(९) भूम्यां (भूमिः), (१०) भ्राजन्तः (भ्राजते), (११) मर्तः (मर्ताः), (१२) मर्त्ये (मर्त्याः), (१३) यातं (याति), (१४) यामः (याति), (१५) रशनाभिः (रशनाः), (१६) विशा (विशः), (१७) शवसा (शवः), (१८) श्रथयः (श्रथति), (१९) स्वाधिते (स्वाधितिः).

जुषते, फणति, भ्यसते and श्रथति do not occur in Rv and योक्त्र and योजन do not mean a finger.

Actual forms 14

Nighantu words in Altered forms 18

32

Index XIV

Explanatory matter not included in Index XII

अद्यतनम् २१२१-२२; 24014-6

जरिता गरिता २२५-६; 241120-24

अपि वा । सीम इत्येतत् अनर्थकम्
उपबन्धम् आददीत पञ्चमीकर्मा-
णम् २२१७-१८; 245118-22

इति ऋत्विक्कर्मणां विनियोगम्
आचष्टे २२२३; 246111-13

शक्र्यः ऋचः २३१; 246115-16;
247128-30

ब्रह्मा सर्व विद्यः । सर्वं वेदितुम् अर्हति
२३२-३; 246128-29

इति द्वितीयायाम् २३८

इति चतुर्थ्याम् २३९

अथापि प्रथमा बहुवचने २३१०

अपरे understood after आस्यदग्नाः
२३१६

इति प्रोहति २६३; 269125-270115

तस्मात् न अवगृह्णन्ति २७७;
277117-18

स्यतिः उपसृष्टो विमोचने । तस्मात्
अवगृह्णन्ति २७८; 277128-34

इति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा
वा । आःकारान्तम् २७९-१०;
27915-7

इति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम्
२७११; 279117

इति वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मंत्रे
२७१५-१६; 280130-36

इति तथाग्निर्मान्यवे मंत्रे २७१७;
28117-8

त्विषिरित्यप्यस्य । दीप्तिनाम भवति
२७१७-१८; 281110-21

इति अविद्वांसम् आह अर्धम् २८१४;
28217-10

प्रकाशनम् अर्थस्य आह अनया वाचा
२८५; 282116-21

उपमा उत्तमया वाचा २८५;
282121-24

यथा स एनां पश्यति स जृणोति । इत्यर्थ-
ज्ञप्रशंसा २८६-७; 282130-33

यं understood between विज्ञातार्थं
and नाप्नुवन्ति २८१२; 285118

हि understood between अघेन्वा
and एष २८१३; 28613

नास्मै कामान् दुग्धे वाक् दोहान्
देवमनुष्यस्थानेषु २८१३-१४;
286115-23

यः before वाचं, भवति after श्रुत-
वान् and इति after अपुष्पास्;
all three understood २८१४;
286123

अफलास्मै अपुष्पा वाक् भवतीति वा ।
किञ्चित्पुष्पफलेति वा । अर्थं
वाचः पुष्पफलम् आह । याज्ञदैवते
पुष्पफले । देवताभ्यास्मे वा ।
२८१५-१६; 286124-287127

निधिः शेवाधिः ३२११; 316125-29

अथापि पशुनाम इह भवति
३२१५; 317112-26

इति पयसः ३२१७; 31811-4

इति अधिषवणचर्मणः
३२१०; 32014-6

अथापि चर्म च श्लेष्मा च
३२१२; 320124-27

इति रथस्तुतौ ३२१३; 320132-34

अथापि स्नाव च श्लेष्मा च
३२१३; 320124-27

इति इषुस्तुतौ ३२१४; 320132-34
नि. ७९

मीमयतिः शब्दकर्मा

३२१९; 321129-30

अथापि इषुनाम इह भवति

३२२०; 321134-322113

बहुप्रजाः कृच्छ्रम् आपद्यते इति परिव्रा-

जकाः ३३१२०; 330133-34

वर्षकर्म इति नैरुक्ताः

३३१२०-२१; 33211

करोति किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा

३३१२१; 33211-6

मध्यमः । स एव अस्य वेद मध्यमः

३३१२२; 33216-12

महान् befor अवयवः

३३१२३; 332131-33314

वर्षेण प्रच्छाय पृथिवीं पुनर् आदत्ते

३४१९-१०; 338114-22

रातिः अभ्यस्तः ३५१५; 352134

ब्रह्मा आसीत् । सः

३५१६; 352135-38

बृहत् उपव्याख्यातं

३५१६; 35311-6

अथापि मित्रावरुणयोः ३५१४

अथापि मित्रस्य एकस्य ३५१२५

अथापि वरुणस्य एकस्य ३६१२

इति अस्थावराणां

३७१७; 366128-36714

मेघः शरीरं ३७१८; 368113-14

आशेतेः ३७१०; 36911-2

तस्मात् इन्द्रशत्रुः

३७१०-११; 369130-32

सूर्यस्म अस्याः वत्सम् आह । साहचर्यात् ।

रसहरणात् वा ।

३८१६-१७; 381128-37

अथ एने संस्तौति

३८१९; 382127-30

इतरेतरम् अभिप्रेत्य

३८१२०; ३८३११४-१९

ते एव before यावौ

३८१२०; ३८३११९-२०

इति स्यात् after तयासह चरतः

३८१२१; ३८३१३०-३१

तस्य एष निपातः भवति वैश्वानरी-

यायाम् ऋचि ।

३८१२३-२४; ३८५१२०-२३

रदतिः रवनतिकर्मा ४११४; ४०३११०

इति व्याख्यातं ४११५; ४०३११३

इति व्याख्यातं ४११२२-२३

तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः

४११२३-२४; ४०८१२७-४०९१९

फणतेः चर्करीतवृत्तं

४२११; ४०९११४-१६

तत् यथा जनयितुः प्रजा एवमर्थीये

ऋचौ उदाहरिष्यामः

४३१३-४; ४१२११८-२४

मम अयम् इति ४३११४-१५; ४१६११५

तत् and यतः आगतः भवति

४३११५; ४१६११६-१७

स एव पुत्रः इति ४३११७; ४१६१३०-३१

अथ एतां दुहितृ दायाये उदाहरन्ति

४३११७; ४१८११०-१९

पुत्रदायाये इत्येके

४३११७-१८; ४१८११९-२४

संतानकर्मणे ४४११; ४१८१३०

दौहित्रं पौत्रम् इति ४४१२;

४१९११७-२२

अङ्गात् अङ्गात् संभूतस्य हृदयात् अधि-

जातस्य मातरि प्रनृतस्य ४४१३;

४१९१३१-३७; ५६८११८-२६

अविशेषेण मिथुनाः पुत्राः दायादाः इति

४४१४; ४२०१११-१५

तत् एतत् ऋक्श्लोकाभ्याम् अभ्युक्तं

४४१४-५; ४२०१२२-३७

न दुहितरः इत्येके ४४१८; ४२१११-३

अभ्रातृमतीवादः इत्यपरं

४४१११; ४२२१२९-४२३१४

संतानकर्मणे पिण्डदानाय

४४११२; ४२३१४-५, ११

इति अभ्रातृकायाः अनिर्वाहः औपमिकः

४४११३; ४२३१२९-३६

संतानकर्मणे पिण्डदानाय । न पतिं

४४११७; ४२४११-३

दाक्षिणाजी ४४११८; ४२४१७-१३

तं तत्र या अपुत्रा या अपतिका सा

आरोहति । तां तत्र अक्षैः आप्नन्ति ।

सारिकथं लभते

४४११९-२०; ४२४१२१-३४

दन्तान् after हसनेव ४५१२; ४२६१२, ५

इति चतस्रः उपमाः

४५१३; ४२७१३४-४२८१२

अभ्रातृकायाः उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः

पितुः च पुत्रभावः

४५१३-४; ४२८१३-५

अथ एतां जाभ्याः रिक्थप्रतिषेधे उदा-

हरन्ति ४५१५-६; ४३६११८-२२

ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके

४५१६; ४३६१२२-४३७१२१

अवहिं च स्त्रियं

४५११२; ४३८११२-१३

योक्त्राणि योजनानि इति व्याख्यातं

४६११५; ४५१११४-२०

अपि तु इदम् अन्तिकनाम एव अभि-

प्रेतं स्यात्

४८११०; ४६८१३५-४६९१४

इति उपनिषद्गर्णः भवति

४८१२३; ४७३११०-१९

इति अधिदैवतं ४८२३; ४७३११९-२१
अथ अध्यात्मं

४८२३-४९११; ४७३१३२-३३

इति आत्मगतिम् आचष्टे

४९१४; ४७४१२१-२३

अथापि कनीयसा ज्यायांसं

४९१२०; ४८५१३४-३७;

४८७१८-९; ४८९१३७-४९०१७

अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्याम् उप-
मिमीते

४९१२२-२३; ४८६११२-२८

ज्यायान् तत्र गुणः अभिप्रेतः

५०११; ४८७१३-९

इति तत् and एवमेव दुरुक्तात् त्रिभी-
यात् ५०११७-१८; ४९५१९-१५

कदाचित् after स्पृहयेत्

५०११९; ४९५११५-१६

अत्र जारः उच्यते

५०१२१; ४९६१३६-३७

स एव भासाम् । तथापि निगमः भवति

५०१२२; ४९८१८-९

इति उपसम् अस्य स्वसारम् आह ।

साहचर्यात् । रत्नहरणात् वा

५१११; ४९८१११-१७

अपि तु अयं मनुष्यजारः एव अभिप्रेतः

स्यात् । स्त्रीभगः तथा स्यात्

५११२-२; ४९८१२३-२४

प्रियमेधः । प्रियाः अस्य मेधाः

५११३; ५०३१२३-२५

यथा एतेषाम् ऋषीणाम् एवं

५११४; ५०३१२६-२७

विरूपः नानारूपः

५११७-१८; ५०५१६-७

इति स्त्रियाः ५४११३; ५३८१२६

इति नपुंसकस्य ५४११४; ५३८१३३

इति पुंसः ५४११५; ५३९११

च एनयोः after विवर्तते

५५१२-३; ५४११८, २८

इति यावापृथिव्योः महिमानम्

आचष्टे ५५१३; ५४११३१-३२

Index XV

यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ३०५; २९८१२०-२८; ५४३१७-१२

(For page and line refer to Index XII)

अनिमेषं

अवस्तुः

ऋञ्जत्

चित्रः

देवापिः

निनसे

पाकं

पूरुषादः

प्रकेतः

भ्राजसा

सहिन्नत

ययाथ

विभ्वा

शश्वचै

Index XVI

Sentences evolved out of single words and phrases.

(For page and line refer to Index XII)

अचेतानस्य	वाचं श्रुतवाचं देवताध्यात्मेवा
अनिन्द्राः	१४-१६) २८१०;
ऋन्धन्	286124-287127
कर्ता	य ईं ददर्श हिरुक् (स एवास्य वेद
देवश्रुतं	मध्यमः यो ददर्श आदित्योपाहि-
वाचं शुश्रुवात् अफलामपुष्पाम् (यो	तम् २२) ३३१८; 33217-22

A simple sentence altered to a relative sentence.

नैनं हिन्वन्त्यापि वाजिनेषु (विज्ञातार्थं यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वपि
१२-१३) २८९; 285118-23

Sentences evolved out of single words by Durga

अनम्रसः ४८१५; 466132-33	सुवीराः २२१४; 243116-22
दूरात् ४११९; 404132-37	

Index XVII

Words not included in the preceding indexes.

अशस्य ३५१२३-२४; 356114-16	अणीयस्त्वात् १९११३; 223128-35
अकार्षीत् २०१२१; 233135-234120	अतः १९१२३; 226134-35
अक्षरवर्णसामान्यात्	अतत् ४९११८; 485110-12
३०१३-४; 29711-10	अति २०१५; 230113-18
अगस्त्यः० परिदेवयांचक्रे	°अतिसर्गाः ४४११०; 42216-16
२१११८; 239131	अत्यन्तं २५१२३; 267125-26
अग्निः इति ५११४; 500129	अत्र २७११४; 280123-26
अज्ञाननिन्दा २७११८; 281125-27	अथ २०११०, २४; २३१२१; २४११८;

- २५१३; ३०१२, २३; ३२१२२; ४०११४;
 ४१११७; ४३११७; ४५१५; ५०१८;
 ५११२०
 अथ ३०११; २९६११-८
 अथ वै २५११६; २६५१८-११
 अथातः ३२१३; ४१११८
 अथापि २०१२१; २१ (five times); २२
 १; २३११०; २४१२४; २५ (four
 times); २६ (six times); २७१५,
 १३; ३० (twelve times); ३२
 (five times); ३५१२४, २५; ३६१२;
 ४११२०
 अदः १९१९; २२२१८-९
 आदितिः २६११० (२७१११७-१८);
 २६१२३ (२७११८)
 अधर्मः ३४१२१
 अवि २०१८; २३११२९-३२
 अध्वानं २४१२०, २५९११२
 अनन्तरा ३०११५; ३०२११-३
 अनन्त्रिते २५१३ (२५९१३३-३६);
 २५११९ (२६५१२६-२८);
 ३०१२ (२९६१२१-२७)
 अनभिन्नः २६१२२; २७३१३३-३५
 अनर्थकं २५१२५; २६९१७
 अनर्थकाः २३१२३ (२५२१२६, ३२-३३);
 २५१२५
 अनिदंविदे ३१११७; ३१४१२३-३८
 अनु २०१७; २३११२-८
 अनुक्रमिष्यामः ३२१३; ३३०११-३
 अनुक्रान्तानि २४११५ (२५५१२५-२७);
 ३३११५ (३२९१३०-३३०१४)
 अनुदात्तं २२११९; २४६१५-६
 अनुदात्तप्रकृति २३१७; २४११२२-२५
 अनुपपद्यमानायां ३०११६; ३०२१३२-३३
 अनुपपन्नार्थाः २६१३ (२७०११६-१७);
 २६११९
 अनुपसन्नाय ३१११७; ३१४१८-२३
 अनुपालम्भः २५१९; २६३१२-११
 अनुपृष्टे २०१२० (२३४११५-१६);
 २१११२ (२३८१२४-२५);
 २१११३ (२३८१३१-३३);
 २१११६ (२३९११२-१५);
 २४११२ (२५५११७-२१)
 अनुप्राप्ताः २७११; २७४१९-१०
 अनुययुः ४०११२
 अनेककर्मा २०११७ (२३३१४):
 २०१२०; २११११
 अनेकपर्वसु ३१११; ३०५१४-७
 अनेकस्य ३३१२६; ३६६१७
 अन्ततः ४११७; ४०४१२२-२३
 अन्तर्-इत्य ३४१२१; ३४३१३५-३७
 अन्तरेण २५१२३ (२६७१२१);
 २७१५ (२७७१८-९)
 अन्तर्यातु ३०११५; ३०२१६-७
 अन्तलोपः ३०१७; २९९११५
 अन्तव्यापत्तिः ३०११२; ३००१३०
 अन्तस्था ३०११५; ३०२१२
 अन्तिकवधयोः ४०१२; ४६५१२२-३१
 अन्धः २७१२
 अन्यदैवते २०१२२; २९१११६-२१
 अन्यात्तां ३५१२२; ३५६१११, १४
 अन्ये १९१२३; २२६१३४-३७
 अन्येषां ३३११२; ३२९१४-५
 अन्यैः २५११७; २६५१९
 अन्वध्यायं २०११३ (२३२१२०-२१);
 २१११७
 अन्वितौ २४११७ (२५६११३-१७);
 २५१८-९; ३०१२ (२९६१२४-२६)

अप २०१७; 230133-23112
 अपक्षीयते १९१७, २०; 226120-24
 अपरः ३८६; 377128-30
 अपरभावं १९१७-१८; 225129-30
 अपरभावस्य १९११; 226124-26
 अपरं ३११; 30518-20
 अपरस्मात् २५६ (262122-27);
 २५२०; २५२०-२१ (26612-8)
 अपरा ३८१३
 अपवर्गपर्यन्तं १९१८; 220119-26
 अपां ३७११; 371136-37214
 आपि २०१७ (23119-21);
 २०१२, ११ (232112-14);
 २४२४; २५१२, १३;
 ४०१३ (398123)
 अप्रख्यातं ४९१९; 485122-27
 अप्रच्यवमानस्य १९१९; 22612-9
 अप्रतियतः २५२३; 267123-25
 अप्रथयिष्यत् २५३ (260116); २५१६
 अप्रथिता २५१७; 26518-9
 अप्रादेशिके २५३ (258137-25918);
 ३०२ (296127-30)
 अभि २०१४; 23011-3
 अभिधानं २८२१
 अभिपूजितः ५४१८; 540118-19
 अभिपूजितार्थे २०१५; 230112
 अभिभाषन्ते ३१३; 306119-20
 अभिवादयते २६२२; 273136-27412
 अभिविचारयन्ति २५२
 (260112-13); २५१५
 अभिव्याहारे २५२ (260111-12);
 २५१३
 अभिषेचयांचक्रे ३४१९-२०; 343130
 अभिषेचितम्
 ३४२१-२२; 343137-38

अभीके ५२२२; 513129
 अभ्यस्तं ४७१५;
 458128-33; 458136-45913
 अभ्युच्चयं १९१९; 22619-18
 अभ्युहितव्याः २०११; 22711-4
 अमिताक्षरेषु २३२२; 252124-25
 अमुथा (यथा असौ)
 ५११९; 502119-24
 अम्यक् २६१२; 271120
 अयं २६२१
 अया ५४१२; 538114-15, 22-24
 अयुगपदुत्तानां
 १९१२; 222133-223111
 अयुतं ४७१५; 458127-33;
 458136-45913
 अर्थनित्यः ३०२-३; 296130-32
 अर्थपृथक्त्वं २०२४; 23518-9
 अर्थप्रत्ययः २५२३; 267119-20
 अर्थं २५२३
 अर्थवन्तः २६१४; 271130
 अर्थाविकरणं २०३; 229112-16
 अर्थान् २०१ (228118); २०१
 अर्थानां १९२० (226110); २८२१
 अर्थे २३२२ (252127);
 २५३ (258133-36);
 २५१९ (265126-28);
 ३०२ (296121-22)
 अर्थेषु २४१३
 अर्थोपमानि ५१२०; 50611-15
 अर्धनाम २२१९; 24616
 अर्धस्य ५३१८
 अर्धकं ५३१
 अर्यम्णः ३५२३; 356114-16
 अर्वागर्थे २०१४; 229125-26
 अलं ३११८; 31519-12

अल्पनिष्पत्तयः ३०११७;
 ३०२१३७-३०३११; ३०३१७-१४
 अल्पप्रयोगं ३५१२१; ३५५१५-१०,
 १३-१४; ३५६११-४
 अल्पप्रयोगाः २५११३; २६४१२७-३०
 अल्पस्य ५३११-२; ५१६१२४
 अव २०१६; २३०१३०-३१
 अवकुत्सिते २०११९; २३३१२२-२६
 अवत्तं ३०१५; २९८१२९-२९९१११
 अवधारणं १९११८; २२५१३४-२२६१२
 अवरे २८११८; २९०१७
 अवरेभ्यः २८११७; २८९१३७-२९०११;
 २९०१२-७
 अविज्ञातुः ३१११७; ३१५१२-७
 अविद्यमाने ३०१३; २९६१३६-२९७११
 अविनाशिनाम ५४११७; ५४०११०-१६
 अविस्पष्टार्थाः २६११२ (२७११२२-२४);
 २७११
 अवैयाकरणाय ३१११६-१७; ३१४१५-८
 अश्नुवीत २४१२०; २५९११२
 अश्वः १९११० (२२२११०-११);
 २४११८ (२५६१२२-२५७१७);
 २४१२० (२५९११२)
 अश्वराशिमभिः ३६१२४; ३६४११३-१४
 अश्ववत् ४१११६ (४०७१३३);
 ४१११८ (४०७१३६-३७)
 अश्वस्य ३११७; ३०८१२७-३३
 अष्टा (अश्वः) २५११; २६०१५-६
 अष्टौ उत्तराणि ४१११३ (४०६१३१);
 ४९११६ (४८३१११-४८५१३)
 असपत्नः २६१२१; २७३१२८-३०
 अस्ताक्षाकृतधर्मभ्यः २८११७; २९०११-२
 अस्तानि ३४१२३; ३४४१७-८
 असुरः (महा०) ३७१११; ३७११३३-३४
 असुराः ४६१२

असूया ३१११७; ३१५११-४
 असूयायां २१११२; २३८११६-१८
 अस्ति १९११६;
 १९११८ (२२५१३४-२२६१२)
 अस्तिः ५४११८; ५४०११७
 अस्तेः ३०१६
 अस्मै ३४१२
 अस्य २८१२०; ३१११४ (३०७११०-१७);
 ३२१२२ (३२४११५); ३२१२३
 (३२४१२२); ३५११९ (३५४१२२);
 ३५१२१ (३५५१६)
 अस्यां ३२१५; ३१७१३२-३४
 अस्वयंपृष्टे २१११६; २३९११५-१६
 अह २०१२४ (२३५१८);
 २११७ (२३८१११-४)
 अहिंसा २६१२०; २७३११५-२७
 अहिंवत् ३७११२; ३७२१३०-३१
 आ २०१४ (२२९१२५-२६);
 ३९११६ (३८८१४-५); ५०११९
 आ० पर्वतनामभिः
 ३९११६-७; ३८७१३३-३८९१२१
 आकर्षत ३१११४; ३०७११०-१७
 आकारः २११३ (२३७१२५-२६);
 ५०११९
 आख्यातजानि २४११६ (२५५१३०);
 २४११८-१९ (२५९१९-१०)
 आख्यातं १९११६-७; २१९१३२-३३
 आख्यातेन १९१८; २२०१४-८
 आगच्छन्ति २३१२२; २५२१२८-२९
 आगमात् २०१२४; २३५१६-७
 आग्नेये २७११६; २८०१३६-३७
 आग्रायणः २३११३-१४ (२४९१३);
 २३११५ (२४९११६)
 आचक्षते १९१२ (२१६११८-२९);
 २९१९; ३४११८;

४०१९ (397127-28);
 ४२१२ (411130-31); ५११२०
 आचक्षरिन् २४१९ (259112); २५११
 (259137-26012); २५११०, १३
 आचरितः ३४१२
 आचष्टे १९ (five times);
 216118-29
 आचार्यः चित् २०१७; 23315-6
 आदणारः २५११४; 264135-36
 आदितः ३६१२३; 364112
 आदित्यतः ३२१२३; 324123
 आदित्यप्रवादाः
 ३५१२२-२३; 35618-14
 आदित्यस्य ३५१८; 354121-22
 आदिदेश ३४१२; 33715-6
 आदि १९१७, २१; 225125-31
 आदिलोपः ३०१६
 आदिविपर्ययः ३०११०; 300112-15
 आदिष्टोपयोजनानि
 ४२१२; 411130-35
 आयन्तविपर्ययः ३०१११
 (न) आद्रियेत ३०१४; 297113-16
 आपः ३७११४; 37312
 आभिमुख्यं २०१४; 23011-3
 आमिश्राणि ४९११७; 48311-48513
 आम्नायवचनात् २६१२०; 273115-27
 आययौ ४०११२
 आर्चाभ्याम्नाये
 ३५१२१; 35513-5, 10-13
 आर्येषु ३०१२२; 30419
 आर्द्धिपेणः ३४११९
 आवपनस्य ५३११९; 532112-14
 आशुश्रुतुः ४११७-८; 404123-26
 आश्वर्यं ४०१८-९; 397120-25
 आसज्जनी २४१२२; 259120-23

आसन्नस्य ५२१२३; 513129-30
 आसां ४०१८ (397117-18);
 ४९११८ (485115-17)
 आस्ते १९११०; 222115-25
 आस्थत् ३०११५; 30115
 आह २६१५ (270128-29); ३८११७
 आहर २०११९; 233125
 आहुः २५१३ (260114);
 २५१६, १६; २६११०
 इत् २३१२३
 इतरया ३०११६; 302135-36
 इतराणि ३३११२; 328118-20
 इतरे ४०११२; 398120-22
 इतरेतरोपदेशः
 १९११२; 222133-223111
 इति ३२१२३; 324121-22
 इतिहासं ३४११८ (345117-21);
 ४०१९ (397127-28)
 इदं २०११७ (23316); २८१२१
 इन्द्रः २१११८
 इन्द्राग्नी २६११८; 272136-27314
 इन्द्राय २१११८
 इन्द्रियनित्यं १९१११; 222126-31
 इमं २८११८; 29019
 इसानि १९१६ (219110-17);
 २४११५; ३३११४
 इमे २०१३; 22916
 इव २०१११, २४; ४०१९ (397122-23)
 इवः (इव) २४१६; 254112
 इह २९११० (293123-25); ३२१५
 (317112-26)
 ई २३१२३
 उ २३१२३; 252133-37
 उकारः २११८-१०; 23815-8

उञ्जावचाः २०१२; 22911-4
 उञ्जावचान् २०१९
 उञ्जावचेषु २०१० (232111=12);
 २४११३
 उत् २०१६; 230132-33
 उत्तरः २५१२; 264115-26
 उत्तरा २८१७; ३५१०; ४३१०; ४४१३
 उत्तराणि ३५१८; ५२१२२
 उत्तरेण २११९; 23815
 उत्तमस्य १९१८; 225134-22612
 उदाहरन्ति ४३१७ (418117-19);
 ४५१६ (436118-19)
 उदितानुवादः २६१९; 27315-10
 उदीच्येषु ३०१२३; 304114-15
 उप २०१८; 231121-26
 उपक्रमप्रवृत्ति १९१८; 220119-31
 उपजनं २०१८; 231121-26
 उपजिव्हिकाः ५३१६; 53211-11
 उपदिशः ३७११; 366113-14;
 36718-9
 उपदेशः १९१९; 22218-10
 उपदेशस्य ५४१२; 538112-15
 उपदेशाय २८१८; 29018-9
 उपदेशेन २८१७; 289136-37;
 29012-6
 उपधालोपः ३०१८; 299115
 उपधाविकारः ३०१८; 299116-17
 (न) उपपद्यते १९१२२ (222131-33);
 २५१६-७ (262125-27);
 २५१२०
 उपपिपादयिषेत् ३०१६-१७;
 302134-36
 उपमाः ४९१८
 उपमार्थीयः २०१६
 नि. ८०

उपमार्थे २० (four times);
 232115-16
 उपमार्थेन ३७१२; 372110=12
 उपमिमिती २०१६; ४९१९ (485127)
 उपरः उपलः ३९१७; 38815
 उपरिभावं २०१८; 231129-30
 उपरिष्ठात् २०१६ (232130);
 २६१११ (271118-19);
 २९१३ (293122-23); ३३१३;
 ३५१९ (354125=26);
 ३९१२२; ४०११४; ४११७
 उपसत्ताय ३११८; 31418=23;
 31517-9
 उपसर्गः ५०१९
 उपसर्गनिपाताः १९१५ (219117-22);
 २४११५
 उपसर्गाः २०११; 228117-18
 उपाचारः २०१५, १६; 232126
 उपालभ्यन्ते २५१८; 265117-19
 उपेक्षितव्यं २६११ (26819-17);
 २७१४; ३२१२३ (324118-21)
 उपेक्षितव्याः २०१९ (231133-34);
 २४१३३
 उभयं २०१३ (232124-25);
 २११७ (239122-25)
 उभयलिङ्गा ३४११; 33712-5; 338123
 -38; 339121-32
 उभाभ्यां २१११; 237110-17
 उभे १९१७; 22115-26
 उवाच ३४१२३
 उष्णं ३०१९; 303127-31
 ऊचुः ३४१२१
 ऊतिः ३०१७; 30311-2
 ऊर्द्धं ५३१९
 ऋक् ३७१४; 37314=5

ऋक्षाः ५३११

ऋचं ३४२

ऋचि ३८२४

ऋषयः २८१७; २८९१३३

ऋषिः ४०१९

एकपदानि ३०१३ (३०४१३७);

३११६ (३१४१-५)

एकपर्वसु ३१११; ३०५१३-५

एकीभावं २०६; २३०१३३

एके २२१९; २३१७; २४१७; ३०१७;

४३१८; ४४१०; ४५६; ४६२

एकेषां २५१३, २३

एकेषु ३०२०; ३०३१३४-३५

एतत् १९६; ३४१६; ३४२३

(३४४१८-२१); ३६१६; ४०१४;

४११७

एतयोः २०५, ६

एतास्मिन् अर्थे २१२; २१९ (२३८५)

एतस्य २०४, ४-५, ७; ३९११; ४५१७;

४७७

एतानि १९५; २१९१०-१३

एताभ्यां २११३; ३९१७ (३८८४-५)

एतां ३४२; ४३१७; ४५५

एतावतां २८२१

एतावन्तः २८१९

एतावन्ति २८२०

एते २०११; ४९१९ (४७९१६-२७)

एतेन २६१ (२६८१८-१७); २७१३

(२८०१३); ३२२३ (३२४१८)

एतेनएव १९२० (२२६१२२-२३);

२५१२ (२६४१६-२६)

एतेषाम् एव १९२३; २२६१३५

एत्य २११९

एना ५४१२; ५३८१४-१५, २२-२४

एनानि २५१ (२५९१३३-३७); २५१३

एनां २५३ (२६०१६); २५१६

एव २५१८; ३०४; ३०२०; ४२३;

४६२२ (४५५१२-३); ५०१९

एवं २०८-९; २४१३; २५१७

एवं सति २५९; २६३१२-५

एषः २५९

एषा २५१९; ३३१६; ३४२ (३३७१७);

३४२४ (३४४१३-१४); ३७१४

एषां २४२४

एषु २०३; २२९१६-७

ऐकपादिकाः २५१३; २६४१३-३२

ऐतिहासिकाः (महा०) ३७११;

३७१३०-३५

ऐश्वर्यं २०८; २३१३०-३२

ओषः ३०१४; ३००१३०-३१;

३०११-२

औदुम्बरायणः १९११

औद्देशिकस् इव २०२४; २३५१९-११,

१७

औपमन्यवः १९१४ (२१७१३५-३६;

२१८१३-५); ३१३-४ (३०७१८);

३५५; ४६३; ४८१४; ५१२२

(५०७१५-६); ५२१०

और्णवाभः ४१७; ४०३१३

कः २५३, १६; ३७११

कथं २३७; २४८१२१, २५

कनयान् ३४१९; ३४३१२८-२९

कनयांसं ४९१९; ४८५१९-२१

कं २३२३

कम्बोजेषु ३०२१; ३०४१८-१२

कर्मसंपत्तिः १९१४-१५; २२४११-२६

कर्मोपमा ५०१९; ४९२१३६-३७

कर्मोपसंग्रहः २११; २३४१३६-२३७१८

कर्मोपसंग्रहायं २०१०-११;

२३२१६-१८

कर्मोपसंयोगद्योतकाः २०१२;
 228।29-34
 काकः ५११२ (506।19-22);
 ५११२ (506।34)
 काणुका २६।१२-१३; 27।21
 कारितं २५।४; 260।33-34
 कान्त्यर्थं २५।२४; 267।34-268।4
 कर्मनामिकः २४।२४; 259।28-32
 काष्ठाः ३६।२५; 366।7
 (मा) कार्षीः २१।१४
 कालः ३८।६; 377।28-30
 किमाधारः २५।३ (260।17-19);
 २५।२६
 किल २१।१२; 238।26-29
 कुणारं ३०।१८; 303।4-6
 कुत्सायां ५१।२१; 506।19-22,
 28-33
 कुर्यात् २४।१९; 259।11
 कुल्माषान् चित् २०।१९; 233।25-26
 कुशिकः ४०।२३; 402।27-31
 कृतः २५।१३ (264।27-28); ३०।१८
 (303।16-18)
 कुन्तवत् ३२।५; 317।32-37
 कृदरं ५३।१९
 केनचित् ३०।३; 296।34-36
 कौत्सः २५।२५
 कौरव्यौ ३४।१९; 343।26
 क्षेत्रसाधाः ३०।१९; 303।23-26
 खलु २७।३; ३७।१२
 खलु कृतं २१।१५; 239।6
 खलु कृत्वा २१।१५; 239।6
 खलु (पदपूरणः) २१।१५; 239।4-6
 खलु (प्रतिषेधे) २१।१४; 239।4-5
 खले ४७।७; 455।35-456।1

गतं गत्वा ३०।७
 गन्धर्वाः ४६।२
 गर्हायां ३१।४; 307।17-18
 गर्ह्यः २५।१९; 265।24-26
 गाधः ३०।१४; 300।33-34; 301।13
 गाधाः ४०।१३; 398।22
 गार्ग्यः २०।३ (229।5-6); २४।१७
 (255।31-33); ४९।१८
 गावः ३३।४
 गुणेन २४।१७ (256।10-15); २५।८;
 ३०।१-२; ४९।१९ (485।27-33)
 गृहीत्वा ४०।१२
 गौः १९।१० (222।10-11); २४।१८
 (256।22-257।7); ३३।२
 ग्राः ५४।५
 (इमं) ग्रन्थं २८।१८; 29८।9
 ग्रन्थेषु २३।२२; 252।25
 ग्लायन्तः २८।१८; 290।7-9, 14-20
 घनः ३०।११; 300।7
 घृतं ३०।१९; 303।28-31
 च (समुच्चयार्थः) २१।१; 237।9-10
 चतुर्दं १९।१२; 222।31-33
 चत्वारः २०।११; ४६।३
 चत्वारि १९।५ (219।13-14);
 २४।१५
 चन्द्रमसं प्रति ३२।२२-२३;
 324।15-17
 (सर्व) चरणानां २७।१२-१३;
 279।31-32
 चरितः ३४।२१
 चर्करीतवृत्तं ४२।१; 409।14-15
 चर्माशिराः ५०।६
 चायतिप्रभृतीनि ४९।१६-१७;
 483।1-485।3
 चित् २०।१७; 233।4-30

चेत् २४१८ (259110); २५१७
(26518)

जग्मतुः जग्मुः ३०८; 299116

(न) जज्ञे ३४१

जागरूकः २५१४; 264136

जाट्यः २५१४; 264135

जानते २६१२३

जानन्तं २६१९ (271113-14); २६१२२;
२६१२२ (27411)

जानपदीषु २७१३; 274113-14;
27518-10, 16-18

जानामि ३३१२५; 336134-33712

जाम्याः ४५१५; 436118-22

जायते १९११६; १९११७
(225125-34); ३७१२
(371136-37214)

जारयायि २६१२२; 271120

जीवनः २५१२२; 26412-3

ज्ञानप्रशंसा २७१८; 281125-27

ज्यायसा ४९११९; 485119-21

ज्येष्ठं ३४१२१; 343136

ज्योतिः ३०१११; 30016

ज्योतिषः ३७१११; 371136-37214

तक्षा २५१११; 263135-37

तत् १९१५, ७; २०१३; २३१७; २४१७;
२६११; २७१२३; २८१२३; ३०११, १५;
३२१२३; ३५१२३; ३७१११; ४०११४;
४१११७; ४३१३; ४९११८; ५११२१

ततः ३४१२०; 343132-34

तत् तत् ४७११५; 458128-33; 4581
36-45913

तत्र १९१६, १२; २४१२२; ३०११६, १७;
३३११५; ३४११५, १८; ३६१२५;
३७१२२; ४०१९; ४७१७, २१, २३;
४९१९

तत्रापि ३०११७; 30317, 9

तत्त्वात् १९११९; 22612-9

तत्सदृशं ४९११८; 485110-14

तत्सामान्यात् ३११६; 308111-24

तथा २४११९; २५११; ३०१२

तथापि ५०१२२

तदभिवादिनी ३७११४; 37314-5

तद्धितसमासात् ३१११६

तद्धितसमासेषु ३१११; 30516-7

तद्यत्र स्वर० संविज्ञातानि तानि २४११७-
१८; 255136-25918

तान्निधानात् ३३१११; 327137-32816

तपः ३४१२०; 343130-32

तपस्विने ३१११८; 315112-15

तं २०१३ (22916-7); ३४१२१, २३

तस् इमं १९११; 216114-17

तयोः विभागः ३३११६ (330118-25,
28-31); ३४११८ (343115)

तर्कुः ३०११२; 300124-25

तर्दनं (तृणं) २५१२; 26016

ताडित् ४८१२; 465122-31

तस्मात् ३४१२२

तस्मै ३४११; 33716

तस्य २०११५, १६; ३४१२३

(344113-24); ३४१२४

(344113-18); ४१११६

(407133)

तस्याः ३३११६; 330125-28

ताद्धितं ३२११५; 32111-4

ताद्धितेन ३२११५; 317128-31

तानि १९१६; २४११८; ३०१२; ३३११
३५११९

तां ३४१३

तावन्ति ४२१३

तावद्भ्यः २४१२१, 259120

- तिरः ५३४; ५१९५-६
 तिष्ठति १९१०-११; २२२१५-२५
 तु १९१३ (२२३१२); २०२
 (२२८१२९); २०२४; २३७;
 २७३; ३११८; ३५१९ (३५५
 २२); ३५२१ (३५५५);
 ३७१२ (३७२१५-२५); ५१२
 तुष्टाव ४०१३
 तृचः ३०१०; २९९१२८-३००५
 तृणं २५२; २६०६
 ते १९१२, २३; २०९; २१९; २३२२;
 २४१३; २७१४; २८१७; ३४२२
 (३४३१३८)
 तेन २५१९
 तेषां १९१४ (२२३१३६-२२५११);
 २०११; ३६२३; ३९९
 (३८९१२२-२४); ४११३
 त्वः २२१९ (२४६१४-५, ८-१०);
 ५३८
 त्वया ३४२१
 त्वा ३४२
 त्वाद्ः (महा०) ३७११; ३७११३४-३५
 या ५१३; ५०१३-४; ५०३१३-१९
 दक्षस्य ३५२३; ३५६१४-१६
 दण्डं ३१४; ३०७१०-१८
 दण्डस्य ५४१
 दण्डी ३-१९; २९९१९-२०
 दधिक्ताः ४११५
 दधि चित् २०१८; २३३१९-२१
 दध्रं ५३१
 दमूनाः २५१४ (२६४३४); ३०१९
 (३०३१८-२२)
 दुरक्षा २४२२; २५९२१
 दुर्विहोमी २५१४; २६५३६-३७
 दर्शनात् ४४११; ४२२१३-२८
 दर्शनेन २५१७; २६५१८-९
 दश ४२१
 दातिः ३०२३; ३०५१३-१४
 दात्रं ३०२३; ३०५१४-१५
 दानविक्रयातिसर्गाः ४४१०; ५२१२७-
 ४२२२१
 दिवः ३५१८; ३५५२१
 दीप्तिः ३२२३; ३२५२२
 दीप्यते ३२२३; ३२५१७
 दुर् २०५; २३०१२५-२५
 दृश्यते २४६ (२५५१२); ५०२०
 दृष्टप्रवादाः २५१८; २६५१२-१९
 दृष्टव्यं २३७; २४८१२५-३०
 देवः ३४२० (३४३१३४-३५); ३४२२
 देवता ३४१; ३३७१६
 देवताः ३३२५; ३३६१३५
 देवतानां २९१९; ३५२२ (३५६१११)
 देवतानाम् २८२१
 देवताभिधानं १९१४ (२२३१३६-
 २२५११)
 देवतावत् ३९२२ (३९३१३१-३३);
 ४११३ (४०७१३५); ४११७
 (४०७१३६-३८)
 देवाः ४६२
 देवाणिः ३४१८-१९ (३४३१२२-२६);
 ३४२०; २३
 देवाणि ३४२२; ३४५१५-६
 देवतं २९९; २९३१२२
 देवतेन २७१३; २८०१२-१२
 द्वादश वर्षाणि ३४२०
 द्वारः ३०१५; ३०१५-८
 द्विप्रकृतीनां ३०१५-१६; ३०१५३-३७;
 ३०२१७-९, १८-२२
 द्विवत् ४०१४; ३९८१२३

द्विवर्णलोपः ३०१०

द्विषः ५२१२२; 513123-28

द्वे ४७२१; 463110

द्वौ ५२११४; 511137-51211

धातवः २८१२०; ४९११६ (48311-48513)

धातुभ्यः ३०१८

धात्वादी एव ३०१६; 29919-11

न + इत् (परिभये) २४१७-८; 254132

न (उपमार्थीयः) २०१६

न किल २११२३; 238131-33

नक्षत्राणां ५३१२

न च + इत् २४१२; 255117-20

न त्वेव न निर्ज्ज्ञयात् ३०१४; 297110-13

नदीः ४०१३

नदीवत् ३९१२१, २३; 393131

नयः ४१११

ननु २०१२१; 233135-234118

ननु किल २११२३; 238131-33

न (प्रतिषेधार्थीयः) २०१२३; 232123-24

नव उत्तराणि ४९११७; 48518

नाधः ३०११४; 300131-32

नानाकर्मणि } ३३१२३-१४;
नानानिर्वचनानि } 329124-29

नाम २३१७ (248121);

३६१२६ (36617)

नामधेयप्रतिलिखः २४१२१-२२;

259119

नामधेयप्रतिलिखं २५१११, २१;

263135-26417

नामधेयानि २८१२०

नामनी ४७२१; 463110

नामाख्यातयोः १९१६; २०११-२

(228129-34); २०१३

(229112-16)

नामाख्याते १९१५; २४११५

नामानि १९१७ (219133-34);

२४११६ (255130); २४११९,

२१; २९१८; ४९११७ (48311-

48513); ५२१२२

नि २०१६; 230128-२९

निगमः ३११११; ३३१२; ३६११; ४५११;

५०१२२; ५३११९, २१, २३;

५४१२, ४

निगमाः ३२१५-६ (317137-38);

३९१२१ (393132); ४१११६

(407134); ४५११७ (444113);

४७१७ (455133-45617)

निगमौ ५३ (five times);

५४ (three times)

निघण्टवः १९११-२; 216130-35

नित्यं ३१११७

निपतति २८१२२; 291119-23

निपतन्ति २४११३

निपातः २३१७ (248122-23); ३८१२३

(295111-20)

निपाताः २०११०; ५०१८

नियतवाचोयुक्तयः २६११ (268118-

20); २६११७

नियतानुपूर्व्याः २६११ (268120-24);

२६११७

नियुतं ४७११५; 458127; 45913,

7-14

निर् २०१५; 230120-23

(न) निराहुः २०११; 228118-23

निरूप्य २१११८; 24013

निर्वक्षाः २०११; 228116-18, 23-28

निर्भूयात् ३०१२; ३०१४; ३०१२३
(३०४३७); ३१११ (३०५११२-
२०); ३११३, १८

निर्वक्तव्यानि ३३११४; ३२९१२४-२९
निर्वचनं ३०११; २९६१९-१८

निर्वचनाय २८१७ (२८४११४-१७);
३५११०; ४३१११; ४४११३

निवारयांचकार ३७११३; ३७३११, ४
निवृत्तिस्थानेषु ३०१६; २९९११२-१४
निषादः ४६१३

निष्पन्ने २५१२ (२६०१११-१२); २५१३,
नु २०११९; २३३१३५-२३४१२०
नूनं २१११७; २३९१२२-२५
नेमः ५३१८

नैगमाः ३०११८; ३०३११६

नैगमानि २९११०; २९४१४-१४

नैगमेभ्यः ३०११९; ३०३१२७-२९

नैघण्टुकं २८१२१ (२९१११५-१६);
२८१२२ (२९१११७-२३); ४०१८
(३९७११८)

नैघण्टुकानि २९११०; २९३१२५-२९४१५

नैरुक्तसमयः २४११६; २५३१२८-३०

नैरुक्ताः ३६१९ (३६०११६); ३७१११
(३७२१२१-२२); ४६१४
(४४८१२८-२९); ४९१२३;
५२१९, १७

न्यायवान् २४१२४; २५९१२६-२८

पक्तिः १९१९

पचति १९१८; २२०१६-७, १२-१५

पञ्च ३६१२४; ३६४११३-१४

पञ्चजनाः ४५११७; ४४४११३-१४;
४४७१२१-३५

पञ्चमः ४६१३

पदजातानि १९१५ (२१९११३-१५);
२४११५

पदपूरणः २११९-१० (२३८१६-१२);
२१११५ (२३९११); २१११८
(२३९१२२-२५); २२११
(२४१११०); २२११४
(२४४१३५-३६)

पदपूरणाः २०१११ (२३२११४-१५);
२३१२२ (२५२१२५-२६)

पदप्रकृतिः संहिता २७११२;
२७९१२३-२५

पदप्रकृतीनि २७११२; २७९१२३-२५

पदं ३३१११; ३२७१३७-३२८१७

पदविभागः २७११५; २७७१७-१०

पदानि ३३११२ (३२८११८-२०);
४९११६ (४८३१११-४८५१३);
४९११७ (४८५१८)

पदार्थः २०१३; २२९१६-७

पदार्थाः २०१२; २२९१४-६

पदेतरार्थान् २५१४ (२६०१२९-३२);
२५११८

पदेभ्यः २५१४ (२६०१२८-२९); २५११८

पदेषु ३०११; २९६११९-२०

पद्मच्छ ३४११

परः सन्निकर्षः संहिता २७११२; २७९१२१

परा २०१४; २२९१३१-३६

परि २०१८; २३११२७-२९

परिग्रहार्थीयः २२११३-१४;
२४४१३५-३६

परिदेवयांचक्रे २१११९

परिमये २४१८; २५४१३२

परिज्ञाजकः २५१११; २६३१३३-२६४१२

परीक्षेत ३०१३; २९६१३१

पर्वतनामभिः ३९१७; ३८७१३३-३४;
३८८१५-६

पशुनाम ३२१५; ३१७११४-१७

पञ्चपादप्रकृतिः ३३११; 32818-13
 पश्यति ३७२
 पश्यतिकर्माणः ४९११६; 48311-
 48513
 पश्यामः २५१०; २५१२०
 पानीयं २७१; 27419-10
 पारोवर्यवित्तु २७३; 274123-27;
 275114, 19-31
 पार्थिवेन ३४११६; 329112-14;
 342131
 पार्षदानि २७११३; 279133-35
 पितरः ४६२
 पितापुत्रौ २६११८; 272136-27314
 पिनाकं ५४१
 पिबन्ति २४११२; 255119-20
 पुंस्प्रजननस्य ५४१९; 537111-12
 पुंसः ४४११० (422119-21);
 ४४११० (422121-23)
 पुरस्तात् २०११४ (232126);
 ५०१८, १९
 पुरुषः १९११० (222110-11);
 २४११८ (256122-25717)
 पुरुषगर्हा २५११९; 265129-30
 पुरुषविद्यानित्यत्वात् १९११४;
 224112-36
 पुरुषविशेषः २७३; 274114-23;
 275110-11
 पुरुषापराधः २७२
 पुरोहितः ३४१२३ (34419-12;
 351116-19); ४०११०
 पूजायां २०११७ (13314-6); ५११२०
 (506115-19)
 पूर्वभाव १९१२१; 226124-27
 पूर्वभावस्य १९११७; 225125-31
 पूर्वं ३११३; 30518-20

पूर्वस्य २५१६; 262122-27; २५१२०
 पूर्वापरीक्षृतं १९१७-८; 22013-18
 पूर्वैण २११७; 23811-4
 पूर्वोत्पन्नानां २५१२०
 पृथक्त्वात् २०१२४; 23518-9
 पृथिव्या ३३११६; 329111-12
 पृथुः २५११७ (26519-11); ३०११७
 (30312-3)
 पृथिवीनामधेयानि ३३११४-१५;
 329130-33014
 पृषतः ३०११८; 30313-4
 पैजवनस्य ४०१९; 39815-6
 प्र २०१४; 229131-34
 प्रकृतयः ३०१२०; 303132
 प्रख्याततमेन ४९११९; 485121-22
 प्रति २०१४; 23013-8
 प्रतिषेधे ३४१२०; 343130-32
 प्रतिलोभं १९१२१; 226120-24
 प्रतिषेधति १९११८ (225131-34);
 १९१२२; २०११५ (232126)
 प्रतिषेधार्थीयः २०११३ (232123-24);
 २०११४
 प्रतिषेधे २१११४
 प्रतीतार्थानि २४१२४-२५११
 (259132-33); २५११३
 प्रतीयते २६१२०; 273117-18
 प्रत्तं ३०१५; 298129-29913
 प्रत्याख्याय ४७१७; 404118
 प्रत्युक्तः २५११२; 264115-26
 प्रत्यूचुः ४१११
 प्रदिशन्ति १९११६ (219131-32);
 ३०११६ (302110-12)
 प्रदेशः २५१६; 262122-27
 २५१२० (26618-10)
 प्रदेशाः २७११३; 28012-12

प्रापित्वे ५२।२२; 513।29
 प्रभागपादः ३३।११-१२; 328।10-13
 प्रभागपादसामान्यात् ३३।१२;
 328।14-18
 प्रयुतं ४७।१५; 458।27; 459।3
 प्रविभज्य ३१।१; 305।12-20
 प्रवृत्ते २३।२२; 252।27
 प्रशस्यः २७।४; 274।29-34;
 275।15-31
 प्रसस्यन्दिरे ३७।१४; 373।2
 प्राच्येषु ३०।२३; 304।13-14
 प्रातिलोम्यं २० (five times);
 229।31-32; 230।3
 प्रादुर्भाव ३४।१; 337।6
 प्रादेशिकं २५।९; 263।1
 प्रादेशिकेन २४।१७ (256।4-17;
 257।9-15); २५।८; ३०।१
 (296।23-24)
 प्राधान्यस्तुतीनां २९।९
 प्राधान्येन २८।२१ (291।16);
 ३५।१९ (354।23-25); ४०।९
 (397।20-25)
 प्राप्तस्य ५३।५; 519।1-6
 ग्राह २६।२३; 274।5-6
 ग्राहुः २०।३ (229।6, 9-10); २०।९
 (231।32-33)
 बभूव २१।१५; ४०।२४
 बभूवतुः ३४।१९
 बभूवुः २८।१७; 289।33
 बहवः २७।१३
 बहुलं ४०।८ (397।19, 25-26);
 ५१।२२ (506।35-36)
 बहुवत् ४०।१३ (398।23-24);
 ४१।१४ (406।32-33)
 बाहुमूलसामान्यात् ३१।७; 308।27-33
 नि. ८९

विन्दुः ३०।११; 300।7-9
 विल्मग्रहणाय २८।१८; 290।10-13
 विल्वादः २५।२१; 266।1-8
 ब्राह्मणः २६।२१; 273।28-30
 ब्राह्मणवत् (ब्राह्मणाः इव) ५१।१०;
 502।33-37; 503।2
 ब्राह्मणवादः ३७।१३; 372।25-26,
 34-38
 ब्राह्मणाः ३४।२१
 ब्राह्मणेन २६।१-२ (268।30-
 269।13); २६।१८
 ब्रूयात् २०।१७; 233।5-6
 ब्रूयुः २७।१४
 भगस्य ३५।२३-२४; 356।14-16
 भयवेपनयोः ५४।१९; 540।22-24
 भरुजा ३०।१५; 301।8-11
 भवत ४०।१३
 भवतः १९।७
 भवति १९।१० (222।13-25); २५।१५;
 ३२।२३ (324।22); etc.
 भवन्ति १९।२; etc.
 भावः २५।६; 262।22
 भावप्रधानं १९।६; 219।32-35
 भावप्रधाने १९।७; 221।5-24
 भावं १९।८; 220।3-18
 भावविकाराः १९।१६ (225।18-22);
 १९।२३ (226।34-37)
 भावस्य १९।१०; 222।13-25
 भावात् २५।६ (262।22-24);
 २५।२०, २१
 भावैः २४।२१; 259।20
 भावन्ते ३०।२२; 304।8
 भाषायां २०।१३ (232।18-20);
 २१।१७
 भाषिकाः ३०।१९; 303।15-16

भाषिकेभ्यः ३०१८
 भाष्यते ३०२१; ३११२ (310|30-31)
 भाष्यन्ते ३०१८ (are derived)
 भाष्यन्ते ३०२०; 303|35-36
 भीमः } २९४; 291|37-292|1
 भीष्मः }
 भूतोपमा ५१३; 499|3-4; 500|28
 भूमिजः २५१२; 264|4-5
 भूयसे २८७ (284|14-17); ३५१०;
 ४३११; ४४१३
 भूयोविद्यः २७४; 274|27-31;
 275|14-16
 भ्रातरं ३४२१; 343|36
 भ्रातरौ ३४१९; 343|22-26
 भ्यसते ५४१८; 540|22-24
 मद्देवता ३४२; 337|6-8
 मधु ३०१४; 300|36-301|1
 मधुपर्कं २६२३; 274|2-7
 मनुष्यकक्षः ३१६; 308|11-27
 मनुष्यवत् १९१४; 223|36-224|11
 मंत्रः १९१५; 224|12-30
 मंत्रवर्णाः ३७१२-१३; 372|24,
 34-38
 मंत्राः २५२५
 मंत्रात् २८१८; 289|37
 मंत्रार्थप्रत्ययाय २५२५
 मंत्रे २७१६ (280|36-37); २७१७;
 २८२२ (291|18-23)
 मंत्रेषु २५२३; 267|19-20
 मरुद्भ्यः २११८
 मा २११४
 मिताक्षरेषु २३२२; 252|25
 मित्रस्य ३५२३; 356|14-16
 मिश्रीभावकर्मणः ३७११-१२;
 371|36-372|4

मूर्ते १९१८; 220|25-31
 मृदुः ३०१७; 303|2
 मेघः ३०१४ (300|31); ३७११
 (372|21-22)
 मेधाविने ३११८; 315|9-12
 मेनाः ५४१५
 मेषः इति ५१२-३; 500|27-29
 यः २०३ (229|6-7); २५१९
 (265|23-24); ३११८
 यः कश्च २४१९ (259|11); २४१९-
 २०; २५१०
 यत् २०१५; २८२२; ३९२२; ४०१४;
 ४११७; ४९१८ (485|10-14)
 यत् किञ्चित् २४२०; 259|13
 यत्र १९१७ (221|5-7); २४१७; २५१८;
 ३०१५ (301|37-302|1)
 यथा २४१८, २४; २५११, १२, १४,
 २१; २६१८, २१; २७११; २७३
 (274|18-21); ३०१७; ३५२३;
 ४३३; ४७१६; ५०९
 यथार्थं ३०५ (298|20-28);
 ३३१४ (329|24-29)
 यथावचनं १९२३-२०१; 227|1-4
 यथो एतत् २५-२७ (eleven times);
 262|37-38
 यथो हि० एतत् २५१८; 262|29-37
 यदि २५२५
 यस्य २०२४; 235|6
 याजयानि ३४२३; 344|8
 याज्ञे २७१३; 280|1-2
 यादृश्मिन् २६१२; 271|20
 यानि १९१५ (216|14-17); २९१८;
 ३५१८
 यावद्भिः २४२१; 259|20
 युद्धवर्णाः ३७१२; 372|12-14

ये २३२१
 येन २०१६
 येषु ३०११; 296119-20
 योगः १९१२३; 223112-21
 योगपरीष्टिः २५१५-१६; 26516-7
 रक्षांसि ४६२
 रज्जुः ३०१२; 30018-21
 रम्भः ५४११
 रश्मयः ३३४
 (एकः) रास्मिः ३२२२
 राजा २६२२ (273133-35); ३०१९
 (299117-19); ४०२३
 (402127-31)
 राज्ये ३४२०
 राज्येन ३४२२; 34415-7
 रात्रेः ३८६; 377128-30
 रिक्थप्रतिषेधे ४५६; 436119-22
 रूपसंपन्नाः २६२ (26911-13);
 २६१९
 रूपोपमा ५१४; 500128-30
 रेजते ५४१८; 540122-24
 लक्षणं १९६
 लम्बचूडकः २५२१; 26611-8
 लवनार्थे ३०२३; 304112-13
 लिङ्गज्ञाः २७१४; 280114-23
 लुप्तोपमानि ५१२०; 50611-15
 लोके १९१४; 223128-35
 लौकिकेषु २६१८, २१, २३; 272136
 वचनं १९११; 222126-31
 वचनीयः २४२०; 259117-18
 वत् ५१९; 502130-50312;
 503113-16
 वधूः ३०१४; 300134-36; 30112-3

वस्त्रीभिः ५३१६; 53113-5;
 53211-11
 वरुणस्व ३५२३ (356114-16); ३६२
 वर्णलगेः ३०१९; 299121-23
 वर्णाः ४६३
 वर्णोपजनः ३०१४; 30114-5
 वर्धते १९ (four times); 22619-20
 वर्षकर्म ३७१२; 371136-37214
 वर्षकामसूक्तं ३४२३; 344113
 (न) वर्षति ३४२२
 (न) ववर्ष ३४२१; 343134-35
 वा १९१२ (22312); ३११९; ४९१९
 वा (विचारणार्थे) २१३; 237127, 29
 वा (समुच्चयार्थे) २१५; 237136
 वाक्यपूरणाः २३२२; 252123-24
 वाट्यः ३०११; 30019-12
 वार्षीयणिः १९१६; 22718-9;
 22816-15
 वि २०७; 230133-34, 36-37
 विकारं १९१९ (22612-3); ३०२२
 विकाराः १९२३; 226135
 विकारे २५४ (258137-25918);
 ३०२ (296127-30)
 विकृतयः ३०२०; 303132-33
 विक्रय ४४१०; 421131-42216
 विग्रहण २०२४; 235110
 विचारणार्थे २१३; 237127
 विचिकित्सार्थिः २११६
 (239111-12); २११३
 (239111-14, 22-25)
 विजयेन १९२०; 226117-20
 विज्ञातुं ३११८; 31519-12
 विज्ञाने ३११७; 31512-7
 विज्ञायते २०२४

(इति) विज्ञायते २३१२; ३५६; ३७२३;
 ३८१; ४४१९; ४५२५; ५४४३२
 (इति ह) विज्ञायते २३११४, १५-१६
 वित्तं ४०१२; ३९८१९
 (न) विद्यते ५१२२
 विद्यन्ते ३३१३; ३२९१७
 विद्यातः २७३; २७४१४-१७;
 २७५११, १८-२०
 विद्याप्रकर्षे २११२; २३८१२६-२३९१२
 विद्यास्थानं २५२४; २६७१३०-३४
 विधीयन्ते २६१२ (२६८१३०-२६९१३);
 २६१२९
 विनश्यति १९११७; १९१२१
 (२२६१२४-२७)
 विनिग्रहार्थिं २२१२९; २४६१४-५
 विनिग्रहार्थीयौ २०१६ (२३०१२५-२८);
 २११७ (२३८११)
 विपरिणमते १९११६; १९११८
 (२२६१२-९)
 विपाट-छुतुघ्नोः ४०१२
 विप्रतिषिद्धार्थाः २६१५ (२७०१३१-३२);
 २६१२१
 विभक्तीः ३०१५; २९८११९-२५
 (तयोः) विभागः ३३११६
 (३३०११८-२५, २८-३१); ३४१२८
 (३४३११५)
 विविदिषाणि ३४११; ३३७१५
 विवृद्ध्या ३७१३; ३७२१३८
 विशयवत्यः ३०१४-५; २९८११६-१८
 विश्वामित्रः ४०१९, १३
 विश्वामित्रः (सर्वमित्रः) ४०१२०;
 ३९७१२८-३३
 वृत्तं ४०१८; ३९७११८-१९
 वृत्तयः ३०१५; २९८११६-१८

वृत्तिसमान्येन ३०१३; २९६१३२-३६
 वृत्रः ३७११; ३७२१२१-२२
 वृषलवत् (वृषलाः इव) ५११२०;
 ५०२१३४-५०३१३
 वेदं } २८१२९; २९०११६,
 वेदाङ्गानि } २१-२६
 वेदितृषु २७३-४; २७५११३, १६-२६,
 २७-३७
 वेदे १९१२५; २२४११२-२६
 वैतसः ५४१९
 वैय्याकरणानां २४११७; २५५१३२-३५
 वैश्वानरीयायां ३८१२३-२४;
 ३८५१२०-२३
 व्यवहारार्थं १९१२४; २२३१२८-३५
 व्याकरणस्य २५२४; २६७१३४-२६८१४
 व्याकरिष्यति २११२२; २३८११८-२४
 व्याख्यातः १९१२१ (२२६१२०-२४);
 ५०१२९
 (इति) व्याख्यातं ५११९; ५०२११९-२३
 (सः) व्याख्यातव्यः १९११; २१५१३२-
 २१६११; २१६११६-१३
 व्याख्यास्यामः २६१११; २९१९; ३३१३;
 ३५१२९; ३९१२२; ४०१२४;
 ४१११७
 व्याघ्रः ५११२०; ५०६११५-१९
 व्याप्तिमत्वात् १९१२३; २२३१२२-२७
 व्रजति १९१८ (२२०११६-१२); १९१२०
 (२२२११५-२५)
 व्रज्या १९१९; २२०१११-१२
 व्रततिः २५१२४; २६४१३३
 शकुनिषु ५११२१; ५०६१३५-३६
 शंतनुः ३४१२९ (३४३१२२-२६); ३४१२९
 (३४३१२७-२८); ३४१२२
 शंतनोः ३४१२०
 शब्दसामान्यात् २६१२४; २७११३०-३२

शब्दस्य १९१३; 223122-27
 शब्दानां १९१२; 222133-223111
 शब्दानुकृतिः ५१२१ (506133-38);
 ५१२२ (50715-6)
 शब्देन १९१३; 223128-35
 शरीरस्य ३७१३; 372138
 शरीरेण १९१२०; 226116-20
 शवः ३०१२२; 303134
 शवतिः गतिकर्मा ३०१२०-२१;
 303133
 शश्वत् २१११५-१६; 239114
 शश्वत् एवं २१११६; 239112-14
 (एवं) शश्वत् २१११९; 239115-16
 शाकटायनः २०११ (228118-21);
 २४११६ (255129-30, 32-35);
 २५१४ (260127-28)
 शाकपूणिः ३३२२५ (336132-33);
 ४८१९ (468115-24); ४९१८
 (479124-25); ५२१११
 शास्त्रकृतः १९१३; 223112-21
 शास्त्रगर्हा (महा०) २५११९;
 265130-34
 शिशिक्ष ३४१२२; 34415-7
 शिष्येते ३०१६; 29919-11
 शुद्धं २५१५; 260135-36
 शेते १९११०; 222115-25
 शेषः ५४१८
 शौनःशेषे ४४११०-११; 422123-28
 श्वा ५११२१; 506119-22, 28-33
 पट् १९११६ (225118-22); ३५१८
 संविज्ञातानि २४११८; 256117-19;
 256135-25718; 257115-18
 संसर्गं २०१७; 23119
 संसृष्टकर्म ४८१२; 465122-31

संस्कारः २४१२४; 259131
 संस्कारं ३०१४; 297113-16
 संहिता २७१३; 279121-25
 सः १९११; २०१२४; २४१२०; २५११९
 (265125); २६११९; ३३१२
 (324131-34); ३४११९ (3431
 27-28); ४०१२२
 संकल्पयांचके ३३२२५; 336133-34
 सचते ५४११५
 संचत्कार २५१४ (260131); २५१८-
 १९; २५११९ (265121-26)
 सज्जनी or आसज्जनी २४१२२;
 259120-23
 संज्ञाकरणं १९१३; 223128-35
 सतः ५३१५; 51915-6
 सत्त्वनामभिः १९१९; 220131-22114
 सत्त्वपूर्वः २५१५; 262122
 सत्त्वप्रधानानि १९१७; 219133-35
 सत्त्वभूतं १९१८; 220129-31
 सत्त्वं २४११९ (259111); २५११०
 सत्त्वस्य १९११८ (225134-22612);
 २८१२०; ३६१२६ (36617-8)
 सत्त्वानां १९१९ (22218-9, 16-19);
 २५१२०; ३३११२ (32914-7, 19)
 सन्ति २५१३; ३०१७
 संदिह्यते ३३११६ (329111-14);
 ३४११६ (329112-14)
 संदेहाः ३३११२; 32917-19
 संनमयेत् ३०१५; 298120-28;
 54317-12
 संनिकर्षः २७१२२; 279121
 सं २०१६; 230134-36
 समर्थो २४११७ (25612-4); २५१८;
 ३०११ (296130)

समानकर्मणां २५११
 समानकर्माणः २८२०
 समानकर्माणि } ३३१३;
 समाननिर्वचनानि } ३२९११-२३
 समाप्तातः १९११; २१५१२८
 समाप्तायः १९११; २१५१२०, २९-३१
 समाप्तायं १९११
 समाप्तासिषुः २८११८-१९; २९०१९;
 २१५१२१
 (च) समुच्चयार्थः २१११; २३७१९-१०
 (वा) समुच्चयार्थे २११५;
 २३७१३४-३६
 (त्वः) समुच्चयार्थे २३१२०; २५११३१
 समुद्रः ३४११५; ३२९११२-१४
 समुद्रेण ३४११६; ३२९११२-१४;
 ३४२१३१
 संप्रदित्सांचकार २१११८
 संप्रयुज्यते २१११ (२३७११०-१७);
 २१११३; २४१८, १२
 संप्रयुज्येत २४१२१; २५९१२०
 संप्रयुज्येते २११७; २३८११-४
 संप्रादुः २८११८; २८९१३६
 संप्रेष्यति २६१९ (२७१११३-१६);
 २६१२२
 संभेदं ४०११२; ३९८११९-२०
 सरस्वती ३९१२१; ३९३१३२-३३
 सर्वचरणानां २७११२-१३;
 २७९१३१-३३
 सर्वतोभावं २०१८; २३११२६-२७
 सर्वनाम २२११९; २४६१५
 सर्वपदसमाप्तानाय ४९११७-१८;
 ४८५१८
 सर्वं २४११९ (२५९१११); २५१९
 (२६३११-३४); २५११०; २६११०

(२७१११७-१८); २६१२३
 (२७४१८-१२)
 सर्वरसाः २७११; २७४१९-१०
 सर्वाः ३३१२५; ३३६१३४
 सर्वाणि २४११८ (२५९१९-१०); २४१२१
 (न) सर्वाणि २४११६; २५५१३१-३२
 सर्वे २५११७ (२६५११७-१८); ३३१३
 सस्ति ५२११४; ५१११३७
 सांयौगिकानां १९११९; २२६१९-२०
 सा २५११९; ३३११५ (३२९१११-१२);
 ३३१२
 साक्षात्कृतधर्माणः २८११७;
 २८९१३३-३६
 सादृश्यापरभावं २०१७; २३११२-८
 साधारणानि ३५११८ (३५४१२१-२२);
 ३६१२४ (३६४११४); ३९१७
 (३८७१३३-३८९१२१)
 सामान्ये ३०१३; २९६१३६-२९७११
 साहचर्यज्ञानाय ४२१२; ४१११३५-३९
 सिंहः ५११२०; ५०६११५-१९
 सिक्ताः ३०११२; ३००१२१-२४
 सिद्धायां ३०११६; ३०२१३२
 सिद्धोपमा ५१११०; ५०२१३०-३४
 सिषक्तु ५४११५
 सीं २२११३; २४४१३५-३६
 सीमिकानां ५३११६-१७; ५३०१३-४
 सु २०१५; २३०११८-२०
 सुदासः ४०१९; ३९७१३७
 सुरां २४११२; २५५११९-२०
 सूक्तभाक् ३५१२१; ३५५११३-३५६१४
 सेवमानस्य ५४११५; ५३९१४-१४
 स्तः ३०१७
 स्तुतयः ३५१२३; ३५६१८-१४
 स्तुभिः ५३११२

स्तोकाः ३०१२; ३००१६-१८
 स्त्रीणां ४४१० (४२११७-४२२१२);
 ५४१५
 स्थानोः २७१२
 स्थानं ३०१६; ३०१३३-३७;
 ३०२१-१०
 स्थूणा २४१२२; २५१२०
 स्म १९१२३
 स्यात् २३१७; २४१२०; २४१२३; ३११२८
 स्यातां २४१२८; २५१९; ३०१२
 स्युः २४१२९, २१; २५११, १३
 स्रोतांसि ३७१२३; ३७३११
 स्वपिति ५२१२४; ५११३७
 (द्वौ) स्वपितिकर्माणौ ५२१२४;
 ५११३७-५१२१५
 स्वरसंस्कारोद्देशः २५१२४;
 २६७२६-३१

स्वरसंस्कारौ २४१२७ (२५५३७-२५६११);
 २५१८ (२५६१२३-३१); ३०१२
 (२९६१२१)
 स्वरात् ३०१२५; ३०२११-६
 स्वाङ्गभ्युच्चयं १९१२९; २२६१९-१८
 स्वार्थसाधकं २५१२४; २६८१५-६
 ह १९१२३; २११७ (२३८११-४)
 हते ३७१२४; ३७३१२
 हविः १११२८
 हस्तप्रकृतिः २२१८; २४२१७-९
 हस्ती १९१२० (२२२११०-११); २४१२८
 (२५६१२२-२५७१७)
 (मा) हार्षीः २११२४
 हि २११२१ (२३८११३-२४); २५१२५;
 ३०१५; ३११२७
 हिंस्र २६१५; २७०२८-३०
 हेत्वपदेशे २०१२० (२३४१५-६);
 २११२१ (२३८१२४-२५)

Index XVIII

Quotations in the notes.

(Reference— figures after certain quotations have been found wrong; correct ones are placed within brackets and are underlined in this index.

Reference— figures not given in the notes are placed within brackets.)

(१) ऋक्संहिता

अंसेषु० खादयः ३६४१२३
 अग्निं० ऋषयः ३४८१२१
 अग्निं० दीधितिभिः ३५२११७

आग्निं० नक्षत्रम् ५२७१८
 आग्निं० पुरोहितः (१०१५०१५)
 ३५१३१-३२

अग्नि० वह्निं 434132-33
 अग्नि० विदथाय 477122
 अग्नि० पुरोहितः 351123-24
 अग्निः० ऋतून् 51116-7
 अग्निः० ऋषिभिः 348115
 अग्निः० चेतति 415122
 अग्निः० जम्भैः 46817
 अग्निः० पाञ्चजन्यः पुरोहितः 351129;
 449111-12
 आग्निः० विदथा 477119-20
 आग्निः० सनोति वाजम् 428128
 अग्नीषोमा० सपर्ययति 434125
 अग्ने० आ सूर्यं रोहयो 49812-3
 अग्ने० ऊर्जा 447111
 अग्ने० ऋजसे 432133
 अग्ने० ऋतुना 51113
 अग्ने० जासिम् 441116-17
 अग्ने नक्षत्रम् 52716
 अग्ने० प्रति 23013
 अग्नेर्वर्म० नेत् 255111-12
 अजा० बह्वयः 43514
 अतः० आ गहि 229125
 अतारिषुः भरताः 40312
 अति इदं० ववक्षिथ 480114
 अति तृष्टं ववक्षिथ 480115-16
 अत्रा० अशेवाः 417120
 अत्रा० कण्वः० कण्वतसः 50411-2
 अत्रा पिता० गर्भम् 432123-24;
 442124-25
 अथो नक्षत्राणाम् 527122
 अदेवो० औहिष्ठ 34117
 अया० पूर्वथा 501129-30
 अध त्विषीमान् 281111
 अध० धीतयः 396126-27

अध० पुश्रेः 362128
 अधा ते० सपर्ययतः 434127
 अधारयन्त बह्वयः 43516
 अधि० उक्थ्यं वचः 401127
 अधिवस्त्रा वधू 283133
 अधूनोत् काष्ठाः 36811
 अनमीवो रुद्र 278119
 अनु पूर्वाः कृपते 35214
 अनु स्वधां ववक्षिथ 480123
 अनूपे गोमान् 393123
 अन्ना० आश 491134
 अन्या किल० कक्ष्येव (१०1१०1१३)
 238137; 45319-10
 अप अन्यदेति 23218
 अप० अहनी 386127
 अप० आ कृधि 23217
 अप० नक्षत्रा 527116-17
 अप० श्रथिष्ठन 53812
 अपसो० सुहस्ताः 53713
 अपेत वीत (१०1१४1५) 230136
 अपेहि मन 279110-11
 अपो वव्रिवांसं 340133
 अबोधि जारः 497124
 आभि त्वं मेघं 499122
 आभि० दीधया 352124
 आभि० नक्षत्रेभिः 527120
 आभिपित्वे अह्नां 49116
 आभिभुवे० बह्वये 43519-10
 आभि वृत्रं वर्धमानं 376128
 आभि० समस्वरन् 477133-34
 आभि स्वर 477126
 आभिस्वरान्ति 47813-4
 अभीक्ष्णानां माहि 36511
 अभूत्० दक्षिणा 244111
 अभूत्० प्रतीची 428118

अमृतस्य पुत्राः 477112
 अमृताय कं 253121-22
 अम्बयः० जामयः 440129
 अयन् आपो 376132
 अयं० अपसास् अपस्तमः 53715
 अयं निधिः सरमे 376110-11
 अयं० पृश्निगर्भाः 362117
 अयं० रमते 398127
 अरं० कक्ष्ये 453121
 अरुणः सुपर्णः 47716
 अरुषस्य दुहितरा 382138
 अरुषो० काष्ठाः (४1५८1७) 367127
 अरुरुक्त्वं पृश्निः 362111
 अर्चा० शूष्यं वचः 401127
 अर्णोवृत् 340133
 अर्वन्तो न काष्ठां 367128
 अर्षन्तु० प्रसृताः 38114-5
 अर्हन् विभर्षि 27816-7
 अव० बलं तिर 387125
 अव स्यतं० एनो 278121
 अवा० श्वश्र्वयः 40619
 अत्रोच्चात्त० वचः 401114-15
 अहनीतं मध्वो 491135-36
 अश्वस् अरणं न नित्यं 414131
 असुराः अदेवाः 445130
 असुर्यं० नि रिणीते 428136-37
 असूत पृश्निः 36217
 अस्मभ्यं० यातं वर्तिः 523122
 अस्मभ्यस्० वरं 241118
 अस्मान् सुवीराः 244131-32
 अस्मिन् समुद्रे० उत्तरस्मिन्
 350120-21
 अस्मे धेहि 433114
 अस्मे धेहि० वाचस् 353127
 अस्मे० महि श्रवः 505131-32
 नि. ८२

अस्य० मत्सति 318122
 अहन्० अरदः 40417
 अहं रुद्राय 27818
 अहं० शिश्नयं० श्नाथिता 53811-2
 अहिं० ओहसानं 34114
 अहिस् ओहानस् 34111
 आ आग्निं० विवक्षसे 48117-8
 आ० इषा यातं 520132
 आ० ततान० ऋतेन 434113
 आ० तिरः० सवना 520119
 आत्मा इन्द्रस्य 494112
 आत्मा यज्ञस्य 494111
 आत्मेव शेवः 41718
 आ० दश कक्ष्याभिः 453112-13
 आदित्यासो आदितिर् (७५१1३)
 356132-33
 आ नो० प्र सृष्टा 517123-24
 आ पप्रौ० ववक्षिथ 479132
 आपः० भेषजं 198114
 आपानासो विवस्वतः 46419-10
 आपिर्नित्यः (७८८1६) 414125
 आपो योक्त्राणि 453135
 आ मा पूषन् 231110
 आर्यं गौः पृश्निः 36213-13
 आ याहि अर्य आ 52012
 आ योनिं० नि षीदति 38118-9
 आ० रथः अवनिः न 452136-37
 आरे० अभीके 515112
 आवतं० शिञ्जारम् 340111
 आ० वर्तिः यासिष्टस् 52316-7
 आ वां श्येनासो 40712-3
 आविः० दृशे कं 253121
 आ श्येनासो न 40714-5
 आस्नः० अभीके 51516
 इत्था० मेषः (८1२1४०) 50016-7

इदं० देवमानं 392122-23
 इन्द्र० पिव ऋतुना 51111-2
 इन्द्र० मात्सि 318121
 इन्द्र० ववक्षिथ 480135
 इन्द्र० विवक्षसे 481125-26
 इन्द्र० शाशदानाम् 527134-35
 इन्द्रं० आ विवास्त 396136
 इन्द्रं कुत्सः० ऋषिः 471123
 इन्द्रं० दधिरे पुरः 351122-23
 इन्द्रं० सुवृक्तिभिः 396120-21
 इन्द्रस्य वज्रः शनयिता 53811
 इन्द्रा० कृणुतम् उ लोकम् 51611-2
 इन्द्रासोमा० कक्ष्या 45315-6
 इन्द्रासोमा० विश्वतः 50212-3
 इन्द्रो० अर्बुदस्य 460114-16
 इन्द्रो० ऐरयत् 323136
 इन्द्रो वलं० पणिम् 37616-7
 इमं० आ० सीद् 347131
 इमं० मनीषया 401136
 इमा गावः सरमे 376113
 इमतनो विष्टया (८११५) 363124
 इमा० सनितुः निधाना 44218-9
 इमे० अपापित्वं० प्रापित्वम्
 491121-22
 इमे तुरं० रासयान्ति 539132-33
 इयं० सुवृक्तिः 396123-24
 इषं० गोमत्० राधः 524111
 इषम्० समस्वरन् 47816-7
 इहैव० क्रीळन्तौ 272127
 उक्षाणं पृश्निम् 36214-5
 उत्० अकृणोत् उ लोकम् 51616-8
 उत्० अदीधयुः 352120-21
 उत् उ तिष्ठ० कृपा 35217
 उत्० उत्तरम्० उत्तमम् 349118-19
 उत्० चक्षुः० अदब्धम् 51818-9

उत्तरा० अधरा 349129-30
 उत्० मृशस्व 517124-25
 उत्० वि ऋतून् अदर्धः 511122-23
 उत् श्वश्वस्व नि नम 40617
 उत् श्वश्वस्व पृथिवि 405135-36
 उत्० सूर्यः० नक्षत्रम् 52717
 उत्त० अङ्कसं परि (४४०१३)
 410120-23
 उत ऋतुभिः 51114-5
 उत० निर्ऋतेर् 335112-13
 उत त्वं पुत्रमश्रुवः 531125-26
 उत० पुत्रो न ह्यार्याणां 407114
 उत प्रापित्वे 49116-7
 उत० विषम् 39611-2
 उप० अवसीत् 530110-11
 उप सर्प० निर्ऋते 33513-4
 उप सर्प० सुशेवां 417115-16
 उपोप मे परा 229117
 उभे० अहनी 386129
 उभे हि विदधे 477117
 उधौ० प्रसितौ 347114
 उरु० कुत्साय 471117
 उरुं० कृणवत् उ लोकम् 516113
 उरौ पथि 411112
 उर्वी० ऋतेन 433129
 उ लोकः यः 515135-36
 उवास्त उषा उच्छात् 490136
 उश्मसि त्वा सधस्थे आ 492119
 उषः० शृणन्ति वह्नयः 434138-43511
 उषसः० सुपर्ण्यः 47714
 उषासम्० मं पिणक् 53815
 उषो न जारः 497123-24
 उषो० वंस्व 353137
 ऊर्ध्वया० कृपा 35215
 ऊर्वं० परिपदन्तः 415135

ऋतस्य गर्भः 442128
 ऋतावानं० स्तूभिः 529133-34
 ऋतावानो० यच्छन्तु 433127
 ऋतेन० अनृतम् 43419-10
 ऋतेन देवात् 433134
 ऋतेन विश्वं भुवनं 434116-17
 ऋधत् यः ते 44313
 ऋध्याम० खाम् 39614-5
 ऋषिः यत् वां 348120
 ऋषि० पाञ्चजन्यं 449114
 ऋषिष्टुता० उषाः 348118
 एका० सर्वस्० वि भाति 327123-24
 एवा० अधा चित् 417125-26
 एवा० प्रत्नथा 501125
 एषा० अजामि० जामिस् 44119-10
 एषा गोभिः० युजाना 428125
 एषा० नि रिणीते अन्तः 42918-9
 एषा प्रतीची 428116
 एषा स्या युजाना 428125-26
 ओषः पात्रं 20213
 ओषमित्पृथिवी 201134
 कतरा० वि वेद 387111-12
 कर्ता० उ लोकस् 51613-4
 कल्याणं वसु 312131
 कल्याणीभिर् युवतिभिः 312132-33
 कल्याणीः जाया (315136) 312132
 काष्ठाया मध्ये 367133-34
 किं० मनीषिणः मनसा 40213-5
 किं माम् अनिन्द्राः 462130-31
 किरणेत्र भुज्यै 364128
 कुत्साः एते 471121-22
 कुत्साय शुष्णम्० कुत्स्येन 47117
 कुवित्० वस्वो अमृतस्य 477115
 कुह० शयुत्रा 49215
 कृष्णं० सुपर्णाः 407111-12

कृष्णा० अर्जुना 386123
 केतुं० उपवृधं 378118
 को० ऋतुभिः 510137-51111
 क्षपो वस्तुषु 490134
 खलु मूलता 23915
 खादिहस्तं 364124
 खेदया त्रिवृता 364116
 गच्छत् जारो न 497121-22
 गन्ता नूनं० यथा पुरा 24017-8
 गर्भो यो अपां 442125-26
 गव्यन्तः० जनीयन्तः 535127-29
 ग्रावाणः उपरेषु 393111-12
 गुहा चरन्ती० योषा 283132-33
 गृभ्णाति० तान्त्रा 441129-30
 गृभ्णाति० निधापतिः 496118-19
 गोमत्० यातम्० वर्तिः 522131-32
 गोमत्० राधः० ददा नः 52419
 चन्द्रमा० सुपर्णो 47716
 चित्रः प्रकेतः 378111
 चित्रो न सूरः 323126
 जगाम सूरौ 323127-28
 जम्भयन्तः अहि 468111-12
 जम्भैः संधेहि 46819
 जहि० जामिस् अजामि 441119
 जातवेदाः विश्वामित्रेभिः 402136
 जामी सयोनी मिथुना 440135
 जुह्वे० उपरासु 39314-5
 तद्० दात्रं महि 505133
 तद् माता० पिता 497134
 तद् दार्यं० यत् पान्ति 463137-38
 तद् सविता भगो 356130-31
 तद् सवितुः० भगस्य 497131-32
 तत् मे अपः 536127-28
 तनू० रशनाभिः दशभिः 365120
 तपसा ये स्वर् ययुः 361135

तस्म० उपरासु 39316-7
 तमेव ऋषि० ब्रह्माणम् 348118
 तस् एव ऋषि० यज्ञन्यं 447116-17
 तं० दीध्यानाः 352118
 तं नो दात० आपानं 463128
 तस्म० मनुषः ऋजसे 467123
 तं वाजं० ददा नः 496116-17
 तस्मिन् आत्मा जगतः 494111
 तस्मिन्० पूर्वथा 501126-27
 तस्मै० अभिपित्वं करते 491119
 तस्मै० विरूप 505127-28
 तस्य० माहि शर्म 505132
 तस्ये० पिप्पलं स्वादु 19813
 ता० अयं० अरिः 520114-15
 ता० उरुष्यताम् अभीके 51514
 तादीन्ना शत्रुं न किला (११३२५)
 238134
 ता भुज्युं० योजनेभिः 45412-3
 तिरः० अर्यः सवना 520118-19
 तिरो अर्यः हवनानि 520118
 तिष्ठा सु कं 253128
 तुभ्ये० मधुमत्तमं वचः 401118-19
 तुभ्ये० वि अश्नुहि 491136-37
 तुरस्य पूष्णः 539130
 तुरस्य राधसः 539129
 तुराः नरः 539130
 ते० अदव्धासः 518114-15
 ते० गोसत् अप्नः 467136-37
 ते त्वा मदा० मादयन्तु 318124-25
 ते० वचः० वमन् 530112-13
 तेषां श्रवांसि उत्तिर 230131-32
 ते हि० ऋतावानो 433119-20
 त्यं सु मेघं 499122-23
 त्रिः० सुहृत्तम् 40218
 त्रीणि० उरुगायो 327118

त्वस् अग्ने० प्रत्नथा 501122-23
 वं० अरिणाः० सिन्धून् 42911
 वं कुत्सेन 471113-14
 त्वस्म० गोः दिवो 323137
 त्वं जामिः जनानाम् 44114-5
 त्वं० विश्वतः परिभूः 50211-2
 त्वष्टा० स्वपाः० अपांसि 536134-35
 त्वं सूर्यो० नृन् 40717-8
 त्वं होता० वह्निः 434134-35
 त्वाम्० अपिशर्वरे 231112
 त्विषिः सा ते 28119-10
 त्विषीमते इन्द्राय 281111
 दधाभि ते० वाचम् 353127
 दधिरे० आ विवास 396137-38
 दध्रं पश्यद्भ्यः 484117-18; 517137
 दध्रेभिः० हंसि भूयसः 517135
 ददर्शं तु विश्व 234132
 दविद्युतत्या० कृपा 35217-8
 दश स्वसारो अयुवः 531119
 दासं वृणं 375134
 दिदृक्ष्येणः० काष्ठासु 367136
 दिव० दिव्या सुपर्णा 47717
 दिवं सुपर्णो गत्वाय 47713-4
 दिवा अभिपित्वे 49117
 दिवा नक्तं इनायिता 53816
 दिवा यान्ति मरुतः 383133-34
 दिवि तारो न 52918-9
 दिवो दुहितरा 38312
 दिवो रजः उपरम् 39313
 दिवो० ववक्षिथ 480138
 दीदिवांसम्० धीतिभिः 396128
 दूरम् इत० ऋतेन 43415
 दृळ्हः नक्षत्रः 527127-28
 देवस्य सवितुः० भगस्य 497131

देवान् सपर्य 434123-24
 देवानां प्रसूतः 38113
 देवेभिः पितृध्वं कुशिकाः
 402118-19
 द्यौः पितरं पृथिवि मातरं (६।५१।५)
 497133-34
 द्यौः मे पिता० बन्धुः 382135
 द्रविणसः तुरस्य 539128
 द्रविणोदाः ऋतावा 433118
 द्रुहो दहामि० अनिन्द्राः 462129
 द्रोघं निर्ऋतं 335128
 द्विमाता शत्रुः 49218
 धन्व च० कुन्तत्रं च 392130-31
 धेनुं च पृथि 361137-36211
 धेहि अस्मे० श्रवो 433113-14
 ध्वान्तं तमो० दध्वसे 337133-34
 ध्वान्तात् प्रापित्वात् 491112-13
 न असुध्वेः० जामिः 44117-8
 नक्ता० उषसा वितुषे 384114-15
 नक्तो० आमेग्याने 384117-18
 नक्षत्रेभिः० अपिंशत् (१०।६।११)
 529131-32
 न तमत् न श्रमत् 368133-34
 नदीवृत् 340134
 नरः परि षदत् 415136-37
 न हि त्वा शूरो न तुरो 539131-32
 न हि स्थारि० यातम् 521124-25
 नान्येन० अतु एतवे 23116
 नासत्याभ्यां० प्र वृद्धे 396117
 नि० अविक्षत नि पदन्तो 27811-2
 नित्यं० अरणं 414131
 नित्यं तनयं 414125-26
 नित्यात् रायः 414126
 नित्यो न सनुः 414124-25

नि यत् सीं शिश्नथत् 24513-4;
 53814
 नियुत्तता० सखस्य दावने 540132-33
 निरिणानो० तान्वा 441121-22
 निवेशयत् असृतं 37115-6
 नि षीद् होत्रं 347133-34; 350113
 नि षू नमध्वं 406116
 नीचा वर्तन्ते 38712
 नूनं० सूर्येण प्रसूताः 380137-38111
 नेमिं नमन्ति० मेघं 499123
 नेष्टः पितृ ऋतुना 51112
 नोषः सुवृत्तिं 396122
 नौभिः आत्मन्वतीभिः 494113
 पञ्चजना० ये यज्ञियोसः 44717-8
 पतत्रिभिः० अव्यथिभिः 406137
 पतिं न नित्यं 414125
 पत्सु खादयः 364123
 पयो अस्य दुक्षत 415110-11
 परा० निर्ऋतिर् जिहीतां 334134
 परा मे यन्ति धीतयः 229135;
 396125
 परि० धारया० सरा 318129
 परि० नि षेदधुः 415137-38
 परि यो राक्षिना० ममे 365114-15
 परिषदः 415134
 परिषद्धानः 415136
 परि स्पशो नि षेदिरे (१।२५।१३) -
 41611-2
 पाकः पृच्छामि 478111-12
 पाञ्चजन्यः इन्द्रः 44919-10
 पाञ्चजन्यम् इन्द्रं 449110
 पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु (३।५।३।१६)
 449117
 पाञ्चजन्येन राया 449115

पाताम्० दुरितात् अभीके 51519-10
 पावकः० प्र० मिनाति 364125-26
 पावकया० कृपा 340125-26
 पाहि० वरं नः 241117
 पिता० दुहितरम् अधिष्कन्
 432125-26
 पितेव० सुशेवः 417112
 पिपेश नाकं स्तुभिः 529127
 पिप्रीहि देवान्० ऋतून् 511111-12
 पिवतं० पातं० वयः 46411-2
 पिवा० मदाय कं 253122
 पीपाय धेनुर् 319116
 पुत्रः कण्वस्य वाम् ऋषिः 503136-37
 पुत्रः कण्वस्य० सुषाव 503136
 पुनः० पूर्वथाकः 501128
 पुरा० स्तुतयः ऋषीणाम् (६13५1१)
 348117
 पुरुत्रा हि सदृक् 469127-28
 पुरु० बोचे अरिः 520111-12
 पुरुहूतं पुरुहूतं 252116-17
 पुरूणि नि रिणाति 428133-34
 पुरोहितो राजन् 351127
 पर्वीः० पीप्यानाः 319120; 406127
 पूषा त्वेतो 19717-8
 पूषा वाजं सनोतु 428129
 पृथू० दक्षिणाया 24419-10
 पृथयः धेनवः 36211
 पृथिमातरः 36217
 पृथिः उक्षा 36213
 पृथेः पुत्राः 36217
 पृथ्व्याः पतरं 362124
 पृषदश्वासो अवनयः 452137-45311
 प्र० अयासो 32715-6
 प्र० चक्रम् अवृहः सूर्यस्य 324115

प्रजायै० त्वत् 252120
 प्रति अर्चिर् रुशत् 381120
 प्रति० अव० सात् 278123-24
 प्र० तिरा० आयुः 387123
 प्रति० सूनुं० सुशेवं 417113-14
 प्रत्नम्० जारम् 497126
 प्र देवं० भरता 272117
 प्र नाकम्० नक्षत्रम् 52719-10
 प्र तु वोचं विदथा 477120-21
 प्र० पितुमत्० वचः 401116
 प्रपित्वे अह्नः 49117
 प्र बोधया० जार आ 49815-6
 प्र ये० पृथिं 362120-21
 प्रियां न जारः 497122
 प्लवम् आत्मन्वन्तं 494113
 वह्निष्मते० शासत् 435119
 वलं दधान आत्मनि (९1११31१)
 494115
 बाधस्व० निर्ऋतिं 334128
 बृहत् वयः० विश्वामित्रेषु 402137
 बृहन्तं मानं० गृहं 392128
 बृहस्पतिं सनितारं (५18२1७) 44216
 ब्रध्नस्य विष्टपं 363123
 ब्रह्म० विदथमा वदेम 244128-29
 भगः सविता 497130-31
 भगस्य स्वसा० उषः 429123
 भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः
 440137-38
 भवा नः सहस्राप्ताः 42916
 भाति विश्वा 378119
 भिया० गौरो न क्षेप्नोः 410139
 भिषक्ति० तुरम् 539135
 भुज्युं० अव्यथिभिः 406138
 भूरिदा० मा दध्रं 517128

भोजस्येदं० देवमानेव 392124
 मक्षू० आक्षाणे 463113
 मत्सि सोम वरुण 318123-24
 मदिन्तसो सत्सरः 318131
 मदेमदे ववक्षिथ 480120
 मधु द्यौः० पिता 497131-35
 मध्ये० निहितः पृथिविः 362115-16
 मनवे शासत् अत्रतात् 435121-22
 मनीषिणः० मनीषां 40211-2
 ममत्तु० नि रिणासि 428132
 मम० प्रपित्वे 49119-10
 मयोभूर्वातो० रुद्र मृळ 278126-27
 मरुतः पितृवत् ऋतुना 51112
 मर्यश्रीः 492132
 महत् देवानाम् असुरत्वम् 445126
 महान् आसि० प्रकेतः 378113
 महाम्० आ विवासेम (६३८५)
 396134
 महासू० ववक्षिथ 480127
 महे० दुहितरि त्विषिं धात् 432118-19
 मा० अधिराजमक्रन् 231130-31
 मा० उद्धृषीत् मा जुपर्णः 47712-3
 मा० उर्वी काष्टा 367130
 मा० तनये नित्य आ धक् 242133
 मा ते भूम् प्रसितौ 347112-13
 मा ते राधांसि० आ दभन् 51815-6
 मा त्वा० परि पदाम 414134-35
 मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिः 334129
 मा नः कामे० आ धक् 242129
 मा नः सेतुः सिषेत् 347110-11
 मा नो वधीः रुद्र 278115-16
 मा मघोनः परिख्यतं 24316
 मा० साति धक्तम् 242134-35
 मायाभिः० शुष्णमवातिरः 230129;
 387124-25

मा वो घनन्तं० प्रति वोचे 495136-37
 मित्रं न क्षेत्रसाधसम् 303124-25
 मित्रं न शेवं 41719
 मिनाति श्रियं जरिमा 384121-22
 मिहः तन्नाः 368137
 मुश्चामि० जीवनाय कं 253122
 मृगाः इव क्षिपणोः 410138
 मृगो न भीमः कुचरो 29319-10
 मृजन्ति त्वा समग्रुवः 531123-24
 मृळा जरित्रे रुद्र 34712
 मो० नि रीरमन् 398128-29
 मो० परापरा निर्ऋतिः 230120;
 334131
 यक्षं सर्वस्मात् आत्मनः 494114-15
 य० जुह्वत् ऋषिर् होता 348120-21
 यत्० अप्नः उषसः वहन्ति
 467133-34
 यत् इमाः० जीवगृभो यथा
 493110-11
 यत्० किरणा न ऐजत् 364130-31
 यत् त्वा० ऋतुभिः 51114
 यत् त्वा देवापिः० समीधे 35212-3
 यत् देवानाम्० पुरोहितः 351125
 यत्० नकिः तत् आभिनाति 384124
 यत्० भयेते रजसी 38716
 यत्० मक्षिका आश 491132-33
 यत्० यातम् इषा० त्रिदुषे
 521112-13
 यत्० विश्वथा त्रिभुः 501131-32
 यत्र जामयः० अजामि 440133
 यत्र० विज्वन्ते रस्मीत् 365111-12
 यत्रा रथस्य० निधानं 44218
 यथा० गर्भ एजतु 49314-5
 यथा गौरः अपाकृतं 514126-27

यथा० मयः इव आपो न
 232।34-35
 यदमुष्णीतम् अवसं 277।19-20
 यदि० इन्द्रस्य० अन्धसः 50।17-8
 यदि० हरामि निर्ऋतेरुपस्थात्
 334।35-36
 यन्नासत्या० अम्बरे 202।9-10
 यं० नू चित् स दभ्यते 518।2-3
 यम्यौ सवन्धू 383।3
 यम्यौ स्वसारौ 383।2-3
 यया वृष्टि० वनाव 353।29
 यः उग्रेभ्यः चित् (९।६६।१७)
 233।33-34
 यः० ऊरु क्रमिष्ट (१।१५५।४)
 327।19
 यः ते० शिक्षति व्रतेन 344।2-3
 यः दग्नेभिः० अभीके 515।1-2
 यः० निचिक्यत् 484।23-30
 यः० विश्वथा विभुः 501।33-34
 यः शग्मः तुविशग्मः 432।36-37
 यस्ते० मदे मदेः 318।34
 यस्मिन्० सुपर्णाः निविशन्ते 371।8-9;
 477।7-8
 यस्याः रुशन्तो अर्चयः 381।22
 यस्यां बीजं 199।17
 या० अवसं पणिं 277।20-21
 या० नूनं वि उच्छान् 240।8-9
 याः सरूपाः विरूपाः 505।23
 यासि कुत्सेन सरथम् 471।15-16
 यासिष्टं वर्तिः० दिवो 522-20
 या सुवाहुः सु-अङ्गुरिः 450।20
 युक्ष्वा० हरी० कक्ष्यप्रा 453।25
 युजानः० अभि स्वर 477।28-29
 युवं वन्दनं निर्ऋतं 334।10

युवं शयोः अवसं 277।20
 युवं शिञ्जारम् 340।13
 युवं श्यावाय रुशतीम् 381।22
 युवोः० चित्राः अभीके० अभिष्टयः
 515।14-15
 यूयं० अथा० चित् ब्रुवे 417।24-25
 ये० अयासः० अर्चयः 327।3-4
 ये उत् आजन् ॥ तेन 433।36-37
 ये० ऋषयः० ब्रह्माणि 348।16-17
 ये त्वा वहन्ति वह्नयः 435।2-3
 ये ददति प्रिया वसु 496।17
 येन द्यौः० नाकः 363।8-9
 येन० वर्तिः अस्मभ्यं यातम् 522।7
 येना० ववक्षिथ 480।30-31
 ये राधांसि ददति 496।17
 ये० शूरासो ये तनूत्यजः 487।25
 येषाम् अज्मेषु० रजते 540।28
 यो अक्षेण इव चक्रिया 542।35
 यो अग्निः० पितृभ्य आ 237।21-22
 यो० अरिणात् सप्त सिन्धून् 429।3
 यो अर्यपत्नीः० इमा अपः 375।36
 यो अर्चन्तं० अध्यतिष्ठत् 231।29
 योनिः ते इन्द्र निषदे 371।31-32;
 381।8
 यो मा पाकेन 478।16-18
 यो विश्वतः अति रोचसे 469।19-20
 यो विश्वतः प्रत्यङ् 428।21
 यो विश्वेषाम् अमृतानाम् 477।11
 योषा जारम् इव प्रियम् 497।23
 योषा जारस्य चक्षसा 497।27-28
 योषाः कल्याण्यः 312।32
 योषेव शिङ्गे 340।9
 रथः० परि वर्तते 386।36
 रथः स्वश्वः 230।19

रथं यम् अधि अस्थाः 428126-27
रथो० दीर्घाप्ताः (११२२।१५)
42913-4

रदा० नः सानि 428130-31
रमध्वं० ऋतावरीः 434121
रयिम् आ कृधि 23216
राजामि कृष्टेः 309113
रात्रीं जगतो निवेशनीं 37117
रायः समुद्रान् चतुरः 496112-13
रुद्राय स्थिरधन्वने 27817-8
रुशत् (अनीकं)० दृष्टे
381119-20

रुशत् वासो बिभ्रती 381121
रुशन्तम् अग्निं 381119
रुशन्तं भानुम् अरुषीः 381120-21
रूपं जरिमा मिनाति 384123
रेणुं रेरिहत् किरणं 364133-34
रोहितं० कक्ष्यप्रां 453127-28
वंस्व विश्वा वार्याणि 353137
वक्षःसु रुक्माः 49513
वक्षःसु रुक्मान् 49513-4
वज्रम् आयसं शेवं 41719-10
वाज्रिन् इनाथिहि अमित्रान् 537138
वनेषु चित्रं विश्वं 378122
वन्वानो० ययाथ कुत्सेन 471116
वयं ते० ये च 237112-13
वयः सुपर्णाः उप सेदुः 47711
वयो दधत् पद्वते 277137-27811
वर्ध० स्तुवते रासि वाजान् 467117
वर्धो अग्ने वयः 467118-19
वत्रिवांसं परि देवीः 340133
वह शुष्णाय० कुत्सेन 471119
वाचास्तेनं० ऋच्छन्तु 335130
वाजस्य सानिता 44215

वि अदान्ति० वित्तं मे अस्य
(निरु० ५७।१४-१५)
244118-19

वि एतु दियुत् अशेवा 417118-19
वि० काष्ठाः अर्वते वर 367135
विद्याम० विश्वामित्राः 402134-35
विद्युद्रथा० अयासः 32712
वि नः पथः सुविताय 415127-28
वि पथः सातये सितम् 415129
वि० पृथिवी सन्न उर्वी 283134-35
विरूपासः इत् ऋषयः 505130
वि वर्तेते अहनी 386130, 387110
विश्वतः परिभूः आसि 50211
विश्वस्मै० पुरोहितः 351121
विश्वस्य राजथः 309112-13
विश्वान् ऋतुना० देवान् 51113-4
विश्वानि० ऋतून् 511119-20
विश्वामित्रस्य रक्षति 402138-40311
विश्वामित्राः अरासत 402133
विश्वामित्रो० कुशिकेभिः 402124-25
विश्वा यत् गोत्रा० ऐरयत् 323133-34
विश्वे देवाः त्वाददन्त 306120-21
विश्वे सन्वन्तु० वाजम् 428129
विषूचः० रक्षनाभिः 365122
विष्णवे० उरुगायाय वृष्णे
327119-20
वि सुपर्णो० अख्यत् 47715
वि० सेनेव० प्रसितिः 346136
वृजनं पद्वत् ईयते 277136-37
वृत्रं० अमृजत् वि सिन्धून् 376130
वृषा अजनि पृश्न्याः 362130-31
वृषा० दुदुहे पृश्निः 362114
वेद० उपजायते 231122-23
वैश्वा० अमृतस्य रक्षिता 477116

वैश्वानरः प्रत्नथा 501|20-21

शं नः करत्यवर्ते 278|13-14

शयानं० अति यन्ति आपः

340|35-36

शये वन्निः चरति 492|11-12

शये शयासु 492|13

शश्वत् इन्द्रो० जिगाय (१३०|१६)

239|19

शश्वत्० हि कं 253|27

शिक्षा० नः शचीभिः 343|38-344|1

शुशुक्वांसो न अग्नयः 232|32

शूशुवानस्य मायाः 376|28-29

शृणोतु० सूर्यः नक्षत्रैः 527|24-25

शोचिष्केशो नि रिणाति 428|35

श्रथत् वृत्रं 537|38

श्यावीः अतिध्वसन् पथः 337|35

श्रवांसि० धिष्व 433|14-15

श्रीणन् उपस्थात् दिवं 318|5-6

श्रुधी सद्ने सधस्थे 492|18

सं या रश्मेव 365|23

सं रुजानाः पिपिषे 337|32

संशाय पविम्० ताल्हि 465|37-

466|1

स० आग्निः० चेतति 415|18-19

स० ऊर्जसने ऊर्जं धाः 447|13-14

स० ऊर्जां पते 447|10

सकृत्० पृश्निः ऊधः 362|26

सखा सुशेव एधि नः 417|11

सखे० आभि आ ववृत्स्व 230|2

स चित्र चित्रं 340|21-22

सजोषाः० ऋतुपाभिः 511|8-9

सदः० उपरेपु० सानुषु 393|9-10

सयः० मृण कुत्स्येन 471|7

सानिता धनानि 442|5

सनोति वाजम् इन्द्रः 428|28

सं० अगमत शुभे मखा 540|33-34

सम्० अस्वरन् इन्द्रं 477|36-37

सं० इन्द्रयन्ते अभीके 514|32

सम् इन्द्रेण मदथ 318|20

सं गच्छस्व पितृभिः 230|34-35

समानं नाम० विरूपाः 505|22

समिध्य० अमृतस्य 477|15-16

समी० अस्वरन् (१४५|५) 477|38

स० मृगो० वनर्गुः 487|34

स० यजतु० ऋतून् 511|14

सरत् जारो न योषणां 497|22

सरन् आपो० हतवृष्णीः 376|31

सरस्वति० मा न आ धक् 242|30-31

स रायः खाम् 396|5

सर्वे० वाजिनाय 289|21-23

स वह्निभिः० जिगाय 435|13-14

स वाजं० अस्तु सनिता 442|4-5

सवितरं० भग त्रातर 497|30

(सविता) सु-अङ्गुरिः 450|21

ससस्य० पृश्नेः 362|22-23

ससार सीं परावतः (निरु० १६१|२३)

245|4

सा० उषो वरं वहसि 241|15-16

साकं० ववाक्षिथ 480|7-8

सा० धाः० गोमत्० वाजं 523|34

सिन्धून्० जग्रसानान् 337|32

सीदन् योना० आ 347|33

सीव्यतु अपः सूच्या 536|29

सुकृत्० ऋतावा 442|36-37

मुखं रथं युयुजे 198|19

सुदुघा० पीपाय 319|18-19

सुदेवो० निर्ऋतेर् उपस्थे 335|18-19

सुदेवो० प्र पतेत्० परावतं 229|32-33

सुपर्णं० एकं सन्तं 477|9-10

सुवाहो सु-अङ्गुरे 450121
सुमित्रः सोम नो भव 230118-19
सुवृत् रथो० दक्षिणायाः 386137-
38711
सुवृत् रथो० यन् 386134
सुनवः० असूतस्य 477112
सूरः चक्रं प्र वृहत् 323129
सूरः० रौरमत् 323131
सूरो० बुता० कृपा 35216
सूर्यो० वातम् आत्मा 494112
सृजः सिन्धून् जग्रसानान्
376130-31
सोमम्० समस्वरत् 47811-2
सोमा० वाधेथां निर्ऋतिं 334122-24
स्तोतृभ्यो मंहते मघं 241126
स्तोमात् अभिस्वर 47815-6
स्वया कृपा तन्वा 35216-7
स्वरान्ति त्वा० नरो 477130-31
स्वर्गे० मादयासे 361136
स्वादुष्किलायं 238134-35
स्त्रिषुः सुधन्वा 27817
स्वेभिः एवैः 402111-12
हंसासो ये वां 407118-19
हन्वाय देवा असुरात् 445131
हरयः सुपर्णाः 47712
हरिं० दुक्षत् (११२११८) 415111
हरियोजन 45416
हरी नु कं रथ 253127-28
हरीणां० योक्त्रम् 453135
हर्यश्च 45418
हस्तेषु खादिः 364124
हिन्वन्ति० जामयः पतिम् 44111
होत्राभिः अग्निं मनुषः 467122

(२) Other Samhitās

मैत्रायणीसंहिता

अथ यत् स्थालीं 421112-13
अनृतं वै एषा 421135-36
अवाङ्० असुरात् 445116
इमे वै सह आस्तां 34211-
349112-13
ऊर्ध्वं तत् अतृणत् 44517-8
गोषदसि (मै० सं० १११२; ४११२;
काठक ११२; ३११) 19714
घ्नन्ति० दक्षिणानां दक्षिणात्वं
241131-33
त्रयो वै नैर्ऋताः 357136-37
देवाश्च वै असुराश्च 599113-15,
21-24
नमः० खल्याय 456119
न वा एतत् त्रियसे 247121-23
प्रातरशनं व्रतं 358113
यज्ञः वै देवानां 509128-29
यत् आसत् आपिदध्यात् 231114-15
यत् निखातं तत् पितृणाम् 425123-24
(अथ) यत् स्थालीं रिञ्चन्ति
42113-4
स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व 369127-29

काठकसंहिता

इन्द्राय० त्विषीमते 281112
एका च दश च 459114-16
न वै सु विदुः इव 254112-13, 20
पुरुषश्चाश्वश्च 254123
स्थाल्या गृह्णाति 421116-18

तैत्तिरीयसंहिता

एका च शतं च 459|18-19
तस्य० प्रावर्तयत् 374|30-32
यत् इन्द्रशत्रुः अभवत् 369|29-30

अथर्वसंहिता

खलः पात्रं० अंसौ 459|8-9
येषां पश्चात् प्रपदानि (८६॥१५)
456|15-17

(3) Brāhmanas (ब्राह्मण)

ऐतरेयब्राह्मण

अङ्गारेभ्यो अङ्गिरसः 505|2
इन्द्रियम्० वाजिनम् 288|22
कृपणं ह दुहिता 420|29-30
तस्य० रेतसः० भृगुः 505|2-4
देवमनुष्याणां 447|22

एताभिः० शक्यः (कौषीतकि)
246|19-20

तैत्तिरीयब्राह्मण

तस्य असुः असुरान् 445|1-2
पितृन्० देवा० अवोचन्त 510|2-3
सं पितृन् सृष्ट्वा 444|1-2

शतपथब्राह्मण

ते० क्षत्राणि० नक्षत्रः 526|28-30
नाना० क्षत्राणि आसुः 526|16-19
यज्ञो ह देवेभ्यः 509|35-37

षड्विंशब्राह्मण

मेधातिथिं० मेघः भूत्वा 499|16-17
मेधातिथेः मेघः 499|19-20

(4) Upaniṣads and Āraṇyaka (उपनिषद् ; आरण्यक)

अद्यते अत्ति च 454|33
अधीहि० उपससाद् 314|10-11
अयम्० पुरिशयः 310|16
आङ्गिरसः अङ्गानां रसः 504|15
उपससाद् 314|10
तद्विज्ञानार्थं० उपसन्नाय 314|12-14
न अनिदं विदा 315|23-24
परं ब्रह्म० उपसन्नाः 314|14-15
परात्० पुरिशयं पुरुषम् 310|17
विधिवत् उपसन्नः 314|11-12

(5) Sūtras (सूत्र) (श्रौतसूत्र)

अभिषुते० प्रोहेयुः 270|2-3
आग्नेयस्य० अवयन्ति 299|4
प्राञ्चम्० प्रोहति 270|14-15

अध्वर्युणा० प्रोहेयुः (अग्निष्टोमपद्धतिः)
270|6-9

न अजातलोभ्या (गोभिलशृङ्गसूत्र)
517|3-4

धर्मसूत्र

अभिसंधिमात्रात् पुत्रिका 437|6;
543|25

तत्० वेदानुवचनाच्च 233115-16
दण्डः दमनाद् 30718-9
पिता उत्सृजेत्० संवाद्य 422136-37

पूर्वमीमांसा

अचेतने अर्थबन्धनात् 276135
अभिधाने अर्थवादः 276136
अर्थवादो वा 276136
अर्थविप्रतिषेधात् 276135
अविज्ञेयात् 276135
गुणादविप्रतिषेधः स्यात् 276136-37
तदर्थशास्त्रात् 276134
वाक्यनियमात् 276134-35
सतः परमविज्ञानं 27714

(6) Smṛtis (स्मृति)

अभ्रातृकां प्रदास्यामि 431119-20
असंस्कृताः तु संस्कार्याः 439115-16
उपनीय० आचार्यम् 233116-17
काम्बोजा यवनाः 304111-12
जामयो यानि गेहानि 437132-33
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा 42215-6
ततोऽभिवादयेत् 27411-2
दण्डं दण्ड्येषु (८१२२६) 306115-16
पुत्रिकायां कृताया (९१३३५)
43711-2
पुत्रान्नो नरकात् 347123-24
य आवृणोत्यवितथं 316132-33
यत् अपत्यं भवेत् 43715-6
यस्यास्तु० पुत्रिकाधर्मशङ्कया 43712-3
विद्या ब्राह्मणमेत्याह 316130-31
वृषो० धर्मः० वृषलं 503110-11

ऋक्-प्रातिशाख्य

चतस्रः अन्तस्थाः 302123-24
स्वरोऽक्षरं 29713

(7) Pāṇini (पाणिनि)

अङ्गुले दारुणि 450128-29
अच उपसर्गात् 29911
आङ् मर्यादाभिधियोः 388132-33
इणो गा छुङि 31717
उपसर्गात् छन्दसि 34911-2
कुत्सिते 310136-31111
कृ-भू-अस्ति-योगे 493137
कोः कतृ तत्पुरुषे 31112-3
गहादिभ्यः छः 232124
ग्राहि-ज्या० भृज्जतीनां 302131
तत्-बृहतोः करपत्योः 352138-
35311; 486131
तत्र तस्य इव 505119-20
तत्र भवः 307126
तत्र साधुः 233114-15
तदर्हति 305130
तुमर्थे० अघ्यै 32511
दण्डादिभ्यो यत् 305129-30
दो दइ घोः 298136
द्वि-अन्तर् 391113-14
नोपधायाः 299114
परोवर० अनुभवाति 27616-7
पारस्करप्रभृतीनि 486132
प्रमाणे० दण्ड्य 249133-34
प्रशस्यस्य श्रः 38018-9
प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रौ ऋषी 312117;
503134
मतौ छः सूक्त 385121; 412122

मनोः जातौ 444|10
यज-याच० नङ् 510|9-10
वचि-स्वपि-यजा 302|30
विभक्तिः 298|19
शरीरावयवाच्च 307|25-26
शृ-हृ-प्रां ह्रस्वः 325|16
संख्यैकवचनात् शः 513|23
समानोदरे शयितः 417|34
सुप्-तिङन्तं पदं (१११२) 219|18
सोदरात् यः 417|35

(8) Mahābhāṣya (महाभाष्य)

अपि खलु एकः पश्यन् 282|33-37
ऋचि त्रेः संप्रसारणं 299|30-31
एतस्मिन् अतिमहाति 304|16-20
गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो
ब्राह्मणः 222|10-12
वर्णव्यत्यापायो 301|12-15
शब्देनार्थान् वाच्यान् 224|37-225|3
षड् भावाविकाराः इति 227|10-11

(9) Brhaddevatā (बृहदेवता)

आर्ष्टिषेणः तु देवापिः 344|26-36
लिङ्गं धातुं विभक्तिं 430|27-28
शालामुख्यः प्रणीतः 447|24-33

(10) Mahābhārata (महाभारत)

जिगीषया० पौरोहित्येन 353|22
तयोः० शान्तनुः 351|9-10
प्रदानम्० विक्रयं० अपत्यस्य
422|3-4
पं यं० शान्तनुं विदुः 351|10-12

यवनाः चीन-काम्बोजाः 304|10-11
विक्रयं च अपत्यस्य 421|37-422|2

(11) Nirukta (निरुक्त)

ऋजतिः प्रसाधनकर्मा 430|16
ऋतं सत्यं वा यज्ञं वा (६३१५)
431|24-25
निः इति एषः सन् इत्येतस्य स्थाने
218|14-15
शेवः इति सुखनाम 416|11-12

(12) Amara-kośa (अमरकोश)

अंशः तुरीयः पादः 328|11-12
अभीषुः प्रग्रहे 365|7
अवकीर्णी क्षतव्रतः 358|32
अष्टादश० काष्ठाः 367|9-10
इषुः द्वयोः 320|38
ऋक्ष० भालूकाः 528|21
काष्ठा उत्कर्षे 367|10
ग्रन्थिर् ना पर्व-परुषी 322|30
जलप्रायम् अनूपं 391|15-16
जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः 436|18
दिशोर् मध्ये विदिक् 367|8-9
धवः० पतिः भर्ता 488|35-36
धृष्टे० वियातः 465|4
नक्षत्रम् ऋक्षम् भं 528|15
निषेध वाक्या० खलु 239|8-9
पति० नराः धवाः 488|37
पिशुनो० खलः 461|5
ब्राह्मी० वाणी सरस्वती 393|36
घातरः० देवदेवरौ 489|13-14
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे 319|6
मुहुः अभीक्षणम् 399|35

वार्तासंभाव्ययोः किल (३१३।२५५)
238।27

वाचिकित्सा तु संशयः (१।३।३)
239।11

शश्वदनारते (३।४।१२) 239।18

शिश्रः० शेषसी 537।17

संभेदः सिन्धुसंगमः 398।20

स्वके नित्ये निजम् 414।27

(13) Kālidāsa (कालिदास)

अहो दुष्यन्तस्य 412।13-14

दुदोह गां 197।2

धूमज्योतिः० मेघः 372।2

पश्य उदग्रप्लुतत्वात् 411।18-19

मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् 489।25-26

राजा प्रकृतिरञ्जनात् 309।11

सर्वं मामनु ते 231।7

(14) Miscellaneous

जघान० किल (क्षीरस्वामी) 238।28

पुयां० किल (क्षीरस्वामी) 238।28

प्रकृत्यन्तः सनन्तः 408।27-30

यालिङ्गं सा देवता 339।22-23

वर्णागमो वर्ण (दुर्गवृत्ति) 218।22

शिक्षा कल्पो व्याकरणं 291।1-3

संभवे० हृदयदारिका 420।32-33

साधर्म्यम् उपमा भेदे 485।12

Index XIX

अक्षत् and अक्षि 248।33-35

अक्षर 297।3-9

अगस्त्य 240।1-3

अग्रुवः 531।15-32

अङ्गत् (अङ्गांसि) 410।18-36;
411।25-29

अङ्गुलि 450।20-32

अचेतानस्य 415।18-25

अथ 296।1-8

अदब्ध 518।8-21

अदाभ्या 524।18-23

अदीधेत् 352।13-27

अधर 349।25-32

अधा चित् 417।23-28

अध्येषणा 511।27-31

अध्वर 247।16-18

अनम्रसः 467।30-468।3

अनिन्द्राः 462।27-463।8

अनुसंतवीत्वत् 411।9-11

अनूप 393।22-26

अन्योदर्यः 417।34-37

अपत्यं 412।17-18

अपसः 536।25-537।10

अपिकक्ष 408।18-23

- अम्रः 467133-46812
 अप्रति and अप्रतीति 23015-8
 अप्सः 42913-19
 आभि 23018-10
 अभिषिप्त, प्रपिप्त etc. 49113-27
 अभीक, अपाक etc. 514131-515132
 अभीक्ष्णं 40011-2
 अभीष्ट and अभीष्ट 36517-10;
 45419-10
 अभ्यधीतां 48812-6
 अमु 502124-26
 अमुत्र 502126
 अमृतस्य 477110-16
 अमृते 38314-13; 568110-13
 अम्बर 20217-11
 अयः (in मेषो भूतोऽभि यन्त्रयः)
 50017-15
 अयासः 326132-327112
 अरदत् 40417-10
 अरण 414130-32
 अरि and अर्यः 520111-17
 अर्चत 454123-24
 अर्जुन 386121-26
 अर्जुद 460113-21
 अर्भक and अर्भ 518131-36
 अर्यया 52011-10
 अवनि 452136-45314
 अवनि etc. 20013-18
 अवसं 277119-26
 अवसाय 277135-278138
 अवातिरत् 387122-26
 अव्यथयः 406133-40711
 अश्वाः 407121-23
 असुर 445123-37
 अह, इह, कुह 327113-14
 अहनी 386127-33
 आ 229125-30; 49814-7;
 52011-3
 आक्षानः 463113-27
 आखण्डल 465113-16
 आचार्य 233113-18
 आत्मन् 49419-17
 आदध्न 249135-25016
 आदित्य 356132-36
 आपानः 463128-464124
 आपित्वे 514121-22
 आमिनाने 384110-26
 आरैक् 378127-32
 आशयत् 36912-5
 आशिषः 511135-36
 आ शु 404125-30
 इन्द्रशत्रुः 369112-35
 इमथा 50116-9
 इमे 341136-34212
 इव 254117-19, 22-23
 ई 253136-25412
 ईर् 323132-37
 उत्तर 34915-21
 उद्र in समुद्र 343110-15
 उपदेश and अपदेश 538112-22
 उपर 392135-393114
 उपरस्य 425117-25
 उपल 389124-26
 उरुगाय 327114-20
 उ लोक and लोक 515133-516114 .
 उष् 377122-28
 ऊर्जादः 44719-14
 ऊषतुः 491129-49212
 ऊक्ष 528117-21
 ऊक्षन् 432132-35

- ऋत 433116-434122; 435133-34
 ऋतु and ऋत्विक् 510136-511125
 ऋन्धन् 44313-5
 ऋषि 348115-24
 ऋष्टि 346111-17
 एवैः 402111-13
 ओषं 201134-20215
 औहत 34111-10
 ऋक्ष 25019-14
 ऋक्षया 45314-33
 कं 253120-28
 कल्याण 312131-32
 काष्ठा 367113-36816; 371127-29
 किरण 197113-14; 364126-35
 कुचर 29316-19
 कुत्स 47117-32
 कुशिक 402116-40317
 कुन्तत्र 392130-34
 कृपयन् 35211-9
 कृष्णा 382119-20
 क्रतु 41118-9
 क्र 490128
 क्षिपणि 410137-41114
 खल 45618-22
 खलेन 462122-23
 खेदयः 364118-26
 गमय्यै 32512-5
 गर्त 428124-27
 गर्भ 442123-30
 गुण 258117-19
 गो 19711-6; 323137-32413;
 363114-17; 364135
 गोत्रा 197110
 शा 536120-21
 ग्रभाय 41714-6
 नि, ८२
 ग्रीवायां 41017-18
 चाक्रिया 542135-54312
 (आ +) चक्ष 216117-29
 चतुरः 496111-16
 चित् (in चित्तिभिः) 340121-23
 जघन्वाद् 37415-9
 जम्भय 46817-14
 जामि 440128-441120; 442116-21
 जारः 497119-29
 जृ 241120-23
 तक्षा 26419-14
 तनूत्यजः 487125-32
 तमस् 368130-39
 तळित् 202111-15; 465136-46614
 तविष 39619-11
 तान्वः 441120-37; 44317-9
 तिरः 520118-20
 तुरः 539127-36
 त्व (in स्नात्वा) 250134-35
 त्वत् 251138-25212, 19-22
 त्विषि 281111-21
 दंहीः 242119-26
 दक्षिणा 24417-13
 दण्ड 306110-18
 ददमानाद् 496116-21
 दम्भ (in दम्भाणि) 517128-518121
 दम् 303121-22
 दशति 457137-458122
 दानु 356137-38
 दास 375134-35
 दीधिति 433113-16
 दुक्षः 41519-17
 दुरितं 230124-25
 दुहिता 41919-16; 421119-22
 देवर 489116-17

देवाः (vocative) 446134-44715
 देवानां माने 392122-29
 देवापिः 350129-31
 दोषा 490129-33
 द्यावा 383134-35
 धक् 242129-38
 धन्व् (in दधन्वे) 43317-8
 धव 199123-25
 धीति 396125-33
 धीरः 478123-24
 ध्वसन् 337130-37
 न (immediately) 387119-21
 न and इव 232130-23313
 नक्षत्र 52716-52813
 नप्त्यं 435124-28
 नभस् 363128-36416
 नम्या 197116-17
 नरः 40715-10
 नाक 36313-13
 निगम 455133-34
 निघण्टु (in नैघण्टुकानि)
 293131-29417
 निण्यं 371111-27
 नित्य 296131-32; 414124-32
 निधान 44217-16
 निषात 295111-20
 नियता 322123-24
 नियुत 45917-19
 नि रिणाति 428131-42913; 9-19
 निर्ऋति 230122-23; 27917-8;
 334110-336110
 नि विद् 37115-11
 नु 234131-33
 नूनं 24016-9
 नेम 60018-36

नैघण्टुक 293131-29417; 29517-11
 पञ्चजन 447137-448120
 पाणि 37615-21
 पत् 320136
 पतङ्गाः 40711-4
 पथः 415127-32
 पथां 411111-15
 पद् 320136; 328122
 पद 328121-32913
 पद्वत् 277136-27813
 परावतः 204115-16
 परि 52012-4, 9
 परिषयं 415132-41618
 परुष 32315-8
 परुस् 322137-32313
 पर्वन् 292127-38
 पर्षान् 462123-24; 462137-46318
 पाक 478111-23
 पाञ्चजन्य 44917-21
 पारावतर्ध्नीं 396111-15
 पारोवर्य 27616-10
 पि 319115-23
 पितरौ 497132-35
 पिनाक 53513-9
 पिप्पल 19813-13
 पीप्याना 406123-30
 पीयति 525132-34
 पुराणं 513113-15
 पुरीष 393126-27
 पुरोहित 34419-12; 351119-37
 पूरुष 31014-21; 322126-28
 पूर्वथा 501119, 26-31
 पूषा 19717-9
 पृश्नि 361136-36312
 प्राति 23018-11

प्रतीची 428116-24
 प्रत्नथा 501119-26
 प्रथम 389138-39012
 प्रदेश 258116-17
 प्रापित्वे 514123-24
 प्रयुतं 45917-19
 प्रसिति 347112-16
 प्रसूता 380136-38117
 प्रस्कण्व 503135-50414
 वन्धु 382135-38314
 विल्म 29118-11
 विसखाः 39611-8
 वीजं 199117-18
 वृद्धक 393127-29
 बृहस्पति 35316-8, 22-36
 ब्रह्मा 247136-24812
 भग 497129-32
 भेषजं 198114-17
 भंह 241125-26
 मख 540132-54112
 मघोनी 24416-7
 मज्जना 200127-29
 मत्सर 318119-37
 मनीषा 401133-40218
 मनुषः 467120-29
 मनुस् and मनु 444111-12
 मन्तवै 41714-6
 मर्य 492127-35
 मसीय 446125-34
 माहिब्रत 505131-34
 मानं 392128-29
 मिथुनानां 420133-37
 मुहुः 399134-36
 मुहूर्त 40218-11
 (परा) मुञ्च 517123-25

मेधातिथि 499133-50015
 मेषः 499122-32
 यज्ञ 248115-16; 511114-16
 यज्ञिय 447115-19; 511114-16
 यम्या 197116-17
 यातं 520131-524117
 युक्त and युक्ता 454111-12
 योक्त्र 453133-45411
 योजन 45411-9
 रक्षसः 524126-30
 रजसी 38714-8
 रभ् with आ and सं 533121-25
 रमध्वं 398127-30
 राश्मि, रशना, रश्मन् 365111-28
 राज् 309111-14
 रिक्थ 44212-3
 रुक्मवक्षसः 49513-6
 रुशत् 381116-27
 रेक्णस् 41316-8
 रेजते 540128-31
 लोक 515134-35
 वचसे सोम्याय 401114-33
 वत् 317132-33; 372129-31
 वनर्गू 487134-48812
 वम् (in वम्नी) 53019-17
 वर 241114-20
 वर्ण 372114
 वर्तिः 520122-31; 52216-524117
 ववाक्षिथ 479132-48115
 वात्रि 340132-35
 वस्तोः and वस्त्र् 490134-49113
 वह्नि 434130-435118
 वाजिन 289112-14, 21-28
 वाजा 41114-7; 417128-29
 वाद 422133-34

- वासराणि 19918-10
 विकार 258117-19
 विचिकित्सा 239111-12
 विद्वत् 243110-12; 477116-24
 विद्वान् 433112-13
 विधवा 48912-6
 वियातः 46512-9
 विरूपवत् 505122-31
 विवक्षसे 48116-33
 विवर्तेते 386134-38714
 विवास् 396133-39712
 विवृद्ध्या शरीरस्य 37314-10;
 376124-35
 विश्वकद्रु 312122-24
 विश्वथा 501119; 501131-50213
 विश्वामित्र 402116-40317
 विष्टप् 363118-27
 वीर 244127-34
 वृष्टिर्विनि 353136-35412
 वेया 248112-13; 387110-19
 वैतसेन 53816-11
 व्याख्या 215132-34
 व्रत 357129-35813; 359128-29
 व्रत (food) 35819-15
 शक्वरी 199128-20012;
 247129-30; 24816-9
 शग्न्येन 432135-43317
 शतं 458124-26
 शब् in नक्षत्र 527134-37
 शतनु and देवापि 344126-345113
 शयुत्रा 49214-16
 शश्वचै 405135-406123
 शश्वत् 239117-21
 शान्तनु 35119-13
 शासत् 435118-24
 शिक्ष 343138-34416
 शिञ्ज् (in शिङ्गे) 34019-15
 शेव in सुशेव 41716-23
 इनत् 537137-53816
 इयेन 40711-6
 श्री 31815-12
 श्रेष्ठ 377133-37
 श्वित् 38212-10
 श्वेत्या 38212-18
 संसृष्ट 465128-31
 सखा 251121-22
 सख्य 28915
 सतः 524130-33
 सत्य 26212-19
 सद् 347130-34
 सदन 382124-25
 सधस्थे 492116-21
 सनये 428127-31
 सानिनुः 44214-7
 संदिह् 45612-3
 संदेह 32917-19
 सपर्यन्त् 434122-29
 सम् + आ + म्ना 215120-27
 सरस्वती 393133-39412
 (वि) सस्ते 283134-28418
 साध् in क्षेत्रसाधस् 303125-26
 सानु 394121-23
 सीं 24512-7
 सुकृतोः 442136-44312
 सुख 198118-25; 482114-18
 सुदाः 39811-4
 सुपर्णाः 407111-13; 47711-10
 सुवासाः 283110-34
 सुवितं 230125
 सुवृत्ति 396116-25

सुवृषा 467117-20
 क्षरः 323126-32
 सेक 432129-32
 सेतुः 347110-12
 सेना 346134-347116
 स्तुभिः 52915-9
 स्तेन 512128-30
 स्थिरपीत 28916-12
 स्वर् and स्वर्ग 361134-36

स्वरान्ति 477125-478110
 स्वाङ्ग 226110-13
 स्विद् 490128-29
 हंस 407118-20
 हरियोजन 269125-29; 45416-7
 हिरण्य 341129-30
 होत्र 347128-35
 व्हार्याणां 407114-18

Index XX

Matter not included in Indexes XVIII and XIX

(A)

अनुवाक्या 271111
 अभिरूपा 272112-13
 अमृते 38314-13; 568112-15
 आग्रायण-ग्रह 42117-9
 आश्वलायनगृह्यसूत्र 27415-6
 (मधुपर्क)
 उणादिसूत्र 30111-3 (ओष etc.)
 उपर 425117-22
 ऐतरेयब्राह्मण 420128-29;
 422123-28 (शुनःशेष)
 औदुम्बरायण 22819-15
 कपिष्ठलसंहिता 459118
 काठकसंहिता 335135-336110
 (नैर्ऋतीः इष्टकाः); 369136-
 37014 (त्वष्ट्र and वृत्र)
 कुल्लूक 43714-7
 चरणव्यूह 279132-33

जैमिनि 295135-39 (कौत्स);
 276132-27716
 तैत्तिरीयसंहिता 335135-336110
 (नैर्ऋतीः इष्टकाः); 369117-
 37014 (त्वष्ट्र and वृत्र);
 409129-35 (अनुसंतवीत्वत्)
 दुर्ग 218133-21915 (प्रत्यक्ष, परोक्ष
 and अतिपरोक्ष वृत्ति);
 395116-23 (सरस्वती a river
 or a Goddess ?);
 412124-29 (निदान of
 परिषद्यं हि and नहि ग्रभाय);
 446135-44715 (देवाः)
 देवराज 364115-17 (खेदया);
 364133-35 (किरण);
 36511-6 (राक्षि);
 375110-13 (वृत्र);

- 391134-35 (पुरीष);
 413121-25 (शेषस्);
 46116-7 (खल);
 464131-46512 (वियातः);
 46611-2 (तडित्);
 47111-13 (वज्र and कुत्स);
 47212-4 (इन);
 472114-15 (असृत);
 479111-12 (ऋस्व);
 512120-23 (कूप)
 निदान २१११८-१९ (239131-
 24011); ३४११८-२३
 (343116-18); ४०१९-१३
 (397127-28)
 निदानग्रन्थ 345130-31
 निपात 295111-20
 नियोग 489122-23
 नैर्ऋतीः इष्टकाः 335136-33615
 नैदान 345131-32
 नैरुक्त 381127-37 (सूर्यम् अस्याः
 वत्सम् आह);
 382130-38314 (समानवन्तू);
 38314-13 (असृते ?);
 497119-29 (adultery);
 498110-22 (उषसम् अस्य
 स्वसारम् आह);
 498136-49912 (जार)
 परिम्राजक 336125-31 (य ई चकार)
 पाणिनि 299128-29 (तृच);
 361111-15 (नाक);
 526135-37 (नक्षत्र)
 पितृऋण 412110-14
 भट्टोजीदीक्षित 27616-10 (परोवर
 and परोवर्य);
 31511 (असूया);
 361112-13 (नाक);
 390135; 409127-28;
 449128 (लोडन);
 482123 (रूपक्रिया);
 52714-5 (नक्षत्र)
 भास्करभट्ट 409135-36
 (अनुसंतवीत्वत्)
 भ्राज 31612-3
 महाभारत 291137-29211
 (भीम and भीष्म);
 345114-37 (देवापि and
 शंतनु)
 महाभाष्य 228130-35 (उपसर्ग);
 24918-12 (अक्षि);
 29716-8 (अक्षर);
 301112-15;
 535116-18 (स्त्री)
 महेश्वर 299124-27 (तत्त्वा यामि)
 मैत्रायणीसंहिता 335135-336110
 (नैर्ऋतीः इष्टकाः);
 357129-35816 (व्रत);
 369117-37014 (त्वष्टृ and
 वृत्र)
 यूपावट 425121-23
 लक्षणा 262120-21 (सत्य);
 32119-15 (गौः = ज्या);
 327137-32913 (पाद and पद)
 361123 (गौः = आदित्यः;
 गौः = पृथिवी);
 363114-17 (various
 meanings of गो);
 460111-13 (अम्बुद and
 अर्बुद)
 वासिष्ठधर्मस्मृति 316134-37
 (विद्या ह वै)

वाढ्यायणि 22816-15
 व्रत 35917-10
 शंकराचार्य 227114-15 (जायते
 अस्ति etc.)
 शवर 220119-20 (उपक्रमप्रभृति);
 273119-27 (ओषधे त्रायस्व
 एनं);
 276132-27716 (objections
 of कौत्स);
 295136-37 (, ,)
 शाकल्य 279135-38
 सभा and सामिक 424115-16
 संप्रसारण 301133-37
 संप्रैष 271115-16
 सामिधेनी 271111-13
 सायण 271133-272112
 (रूपसमुद्भिः);
 297117-298115
 (अथ निर्वचनं);
 362111-36312 (पृश्नि);
 36313-6, 10-11 (नाक);
 363126-27 (विष्टप्);
 36412-4 (नभस्);
 364131 (किरण);
 384118-19 (वर्णम्
 आमेम्याने);
 392135-39312 (उपर);
 393122-24 (अनूप);
 393126-27 (पुरीष);
 407114-15 (ह्यार्याणां);
 409129-35 (अनुसंतवीत्वत्);
 420129-33 (daughters
 and sons);
 421122-25 (परास्थन्ति);
 44711-8 (मनुष्य);

447122-24 (पञ्चजन);
 463113-20 (आक्षणे);
 463128-32 and 464110-15
 (आपान);
 479132-48115 (9 times
 about ववक्षिथ);
 481114-20, 30-33
 (विवक्षसे);
 483134-37 (चनस्);
 484130 (निचिक्यत्);
 490120-22 (अभिपित्व);
 499123-31 (मेष);
 511125-26 (ऋतु);
 520133-524110 (10 times
 about या and वर्तिः);
 539110-13 (सिषक्त्वे सेव-
 मानस्य)
 स्कंदस्वामी 358135-35917 and
 359125-26 (व्रत);
 36715-7 (काष्ठा);
 388125-389112 (उपर and
 उपल);
 464132-46512 (व्रियातः)
 स्फोट 223122-27

 (B)

Accents, importance of 278135-
 38 (अवसाय)
 Adultery among Gods 497119-
 20; 498110-22
 Bergaigne 439134-36
 Blood-relationship among Gods
 381127-37 (सूर्यम् अस्याः
 वत्सम् आह);
 382130-38314 (समानवन्धू)

Browne (Sir Thomas) 276|28-31
 Corruptions in Rks. 243|1-8
   (भगो नः for मघोनः);
 248|11-14 (जातविद्यां for
   जातवेद्यः);
 327|28-30 (परमं for परम्);
 401|26-402-1 (स्तोम्याय for
   स्तोम्याय ?);
 410|7-12 (ग्रीवायां for
   ग्रीवासु and अङ्कांसि for
   अङ्कसः or अङ्कसं);
 416|6-8 (हि for न after
   परिषद्यं);
 446|26-30 (मसीय for मंसीय
   or असीय);
 447|5-9 (ऊर्जाद उत for
   ऊर्जादसः उत ये);
 467|13-16 (मनुष्या for
   मनुष आ and तळितो या
   for तळित आ);
 490|37-491|2 (वस्तोः for
   वस्तर);
 491|29-492|2 (ऊषतुः for
   आशतुः or आशतः);
 495|30-496|29 (चतुरश्रिद्
   etc.);
 497|32-498|4 (पितरौ for
   पितरि);
 520|1-11 (अयथा for
   अर्य आ);
 529|31-36 (पश्यन्तो for
   पिंशन्तं); 540|27 and 541|1
   -2 (अग्ने for अग्ने);

Corruptions in निघण्टु 483|1-
 485|3 (अटौ नामानि)
 Daughters 419|9-12 (Derivations
   of दुहिता)
 Daughters and Sons 420|25-33
 Deussen 334|8
 Geldner 411|26-27 (अङ्कांसि);
   521|2-524|4 (quoted 6
   times in connection with या
   and वरतिः)
 Grassmann 411|25-26 (अङ्कांसि)
 Guṇe (Dr.) 221|11-21 (तद् यत्र
   उभे etc.);
   236|24-237|1 (कामोपसंग्रह);
   257|19-258|2 (तद् यत्र स्वर
   etc.);
   304|28-36 (शवतिर्गतिकर्मा);
   306|21-307|7 (अकूरो ददते
   मणिं)
 Haug (Dr.) 334|7
 Henry 334|8
 Image-worship 496|4-5
 Incest between Dyaus and the
 Dawn 432|18-29; 436|1-14
 Indian Antiquary ;
 Vide Dr. Guṇe
 Ludwig 439|34-36
 Max Muller 257|20-25 (तद् यत्र
   स्वर etc.)
 Monier Williams 527|30-33
   (नक्षत्र)
 Naturalistic interpretation of
 Rks. 338|29-38 (अयं स शिङ्गे);
   354|9-19 (आष्टिपेणो होत्र

- and यत् देवामिः);
 395124-28 (संरस्वती =
 माध्यमिका वाक्)
 Numbers known to the ancients
 459121-23
 Oldenbergh 439134-37
 Peterson (Dr.) 293115-19 (मृगो
 न भमिः कुचरो गिरिष्ठाः)
 Röth (Dr.) 242121-23 (दंहीः);
 257125-32 (तत् यत्र स्वर etc);
 290135-37 (वेदाङ्गानि);
 304128-36 (श्वतिर्गतिकर्मा);
 306121-26 (अकूरो ददते मणिः);
 33417 (य ई चकार)
 St. Petersburg Dictionary
 490122-27 (अभिपित्व etc.)
 Sanskrit spoken and written
 279125-30
 Sarup (Dr.) 221111-12 (तत्
 यत्र उभे);
 446135-44715 (accent on
 देवाः)
 Shakespeare 470125-28
 (Henry V and Fluellen)
 Vedic Verses (Rks) and their
 interpretation 275137-27615
 Women, opinion about and
 treatment of 421119-422119
 Writing known to Vedic poets
 28418-13

Index XXI

Nirukta Recensions

Durga's Nirukta Text

Quotations from Durga's Vṛtti are copied from the आनन्दाश्रम
 edition of Nirukta Vol. I

- (A) Durga has not
 (1) २०१८-९; 231134-37 एवमुच्चा-
 वचा० उपोक्षितव्याः
 (2) २०१७-१८; 233119 आचार्यः०
 बुद्धिमिति वा
 (3) २०१९; 233128-29 कुल्माषाः
 कुलेषु सीदन्ति
 (4) २०१२३; 234126-27 वाता-
 यनाः भवन्ति
 (5) २०१२३; 234130 शक्नोतेर्वा
 (6) २११९५; 23916 खलु कृतम्
 (7) २२११०; 242123-26 मा
 अस्मान् अतिदंहीः

- (8) २२।११; 243।9 वेदने
 (9) २२।११ भगो भजते:
 (10) २२।१६-१७; 245।12 सुरुचः
 आदित्यरश्मयः सुरोचनात्
 (11) २२।२४ क्क् अर्चनी
 (12) २४।४-५ गिरो गृणाते:
 (13) २७।१३-१४ तदेतेनोपेक्षितव्यम्
 (14) २८।६-७; 282।30-33
 स गृणोति after पश्यति
 (15) २८।११; 284।27-285।12
 रममाणं before विपीतार्थं
 (16) २८।१२; 285।24-25 ये after
 विज्ञातार्थं
 (17) २८।१३; 286।6 वाक्प्रतिरूपया
 after सायया
 (18) २८।२०; 291।14 धातुर्द्धाते:
 (19) ३२।१९; 321।30 सीमयति:
 शब्दकर्मा
 (20) ३३।९; 325।16-17 शम्ना-
 तेर्वा । शरणायोद्धतामिति वा
 (21) ३४।१३; 341।22 हृदयरमणं
 भवतीति वा
 (22) ३५।१३; 350।35-351।9
 अस्मै between शं and तन्वा
 (23) ३६।१-२; 357।9 इत्यापि
 निगमो भवति
 (24) ३७।८; 368।13 मेघः शरीरम्
 (25) ३७।१०-११ तस्मात् इन्द्रशत्रुः
 (26) ३८।१०; 377।37-378।2
 आगमत् but आगात् (वृत्ति
 १८२।२०)
 (27) ३८।१६; 381।14-15 सूर्य-
 वत्सा० ज्वलतिकर्मणः
 (28) ३८।१८ कृष्णं कृष्यतेः।
 निकृष्टो वर्णः
 (29) ४०।२३; 400।20-21 अवनाय
 but अवनमिच्छत्
 (30) ४०।२३-२४ बभूव after राजा
 (31) ४२।२; 411।38-39 साहचर्य-
 ज्ञानाय
 (32) ४३।७; 412।29-31 नोप-
 सतव्यम्
 (33) ४३।१४; 416।10 सु prefixed
 to सुखतमः
 (34) ४३।१५; 416।16-17 तत्
 and यतः आगतो भवति
 (35) ४३।१५-१६; 416।17-18
 ओकः इति निवासनाम उच्यते
 (36) ४४।१९; 424।25, 32-34
 तां तत्र अक्षैराघ्नन्ति
 (37) ४५।९-१०; 437।29-31
 जामिः० निर्गमनप्राया भवति
 (38) ४५।१०; 437।33 पुत्रः after
 आत्मजः
 (39) ४६।१०; 450।13 अञ्जनाः
 भवन्ति इति वा
 (40) ४७।१४; 457।15 न अवाप्ता वा
 (41) ४७।१५ अर्बुदः but अम्बुदः
 (42) ४७।१६; 459।38-460।1
 अम्बुमत् भवतीति वा । अम्बु-
 मत् भातीति वा
 (43) ४८।२३ and ४९।४; 472।36
 भवति after पक्तव्यः (वृत्ति
 २४०।९)
 (44) ४९।२४; 486।33-35 वा after
 अहोरात्रकर्मा

- (45) ५११६; ५००१३४ हिरण्यवर्णस्ये-
वास्य रूपम्
(46) ५११७; ५०५१६ भरणात्
भारद्वाजः
(47) ५२१२; ५०८११-२ स्यात् after
शवतेर्वा
(48) ५२१३; ५०८११७ हिंसेर्वा विपरी-
तस्य
(49) ५२१९ इति नैरुक्ताः

(B) Durga has not :—

- (1) २०११४-१५; २३२१२७-२८
प्रतिषेधार्थीयः० प्रतिषेधति
(2) २११२४; २४०१२३-२४
कः तद्देद यत् between अद्भुतम्
and अभूतम्
(3) २११२५-२२११ उताधीतं विन-
श्यति इति
(4) २२१६ इति धननामधेयं
(5) २२११६ आदित्यः after सर्वतः
(6) २७१६ गावः before पथ्यदनम्
(7) ३२१२३ इति after दीप्तिर्भवति
(8) ३४१२१ अधर्मस्त्वयाचारितः
(9) ३५१९; ३६८१११-१२ इति after
धावति
(10) ३७१७; ३६६१२८-३६७१२ इति
अस्थावराणाम्
(11) ३८१२० अनूच्यौ after अनुची
(12) ४०१२० इति after अभिक्षिणं च
(13) ४०१२२ महत्या after बृहत्या
(14) ४१११ इति after अर्थानाम्
(15) ४११५ इति व्याख्यातम्
(16) ४११७; ४०३१२३-२५ इति
और्णवाभः

- (17) ४११२२-२३ इति व्याख्यातम्
(18) ४३१७ भवति after अपार्णो
(19) ४५१२; ४२६१८-९ कामयमाना
20) ४५१५ इति after मनसा
(21) ४५१११ एनां after चकार
(22) ४६१४ इति नैरुक्ताः
(23) ४६१८ इति वा after अग्रग-
मिन्यो भवन्ति
(24) ४८१८ वा after अदानकर्माणो
(वृत्ति २३६१७-१८)
(25) ४९१३; ४८७१२-३ तनोतेर्वा
स्यात्
(26) ५३१२१-२२; ५३२१२७-२९
कृदरं कृतदरं भवति

(C) Durga has :—

- (1) २२१११; २४२१२७-२८ देहि for
दाः
(2) २४१२२ सञ्जनी for आसञ्जनी
(वृत्ति ७२१७)
(3) २६१२० प्रतीयते for प्रतीयेत
(वृत्ति ९५१८)
(4) २८१४-५; २८२११४-१५
शरीरं विस्त्रंसयति for स्वम्
आत्मानं विवृणुते ज्ञानम्
(5) २८१११-१२; २८४१२४-२८५११७
अपि एकं सख्ये देवसख्ये रमणीये
स्थाने इति वा स्थिरपीतं विपी-
तार्थम् आहुः for अप्येकं वाक्-
सख्ये स्थिरपीतमाहुः । रममाणं
विपीतार्थं देवसख्ये । रमणीये
स्थाने इति वा
(6) २८१२२; २९१११६-१८ अन्यद्देवते
for अन्यदेवते

- (7) ३११५; 307124-26 कक्षे भवा
वा कक्ष्या after कक्षं सेवते
- (8) ३११४; 311118-31217
तमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः
- (9) ३३१२४; 33318-18 परियुतो
for परिवृत्तो
- (10) ३४१६; 337116-19 अभीवृता
for अभिप्रवृत्ता
- (11) ३४१७; 337120-22 निर्मिमीते
मायुस् for शब्दं करोति
- (12) ३४१७; 337126-27 मायुः
आदित्यः भवति सर्वभूतनिर्माता
between इति वा and वाक्
एषा
- (13) ३४१८; 33815-7 करोति for
निकरोति
- (14) ३४१५; 34212-5 क्षियति
between इमे and इति वा
- (15) ३५१९ पुनः between अधः
and न धावाति (वृत्ति १६४१४)
- (16) ३६१३-४; 357114-359124
वृणोतीति सतः for निवृत्तिकर्म
वारयतीति सतः and निवृत्तिकर्म
वारयतीति सतः for वृणोतीति
सतः
- (17) ३६१११; 36114-5 प्रतिषि-
ध्यते for प्रतिषिध्येत
- (18) ३७१९; 368121-22 इव for
इति after विज्ञानन्ति
- (19) ३७१२३-३८११०; 374114-26
यदवर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम्
इति विज्ञायते between यद्व-
र्ततः विज्ञायते and यदवर्त
- (20) ३८११०; 37812-6 चायनीयं
after चित्रम्
- (21) ३८११२; 379118-39 योनिः
स्थानम् । युतः भवति । इयमपीतरा
स्त्रीयोनिरेतस्मादेव । अमियुतः
एनां गर्भः
- (22) ३८१२१-२२; 383135-38413
आमिमन्ने between आमिन्ने
and अन्योन्यस्य
- (23) ३९१४; 38616-8 सर्वभूतानां
for सर्वेषां ज्योतिषां
- (24) ३९१५ अपाहरत् for अवाहत्
(वृत्ति १८६११०)
- (25) ३९११८-१९; 391129-30
प्रीणातेः for पुणातेः
- (26) ४०११९ अवनैर्वा । अयनैर्वा
for अयनैः । अवनैर्वा (वृत्ति
१९५१४-६)
- (27) ४३१३; 41218-15 पतन्तीति
for पततीति
- (28) ४३१७; 412129 परिहरणीयं
for परिहर्तव्यं
- (29) ४४१९; 42114 ह between
इति and विज्ञायते
- (30) ४४११२; 42317 तिष्ठन्तु for
तिष्ठन्ति
- (31) ४५१११; 43813 गर्भनिधानं
for गर्भनिधानं
- (32) ४५१११-१२ जनयन्ति for
अजनयन्त
- (33) ४७११५; 45917-19 नियुतं
प्रयुतं for प्रयुतं नियुतं
- (34) ४७११८; 460123-30 स्खलः

- तैर्वा । खलतेर्वा for खलतेर्वा ।
 स्वलतेर्वा
 (35) ४८१२; 465131-36 and 4661
 4-6 विद्युत् तडित् भवति । ताड-
 यति इति सतः । अन्तिककर्मणः
 एषा भवति २३५१३-१४
 (36) ४८१४; 470133-36 स्यात्
 for भवति
 (37) ४८१२०; 472116-17 अनि-
 मिषमाणाः for अनिमिषन्तः
 (38) ४८१२१; 472127-28 विश्वस्य
 भूतस्य for सर्वेषां भूतानां
 (39) ५०११९; 496130-35 ब्राह्मणा
 व्रतचारिणः इत्येतत् उपरिष्ठात्
 व्याख्यास्यते । वृक्षस्य तु ते
 पुरुहूत वया इत्येतत् पुरस्तात्
 व्याख्यातम् between कदाचित्
 and इत्याकारः
 (40) ५४१८; 53613 अतन्वत् for
 अतन्वतेन
-
- (D) Durga has:—
 (1) २६१२२ लौकिकेष्वप्येतत्
 between संम्रेष्यतीति and
 जानन्तं
 (2) २८१५; 282118 अर्थप्रकाशनम्
 for प्रकाशनमर्थस्य
 (3) ३११६; 30816-7 वा after
 ख्यानमिति
 (4) ३११८; 309110 दीप्तिकर्मणः
 after राजतेः
 (5) ३११५ यस्य for अस्य
 (6) ३२१५; 317112 भवति इह for
 ब्रह्म भवति
- (7) ३३११० अत्राह for तत्र
 (8) ३३१२२; 33216-10 मेघः after
 the first मध्यमः and इन्द्रः
 after the second मध्यमः
 (9) ३३१२३; 332124 एतस्मिन् for
 आस्मिन्
 (10) ३३१२४; 333112-13 स्नात्रा
 मांसेन च after परियुतो भवति
 (11) ३३१२५; 333127-30 आवि-
 वेश for आपयते
 (12) ३५११३ कस्मात् after शंतनुः
 (13) ३७१२-४; 366126-36714
 आपः अपि काष्ठाः उच्यन्ते ।
 क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति इति
 स्थावराणाम् । क्रामन्ति न
 तिष्ठन्ति इति अस्थावराणाम् ।
 तासां एषा भवति
 (14) ३७१२०; 373127-28 वा
 after आहन्ति इति
 (15) ३९११२-१३; 389136-37
 प्रथमाः प्रतप्ताः for प्रथमः इति
 मुख्यनाम । प्रतप्तः भवति
 (16) ३९११३; 39017-15 कुन्तत्रात्
 उत्कृत्तात् प्रदेशात् एषां मेघानां
 आपः उत् आयत् । विकर्तनेन
 मेघानाम् उदकं जायते
 (17) ४०१२; 39413-4 शुष्मेभिः
 बलैः for शुष्मैः शोषणैः
 (18) ४०१२४; 400130 साधुषु for
 साधु
 (19) ४१११४ महाशनो वा भवति
 इति for महाशनो भवति इति
 वा (वृत्ति १९८११८)

- (20) ४४११; 419।3-9 वा after दूरे
हिता
- (21) ४४११८; 424।8 दक्षिणात्या
for दक्षिणाजी
- (22) ४५१११; 438।2 करोति for
चकार
- (23) ४५११६ इति वा after सृष्टाः
(वृत्ति २२१।१९)
- (24) ४६१९; 450।4-5 वा भवन्ति
for भवन्ति इति वा
- (25) ४६१२१; 454।37-38 वा
after विभर्तेः
- (26) ४७११९; 460।32-36;
579।1-9 इति वा after समा-
स्कन्नो भवति
- (27) ५१११७; 504।20-21 वा
after न त्रयः इति
- (28) ५२११ इति वा after जवते
(वृत्ति २६६।१४)
-
- (E) Durga has :—
- (1) २६११५; 272।19-26 यजुर्वा
- (2) २६१२२; 273।33-35 अनमित्रो
राजा
- (3) ३७१११; 371।30-33 त्वाद्भोऽ-
सुर इत्येतिहासिकाः
-
- (F) Durga does not quote but
explains :—
- (1) २११२५ अभिसंचारि by संचर-
णशीलं (वृत्ति ४८।२०-२१)
- (2) २२१५ जरित्रे by स्तुवते यजमा-
नाय (५०।२०)
- (3) २२१७ व्युद्धं by विगतद्धिं
(५१।३)
- (4) २२११० हनने after प्राशुः by
तेन हि हन्यते (५१।१२)
- (5) २३११ तत् after हन्तुं by तदेतत्
or तदेव (५५।१७)
- (6) २३११३ अक्षिमन्तः by अक्षि-
संयुक्ताः (५८।३)
- (7) २३११३ सखायः by समान-
ख्यानाः (५८।६)
- (8) २३११६; 249।30-31 मनसां
प्रज्वेषु by मनोगम्येषु अर्थेषु
(५८।८)
- (9) २३११६ आस्यदध्नाः by आस्य-
दधनहृदपरिमाणाः (५८।११)
- (10) २३११६ उपकक्षदध्नाः by कक्ष-
संनिकृष्टदेशतुल्योदकाः
(५८।१२-१३)
- (11) २३११६ the first अपरे by
केचित् (५८।११)
- (12) २३११६ the second अपरे by
एके (५८।१२)
- (13) २३११७ आस्यन्दते एतत् अन्नम्
by शुष्के अपि हि एतत् अन्ने
आगते लवाति एव श्लेष्माणं येन
तत् आर्द्राभूतं ग्रसितुं शक्यते
(५९।१२-१३)
- (14) २४१११ नि अरकम् । नीचैर्गम-
नञ् by नीचैः अस्मिन् अर्यते
गम्यते इति (६७।१०)
- (15) २५१६ अपरस्मात् भावात्
पूर्वस्य by अपरकालीनेन भावेन
क्रियया पूर्वात्पक्षस्य सत्त्वस्य
(७६।१३-१४)

- (16) २५।१३ कृतः by कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दाः (८१।७)
- (17) २६।२ (इति) प्रथयति by (इति) प्रथनलिङ्गः मन्त्रः विहितः प्रथन-कर्मणि (८७।१९-२०)
- (18) २७।२ पुरुषापराधः स भवति by पुरुष एवापराधी तत्र (९७।२१)
- (19) २७।३ तु खलु by अपरे पुनः अविस्पष्टार्थान् अपि शक्नुवन्ति विस्पष्टीकर्तुम् (९८।५-६)
- (20) २७।७ नामकरणः by नामकर-णप्रत्ययः (१००।१२-१३)
- (21) २८।४; 282।7-10, 18-20 इति अविद्वांसस् आह अर्धस् by एवस् अनेन अर्धर्चेन अविद्वांसस् आह निन्दन् मंत्रहृक् (११०।९-१०)
- (22) २८।१२; 285।24 विज्ञातार्थं by वागर्थज्ञं (११२।१८)
- (23) २८।१२; 285।24-25 आप्नु-वन्ति by अनुगन्तुं शक्नुवन्ति (११२।१८)
- (24) २८।१४; 286।2 दोह्यान् by कतमान् । ये तस्याः वाचः दोग्धव्याः (११३।४)
- (25) २८।१४; 286।22-33 देव-मनुष्यस्थानेषु by देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च (११३।५)
- (26) २९।६ गिरिस्थायी by पर्वता-श्रयः (११७।२३)
- (27) ३२।८ अभिमत्तः एनेन धनं भवति by तेन हि आविष्टो धना-भिमुख्येन मत्तो भवति (१४५।८-९)
- (28) ३२।९ यथा after उशीरस् इति by ज्ञापकं च ददाति (१४५।१६)
- (29) ३२।१५ चेत् before गव्या by यदि and चेत् before न गव्या by पुनः (१४७।१-२)
- (30) ३२।२० विः इति शकुनिनाम० इषुनामेह भवति (१४८।३-७; Vide note 322।2-14)
- (31) ३३।८; 325।6-8 बहुशृङ्गाः by बहुदीप्ताः (१५१।१८)
- (32) ३३।८ (प्रभवति) इति सतः by (प्रभवति) हि तत् बहुधापि दीयमानम् (१५१।२४)
- (33) ३३।२२; 332।14-16 आदि-न्योपहितं by आदित्यरश्म्यंतर्गतं (१५५।१)
- (34) ३३।२३ सहान् अवयवः by आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित् (१५५।११)
- (35) ३३।२५; 330।20, 27-30 वर्षकर्मणा by वर्षभावेन अभि-व्यक्तः (१५५।५)
- (36) ३४।८; 338।1 अधिश्रिता by अध्याश्रिता (१५७।१९)
- (37) ३४।९ वृणोति इति सतः by तत् हि आवृत्य स्वम् आश्रयं वर्तते (१५८।९)
- (38) ३४।९-१० वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं पुनर् आदत्ते (१५८।४-८)
- (39) ३४।२३-२४; 344।13-24 (तस्य एतत्) वर्षकामसूक्तम् by (तस्य देवापः एतत्) वर्षकामस्य सूक्तम् आविरभूत् and तस्य एषा भवति by तत्र तस्य समुद्राभि-दानस्य संदिग्धस्य प्रविभागोप-

- दर्शनाय एषा निर्वाचिका ऋक्
भवति (१६२।८-११)
- (40) ३५।७ स्तुत्या by स्तुतिभिः
and प्रदानेन by हविःसंप्रदानेन
(१६४।२)
- (41) ३५।८; 348।32-35 चेतनावान्
by जानानः (१६७।७)
- (42) ३५।२२-२३; 354।12-14
आदित्यप्रवादाः by आदित्या-
भिधानप्रवादाः (१६८।१)
- (43) ३६।४ यत् by तदपि
(१७०।१९)
- (44) ३८।१२ अरिचत् by आरेच-
यति । ददाति इत्यर्थः (१८३।१)
- (45) ३८।१८ अरिचत् by आरेच-
यति (१८४।१३)
- (46) ३८।१९ एने by एते रात्र्युषसी
(१८४।१६)
- (47) ४०।५; 394।37-395।6 सुप्र-
वृत्ताभिः by सुप्रयुक्ताभिः
(१९१।७)
- (48) ४०।१८; 398।33 सोमसंपा-
दिने by सोमस्य संपादिने
(१९४।२३)
- (49) ४०।१८ ऋतवत्यः by उदक-
वत्यः (१९५।१)
- (50) ४१।४ वज्रबाहुः by वज्रेण
(१९६।१६)
- (51) ४१।५; 403।17 कल्याणपाणिः
by प्रशस्तपाणिः (१९६।२०)
- (52) ४१।७; 403।23-25 उर्व्यः
ऊर्णोतेः । वृणोतेः by ऊर्णवत्यः
संभजमानाः वा (१९६।२१-२२)
- (53) ४४।३; 419।32-420।6
हृदयात् आधि जातस्य by हृदया-
नुस्मरण निमित्तेन etc.
(२०९।५-६)
- (54) ४४।१७ पतिम् by पतिवंशम्
(२१४।९)
- (55) ४४।१८; 424।5 धनलाभाय by
लब्धये धनानाम् (२१४।१५)
- (56) ४४।२० अपगूर्णो भवति by
स हि लोकविनाशाय अभ्युद्यतः
इव भवति (२१५।२२-२३)
- (57) ४५।२; 426।8-9 हसना by
हसनस्वभावा स्त्री (२१४।१९)
- (58) ४५।१०-११; 437।35-36
प्रारिचत् by प्रादात् (२२०।९)
- (59) ४५।१२; 438।17 संतानकर्ता
by कर्ता संतानकर्मणः
(२२०।१४-१५)
- (60) ४६।३; 448।25-26 निषदनो
भवति by निषय निषय हन्ति
इति प्राणिवधजीवनः
(२२३।२६-२७)
- (61) ४७।४ (संक्षिप्तः) विकर्षः by
विकृष्टः विक्षिप्तः अर्थः (संक्षिप्तः)
सन् क्षिप्रम् उच्यते (२३०।६-७)
- (62) ४७।१२ सा by एकाकिनोऽपि
मम (२३२।१२-१३)
- (63) ४७।१५-१६ अम्बुदो मेघो
भवति । अरणम् अम्बु । तद् by
अथ अर्बुदशब्दानिर्विवक्षया अम्बु-
शब्दं निर्वक्ति । अरणशीलं गमन-
शीलम् अम्बु तद् तस्य दाता
मेघः सः अम्बुदः इति उच्यते
(२३३।१६-१८)
- (64) ४७।२०; 461।13-16 इन्द्रो हि

अहमास्मि by ननु नाम इन्द्रत्वेन
एव अहम् अतिरिक्तः तेभ्यः
(२३२।२१)

(65) ४८।११; 469।9-10 सन् by
अवस्थितः (२३७।५)

(66) ४८।२१ अभिप्रयन्ति by आभि-
मुख्येन रसात् गृहीत्वा प्रयान्ति
(२४०।१)

(67) ४९।६ (प्रभवति) इति सतः
by (प्रभवति) हि एतत् बहु-
भ्योऽपि दीयमानम् (२४२।२४)

(68) ४९।२४-५०।१; 486।26-27
अभ्यधाताम् by प्रतिनिवध्नीतः
(२४७।१६-१७)

(69) ५०।१७-१८; 495।26 धारयते
इति तत् यथा by धारयमाणात्
(२५४।७)

(70) ५१।८ प्रस्ते इव by चिरंतना
इव, पूर्वे इव by पूर्वेषां स्रष्टृणां
यथा, विश्वे इव by ऋषिपुत्रकाणां
च सर्वेषां यथा and इमे इव by
यथा वर्तमानकालीनानां यजमा-
नानाम् (२६२।१-५)

(71) ५१।१४ व्हानं by आव्हानं
(२६३।१०)

(72) ५४।१७-१८; 540।12 अ-
विनाशिनाम् by आविनाशिनः
अर्थस्य नाम (२८७।१०-११)

(73) ५५।१; 541।9-10 एनयोः
by अनयोः (२८९।२)

(74) ५५।२; 541।11 एने by एते
(२८९।४)

(75) ५५।२ एनयोः by अनयोः
(२८९।११)

लि० ... ८६

(76) ५५।२; 541।13-14 कर्म after
एनयोः by नाम नमनं (२८९।११)

(G) Durga Says :—

(1) २४।१-२; 253।14-15 शिशिरं
जीवनाय कम् । अत्र कम् इति
एषः पदपूरणः । शिशिरं जीव-
नाय जीवनार्थम् इत्यर्थः । तत्र
हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्धा-
न्यानि भवन्ति । कम् इति पदपू-
रणः एव । शास्त्रान्तरेषु शेषो
द्रष्टव्यः । केचित् एवं कुतशेषम्
अधीयते (६३।३-७)

(2) २४।९-१०; 254।35-36 अपि
च अयम् एव इत् न इति
अनेन संप्रयुक्तः प्रयुज्यते परि-
भये अर्थे । सर्वतो भयं परिभ-
यम् । कथं प्रयोगः । नेजिह्वा-
यन्त्यो नरकं पताम इति । मृग्यः
शेषः (६६।१०-१२)

(3) २४।१८; 257।15-18 अथवा
संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि
तानि वा इति उभौ अपि पाठौ
(७१।१३)

(4) ४६।९; 450।14-19 अपि वा
अभ्यञ्चनात् एव स्युः । एता हि
तं तम् अर्थन् आभिमुख्येन अञ्च-
न्ति गच्छन्ति । ये तु अभ्यञ्जनाः
इति अधीयते तेषाम् अभ्यज्यते
आभिः इति अङ्गुलयः (२२५।
२२-२५)

(5) ५०।१३; 494।30-33 यथा
अग्निं ये चतुराश्चित् ददमानात्
इति एषः समाज्ञायानुक्रमः । अत्र

अग्निर्न ये इति अस्य निघण्टुसू-
त्रस्य दुर्मदासो न सुरायास् इति
अनेनैव गतार्थता इति मन्यमानाः
कोचित् अत्र निगमं न अधीयते ।
अपरे पुनः समाप्तायानुक्रमः
अयम् इति मन्यमानाः एतस् अत्र
निगमम् अधीयते (२५२।१३
-१७).

(6) ५३।५; 519।2-6 तिरः सतः इति
प्राप्तस्य एते नामनी भवतः ।
अप्राप्तस्य एके अधीयते । तथापि
योज्यम् (२७५।४-५).

(7) ५४।१७-१८; 540।12-16
स्वस्ति इति एतत् अविनाशिः
अर्थस्य नाम । अन्ये तु अधीयते
अविनाशिनाम इति (२८७।१०
-११).

Gurjar Recension

(H) Gurjar has :—

- (1) इति for इव after अभूतम्
२१।२४
- (2) उदितानुवाकः for उदितानुवादः
२६।१९; 273।7-10
- (3) अथा for तथा २७।१८
- (4) सो अस्य for सोऽस्य ३३।२१
- (5) जग्मुषे for गतवते ३६।१४;
36।18-9
- (6) ज्योतिषां प्रभवः for ज्योतिषां
प्रणयः ३६।२०
- (7) अक्षेण for अक्षैः ४४।१९;
424।25
- (8) यदी for यदिह ४५।११

(9) वा भवन्ति for भवन्ति इति वा
after अग्रकारिण्यो ४६।९;
450।4-5 vide 24

(D) Durga has (678)

(10) अञ्जनाः for अञ्जनाः ४६।१०

(11) संदृश्यसे for सन् दृश्यसे
४८।११

(12) चतुराश्चिद् for चतुरोऽक्षान्
५०।१७

(13) सिषक्ति for सिषक्तु ५४।१५
539।15-16

(14) अविनाशिनाम for अविना-
शिनाम ५४।१७-१८;
540।12-16

(15) सु अस्ति (इति) for स्वस्ति
(इति) ५४।१८; 540।21

(I) Gurjar has :—

- (1) पृथक्त्वाच्च for पृथक्त्वात्स
२०।२४
- (2) नु for न in इदं न करिष्यति
२१।८
- (3) दृष्टव्ययं for दृष्टव्ययं २३।७;
248।27-28
- (4) दर्शया for दरशया २४।२२;
259।23
- (5) गर्हः for गर्ह्यः २५।१९
- (6) पुरुषगर्हः for पुरुषगर्हा २५।१९;
265।34
- (7) परो for पारो in पारोवर्यवित्सु
२७।३
- (8) असौ for असो २७।७
- (9) दीप्तिनाम for दीप्तिनाम २७।७

- (10) वाङ्मेयेषु for वाङ्मेयेषु २८१२
 (11) ददते: for ददते: ३११२
 (12) आकर्षतीति for आकर्षतीति
 ३११४
 (13) अन्तरिक्ष्यम् for अन्तरिक्ष्यम्
 ३४१५; ३४२१२५
 (14) समुन्नति इति for समुन्नति
 इति ३४१८
 (15) प्रज्ञस्यन्दिरे for प्रज्ञस्यन्दिरे
 ३७१४
 (16) दाक्षिणायाजी for दाक्षिणाजी
 ४४१८; ४२४७
 (17) श्रुतं for श्रुतं ४४२२
 (18) उपयमनःप्रतिषेधः for उपय-
 मनप्रतिषेधः ४५१४
 (19) जनयन्त्यजैनमपत्यम् for जन-
 यन्ति जाम् अपत्यम् ४५१४
 (20) निर्गमनःप्राया for निर्गमन-
 प्राया ४५१०
 (21) निःषण्णं for निःषण्णम् ४६१४
 (22) अभिप्राप्तं for अभिप्राप्ति
 ५०१४
 (23) सधुस्थाने for सहस्थाने ५०१८
 (24) दूर्यं for दूर्यं ५२१८;
 ५१३१८, ५४४१२९-३१
 (25) नेमा नु for नेमानि before
 क्षत्राणि ५३१२

(J) Gurjar has not:—

- (1) भूरिशृङ्गाः before बहुशृङ्गाः
 ३३१७-८
 (2) कर्तभिः नीचैः ३४१८;
 ३३८१९-१०
 (3) हृदयरमणं भवतीति वा ३४१३

- (4) नाम after सत्त्वस्य ३६१२६
 (5) अनूच्यौ after अनूची ३८१२०;
 vide 11 (B) “ Durga has
 not ” (675)
 (6) सह after तथा ३८१२१
 (7) वा after ब्रवीते: ३९११८
 (8) एवञ् after अन्यासाम् ३५१२२;
 ३५६१७
 (9) निषदनो भवति ४६१३-४
 (10) वा after इतरे इति ४७१२०

(K) Gurjar Recension

This recension has छ for ल
 as in क्रीलन्तौ for क्रीलन्तौ
 (२६११६) and also for इ
 as in तालयति for ताडयति
 (४८१२). It has ल्ह for द् as
 in मूल्हः for मूढः (४०१२०).
 Sometimes it has इ or छ
 for ल as in तडित् or तलित्
 for तलित् (४८१२०)

Mahārāṣṭra Recension

(L) Maha has:—

- (1) आचार्यः कस्मात् between
 पूजायां and आचार्यः आचारम्
 २०११७
 (2) न शास्त्रगर्हा इति between
 पुरुषगर्हा and यथो एतत् २५११९;
 २६५१२९-३३
 (3) इति after प्राह २६१२३
 (4) सुवासाः कल्याणवासाः कामय-

- साना ऋतुकालेषु between ऋतु-
कालेषु and यथा २८६;
285125-27
- (5) दण्डपुरुषः between पुरुषः and
दण्डमर्हति ३११२
- (6) वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा
क्षियतेः निवासकर्षणः between
ब्रश्चनात् and नियता ३२८;
321120-25
- (7) हृदयरसणं भवतीति वा between
हितरसणं भवतीति वा and हर्यतेः
३४१३
- (8) ते ऋषयोऽभवन् between
अभ्यानर्षत् and तदृषिणास्
३५६
- (9) आदितेः पुत्रम् between आदितेयम्
and एवम् ३५१२; 35614-5
- (10) नेता रसानाम् before नेता
भासाम् ३६११, १९
- (11) त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः
between नैरुक्ताः and अपां
३७११; 371130-33
- (12) आमिन्वाने between आमि-
नाने and अन्योन्यस्य ३८११;
38413-4
- (13) कुन्तत्रम् अन्तरिक्षम् । विक-
र्तनं मेघानाम् between भवति
and विकर्तनेन ३९१३;
390115-16
- (14) शोभनाभिः between सुप्रवृ-
त्ताभिः and स्तुतिभिः ४०५;
39517
- (15) नदीं between सरस्वतीं
and कर्मभिः ४०५
- (16) इमाः between नदनाः and
भवन्ति ४०८
- (17) पुत्रः between समायं and
इति ४३१५; 416115
- (18) असूर्या यन्ति जामयः सर्वा
लोहितवाससः between अपरम्
and अत्रातर ४४११;
423128-29
- (19) अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा
between अग्रकारिण्यो भव-
न्तीति वा and अङ्कनाः ४६१९;
45015-6
- (20) अम्बुदः for अर्बुदः ४७१५;
459134-37
- (21) अम्बुदः between तद्ः and
अम्बुसत् ४७१६; 459134-37
- (22) खण्डं खण्डयतेः after आख-
ण्डयितः ४८११; 465116
- (23) सुपर्णाः before सुपतनाः and
also before सुपतनानि ४८१२०,
४९११; 47216
- (24) उत्तरे before धातवः ४९१६
- (25) इति between अभ्यधीताम्
and अभ्यधाताम् ४९१२४
- (26) देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर
उच्यते between देवरम् and
विधवा ५०१५; 489118-19
- (27) मरुतो भ्राजमानाः रोचिष्णू-
रुक्ताः between ये and भ्राज-
स्वन्तः ५०१४; 494136-49512
- (28) वृषलो वृषशीलो भवति वृषा-
शीलो वा after इव । इति
५१११; 50314-5

- (29) स्यात् between हित्तिर्वा and
विपरीतस्य ५२१३; 508117-18
(30) स्तोता स्तवनात् between
त्रयोदश and यज्ञनानानि ५२१७;
509121-24

(M) Maha has :—

- (1) दृष्टव्यं for दृष्टव्यं २३१७;
248127-28
(2) वासजनी for वासजनी
२४१२२
(3) सुषुन्तः for सुषुन्तः ३३११
(4) आविःकुर्यात् for आविःकुर्यात्
४४१२२-२३
(5) नियुतं प्रयुतं for प्रयुतं नियुतं
४७११५; 459117-18
(6) अन्वुनत् भातीति वा placed
before अन्वुनत् भवतीति वा
४७११६; 459134-37
(7) विविदुः for विदुः ४७१२०;
461119
(8) अनिनिषन्तः for अनिनिषन्ति
४९११
(9) तत्करो भवति for तत्करोति
४९१२३
(10) अञ्चनाः between अङ्कनाः
and अत्रैव ५११६; 504113

(N) Miscellaneous

- (1) Sāyana reads दाक्षिणाञ्जा for
दाक्षिणाञ्जी ४४११८; 42417

- (2) the Calcutta Edition of
Nirukta edited by जिवानन्द-
विद्यानगर reads नाध्यस्तिकाः
for नाध्यस्तिकाः ३९१३३

Yaska's probable text

(O) Corruptions

- (1) अनान्वितौ Corrupted to
अन्वितौ २४११७; 25816-
25918
(2) प्रदेष्टाः Wrongly substituted
for नामधेयप्रतिष्ठन्तः २५१६;
262127-28; 26618-10
(3) उदितानुवाकः Corrupted to
उदितानुवाहः २६११३;
27317-10
(4) वाक्तरव्ये० रत्नजीये स्थाने इति
वा corrupt २८१११-१२;
284124-285117
(5) विश्वकद्रः corrupted to विश्व-
कद्राकर्षः ३१११२; 311118-
312116
(6) उपरन्तेऽस्तिरुप्राणि । उपरता
आप इति वा corrupt ३९१८;
388115-23; 389113-21
(7) वर्षशीतोष्णैः corrupted to
शीतोष्णवर्षैः ३९११४; 390120
(8) निषुदनः corrupted to निषुदनः
४६१३
(9) निगनौ भवतः corrupted to
निगनाः भवन्ति ४७१७;
455130-45617
(10) व्याप्तीभूतः corrupted to

व्याप्तिभूतः ५०११३; 493136-49414

- (11) अप्राप्तस्य corrupted to प्राप्तस्य ५३१५; 51911-7
 (12) च Wrongly substituted for तु in इति च ब्राह्मणम् ५३१३
 (13) सेवनस्य corrupted to सेवमानस्य ५४१५; 539110-14

(P) Interpolations:—

- (1) परः संनिकर्षः संहिता २७१२
 (2) किञ्चित्पुष्पफलेति वा २८१५; 286130-33
 (3) वेदं च वेदाङ्गानि च २८१९; 290127-35
 (4) कक्ष्या रज्जुः अश्वस्य ३११४-७; 308133-38
 (5) गातेर्वा स्यात् ३२१४; 317119-21
 (6) आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति इति ३२१२३; 324124-26
 (7) तत् एतेन उपेक्षितव्यम् ० इत्यपि निगमो भवति ३२१२३-३३१२; 324132-36
 (8) इति इमानि० अनुक्रान्तानि ३३११४-१५; 329130-33014
 (9) अन्तरिक्षम् after योनिः ३३१२३; 33311-4
 (10) ऊर्ध्व in ऊर्ध्वगतिः प्रातिषिद्धा ३५१९; 349136-39
 (11) अल्पप्रयोगं० आदितेयम् ३५१२१-२२; 354136-35513; 355125-35611

- (12) तद्यथैतत् । मित्रस्य ० अंशस्येति ३५१२३-२४; 356114-28
 (13) यदवर्तत तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते ३७१२३-३८१९; 374114-37519
 (14) ध्रुवीकरोति ३८१४; 37716-9
 (15) स्त्रीयोनिः अभियुतः एनां गर्भः ३८१२२; 379114-36
 (16) सर्वेषां ज्योतिषाम् ३९१४; 38614-8
 (17) यथा प्राक्० प्राचीनम् इति ३९११६-१७; 39116-13
 (18) वा । अमिश्रीभावगतित्वा ४०१११-१२; 398113-19
 (19) प्रज्ञया वा ४०१२३; 400117-19
 (20) पुत्रदायाये इत्येके ४३११७-१८; 418122-29
 (21) शरीरं after श्मशरीरम् । ४४१२१; 42515-10
 (22) बहुः and वर्षश्च ४७११७; 46017-8
 (23) वा स्वलतेर्वा ४७११८; 56915-9
 (24) पक्तव्यः भवति after पाकः ४८१२२-२३; ४९१३-४; 472137-47315
 (25) रूपं रोचतेः ४९११३
 (26) अहोरात्रकर्मा वा ४९१२४; 48712
 (27) धवः इति मनुष्यनाम ५०१६; 488132-34
 (28) अथ निपाताः ० व्याख्याताः ५०१८

- (29) यथा वातो० भ्राजन्तो अग्नयो
यथा ५०।९-१०; 494।18-23
- (30) ब्राह्मणवत्० वृषला इव इति
५१।१०-११; 503।3-4
- (31) इति वा after हन्ति ५२।३;
508।21-23

(Q) Interpolations

- (1) अभिसंचरेण्यम् before अभि-
संचारि २१।२४-२५
- (2) आध्यातम् अभिप्रेतम् २२।१
- (3) वृक्षे वृक्षे before धनुषि धनुषि
३२।८
- (4) भूरिशृङ्गाः before बहुशृङ्गाः
३३।७-८
- (5) अयासः before अयनाः ३३।१०
- (6) चिकित्वाद् before चेतनावान्
३५।७
- (7) वृष्टिर्वनिं before वृष्टियाचिनम्
३५।१५
- (8) निण्यं before निर्णामं ३७।८
- (9) समानबन्धू before समानबन्धने
३८।१९
- (10) अनूची before अनूच्यौ
३८।२०
- (11) आमिनाने before अन्योन्य-
स्याध्यात्म कुर्वाणे ३८।२१
- (12) वाजी before वेजनवान् ४१।२१
- (13) पथाम् अङ्गांसि before पथां
कुटिलानि ४१।२४
- (14) वाजी before वेजनवान्
४३।१६; 416।26-27

- (15) जामये before भगिन्यै ४५।९

(R) Omissions

- (1) Some words wanted between
सन्ति अल्पप्रयोगाः
कृतः and अपि ऐकपादिकाः
२५।१३; 264।30-32
- (2) Some words wanted before
and after अथापि पशुनामेह
भवति ३२।५; 317।21-26
- (3) चायनयिम् wanted after
चित्रम् ३८।१०; 378।5-6

(S) Suspicious

- (1) दध्नं दध्यतेः० विदस्ततरं भवति
२३।१७-१८; 250।29-32

(T) Misplaced

- (1) एतद्वै यज्ञस्य० अभिवदतीति च
ब्राह्मणम् २६।१४-१५;
273।11-14
- (2) दीप्तिनाम् २७।१७; 281।16-18
- (3) यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ३०।५;
298।25-28; 543।7-12
- (4) दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम्
३१।४; 307।10-13
- (5) साधु विक्रोशयितार्थानां इति वा
४०।२३-४१।१; 400।32-33
- (6) ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ४५।६;
437।8-21

- (7) था इति च ५१।६; 503।13-19
 (8) यजूंषि एनं नयन्ति इति वा
 ५२।१०; 510।24
-

(U) Bits of Rks quoted
 in the Bhāṣya.

Accented :—

- (1) कस्तद्वेद यदद्भुतम् २१।२३
 (2) स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् ३५।८
 (3) निरुद्धा आपः पणिनेव गावः
 ३७।२०
 (4) अपां बिलमपिहितं यदासीत्
 ३७।२१
 (5) त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः
 ३९।१३
 (6) द्वा ब्रह्मकं बहतः पुरीषम् ३९।१७
 (7) अनुसंतवीत्वत् ४१।२३
 (8) न शेषो अग्ने अन्यजातमास्ति
 ४३।९
 (9) ऊर्जाद् उत यज्ञियासः ४५।२४
 (10) पञ्चजना सम होत्रं जुषध्वम्
 ४६।२
 (11) खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि
 ४७।१७
 (12) किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः
 ४७।१९-२०
 (13) रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्
 ४९।२४
-

Unaccented

- (1) नियता भीमयद्वौः ३२।१८-१९
 (2) होत्रमृषिर्निषीदन् ३५।४-५
 (3) आहिगोपा अतिष्ठन् ३७।१८-१९
 (4) रुशती श्वेत्यागात् ३८।१७
 (5) वि वर्तेते रजसी वेद्यामिः ३९।३
 (6) नित्यस्य रायः पतयः स्याम
 ४३।८
-

The following are not accented
 on account of इति and

इति व्याख्यातम्

- (1) उताधीतं विनश्यतीति २१।२५-
 २२।१
 (2) स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति
 ४८।२२, ४९।३
 (3) अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति
 व्याख्यातम् ४१।४-५
 (4) अपिकक्ष आसनीति व्याख्यातम्
 ४१।२२-२३
-

(V) Explanatory words
 accented

- (1) दानपती which is the ex-
 planation of दानुनस्पती ३५।२४
 (2) सेचस्व नः स्वस्तये which is the
 explanation of सचस्वा नः
 स्वस्तये ५४।१६-१७
-

Index XXII

[based on Index VIII (575-584)]

The meanings of roots in निरुक्त contrasted with those in धातुपाठ
(Semi-colons separate निरुक्त entries from धातुपाठ entries)

ध्वरातिः हिंसाकर्मा; ध्वृ हृच्छने
(११९६४)

कालयतेः गतिकर्मणः; कल क्षेपे
(१०१७१)

क्रोशतेः शब्दकर्मणः; क्रुश आवहाने
रोदने च (११८८१)

जमतेः गतिकर्मणः; जमु अदने
(११४७२)

दक्षतेः समर्थयत्तिकर्मणः and दक्षतेः
उत्साहकर्मणः; दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे
च (११६०९) and दक्ष गति-
हिंसनयोः (११७७१)

दव्यतेः स्रवतिकर्मणः; दव घातने पालने
च (५१२८)

ददतेः धारयतिकर्मणः; दद दाने
(१११७)

पणायतेः पूजाकर्मणः; पण स्तुतौ
(११४४०)

विश्यतेः भेदनकर्मणः वृद्धिकर्मणः वा;
विस्र प्रेरणे (४११११)

ब्रवीतेः शब्दकर्मणः; ब्रू व्यक्तायां वाचि
(२१३४)

मंहतेः दानकर्मणः; महि वृद्धौ
(११६३५)

मन्दतेः वृत्तिकर्मणः; मदि स्तुतिमोदमद-
स्वप्नकान्तिगतिषु (१११३)

माष्टेः गतिकर्मणः; मृजू शुद्धौ (२१५६)

रोचतेः ज्वलतिकर्मणः; रुच दीप्ति
(११७४६)

शपतेः स्पृशतिकर्मणः; शप आक्रोशे
(१११०२५)

स्त्यायतेः अपत्रपणकर्मणः; स्तयै शब्द-
संघातयोः (११९३५)

ह्रादतेः शब्दकर्मणः; ह्राद अव्यक्ते शब्दे
(११२६)

ह्लादतेः शीतिभावकर्मणः; ह्लाद अव्यक्ते
शब्दे सुखे च (११२७)

सत्र = to obtain; vide सनये in
Index XII; सन संभक्तौ (११४६५)

The meanings of roots in निघण्टु
contrasted with those in धातुपाठ
शम्नातेः (to destroy); शम् उपशमे
(४१९५)

श्वसितेः (to destroy); श्वस प्राणने
(२१५९)

स्यमनाद् (स्यम् to go); स्यमु शब्दे
(११८५१) and स्यम वितर्के
(१०११६०)

Roots absent in धातुपाठ

क्रंश् (in क्रंशतेः)

जू (in जवते)

नश् (in नक्षतेः)

*कल्याणवण (in कल्याणवर्णरूपः
Index IV)

जाद्व्य

तर्ङ्ग

नाध

निपात ३८२३; 295।11-20

नियुत

*निर्वाह (in अनिर्वाहः ४४।१३;
423।32)

परिभय

पारोवर्य (in पारोवर्यवित्तु)

पार्षद

प्रजनन (in पुंस्प्रजननस्य)

प्रतिलम्भ (in नामधेयप्रतिलम्भः)

प्रतिषेध (प्रतिषेधे)

प्रदेश (प्रदेशाः)

प्रभाग (in प्रभागपादः)

प्रयुत

विलम् (in विलम्ग्रहणाय)

विल्वाद

भरूजा

भूमिज

मिताक्षर

लम्बचूडक

वाद्य

विकरण (in अर्थविकरणम्)

विनिग्रह (in विनिग्रहार्थीयं)

विश्वकद्र (Index IV)

*वोढा; vide वह्निः Index XII

सीमिका

स्वाङ्ग (in स्वाङ्गाभ्युच्चयम्)

Index XXV

Introduction

(Figures within brackets stand for pages and those before brackets for paragraphs)

Abbreviations (I-II)

Accented and unaccented bits of
Rks quoted in the Bhāṣya
XXXV (XX-XXI)

Accented explanatory words in
the Bhāṣya XXXVI (XXI)

Amarakōśa and Nirukta CXLVI
-CXLVIII (LVIII)

Bhandarkar (Dr) about Yāska's
rules of derivation CI (XLI)

Bhandarkar (Dr) and Yāska's
style CXXXV and exceptions
CXXXVI (LIII)

Bhāṣya interlarded with deriva-
tions XLV-XLVII (XXIII-
XXIV)

Compounds एकपर्व and अनेकपर्व
CXXXI (LI-LII)

Corruptions in Nirukta XXXI
(XIX)

Corruptions in Rks :—

अव्य altered to अव्यय CLXVI
(LXIV)

आदघ्नास for आजघ्नास्वे ; स्नात्व to
be recited as स्नातव CLXVII

- (LXIV-LXV)
 कर्त्तव्य to be recited as कर्त्तव्य;
 कृत्येमासि corrupt CLXVIII
 (LXV-LXVI)
 पुत्र corrupted to पुत्रैः CLXIX
 (LXVI)
 The last ता in देवताता omitted
 CLXX (LXVI-LXVII)
 The last ता in देवताता corrupted
 to तां CLXXI (LXVII)
 नः omitted CLXXII (LXVII)
 पीप्याना corrupt CLXXIII
 (LXVIII)
 एकः and एकं misplaced ; इमं cor-
 rupted to इदं ; शत्रवोऽनिन्द्राः an
 uncalled-for संधि CLXXIV
 (LXVIII)
 सुतुः omitted CLXXV (LXVIII)
 एना corrupted to येना CLXXVI
 (LXVIII-LXIX)
 Both येना and येन found in RV
 CLXXVII (LXIX)
 कुह, क and कू CLXXVIII
 (LXIX-LXX)
 Conclusion CLXXIX (LXX)
 Criticism of अर्थनित्यः परीक्षेत (इन,
 आक्षि etc.) LXXI-LXXVII
 (XXXI-XXXII)
 Declinables derived from decli-
 nables CXIX (XLVIII-
 XLIX)
 Derivation LIX-CXXX (XXVII
 -LI)
 Derivation and classical lan-
 guages (gold, हिरण्य, अङ्गुलि and
 नभस्) LXXXIX-XC (XXXVI
 -XXXVII)
 Derivation of words in parti-
 cular forms (अभीशवः ० बाहू etc.)
 CXXI and exceptions (वस्त्रः,
 अंशुः etc.) CXXII (XLIX)
 Derivation, peculiarities of CX
 -CXXX (XLV-LI)
 Derivations and affixes affixed
 to roots CXXX (LI)
 Derivations and prefixes prefixed
 to roots CXXIX (LI)
 Derivations and reasons both
 stated (दक्षिणा, दास etc.) CXI
 (XLV)
 Derivations based on prejudice
 (दृहिता, असुर) LXXXII-
 LXXXIII (XXXIV-XXXV)
 Derivations implied in reasons
 (निपात, ब्रह्मा etc.) CXII (XLVI)
 Derivations in Brāhmaṇas etc.
 (असुर, उत्तर, नाक etc.) LXXXIII
 -LXXXVI (XXXIV-XXXVI)
 Derivations inferred (अराति, कुत्स,
 मर्य, यज्ञ and सेना) CXX (XLIX);
 CXXVIII (L)
 Derivations; injunctions and
 principles LIX-LXIV (XXVII
 -XXIX)
 Derivations of corrupt words
 (सुन्दर, कुलटा, विश्वकर्मा etc.) XCIV
 -XCVI (XXXVIII-XXXIX)
 Derivations of modern forms of
 Vedic words (आक्षि, बाल, रात्रि
 and कक्ष) CXXIII (XLIX)
 Derivations of obscure Vedic
 words (कुत्स, अङ्गुस् and कुचर)
 LXXXI (XXXIII-XXXIV)
 Durga about the use of कस्माद्
 CXV (XLVII)
 Durga and the fourfold division
 of Nighaṇṭu VII (V-VI)
 Durga gives the motive-cause
 of two Rks LI (XXIV)

- Durga's naturalistic interpretation of two Rks LVIII (XXVII)
- Durga's Nirukta text XIV-XXIII (IX-XVI)
- Durga's perplexity about सरस्वती being a river or a goddess LVIII (XXVII)
- Durga's Vṛtti on Nighaṇṭu XIII (IX)
- Every declinable root-born LXV (XXIX)
- Expletives omitted XLII (XXII)
- Foreign words imported XCVII (XXXIX)
- Formation of declinables not stated in Nirukta, विश्वकद्व accepted CXIV (XLVI-XLVII)
- Grammar and its high antiquity CXXXI (LI-LII)
- Grammatical terms in Nirukta CXXXI (LI-LII)
- Gurjar recension XXIV-XXVI (XVI-XVII)
- History of words is their real derivation (अद्भुत, दुर) LXXXIII (XXXIV-XXXV)
- Instances of अर्थनित्यः परिक्षित (अहि, गर्त etc.) LXVI-LXXI (XXIX-XXXI)
- Interpolations XXXII-XXXIII (XX)
- Interruptions often provoking XLVIII (XXIV)
- Lakṣaṇā (लक्षण) (गो, पद etc.) XCI-XCIII (XXXVII-XXXVIII)
- Mahābhārata and Nirukta CLI (LIX)
- Mahārāṣṭra recension XXVII-XXVIII (XVII-XVIII)
- Miscellaneous XXIX (XVIII-XIX)
- Misplaced XXXIV (XX)
- Motive-cause of two Rks given by Durga LI (XXIV)
- Motive-causes of Rks (निदान) LI (XXIV)
- Nairuktas' belief in probabilities LV (XXVI)
- Nairuktas' dislike of blood-relationship and adultery among gods LIV (XXV-XXVI)
- Naturalistic interpretation of Rks LVI-LVII (XXVI-XXVII)
- Naturalistic interpretation of words LII-LV (XXV-XXVI)
- Nighaṇṭu, a work by many authors (Dr Sarup) V (IV-V)
- Nighaṇṭu compiled by one man V (IV-V)
- Nighaṇṭu, contents of I-XII (III-IX)
- Nighaṇṭu, did Durga write a Vṛtti on ? XIII (IX)
- Nighaṇṭu preceded by earlier works I (III-IV)
- Nighaṇṭus more than one VI-VIII (V-VI)
- Nighaṇṭu text used by Yāska XII (VIII-IX)
- Nighaṇṭu, the first work of its kind (Dr Sarup) I (III-IV)
- Nighaṇṭu, words admitted into, on account of derivation II-V (IV-V)
- Nirukta and Amarakōśa CXLVI-CXLVIII (LVIII)
- Nirukta and grammar CXXXI-CXXXIV (LI-LIII)

- Nirukta and Mahābhārata CLI (LIX)
- Nirukta chapter I genuine or not? IX-XI (VI-VIII)
- Nirukta manuscripts (II-III)
- Nirukta not a science XCVIII-CI (XXXIX-XLI)
- Nirukta preceded by grammar CXXXI (LI-LII)
- Nirukta recensions XIV-XXIX (IX-XIX)
- No provision in Pāṇini's grammar CXXXIV (LII-LIII)
- Noun-making terminations CXIV (XLVI-XLVII)
- Observance of यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् XLIX (XXIV)
- Omission of necessary words CXXXVII (LIII-LIV); CLXXX (LXXI)
- Order of words in quotations followed in Bhāṣya XXXVIII-XXXIX (XXI-XXII)
- Order of words in Vedic quotations not observed XLI (XXII)
- Pāṇini and Yāska about एकपर्व and अनेकपर्व compounds CXXXI (LI-LII)
- Pāṇini divides words into two classes CXXXI (LI-LII)
- Pāṇini's derivations of नक्षत्र, नाक and नासत्य LXXXV (XXXV)
- Parts of Rks unexplained XLVII (XXIII-XXIV)
- Peculiar senses (अन्य, इतर etc. आ + दिश्, प्र + दिश् etc.) CXLI-CXLII (LIV-LV)
- Peculiar use (अपि, इदम् etc.) CXLIV (LVI-LVII)
- Prefixes and affixes, peculiar senses of (अभि and सं; वत्) CXLV (LVII-LVIII)
- Prefixes and opinions of शाकटायन, गार्ग्य and यास्क CXXXI (LI-LII)
- Prefixes and verbs brought together XL (XXII)
- Propriety of इति सतः or सतां or सत्याः CXVI (XLVII-XLVIII)
- Propriety of एनर् CXVII (XLVIII)
- Purpose of prefixing prefixes and affixing affixes to roots from which words are derived CXXIX-CXXX (LI)
- Reasons for deriving words in particular forms CXXI and exceptions CXXII (XLIX)
- Reasons implied in derivations (दण्ड, दिह्, पयस् etc.) CXIII (XLVI)
- Reasons stated for derivations (गो, अद्भुत etc.) CX (XLV)
- Rgveda has a grammar and a vocabulary of its own LXXIX (XXXIII)
- Rhetoric, verse and prose CXLIX (LVIII-LIX)
- Rks not accented when followed by इति or इत्यपि XXXVII (XXI)
- Roots inferred CXXVIII (L)
- Roots stated in various forms CXXIV-CXXVII (L)
- Sanskrit spoken CL (LIX)
- Sarup (Dr) :—
अर्थनित्यः परीक्षित (आदित्य. Words in Index VIII) CIII (XLII)
Durga's Nirukta text XIV (IX-X)

- Nighaṇṭu, the first work of its kind I (III-IV)
 Translates both quotations and Yāska's Bhāṣya thereon XXXVIII-XXXIX (XXI-XXII)
 Translates Nirukta by etymology CV (XLII-XLIII)
 Yāska censures शाकटायन CVI (XLIII)
 Yāska's greatness CII (XLI)
 Yāska's knowledge of sound-laws CIV (XLII)
 Sāyaṇa and the Nirukta method of derivation (रुद्रा, चनस् and अग्नि) C (XL-XLI)
 Sāyaṇa's manner of interpretation of Ṛks contrasted with Yāska's XLIV (XXII-XXIII)
 Senses more than one of आ + चक्ष्, उद्देश, कर्म etc. CXLIII (LV-LVI)
 Sentences evolved out of single words and phrases L (XXIV)
 Sköld (Dr) :—
 Influence of Nirukta on western scholars CVIII (XLIV)
 Many true etymologies; their actual number CVII (XLIII-XLIV)
 Popular etymologies CIX (XLIV)
 Splitting of words into component letters for derivation (अन्य, काष्ठा etc.) LXXXVII (XXXVI)
 Splitting of words in sacred writings (हृदय, नाक etc.) LXXXVIII (XXXVI)
 Struggle between roots with regard to derivation (पथिन्, निघण्टु) LXXX (XXXIII)
 Substitution of one root for another XLIX (XXIV)
 Symbols for mss. and printed editions of Nirukta (II)
 Theory of स्फोट CXXXI (LI-LII)
 Unādis state no reasons (पृथिवी, भीम etc.) CXIV (XLVI-XLVII)
 Unādis state the grammatical formation of words CXIV (XLVI-XLVII)
 Unādis underivable declinables C (XL-XLI)
 Use of कस्मात् after 42 words CXV (XLVII)
 Use of स्यात् and स्युः CXVIII (XLVIII)
 Vedic grammar :—
 Pronominal bases CLII (LIX-LX)
 अ declined CLIII (LX)
 ए nom. pl. of अ CLIV (LX-LXI)
 ए, अयोः and एभिः CLV (LXI)
 आ fem. of अ CLVI (LXI)
 कत् and कच्चित् CLVII (LXI)
 आत्, तात् and यात् CLVIII (LXI-LXII)
 सस्मिन् loc. sing. of स CLIX (LXII)
 सत् neuter of स CLX (LXII)
 त and ता CLXI (LXII-LXIII)
 त्य and त्या; स्य and स्या CLXII (LXIII)
 एतत् and एनोः CLXIII (LXIII)
 इम, अमु, असौ, इ and क् CLXIV (LXIII)

Speculation about अहं and अयं
 CLXV (LXIII-LXIV)
 Vedic words derived from classical roots (राश्म, रुशत् etc.)
 LXXVIII-LXXIX (XXXII-XXXIII)
 Verbs divided into six classes
 (२७) LXXI (LI-LII)
 Verbs used in unusual senses
 CXL (LIV)
 Words divided into four classes
 CXXXI (LI-LII)
 Words etc. understood XLIII
 (XXII)
 Words included in Ng on account of derivation II-V (IV-V)
 Yāska :—
 Carelessness CXXXIX (LIV)

Careless Sanskrit CXXXVIII
 (LIV)
 Manner of interpretation
 XXXVIII-LVII (XXI-XXVII).
 Observance of यथाथ विभक्तीः
 संनमयत् XLIX (XXIV)
 Omission of necessary words
 CXXXVII (LIII-LIV);
 CLXXX (LXXI)
 Probable Nirukta text XXX-
 XXXIV (XIX-XX)
 Strict observance of उभाभ्यां
 संप्रयुज्यते CXXXII (LII) and
 एनत्, एनं etc. CXXXIII (LII)
 Style CXXXV-CXXXVI
 (LIII)
 Words, phrases and sentences
 understood XLIII (XXII)

ERRATA

Corrections to be specially noted

Introduction

Page and line	Incorrect	Correct
(XXIII 30)	३३।२	३३।२२
(XXIV 31)	669	670
(XXVI 12)	12-19	12-22
(XXXVII 12)	450।6	450।20-32
(XXXVII 22 ²)	गो	गो
(XLIII 25)	अर्थ	अर्थ
(LIII 26)	एतत्	इदं
(LIV 25)	अपि चेत् अन्यः	चेत् अपि अन्यैः

Nighaṇṭu

(३।२१)	सर्पिः	सर्पिः
(५।२२)	विनङ्कुसौ	विनङ्कुसौ
(७।२०)	त्सरंति	त्सरति
(९।५)	सेवतः	संवतः
(१२।१५)	भतयः	मतयः
(१४।१०)	उर्वी	उर्वी

Nirukta (chap. I-III)

(१९।८)	पचतल्युप	पचतीति । उप
(१९।१९)	सांयोगिकानां	सांयोगिकानां
(२३।१)	तथाभि	तद्यदाभि
(२३।१९)	स्नानार्हाः	स्नानार्हाः
(२५।१९)	गर्ह्यः	गर्ह्यः

Page and line	Incorrect	Correct
(२५।१९)	पुरुषगैर्हाः	पुरुषगर्हाः
(२६।३)	सं० ६।१।१	सं० ४।१।९
(२६।४)	३।९।२	३।९।३
(२६।१०)	अथाप्याहुरदिति	अथाप्याहादिति
(२६।१७)	८६।४२)	८५।४२) इति
(२७।१२)	संनिकर्षः संहिता	संनिकर्षः संहिता (पा० १।४।१०९)
(३०।१५)	भरूजा	भरूजा
(३१।२१)	स्याम्	स्याम्
(३१।२५)	ब्रह्मचर्यो	ब्रह्मचर्या
(३२।१)	तस्म	तस्मै
(३३।२८)	पुस्तक	वृत्तिपुस्तके
(३४।१०)	पुनरादत्ते	तदुत्तरादत्ते
(३४।२६)	भवतीति वा' ई.	भवतीति वा' आ. ई.
(३६।११)	पुण्यकृद्भिश्च	पुण्यकृद्भिश्च
(३६।१९)	ज्योतिष	ज्योतिषां
(३८।१)	विज्ञायते	विज्ञायते । यद्वर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते
(३८।२१)	द्यावां	द्यावा
(३८।२६)	रोचते०	सूर्यवत्सा । रुशद् इति वर्णनाम रोचते०
(४०।११)	आमिश्री	अमिश्री
(४०।२८)	स्तुत्या	स्तुत्या
(४१।४)	इन्द्रो	इन्द्रः
(४१।२४)	पथामङ्कांसि	पथामङ्कांसि
(४३।३)	अपतनं	अपततं
(४४।२५)	अमर्या	अमूर्या
(४५।३)	मुपयच्छेत्	मुपयच्छेत
(४५।६)	पुत्रिकायाः	पुत्रिकाया
(४५।२२)	इति ^{१२}	इति
(४६।१४)	कर्माणि अवन्ति	अवन्ति कर्माणि
(४६।१६)	धू	धूः

Page and line	Incorrect	Correct
(४६।२१)	भरं	वलंभरं
(४७।१६)	अम्बुमद्भाति	अम्बुमद्भातीति
(४७।२०)	वाँ	वाँ
(४७।२६)	भवति' ई	भवति' इ
(४८।१)	आखण्डयितः	आखण्डयितं
(४८।७)	याश्च	याश्चनः
(४८।१३)	सतः तत्रः ।	सतः । तत्र
(४८।२७)	सूपतनाः	सुपतनाः
(४९।२)	अभिप्रयन्तीति	अभिप्रयन्तीत
(५०।१३)	व्याप्तिभूतः	व्याप्तिभूतः इति
(५१।२२)	भरद्वाजः	भारद्वाजः
(५२।२)	श्वा शु	श्वाशु
(५२।३)	हिंसेवाँ	हिंसेवाँ स्यात्
(५२।८)	प्रख्यात	प्रख्यातं
(५२।२३)	प्रपित्व	प्रपित्वे
(५२।२५)	जवत्	जवते
(५३।२०)	दीर्णम् इति वा	दीर्णं वा
(५४।२)	ररम्भा	ररम्भा
(५४।४)	९।८	९।७
(५४।१४)	७।१३।१	७।१६।१
(५४।१४)	१०।८५।३७	१०।८५।२७
(५४।१८)	स्वतीति	स्वस्तीति

Cursory examination

(200।5)	10।44।7	10।94।7
(203।11)	Sec. 9	Sec. 11
(207।14)	24 ll.	28 ll.
(207।24)	2।22	2।12
(209।18)	एनया	अनया
(209।33)	या का	या च का
(210।31)	सूर्यः	सूर्या
(214।2)	हिंसाकर्मा	हन्तिकर्मा

Notes

Page and line	Incorrect	Correct
(216 25)	118	1918
(218 15-16)	15) and	15).
(219 18)	सुप्तिगन्तं पदं (पा० ४।१।४)	सुप्तिङन्तं पदं (पा० १।४।१४)
(226 9)	सांयोगिकानां	सांयोगिकानां
(226 22)	अनेन	एतेन
(229 12)	विकरणस्	अर्थविकरणस्
(233 24)	canst	canst not
(233 34)	१।७।१७	१।६६।१७
(237 25-26)	समुच्चयार्थः० आकारः	एतस्मिन् एव अर्थे = समुच्चयार्थे
(238 25)	230 5-6	234 5-6
(238 34)	३२।८	३२।४
(239 11)	१।५।३	१।३।३
(239 19)	१।३३।१६	१।३०।१६
(254 9)	इत्	उ
(279 22)	the ऋक्प्रातिशाख्य	Yāska
(291 16)	अन्यदेवतस्	अन्यदेवते
(291 17)	अन्यदैवतस्	अन्यदैवते
(306 16)	८।२६	८।१२६
(306 18)	114 32	14-32
(306 32)	दण्डपुरुषः	दण्ड्यःपुरुषः
(306 32)	compound	instance
(312 32)	५६।६	५३।६
(321 33)	बीतेः	वेतेः
(327 19)	१।१५४।४	१।१५५।४
(335 14)	१०।२८।१०	१०।१८।१०
(345 32)	Yāska	Durga
(348 12)	ऋषयः	ते ऋषयः
(348 17)	६।३४।२	६।३४।१
(351 32)	१०।१५।५०	१०।१५०।५
(356 33)	७।५१।१	७।५१।२

Page and line

Incorrect

Correct

(3 0120)

संस्पर्ष+ट

संस्पर्ष+ट्

(36116)

वा उ = वै उ

वा अमुं = वै
अमुं

(363124)

८१२१५

८१२१५

(367126)

4615

14615

(367127)

४५८११

४५८१०

(367129)

११२३३

७१२३३

(367136)

११४६५

११४६५

(36811)

११५६५

११५९६

(39414)

शोषणैः

शृष्मैः शोषणैः

(396134)

६३८१०

६३८१५

(414125)

३५३२४

७८८६

(415111)

११२०१८

११२११८

(41612)

१२५३

१२५१३

(42113)

यत् स्थालीं

अथ यत्
स्थालीं

(42914)

११२२१५

११२२१५

(429111)

रिणाति

रिणीति

(430131)

धन्व

धन्व

(437129)

गतिकर्मणः

गतिकर्मणः

(438135)

अतिसर्ग-विक्रयाः

विक्रय-अति-
सर्गाः

(44216)

५४२१८

५४२१७

(446119)

five people

men

(449117)

३५५१६

३५३१६

(450117 & 18)

अभ्यञ्चनाः

अभ्यञ्चनाद

(456117)

८६१५

८६१५

(457115)

इति वा

वा

(46119)

know as

know me as

(465124)

२११२०

२११२१

(477112)

अमृतस्य सूनवः

सूनवः०

अमृतस्य

Page and line	Incorrect	Correct
(477138)	११४५१५	११४५१५
(48919)	अर्थ	कर्म = अर्थ
(49116)	I, 126, 34 ;	I, 126, 3 ;
(494115)	११११८१	११११३१
(497134)	१५११५	६५११५
(509121)	पञ्चदश	त्रयोदश
(513116)	नं = तम्	वं = तम्
(526113)	तु = च	च = तु
(527136)	शासद्वाहे रणेषु	शासद्वाहे रणेषु (१०१२०५)
(529132)	१०६११	१०६८११
(53414)	१८	१७
(540121)	स्वास्ति	सु अस्ति

Indexes

(563)	अनूपाः १४ ;	अनूपाः १४-१५ ;
(563)	अर्बुदः १५ ; ४५९१२६-३४	अर्बुदः १५-१६ ; ४५९१२५-३४

Indexes

Alter

(546)	२७ to १७ in असिन्वती ४३१२७
(553)	१९ to १८ in पृतनाः २१७११९
(553)	८ to ९ in पृतनाज्यं २१७१८
(563)	३७ to २४९११३ in आक्षि २४८१३३-३७
(563)	१४-१५ to १५-१७ in अनूपः १४-१५
(563)	३४ to २४ in अम्बुदः
(564)	१८ to २८ in कल्याणवर्णरूपः ३१२१२८-३१
(566)	१७-१८ to १६-१८ in समुद्रः
(568 line 23 of Ind. VI)	१८-१९ to २० in ४०११८-१९

- (594) ५१ to ५२ in अभीके चिह्न ५११२४
- (595) 600|63-39 (after इन्द्रोअस्मान्) to 601|1-4
- (616) ७ to ८ in ज्योतिषां ३८|७
- (634) ३६१६ to ३५१३ in एतत्
- (637) २ to ३ in ते १९१२
- (645) { २१ to २६ } in शब्दानुकृतिः ५११२१; ५११२२
 { २२ to २७ }
- (645) १९ to १६ in (एवं) शश्वत् २१११९
- (645) 30 to 20 in समर्थौ 296|30
- (654) 364 to 384 in पावकः ० प्र० मिनाति 364
- (656) 17 to 20 in यस्यां बीजं 199|17
- (656) 371 to 347 in योनिः ते० 371|31-32
- अथर्वसं०
- (660) 459 (after खलः) to 456
- तै० ब्रा०
- (660) अवोचन्त to अयाचन्त in पितृन्० अवोचन्त
- पाणिनि
- (661) अङ्गुले to अङ्गुलेः in अङ्गुले दारणि
- (661) 14 to 18 in नोपधायाः 299|14
- (662) शृ-ह-प्रां ह्रस्वः to शृ-हृ-प्रां ह्रस्वः
- (675) ३ to २३ in (25) ४९१३
- (676) { ११ to १२ } in (17) ३६११ ; प्रतिषिध्येत
 { द्ये to द्ये }
- (676) { 39 to 36 } in (21) 379|18-39 ; आमिद्युतः
 { मि to मि }
- (677) 30 to 32 in (18) 400|30
- (678) 579 to 569 in (26) 579|1-9
- (683) after to before in (8) एवम् after अन्यासात्
- (683-684) 285 to 282 in (4) सुवासा० 285|25-27
- (684) ८ to १८ in (6) ३२१८
- (685) ६ to १६ in (10) अश्वनाः० ५११६
- (685) १३ to १२ in (2) the Calcutta etc. ३९१३
- (686) गातेर्वा स्यात् to गातेर्वा in (5)

- (687) ८ to १८ in (३) वृक्षे० ३२।८
 (687) ७ to ८ in (6) चिकित्वात् ३५।७
-

Drop

(Nirukta chapters I-III)

- (२३।२७) १० 'स्नानार्हाः' ई
 (२७।२५) पथ्यदने
 (३०।२४) १ 'भरुजः' इ
 (३५।६) (तै० आ० २।९)
 (३६।२७-२८) ४ पुण्यकृद्भिश्च । ई
 (३८।२७) ९ 'द्यावा चरतः' ई
 (४५।२७) १२ 'इति' ए
-

Notes

- (250।37-38) स्नानार्हाः and the second प्रस्नेयाः omitted by Durga ;
 (325।28) Durga has not परार्थस्थं or परार्थस्थं ;
 (399।7) Durga has no अयनैः ;
 (438।10) ; Durga has no इह
 (461।2-4) धान्यखलः० time.
 (526।13-14) but तु० (312।16-20) ;
-

- (197।6) Substitute 'vide गोषदत्ति (659)' for " but " traced "
 (209।19) Place ' दुर्गवृत्ति ८२१।२०-८२२।६ ' after ' निरुक्तं १०।१ '
 (264।37) Place ' भट्टोजी दीक्षितः -- ' before ' जागर्तेः ऊकः '
 (562) Insert ' ४८।२२-२३ ; ' between ' पाकः ' and ' ४९ '
 (562) Place ' --४८।१ ' after ' वियातः ४७।२३ '
 (564) Place ' २२- ' after ' अहः ३८। '
 (564) Place ' -२० ' after ' अहिः ३७।१९ '
 (564) Place ' -१५ ' after ' कल्याणवर्णरूपः ३१।१४ '
 (625) Insert ' तद् ' between ' वर्षेण० पृथिवी ' and ' पुनर् ' ,
 (663) Place ' Words discussed ' below ' Index XIX '
 (675) Transfer ' ; 368।11-12 ' from (9) to (10)
 (677) Insert ' आ ' between (39) ' and ' and ' इत्याकारः '
 (677) Place ' -१५ ' after (19) ' ४१।१४ '
-

Other corrections

Introduction

Page and line	Incorrect	Correct
(XVI126)	अच्चनाः	अश्वनाः
(XXXIII136)	अञ्च	अञ्च्

Nirukta (Chap. I-III)

(२२1६)	निघ० २1१०	निघ० २1१०1१
(२२1१८)	सीमात	सीमातः
(२३1१२)	हदा	ह्रदा
(४७1२)	द्वाविंशं	द्वाविंश
(४७1३)	विंशति	विंशतिः
(४८1२४)	खड्यतेः	खण्डयतेः
(४८1२६)	उत्तये	उत्तमे
(५०1२४)	व्ये	ये
(५१1५)	सदृंगपान्नपा	सदृंगपां नपा
(५१1१४)	मेवम् । प्रस्क	मेवं प्रस्क

Cursory examination

(197112, 15, 18, 23, 28 ; 19811, 3)	See.	Sec.
(201125)	जयम्	जयस्
207136)	know	known
207136)	जातवेदम्	जातवेदस्
208122)	विपादच्छुद्री	विपादच्छुतुद्री
20916)	इन्दु	इन्दु
(209116)	संभूतो	संभृतो
212131)	two	too

Notes

Page and line	Incorrect	Correct
(217 22)	समाहृत्य	समाहृत्य
(220 19)	पूर्वापरिभूतं	पूर्वापरीभतं
(224 38)	दृष्टा	दृष्टा
(230 18)	सुमित्रो	सुमित्रः
(240 28)	24 25	24-25
{ 241 4 & 8; } { 243 38 }	Geldtner	Geldner
(249 21)	from	form
(254 26)	verea	versa
(254 36)	सृग्योऽत्र	सृग्यः
(271 10)	अद्यय	अद्यये
(276 8)	then	than
(281 10)	भवति ।	भवति ;
(282 35)	शण्वन्	शृण्वन्
(287 29)	मधु	मधु
(300 26)	आन्यत	आद्यन्त
(310 30)	विश्वकद्र	विश्वकद्र
(313 27)	अनेकपदीः	अनेकपदाः
(314 10 & 11)	छान्दोप०	छान्दोग्योप०
(319 20)	पिप्यानाः	पिप्यानाः
(323 11)	भास्वत	भास्वद्
(324 12-13)	161 16 and 22	Nir. 161 16 and 23
(324 13)	चक्रं	चक्रम्
(325 33)	were	where
(335 13)	निर्ऋतेर्	निर्ऋतेर्
(335 19)	पुस्तुरवम्	पुस्तुरवम्
(341 27)	प्राथर्यते	प्राथर्यते
(342 21)	अन्त	अन्तर्
(343 6)	क्लेद	क्लेदने
(347 23)	पुंनामो	पुंनामो
(350 3)	वर्षाः	वर्षाः

Page and line

Incorrect

Correct

(350)22)

has

had

(352)7)

द्यविद्युतत्या

द्विविद्युतत्या

(364)3)

नभस्

नभस्

(368)15)

श + ईरं

शर् + ईरं

(370)17)

and

an

(375)33)

smiting

smiting

(377)35)

ईयन्

ईयस्

(382)27)

described

describes

(383)21)

द्योतते:

द्योतते

(386)31)

अहर

अहर

(389)19)

would he

would be

(390)16)

कुन्तत्रम्

कुन्तत्रम्

(391)20)

ब्र व्यक्तायां

ब्रू व्यक्तायां

(391)25)

ब्रंशू

ब्रंशू

(400)8)

उः = आ

उ = अः

(412)33)

अर्ण

अर्णः

(416)7)

अरण्यस्य

अरण्यस्य

(416)25)

41-21

निरु० ४१।२१

(419)32)

विमिस्तेन

निमिस्तेन

(427)17)

स्नानान्तरं

स्नानानन्तरं

(434)30)

or gods

to gods

(449)35)

अङ् = अङ्गः

अङ् = अङ्ग

(452)12)

धुर

धुर

(496)37)

ज

जू

(512)34)

णिजू

णिजू

(513)2)

व्रतं भवति

व्रतं भवति

(527)21)

Pitr:

Pitrs

(531)25)

पुत्रमग्र

पुत्रमग्र

(533)2)

आवापनं

आवापनं

534)6)

if

of

(534)36)

अवसू

अवसू

(537)27)

प्रतिपक्षिपेन

प्रतिपक्षिपेन

(543)14)

otate

rotate

Indexes

Page and line	Incorrect	Correct
(547)	उस्त्रा	उस्त्रा
(552)	पवित्र	पवित्रं
(554)	मेघः १११०।२४	मेघः १११०।२४
(555)	योषिष्टि	योषिष्टि
(556)	नियुते	वियुते
(567)	पथ् = पृथ्	प्रथ् = पृथ्
(568)	हन् + तः = हस्	हन् + तः = हस्
(574)	उपजिघ्रयः	उपजिघ्रयः
(584।12)	मिस्	मिस्
(587)	पु-	पुर्
(591)	निर्हसितोपसर्गः	निर्हसितो- पसर्गः
(592)	यत्० व्रतं	यत्० व्रतं
(650)	इमं० आ	इमं० आ
(658)	सुदेवो० निर्ऋतेर्	सुदेवो० निर्ऋतेर्
(659)	सोमा० निर्ऋतिं	सोमा० निर्ऋतिं
(661)	कोः कर्तृ तत्पुरुषे	कोः कर्त् तत्पुरुषे
(667)	वाजा	वाजी
(668)	विश्वकद्रु	विश्वकद्रु
(681)	(2); नेज्जिहा	नेज्जिहा
(681)	(4); अर्थन्	अर्थम्

Alter

Cursory examination

(205।21)	1 to 2 in 2।1
(207।4)	88 to 89 in 4।3।88
(207।5)	126 to 127 in 4।3।126
(207।8)	110 to 111 in 4।3।110

(221 32)	the	in	पिपासा	is the not
(250 27)	a	before	waste	
(258 15-16)	to	after	came to	
(349 20)	अर्धोऽरः			
(357 15)	(वृणोति)			
(366 10)	=	after	स्थिताः	
(515 14)	ता	before	युवोः	

Obvious spelling misprints

Introduction

अद्वुतम् (XI|15), ररम्भा (XIII|19), सुष्टु (XXXVIII|17), पदे-
त्तरार्धान् (LV|4)

Nirukta

(chap. I-III)

पृथक्त्व (२०|२४^३), जनुदात्तम् (२२|१९), इद्राग्नी (२६|१८), महभ्यो
(५३|३)

Cursory examination

Yaka (199|34 and 201|28), विर्चषणिः (203|13), relevent
(203|22), ofter (207|14), intorpolation (207|17), pastle
(207|30), ultimatehy (208|2), hnman (208|26), according
(208|33), saerificial (208|37), meteoroligical (209|8), मध्यमः
(209|14), उषस्र (210|27), ommitted (211|37)

Notes

enumeauration (215|25), गिगसा (217|21), Nighatnu (219|7),
neaaer (219|12), varb (219|32), containts (220|13), follows
(221|12), abstsact (221|18), drived (221|37), तिष्ठति (222|22),
permanantly (223|10), irrelevent (225|24), Pāinīs (226|11),

Saṅkarācārya (227|14), relevance (231|19), dissolutions (236|21), अनुष्टुप् (238|25), ftom (243|11), frome (243|14), increase (243|14 & 15), reaches (251|14), aud (267|27), rhat (272|13), वेदाङ्गानि (291|2), firsr (293|31), यष्टं (302|8), आभिनक्ति (316|15), tha (336|13), शंतुनश्च (343|23), meen (344|22), वृणक्त (347|12), शान्तन (351|12), नानारुपायाः (362|30), विवृष्या (373|1), ध्रुवीकरोति (377|15), releasad (404|9), begtting (431|5), मनुसू (444|10), acrificer (467|36), अपरिपक्वमनाः (476|14), इत्यतदे (496|30), आदितस्य (498|14), अनुपाहिसितौ (519|14), सुष्ट (523|25), महद्भयः (540|25), मरुद्भयः (540|25), interpret (541|14), offer (544|33)

Indexes

In Index V सू appears as सू five times

अस्य ; हिरण्यरुपः (Ind. X ; 589), यदत्युप (Ind. XI ; 597), अपि तु० अमिप्रेतः स्यात् (Ind. XIV ; 627), वृत्तिसमान्येन (Ind. XVII ; 644), पर्वाः पीप्यानाः (Ind. XVIII ; 654), Gune ; कामोपसंग्रह (Ind. XX ; 672), सूर्यवत्सा० (Ind. XXI ; 674), आमिनाने०स्याध्यात्म कुर्वाणे (Ind. XXI ; 687), between (Ind. XXI ; column 2 line 3 ; 687)
 *कल्याणवण (Ind. XXIV ; 692).
